

ધર્મ દેશના.

કર્તા

શાસ્ત્રવિશારદ-જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ

પ્રકાશક

શ્રીનરોવિજયજેનપ્રથમાળાના વ્યવસ્થાપકમંડળ તરફથી

શેઠ પ્રેમચંદ રતનજી

તથા

શેઠ ચંદ્રલાલ પૂનમચંદ

ભાવનગર

વીર સ ૨૪૪૬]

[સન ૧૯૨૦

સંદાયક
માગરોળા નિવાસી એક ગૃહસ્થ
તરફથી
એક હજાર નવેસો ચોટ

વડોદરા-શુદાભામિત્ર સ્ટીમ પ્રેસ
વિદુલભાઈ આચારામ હક્કર
તા ૧-૬-૨૦ નારોળ
છાપી પ્રસિદ્ધ હર્થુ

૬૪
મા

શાસ્ત્રવિશારદ - જે નાચાર્ય
શ્રી વિનયધર્મ સુરિ મહારાજ

૬૫

એ બોલ.

મુવિખ્યાત સ્વાત્મવિચારદ-જ્ઞનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસરિજના નામથી કેાણુ અગ્નપ્ત્યુ છે ? જેઓ જૈનમતિના ઉદ્ધારને માટે અવિશ્રાન્ત શ્રમ કરી રહ્યા છે જહમણે મ્હોટા મ્હોટા કુગેની રહામે થઇને પણ કાશી જેવા ક્ષેત્રમા એક મહત્તી પાઠશાળા સ્થાપન કરી અનેક જૈન વિદ્વાનો તૈયાર કર્યા છે જહમણે ઉત્તર દિદુસ્થાન, મગધ અને બંગાળ જેવા દૂર દેશાન્તરેમા વિચરી દળદેશ માસા-દારિયોને શુદ્ધાદારી બનાવ્યા છ જહમણે જૈનસમાજમા લુપ્તપ્રાય થઇ ગયેન સસ્કૃત-પ્રાકૃતના અભ્યાસક્રમતે ઉદ્ધાર કરી સમસ્ત મુનિમજ્ઞ અને ગૃહસ્થ વર્ગમા પણ ત્હેના અભ્યાસનુ આન્દોલન શરૂ કર્યું છે, જહમણે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને પોતાના સેકડે અનભ્ય પુસ્તકો પૂરા પાડીને અને તેઓના પ્રશ્નોના ઉત્તરે આપીને યુરોપ વિગેરેમા પણ જૈનસાહિત્યનો પ્રચાર કરવા સતત પરિશ્રમ કર્યા છે, જહમણે કાશીનરેશ, દરબંગાનરેશ, ઉદયપુરનામદારાણા અને એવા બીજા રાજા-મદાગમ્નઓને મળીને તેઓને જૈનધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને જૈનધર્મના અકાટ્ય અિદ્ધાન્તો સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે, જહમણે પોતાના ચારિત્રના પ્રભાવથી આજુના જૈનમંદિરોમા અગ્રેજો જૂટ પહેરીને જતા હતા, એ બચકર આશાતનાને દૂર કરવાના અસાધારણ સામર્થવાળુ કાર્ય કર્યું છે, જહમણે પોતાના મારવાડ, અને ગુજરાત, કાઠિયાવાડના વિદ્વાર દરમિયાન ગામેગામ જાહેર બાથણો આપીને જૈનોને શુદ્ધ માર્ગમા લાવવા ઉપરાન્ત તેઓમા અજ્ઞાનજન્ય ચાલી આવેલી ઘણી ખરી કુરૂદિયોને નાજૂ કરાવી છે, જહમના ઉપદેશથી સ્થાપન થયેલ આજે અનેક બોર્ડિંગો, બાળાશ્રમો

અને પુસ્તકાલયો હયાતી ધરાવે છે, જહેમના પરિશ્રમથી કનકતા યુનિવર્સિટીમાં જૈનન્યાય અને વ્યાખ્યાના તીથ સુનાના મથો દાખલ થયા છે જેઓને કલકત્તાની એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલે સોસાયટીના એશુરીએટ મેમ્બર બનાવવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે જેઓ જૈનપબ્લિશિંગ સોસાયટી ઓફ આરાના પેટ્રન હોવાનું માન પામ્યા છે જેમણે મુબમ્બા લાખોનું ફંડ કરાવી, જૈનોમાં ઉપદેશકોની ખામી દૂર કરવા આંતરિક્ષત્ત્વ મંદિરો મંડળની સ્થાપના કરાવી છે જેઓનું પરિત્ર શ્રવણચરિત્ર હિન્દી, ગુજરાતી, બંગાળી અને સિંદની ભાષા ઉપરાન્ત અગરેશ્વ, ફ્રેન્ચ અને છટાનીયન ભાષા જેની પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાં પણ પ્રકટ થયું છે અને જેમણે જૈનસમાજના ઉદ્ધારને માટે કેટલીક ફંડ યોગ્ય ફેરફાર કરવાનો ભગીચ્ય પ્રયત્ન હાથ ધર્યો છે એજ મનામ ધન્ય જગદ્ગુરુશ્રીશાસ્ત્રવિશારદ-જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિશ્રી આમ ધરતનના કર્તા છે જહે આચાર્યશ્રીની ઓજસવીની કનકમયી લખાએન અહિંસાદિગ્દર્શન, જૈનશિક્ષાદિગ્દર્શન જૈનતત્ત્વાદિગ્દર્શન, પુરુષાર્થદિગ્દર્શન, ઇન્દ્રિયપરાજયદિગ્દર્શન મલ્લચર્યદિગ્દર્શન વિગેરે મ થોની બમે, પાચ પાચ અને છેવટે દશ દશ હજાર કાપિયો અત્યાર સુધીમાં છપાઇ જવા પામી છે, તેજ આચાર્યશ્રીની ઓજસવિની લેખિનીથી લખાએન આ પછુ અન્ય છે

લગભગ ચાર વર્ષ ઉપર આ અસાધારણ ઉપકારી ગ્રંથની બે હજાર કાપિયો આ મન્યમાળા તરફથી છપાવનામાં આવી હતી, પરંતુ તે બહાર પડતાજ, આ ગ્રંથ લોકોમાં એટલો બધો ફાયદો થઈ પડ્યો કે-થોડાજ વખતમાં બધી કાપિયો ખપી ગઈ અને તુર્તજ અમારે તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવી પડી હતી તે બીજી આવૃત્તિ પણ બહુ જલદીજ ખપી જતા આજે ત્રીજી આવૃત્તિ જનતાના કરકમનામાં મૂકવા અમે ભાવ્યશાળી થઈએ છીએ

ઉપરની હકીકતજ આપણને આ ગ્રન્થની ઉપયોગિતા બતાવી આપે છે સૂરીશ્વરજીના જહે ઉપદેશથી કેાણ જૈન, કેાણ મુસલમાન કે કેાણ પારસી-એવ કેાણ સ્ત્રી કે કેાણ પુરુષ-સમસ્ત આબાલવૃદ્ધ મનુષ્યો મુગ્ધ થઇ જાય છે, તેજ ઉપદેશનો આ પુસ્તકમા સંગ્રહ છે, એમ કહીએ તો કઇ ખોટું નથી સૂરીશ્વરજી જગતના મનુષ્યોને ઉપદેશ આપવામા જહેમ વાર્તામાનિક સ્થિતિ વિંગેરેનો સપૂણ ખ્યાન રાખે છે, તેવી રીતે આ પુસ્તકની રચનામા પણ તમામ પ્રકરનો ખ્યાલ રાખેનો છે દૂકામા કહીએ તો આચાર્યશ્રીના સુનવિત ઉપદેશની મનુષ્યોને જહે પ્રસન્નતા થાય છે, તે પ્રસન્નતા તેઓશ્રીનો આ ગ્રન્થ વાચનાથી થાય છે આ ગ્રન્થની અમે શુ પ્રશંસા કરીએ ? પ્રાય હિન્દી-ગુજરાતી તમામ પત્રોમા આ ગ્રન્થની પ્રશંસા હપાઇ ચુકી છે તેમા નિદાનોએ આ ગ્રન્થને વર્તમાન સાહિત્યમા ઉચ્ચ પંક્તિમા શ્રેયો છે અને તે એટનાજ માટે કે, આ પુસ્તકમા ઠેકાણે ઠેકાણે નીતિ અને સદાચાર એ રી વસ્તુ છે ? તેહનું સરસ રૂપદીકરણ કરેલું છે ગ્રન્થની ઉપયોગિતામા એાર વધારો તો એથી થયેલો છે કે-સૂરીશ્વરજીએ દરેક વિષયને અનુકૂળ-તે તે નિષયને પુટ કરનારા સુભાષિતો અને અપૂર્વ રસ ઉત્પન્ન કરનારા દષ્ટાન્તો પણ આપેલા છે આથી વાચનારને તે તે વિષય સમજવાને અથવા મગજમા ઠમાનવાને ઘણીજ સરળતા થઇ પડે છે અત એવ સામાન્ય પ્રજાને માટે જહેમ આ ગ્રન્થ ઉપયોગી છે, તેમ ઉપદેશકોને માટે પણ ખાસ વાચવા લાયકજ નહિ પરંતુ પાસે રાખવા લાયક છે

આ ત્રીજી આવૃત્તિમા કેટલોક સુધારો-વધારો પણ કરવામા આવેનો છે પ્રસંગ પ્રસંગ પર વિવેચનનો વિસ્તાર, મનોહર-રંગો કેાની પૂર્તિ અને નવા દષ્ટાન્તોનો ઉમેરો-એ બધુ જહેમ વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે, તેમ એક એક પ્રકરણમા આવેલ જુદી

જુદી બાનતોને છૂતી પાડી ગૌણ પ્રકરણો કરવામાં આવેના છે, તે પણ વાચનારને ઘણીજ સરળતા પ્રાપ્ત કરાવશે.

દૂકમાં એમણે કે-આ અન્ય મનુષ્યમાત્રને, પછી તે ગમે તે ધર્મનો, ગમે તે સમાજનો કે ગમે તે પદનો અનુયાયી કેમ ન ન હોય, દરેકને એક સ ખોર ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે અને અમારી એ ધારણા-દૃઢમ તત્ત્વ પ્રમાણે આ અન્યથી દરેક મનુષ્યો નાબૂદ હોવાને અને આત્મને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ શુભોને પ્રાપ્ત કરો એવી અત કરણની ભાવના પૂનઃ નિરમીએ છીએ-

શ્રીયરોનિજ્યજ્ઞેનમથમાળા }
 હેરીસ રાડ-ભાવનગર }
 પ્ર આવણ વર્ષ ૧ વીરસ ૨૪૪૬ }

પ્રકાશક

અનુક્રમણિકા

પ્રથમ પ્રકરણ

૧ ઉપક્રમ	૨	૧ ક્રોધનું સ્વરૂપ	૩૭
૨ ન્યાદિનું સ્વરૂપ	૫	૨ ક્રોધનો જય	૪૨
૧ નયનું સ્વરૂપ	૫	૩ માનનું સ્વરૂપ	૪૯
૨ નિલેપનું સ્વરૂપ	૬	૪ માનનો જય	૫૧
૩ પ્રમાણનું સ્વરૂપ	૭	૫ ખાદુખ-રીનું દષ્ટાંત	૬૨
૪ સપ્તભગીનું સ્વરૂપ	૧૧	૬ માયાનું સ્વરૂપ	૭૨
૫ સ્યાદાદનું સ્વરૂપ	૧૨	૭ માયાનો જય	૮૭
૩ દેશનાના ભેદ	૧૬	૮ લોભનું સ્વરૂપ	૯૫
૪ તીથ કરોનું કુકચનિર્માણ		૯ કપિવક્રવળીનું દષ્ટાંત	૧૦૬
૫ દેશનાનું સ્વરૂપ	૨૭	૧૦ લોભનો જય	૧૧૨
૬ પ્રભુની દેશના	૩૫		

બીજું પ્રકરણ

૧ ઉપક્રમ	૧૧૮	૬ અનુક્રૂણ ઉપસર્ગ	૧૩૯
૨ વિવિધ બોધ	૧૨૦	૭ ધર્મમા દૃઢતા	૧૪૪
૧ વૈરાગ્ય	૧૨૦	૮ પડિત કોણ	૧૪૮
૨ કર્મનું પ્રાધાન્ય	૧૨૪	૯ મુનિગોની મહિમા	૧૫૨
૩ સમ્યક્જ્ઞાનની જરૂર	૧૨૮	૧૦ મદાદિનો ત્યાગ	૧૫૪
૪ તપોવિધાન	૧૩૩	૧૧ સાચા ધર્મી કોણ	૧૬૧
૫ નદનઝપિનું દષ્ટાંત	૧૩૫	૩ ખાસ સાધુઓને ઉપદેશ	૧૬૪

૧ મૂચ્છનો ત્યાગ	૧૬૪	૧ તિલ ત્યાગ	૧૦૩
૨ એકાકીપણું	૧૬૮	૨ નિષ્કપ્પલાવ	૧૬૮
૩ જિનકર્મી સાધુનો		૩ અગોચર સ્ત્રીચરિત્ર	૨૦૬
આચાર	૧૭૦	૪ ક્રિયાતી જગત	૨૧૫
૪ સ્ત્રીઆતિના સ મર્ગનો		૫ વિષય વાછાનો ત્યાગ	૨૧૭
ત્યાગ	૧૭૨	૬ નાસ્તિકના વચનો	૨૨૨
૫ સિદ્ધમેન દિવાકરનું		૭ નાસ્તિકના વચનોનું	
દૃષ્ટાન્ત	૧૭૮	નિરાકરણ	૨૨૫
૬ વચનશુદ્ધિ	૧૮૫	૮ કર્મ ભોગવવામા	
૭ અત્તાનજન્ય પ્રવૃત્તિ	૧૮૮	એકાકી પાડ	૨૩૫
૪ વિશુદ્ધ માર્ગ સેવન	૧૮૩	૫ દગાવતાનું વર્ણન	૧૪૮
શ્રીભુ મકરણ			
૧ ઉપક્રમ	૨૫૭	૧ અસ્થિરતા	૨૦૧
૨ મોહ પ્રપચ	૨૫૮	૨ અપરિવ્રતા	૩૧૦
૧ જૂઠા જૂઠા રૂપો	૨૫૮	૩ એકલ જાવના	૨૧૫
૩ વૈરાગ્યવૃદ્ધિના કારણો	૨૬૩	૬ કુખમય સંસાર	૨૧૮
૧ માનસિક ખલાશ	૨૬૩	૧ નરક મતિમા કુખ	૩૨૦
૨ કાપાલ ત્યાગ	૨૬૧	૨ તિથ ચમતિમા	
૩ મોહાદિગે ત્યાગ	૨૬૬	કુખ	૩૨૫
૪ શરીરનો કુજ નગા	૨૭૧	૩ મનુષ્યમતિમા કુખ	૩૩૪
૫ સસારની સ્વાર્થતા	૨૭૮	૪ દેવમતિમા કુખ	૩૪૧
૪ મનુષ્યજન્મની		૭ આશ્રવ વિચાર	૩૪૪
દુર્લભતા	૨૮૧	૧ બધ દેવુઓ	૩૪૪
૧ દશ દૃષ્ટાંત	૨૮૩	૮ મતની એકતા	૩૫૩
૫ શરીરની અર્થકતા	૩૦૧	૧ પૂણીદુર્લભતા ઉપદેશ	૩૬૬
ચોથું મકરણ			
૧ માર્ગાનુસારીના ગુણો	૩૭		

॥ अहम् ॥

पूज्यपादवृद्धिचन्द्रगुरुम्यो नम ।

धर्मદેશના.

ત કાળનો સમય યોગી યા ભોગી, રોગી યા
નીરોગી સમસ્ત જીવોને મુખકારી છે વન-
સ્પતિ જલગિદુથી તૃપ્ત થઈ રહી છે,
મદ મદ પવનની શીતન લહરી ચાલી રહી
છે, ભક્તજનો દેવપૂજા યા ગુરુનંદન સાદ
જના માટે કોનાહવ કરી ગ્લા છે, પદ્મિગણો
મધુર સ્વરે આનન્દ મીત ગાઈ રહ્યા છે, વિદ્યાર્થીગણ સરસ્વતી
મહાદેવીની આગધનામા મમ થઈ રહ્યો છે, મહામુનિજનો
આત્મકલ્યાણને અથે શુભક્રિયાની શ્રેણીરૂપ વેણીમા ગુથાઈ
ગયા છે, સૂમના ધીમા કિરણો પારેવાના ચરણની માફક
લાનરગવાળા માનૂસ પડી રહ્યા છે, મલીમસ-અન્ધકાર ચોતર-
ફથી સ્વસ્થાન છોડી પનાયનચાને ભજી રહ્યો છે, ચોર, જાર,
રાક્ષસાદિ નિશાચરોનો દુષ્ટ પ્રચાર બંધ થએલ છે, વેપારી
લોભ અહીં તહીં ફિયાણાની રાહ બેઠ રહ્યા છે, માવથી પૂર્ણ

ગાદી, ધોળા, એકા કાન, મન, પોલીઆ નિરે વેપાળના પીઠા
 બણી ધીમે ધીમે ચાલ્યા આવે છે, રાજા-મહારાજાદિ સુખીજનો
 આગળ સુખમોધ. ગીતો ગવાઈ રહ્યા છે, પતિત જનો ત્વરાપૂર્વક
 સસ્કૃતપાઠશાળા બણી પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, વનમા, શહેરમા,
 ઉદ્યાનમા સર્વત્ર શાંતિ છવાઈ રહી છે નદી-સરોવરાદિના પાણી
 સ્વચ્છતાવાળા દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યા છે, પાંચજનો પોતપોતાના
 વતન તરફ મગન કરનાની તૈયારી ખરી રહ્યા છે આવા અનેક
 પ્રકારના સુખકારી સમયે દેવચિત્ત સમવસરજીમા અશોક વૃક્ષની
 નીચે સિંહાસન પર બેસી શીઘ્રચિહ્નિત પ્રભુ લાઘ્યાણિઓના
 હિતને અર્થે સામાન્ય રીતે એક પ્રહર સુધી દેશના દે છે આ
 દેશના સાત નથ, ચાર નિરોધ, બે પ્રમાણ અને સપ્તભાગી-
 રચાદ્વાદશૈલીયુક્ત લાય છે તે દેશનાને મહાધરે પ્રુદ્ધિના આઠ
 ગુણ પૂરવ મેળવે છે અને ગ્રહણ કરેન અથને અનુસરી
 દ્વાદશાગીની રચના કરે છે અર્થની અપેક્ષાએ આ દ્વા શાગી નિત્ય
 છે, કારણ કે સમસ્ત તીથ કર મહારાજના મુખકમનમાથી નિક-
 બેલો અથ સરખોજ હોય છે જ્યારે શબ્દની રચનામા ફારફેર
 હોવાની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે ચોનીશે તીર્થ કર મહારાજના
 મહાધરે 'ઉપજોદ યા વિગમેદ યા ધ્રુવેદ યા' અર્થાત્ ઉત્પાદ,
 વ્યય અને પ્રાપ્તિ ત્રિપદી પામીને દ્વાદશાગીની રચના કરે છે
 છતાં તેમા ખૂબી એ છે કે તમામનો અથ સરખોજ હોય છે તે
 દ્વાદશાગીમા રહેન સમ્પ્રદાને સ્વચ્છૂરમણસમુદ્રની ઉપમા વધ શકાય
 ખરી, પરંતુ અર્થ તો અનત હોવાથી અનુપમેય છે એટલે કે
 તેને કાઈની ઉપમા આપી શકાય નહિ 'વગસ્સ સુત્તસ્સ અણતો
 અથો' એક સૂતના અર્થો અનત છે એના સખ્યામધે સૂત્રો
 છે તેથી તેના અર્થોને અનત કહેવામા એક બાધ દેખાતો નથી
 પૂર્વોક્ત સામ્ય ઉપર એક અધ્યપ્રુદ્ધિવાળા માણસે સમય-

૬૨ નામના ઉપાધ્યાયજીનું ઉપદેશ્ય કયું કે- ' સાહેબ ! ઠીક
 ૧૫ પહોરના ગપાટા હાક્યા છે, ' આ વાત ઉપર તે ડુસાગ્ર-
 વિ ઉપાધ્યાય મહારાજે એક વાક્યના આઠ લાખ અર્થો કરી
 તાવ્યા હતા, કે જે અથ હજુ પણ નિવમાન છે, અને ' અષ્ટ-
 દશી ' ના નામથી ઓળખાય છે (આ અથ તેમણે લાહોરમાં
 ૧૭૪૬ માં બનાવ્યો હતો) આ ઉપાધ્યાય મહારાજે કેના
 એક વાક્યના આઠ લાખ અર્થો સાબળીને તે પ્રશ્ન કરનાર પુરુષ શીખ
 ઉપાધ્યાય મહારાજના ચરણકમળમાં પડી પોતાનો અપરાધ
 માની બોલ્યો - " સર્વજ્ઞત્વ જ્ઞાન, અદ્વૈત પામરોને આશ્ચર્ય
 ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞોને કાંઈ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતું
 નથી. " કવિવર શ્રીમાનસાગરે પણ શતાર્થો બનાવેલ છે, અને
 તેની જ રીતે શ્રીઉદયપ્રભગણિએ નિ સ ૧૬૦૬ માં શતાર્થો
 બનાવી છે, કે જેમાં ઉપદેશમાલાની એક જ ગાથાના મો અર્થો
 કરનામાં આવ્યા છે ત્યાંદિ અનેક દૃષ્ટાંતો તથા અર્થો દેખવામાં
 આવે છે, તો ત્રીતીર્થકર મહારાજના વાક્યોમાંથી અનંત અર્થો
 નિહળે, તેમાં આશ્ચર્ય જેનું શું છે ? જાળના પ્રભાસથી પ્રતિસમય
 અને પ્રતિ-ચક્રિત, ટીકમાં (ઓછું) થતા થતા આજે સમુદ્રમાંથી
 બિંદુમાત્ર જ્ઞાન રહ્યું નથી એ પ્રમાણે અવશેષ રહેતા અતિરક્ત
 જ્ઞાનને પણ પૂરી રીતે ગ્રહણ કરવા આજ કાલ કાંઈ સમર્થ હોય,
 એમ કહી શકાતું નથી

જે સમયે તીર્થકર મહારાજે દેશના આપી, તે સમયે તે
 દેશનાને ગ્રહણ કરનાર સાક્ષાત્ ગણપરો હતા, તો પણ તેઓ
 અનંતગુણહીન ધારણ કરી નક્યા, ત્યાં મારા જેવા અત્યંત
 પામર જીવો દેશનાનું રક્ષણ નખના દિમત ધરે તો તે એક
 જાનના સાહસ સિવાય બીજું શું ગણી નકાય ?

તથાપિ મનના ઉત્સાહને આધીન થઈ, હું જે કંઈ યથૂચરીત્યા લખવાને પ્રવૃત્તિ કરે છું, તેની અંદર પ્રામાણિક દોષ, મતિબમથી થએલો દોષ કે અજ્ઞાનનિવસિત દોષ-એ કંઈ દૃષ્ટિગોચર થાય, તેને, આશા રાખું છું કે સંજ્ઞન વાચકો શુદ્ધ કરીને વાચશે, અને તે સબધી મને મિતભાવથી સૂચના આપશે, તો હું સાનંદ મારી બૂલ સુધારના લાખ્યશાળી બનીશ.

કહેવું આવશ્યક છે કે-પરોપકારી નિઃકારણુનધુ, જગદ્ગુરુ શ્રીજિનરાજ ભગવાનની દેશના સમસ્ત હોવાને ગુણુકારી છે દાખના તરીકે, જો કે રસાયણ આપધ પુષ્ટિકર છે, તોપણ અહીં પાત્રા પાત્રો વિચાર કરવો પડે જેમકે જેનો કોઠો સાફ હોય, તેને રસાયણ ગુણુ ર છે, પરંતુ તે સિરાય બીજાઓને નવી વ્યાધિ પે । કરે છે તેજ પ્રમાણે જેના મનમા સમભાવ છે-પણ પણ જાતનો આમદ નથી, તેમજ જેની મતિ વસ્તુધર્મની ઓળખાણ કરવાની લાનસાવાળી છે તેને માટે દેશના ગુણુદેવારાણીજ છે કલમિત કોઈ શકા કરે કે ‘જ્યાર પ્રભુની દેશના પાત્ર’ ગુણુનેજ દિનકર થાય છે, અપાત્ર કે નિગુણીને ઉપકારક થતી નથી, ત્યાર તો તેમા તેટલી નૂનતાજ જેમકે યોગ્યને ઉપકાર કરે તેમા કાંઈ વિશેષ નથી, જ્યારે અયોગ્યો પણ ઉપકાર કરે ત્યારેજ દેશનામા કાંઈ પણ વિશેષ ગુણુ છે એમ માની શકાય ”

આના ઉત્તરમા સમજવું જોઈએ કે-જો કે સૂચના કિરણો જગતભરને પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા છે, જતા ધૂવને પ્રકાશ કરી સમતા નથી, ઉતડુ તેને અથ જનાવે છે, તો તેમા સૂચનો શો દોષ છે ? સપૂણુ ક્ષીણુન પાખીથી ભરેલ ક્ષીરસમુદ્રમા ખાખેન ફૂટેલો ઘડો બસતો નથી, તો તેમા સમુદ્રનો શો દોષ ? અને વસત નકુમા જ્યારે સમસ્ત વસ્તુઓને પત, પુષ્પ આવે

છે, જ્યારે કરીર દક્ષને (દેરડાના ઝાંડે) પા આવતા નથી, તેમ જવાસા સુઢાઈ જાય છે, તો તેમા વસત ઋતુનો ઢાઈ દોષ નથી દોષ તો તે તેવન્તુઓના નિર્બાગ્યપણાનોજ છે તેજ પ્રમાણે ભગવતની દેશના સરંથા સામર્થ્યવાળી છે, છતાં ભગ્યેતર હવનો સ્વભાવ કઠોર દોષાથી, તેને કાઈ જાલ ન થાય, તો તેમા દેશનાનો દોષ જરા પણ હી શકાય નહિ વળી જૂઓ કે સાકર સ્વભાવે સુંદર છે, પણ મઈભને દ્વિતર નથી મેનડી મીડી છે, પણ જિટને માટે વિષ તુલ્ય છે ઘી આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, છતાં પણ જનરાકાત પ્રાણીને દોષ કરનાર થાય છે, તેરીજ રીતે તીથ કર મહારાજની દેશના મિથ્યાત્વવાસિત મનુષ્યને ન રહે, તો તેથી દેશના દ્વિપિત નહિ, કિન્તુ સાભળનારજ દ્વિપિત છે

આદ્યો ઉપક્રમ યથા પ્રગી, હવે પ્રતિષ્ઠાત વિષયની મીમાસા પર આવીશ પ્રારભમાજ એ જલવામા આવ્યુ છે કે, આ દેશના નય, નિષ્કેપ, પ્રમાણ અને સપ્તભગી-સ્વાઠાદથી ભરપૂર છે, માટે પ્રથમ તે સમજનાની અપેક્ષા હોનાથી પૂર્વોક્ત નયાદિનુ સ્વરૂપ દર્શમા આપનુ જરૂરુ જણાય છે

જે નયાદિનુ સ્વરૂપ. ૬૬

નયનું સ્વરૂપ.

શ્રુતનામના પ્રમાણથી નિપચીભૂત થએન અર્થના એક અશનો (ખીજ અરોનો નિષેધ કયા સિવાય) બોધ જે વડે થાય, તે વક્તાના અભિપ્રાયવિરોધને ' નય ' કહેવામા આવે છે આ ' નય ' બે પ્રકારના છે - (૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) પર્યાયાર્થિક

(૧) દ્ર વાર્થિક નયના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે - (૧) નૈગમ નય (૨) વ્યવહાર નય અને (૩) સચ્છ નય

(૨) પર્યાયાર્થિક નયના આર બેન્- (૧) ઝડબુસૂન (૨) (૩) સમભિરૂઢ (૪) એનભૂત આ સાત નયોનું નિ અહીં નહીં આપતા 'જૈનતત્ત્વ-દિગ્દર્શન' જેના બનાવેલ ૩૨૬ નયચક્રમાં સાત નયોના સાતસો બેદો બતાવેલ છે. સમભતિતર્કમાં લખ્યું છે - 'જોડલા નય છે, તેડલા નયપથ છે' તેમજ 'જોડલા વચનમાર્ગ છે, તેડલાજ નિયમોનિયમો પ્રચલિત છે,' પરંતુ જોડલુ સમજતું જોડએ અન્યનયવિરૂદ્ધ એક નયનું કથન મિથ્યા છે જ્યાર એક જ નયની અવિરૂદ્ધ સાતે નયોનું કથન અભ્યક્ત છે અહીં શકા નહીં થનાનો અનકાશ છે જ્યારે એ નયનું કથન મિથ્યા તો સાતે નયોના કથનમાં અભ્યક્ત કાથી જાની શકે. એક વેળુના કથનમાં તેન નથી જાણતું, તો વેળુના સમુદાયમાંથી પણ તેન નથી મળતું.

વાત રીઝ છે પરંતુ સમજતું જોડએ કે-જો કે એક મોતીમાં જા નથી રહેલ પરંતુ મોતીના સમુદાયમાં માળા રહેલી છે. જોડ ગીતે એક નયમાં સમ્યક્ત્વ નથી પણ તેના સમુદાયમાં તે એક મોતીને કાઢ 'માળા ૭' એમ જોની શકે નહિ અને તે તો જુવાનાદી ગણાય તેમજ એક નયમાં સમ્યક્ત્વ નથી, તો કાઢ ધીરે થઈ જોને તો તે પણ જૂરોજ છે નિદાન એક સમુદાયમાં જે ગુણ ન હોય, તે ગુણ તેના સમુદાયમાં પણ નજ હોય, એ માનવુ જૂન ભરેલું છે કેમકે પદાર્થધમની અચિંત્ય શક્તિ છે. નિદેશ ૨-૩૫

‘ નિદિષ્યતે-સ્થાપ્યતે વસ્તુતત્ત્વમનેનતિ નિદેશ ’ જેના

૧-જા પુસ્તક ત્રીશોડશી જૈન ગ્રંથમાં આવીસ, વાવનગરમાં મળે છે
—પ્રકાશક

વડ નગ્નુત્તરનુ સ્થાપના આપે, તેને નિર્લેપ કહેનામ
આપે કે આ નિર્લેપ ॥ સામાન્ય પ્રકારે ચાર બેદો છે વિશેષ બેદો
તો જેવો તથોપચયમ હોય, તે ॥ પ્રમાણુમા ચર્ચ શ્રેષ્ઠ છે ૭, આ
દશ, વીંગ જેટના કરવા હોય તેટલા નિર્લેપના પ્રકારો થાય છે અહીં
ચાર પ્રકાર તપાસીએ - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ

આ ચારે બેદો, 'જીવ' પદ્યને છોડીને દરેક પદ્યાર્થ ઉપર
ધર્મગી શકાય છે કટવાએક આચાર્યો તો જીવમા પણ વ્યયિત્ત ધટન
કરી બતાવે છે અહીંઆ આપણે આ ચાર નિર્લેપ 'વટ' (વજા)
ઉપર ધટાની નેષ્ટએ જેમકે, નામઘટ, સ્થાપનાઘટ, દ્રવ્યઘટ અને
ભાવઘટ. જડ કે ચેતનનુ અથવા તે બનેતુ ઘટ નામ હોય, તે 'નામઘટ'
કહેનાય પુનઃક, પ્રાસાદ અથવા કોઈ પણ ચ્યજે ધટની આકૃતિ
આનેખેન હોય તેને 'સ્થાપનાઘટ' કહીએ જે મૃત્તિકા (માટી)
થી ઘટ ઉત્પન્ન થનાવાળો છે, તે માટીને 'દ્રવ્યઘટ' અને જળ
લાનડુ, લઈ જળુ આદિ ક્રિયા કરતી વખતે વપરાશમા આનતે
ઘટ 'ભાવઘટ' કહેનાય છે આ ચાર બેદની અદર, દેગઘટ
તથા 'કાળઘટ' એવા બે બેદો પણ બેળવીએ તો નિર્લેપના
બેદ પણ થાય અમુક રેશમા ઉત્પન્ન થયેનો ઘટ તે 'દેશઘટ'
અને અમુક કાળમા ઉત્પન્ન થયેનો વટ તે 'કાળઘટ' ધટ્યાર્થ
પ્રકારે એક વસ્તુ ઉપર એ ૦ બે તથા તે કરતા બીજા વધારે
બે ૧ પણ સંભવી શકે

પ્રમાણનુ સ્વરૂપ

પ્રમાણ બે માનેન છે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
બે પ્રકારનુ ૩ (૧) સાવ્યવહારિક અને (૨) પારમાર્થિક

આની અદર યજ્ઞસા યજ્ઞહારિ પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે (૧) ઇન્દ્રિયનિષ્ઠ અને (૨) અનિન્દ્રિયનિષ્ઠ ધન આ બંને સાયજ્ઞહારિ પ્રત્યક્ષના હોવાના ચાર ચાર બેઠા છે તે આ — (૧) અર્થાવગ્રહ (૨) ઇદ્રિયા (૩) અપાય અને (૪) ધારણા

(૧) અર્થાવગ્રહ બ્યજનાવગ્રહ યથા પછી થાય છે, જેમકે કાંઈ પણ વસ્તુનો એટલે કે શબ્દાદિકનો મન અને ચક્ષુને છોડી બીજી કાંઈ ઇન્દ્રિય સાથે સનિર્ગળ (સંબંધ) થયો, તે સમયે તેનો બ્યજનાવગ્રહ થયો, અને ત્યારબા અર્થાવગ્રહ થાય છે નૈયાયિક લેખે આ જ્ઞાનને નિર્વિષ્કંપકજ્ઞાન માને છે

(૨) આતુ નિર્વિષ્કંપક જ્ઞાન યથા બાલ 'આ શબ્દ (વિગેરે) કોનો હતો? માથી આ થો? ઇત્યાદિ પ્રિચ્છાનુ નામ ઇદ્રિયા છે

(૩) ત્યાર બા નિશ્ચય થાય જે, 'આ તો માણસનો શબ્દ છે, તેમા વળી અમુક જ માણસનો છે' એવા નિશ્ચય પૂર્વક થયેના જ્ઞાનને 'અપાય' કહે છે

(૪) તેમજ આ પ્રમાણે થએના નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાનને જે અમુક વખત સુધી દર રીતે મનમા ધારણ કરી રખાય, તેને 'ધારણા' કહે છે

આ પ્રમાણે બે પ્રકારના સાયજ્ઞહારિક પ્રત્યક્ષનું વર્ણન કર્યા બાદ હવે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે હોવામા આવે છે

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તેને હોવામા આવે છે કે જે જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયાદિકની અપેક્ષા વિના કેવળ આત્મજ્ઞાન હિત્ત થાય છે, આ

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું છે (૧) સકલ અને (૨) નિકલ
વિકલપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું—(૧) અવધિ અને (૨)
મન પર્યાય સકલપારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનો એ જ બેદ છે, તેને
‘કેવલજ્ઞાન’ કહે છે

હવે આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બે પ્રકારનું પ્રત્યક્ષપ્રમાણ (પરાક્ષની
માફક) બે પ્રકારનું છે (૧) સ્વનાર્થ અને (૨) પરાર્થ

જેમ કે આભૂષણો સહિત શ્રીતીર્થ કર ભગવાનની મૂર્તિના
જે પોતાને દર્શન થયા, તે ‘સ્વનાર્થ પ્રત્યક્ષ’ અને ત્યાર પછી
બીજાને—આ આભૂષણોથી અનુકૂળ શ્રીજિનરાજની પ્રતિમા કે—
એમ જે કહેવું, તે ‘પરાર્થ પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે

હવે બીજું જે પરાક્ષપ્રમાણ છે, તેના પાંચ બેદો બતાવેના
છે (૧) સ્મરણ (૨) પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન (૩) તર્ક (૪) અનુમાન
અને (૫) આગમ

(૧) સરકારોના નામૃત થનાથી ઉત્પન્ન થએલું પૂર્વ
અનુભવેના અર્થને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન, તેને ‘સ્મરણ’ કહે
છે જેમકે—આ તેજ (મે અમુક વખતે જોયું હતું તે) તીર્થ
વરતું બિંબ છે

(૨) અનુભવ તથા સ્મૃતિરૂપ હેતુઓ વડે કરીને તિર્થંગ
ભિર્મતા સામાન્યાદિ વિષયનું પ્રત્યક્ષ-પરાક્ષમિતિન સકલના—
સ્વરૂપ જે જ્ઞાન થાય છે, તેને ‘પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન’ કહે છે, દાખલા તરીકે
જેમ (૧) આ ગોપિડ (ગાય ત્ર્ય પદાર્થ) તેજ ત્રીતીય (તેરીજ
જાતનો) છે (૨) ગાય (રાઝ) ગાય ॥ જેવો હોય કે

(૩) અવયવ-વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થએલ તથા ત્રણે કાલ

સહિત જે સાધ્ય સાધનનો અભાવ, તેજ સબધ જોને વિષે આન-
ન ૩૫ હોય એવું અને અમુ વસ્તુ અને અમુક વસ્તુ હોય તથા
અમુક વસ્તુના અભાવમાં અમુક વસ્તુ ન હોય, એવા આકારતું જે
સંવેદન (જ્ઞાન) તેને ઊંહ અથવા તક કહે છે જેમકે દરેક
પ્રકારનો ધૂમ વહ્નિ રહેતેજ હોય છે, એટલે કે ધૂમ હોય ત્યાં વહ્નિ
હોયજ અને વહ્નિના અભાવમાં ધૂમનો અભાવજ હોય આવા
પ્રકારના જ્ઞાનનું નામ ' તક ' છે

(૪) પ્રતિજ્ઞા હેતુ ઉદરણ, ઉપનય અને નિગમનાદિ
અવયવોથી જે જ્ઞાન પ્રમાતા પુરતે યાય છે તેને ' અનુમાન ' કહે છે

અનુમાન જે પ્રકારનું છે (૧) સ્વનાર્થાનુમાન અને (૨)
પરાધાનુમાન.

(૧) કોઈ એક પુરૂષને રસોડાકિમાં ધણીજ વાર એવો
અનુભવ થયેલો છે કે ' જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં વહ્નિ હોયજ
છે ' હવે ધારણ કે તે પુરૂષ કોઈ કારણસર પર્વતની સમીપમાં ગયો
અને તે પર્વત ઉપર લાગેનો ધૂમ તેણે જોયો તે વખતે
તેને પૂર્વ રસોડાકિમાં અનુભવેલ ધૂમ તથા વહ્નિનું સાદ્યર્થ-
જ્ઞાન યાદ આવવાથી તેના મનમાં એવો નિશ્ચય થયો કે ' જ્યાં
ધૂમ હોય છે, ત્યાં વહ્નિ નક્કી હોયજ છે ' કારણ કે ધૂમ વહ્નિનો
બાહ્ય છે, તો તેથી કરીને જગત આ પર્વત વહ્નિનાગો છે '
આવા પ્રકારના જ્ઞાનને તર્કસિક જનો સ્વનાર્થાનુમાન કહે છે
(૨) બીજું જે ' પરાધાનુમાન ' છે તેમાં ઉપર કહેલા પાત્ર
અવયવોની મધેના કે કારણ ' જેની મતિ બુદ્ધિ નથી, તે
ઉપર કહેના પાત્ર અવયવોની મતિનાય અનુમાન કરી, શકે

નહિ વખતે તેની અદર દત્ત અનયવોની પણ દરકાર રહે છે, જ્યારે વ્યુત્પન્નમનિ-રાજા માણસને તો બે અનયવોથી પણ અતુ માનનો સહન થઈ શકે છે

(૫) પદાર્થને જે યથાર્થ રીતે જાણે છે તથા જેણે જાણે છે તેણે જ કહે છે, તે ‘આપ્તપુરૂષ’ કહેવાય આ-આપ્ત બે પ્રકારના હોય છે ૧ લૌકિક અને ૨ લોકોત્તર ૧ જનકાદિ લૌકિકઆપ્ત અને ૨ તીર્થંગાદિ અલૌકિકઆપ્ત છે આ બંને માહેના લોકોત્તર આપ્ત પુરૂષના વચનોથી પ્રકટ થએના અર્થનું જે જ્ઞાન તેને ‘આગમ’ કહેવામા આવે છે ઉપચારથી આપ્તપુરૂષના વચનોને પણ આગમ કહી શકાય છે

આ આગમનું કાય, સપ્તભગીના ખરા નરૂપને સમ જાણવાનું છે સપ્તભગીદ્વારા સ્થાકાદિ અથવા અનૈકાતવાદનું રહસ્ય જાણી શકાય છે તેટલા માટે પ્રથમ સપ્તભગી જોની જોઈએ આ સપ્તભગી દરેક વસ્તુઓ ઉપર ઘટાવી શકાય છે

સપ્તભગીનું નરૂપ.

આ સપ્તભગી પૂર્વોક્ત નમ અને પ્રમાણની સાથે સજબ ધરાવે છે કારણ કે નમ નિકનાદિશરૂપ છે, જ્યારે પ્રમાણ સકલા-દેશરૂપ છે

આટલું જાણ્યા પછી હવે ‘ઘટ’ પદાર્થ ઉપર સત્ ભગ સામાન્ય રીતે તેના અથ સહિત જૂઓ —

(૧) સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટ — અર્થાત્ ઘટ છે

(૨) સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ઘટ — અર્થાત્ નહીં

(૩) સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચ ઘટ — કથયિત્ ઘટ છે, કથયિત્ ઘટ નથી

(૪) સ્યાદવક્તવ્ય एव ઘટ — કથયિત્ ઘટ અવક્તવ્ય છે

(૫) સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યઃ ઘટ — કથયિત્ ઘટ છે, અને અવક્તવ્ય ૧ ૩

(૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યઃ ઘટ — કથયિત્ ઘટ નથી, અને અવક્તવ્ય છે

(૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યઃ ઘટ — કથયિત્ ઘટ છે, કથયિત્ ઘટ નથી અને તે અનન્તવ્ય છે

પૂના ૧ નાતે ભા. ૧ ની વધારે આ મા. લગ કોઈ પણ થઈ નકનોજ નવી ગણા કે નચનના નમર સાત છે જો કે વસ્તુ અનત હોનાથી તેનો આનય ક્રીને લગ અનત છે પરંતુ પ્રત્યેક પાંચ ઉપર તે આ સાતજ લગે છે સપ્તભગીનુ મપણુ સ્વરૂપ તત્ત્વનાની જાણી થકે છે આ સપ્તભગીનુ મુખિત પૂર્વક વિસ્તારસહિત સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ રત્નાકરનાતારિખા^૧ નો અનુય પઠિએ. સ્યાદ્વાદમજરી^૨ ના ૨૩ મા લોકની વ્યાખ્યા અને ‘ સપ્તભગીતરંગિણી નામનો અથ-વિગેરે અથો જોવા જોઈએ

સ્યાદ્વાદનુ સ્વરૂપ

પ્રત્યક્ષ જો પરોક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થએલા એક પાલ

૧ આ પુસ્તક, ભાવનગરની ત્રીવેણીવિજય અથમાળા આરી સમા મળે છે—

પ્રકાશક

યેમા પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા અનેક ધર્મોના પણ સાપેક્ષ રીતે સમાવેશ થાય, તેનું નામ 'સ્વાહ્યાદ' છે

ઉદાહરણ તરીકે, જેમ એકજ પુત્રમા અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, પુનત્વ, પિતૃત્વ, સ્નામિત્વ, મેનકત્વ, લાગિનેયત્વ, માતૃયત્વ, શ્રવત્વ, મનુષ્યત્વ, બ્રાહ્મણત્વ, વાચ્યત્વ અને પ્રમેયત્વાદિ અને ધર્મોના અભાવેશ થાય છે

આ વાત સ્વાનુભવસિદ્ધ છે, હતા ખેડનો વિષય છે કે, લોકો આગ્રહને આધીન થઈ પદાર્થના મથાનત મરણનો ઇનકાર કરનારા જરા પણ આવ્યા ખાતા નથી

અહીં - ૧૫ ગાંધી વાગી જોડી મજા દર કે- તમારી માનેની
આવા પ્રક્રિયામાં મહત્વ બનિકર અને વિગત આપી દોષા પ્રકટ
જોવામાં આવે છે '

આનો ઉત્તર આપતા પહુવા વાદીને પૂજુ પડશે કે—“પચા
યય વાક્યની અંદર પ્રથમ અવયવ ‘પ્રતિજ્ઞા’ છે અને ત્યાર
પછી હમેશા હેતુની જરૂરિયાત હોય. કારણ કે હેતુ વિના
સાધ્યની સિદ્ધિ થનાર નથી, પરંતુ હેતુ જે દોષ છે, તે હમેશા
સાધ્યનો સાધક અને સાધ્યાભાવનો બાધક હોય છે હવે આ
પ્રમાણે નિવાર કરતા હેતુની અદ્ય સાવકત્વ અને બાધકત્વ ઉભય
ધર્મ રહેવા છે આ પ્રમાણે એકજ હેતુમાં બન્ને ધર્મોનો સમાવેશ
અનાયાસ થવાથી તમાગ કથનાનુસાર તમારો હેતુ, કર વ્યતિકર
અને વિરોધાદિ દ્વયભોથી દૂષિત થશે હવે અમે તમને પૂછીએ
છીએ કે, આ પ્રમાણે દૂષિત થયેલો હેતુ કદી પણ સાધ્યનો સાધક
થશે ખરો ? ”

મા પ્રમાણે જ્યાર તેમને પૂછનામા આવશે, ત્યારે જરૂરે

કહેવું પડે કે “અમે દેવુની અદર સાધકત્વ અને બાધકત્વ બન્ને ધર્મો અપેક્ષિત માનીએ છીએ” ત્યારે તો બસ ! જૈનો પણ કયા નિરપેક્ષિત માને છે ? જુદી જુદી અપેક્ષાથી એક વસ્તુની અદર પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો માનવા, તેનું નામજર સ્થાપ્તાદ છે

અમે તે માર્ગે જઈએ, પરંતુ સત્ય માગને ગ્રહણ કર્યાં સિવાય ઇચ્છિત નગરની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને હવે શો કે દરેક દર્શનાનુયાયિ જનોએ પ્રકારાતરથી પણ મ્યાનાત્મે સ્વીકાર્યો છે તેની દૃઢ નોંધ અહીંઆ લેવામા આવે, તો તે અયોગ્ય તો નહિજ ગણાય

પ્રથમ સાખ્ય મતની પ્રક્રિયા વિચારીએ તેઓ સત્ત્વ રજસ્સુ અને તમસ્સુ એ ત્રણે જુલોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન (મૂળ) પ્રકૃતિ માને છે તેમ છતાં તે મતની અદર પ્રસાદ, લાનન, શીપ તાપ અને વારણાદિ ભિન્ન સ્વભાવનાળા અને ધર્મોના એજ ધર્મોની (પ્રકૃતિની) અદર સ્વીકાર કરામા આવ્યો છે તો હવે વિચારવાનું છે, આનું નામ અનેકાન્તાનાદ-સ્થાપ્તાદ હિં, તો બીજું શું હો શકાય ?

તેમજ ત્રણી પૃથિવીમા નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ એના પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોના સ્વીકાર નૈયાયિજોએ કરેલો છે તે પણ સ્થાપ્તાદ નહિ તો બીજું શું છે ?

પચર્વાણુ સત્ત્વનું નામ મેચક છે, જોડો આવા મેચકના એક જ્ઞાનને અનેકાકાગમા માને છે, તે પણ સ્થાપ્તાદજ

મીમાંસકો ‘ઘટમહ જ્ઞાનામિ’ (૯ ધર્મને બધું છું) એવા પ્રકારના અનુભવથી એકજ જ્ઞાનમા પ્રમાતા પ્રમિતિ તથા પ્રમેયરૂપ વિષયતાનો સ્વીકાર કરે છે, આનું નામ પણ સ્થાપ્તાદ સિવાય બીજું

કાઠજ નથી ખરૂં પૂછો તો નેરું મતમતાતરવાગાઓએ ' અધ
જુજગ ' ન્યાય રહે કૃતિને પણ મૂળ માર્ગનેજ માન આપ્યું છે
અર્થાત્ જેમ અધજુજગ (સર્પ) ફરી ફરીને તેજ મિત્ર
(રાક્ષા) ઉપર આપ્યો હોય, જતા મનમા એવું મનજે કે કે
હું ઘણો દુઃખ આવી ગયો છું તેજ પ્રમાણે જૈનથી હતાં મતાનુયા
યિઓ સ્યાદ્વાદની મીઠી સડક ઉપર આવ્યા છતાં, પોતાને એકાત
પક્ષમા સમજીને અનેકાતપક્ષને જુરી દૃષ્ટિથી નિહાળે છે, તેનું કારણ
જે તપાસીશું તો મિથ્યાદૃષ્ટિતા મિનાય ખીલુ કાઠ જણાઈ
ગમશે નહિ

૧૧ીં વાદિદેવસૂત્રિના શબ્દોમા કહીએ તો દરેક ઠેકાણે
સ્યાદ્વાદ શાફલજ (સ્યાદ્વાદમિહજ) નિજપને મેળવે છે, યથા —

પ્રત્યક્ષદ્વયદીપ્તનેત્રયુગલસ્તર્કસ્ફુરત્કેસર

શાબ્દવ્યાત્તકપાલ્લવકુહર સદ્દેતુગુહ્નજારવ ।

પ્રકીર્ણનયકાતને સ્મૃતિનયથ્રેણીશિષ્યામીવજ

સજ્ઞાગાલધિવધુરા વિજયતે સ્યાદ્વાદપશ્ચાન્નન ॥ ૧ ॥

[સ્યાદ્વાદરત્નાકર]

અર્થાત્—સાચા રહાગિર અને પારમાર્થિક એ એ પ્રત્યક્ષ રૂપ દીપ્ત
(તેજસ્વી) નેત્રનાગો, સ્ફુગ્ધમાતૃ તર્કપ્રમાણુ પી કેશરનાગો,
ગાન્ધ [આગમ] પ્રમાણુપ પહોળા કરેન મુખનાગો, સારાહેતુ
રૂપ મુખગરનાગો, પ્રત્યક્ષિતારૂપ પૂજકનાગો, સ્મૃતિરૂપ નખથ્રેણીની
કાતિથી ભય કર એવો સ્યાદ્વાદરૂપી સિદ્ધ ' નય ' રૂપ વનની
અંદર ફીડા કરતો નિજય પામે છે

પૂર્વોક્ત સ્યાદ્વાદ પચાનન જેો દૃષ્ટિગોચર થએલ છે, તેને
અસત્પ્રમાણરૂપ ઉન્મત્ત દ્વાયિઓ ઉપદ્રવ કરતા નથી એકાતનાર્થમે

જેમ એકજ પદાર્થમાં નિત્યાનિય, સ્થાયી, અભિનાય-અનભિનાય અને સામાન્યનિરોધ એ ચાર ધર્મો પ્રાપ્ત પ્રકારે સિદ્ધ થતા નથી, તેમ ઉપક્રમ અનુગમ નય અને નિક્ષેપ પણ સિદ્ધ થતા નથી, કશું છે કે —

एकान्तयादो न च कात्तयादोज्यसम्भरो यत्र चतुष्टयस्य ।
उपक्रमा दानुगमा नयश्च निक्षेप एते प्रभवन्ति तद्वत् ॥ ४३ ॥
[जैनस्याद्वादमुक्ताधली]

આ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત્ત નય નિક્ષેપ અને પ્રમાણુદિનુ વિવેચન કર્યા બાદ હવે 'દેશના ના વિષય ઉપર આવીશું

જે દેશનાના બેદ ૬૬

દેશના એટલે ઉપદેશ ઉપદેશ દુનિયામાં બે પ્રકારનો જોવામાં આવે છે ૧ સ્વાર્થોપદેશ અને ૨ પરમાર્થોપદેશ

રાગી પ્રાણિનો ઉપદેશ સ્વાર્થોપદેશ કહેવાય છે જ્યારે વીતરાગ પ્રાણિનો ઉપદેશ પરમાર્થોપદેશ કહેવાય છે

ધન, યશોવાદ અને પુણ્યના લોભથી જે ઉપદેશ થાય તે સ્વાર્થોપદેશ ગણાય ■ પણ ઉપર કહેના ધનાદિકની અપેક્ષા વિના જે ધર્મોપદેશ દેવાય છે તેનું નામ પરમાર્થોપદેશ છે આ ઉપદેશ તીથ કરમબલિદાતા થાય છે કેમકે મીતીથ કરને ધન યશોવાદ અને પુણ્યની મિનકુન દરમર નથી દીક્ષા સમયની પૂર્વે એક વર્ષ સુધી તીથ કરે વાર્ષિક ૧૮ આપે છે તેની અખ્યા, ૧૪ અબજ અઠાશી કરોડ એથી લાખ સોના મહોત પ્રમાણુની છે આનું ૧૮ દેનાર દાનનીર ધનની આશા ગણે ખરા કે ૧ કદાપિ નુદિ, પણ જેમનો યશોવાદ ચોસડ વાંતો જન્મ સમયથી લઈને

નિર્નાશુચ્યમય મુધી બરાબર ક તા રહ છે, તે તીથ કર મહારાજ શુ લૌકિક યશોવાદની આદના રાખે ખગ કે ? અને તેજ પ્રમાણે જેમણે અતુન પુણ્યપ્રકર્ષના પ્રભાવથી ' તીર્થ કર ' નામકર્મ ખાવેલુ છે, તેને ખપાવના માટેજ વિહાર, ધર્મોપદેશાદિ કાર્ય કરવામા જેમની પ્રવૃત્તિ છે, તેના પુરૂષ શુ પુણ્યની આઠાક્ષાવાળા સભવી શકે ખરા કે ?

સ સારની અ દર કેટલાએક રાગી પુરૂષો ધનને માટે ઉપદેશ કરતા જોવામા આવે છે ઋટ્યાએક દુનિયામા પોતાનો યશ ફેલાય તેટલા સાથે ઉપદેશકુશળતા મેળવે છે, છેવટે વ્યાખ્યાનનામરૂપતિ મિગેરે મિરદો પ્રાપ્ત થવાથી પોતાની કૃતાર્થતા પણ થએલી સમજે છે જ્યારે કેટલાએક નિ રૂઢી તથા ત્યાગી વૈરાગી મુનિવરો, જો કે ભવ્ય જીવોને ધમ નો ઉપદેશ તેઓના કલ્યાણને માટે આપે છે, પગુ તેઓ ધર્મોપદેશ દ્વારા જે શુભ પુણ્ય ઉપાર્જન કરે છે, તેને મોક્ષતુ કારણ સમજતા હોનાથી તેઓને પણ પુણ્યની અભિનાયા છે, એમ કહી શકાય અને તેટલા માટે તમામ ઉપદેશને સ્વાર્થોપદેશમા દાખલ કરી શકાય

હવે શ્રીરીતરાગ ભગવાનનો જે ઉપદેશ છે, તે પરમાર્થોપદેશ છે આમ માનવાની સાથે આપણને પુરુષવિશ્વાસે ઘચ્ચન વિશ્વાસ એ ન્યાયને આમળ ક્યાં મિના માનશે નહિ અને તેટલાજ માટે પ્રથમ પરમાર્થોપદેશ દેનાર પુરૂષનુ ચરિત્ર તથા લક્ષણ કેવા પ્રખરનુ હોય તેનો ધર્મીબર મિચાગ કરોશુ, તો તે અપ્રાસંગિક નહિજ ગણાય

૫૮ તીર્થકર્તેનુ' ૮ ક ચગિત્ર ૫૮

જે જીવ ભગિ'વમા તીથ કર ચનાર હોય છે, તે જીવ સ્વાભા

વિક રીતેજ સવ સ્થળે જાય ગાળી ઉપર રહે છે તપ્પલા તરીકે, તે જન કદાચ પૃથ્વીકાયમા ઉત્પન્ન થાય, તો પણ ખારી માગીની અંદર ઉત્પન્ન નજ થાય, પરંતુ સ્ફટિકરૂપ પ્રિયે ઉચ્ચ જાતિના પૃથ્વીકાયમાજ ઉત્પન્ન થાય તેજ પ્રમાણે જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયની અંદર પણ જો તે જીવ ઉત્પન્ન થાય, તો ત્યાં પણ તે તે કાયની અંદર જે ચીજ ઉત્તમ ગણાતી હોય, તેમાજ તે ઉત્પન્ન થાય છે

આ પ્રમાણે એકદ્રિયમા લગભગજી ડયા બાદ તે જીવ અનુક્રમે દ્વિન્દ્રિયાત્કિમા ગતિ કરતા કરતા છેવટે દેવ અને મનુષ્યા દિના લવને પામે છે મનુષ્યના લવની અંદર વૈરાગ્યવાસિત અત કરજીનાજો થઈ તે તીર્થ કરનો જન વીચ સ્થાનકના તપની યા તેમાના એકાં તપની આરાધના કરે છે, અને તેને પરિણામે આત્મુત્તમ 'તીર્થ કર નામકમ' બાધવા બાધ્યતાળી બને છે મનુષ્યલવમા આયુષ્યની સ્થિતિ પૂછુ કરી તે પ્રાય દેવલોખની ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે કદાચિત્ નરકગતિમા જાય છે, તોપણ તે જન્મે ગતિઓની અર મતિજ્ઞાન, જ્ઞાતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન હોનાથી, તે જ્ઞાનના પ્રતાપથી પોતાનો અપનસમય જાળી લે છે તથા 'હુ અમુક સ્થળે ઉત્પન્ન થઈશ તે પણ જાણે છે ત્યાર પછી તે જેવ અગર નરકગતિમા જેટલી આયુની સ્થિતિ પોતાને ભોગવવાની હોય, તે પૂરી કરીને માનસરોવર પ્રવે જેમ હસ ઉતરી આવે છે, તેમ તીર્થ કર માતાની કૃપે અવતરે છે

સામાય મનુષ્યની માફક તીથ કર પણ નવ માસ પચન્ત મહોવાસમા રહે છે પરંતુ ધનગ મનુષ્યો ગળમા જેટલી વેદના ભોગવે છે તેટલી વેદના તીથ કરનો જન ભોગવતો નથી હવે તમામ તીથ કર મહારાજાઓ શ્રીમહાતીર ભગવાનની માફક નવ

માસ અને સાડા સાત દિવસ સુધી ગર્ભવાસમા રહે, એવો નિયમ નથી કોઈ તીર્થંકર તેનાથી અધિક સમય, તો કોઈ તેથી ન્યૂન સમય પણ રહે છે

જ્યારે શ્રીતીર્થ કર મહારાજનો જન્મ થાય છે, ત્યારે તેજ વખતે 'સૌધર્મ' નામનું ઇંદ્રનું આસન કપાયમાન થાય છે તે સમયે તે ઇંદ્ર અનધિસ્તાન વડે ઉપયોગ આપી શ્રીતીર્થંકર મહારાજનો જન્મ થયો, એમ જાણી જાય છે, અને તત્કાળ સિંહાસન ઉપરથી નીચે ઉતરી, જે દિશામા શ્રીતીર્થંકર દેવનો જન્મ થયો હોય છે, તે દિશા તરફ સાત આઠ પગના ચાલી નમસ્કાર પૂર્વક શીલગવાનુની સ્તુતિ કરે છે

શ્રીપ્રભુનો જન્મોત્સવ કરવા માટે જેમ સૌધર્મેન્દ્ર સપરિવાર આવે છે તેજ પ્રમાણે અનુક્રમે બીજા ઇંદ્રો પણ પ્રભુ ॥ જન્મોત્સવમા લાલ લે છે

સૌધર્મેન્દ્ર પ્રભુને મેરશિખર ઉપર લઈ જાય છે, અને ત્યાં પાકુકે વનની અંદર પાકુકશિલા નામની જિના ઉપર સિંહાસન રચી, તે ઉપર પ્રભુને બેસાડી નહતે બેસે છે ત્યારવાળા અન્ય ઇંદ્રો પણ લૌકિક તીર્થોના જળ તેમજ પુષ્પ વિગેરે સુગંધી દ્રવ્યમિશ્રિત જળ વડે પ્રભુના અભિષેક કરે છે પછી અનેક પ્રકારના ભક્તિભાવ પૂર્વક પ્રભુજીને લઈ જઈને તેમની માતાજી પાસે મૂકી આવે છે

ત્યાર પછી ઇંદ્રો આ જળદ્રીપથો આડમા નદીશ્વર દ્વીપમા જઈ સામ્યત જિનમંદિરોની અંદર અર્ધમહોત્સવ કરે છે તે પૂર્ણ થયા બાદ આત્માને ધન્ય માનતા પોતપોતાના ગયાનક પ્રત્યે જાય છે

હવે અહીંઆ પ્રભુ પણ દ્વિતીયાના ચંદ્રની માફક દિવસે

વૃદ્ધિગત થના નય છે, અને તેમની આકૃતિ પણ અતિસુદર દોષ છે કહ્યું છે કે —

દ્વિજરાજમુક્ષા ગજરાજગતિરરણોષ્ણપુટ સિતદન્તતતિ ।
શિતિકેશમરોઽમ્બુજમન્નુકર સુરભિશ્વસિત પ્રમયોલ્હસિત ॥૧॥
મતિમાન્ ધૃતિમાન્ પ્રચિતાયધિયુક્ષ્ઠ પૃથુર્વમ્બરસ્મરણો ગતચક્ષ્ ।
મતિક્રાંતિધૃતિપ્રમૃતિસ્વગુણજગતાઽપ્યધિકો જગતીતિલક ॥૨॥

અર્થાત્-જેમનું મુખ ચદ્રમા જેવું છે, ચૈરાનત દ્વાથી જેવી જેની ગતિ છે, ઓઠરૂપી પત્ર લાન છે, દાંતની શ્રેણી સફેદ છે, ખેતનો સમૂહ ડાળો છે, કમનના જેવો નાભુક જેમનો હાથ છે મુગધીરાળો શ્વાસ છે, ગાનિથી જેઓ દેદીપ્યમાન છે, મતિમાન અને ધૃતનાન હોવા સાથે જેમનું અવધિમાન પણ વિસ્તારવાળું છે, પૂવલવનું રમરથુ પણ જેમને વિસ્તારવાળું હોય છે, તેમજ શાગરહિત દોષ મતિ ક્રાંતિ અને ધીરજ વગેરે ગુણોવડે કરીને જેઓ સમસ્ત જગતથી ચીન્માતા છે એના શ્રીપ્રભુ જગતના તિનકે સમાન છે

જ્યારે પ્રભુ પૌવનાવધ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે માત-પિતાઓ વિવાહને માટે આગ્રહ કરે છે આ અનન્તરે પ્રભુજી અવધિમાન દ્વારા પોતાને ભોગ્યમ્બ બાબી છે કે નહિ તેનો વિચાર કરી લે છે જો તેમને ‘ભોગ્યમ્બ હજી બાબી છે,’ એવું માન્ય પડે, તો (પોતાના સિર પર રહેતું કરજ દેતુજ પડશે, એમ ધારી) વિવાહિત થાય છે અને જો ભોગ્ય મ્બ બાબી નથી એમ તેમને માન્ય પડે, તો શ્રીનેમનાથજી અને મદિનાથજીની માફક વિવાહમા જોડાના નથી વિવાહિત થએન તીન કરાને પુનાદિક પણ થાય છે તા’ રીતે જ્યારે ભોગ્યમ્બના અત થના આવે છે, ત્યારે લોકા

તિકડેવો શ્રીગ્રંથ પામે આવી પ્રાચનાપૂર્વક સૂચના કરે છે કે “ હે ભગવન્ ! ઈર્ષ્ય કિંચિદ્મા ડૂળી રહેતા આ સસારનો ઉદ્ધાર કરા, અને તીર્થને પ્રવર્તાવો ” જો કે પ્રભુજી સ્વયં પોતાના અનધિગ્ધાન વડે દીક્ષાના સમયને જાણે છે, તથાપિ આ લોકાતિડેવોનો અનાદિ જાળથી એવો આચાર હોનાથી તેઓ પૂર્વોક્ત પ્રાર્થના કરે છે આ વખતે દરેક તીર્થ કરે પોતાના માતપિતા અગર વડિન બધું પ્રભતિની સન્મનિ વડ વાર્ષિકાન દેવુ કરે છે એક પ્રહર સુધી યાચકો જે કાંઈ માંગે તેટલું તેની ઇચ્છાપ્રમાણે દાન આપે છે

હમેશા એક કરોડ અને આઠ લાખ મોનામહોરોનું દાન કરે છે એક હર, એક વગસની અંગુલી, જેટલી મોના મહોરોનું દાન કરે છે, તેની મધ્યા આ છે —

વત્સરેણ હિરણ્યસ્ય મ્હૌ કોટીશતત્રયમ્ ।

અષ્ટાશીર્તિ ચ કાટીના લક્ષાશીર્તિ ચ નામિમ્ ॥૧॥

અર્થાત—એક વર્ષમાં ૩૮૮ કોડ અને ૮૦ લાખ મોના મહોરોનું દાન આપે છે

વળી પોતાનું રાજ્ય પણ પુનાદિને વહવી આપે છે, કે જેથી કરીને પાગળથી કોંગ પેતા ન થાય આની રીતે સમસ્ત પ્રદારની મુજબ ઉતારીને મહોત્સવપૂર્વક વિગિકા (પાનખી) મા આરોહિત થઈ ગઢેરની બહાર અગ્નેષ્ટદાની નીચે જઈ શિખિ-કાથી નીચે ઉતરે કે અહીંમા જેની રીતે મયૂર પોતાના પીછાનો લાગ કરે, તેની રીતે સમગ્ર આબૂપણો ઉતારી નાખી પ્રભુજી સ્વયમેવ પચમુટિ લોચ કરે છે, અર્થાત પ્રેશાપનયન કરે છે આ સમયે ઇન્દ્ર મહારાજ આનીને પ્રભુને દેનદ્રુષ્ય (દિવ્ય વસ્ત્ર) અર્પણ કરે છે, માન વખતે લગવાનું ચતુર્થ મન પર્યાયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય

છે હવે ભગવાન સદા પાપવેપારનો ત્યાગ કરી, અનગાર પદ ધારણ કરી, ત્યા દીક્ષા લીવી હોય ત્યાથી વિદ્યાર કરી આમાનુ ગ્રામ વિચરે છે

પરંતુ જ્યા સુધી પોતાને પાત્રસુ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યા સુધી પોતે મૌન રહે છે અર્થાત્ પાત્રને ઉપદેશ આપતા નથી કારણ કે જ્યા સુધી પોતાને સૂક્ષ્મ તેમજ વ્યવહિત અને ધણે દૂર રહેતી વસ્તુનું જ્ઞાન યથાસ્થિત થાય નહિ, ત્યા સુધી વચન વર્મણુમા ફારફેર થઈ જવાનો સંભવ છે, માટેજ પ્રભુજી કેવળ જ્ઞાનને પામ્યા સિવાય કોઈને ઉપદેશ આપતા નથી

કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ વ્યન્નર, વ્યોતિષ્ઠ, બરનપતિ, અને વેમાનિક એ નામોથી ઓગળાતા આગ્ર પ્રખરના દેવતાઓ, જે સમવસરણુ ગમે છે, તેની અદર પોતે મિશ્રાજમાન થઈ દ્વા શ પરિપદ (સભા) સમક્ષ ધર્મોપદેશ દેવો શરૂ કરે છે તેને દેશના કહે છે આ દેગનાના પદક સ્વાત્નો અનુભવ આગળ ઉપર વાય કોને સારી રીતે ઠરાવવામા આવશે

જ્યા સુધી તીર્થ કર મહારાજાઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય ત્યા સુધીમા પોતે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થઓએ કરેલા ધોર ઉપસર્ગ અને ખરીપહોને સમભાનપૂર્વક સહન કરે છે જેમકે —

પન્નમે ચ સુરેન્દ્રે ચ કૌશિકે પાદ્મસપ્તશિ ।

નિર્વિશેષમનસ્કાય શ્રીવીરસ્વામિને નમઃ ॥ ૧ ॥

એક વખત શ્રીવીરપ્રભુના ચરણુમ્મગનો સ્પર્શ ઇન્દ્રમહારાજે ભક્તિના આવેશથી કયો હતો તેજ વીરપ્રભુના ચરણુકમળનો સ્પર્શ ચડકોશિકનામના સર્પે દેવપુદ્ધિથી કયો હતો ચડકોશિક સર્પે ત્રિ

ચાલુ હતું કે—‘અરે ! આ વળી મ્હારા સ્થાનમાં કેાણુ આની જે
 ઠેાં છે ’ હું સપાટામાં દશ માગીને તેને જમીન ઉપર પટકી દઇ
 પચત્વને પમાડી દઉંછું ’

આ પ્રમાણે બન્ને કૌશિક (એક કૌશિક ધંદ્ર અને બીજો
 કૌશિક સર્પ) ના સ્પર્શ કરનાના નિયારમાં તદ્દન વિરૂદ્ધ ભાવ હતો,
 (એકની ભક્તિ અને બીજાનો દ્વેષ) છતાં ભગવાન વીરદેવની
 પ્રુદ્ધિ તો બન્નેના ઉપર એક સમાનજ રહી આના રાગ-દ્વેષરહિત
 પરમાત્મા વીરને મ્હારો નમસ્કાર ચાઓ અહા ! પરમાત્માનું કેટલું
 બધું કારણ્ય ? વળી જુઓ —

કૃતાપરાધેऽપિ જને કૃપામચરતારયો ।

ઈપદ્માપ્પાર્દ્રયોમક્ર શ્રીવીરજિનનેત્રયો ॥ ૧ ॥

અર્થાત—સગમદેવે એક રાત્રીની અદર શ્રીવીરપ્રભુને આત્મ
 ક્રોર એવા વીશ ઉપસર્ગો કર્યા હતા જે માહેના માગ એકજ
 ઉપસર્ગથી મજબૂત બાધાવાળા લૌકિક પુરુષનું શરીર પણ એક
 ક્ષણ વારમાં નાશ પામી જાય, એના વીશ ઉપસર્ગો પ્રભુએ સમ-
 ભાનથી સહન કર્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ તે અપરાધ કરનાર સગમ
 નામના દેવ ઉપર પણ પ્રભુને અપૂર્વ કૃપાની લહેરી આત્મામાં ઉત્પન્ન
 થઈ, અને ‘ આ મિત્તારો મારા નિમિત્તે કર્મબંધન કરીને દુર્ગતિએ
 જાય છે ’ આના નિયારમાં ઉતરતા વિચારાધીન પ્રભુના નેત્રમાં
 જરા જળજળીઆ આવી ગયા એના શ્રીવીર પ્રભુના નેત્રોનું
 કલ્યાણ ચાઓ

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય જેના ધુરધર કનિઝાનસર્વિશ
 આચાર્યો પણ મુકન કાઢી પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે

આની રીતે રેક તીથ દરોએ ઉપસર્ગોવરથામા મમભાનને સાનવી રાખ્યો છે જૂઓ, શ્રીગચ્છનાથ પ્રભુ એક સમયે તાપસ આશ્રમની પાળળ વડ નીચે ધ્યાનમા આરૂ થઈ રિચન રહ્યા હતા, તે સમયે કમઠ નામના એક અસુરે પ્રભુને ધોર ઉપસર્ગો દરવામા કાઢપણ બાબી રાખી ન્ટોની જ્યારે ધરણે દ્રકુમારે તે ઉપસર્ગોનું ભક્તિભાનથી નિવારણ કરી પ્રભુપ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી, તો પછુ ભગવાનની મનોવૃત્તિ તો તે બન્નેના ઉપર સમાનજ રહી —

કમઠે ધરણેદ્રે ચ ચ્ચોચિત્ત કર્મ કુર્ગતિ ।

પ્રમુસ્તુલ્યમનોવૃત્તિ પાર્થનાથ ધ્યયન્સ્તુ ય ॥ ૧ ॥

એ પ્રકારે સત્યકવિઓએ જેના મુતિ રી છે એવા શ્રીભ ગવાન કિલ્લ કર્મના ક્ષયને અર્થે દ્રઢ ક્ષેત્ર-મળ-ભાનમા અપ્ર તિબદ્ધ થઈ, પોતે સત્તુ-મિત્રને સમદષ્ટિયા દેખત જૂપીપર નિચરે છે તે આ પ્રમાણે —

પ્રથમ તો નિર્ભય એને મમત્વરન્તિપણે પ્રભુ વિચરે છે ખીલુ ‘અકિચ્ચન એટને દ્ર વાઈ રિચ્છદ્ગહિતપણે રિચરે છે, વળી ‘કાસ્યપાત્રની માફક સ્નેહરુદિતપણે એટને ‘જેમ કાસ્યપાત્ર પાણીથી ખર-નું નથી તેમ ભગવાન કાઢપણુ પદાર્થમા ન ખરડાતા નિને પપણે રહે છે રણી કુનની માફક અપ્રતિભત ભતિવાળા’ ‘ગગનની માફક નિધાર શારફ સનિનની માફક સ્વચ્છહૃદયવાળા’ ‘કમળની માફક નિને પ’ ‘કન્ડુપની માફક ગુપ્તેન્દ્રિય મિહની માફક નિડર’ ભાર-પક્ષિની માફક અપ્ર-માટી’ ‘કુન્ડની માફક શરીરવાન’ ‘દાબની માફક બળવાન’ એને કે જેમ જાળ ભાર વળન કરનામા સમય છે તેમ પ્રભુ પછુ પોતે સ્ત્રીમરેના પચમતાનતોનો ભાગ વહન કરનામા સમય

ઠે ' મેરની માફક નિષ્ક્રમ ' ' સાગરની માફક ગભીર ' એટલે જેમ સમુદ્ર પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી, તેમ પ્રભુ પણ હર્ષ-નિપાદના કારણે મળવા છતા પણ અવિકૃતસ્વભાવવાળા રહે છે, વળી ' ચંદ્રની માફક શાંત ' ' સૂર્યની માફક તેજસ્વી ' તેમજ ' સુવર્ણની માફક સ્વચ્છસ્વભાવી ' એના પ્રભુછ હોય છે, અર્થાત્ જેમ સુવર્ણ તાપ તાડનાદિ દષ્ટના સમયમા પણ પોતાના સ્વભાવને છોડતુ નથી, તેમ ભગવાન દષ્ટપરપરા પ્રાપ્ત થયે છતે પણ સ્વભાવને છોડતા નથી ' વસુધરાની માફક સન સહ ' ઇત્યાદિ અનેક વિશેષણવિશિષ્ટ એવા શ્રીભગવાન તપસ્યાદિક કરતા હૃદયસ્થ ભાવને વ્યતીત કરે છે ભગવાન જે તપસ્યાઓ કરે છે, તે તમામ ' નિજલ ' હોય છે

દાખલા તરીકે, શ્રીમદ્દાનીર ભગવાને બાર વર્ષ ઉપરાન્ત ધોર તપસ્યા કરી હતી તેની અંદર ક્રમ્ત ૩૪૯ પારણા થયા હતા, તેમજ પૂર્વોક્ત સમયમા નિદ્રા પણ માત્ર એક રાત્રી પ્રમાણુજ કરી હતી એક દર રીતે શ્રીમદ્દાનીરહેવે નીચેની તપસ્યાઓ કરી હતી —

૧ હમાસી, ૧ પાચદ્વિવસ ન્યૂન હમાસી, ૯ ચોમાસી, ૨ ત્રિમાસી, ૨ અઢી માસી, ૬ દ્વિમાસી, ૨ દોઢમાસી, ૧૨ માસકપણ, ૭૨ પદર ઉપવાસ, ૨ દિન ભદ્રપ્રતિમા, ૪ મહાભદ્રપ્રતિમા, ૧૦ સર્વતો ભદ્રપ્રતિમા, ૨૨૯ જઠ, ૧૨ અકૃમ

આ પ્રમાણે હિસાબ લગાવતા કુલ ૩૪૯ પારણા કર્યા હતા પૂર્વોક્ત ધોર તપસ્યાના પ્રભાવથી યાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અને અતરામ-એ ચાર ધાતીકર્મોના ક્ષય કરી લોકાવોદને પ્રકાશ કરનાર એવુ ઉવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યુ હતુ આ પ્રમાણે કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા ના શ્રીપ્રભુછ પૂર્વોક્ત સમનસરણુની અંદર જેમી દેશના આપે છે આ દેશના અધમાત્રની ભાષામા હોય છે દેવ,

મનુષ્ય અને તિય ચની મળીને જાર પરિષદ એટલે પરખદાઓ આ સમયે ભરાય છે સમસ્ત જીવો પરસ્પર વૈરભાવનો ત્યાગ કરીને શાંતિપૂર્વક શ્રીગ્રંથજીના વચનામૃતનું પાન કરે છે હવે અહીંઆ જરૂર શકા થશે કે ‘તિય’ એ કેવી રીતે સમજતા હશે ?’ તેના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, ભગવાનના વચનોમાજ એવા પ્રમાણની શક્તિ હોય છે કે જેના પ્રભાવથી સમસ્ત જીવો પરાખર સાક્ષી થકે છે, તેમજ તેનો અથ સ્વસ્વભાષામાં સમજી પણ શકે છે વર્તમાન સમયમાં ઉદ્ધમશીન દેશની અંદર ઉદ્ધમી પુરુષો આજકાલ તિય એની ભાષા પણ સમજવા લાગ્યા છે તેમજ નિર્મલોને સમજાવવા માટે તો ભારતવર્ષના આજકાલના મનુષ્યો પણ શક્તિમાન છે તો હવે અહીં વિચાર કરવાની વાત તો કે જ્યારે આમ છે તો આના કરતાં સરસ જમાનાની અંદર મહાપ્રતિભાશાની શ્રીતીર્થ કર જેના લોકોત્તર પુરુષો તિર્થ એને પોતાનું વક્તવ્ય સમજાવી શકે, તેમાં કાંઈ વિરોધ આશ્ચર્ય, વિચાર કરતા જણાશે નહિ માટે તેમાં શકા કરવાની જરૂર નથી વળી જાતિ અને જન્મવૈરનો ત્યાગ પણ તિય એ કમ કરતા હશે ? તો તેના ઉત્તર નહિ આપતાં તુ યોગસાધાદિ ત્રયો જેનાની ભનામણ કરે છુ યોગીઓનો પ્રજ્ઞાન અવાચ્ય અને અગમ્ય છે કે જે પ્રભાવનો ખ્યાલ પણ આપણા અધ્યભુદ્ધિજનોના મનમાં એકદમ આવી શકતો નથી પરંતુ આ રાત તમામ દેશના ગાઓ અવરથ કબૂત રાખે છે

આજકાલ સાયન્સવિદ્યાના પ્રનાયે વૈજ્ઞાનિકશાસ્ત્રીઓ વનસ્પતિ જેવા એકેન્ડિય પદાર્થમાં પણ અપૂર્વ શક્તિઓનો અનુભવ કરી રહ્યા છે તો જેઓએ તપ જપ સમાધિ વિગેરે ગુણો વડે કરીને આત્મશક્તિ પ્રગટ કરી છે એના યોગીઓનો પ્રજ્ઞાન અર્થિત્ય હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? અવજત ! એટલું તો ખરું કે સૃષ્ટિ-

વિરૂદ્ધ ટાપોની અદર શુદ્ધિમાન માણસ મળતો યદ્ય શકતો નથી જેમકે —

અપૌરુષેય વચન (કારણ કે વચન અને વળી અપૌરુષેય એ બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે), કુમારી કન્યાને પુત્રનો જન્મ થવો, શિરોભાગમાથી ધરનિ નિકળતી, પદતની પુત્રી, સમુદ્રનુ પાન અને તેને પાણુ પેશાબ દ્વારા બહાર કાઢુ, કાનથી પુત્રનો જન્મ, જઘાથી પુત્રનો જન્મ, માઠવીથી મનુષ્યનો જન્મ, કુશાથી મનુષ્યની પેદાર, આર હાથવાળો પુરુષ, દગ શિરનો મનુષ્ય, ઇત્યાદિ વાતો કે જે અનુભવથી વિચારતા અપ્રતિત માન્ય પડે છે, તેવી એક પણ વાત શ્રીતીર્થ કર મહારાજની અરૂપેલી નથી કેવળ જગજીવનના હિતને માટે, તેમજ પોતાની ભાપાનગણના પુદ્ગલોના ઠાપને અર્થે અગ્નાનપરે તેઓ દેશના આપે છે, તે દેશનાનુ ચતુર્કિચિત્ત સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે —

જે દેશનાનું સ્વરૂપ ૬૬

હે ભગ્ય છતો ! આ સમારના કરોતોથી તો તમે કદા બ્યા હો, જન્મ, જરા અને મગ્ધુના કુ ખોથી ઉદ્ભિમ થયા હો અને આ ભવાટવીનો સગ છોડી મુક્તિમદિરમા જવાતી જે તમારી વાસ્તવિક ઇચ્છા હોય, તો નિયમ રૂપી વિષવૃત્તની ડાયા તમે એક ક્ષણવાર પણ નિરામ કરતો નહીં નિદેશ જનાર તરણુવધનાળા પુરુષને જેમ એક વૃદ્ધ માણસ દિતશિક્ષા આપે કે ' તુ અમુક સ્થળમા જઈશ નહિ, અને કદાચ જઈ ચડે તો સાનચેતી રાખજે ' તેજ પ્રમાણે ઝાની પુરુષોએ પૂર્વીકન દિતશિક્ષા કલ્યાણની અભિના પાવાળા ભગ્ય પુરુષોને આપેતી છે નિયમરૂપ વિષવૃક્ષની સકિત ધણીજ અજબ છે તે નિયમની ડાયા પણ જગતની મીમા પદન્ત

વિસ્તાર પામેલી છે તે હાયાના પ્રતાપમાથી કેાઇ ભાગ્યેજ બચી શકે છે તેણે નામધારી ત્યાગીઓને ભોગી બનાવી દીધા છે ન્યારે ભોગીઓને તો ગર્વથી પાપમા રજ કરી મૂક્યા છે જાતુ કયા સુધી કહેવું ? તેણે દેવ, દાનવ, હરિ, હર, બ્રહ્મા વિગેરે દેવોની પાસે પણ દાસપણે આચરણ કરાવેવું છે આ વિષયરૂપ વિષવૃક્ષની હાયામાથી સર્વથા અયગ રહેવા સાર મહાપુરુષોનો હિતોપદેશ પરપરાથી ચાલતો આવેનો છે જે લોકો આવા મહાપુરુષોના વચનો ઉપર વિશ્વાસ નહિ રાખતા સ્વતંત્રતામા ખેચાઇ જાય છે, અને પત્રી મન કપિત વિચારમેણીમા ગુચાઇ જઇ પૂર્વોક્ત વિષયરૂપી વિષવૃક્ષની હાયા તળે વિશ્રામ લેવા દોરાઇ જાય છે, તેઓ કલુષવારમા આત્મસત્તાનો નાશ કરી, મોહમંત્રિના પાનથી મર્મિજીત થઇ કૃત્યામૃત્યસબ્ધી રિવે-મુદ્ધિને જલાજલી આપી મનમા આવે તેમ બોલવા અથવા આચરણ કરવા લાગે છે ખરૂં કહીએ તો વિષય વિષ કરતા પણ બળવાન છે, કારણુ કે મિત્ર તો જીવને આભનમાજી મરણ રૂપી દુઃખ આપનાર છે પરંતુ વિષય બવોભનમા મરણના અનિટ દુઃખોને ઉત્પન્ન કરે છે ચોરાશી લાખ જીવોની એટલે કે જીવોની ઉત્પત્તિના સ્થાન છે તેની અદર અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કરાવનાર પણ ખરેખર આ વિષયજ છે

એ વાતને દરે દર્શનકારો એકી અવાજે સ્વીકારે છે કે, આ સસારની અદર સર્વથી ઉત્તમ યોગિ મનુષ્યનીજ છે, કારણુ કે મનુષ્ય યોગિ મિના ઇતર યોગિદ્વારા મુક્તિની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી અન્યતઃ ! કેટલીક ઇતર યોગિદ્વારા પુનર્ગતિ પામી શકાય છે સામાન્ય રીતે તમામ યોગિની અર પ્રાણીમાનને વિષયસેવનની જગ્યા થાય છે કેટલીએ જગ્યાએ વિષયનું મેવન બરાબર હોય છે ન્યારે કેટલીએક યોગિઓમા વિષયની ચેટ માન હોય છે, તોપણ વિષયો સવ થા અભાવ તો કેાઇ દેશણે નથી જતા મનુષ્ય

યોનિની અદર ને માણસમા તત્ત્વજ્ઞાન પેદા થાય, તો વિષયનો અભાવ થઈ શકે છે તેજ કારણથી મનુષ્યયોનિની શ્રેષ્ઠતા છે અન્યથા મનુષ્યયોનિમા પણ અનાદિ કાળથી વિષયસેવન ચાલ્યું આવેલું હોય છે, અને તેજ કારણથી પરમ પૂજ્ય વાયકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વામિજી મહારાજ કહે છે —

મરુકાટીમિસ્સુલભ માનુષ્ય પ્રાપ્ય ક પ્રમાદો મે ।

ન ચ ગતમાયુર્મય પ્રત્યેત્યપિ દેવરાજસ્ય ॥ ૧ ॥

અર્થાત—કોડો જન્મ વડે કરીને પણ અત્યંત દુર્બલ એવા મનુષ્ય ભવને પામીને મને આ શો પ્રમાદ છે । કેમકે દેવરાજ એટલે કે ઇન્દ્રને પણ ગએલું આયુષ્ય ફરી મળનાર નથી

તાત્પર્ય એ છે કે બ્યાવહારિક પદમા સમર્થ એવા ઇન્દ્ર દેવતાઓ પણ મરણની આગળ શરણાગત થઈ જાય છે, તો પછી આપણા જેવા પામરોની શી ગતિ ? પ્રમાદ ભવ્ય જીવોના શિર ઉપર રહેલો એક પત્તો દુશ્મન છે પ્રમાદ એજ કદો વેરી છે કે જે જીવોને ઉપાડીને સસાગસમુદ્રમા ફેંકી દે છે ઉપરના શ્લોકની અદર 'ક પ્રમાદો મે' એમ જે કહેનામા આવ્યું, તેમા 'પ્રમાદ' શબ્દથી પાંચે પ્રકારના પ્રમાદોનું ગ્રહણ થઈ શકે છે પરંતુ તે પાંચની અદર પણ મુખ્ય વિષયજ છે બાકીના ચાર જે મધ્ય, કપાય, નિદ્રા, અને વિકંઠા છે, તે તો તેના કાર્યરૂપ છે કારણ કે વિષયી પુરુષ પ્રાય વ્યસની ટોચ છે વળી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ—આ ચાર વ્યાયો પણ વિષય નિમિત્તેજ થાય છે રાગ—દ્વેષ તો તેના સહચારીજ છે જ્યારે નિદ્રા અવ્યભિચરિત રીતે વિષયી માણસની સેના કરે છે તેમજ સ્ત્રીકથાદિ નિવૃત્તાઓ તો વિષયી માણસના શિરપર નિધિના લેખની માફક લખાએલીજ હોય છે શ્રીકૃષ્ણાચાર્યજી સૂત્રજ્ઞાનની ટીકામા લખે છે કે—

નિર્વાણાદિસુખપ્રદે નરમથે જૈનેદ્રઘર્માધિતે

લગ્ને સ્વલ્પમચારુ કામજસુખ નો મેવિતુ યુજ્યતે ।

વૈદ્યયાદિમહાપલૌઘનિચિતે પ્રાપ્તેઽપિ ગ્લાફરે

લાતુ સ્વલ્પમદ્વૌષ્ણિકાચક્રકલ્પિ ચાચિત સાપ્રતમ્ ॥૧૧॥

અર્થાત્—શ્રીજૈનેન્દ્રના ધર્મથી યુક્ત તેમજ નિર્વાણ અને સ્વર્ગાદિના સુખને આપનાર એવા મનુષ્ય જન્મને પામીને, અમનોત્તર અને અત્પ એના વૈષયિક સુખને મેવડુ કેટલપિ ચોગ્ય નથી, જેમકે વૈદ્યયાદિ મહારત્નરાશિથી પરિપૂર્ણ એવા રત્નાકરની પ્રાપ્તિ થયા પછી થોડી કાન્તિવાળા કાચના ટુકડાને ગ્રહણ કરવો તુ ઉચિત ॥ ? કદાપિ નહિ દે ભગ્ય પ્રાપ્તિઓ । થોડા માટે જાડું શુભાવધુ બાજબી નથી નિગોદમાથી ચત્તા ચડતા મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હવે માત્ર વિષયનો સંગ તજવો, એજ બાળ છે જો તે કરકમ વાળા પાપી વિષયનો તમે સંગ નહિ તજશો તો કન્યાશુ તમારાથી સેકડો ગાઉ દૂર ભાગવું રહેશે, એ વાત નિર્વિવા પો તમારે હૃદયમા ધારણ કરી રાખવી

મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા દેખાના માટે તાત્કાલિકાએ દશ દહાન્તો આપેલા છે, કે જેનો ઉત્તેજ અન્ય પ્રસંગે આગળ ઉપર કરવામા આવનાર દોનાથી અલગરે તેને અહીં નહિ બતાવતા સસારની અદર ઉત્તરોત્તર કંઈ કંઈ વસ્તુઓ દુર્લભ છે, તેજ બતાવવું ઉચિત સમગ્રાય છે કશું છે ? —

મૃતેષુ જહ્નમત્ત્વ તસ્મિન્ પશ્ચેન્દ્રિયત્તમુત્કૃષ્ટમ્ ।

તસ્માદપિ માનુષ્ય માનુષ્યેઽપ્યાર્યદશઞ્ચ ॥ ૧ ॥

દશે કુલ પ્રધાન કુલે પ્રધાને ચ જાતિસ્ત્કૃષ્ટા ।

જાતૌ રૂપસમૃદ્ધી રૂપે ચ વલ્ વિશિષ્ટતમમ્ ॥ ૨ ॥

મથતિ વલે ચાયુષ્ક પ્રહુપ્માયુક્તોઽપિ વિજ્ઞાનમ્ ।

વિજ્ઞાને સમ્યક્ત્વ સમ્યક્ત્વે શાલ્સપ્રાપ્તિ ॥ ૩ ॥

પતત્પૂર્વશ્ચાય સમાસતા માક્ષસાધનાપાય ।

તત્ત્વ ચ વહુ સપ્રાપ્ત મવદ્વિરુપ ચ સપ્રાપ્યમ્ ॥ ૪ ॥

તત્ત્વદત્તોચમમધુના મતુક્તમાર્ગે સમાધિમાધાય ।

ત્યક્ત્વા સગમનાર્થ કાર્ય સદ્ધિ સદા શ્રેય ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ — એકેન્દ્રિયમાધી ત્રસપણ પામવું દુર્લભ છે ત્રસપણમાં ૫ એન્દ્રિયપણ ઉત્કૃષ્ટ છે, ૫ એન્દ્રિયપણ પામે પણ મનુષ્યભવ, મનુષ્યભવમાં પણ આર્થદેશ, (૧) આર્થદેશમાં પણ પ્રધાનકુળ, પ્રધાનકુળ પામ્યા છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ ભૂતિ, ઉત્કૃષ્ટ ભૂતિની અદર પણ રૂપ અને સમૃદ્ધિ વળી ૩૫ સમૃદ્ધિનો ભેગ થયા છતાં પણ નિશિષ્ટતમ બળની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે (૨) બળ પ્રાપ્ત થતાં પણ દીર્ઘ આયુષ્ય અને દીર્ઘ આયુષ્યમાં પણ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પુણ્યોદયથીજ થાય છે, તેમજ નિજાન પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ સમ્યક્ત્વ દુર્લભ અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિમાં પણ જ્ઞાનના પ્રાપ્તિ ઘણીજ દુર્લભ છે (૩) આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સંક્ષેપ થઈ મોક્ષ સાધનો ઉપાય બતાવ્યો છે

બાળો ! તમેને ઘણું મળી ચૂંકું છે, હવે માત્ર થોડું મળવું બાકી છે, (૪) માટે હ બાળો ! મેં કહેલા માગમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ રૂપ સમાધિને સ્વીકારવા હમણાં ઉઘમ કરો, કારણ કે અનાય સગતનો ત્યાગ કરી હમેશા સત્સંગોએ શ્રેય સાધી કરવું, એજ ઉચિત છે કદાપિ વિપથ-કથાવાદિ દુર્ગુણોમાં પડવું ભોધ્યોજ નહિ

મહાપુણ્યરાશિ વડે આ મનુષ્યજન્મરૂપી દુઃપરજા પ્રાપ્ત

યયુ છે સત્ય સતોષ, પરોપકાર, ધન્વિચરણ, દાન શીત, તપ, ભાવ, સમભાવ વિવેક અને વિનયદિઃ આ મનુષ્યજન્મરૂપ કલ્પવૃક્ષના પુષ્પો છે, માટે તેની રક્ષા કરો જેનાથી રત્નગર્ભ અને અપવર્ગદિ ઉત્તમ અને અક્ષય ફળોની પ્રાપ્તિ શક્ય થકે

દુનિયામા લાખો બંદક કરોડો વસ્તુઓ કમબચનના હેતુબૂત છે, પરન્તુ તેની અદર ઔદિક વ્યવહારમા જમીન, જોર અને જર-એ નહુ કનેશના ધર છે, એમ આમાનગોપાન દરેકના મનની અદર પ્રતિબિમિત થયે છે વળી આ ત્રણ ચીજોની અદર પશુ જોર (શી) એ સાથી બળવાન કનેશનુ કારણ છે તેનુ કારણ એજ છે કે, જ્યારે માણસને શી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેણીની ખાતર તેને જમીનની પશુ તપાસ કરવી પડે છે વળી જમીન અને શી-એ બે જ્યારે બેળા થાય ત્યારે તેને જરની (પૈસાની) જરૂરીઆત પડે છે જર નીતિ રહે ઉપાજન કરવા યતા પશુ તેમા અગર પાપસ્થાનકની પ્રાપ્તિ થતા સભવ છે, તો પડી તેને (પૈસાને) અનીતિ પૂરક પે । કરનાર કેવા કમ વડે બદ્ધ થઈ શકે, તેના નિચાર વાચકવર્ગ રત્ન કરી શકે તેમ છે શ્રીસગથી નિમુક્ત થએન પુરૂષ સર્વ પાપથી વિમુક્ત છે, એમ કહેવામા કશી ભાતની અતિતયોક્તિ નથી, અને શ્રીસગમા ફસાએનો પુરૂષ પોતાનું સર્વસ્વ હારી ગયો છે, એમ સમજવુ પણ લગારે ખોટું નથી એક કવિએ ઠીકજી કહ્યું છે કે હે સસાર ! વચમા વનિતારૂપી મહાનદી ન પડેલી હોત, તો તને તરવામા લગારે મુશ્કેલી જેવું નહોતું થત -

સંસાર ! તવ નિસ્તારપદયો ન દવીયસી ।

અતરા દુસ્તરય ન સ્યુર્યાદિ રે । મદિગ્ધક્ષણા ॥ ૧ ॥

જીવોને સસારરૂપ મહાઅરણ્યમા ફસાવતા સાર ફટ કમ

દારાજીએ કામિની રૂપી જાળ પાથરેલી છે, કે જેની અંતર જાણ
પરે અજાણ બન્ને ફસાઈ જાય છે કહ્યું છે કે —

હયવિહિણા સસારે મહિલારૂવેણ મણ્ડિય પાસ ।

યજ્ઞન્તિ જાણમાણા અજાણમાયા વિ યજ્ઞન્તિ ॥ ૧ ॥

‘ જગતમા શરીર ફાણુ ? ’ એવો જો પ્રશ્ન કરવામા આવે, તો
તેના સાચો જવાબ એ છે કે ‘ જે સ્ત્રીચરિત્રથી ખડિત ન થાય
તેજ ’ બલ્યો । સ્ત્રીનું ચરિત્ર અનિગદ્ગલ છે જે મહાપુરુષો જગ
તના આધારરૂપ ગણાતા હતા, તેઓ પણ સ્ત્રીચરિત્રના ફસવામા
ફસાઈ લોકલજ્ઞજ્ઞને ત્યાગ કરી, દુ ખના ભાજન થયેલા આપણે
પ્રત્યક્ષ અને શાસ્ત્રીય કથાઓથી જોઈએ છીએ

એક વખત મુજરાજ પોતે બિલા માગવા ગયો હતો,
તેવામા એક સ્ત્રીએ એક માડા ॥ બે ટુકડા કર્યા, તેમાંથી ઘીના
બિંદુ નીચે ટપકવા લાગ્યા, આ જોઈને તરત મુજરાજના મનમા
નીચે પ્રમાણે કંપના થઈ, અને તે બોલ્યો —

રે ! રે ! મહક ! મા રોવીયદર્હ સ્ત્રિષ્ઠિતોડનયા ।

રામરાવણમુઝાઘા સ્ત્રીમિ કે કે ન સ્ત્રિષ્ઠિતા ॥ ૧ ॥

અરે મહક ! આ સ્ત્રીએ તને ખડિત કર્યો, તેથી તું રો નહિ
સ્ત્રીએ તને એકવાને ખડિત કર્યા કર્યો છે ? રામ, રાવણ અને મુજ
પ્રમુખ સર્વે — એટલે આખું જગત્ સ્ત્રીઓ વડે ખડિત થયેલું છે

આજ મુજરાજ એક વખત પુત્રને કિનારે જઈને ઉભો
હતો, તેવામા સ્ત્રીઓ પાલી ભગવા આવી આ રખતે કૃપા ઉપર
મનાવેલું યન (કેટ) સ્ત્રીઓના ચનાવવાથી શબ્દ કરવા તાગ્યું
તે જોઈને મુજ બોલ્યો —

રે ! રે ! યત્રક ! મા રોડી વ ક મ મ્રમયત્યમ્ ।
 કરાક્ષાક્ષેપમાત્રેણ કરાદૃષ્ટસ્ય વા કયા ? ॥ ૧ ॥

અમ્યા યત્ર ! તુ રે ! નહિ જીઓએ કેવળ ભુકુટીના ભમ
 ડવા વડે કરીને ફાને ફાને નથી ભમાડ્યા ? તને તો ભક્ષા બે હાથ
 ભમાડે છે, તો તારા ભમજુમા અને કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી તેટલ
 માટે હું તારી કમતાકાત સમજતો નથી

આ વિષયને દહે વધારે નહિ વળાવતા ભવ્યપુરુષોને મા
 માત્ર એનીજ બનામજી બસ યસે કે-હ બ યે ! તમે બન
 ડા નિશે નિપા યજ્ઞો-વાને પ્રવલ્લશીલ યાઓ આવે ઉત
 ૨૧ પામી શાસ્ત્રજાળ સુદ્ધમદા, દેવમુત્તી સેના અને શક્તિ
 નિચાર કરીને સ્વીકાર કરેના નિયમેને પાળે આગળ વધે અ
 નિયયરૂપ નિયત્વક્ષની જાણથી હમેશા બચતા રહેા

શ્રી-સુખભરેવ ભગનાન્ જે રખતે શ્રીઅષ્ટાપદ પર્વત ઉપ
 સમોસયા હતા, તે વખતે ભરતરાજની આજ્ઞાથી ચીડાએલા, ક્રોધ
 દાવાનજથી સતમ થએલા, માન વિષધરથી કસાએલા, માયા ન
 ણમા દસાઈ ગએના અને લોભ મદામ નથી પગનિત થએલા એવ
 શ્રીભગનાનના આજ્ઞાં પ્રુતો પ્રભુ પાસે આત્મા પ્રભુના દર્શનમાત્ર
 તેઓ પૂર્વોક્ત વિરોધોથી રહિત બની, જ્ઞાન થઈ હાથ નેડ
 માન મોડી, નિનયભાવથી નમ્રીબૂત થઈ વદના કરીને જ્યારે ની
 બેા, ત્યારે કેવળજ્ઞાનથી પ્રભુએ સવ લાવ બાણી તેઓને અગાર
 ૧૬-૬૬ દૃષ્ટા ત આપ્યુ મા દત્તાન્તનો સારાશ એ છે કે — એ
 અગારાલક્ષ (અગારાને બનાનગર) પાતાને પીવા જેટલુ પાણ
 લઈ વનમા જ્યાં ભટ્ટી હતી તે ઠેમએ ગયો પરંતુ તાપના વિશે
 જોરથી પાણી જોઈએ તે કરતા વધારે વપરાયુ છેવટે તાપ વધતે
 ગયો, અને પાણી તો થઈ રહ્યું વૃષાથી પીડિત થએલો તે ધર તર

ત્યો રમ્તામા એકે ઝાડ નેયુ, તેની નીચે મેઠા ફાણુવારમા નિદ્રા
 થી અને સ્વપ્નવશ થયો સ્વપ્નાવસ્થામા તે તૃપ્તિ હોવાથી પાણી પીવા
 ત્યો નદી, સરોવર, ફૂવા વિગેરે સર્વ પી ગયો, પણ તૃપ્તા શાત
 થઈ એટલે એકે વનની અદર એકે ઉજડ ફૂવા નેયો, ત્યા
 થો ધાસના પૂળાવતી તેમાંથી પાણી કાઢવા લાગ્યો, તેની અદર
 જરા જરા જલબિન્દુ ટપકતા હતા, તેને પીવા લાગ્યો હવે હે
 હાનુભાવો ! આ સ્થળે વિચારવાની વાત છે કે, નદી, સરોવર
 ને ફૂવાના પાણીનું પાન કરવા છતાં પણ જેની તૃપ્તા શાત ન થઈ,
 ની તૃપ્તા ધાસના અત ભાગમા લટકતા બિન્દુથી શાત થાય ખરી ?
 વધિ નહિ તેવીજ રીતે આ જીવે અનાદિ કાળથી સસારચક્રમા
 ભ્રમતા ભ્રમતા સુરાસુરોના ભોગો બહુશ ભોગવે છે, તે જીવને
 વે આ ફાણુજગુર મનુષ્યના તુચ્છ ભોગોથી તૃપ્તિ થાય ખરી કે ?

આ સાબળી આપણુ પુત્રોમાંથી સૌથી મોટા પુત્ર ભોક્ષો —
 હે પ્રભો ! આપની વાત સત્ય છે આપના સ્વદ્ભક્તો ગણેની ગજ
 સક્ષમી વડે અમે સત્વ્રજ છીએ, અધિકની ઇચ્છા અમે રાખતા નથી,
 તોપણ અમારી વિનંતિ એટલીજ છે કે ભરત, વાગવાર અમારા પર
 તો મોકલી અમારા માનનો ભગ કરે છે, જેથી કરીને ક્રોધ, માન,
 માયા અને લોભ વિગેરે ઉત્પન્ન થયા છ અમારો સરનો વિચાર
 ભરતની સાથે સુદ કરવાનો થયો છે, ફક્ત આપની આજ્ઞા બાકી
 છે, આવા પ્રકારના પુનરાવરણ સાબળીને ઈચ્છામાગ પ્રભુએ
 આ પ્રમાણે દેશના દેવી શર કરી —

ૐ પ્રભુની દેશના. ॥

दुष्पाप प्राप्य मातुष्यं सौम्या ! सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
 धर्मे सर्वात्मना यत्नं कार्यं स्वात्मसुखार्थिभिः ॥ १ ॥

હે સૌમ્ય જનો ! દુ ખે કરીને પામવા લાયક અને સર્વોગ મુન્દર એવા મનુષ્ય જન્મને પામીને સ્વાત્મકત્વાણના અર્થ પ્રાપ્તી એએ સવ પ્રકારે ધમારાધનમા પલ્ન કરવો તે મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિ થયા પછી જે કંઈ કરવાનું છે, તે આ છે —

દુઃકર્મ વ્યવનોપાયા અતરાયા સુખયિયામ્ ।
તપસામામયા દેયા કપાયા પ્રથમ કુર્ધે ॥ ૧ ॥

દુષ્ટકર્મબંધનના હેતુભૂત, મુખરૂપ લક્ષ્મીમા અતરાયભૂત અને તપસ્યાઓની અદર રોગભૂત એના કપાયોને પડિત પુરુષોએ પ્રથમ ત્યાગ કપ્યા જોઈએ વળી કરેડુ છે કે —

સકપાયા નર સત્સુ ગુણવાનપિ નાચ્યતે ।
યતો ન વિપસવૃક્ત પરમાન્નમપીચ્યતે ॥ ૧ ॥
યથા પ્રગ્વલિતોઽરણ્ય દવાગ્નિદહતિ મૃતમ્ ।
કપાયગ્નશ્ચો જતુસ્તથા જમાર્જિત તપ ॥ ૨ ॥
ધર્મશ્ચિત્તે દુરાધેય કપાયકટુપાત્મનામ્ ।
રક્તો યથા હુસુસ્મસ્ય મીલીલાસિતગ્રાસસિ ॥ ૩ ॥
યથાઽત્યજ સ્પૃશન્ સ્વજગારિણાપિ ન શુચ્યતિ ।
મકપાયસ્તથા જતુસ્તપસાઽપિ ન શુદ્ધિમાક્ ॥ ૪ ॥

૧૮ માણસ સત્પુરુષોની અદર ગુણવાન ગણાતો હોય, છતાં જો તે કપાયે કરીને સહિત રોય, તો તે ઈચ્છવા યોગ્ય નથી કારણ કે પય પાક (દૂધપાક) વિષમિત્રિત હોય, તો તે પણ ઈચ્છવા લાયક નથી (૧) જેમ સગમેનો દાવાનન જલદી વનના જુલોને ભસ્મસાતુ છે એ તેમ તપ, માન માયા અને લોભ-એ ચાર કપાયોને વશ થએડુ ૨૧, જન્મથી એડમ કરેન તમામ તપને નષ્ટ કરી નાખે

૭ (૨) જેમ ગળીનાળા વસ્ત્રમા ઝમુલાનો રંગ ચઢી શકતો નથી, તેમ કપાયો વડે જેનો આત્મા કતુપિત થયો હોય છે, એના જીવોના અત કરણમા ધર્મ દુષ્ટે કરી નિનાસ કરી શકે છે. (૩) જેમ ચડાળનો સ્પર્શ કરનાર પુરૂષ સોનાના પાણીથી પણ શુદ્ધ થતો નથી, તેજ પ્રમાણે કપાયયુક્ત જન તપ વડે કરીને પણ શુદ્ધ થતો નથી (૪)

એ પ્રમાણે સામાન્ય ગીતે કપાયોનું સ્વરૂપ બતાવ્યા બાદ, હવે તે કપાયોમાના પ્રથમ કોષનું સ્વરૂપ અહીં પ્રકાશિત કરવામા આવે છે —

કોષનું સ્વરૂપ.

હૃત્યેકદિનેનૈવ તેજ પાળમાસિક જ્વર ।

ક્રોધ પુન ક્ષણેનાપિ પૂર્યકોટ્યાર્જિત તપ ॥ ૧ ॥

તાનના એક દિનસ આનનાથી જ માસનું ગરીરનું તેજ નષ્ટ થાય છે, જ્યારે ક્રોધ તો એક લાક્ષનારમા પૂરકોટી વધો વડે ઉપાર્જન કરેલ તપને પાપમાન કરે છે

સન્નિપાતજ્વરેણ ક્રોધેન વ્યાકુલો નર ।

દૃત્યાદૃત્યવિવેકે દા । વિદ્વાનપિ જહીમચેત્ ॥ ૧ ॥

જાણે ? સન્નિપાત જ્વર હોયની । તે પ્રમાણે ક્રોધ વડે આકુલ વ્યાકુલ થએલો પુરૂષ, વિદ્વાન હોય તોપણ, હા ! ઇતિ ખેદે, દૃત્યા દૃત્યના વિવેકની અદર પોતે જડ બની જાય છે

આજ વાતને લગાર વગરે સ્પષ્ટતાથી જોઈએ તોય આન વાથા સરીગના અન્યથો શિથિલ થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે તેજ તોય જ્યારે સન્નિપાતનું રૂપ પડે છે, ત્યારે જન અનેક પ્રકારની

ચેષ્ટા કરવા લાગે છે, નહિ બકવાનું બકે છે, લોકાના મનમાં એમ થાય છે કે, આ હવે હવે બગે ત્યારે ખરો-બસ, તેવીજ રીતે ક્રોધાવેશમાં આવેલ પુરુષના અવયવો સિંચિત થઈ જાય છે, વચન વર્ગણાની વ્યવસ્થા રહેતી નથી, શરીરની સ્થિતિ વિવક્ષણ દેખાય છે, તેમજ ધર્મશૂન્ય હોવાનો જાણે જાન સમય પ્રાપ્ત ન થયો હોય, તેવો દેખાત થઈ રહે છે વળી કહ્યું છે —

તપોભિર્મૃશમુત્તૃષ્ટૈરાવર્જિતસુરો મુની ।

વરદધારદૌ ક્રોધાત્ પ્રયાતૌ મરવાવતીમ્ ॥ ૧ ॥

ધણા ઉપ તપ વડે કરીને દેવતાઓને જોડે વશ-રત્તીં કયાં હતા, એવા કશ્વ અને ધારદ નામના બે મુનિઓએ ક્રોધ વડે કરીને નરકપૃથ્વી પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું નિચારવાની રાત છે કે જ્યારે ક્રોધ, મુનિઓના તપ-સયમાદિ ધર્મકૃત્યોનો પણ નાશ કરી તેમને નરક લઈ જાય છે ત્યારે ઇતર મનુષ્યોની તો વાતજ શી કરની ?

વળી જાણ વાતની હતામાં કહ્યું છે —

જીત્રોપતાપક ક્રોધ ક્રોધ ચૈરસ્ય કારણમ્ ।

દુગતેવતનીં શ્રાધ શ્રાધ શમસુખાગલા ॥ ૧ ॥

ઉત્પદમાન પ્રથમ દહત્યેથ સ્વમાશ્રયમ્ ।

ક્રોધ કૃશાનુવત્ પશ્યાદન્ય દહતિ યા ન ચા ॥ ૨ ॥

અર્જિતં પૂર્વકોટ્યા ચક્ષુર્પૈરણ્મિરુનયા ।

તપસ્તત્તક્ષણાદેવ દહતિ શ્રાધપાવક ॥ ૩ ॥

શમરુપ પય પ્રાપ્યપુણ્યસમારસાશ્રિતમ્ ।

અમયવિપસપકાદસેન્ય તત્તક્ષણાદ્ મહેત્ ॥ ૪ ॥

ધારિત્રચિત્રરચના વિચિત્રગુણધારિણીમ્ ।

સમુત્સર્પન્ ક્રોધધૃમો શ્યામલીકુરતેતયમ્ ॥ ૫ ॥

જીવેને સતપ્ત કરનાર ક્રોધ છે, ક્રોધ વેરનું કારણ છે, દુર્ગ-
તિનો માર્ગ ક્રોધ છે, તેમજ શાંતિરૂપ સુખને બધું કરવામા અર્ગલા
(ભોગળ) સમાન પણ ક્રોધજ છે (૧) અગ્નિની માફક ક્રોધ પણ
ઉત્પન્ન થઈ પ્રથમ પોતાના આશ્રયનેજ બાળે છે પછી બીજાને બાળે
અથવા ન બાળે જ્ઞાનાથ એ છે કે અગ્નિની માફક ક્રોધથી પણ બધું
પુર્યોએ હમેશા કરતા રહેતું જોઈએ (૨) આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ-
કાળ વર્ષો વડે જે તપ એકદમ થયે ન હોય છે, તે તપને, ક્રોધ રૂપી
અગ્નિ ક્ષણનારમા બાળી નાખેછે અર્થાત્ તે તપનો નાશ કરે છે (૩)
મોટા પુણ્યના સમૂહ વડે સચળ કરવામા આવેલું શાંતિરૂપ ક્રોધ,
ક્રોધ રૂપ વિષની સાથે સબધ પામવાથી તત્કાળ અસેવ્ય થઈ જાય
છે (૪) વૃદ્ધિ પામતો એવો ક્રોધ રૂપી ધૂમ્રાટો, વિચિત્ર ગુણોને ધારણ
જવાનાળી ચારિત્ર રૂપી ચિત્રની રચનાને, અત્યંત રચામતાવાળી
મનાવે છે (૫) બાવા દુષ્ટ ક્રોધનો સર્વથા નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન
કરે તો જોઈએ

યો વૈરાગ્યશમીપત્રપુટૈ શમરસોર્જિત ।

શાકપત્રપુટામેન ક્ષાધનોત્સૃજ્યતે ચ કિમ્ ॥ ૧ ॥

વૈરાગ્ય રૂપી શમીપત્રના પડીયા વડે કરીને જે શાંતિ રૂપી રસ
એકઠો થયો હોય છે, તે શાંતિરસનો, શાકપત્ર ॥ પડીયા તુલ્ય ક્રોધ
વડે ત્યાગ કરવો જોઈએ ? જોઈપિ નહિ

શમીપત્ર (ખીજડાના પાત્ર) ધણાજ નાના હોય છે અને
તેથી તેમા રસ બહુજ થોડો રહી શકે અર્થાત્ તેનાથી રસને ભેગો
કરતા ધણીજ વાર લાગે, તેજ પ્રમાણે વૈરાગ્ય વડે કરીને શાંતરસ
મહા મહેનતે એકઠો થઈ શકે છે હવે શાકપત્ર મોટા હોય છે, તેથી
તેમા ધણો રસ સમાય છે, તો તેમા મોટા પડીયાઓ વડે કરીને,

રામીપત્રના નાના પડીયાઓ વડે એકઠા થએલા શાંતિ રૂપ રસને ઉભેલી નાખતા વાર લાગે નહિ તેમ વેરાગ્ય વડે એકઠા થએલા શાંતરસ ક્રોધ વડે વરતજ નાશ પામે છે માટે મહા મહેનતે જે યીજ એકઠી કરી હોય તે યીજનો લગાર વારમા નાશ કરી નાખવો, તે ખુદિમાનોનું કર્તવ્ય નથી એટલા માટે કોવ કરવો, એ સર્વથા નુકસાન ક્રતાજ છે વળી,

પ્રવર્ધમાન ક્રોધોડ્યં કિમકાર્યં કરોતિ ન ? ।

માયિની દ્વારિકા દ્વૈપાયનક્રોધાનલે સમિત્ ॥ ૧ ॥

વધતો એવો આ ક્રોધ કયા અકાર્યને નથી કરતો ? અર્થાત્ તમામ અકાર્યોને કરે છે દ્વૈપાયનના ક્રોધાગ્નિમા દ્વારિકા નગરી જાણ રૂપ હોણદાર (ભવિષ્યમા ચનારી) છે (આ ઠેકાણે માયિની એ ભવિષ્યત્ કાળનો પ્રયોગ આપેનો છે, તેનું કારણ એ છે કે દ્વૈપાયન ઋષિ વડે દ્વારિકા નગરીનો દાહ તો નેમનાથ ભગવાનના વારામા થએલ છે, જ્યારે આ દેશના તો શ્રીઆદીશ્વર ભગવાને તે સમયની પટેલા આપેની હોવાથી ભવિષ્યકાળ વપરાયેનો છે) પૂર્વોક્ત પ્રોક્તો ભાવાર્થ એ છે કે, યાદવોએ દ્વૈપાયન ઋષિને આપાધ બનાવ્યા હતા, તે સમયે દ્વૈપાયન ઋષિએ એવો નિયમ કયો કે- ' જો મારા તપનો પ્રભાવ હોય તો હું આ પછીના ભવમા આ શહેરનો દાહ કરનાર થાઉં ' તે ઋષિ તપના પ્રભાવે અમિતુમાર નામના દેવ થયા તેમણે પોતાના પૂવભવમા કરેનો નિયમ પૂર્ણ કરીને દ્વારકાનો દાહ કયો હતો. આ દષ્ટાન્તથી સારાસ એ લેવાનો છે કે-તે દ્વૈપાયન ઋષિએ ક્રોધ વડે કરીને પોતાના તપનું ફળ દારી જઈ સ સારને વધાયો માટે સજ્જન પુરુષોએ ક્રોધથી હમેશા ડરતા રહેવું કે ત્ય ક્રોધ માણુમ એમ સમજે કે-ક્રોધ સિવાય કાવ્યસિદ્ધિ થતી નથી, તો તે મત્તવ્ય બિલકુલ હીક નથી, કેમકે—

શુચ્યત કાર્યસિદ્ધિર્યા ન સા ક્રોધાનિવચના ।

જમાતરાર્જિતોર્જસ્વિકમળ સલુ તપલમ્ ॥ ૧ ॥

ક્રોધ કરનારને કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તો તે કાર્યસિદ્ધિમાં કારણ ક્રોધ નથી, કિન્તુ જન્માતરમાં અતિશય માહાત્મ્યવાળા કર્મનું ફળ છે, એમ નક્કી સમજવું જોઈએ

સ્વસ્ય લોકદ્વયોચ્છિદ્રયૈ નાશાય સ્વપરાર્યયો ।

ધિગદ્ધો ! દ્વયતિ ક્રોધ શરીરેષુ શરીરિણ ॥ ૧ ॥

અહો! ધિગદ્ધો છે કે, આ જન તેમજ પરજનના નાશને માટે, તેમજ પોતાના અને બીજાના અર્થનો ઉચ્છેદ કરવાને માટે પ્રાણીઓ, ગરીબો ક્રોધને પ્રારણ કરે છે ।

નિવારવાની વાત છે કે-કુનિયામાં એવો કાલ મૂર્ખ હશે કે, જે વીજ સર્પથી દુખ દેનાર તેમજ પગિણીએ અતિદારણ હોય, તેને પોતાની પાસે રાખે ? એટલી વાત છે કે જાણતા છતાં પણ જડ મનુષ્યો ક્રોધનો ત્યાગ કરતા નથી અને ખરૂં કહીએ તો ક્રોધ સમસ્ત પ્રકારના અનર્થોનું મૂળ છે

ક્રોધાન્ધા પશ્ય નિષ્પત્તિ પિતર માતર શુભ્ ॥

સુહૃદ સૌદર દારાનાત્માનમપિ નિર્ઘુણા ॥ ૧ ॥

તું જો કે, નિંદ્ય ક્રોધી માણસો પિતા, માતા, ગુરુ, મિત્ર, બાપ અને બીને, એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના આત્માને (ગરીબને) પણ દણી નાખે છે

ન્યારે પુત્ર ક્રોધથી પગપા આપે છે ત્યારે તેમાં રિવેક રહેતો નથી પરમેષ્વરી પિતા-માતાને મારતા પ્રયત્ન કરે છે અને દાખ્યાર મારે છે પણ ખરો દાખ્યાર પોતાના આત્માને ક્રોધાવેશમાં

મરણને તારણ પહોચાડ છે પરંતુ તેના માણસોના હૃદયમાંથી
જ્યારે કોવ દૂર થાય કે, ત્યારે તે પણ પગાત્તાપ કરે છે કે મે
આ જ ક્યુ ? આત્મઘાત કરનાર માણસ પણ પ્રથમ સાદસ કરે
છે તો ખરો, પરંતુ જ્યારે પ્રાણ જવાનો સમય થાય છે ત્યારે
વેદનાના વેગમાં મિચારે છે કે '૦ આ અકાર્ય ન કર્યું' હોય તો
હીક હવે હવે ૫ કમ બગી મકુ / વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખ
વાની વાત છે કે આત્મઘાત કરનાર માણસે કાયા વીર્યવાનો સિદ્ધ
થાય છે કાગળ ૨ જે પચિત્કવવીર્યવાન હોય તો કદાપિ વિષાદિ
પ્રયોગયા પ્રાણનો ત્યાગ કરેજ નહિ, તેમજ જીવન્નર શત મદ્રાણિ
પશ્યતિ એવે કે જીવતો પુરુષ સેકડો કલ્યાણને જૂએ છે, એવા
સામાન્ય ત્યાગનું પાનન કરના કદાપિ પાછો હટે નહિ ચાઅકારો
આત્મઘાતીને મદ્દાપાપી બતાવે છે, તેનું કારણ એ છે કે, મહોદ્દામાં
મહોદ્દા અગ્નિ સિવાય આત્મધાન રૂપ મોટું અકાર્ય થાયજ નહિ
અગ્નિની મનુષ્ય ધણી જ મો સુધી સસારચક્રમાં જમણ કપો કરે
છે માટે સત્ર અનર્થોનું મૂળ-કોષ અગ્નિ છે, તેથી તેનો ત્યાગ
કરવા હમેશા પ્રયત્નશીલ રહેવું ઉચિત છે

કોધનો જથ

ઉપર પ્રમાણે કોધનું સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી હવે તેનો ત્યાગ
કરવાની રીતિ કંઈક બતાવવી જરૂરની છે કહ્યું છે ૨—

ત્રોધવલ્લેસ્તદહ્યાય શમનાય શુમાતમમિ ।

અયનીયા ક્ષમૈર્વૈવ સયમારામસારણિ ॥ ૧ ॥

કલ્યાણના અભિનાયી પુરુષોએ ક્રોધાગ્નિને શાત કરવા માટે
સવમરૂપ મગીયાને વધારનામાં નીક સમાન મેક પમાનોજ આશ્રય
કરવો જોઈએ.

હવે એ રિચારનાં જરૂર છે કે, ક્ષમાનો આશ્રય જલદી કરવો, એ તો હીક, પરંતુ મુન્દેગાર ઉપર ક્ષમા કેમ થઈ શકે ? એવી શકા કરનારના સમાધાનને માટે પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે -

અપકારિજને કોપો નિરોદ્ધુ શક્યતે કથમ્ ? ।

શક્યતે સત્ત્વમાહાત્મ્યાદ્યાં આવનયાનયા ॥ ૧ ॥

અક્ષોટ્વ્યાત્મન વાપ યો મા વાધિતુમિચ્છતિ ।

સ્થકર્મનિહતાયાસ્મૈ કઃ કુપ્યેદ્વાલિશોડપિ સન્ ? ॥ ૨ ॥

અપરાધી મનુષ્યના ઉપર કોપ કરવો કેમ શકી શકાય ? તેના ઉત્તરમાં સમજવું કે-તે કોપ, પરાક્રમના માહાત્મ્યથી અથવા તો આ બાનના વડે શકી શકાય છે કે -(૧)-પોતાના આત્માને પાપનો ભાગી બનાવી જે માણસ મને અડચણ કરના છડે છે, તે માણસ પોતાના જ કર્મ વડે હણાએવો દોનાથી તેના ઉપર કયો મૂર્ખ પુરુષ કોપ કરે ? (૨)

વળી જુઓ -

પ્રકુપ્યામ્યપકારિભ્યં હતિ ચેદાશયસ્તત્ ।

તત્કિં ન કુપ્યસિ સ્થસ્ય કર્મણે દુઃસહેતૈર્ ? ॥ ૧ ॥

‘ હું અપરાધિજનો ઉપર કોપ કરું છું ’ એવો જો તારા કહેવાનો આશય છે, તો ખગ અપરાધી, હું ખ ॥ જરૂરબૂત, જે તારા કર્મો છે, તેના ઉપર કેમ કોપ કરતો નથી ?

કહેવાની મતનજ ક, બીજા અપરાધિઓ કરતા કર્મ વધારે અપરાધી છે, કારણ કે બીજા અપરાધી તો ઘેડા કાળ સુની માન અપ્પ હું ખ આપનારા છે, પરંતુ કર્મ નો અનાદિ કાળથી અનન્ત હું ખને આપનાર દોનાથી વાસ્તવિક અપરાધી છે, માટે વાસ્તવિક

અપરાધીને છોડી અન્ય-અવાસ્તવિક અપરાધી ઉપર કોપ કરવો, તે બિલકુલ કર્તવ્યથી બહારજ ગણી ચકાચ જગતમા શત્રુ અને મિત્ર પ્રાચીન ઝર્મના પ્રભાવથી મૂળમ પડે ॥ જો કમનો નાશ થાય, તો તેની સાથેજ શત્રુમિત્ર ભાવનો પણ અભાવ થઈ જાય, શત્રુમિત્ર ભાવનો અભાવ થનાથી રાગદ્વેષનો અભાવ થાય, અને રાગદ્વેષના અભાવથી મોક્ષ થાય છે

માટેજ મૂળ શુદ્ધિને તપાસનાર શુદ્ધમિત્ર ગણાય છે વળી સમજવું જોઈએ કે જેમ ક્રોધ કમનું કારણ છે તેમ કમ પણ ક્રોધનું કારણ છે માટે ‘ક્રમાભાવે ક્રોધાભાવ અને ‘ક્રોધાભાવે ક્રમાભાવ’ એ પ્રકારની અન્યોન્ય વ્યાપ્તિ દૃષ્ટિએચર થાય છે તાત્પર્ય એજ છે કે ક્રોધ પણ પ્રકારે ક્રોધનો નિમ્મલ કરવો તે પુરુષનું પરમ પુરુષાય છે

નિચારવાની વાત છે કે —

उपेक्ष्य लोष्ट्रक्षेसारं लोष्ट्रं दशति मण्डलम् ।

मृगारिं शरमुत्પेक्ष्य शरक्षसारमुच्छति ॥ ૧ ॥

કૃતરાનો રસભાવ છે કે, તે પત્થર ફેંકનારને નહિ કરકતા પત્થરને કરકવા દોડે છે પરંતુ સિંહ બાણ પ્રત્યે નહિ દોડતા, બાણ ચના વનાર તરફ ધસે છે

અર્થાત્—મનુષ્યે સિંહ જેવું થવું યોગ્ય છે, કૃતરા જેવું થવું યોગ્ય નથી જેમ સિંહ મૂળ નારણ ઉપર જાય છે, તેમ ભવ્ય પુરુષે મૂળ કારણમૂળ-સ્વકમ ઉપર દૃષ્ટિ દેવી જોઈએ એમ વિચાર કરવો કે, આ વિચારો મારે શુરૂ કરનાની જે ઝાંતીશ કરે ॥ તે મારા કમની પ્રેરણાને લીધે છે તેટલા નારતેજ સમ—માદિ ધર્મો વડે કમશત્રુનો નાશ કરવો ઉચિત છે અન્યથા કૃતરાની ઉપમા લાગુ પડતા વાર લાગશે નહિ તેથી મનુષ્યોએ સિંહ જેવા બનવું, ધરતુ મ્યાન જે ॥ બનવું નહિ વળી

ત્રૈલોક્યપ્રલયગ્રાણક્ષમાશ્વેદાશ્રિતા ક્ષમામ્ ।

કદલીતુલ્યસત્ત્વસ્ય ક્ષમા તવ ન કિં ક્ષમા ? ॥ ૧ ॥

ત્રણુ લોડના નાશ અને રક્ષણમા સમર્થ એવા વીર પુરુષોએ પણ ક્ષમાનો આશ્રય ક્યો છે, તો કુળના જેવા સત્ત્વવાળા તારા જેવા માણસે શું ક્ષમા કરી શકે નથી ? અપિતુ, દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને પ્રકારે ક્ષમા કરતી ઉપયોગી છે વળી સ્મરણમા રાખો કે —

તથા કિં નારુયા પુર્ણં યથા કોડપિ ન ઘાઘતે ? ।

સ્વપ્રમાદમિદ્વાર્તી તુ શોચત્રજ્ઞોકુરુ ક્ષમામ્ ॥ ૧ ॥

જેથી કોઈ પણ માણસ બાધા ન કરે, એવા પ્રકારનું પુણ્ય તે કેમ ન કર્યું ? હવે તો પોતાના પ્રમાદને યાદ કરી ક્ષમાનો અંગીકાર કર

પ્રાણીઓએ પ્રથમથીજ પુણ્ય એનું ઉપાજન કરવું કે, જેથી કરીને કોઈ પણ અન્ય પ્રાણી પોતાને હામરે ખાવા કરવા સમર્થ થાય નહિ જો બારીકીથી ભરીક્ષણ કરવામા આવે તો આ દુનિયામા તમામ રચના પુણ્ય-પાપના દારણવાળી માનુષ પડે છે કોઈ રક, કોઈ રાય, કોઈ રોગી, કોઈ નીરોગી, કોઈ શોકી કોઈ આનંદી, કોઈ કુરૂપી, કોઈ સુકૂપી, કોઈ વરિદી, કોઈ ધનાઢ્ય ધન્યાદિક પ્રત્યક્ષ વિપમનાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે, તેટલા માટે જરૂર સમજવું જોઈએ કે, જો સુખની ચાહના હોય તો પુણ્યના ઝરણોનું સેવન કરો અને પાપના કારણોને દૂર કરો ૧મી કથુ છે કે —

ક્રોધાઘસ્ય મુનેશ્ચન્ડચન્ડાલસ્ય ચ નાન્તરમ્ ।

તસ્માત્ ક્રોધ પરિત્યજ્ય મજોજ્જ્વલધિયા પદમ્ ॥ ૧ ॥

કોધાન્વ મુનિ અને ચડાળ એ બન્નેની અદર કાષ્ટ પશુ તકાવત નથી માટે કોધને છોડી શાનિપ્રધાન પુરોના પદ્મ સેવન કર

નિચાર કરતા માલુમ પડે છે કે, કોધી પુરુષ ખરેખર નડાળ જેવો છે, જેમ ચડાળ નિર્દય કામ કરે છે, તેમ કોધાધ માલુસ અમુક નિવંધપણાનુ કામ કરવામા વાર લગાડતો નથી વળી કોધા વસ્થાની અદર સજ્જન-દુર્જનની જોળખાણુ પશુ તટસ્થ પુરુષને એકદમ પડી ચડતી નથી તેને માટે એક સાબુ અને ધોળીતુ ઉદાહરણુ અહીં આપવુ યોગ્ય થઇ પડશે —

“ એક સાધુ ધણો ક્રિયાપાત્ર હતો, તેના તપ-સમમના પ્રભાવથી કાષ્ટએક દેવતા તેને વચ્ચે થયો અને તે દમ્ભેશા તેની સેવા કરવા લાગ્યો. એ સમયે તેજ સાધુ કાચવિતા માટે બહાર ગયો અને ત્યાં એક ધોળીના ધાટ ઉપર જઈને વડીનીતિ કરી (જગવ ગયો) આ જોઈને ધોળી ધણો કાપ્યો અને સાધુને ગાગો બાડના લાગ્યો. સાધુને પશુ શાંતિ રહી નહિ, તે પશુ પોતાના ધમવિશ્વ વચ્ચે ચનાવી ધોળીને સામી ગાગો દેવા લાગ્યો. ધોળીએ સાધુનો હાથ પકડ્યો. ત્યારે સાધુએ ધોળીનો હાથ પકડ્યો. ધોળી લટપુટ હોનાથી અને સાધુ ગરીરે કૂચ હાવાથી ધોળીએ સાધુને ખૂન માર માયો. દેવે સાધુ માર ખાઈને પોતાને સ્થાને આપો અને થોડી વાર વિશ્રામ લીધો. એટલામા પેનો તેની મેના કગનાર દેવ આપ્યો અને હોલે ‘મહારાજ’ સુખવૃત્તિ છે ?’ એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન કયો. આવો પ્રશ્ન સાંભળી તરતજ સાધુ બોલ્યા— ‘અલ્યા દેવ ! ધોળીએ મને માયો, તે વખતે તુ કદા ગયો હતો ?’ દેવે ઉત્તર આપ્યો — ‘મહારાજ ! હું આપની પાસેજ ઉભો હતો, સાધુએ કહ્યું— ‘ત્યારે તે તેને કેમ રોક્યો નહિ ?’

આ સાંભળી દેવે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો કે ‘મહારાજ ! તે સમયે મને સાબુ કાણુ અને ધોળી કાણુ તેની જોળખાણ પડી નહિ’

આ પ્રમાણેના દેનના વચનો સાંભળીને સાધુ શાત થઈ વિચારમાં પડ્યા કે, “દેનનું કહેવું બરાબર છે મારી મોટી બૂન થઈ છે મેં પોતાનો ક્ષમાધર્મ છોડી ઉઠાડે માર્ગે ચાલવાથીજ માર ખાવો છે”

આ ઉપરથી સમજવાનું કે ક્રોધ સાધુને અસાધુ, શાંતિને અશાંતી અને સજ્જનને દુર્જન બનાવે છે, મારેજ ક્રોધ ન કરવો, એ કહેવાની મતલબ છે આજ વાતની પુષ્ટિમા વળી કહ્યું છે —

अयत्तुर्वैर्वचशस्त्रैस्तुष्टमानो विचिन्तयेत् ।

चेत्तथ्यमेतत् फ कापोऽय मिथ्यो मत्तमापितम् ॥ ૧ ॥

મર્મનું ભેદન કરનાર વચનરૂપ શસ્ત્રો વડે દુખી થતા પુરુષે વિચાર કરવો જોઈએ કે, જો સામા માણસનું કહેવું સાચું જ છે તો પછી તેના ઉપર પાપ કરવો બ્યથ છે, તેમજ જો તે માણસનું કહ્યું મિથ્યા છે, તો પાપ તેના પર ક્રોધ કરવો ફાકટનોજ છે

પોતાનોમા અમુક દોષ હોય અને તેથી ક્રોધ માણસ નિંદા કરે, તો તે સમયે વિચારવું કે મારો દોષ છે અને તેથી તે નિંદા કરે છે, તો પછી મારે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ઉચિત નથી અને મારામા દોષ નથી, છતાં તે નિંદા કરે છે, તો મને તેમા કંઈ હરકત નથી દ્વિષિત હોય તેનેજ દુખ થાય, પરંતુ નિંદાધને ઉઠાડો આનંદ છે સામા માણસ ઉપર તે ઉઠાડો દયા ધારણ કરે અર્થાત્ આ બિચારા જીવો, પગની કીર્તિન સદન નહિ કરી શકવાથી, અસત્ય આરોપ ચડાવી દુઃખ તના લાજન થાય છે, કરેલી ક્રિયાનો નાશ કરે છે, પામેન ધમને હારી જાય છે અને સસારની વૃદ્ધિ કર છે ત્યાંહિ લાવનાનાસિત અન્ત કરણવાળો અને, પગનું કદાપિ કાપ કરે નહિ

ત્યારે ૨૨૨ —

કોધાન્ધ મુનિ અને ચડાળ એ બન્નેની અદર કાંઈ પણ તફાવત નથી માટે કોધને છોડી શાંતિપ્રધાન પુરોના પદનું સેવન કર

વિચાર કરતા માનુષ પડે છે કે, કોધી પુરુષ ખરેખર ચડાળ જેવો છે, જેમ ચડાળ નિર્દય કામ કરે છે, તેમ કોધાધ માણસ અમુક નિર્દયપણાનું કામ કરવામા વાર લગાડતો નથી વળી કોધા વસ્થાની અદર સજ્જન-દુર્જનની ઓગખાણુ પણ તટસ્થ પુરુષને એકદમ પડી શકતી નથી તેને માટે એક સાધુ અને ધોખીનું ઉદાહરણ અહીં આપવું યોગ્ય થઇ પડશે —

‘ એક સાધુ ધણો કિંમપાત્ર હતો, તેના તપ-સમયના પ્રભાવથી કોઇએક દેવતા તેને વસ થયો અને તે દમ્ભેશા તેની મેવા કરના લાગ્યો. એક સમયે તેજ સાધુ કાચરિતા માટે બહાર ગયો અને ત્યાં એક ધોખીના ઘાટ ઉપર જઈને વડીનીતિ કરી (જગલ ગયો) આ જોઈને ધોખી ધણો ક્રોધ્યો અને સાધુને ગાળો લાડવા લાગ્યો. સાધુને પણ શાંતિ રહી નહિ તે પણ પોતાના ધર્મવિરદ વર્તન ચનાવી ધોખીને સાખી ગાળો દેવા માગ્યો. ધોખીએ સાધુને દ્વાથ પાડ્યો. જ્યારે સાધુએ ધોખીને દ્વાથ પાડ્યો. ધોખી લટપટ હોવાથી અને સાધુ શરીરે કૂચ હોવાથી ધોખીએ સાધુને ખૂન માર મારો. હવે સાધુ માર ખાઈને પોતાને સ્થાને આવ્યો અને થોડી વાર વિચાર લીધો ઝિટનામા પેનો તેની મેવા કરનાર દેવ આવ્યો અને તહેલે ‘ મહારાજ ’ સુખશ્રુતિ છે ? ’ એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન કર્યો. આવો પ્રશ્ન સાંભળી તરતજ સાધુ બોલ્યા— ‘ અત્યા દેવ ! ધોખીએ મને માર્યો તે વખતે તું ક્યા ગયો હતો ? ’ દેવે ઉત્તર આપ્યો — ‘ મહારાજ ! હું આપની પાસેજ ઉભો હતો, ’ સાધુએ કહ્યું— ‘ ત્યારે તે તેને કેમ શક્યો નહિ ? ’

આ સાંભળી દેવે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો કે ‘ મહારાજ ! તે સમયે મો સાધુ કોણ અને યોખી કોણ તેની ઓગખાણ પડી નહિ ’

આ પ્રમાણેના દેનના વચનો સાલણાને સાધુ શાત થઈ વિચારમાં પડ્યા કે, "દેવનું કહેવું જરાજર છે મારી મોટી જૂન થઈ છે મેં પોતાનો ક્ષમાધમ છોડી ઉવટે માર્ગે ચાલવાથીજ માર આધો છે "

આ ઉપરથી સમજવાનું કે કોઈ સાધુને અસાધુ, દાનીને અદાની અને સજ્જનને દુર્જન બનાવે છે, મારેજ કોઈ ન કરવો, એ કહેવાની મતવળ છે આજ વાતની પ્રશ્નિમા વળી કહ્યું છે —

अद्यतुर्वैर्ध्वं दशैस्तु घमानो विचिन्तयेत् ।

येत्तद्यमेतत् क कापोऽय मिथ्यो मत्तमापितम् ॥ ૧ ॥

મર્મનું ભેદન કરનાર વચનરૂપ શસ્ત્રો વડે દુ ખી થતા પુરૂષે વિચાર કરવો જોઈએ કે, જે સામા માણસનું કહેવું સાચું છે' તો પછી તના ઉપર કાપ કરવો વ્યથ છે, તેમજ જે તે માણસનું કહેવું મિથ્યા છે તાપણ તેના પર કોઈ કરવો ફેકલનોજ છે

પોતાનામાં અમુક દોષ હોય અને તેથી કોઈ માણસ નિંદા કરે, તો તે સમયે વિચારવું કે મારો દોષ છે અને તેથી તે નિંદા કરે છે, તો પછી મારે તેના ઉપર કાપ કરવો ઉચિત નથી અને મારામાં દોષ નથી, છતાં તે નિંદા કરે છે, તો મને તેમાં કંઈ દરકત નથી દૂષિત હોય તેનેજ દુ ખ થાય, પરંતુ મિદોષને ઉત્તરો આનંદ છે સામા માણસ ઉપર તે ઉત્તરો કદાચ ધારણ કરે અર્થાત્ આ વિચારો છવો, પરની કીર્તિન સહન નહિ કરી ચકવાથી, અસત્ય આરોપ ચડાવી દુઃખ તના ભાજન થાય છે, કરેલી મિયાનો નાગ કરે છે, પામેન ધમને દારી જાય છે અને સસારની વૃદ્ધિ કરે છે, ઇત્યાદિ ભાવનાનાસિત અન્ત કરણવાળો અને, પરન્તુ કદાપિ કાપ કરે નહિ

ત્યારે શું કરે ? —

વધાયોપસ્થિતેઽયસ્મિન્ હસેદ્વિસ્મિતમાનસ ।

વધે મત્ક્રમસસાધ્યે વૃથા નૃત્યતિ વાલિશ ॥ ૧ ॥

મારવાને માટે તૈયાર થએના પુરુષને જોઈને પોતે મનમાં
નિરમય પામીને હસે કે- વધ મારા કર્મધીન છે, તેમાં આ મૂખ
માણસ ફાગટનો નાથે છે ।

મરનાર પુરુષનું કમ અશુભ હોય તો જ મારનાર ફાવી શકે
છે, નહિ તો મારનારના તમામ પ્રયોગો નિષ્ફળ જાય છે અહીંઆ
નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ભાવના રાખવાની છે કે-“ માફ મરણ આ
નિમિત્તે થવાનું છે તેજ યાય છે મારનારની ચેષ્ટા નમમી છે ”
એમ ધારી મરનાર પુરુષ વૈરાગ્યગરગિત બનીને હસે છે, અથવા
મારનાર ઉપર સમભાવનાગે યાય છે અન્યથા ખડું જોઈએ તો
મરણ જેવો ભય બીજો ટાઇ પણ નથી

ખરી રીતે કોપ કોના ઉપર કરવો ।

સર્વપુરુષાર્થચૌરે કોપે કોપો ન ચેસવ ।

ધિક્કશ સ્વલ્પાપરાધેઽપિ પટે કોપપરાયણમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ પુરુષાર્થને ચોરી જનાર એવો જે કોપ, તેની ઉપર જે
તને કોપ નથી તો પછી ચેડો અપરધ કરનાર અન્ય માણસની
ઉપર કોપપરાયણ થતા એના તને ધિક્કાર છે

ધમ, અથ કામ અને મોહ એ આગ પુરુષાર્થને નાશ કર
નાર કોપની ઉપર કોપ કરવો ઉચિત છે અના ધાનથી ક્રોધને
લીધે આ ટુક દુઃખતિનુ ભાગ્યન યાય છે માટે જેમ અપરાધીને
દેશનિકાનજ કરનામાં આવે ■ તેમ આ ક્રોધને પણ શરીરરૂપી
દેશમાથી દેશવટે આપી ક્રોધરૂપ અપરાધીને મોક્ષ દે આપવો

જોધએ પરતુ ખીજા પુરુષ ઉપર ક્રોધ કરી ક્રોધ-અપરાધીને ઉત્તેજન આપવું દ્રાણ પશુ રીતે ઉચિત નથી

હવે એક અંતિમ શ્લોક આપી ક્રોધની બ્યાખ્યા ખતમ કરતા કહેવું જોઈએ કે —

સર્વઙ્ઘિયગ્લાનિકર પ્રસર્પત તત સુધી ।

ક્ષમયા જાદ્ગુલિકયા જયેત્ કાપમહોરગમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ ઇન્દ્રિયોને શિથિલ કરનાર વૃદ્ધિને પામતા ક્રોધરૂપ મહા-સર્પને ક્ષમારૂપ જાગુલિ મન વડે જીતી લેવો

જૂઓ, સર્પ, જે માણસના ઉપર દશ કરે છે, તેની તમામ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જાય છે, અને તેનો વેગ આગળ વધતો જાય છે, એટલે કે ઝેર ચડે છે અંતમા જો જાગૃતીમંત્રનો જોગ ન બને, તો ગ્રાણ પશુ હરણ કરે છે તેજ પ્રમાણે ક્રોધ જેના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, તે માણસની ઇન્દ્રિયોને શિથિલ બનાવી, શરીરને તપાવી નાખી લોહીનો ાશ કરે છે, અને જાન જૂનવી નાખે છે તેજ સમયે જો ક્ષમારૂપ મંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તો ક્રોધ ચડાળ વેગજો થાય, નહિ તો તે ધર્મરૂપી પ્રાણનો નાશ કરે છે, માટે હે બલ્યજીવો ! ક્રોધથી દૂર રહો ! દૂર રહો !

માનતુ દેવરૂપ.

ક્રોધ નહીં કરના વિષે પુત્રો ઉપદેશ આપ્યા બાદ, હવે શ્રીકૃષ્ણ માન (અહકાર) નહિ કરવા વિષે દેવના દેવી શરૂ કરે છે —

“ હે જીવો ! માન કરો નહીં માન કરનાથી મિનપનો નાશ થાય છે વિનય નહીં દોવાથી વિઘ્ન સંપાદન થઈ શકતી નથી

વિદ્યા પ્રાપ્ત થયા વિના માધુર્યમા રિવેક આવતો નથી અને વિવેકના અભાવમા તત્ત્વજ્ઞાન થઈ શકે નથી, કે જે તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે તેટલા માટે સર્વ વિનાશનું કારણ જે માનરૂપી અજગર છે, તેને છોડવાની ખાસ જરૂરીઆત હોવાથી માનના દોષો, તેનું સ્વરૂપ અને કેના પ્રકારના વિચારોથી તેનો ત્યાગ થઈ શકે, તે આ માનના અધિકારમા અનુક્રમનાગ જતાવવામા આવે છે

વિનયશ્રુતશીલના ત્રિવિધસ્ય ચ ઘાતક ।

વિધેકલોચન લુપ્તમાનોઽઘકરણો નૃણામ્ ॥ ૧ ॥

વિનય, શાસ્ત્ર, સાચાર તેમજ ધર્મ, અર્થ અને કાર્મણ ત્રિવર્ગનો ઘાત કરનાર રિવેક-અમુનો લોપ કરનાર અને મનુષ્યને અર્થ કરનાર માન છે

આ માનના આઠ પ્રકાર જતાવવામા આ પા છે —

જાતિલાભકુલૈશ્વર્યવલરૂપતપશ્રુતૈ ।

કુર્વન્ મદં પુનસ્તાનિ હીનાનિ લભતે જન ॥ ૧ ॥

જાતિ વડે, લાભ વડે, કુળ વડે, ઠકુરાઈ વડે, બળ વડે, રૂપ વડે, તપ વડે અને શ્રુત વડે મદ કરનાર પુરુષ જન્માન્તરને રિવેક ઉપર કહેલી આઠ વસ્તુઓમાથી જેનો મદ કર્યો હોય છે, તે વસ્તુ હીન પામે છે

મદ અને માન તે એ જ છે કેટલા પુરુષોને જાતિનું અભિમાન હોય છે, આખરે લાભનું અભિમાન હોય છે એટલે કે તેઓ એમ સમજે છે કે, મારા જેવો લાભ કેટલો મળ્યો નથી હું ભાગ્યશાળી છું ધર્માદિ પ્રાપ્તકરે તેનું અભિમાન હોય છે, — ‘મારું કુળજ સુનથી ઉત્તમ, બીજાના કુળો મારા રતા નીચા છે’ તેજ

માણે કોઈને બલનું અભિમાન હોય છે, જ્યારે કેટલાકને રૂપનું અભિમાન થાય છે, અર્થાત્ તે એમ સમજે છે જે મારા જેવી પ્રાકૃતિ અથવા કાન્તિ કોઈમા છેજ નહિ કેટલાકને તપનું અભિમાન હોય છે એટલે કે ' હું તપસ્વી છું મારા જેવી તપમ્યા કરનાર વ્યાજગતમા કોણ છે ? ' વળી કેટલાએક જીવોને જ્ઞાનનું અભિમાન થાય છે, તે એવી રીતે કે ' મારા જેવું જ્ઞાન કોને છે ? દરેક મારી આગળ મૂર્ખ છે હું જે વ્યાખ્યા કરું છું, બધાવું છું ત્યાં તત્ત્વ બેસું છું, તેવો કોઈ માણસ હજી સુધી મેં જોયો નથી ' ઇત્યાદિ પ્રકારે અભિમાન કરતો અનુષ્ય જન્માન્તરમા તે તે વસ્તુઓની હીનતાને પામે છે, અને પશિષ્ટામે દુખી થાય છે જુઓ —

(૧) ગતિનો મદ કરનાર હુગિરી નીચ ગતિને પામ્યો
(૨) લાભનો મદ કરનાર મુજૂમચકનર્તી નરંગે ગયા (૩)
કુનનો મદ કરનાર ભરીચિ ઘણા ડાળ સુંની સસારમા ભમી અંતે
શ્રીમદ્વાવીર રામીના જન્મમા સિત્તુડ ડુળમા ઉત્પત્ત થયા, પગલુ
દેવોએ હરણુ કરી તેમને ત્રિદાર્થ લાગિયતા કુનમા મૂંધ્યા (૪)
એશ્વર્યનો મદ કરનાર દશાર્જુભદ્ર રાજ જ્યારે અદકારમા આની
થયો, ત્યારે ઇંદ્ર મહાગગનએ તેને ચક્રદ્વિ દેખાડી, તે જોઈ
દશાર્જુભદ્ર મદરહિત થઈ સાડુ થયો, (૫) બગ મદથી એશ્વિક
રાજ નરકાધિકારી બન્યો (૬) રૂપ મદથી સનતકુમાર ચક્રનર્તી
રોગગ્રસ્ત થયા (૭) તપ મદથી કુરંગઝઝપિ તપનો અતરાય
પામ્યા (૮) તેમજ સુત મદથી સ્થૂળિભદ્ર જેના મહામુનિ પણુ
સપૂર્ણ શ્રુતના અથથી વચિત ગ્યા માટેજ કે વાણુયાં જનોએ
આ મોટી સદા દુ રહેતુ, એજ ઉચિત વાત છે

માનનો જય.

કથુ છે ? —

જાતિભેદાદૈવવિધાનુત્તમાઘમમધ્યમાન્ ।

દૃષ્ટ્વા કા મામ કુર્ચીત જાતુ જાતિમદ સુધો ? ॥ ૧ ॥

ઉત્તમા જાતિમામોતિ હીનામામોતિ કર્મત ।

તત્રાશાશ્ચતિકા જાતિ કો નામાસાઘ માણતુ ? ॥ ૨ ॥

ઉત્તમ અધમ અને મધ્યમ એવા અનેક પ્રકારના જાતિના બેદોને જોઈને કોણ સારી શુદ્ધિવાળો માણસ જાતિમં કરે વાર ? મતનન કે કોઈજ ન કરે (૧) એવા કર્મચક્રીજ ઉત્તમ જાતિ પામે છે, તેમજ નીચ જાતિ પણ કમચીજ પામે છે, માટે સ્વસારમા અનિત્ય જાતિને પામી કોણ મદ કરે ? અથાત્ કોઈજ ન કરે (૨) હવે ખીજા લાભમને શી રીતે તજવો ? તે બતાવવામા આવે છે —

■ તયયક્ષયાદેષ લાભો મયતિ નાન્યથા ।

તતઽથ વસ્તુતત્ત્વજ્ઞો ના લાભમદમુદ્ધહેત્ ॥ ૧ ॥

લાભાન્તરાયકમનો કાય મનાયીજ લાભ યષ્ટ શકે છે, અન્યથા થતો નથી માટે વસ્તુતત્ત્વના જાણુ પુરોગ્યે લાભ મદને ધારણ કરવો ન જોઈએ

ઝાઝ પછ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અથવા અપ્રાપ્તિમા શુભાશુભ કર્મજ દારણ હોય છે શુભકર્મના ઉદયથી અને અશુભકર્મના ક્ષયથી લાભ મળે છે માટે લાભની પ્રાપ્તિ થાય તે સમયે જરા પણ મં કરવો ઉચિત નથી ઉલટું એમ વિચારવું જોઈએ કે, મારા પૂર્વના શુભ મનો વ્યય થયો છે, તો તેમા હું શાને માટે મં કરું ? વળી કહ્યું છે —

પરપ્રસાદશક્ત્યાદિમત્રે લાભે મહત્વપિ ।

ન લાભમદમૃચ્છતિ મહાત્માન કયઞ્ચન ॥ ૧ ॥

પરપ્રસન્નતાની શક્તિ આદિથી થએલ મોટા લાભમા પણ મહાત્મા પુરૂષો કોઈ રીતે લાભમદને પ્રાપ્ત થતા નથી

હવે કુળમદને ત્યાગ કરવાનો પ્રજાગ્ર કહેતા કહે છે —

અકુસ્ત્રીનાનપિ પ્રેક્ષ્ય પ્રજાશ્રીશીલશાલિન ।

ન કર્તવ્ય કુલમદો મહાકુલમવૈરપિ ॥ ૧ ॥

કિં કુલેન કુશીલસ્ય સુશીલસ્યાપિ તેન કિમ્ ? ।

પપ્ત ધિદન્ કુલમદ ઝિદ્ધ્યાદ્ ન વિચક્ષણ ॥ ૨ ॥

અકુસ્ત્રીન એટલે નીચા કુળમા ઉત્પન્ન થએલા માણસોને જ્ઞાન, લક્ષ્મી અને આચાર વડે શોભતા દેખીને જાંચા કુળમા ઉત્પન્ન થએલા માણસોએ પણ કુળમદ કરવો બાળખી નથી (૧)

જે માણસ કુશીન એટલે દુરાચારી છે, તેને કુળવડે કરીને શુ ? તેમજ સુંદર આચારનાળાને પણ કુળનું શુ પ્રયોજન છે ? એમ બાળખીને વિચક્ષણ પુરૂષોએ કુળ મદ કરવો ન જોઈએ (૨)

આ જગતમા અકુસ્ત્રીન પુરૂષો વિદ્યા, લક્ષ્મી આદિ પદાર્થોથી પ્રભૂપિત જોવામા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે, જોકે તેઓએ પૂર્વજન્મમા પુણ્ય તો ઉપાર્જન કર્યું છે, પરન્તુ તેની સાથે નીચ-કુળનું ધર્મ પણ બાળેન રોનાથી આ જન્મમા નીચકુળને ધારણ કરેન હોય છે વળી પેટનાં બે ઉચ્ચગોત્રનું બાળેન રોય છે, છતાં પુણ્ય ઉપાર્જન કરેન ત્રી હાતુ, તો કુન ઉત્તમ છતાં ધન-ધાન્યાદિ કદિ સમૃદ્ધિનાં હિન રોય છે માટે તે તમામને શુભાશુભ કર્મની રચના બાળી કુળમદ ન કરવો. અરે, જેને કુલેવોએ પોતાનો ાસ બનાવેલ છે, તેવા માણસો કુળથી શુ કાયદો થનાર છે ? તેમજ વળી જેને સમાજ અપર આભાનિક પ્રેમ છે, તેને પણ દલકા કુળથી શુ હાનિ જ ? પ્રાપ્ત થયેન ઉચ્ચકુળ લૌકિક ખ્યાતિ

ભલે આપે, પરંતુ તે કદાપિ લોકાત્તર ગુણોને ઘરનાર નથી ઉતરુ ઉત્તમકુળ નિમિત્તે જે કર્મબંધ થતો હોય, તો ઉત્તમકુળ પણ શસ્ત્રરૂપ થયેલું મહાપ્રાણ, કારણ કે જે તેનું કુળ ન પામ્યો હોત, તો કર્મબંધ કરવાનો વખત આવત નહિ, પ્રત્યુત ન્યૂનતાનીજ ભાવના આવત યાદ રાખો કે સારી વસ્તુ સુદર વિચારવાળા પુરુષનેજ દિતકર થાય છે

હવે ઐશ્વર્યના મદને માટે જૂઓ —

શુભ્રા ત્રિમુરતૈશ્વર્યસપદ ઘજ્જધારિણ ।

પુરપ્રામથનાદીનામૈશ્વર્ય કીદશો મદ ? ॥ ૧ ॥

ગુણોગ્ગણાદપિ અશ્વેદ્ દોષઘ તમાપિ શ્યેત્ ।

કુશાલક્ષીરદૈશ્વર્ય ન મદાય વિરેકિનામ્ ॥ ૨ ॥

ઈંદ્ર મહારાજની નણુ ભુવનના ઐશ્વર્ય (કુશાલ)ની સંપદાને સાબળીને શહેર, જામ અથવા ધનાદિના ઐશ્વર્યમા મદ કેવો ? અર્થાત્ મદ ગમે પુકા નથી (૧) વગવારિણી સ્ત્રીની માફક જે ગુણુનાન પુરુષને પણ તજી જાય છે તેમજ જે દોષનાન પુરુષનો પણ આશ્રય કરે છે, એના ઐશ્વર્યથી વિવેચી પુરુષોને મદ થતો નથી (૨)

વિચાર કરો કે, જન્મની સદિ આગળ મનુષ્યની સદિ સી ગણતરીમા છે ? જ્યારે તે દશા દિસાગમા નથી તો પછી ઐશ્વર્યનો મદ કરવો શું બ્યથ નથી ? છદ્દ પણ અવસર થયેથી પોતાની સદિને છોડી જાય છે, ત્યારે મનુષ્યની તો વાતજ સી ? માટે અનિત્ય એવી સદિને માટે નિય એના આત્માને દુખી કરવો કાંઈ પણ સુદ્ધિમાનો માટે ઉચિત નથી

અમુક પુરુષ ગુણવાન છે, એમ જાણી ઐશ્વર્ય કાષ્ઠ તેની પામે આતુ નથી, તેમજ તેનિર્ગુણી છે, એમ સમજ દૂર જતુ નથી, માત્ર તે પૂર્વપુણ્યની રચનાના આધાર ઉપર રહેતુ છે પુણ્યના ક્ષયમા તેનો ક્ષય થાય છે અને પુણ્યની વૃદ્ધિમા તે વિકસિત રહે છે તાત્પર્ય એ છે કે ઐશ્વર્યનુ કારણ પુણ્ય છે, અને તે પુણ્ય પણ આખરે હેય એટલે તજવા લાયકજ છે તથાપિ ૫૦ પરાવડે મોક્ષનુ કારણ હાવાથી ગાત્રજારોએ પરિત્ર પુણ્યોનો આશ્રય કરેલો છે તેટલા માટે પુણ્યઉપાર્જન કરવા વાસ્તે પ્રયત્નશીલ થતુ, પરંતુ ઐશ્વર્યનો મદ તો કદાપિ કરવોજ નહિ

હવે બધા મદને છોડી દેવાની ભલામણ કરતા રહે છે કે —

મહાત્મલોડપિ રોગાચૈરયલ ક્રિયતે ક્ષણાત્ ।

શ્વનિત્યયલે પુસા યુક્તૌ ચલમદો ન હિ ॥ ૧ ॥

ચલ્લતોડપિ ઝરસિ મૃત્યૌ કમફલાન્તરે ।

અબલાધ્વેત્તતો હન્ત ! તેપા ચલમદો મુધા ॥ ૨ ॥

મહાબળવાળો પુરુષ પણ રોગાત્તિના પ્રકાપથી ક્ષણનારમા નબળો થઇ જાય છે, એટલા ઉપરથી અનિત્ય એવા બળની અદર પુરોએ બનમદ કરવો વાજબી નથી (૧) બળવાન પુરુષો પણ જરા (વડપણ) મા, મૃત્યુમા તેમજ ઝર્મથી થએલ બીજા ફળોને વિષે જો બાંધરહિત છે, તો તેઓનો બળમદ ફેગટ છે (૨)

આત્મા સબધી બળનો મન કાષ્ઠ કરતુ નથી, પરંતુ જીવો શારીરિક બળનો મ કરતા હોય, એમ જોવામા આવે છે જાણ્યો ! અહીં પિયારવાની વાત છે કે—બળના આશ્રયરૂપ જે શરીર છે, તે પણ સંધ્યા વિપ્રાધી છે, તો તેમાથી ઉત્પન્ન થનાર...

બળ સુતરા અનિત્ય છે અને અનિત્ય પદાર્થો વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી બુદ્ધિશાળી માણસે મદ નજ કરવો જોઈએ

જો બળ, કલ્પ્ય જરા મૃત્યુ તેમજ ઝર્મનો નાશ કરતું હોય, તો તેનો મદ કરવો વાજબી પણ ગણાય પરંતુ આ તો ઉનડું જરા, મૃત્યુ અને કર્મ લગ્નનોજ નાશ કરનારા છે મોળા મોટા યોદ્ધાઓને જરાએ જર્જરીભૂત યૌ છે મૃત્યુએ બળવાન પુરુષોને પણ મેષમાનમા હરણ કર્યા છે, કર્મરાજએ બળવતોને નિર્બળ બનાવી પરાધીન કરી મૂક્યા છે તેના માટે બળ કર્મોધીન છે અને તે પરાધીન બીજ છે, તેના મઃ અનુર પુરુષોની અતુરાધને કલકિત કરનારજ છે હવે પાત્રમા રૂપમને પણ તિલાંજનિ આપવાનું કરમાવે છે -

સત્ત્વાત્મયે દેહે ચયાવચ્ચયર્મણ ।

જપરુજાદિમાવસ્ય ક્વા ન્નદ્ય મદ વહેતુ ? ॥ ૧ ॥

સતત્કુમારસ્ય ન્થ ક્ષણાદ્વયમુપાગતમ્ ।

ધ્રુવા સર્કર્ણ રવજ્ઞેઽપિ ત્વાન્ રૂપમદ્ વિલ્ ? ॥ ૨ ॥

સપ્ત ધાતુઓથી વ્યાપ્ત એના શરીરો વિષે વૃદ્ધિ અને હાનિ પામવાના ધમવાળા, અને જગ, શેષ આદિ ભાવો જેને વિષે છે, એવા રૂપનો મઃ કોણ કરે ? અર્થાત્ ૧૪૮ ન કરે (૧) સત્કુમાર અકવર્તાતું રૂપ પણ ક્ષણનારમા ક્ષય પામ્યું, એ સાક્ષીને વિદ્વાન્ પુરુષો શુ સ્વમમા પણ રૂપમદ કરશે ખરા કે ?

૧ રૂપ હમેશા શરીરસદચારી છે, તેથી શરીરવસ્થા પ્રમાણે રૂપાવસ્થા નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે શરીરમા જે વ્યાભાનિઃ ધર્મો નિધ્વસ વૃદ્ધિ, હાનિ વિગેરે છે-તે રૂપમા પણ છે વળી શરીર ધર્મનું સાધન છે, રૂપ ધર્મનું સાધન નથી રૂપ વિનાના

પ્રાણીઓ અર્થાત્ કર્ણપી જીવો પણ શરીરની સદાચતારથી ઉચ્ચ
ત્રેણી ઉપર ચાલ્યા છે હવે જ્યારે શરીર પર પણ મદ ન કરવો,
એમ શાસ્ત્રકાર કરમાવે છે, ત્યારે રૂપ પર મદ કરનાર માણસને
જ્ઞાની કે અજ્ઞાની સમજવો ? તેનો ખ્યાલ કરવાનું કામ બુદ્ધિમા-
નોની બુદ્ધિને મોપવામા આવે છે સનતકુમાર જેવા ધર્માત્મા પુરૂ-
ષના મનમા જગ માનુ રૂપનો મદ આવ્યો, કે તત્કાળ તેમનું રૂપ
નષ્ટ થઇ જના સાથે સાત મહારોગોએ તેમના શરીરમા વિનાસ કયો
હતો તે મટાપુરૂષનું દૃક દત્તાન્ત અને તેના ઉપરથી ઉપજતી
ભાવના આગળ ઉપર આપવાનું મુતતવી રાખી, અર્હિ એ
વિચારનાનું છે કે, રૂપમદ, મહાપુરૂષને પણ અસલ વેદનાનું
નિમિત્ત થઇ પડ્યો, તો આપણા જેવા પામર પુરૂષોને રૂપમદનો
નિપાક કેવો ફળે, તેની તો રૂપનાએ સી કરની ?

હવે, તપમદના પગિહારના પ્રસંગનું પ્રરૂપણ કરતા કહેનામા
આવ્યું છે કે -

नामेयस्य तपोनिष्ठा धृत्वा धीरजिनस्य च ।

को नाम स्वल्पतपसि स्वमीये मदमाश्रयेत् ? ॥ १ ॥

येनैव तपसा श्रुत्येत् तरसा कर्मसचय ।

तेनैव मददिग्देन धत्ते कर्मसचय ॥ २ ॥

તપભદ્રેનામીની અને શ્રીરીરપરમાત્માની તપ સબધીની
જ્ઞાતાને સામજીને જ્યો માણુમ પોતાના થોડા તપમા મદનો
આશ્રય કરે ? (૧) જે તપ વડે ડરીને જલદી કર્મસમૂહનો નાશ
માય છે, તેજ જો મન્યુક્તા ગય તો કમનો સમૂહ વૃદ્ધિને
પામે છે

પરંપરા અને છેલ્લા તીથ રૂપની તપસ્યા બીજા બારીસ તીથ કરે
કરતા અધિક છે, તેટલા માટે તેને અહીં દષ્ટાતમા લીધી છે

ધીસપભદેવ ભગવાને એક વર્ષ સુધી આદાર લીધા નહિ, તેનું કારણ એ હતું કે, તે વખતમા લોકો અન્નદાન આપવાનું સમજતા નહોતા તેથી કરીને તે લોકો ભગવાન આગળ દાથી, ઘોડા, રથ, કન્યા અને ધન વિગેરે ધારણ કરતા હતા પરંતુ ભગવાનને તે કંત્યનું નહિ હતું એક વર્ષને અંતે શ્રેયાસકુમારે પારણ કરાવ્યું એક વર્ષ સુધી કાષ્ઠની જુદી દાન દેવાની ચર્ચ નહિ, તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે, પૂર્વે ભવમા ભાવાનના જીવે અતરાયકર્મ બાધ્ય હતું તે કર્મ સપભદેવ સ્વામીના ભવમા હિંચ આવ્યું, કારણ કે કૃતકર્મનો વિના ભોગવ્યે ધૃટકો થતો નથી કહ્યું છે કે -

उदयति यदि मानु पश्चिमाया दिशाया
 प्रचलति यदि मेरु शीतर्ता याति बहि ।
 'विरसति यदि पद्म पर्वताग्रे शिलाया
 तदपि न चलतीय भाविनी कर्मरेखा ॥ ૧ ॥

નિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામા ઉગે, મેરુ ચનાપમાન થાય, અગ્નિ ચીનનતાને પામે અને પર્વતના અગ્રભાગમા રહેલા પથરની અંદર કમળ વિકાસ પામે તોપણ ભવિષ્યમા ચનાર કર્મ કદાપિ અન્યથા થતું નથી આજ પ્રમાણે કર્મનું પ્રાધાન્ય અન્યદર્શન કરે પણ એવી અનાજે સ્વીકારે છે, જૂઓ, જે વખતે વશિષ્ઠસ-પિએ રામચદ્રજીને માદીએ બેસનાનું મુદત આપ્યું હતું, તેજ વખતે રામચદ્રજીને વનવાસ ૧૪૦૦ ૫૦૦ હતું અને તેટલાજ માટે કહ્યું છે કે -

कर्मणो हि प्रधानत्वं किं कुर्वन्ति शुभा ग्रहा ? ।
 वसिष्ठदत्तलम्बोऽपि राम प्रवर्जिता घने ॥ ૧ ॥

આ વખતે રામચદ્રજી પોતે પણ શેા વિચાર કરે છે:—

યચ્ચિન્તિત તદિદ દૂરતર પ્રયાતિ
 યચ્ચેતસા ન ગણિત તદિદ્દામ્યુપેતિ ।
 પ્રાતર્મવામિ વસુધાધિપચક્રવર્તી
 સોઽહ વ્રજામિ વિપિને જટિલતપસ્વી ॥ ૧ ॥

અહો ! જે મે ચિન્તવ્યુ હતુ, તે અત્યન્ત દૂર જાય છે, અને
 જે મનથી વિચાર્યું પણ નહોતુ, તે અહિં પાસે આવીને ઉભુ રહે છે,
 એટલે કે જે હુ પ્રાત કાનમા પૃથ્વીનો અધિપતિ-ચક્રવર્તી થનાનો
 હતો, તેજ હુ જટાવાળો તપસ્વી થઈને અત્યારે જગનમા જાઉં છુ

આ ઉપગ્રી આપણને અષ્ટતથા માયૂમ પડે છે કે, દરેક
 દર્શનકાગેએ યેન કેન પ્રકારેણ કર્મના પ્રાધાન્યનો સ્વીકાર કરેનો
 છે અર્થાત્ ઈશ્વરકર્તાત્વને સ્વીકારવાનાળાઓ પણ અન્તે કર્મ ઉપ
 રજ આવીને ઉભા રહે છે, ત્યારે તો પ્રથમથીજ કર્મને માનવુ તેજ
 નવારે શ્રેષ્ઠ છે

પ્રસ્તુતમા કહેનાનુ ક-ભગવાન નૃપભદ્રેવે વાર્ષિક તપસ્યાદિ
 ધર્મી તપસ્યાઓ કરીને અનેક પરીસદ-ઉપસર્ગો સહન કરીને,
 ધાતિકર્મનો ક્ષય કરી કેવનજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને અનેક પ્રાણી-
 એને શિવસુખના લાગી કર્યા તેજ પ્રમાણે શ્રીમહાત્મા પ્રભુએ
 ધોર તપસ્યા કરી છે, તેનુ દિગ્દર્શન આ દેશનાની આંતિમા ઉપો
 દ્વાતની અદર કરાવવામા આવેતુ છે, માટે વિશેષ ન લખતા
 એટલુજ કહેવુ ખસ યશી કે, જ્યારે પરમાત્મદષ્ટિવાળા લોકોત્તર
 પુરુષોની તપસ્યા આગળ આપણી ધોર તપસ્યા પણ તુચ્છ છે, તો
 પછી સ્વયં તપસ્યાનો ગર્વ કરવો શુ કાષ્ટ રીતે પણ ઉચિત ગણી
 શકાય ? જે તપ નિકાચિત કર્મનો ક્ષય કરનામા પણ સમર્થ છે,
 તે તપ દ્વારા ઉત્તરો કર્મમય થાય, તે કેનુ જેઞ્જાનની ગણાય ?

તેનો ફાલનાર વિચાર કરવામા આવે, તો કદાપિ તપનો મદ પણ
જગ્યામા નવૃત્તિ થાય નહિ

દ્વે શ્રીકરણાસાગર પ્રભુ આઠમા શ્રુતમદને બહિષ્કાર કરવા
માટે એતરણી આપના સૂચના કરે છે કે —

સ્વપુદ્ગલા રચિતાયયે શાસ્ત્રાપ્યાધાય લીલયા ।

સ્વર્ગહાઽસ્મીતિ મદવાન્ સ્વકીયાદ્વાનિ શ્વાદતિ ॥ ૧ ॥

શ્રીમદ્રણધરે દ્રાણા શ્રુત્વા નિર્માણધારણમ્ ।

કં ધ્યેત શ્રુતમદ સર્કર્ણહૃદયો જન ? ॥ ૨ ॥

અન્ય આચાર્યોએ બનાવેના શાસ્ત્રોનો પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર
તીનામાત્રથી ગન્ધ લઈને સર્વજ્ઞપણુનો ગન કરનાર માણસ પોતા
નાજ અગને ખાય છે અર્થાત્ પોતેજ પોતાના પગ ઉપર કુદાનો
માટે છે (૧) તીમત એટલે ગણધરોની રચનાશક્તિ અને ધારણા
શક્તિને સાખ્યાને કરો તાત્વિક અત કરણનાગો મનુષ્ય શ્રુતમદનો
આશ્રય કરશે વાદ ? અપિ તુ ગાઝ ન કરે (૨)

કુસાગ્રબુદ્ધિનાળા આચાર્ય મહારાજઓએ પોતાની બુદ્ધિનો
પ્રયોગ કરી, લીના વડે અનેક શાસ્ત્રો બનાવેના છે તથાપિ તેમના
મનમા લગાર પણ મહાત્ત ધ્યો નથી આ વાતની ખાતરી તેઓના
મ થાજ કરી આપે ॥ જ્યારે હે પામર જીવ ! તુ તેરા અન્યો બના
વવાને તો સતિમાન નથી એવળ પાત્ર પચીગ તેઓના બનાવેના
મ થો વાચના માત્રથી મ વાગો થાય છે આથી તો પ્રામાણિક
લોકોની દિ આગળ તુ તારી ચૂર્ણતા પ્ર સિત કરી ખર્તિને બદલે
આપખર્તિને પામે છે ઉત્તિન બદલે અવનતિનો ભાગી થવાથી અન્ય
જરે રનાગને ખાનાર એમ કહુ છે તે લી જ છે શ્રીગણુર
મહારાજઓની અમલગારકૃતિ આગળ તુ અમની તુલનાને પણ

વારણ કરવા શક્તિમાન નથી નિયાર તો ડર કે જે મહાનુભાવોએ
ફક્ત ત્રિપદીના જોરથી દ્વાદશાગીની રચના, બગબર શ્રીઅર્ધન દેવના
આગયને અનુસરીને-બિનકુન તેનાથી અવિરુદ્ધપણે-કરી છે, અને
જેઓની ધારણાશક્તિ અને રચનાશક્તિ દેવોને પણ આશ્ચર્યનાર્તમા
ઉતારે છે, તેના ગણધરોએ પણ ઝઘાપિ ઝાઘ ઠેકાણે મનાશ માન
પણ કયો નથી એટલે કે તેઓએ પણ મદને વિપતુલ્ય માનેન છે,
તો પછી તારી શક્તિ, ભક્તિ અને યક્તિ આ હિસાબમા છે કે
તેટલા માટે હે એતન ! શ્રુતમંદિર કેાઈ પણ મંડીરીશ નહિ અને
નિર્મંદ બની નિસીમ મુખનો ભાગી બન

ઉપર મૂળજ આઠે પ્રકારના માનની જુદી જુદી વ્યાખ્યા જોવા
માનવે માનનું સમુચ્ચય સ્વરૂપ સ્વામાન્ય પ્રકારે તપાસીએ કહ્યું છે -

હતર્પયન્ દાપશાસ્ત્રા ગુણમૂલ્યાન્યજો નયન્ ।

હમૂત્તીયા માનદ્રુસ્તમાર્દ્વસરિત્પરૈ ॥ ૧ ॥

૧૫૩૫ી સાખાઓનો વિચાર કરનાર, તેમજ ગુણ રૂપ મૂળી
આઓને નીચે લઈ જનાર એના માન રૂપી વૃક્ષને, અમળતા રૂપી
નદીના પ્રવાહ વડે જડમૂળથી ઉખેડી નાખતું જોઈએ

આ માનનો નાશ કરના ધર્મ જનોએ તે ॥ ઔપધ તરીકે
મૃતાનુ મેન । પરુ જોઈએ કેમકે, કહ્યું છે કે -

માર્દ્વ નામ મૃદુતા તદ્વૌદત્યનિપેધનમ્ ।

માનસ્ય પુનરોદ્વત્ય સ્વરૂપમપુપાધિકમ્ ॥ ૧ ॥

અન્ત સ્વરૂપયત્ર યત્રોદ્વત્ય જાત્યાદિગાચરમ્ ।

તત્ર તસ્ય પ્રતીકારહેતોર્માર્દ્વમાશ્રયેત્ ॥ ૨ ॥

માર્દ્વ એટલે મૃદુતા, તે ઉદ્વત્તની દ્રુ કરનાર છે, અને
માનનું આભારિત સ્વરૂપ બિડનાય છે (૧)

અન્ત પ્રદેશની અન્દર જે જે જગ્યાએ જાતિમત્ વિગેરે આડે મદો સળધી ઉદ્ધતતા સ્પષ્ટ કરે, તે તે સ્થળે તેના વિનાશને માટે શ્રદ્ધતા ધારણ કરવી (૨)

રોગની શાંતિ માટે બુદ્ધિમાનો જેમ યોગ્ય ઔષધ-ઉપચારો કરે છે, તેમ આડ મદનો સળધે જ્યાં જ્યાં જણાય, ત્યાં ત્યાં કામળ તાનો ઉપયોગ કરવો હિતકર છે શ્રદ્ધતા મદના સળધે દૂર કરવામાં પરમાયધિ છે શ્રદ્ધતાશુણે ધારણ કરનાર પુરુષ હમેશાને માટે સુખી રહે છે હાખના તરીકે આપણે એક પુખ્ત લાઇએ

પુખ્તની શ્રદ્ધતા જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે જૂઓ, આ પુખ્તને ભ્રમર જેની જાતિ, કે જે કઠિન વસ્તુમાં પણ પ્રવેશ કરવાના સ્વભાવવાળી છે, તે પણ દુખ દેતી નથી, જો કે ભ્રમરનો સ્વભાવ કઠિનની સાથે કઠિન થવાનો છે, હારે ધન જનની તો વાતજી ॥ ૧ ॥ માટે શ્રદ્ધતા સનધા ધારણ કરનામાજ સાર છે કહ્યું પણ છે કે —

સર્વથ માર્દવ કુર્યાત્ પૃથ્વેષુતુ વિશેષતઃ ।

યેન પાપાદ્વિમુચ્યેત પૃથ્વપુનાઘ્યતિજમાત્ ॥ ૧ ॥

સન રેહાણે શ્રદ્ધતા કરી, પણ પૂજનીન પુરોમાં વિશેષ કરીને કરવી કે જેથી પૂજનીયની પૂજના વ્યતિક્રમથી યજ્ઞેન પાપમાથી પ્રાણી મુક્ત થઇ શકે

આ પ્રસંગે માનને માટે બાહુનનીનુ દષ્ટાત વિચારણુ બહુ જરૂર છે

બાહુબલીનુ દષ્ટાત

- મામાદ્ વાહુવલી બક્ષા લતામિરિત પાદપ ।

માદત્રાપ્તઃકળામ્મુક્ત મયઃ નપ્રાપ કેવલમ્ ॥ ૧ ॥

વેવડીઓ વડે કઠીને જેમ વૃક્ષ દોડતી ! તે પ્રમાણે માન વડે બાહુબલી બધાણો અને તત્કાળ સરનતાના કારણથી તે બધન-રહિત થયો અને તુરત કેવલનાન મ પા ન ક્યુ આ બાહુબલીની દૂકી કયા આ પ્રમાણે છે

“ ભરત રાજના લઘુબધુ બાહુબલી, વાહ્લીક નામે દેશના આધિપતિ હતા. જ્યારે શ્રીભરતચક્રવર્તી ૭ ખડોને છતીને અયોધ્યામાં પાઠ આપ્યા, ત્યારે ચક્રવર્તન આયુરસાગાની અદર પ્રવેશ કરી મકથુ નહિ ત્યારે મનીઓએ કહ્યું, ‘ હે મહારાજ, આપણે હજી છતવુ બાકી છે કેમકે જ્યારે સ્વગોત્રીઓ પણ આજ્ઞા માનતા નથી, તો બહારના કોણુ લોકો આપની આજ્ઞા માનશે ? ’ ઇત્યાદિ વાક્યોથી ઉત્સાહિત અને ભગતરાજને બાહુબલી ઉપર હૃત મોકલ્યો. હૃત વાહ્લીક દેશને જોઈને જ ચિત્તિ થઈ ગયો ત્યાં તેણે હજારો ચમત્કારો જોયા તે દેશમાં ભરતનુ નામ પણ કોઈ જાણતું નહોતું ભગત શબ્દનો અવહાર માન ક્રિયોની કચુળ ઉપર બાવેલા ચિત્રને માટે જ કરામાં આવતો હતો ધીમે ધીમે તે હૃત મુખ્ય શહેર તક્ષગિલામાં નગરીએ પહોંચ્યો બાહુબલીની આજ્ઞા મળવાથી ઇડીદારે તેને સખામાં પ્રવેશ કરના દીરો. દૂતે ત્યાં પોતાનું કાચ સામ, લામ, લૂ અને બેનાજા રચનોથી યથાપોચ રીતે બજાવ્યું તે સમયે બાહુબલીને કાપ તો થયો, પરંતુ હૃતને અવધન જણી અપમાનપૂર્વક સખામાંથી બહાર કાઢ્યો. હૃતે ભરતરાજ પાસે જઈ પોતાનું વૃત્તાત મીઠું મરચું બબરાનીને વહી જાળાવ્યું, અને ભરત રાજને લાના માટે તૈયાર થયાં બીજી તરફ બાહુબલી પણ તૈયાર થયા પૂન પશ્ચિમ સમુદ્ર જેમ ભેગા થાય, તેમ બન્ને પક્ષના સૈન્યો સામ સામે આવી ઉભા રહ્યા લડાઈની સંપૂર્ણ સામગ્રિયો તૈયાર થઈ ગઈ તે સમયે ‘ સૈન્યની લડાઈથી પ્રગ્નનો સહાર થશે ’ એમ જાણી, દેવતાઓ મધ્યસ્થ બન્યા અને બન્ને

ભાઈઓને લાગવાને માટે બંને દોમરત કયો એ બાળુ દેન દાનન, પક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર અને નિષાધરો મધ્યસ્થતાથી જોવાને માટે ઉભા રહ્યા બીજી બાજુએ બન્નેના સેનિકા બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે પાંચ પ્રકારના યુદ્ધની પ્રતિષ્ઠા થઈ, (૧) દંષ્ટિ યુદ્ધ, (૨) વામયુદ્ધ, (૩) બાહ્યયુદ્ધ (૪) દડયુદ્ધ, અને (૫) મુદ્ધિયુદ્ધ મુદ્ધિયુદ્ધ સિવાયના ચારે યુદ્ધોની અદર બાહ્યબલીએ ભરત રાજાને પરાસ્ત કર્યાં, તે વખતે ભરત રાજા મનાનનદનવાળા માનુષ પડવાથી, બાહ્યબલીએ તેમને ઉત્સાહી બનાવી પાંચમું મુદ્ધિયુદ્ધ કરતું શરૂ થયું પ્રથમ ભરત મહારાજે બાહ્યબલી ઉપર મુદ્ધિનો પ્રદાર કર્યો જેથી બાહ્યબલી દીંચણ સુધી જમીનમાં પેસી ગયા કાલુવર નેત્રસપુટ બંધ રહ્યા બાં બાહ્યબલી સાવચેત થયા હવે પોતાનો મુદ્ધિ ઉપાડવાનો વારો આ યો બન્ને જણ તદ્દભવ મેલ્લત્રામી દેનાથી શ્રીબાહ્યબલીની નિચારઘેણી બદલાણી - જો આ મુદ્ધિ ભરત પર ગઈ તો નિ સન્દેહ ભરત પચાત્તને પામશે હા ! જો ! કાલુ પિનશ્વર રાજાને માટે ઉભય લોકમાં નિન્દનીય કમ કરતુ કાઈ રીતે યોગ્ય નથી તેમજ મુદ્ધિ પાછી ફેરવવી તે પણ યોગ્ય નહિ આમ વિચાર કરી તેજ મુદ્ધિ વડે બાહ્યબલી રન્દિશનો લોચ કરી ૬૦૫ અંત ભાવ પરિચ્છ હતા ત્યાગી બન્યા —

શ્વયંદિત્વા મહાસત્ત્વ સોઽગ્રણા શોભકારિણામ્ ।

તેનૈવ મુદ્ધિના મૂળં ઝાઘે તુળ્યત્ પચ્ચાન્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભરત મહારાજ, પોતાના બાઈ બાહ્યબલીને ત્યાગી થએલા જોઈ તત્કાલ આ પ્રમાણે ખમાવવા લાગ્યા —

મરતસ્ત્વ તથા દૃષ્ટ્વા વિચાર્ય સ્વમુક્તમ ચ ।

યમૂચ ન્યસ્થિતપ્રીતો ત્રિવિશુરિવ મેદિનોમ ॥ ૧ ॥

શાન્ત સ મૃત્તમિવ માતર પ્રણનામ સ ।

નેત્રજૈરદ્ભિ કોણૈ કોપશેષમિવોત્તૃજન્ ॥ ૨ ॥

મૃત્નાદાગ્નિમુક્તેઘ્નસ્તત્પ્રાપ્તિનામ્ ।

સ્વનિ રામિત્યયાગપાત્ સ્વાપવાદગ્દાપક્રિન્ ॥ ૩ ॥

ભરત મહારાજની માણવીને સાધુ ચએગ બેઠ પોતાના હૃદયમાં ગિરિજા સુતા તરો પૃતીમા પ્રવેશ કરાવી હૃદયમાં ન દોષ તેમ પિત્રી ગર્ભ કરી બાળક (૧)

સાક્ષાત્ નાન ૨૦ જે હોયતી । એના પોતાના બાળને ભરત રાજાએ નમસ્કાર દ્યો, તે વખતે જાણે પોતે વિચિત્ર ઉણુ એના મનેનના સાધુ ને ગેર હોના એને દેવના જે દોષની શુદ્ધ એવા પ્રતિભાસ થનો તે (૨)

શ્રીમાદુગની મુનિના મુણોત્તુ ન્તનન કયા મા ભરત મહારાજ પોતાના અપના ની પ મ આપની રૂપ આત્મચિત્તને પિત્રે પ્રમાણે કરવા લાગ્યા (૩)

શ્રીભગતેશ્વર પોતાના અપવા રૂપ રાજની શાંતિ માટે શ્રીબાદુગની મહારાજને ખમાવે છે અને આત્મચિત્ત । કરના કહું —

ધ્યયસ્ત્વ ત યજે ચેન રાજ્ય મદનુન્મય્યા ।

પાપાહ્ન યદસન્તુષ્ટા દુર્મદસ્ત્રામુષાઢ્યમ્ ॥ ૧ ॥

સ્વશક્તિ ચે ન જાનન્તિ ચે ચાયાય પ્રદુષ્ટે ।

જીવન્તિ ચે ચ લોભે તેષામસ્મિ ધુગ્ધર ॥ ૨ ॥

રાય મયતરોર્જિય ચે ન જાનન્તિ તેડપ્રમા ।

તેમ્યાડ્યહ વિદિષ્યે તદ્વજ્રાના વિદ્યપિ ॥ ૩ ॥

ત્વમેવ પુનસ્તાતસ્ય યસ્તાતપથમવગા ।

પુનાઽહમપિ તસ્ય રથા છેદ્ મગ્નામિ મવાદશ ॥ ૪ ॥

મારા ઉપર અનુપ પાની ખાતર તે રાજ્યનો ત્યાગ હોયો, માટે તને નન્ધ છે જ્યારે અસતોષી અને મનોમત્ત થઈને મેં તને ઉપ વ હોયો એટલા માટે હું પાપી છું (૧) જે લોકો પોતાની શક્તિને જાણતા નથી, જેઓ અ યાચ કરે છે તેમજ જેઓ તેજ વડે પોતાની જિન્દગી ગામે છે તેઓની અ ર હુ ધુરધર હુ મતલબ કે હુ રસશક્તિને જાણતો નથી અન્યાય કરે હુ તેમજ લોન વડે છુપુ હુ (૨) ' રાજ્ય એ સ સારરૂપ દેશનું ખીજ છે એ પ્રમાણે જે લોકો જાણતા નથી તેઓ અધમ છે જ્યારે હુ તો તેઓ ઢગતા પણ વિશેષ અધમ હુ ઘરણુ કે હુ તો ઉપર પ્રમાણે જાણતા છતાં તેનો ત્યાગ કર્યો નથી ઢટેનાનું તાત્પર્ય એ છે કે ખરે જાણકાર તો તેજ ગણાય ' જે અમુક વસ્તુને અવિષ્ટ જાણીને તેનો ત્યાગ કરે મિત્તુ તેમ નહિ રૂતા વ્યથ વાચાનતાને ધારણુ કરનારાઓ જગતને દુઘનારા છે (૩) તુજ તાતનો ખરો પુત્ર છે કે જેણે તાતના મામનું અનુસરણુ કયું હુ પણ જો તાગ સરખો થાઉં તોજ તાતનો વારસદાર પુત્ર ગણાઉં (૪)

તતા વાહુર્વાલિ નગ્ના મરત સપરિચ્છદ્ ।

પુરીમયોઘ્યામગમત્ સ્વારાગ્યશ્રીસદ્વાદરામ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી જાણુનિકરિને નમસ્કાર કરીને જરત મહારાજ પરિવાર સહિત ઈ- પુરીની સમાન સોબાનાળી અયોધ્યા નગરી પ્રત્યે ગયા

જરત મહારાજએ અત કરણુ પૂર્વક ઉપર મૂળજ મહાત્મા

બાહુબનિની મૃતિ કરના સાથે પોતાની ન્યૂનતા પ્રદર્શિત કરી, જેથી દ્રવ્ય અને ભાન—એ બન્ને પ્રત્યક્ષની લક્ષ્મી મેળવી પ્રસ્થાને ગયા.

હવે અહીં બાહુમનીજીએ પણ શ્રીપ્રમુજ પાસે જવાનો નિયાર કર્યો કે તત્કાળ માન મહાગુપ્ત આગળ આપીને ખડો થયો. અર્થાત્ તેમને એની ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ કે ‘ જેમણે માગ કરતા અગાઉથી ત્રત મંદણ કરેના છે એના નાના ભાઈએને હું મુજબને નમસ્કાર કરું ખરો ? તેટલા માટે ઉચિત કે કે અર્હિયાન્ ધાતી કર્મનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન ઉપન્ન થયા બા તાતની સમીપે જાઉં ’ એમ ધારી તેજ રથને ધ્યાનાર્થે થયા એક વખ સુડી આહાર પાણી શીરા નિના મ્યાહુની માલક સ્થિર રહ્યા, જે કર્મિયાન તેમની દાની અને મૂંગેમા પતિઓએ માગા ધાવ્યા વળી પગુઓ પોતાના ગરી-મમા આપતી ખુજીને ફર કરના સાથે તેમને એક જાક સમજી તેની સાથે ધપણ કરના તાગના ઇલાદિ અનેક આશ્ચર્યજનક ઘટના શ્રીમાહુબનીની થયા પતા, માન મહાગુપ્તએ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા નીકળી નહિ કેવટે રક્ષામયુ અત્યમી ભગવાને આહી અને મુદ્દગી એ બે સાધીઓને બાહુમનીને ઉપદેશ કરના માત્ર મોકલી, ભગવાને બતાવેલી નિજાની અનુસાર તેઓ બન્ને આવી, પરંતુ બાહુમની દષ્ટિગોચર થયા નહિ છતાં ભગવાનના વચન પર પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ હોનાથી તેજ મથળે તેણીઓએ પુન પુન બાગીચાઈથી તપાસ કરી મહાકષ્ટે બાહુમનીજીને ઓળખી શીરા બાલ તેઓ ભવ્ય મરચી બોલી — ‘ હે મનન ! મજ ઉપરથી નીચે ઉતરો, ગમ્મત પુરૂષને કેવળજ્ઞાન થતુ નથી ’ આ પ્રમાણે માણીનું ઉચ્ચારણ કરી પ્રસ્થાને પાગી આવી તેઓના ગયા બાદ ધીર, વીર અને ગભીર એના બાહુબનીજી મહામુનિએ પ્રત્યક્ષ નિયાર કરના માડ્યો — ‘ મે તમામ રાજ્યકુદ્ધિનો લાગ કર્યો છે, છતાં સયમધારિણી સાધીઓએ મને ગમ્મવતરણ કરવાનું કેમ કહ્યું હશે ? મારી પાસે

ગજ (હાથી) તો છે ત્રિ વળી રાધીઓ સ્ત્રીઓ જૂ મોને નહિ ' ઇત્યાદિ ૧૮ । વિચારમાગગમા ગોચા મા તા બાહ્યની મહાત્માએ તત્ત્વદષ્ટિની રાધીઓ ॥ વચનનુ રહ્યું બાહ્ય લીધું — ' હા ' ધિર ' માન્ ધિર ' માનરૂપી ગજ ઉપર ચડે ન પુરુષો કેવલ કાંઈ જાતે થાવ નહિ માટે ગાધીઓનું કહેવું અક્ષરજ્ઞ સત્ય છે, માગી જાના ગણાનના કે જગદ્વલ્લ પુરોને નમસ્કાર કરવામા પણ મને વજ્ર આવી ? ખેડ ! જારિ અન્યથા થતું નથી ' ઇત્યાદિ વિચાર કરી ના જાને માટે જવા સાર તૈયાર થયા —

શ્વાનીમપિ ગજા તાન પ્રગ્વિપ્યહ પહામુનીન્ ।

ચિત્તયિત્તેતિ સ મહાસત્ત્વ યાદમુદન્વિપત્ ॥ ૧ ॥

સ્ત્રાગ્લ્હીય શુદિતેપ્રમિતો ઘાતિવમસુ ।

તસ્મિન્ન પદે શામુપેદે તસ્ય કેવલમ્ ॥ ૨ ॥

‘ અત્યારે પણ જઈને તે મહામુનિઓને તુ વાહીરા એમ વિચાર કરી તે મહાસત્ત્વશાળી બાહ્યબળી મુનિએ જેવો પણ ઉપાસો કે તગતજ વેનડીઓની જેમ ચારે બાજુથી ઘાતિકર્મી દૃઢતા અને તે પગને ડહાનતાની સાથેજ તેમને જંગમ પ્રાપ્ત થયું

ઉપરના સ્થાન ઉપરથી સાગ એ મહાજી રવાનો છે કે, માન રૂપ મહાશયને બાહ્યની જેવા મહામુનિના તપનેજને પણ નિરોધિત (આગ્રહિત) કરી નાખ્યું તો પછી તે, પામર માણસના ધમધ્યાનને તો તટ કડીજ નાખે એમ જાણ્યું શું છે ? તેટલાજ માટે મોક્ષાભિચારી મહાત્માએ માન કરવું નહિ, કાચ અજ્ઞાનનશાત્ ચર્ચ જાય તો બાહ્યની મહારાજના આ દુકૃષ્ટતા તને તુરત જાણ લાગી તેની માફક માનને લાગ કરી આત્મમુખાનની બનવું જોઈએ

એકાત્મા બેસીને વડીલા આત્માક્ષીએ વિચાર કરનામા આવે તો, એ વાત મનાનુભવસિદ્ધ થાય છે કે, માત્ર મનુષ્યોને તત્ત્વાળ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દેખાડે છે જે વસ્તુનો ગર્વ આપણા માત્રા આત્મા દ્વારા, તેજ વસ્તુમા કાલ રાત્રિર બવના નિરૂતિ થયેની આપણને થોડાજ વખતમા માનૂમ પડે છે ત્યાર પછી તે ઉપર પુણ્યપ્રકરના જોરથી અભિમાનનું ફળ તત્ત્વાન ન મળે, તો પણ જના તમા તો તેનું ફળ જરૂર ભોગવવું પડે, એમા મિનકુન સશય નથી અભિમાનને મિશ્રાત્મનો પિતા (ઉપજ કરનાર) વહીએ, તો પણ આવે તેમ છે કારણ કે તે ધર્મ પુણ્યના મનોમદિમા પેળી સુદર ભાવના રૂપી સુગવો દૂર કરી દેનારૂં કપ દુર્ગંધની દૂધિ કરે છે અને કદાચદી માણસ તરના વેધી થઈ શકતો નથી જ્યાં તેની મતિ લાગેની છે, ત્યાં સુખિત લઈ જાય છે, પરંતુ સુકિત-સુકિત વસ્તુ પ્રત્યે તેની મતિ જતી નથી કદાચદરૂપ અહ જોના શિરપર લાગેવો દોષ છે તેની બાબદશા પરવારેની સમજવી કેમકે કદાચદી પુરુષને સદ્ધર્મિયાની મૂર્તિ મનમા પણ જાનતી નથી

કદાચદને ષ્ટનીક વખત દુગર, અગ્નિ, વિષ, પત્થર, માટી, ભસ્મ, રોગ અને સોજાવિની જે ઉપમાઓ આપનામા આવે છે, તે ખરેખર થથાર છે, કારણ કે આર જેમ જનારનીનો નિનાશ કરે છે, તેમ કદાચદ સદ્ધર્માનરૂપ વૃક્ષનો નિનાશ કરે છે ખીજ, અગ્નિની ઉપમા એટલા માટે સાર્થક છે કે-જેમ અગ્નિ લતાસમૂહનો નાશ કરે છે, એવો તે પાણિએ કૂલ-રજાની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેજ પ્રમાણે જેના હૃદયમાં કદાચદરૂપ અગ્નિ લાગેય દોષ છે, ત્યાં આગળ સદ્ધર્માનના રૂપ વેનડી મટેના નથી, તો પછી તેમાથી ઉદ્ભવ પામતા સમતાપ પુણ્યો અને દિતોપદેશરૂપ જ્ઞાની આશા રાખતી, તે દુરાગાજ હિંસા જીવનુ વિષનું ઉપમાન એટલા માટે થઈ છે કે, વિષ જેમ પુણ્યના અન્યથાને શિથિલ

કરી અનત વે નાઓનો અનુભવ કરાવી પ્રાણનો ત્યાગ કરાવે છે, તેમ જે માણસે કામદેવિષ્ણુ પાન કરે ન છે, તેના સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ શરીરના અવયવો શિથિલ, અર્થાત્ અજ્ઞાન રૂપ થઈ જાય છે, વેદનાઓ ઉદ્ભવે છે અને હારે ભાવપ્રાણ તિરોહિત થાય જે વળી નોથી પત્થરની ઉપમા પણ કદામદને લાગુ પડી શકે છે કેમ? પત્થરમા જેમ જળનું મિન્ટુ અવકાશ મેળવી શકતું નથી તેમ જેના અત કરણમા કદામદરૂપ પત્થરે પ્રવેશ કરે ન હોય છે, તે અત કરણની અદર તત્ત્વજળનો પ્રવેશ થતો નથી વળી પાંચમી માટીની ઉપમા પણ વ્યાજબીજ છે માગી જેમ કાચનને મનિન કરે છે તેમ કદામદ રૂપ માગી સ્વચ્છ સ્વરૂપવાન આત્માને કમરજ વડે મહિન કરે છે હરે ભસ્મની સાથે તેની ઘૂનના કર વામા આવે તો તે પણ ઉચિતજ છે ભસ્મમા નાખનામા આવેદ ધૂતાંડિ જેમ વ્યથ છે તેમ કદામદરૂપ ભસ્મ જે દેહાણે વિઘ્નમાન છે ત્યાં પરમાવદત્તિરૂપ ધનાંડિ વ્યથ છે સાતમી રોગની સાથે તેની ઉપમા પણ વાજબી છે જેમકે જ્વરાદિ રોગ જેના દેહમા ધર દરી રહે ન હોય છે, તેને મિષ્ટાન્ન વી, દૂધ નિરે પાંચ રમિકર થતા નથી તેની માફક કદામદરૂપ રાગ જેના શરીરમા લાગેલ છે, તેને સપ્પાથ રૂપ મિષ્ટાન્ન, તત્ત્વરમિરૂપ દુગ્ધ અને વિવેકરૂપ ત્ત રમિકર થતું નથી વળી આદમા શોકની સાથે તેનો મુકાબલો કરીએ તોકરૂપ શુક જેના શરીરમા પ્રવેશ કરે છે, તેના મન, વચન અને કાયા ગનાનિરાણા માલૂમ પડે છે, તેમજ કામદરૂપ શોક જેના મનોમરિમા વિઘ્નમાન હોય છે, તેને દેવ, ગુરુ અને ધમ રૂપ ત્રિપુત્રીના સળધમા પણ નાનિ રહ્યા કરે છે, અર્થાત્ સુત સુગુરુ અને સદ્ધર્મની ઓળખાણ તેનાથી થઈ શકતી નથી તેટલા માટે મુમુક્ષુ હવેાએ અભિમાન કરવું ઉચિત નથી જ્યાં અભિમાનનો અભાવ છે, ત્યાં કદામદ

સ્વપ્નમા પણ દર્શન દઈ શકતો નથી, કારણ કે કારણ ૧૧ના યોગોત્પત્તિ થતી નથી આજ અભિમાનથી દુર્યોગન ડેવી દુર્ફનાને યાચ્યો હતો, તેનો ઇતિહાસ ગ્રામ આનાવ-ગોપાન સર્વત્ર જગ જાહેર છે શ્રીમદ્દાવીગ્ના શાસનમા નવ, નિયમ, રસાધ્યાય અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહાદિ કરનાર કેટલાક મુનિઓને પણ નિન્દવોની ઝાપ લાગી હતી, તેનું મૂળ કારણ જે તપાગીશુ, તો કે અિદ્ધ સિનાય બીજી કાષ્ઠજ જણાશે નહિ

અભિમાનથીજ મનુષ્યો વિતરણાદ દરીને પોતાની જિન્દગી વ્યર્થ ગુમાવી દે છે ને પરલરમા અનેક દુ ખોના ભાગી થાય છે તે વખતે અભિમાન ઠાઠ આકુ આવતુ થી, પરતુ શુવ ઉતરો કાઢીનો બને છે

નિગભિમાની પુરો અદ્ધાર-મમકારના ચતુ હોના સાથે સસપક્ષના પક્ષપાતી હોય છે તેઓના હૃદયકુદરમા વિવેક-નિનય અને શમ-ભાવિની દીરાણી પ્રગટે છે જેને લીધે વસ્તુત જ્ઞાન, દશન અને ચારિત્ર રૂપ લનથીને બેધ શકે છે તેમજ અન્યને પણ તેનો પ્રકાશ દરાવી શકે છે માનની અમ્તદશામા મનુષ્યો ગુણીના ગુણુગાન કરવામા ભાગ્યશાળી નિવડે છે અવ્ય ગુણી અને ગુણા નુરાગી-એ જે પ્રકારના પુરો ચારિત્રગુણુ અને દર્શનગુણુ પામી શકે છે, તે સિનાયના અભિમાનપવત ઉપર ચડેના ગુણુરૂપી પુરો વાસ્તવિક વસ્તુને ન જાણનાથી મિથ્યાત્વભૂમિ ઉપર મિથત છે, એમ સભગાય તેને માટે જૂઓ નીચેના બે પ્રોક્ષા —

ગુણી ચ ગુણરાગી ચ ગુણદેષી ચ સાધુપુ ।

શ્રૂયતે વચ્ચમુત્પ્લમધ્યમાધમસુદ્ધય ॥ ૩૦ ॥

તે ચ ચારિત્રસમ્યક્કરમિથ્યાદશનમૂમય ।

અતા દ્વયા પ્રહૃયેવ વર્તિતય યથાગ્લમ્ ॥ ૩૧ ॥

(શ્રામવશોબિજયજન માગદ્વાર્તિકા)

૨૧૫ ગુણી, ગુણાનુસંગો અને સાધુજનોમા ૬૫ ધારણુ
રનાર મેરા નજી પ્રમ ના પુરો અપદ રીતે સલગાય છે તેઓને
અતુકમે ઉત્પદ મધ્યમ અને અવમ સમજના (૩૦) ૧મી
તેમોને અનમ્મે નારિ સમ્યક્ત્વ અો મિથ્યાદશનની ભૂમિ ઉપર
૬ના મેટને ૬ ચારિત્રી સમ્યક્ત્વી અને મિથ્યાદશિ સમજના
તેટના માટે વિવેચી પુરો પ્રથમના બે પ્રકારના માગ મા ચથારમિ
વર્તન કરણુ પરણુ નીજની એટને કે ગુણુનીપણુની રીતભાતને
૬૦ તજની (૫૧)

હવે શ્રીમગવાનુ કોષ અને માનની વ્યાખ્યા જ્યાં બાહ માયા
નીનુ અવરૂપ પ્રકટ કરે છે

માયાનુ સ્વરૂપ

માયાનો સામાન્ય અર્થ, ૬૫૨-અપચ-અનલે -હગાઈ-દગો-
મિથાસધાત ઇયાદિ થઈ શકે છે માયાથી મુક્ત પુરો પ્રાય મુક્ત
છે, જ્યારે માયાથી બદ્ધ પુરુષા બાધા બદ્ધજ સમજવા આત્મ
અન્યાણુભિનાયી પ્રાણીઓએ સરથા અ ૧૦ માટે માયાનો ત્રાગ
કરવો જોઈએ માયાપાશમા ફસેના જીવો સત્યનતથી વચિત રહે
છે અને પોતે કરેના દાન-પુણ્યાદિ મુક્તના ફોને પણ પામતા
નથી માયા સમસ્ત યુગ્મોનાં બાણુ છે કદુ છે કે -

અસૂતૃતસ્ય જનનો પરશુ શીલશાસ્ત્રિન ।

જન્મમૂર્મિરવિદ્યાના માયા દુગતિવારણમ્ ॥ ૧ ॥

માયા, મૂળનાની માના છે, પ્રત્યર્થરૂપ પ્રકાશ દાપવામા
જાડી સમાન છે, અવિદ્યાની ભૂમિ ડ અને દુઃખનિનુ કારણ છે

માયારી પુરુષ નાભિમાન રાખના માટે અસત્ય ન્યન યોનતા
અટકતો નથી બ ક જુદાનુ મેનન દરનામા પોતાની બાહુરી
મમતે છે, તેમ પોતાના આચાર-નિચારને પણ જનાજનિ આપી
દે હ માયાયા આ જગતમા નિ-નીર દુઃખો પેદ થાય છે,
એટલુ નહિ, પ નુ ડર્મિતિ મગનામા મારા અદ્ય વાળુ છે,
આ પથમ કાગની અ-દ્ય માયા મહાગદગમીના પગમા કાઇ નહિ
દસાયો હોય, એમ વાગી શકાતુ નથી એ પ્રાપ્તિઓ પોતપોતાના
વાયને ઠીક જનાવવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરના નેવામા આવે છે
અને બને છે એમ કે, આત્મક રાણના હેતુભૂત તપ-સયમાદિ
કાર્યોને માયારૂપ મહાનાગપીના કુલારથો નહ-અટ કરતા
વાર લગાડતા નથી તોગમા નાહ વાહ હેનડાનનાની ખાતર
અનેક પ્રકારે દષ્ટપર પરા લાનનામા આનંદ માનતા દૃષ્ટિગોચર
થાય છે આત્મધ્યાનીપણાનો ડાગ કરી મહાપુરોના મિશ્નો ધારણ
કરવા ઉજમાળ થાય છે, પરતુ નામ્તરિડ રીતે આત્મકવેરી બની
સમાગસાગરની વૃદ્ધિ કરવામા અને નિપક્રિયાની માધના કરનામા
અગ્રેમજ બને છે આના પુરોને જ નહિ દોતા આત્મસ્વરૂપથી
હુગાએના કરેના જોઇએ તેના નેવો મિયા થોડા માટે બહુ
ગુમારી દે છે તેને માટે 'દૃઢચપ્રદોષપટ્ટાનિશિષ્ટા' મા આપેના
લેખ ખરેખર અનુકરણીય છે —

ઈ ચર્કિ ને પરદોષદૃષ્ટ્યા સર્વ ચર્કિ ને પરચિન્તયા ચ ।

અથ ભિચારિ ચાલુદ્ધે । શુર સ્વકાર્ય ત્યજ સર્વમય ॥ ૧ ॥

હે ૭૧ ! પારના દોષ દેખનાનુ તારે શુ પ્રયોજન છે ?

તેમ પરની ચિંતા કરનાર પણ શુ ઝામ છે ? હું બાનભુદ્ધિ છું ! ફેકટ ના માટે ખેત પામે છે ? || તારું કાર્ય કર અને ખીનું બધું છોડી દે

ઉપયુક્ત શ્લોકનો ભાનાથ પોતાના લગ્નાદર્શમાં પ્રતિબિમ્બિત કરી સ્નાત્મહિત કર્યું અને તદ્દેતુર નથી અમૃતક્રિયાનો આશ્રય કરવો સવ થા ઉચિત છે પૂર્વોક્ત તદ્દેતુર અને અમૃતક્રિયા, માયાનો ત્યાગ કયા સિનાય બનતી અશક્ય છે માટે બનતી મહેનતે માયાનો ત્યાગ કરો વળી માયાની પુરો પોતાના આત્માનેજ છેતરે છે, કહ્યું છે કે —

કૌટિલ્યપટય પાપા માયયા ચક્રદસ્ય ।

મુચ્ય વચ્ચયમાના વચ્ચય તે રમ્યેષ દિ ॥ ૧ ॥

કુટિનતા કરનાર ચતુર અને માયા વડે કરીને અમૃત્તિ ધારણ કરનારા પાપિષ્ઠ લોકો જગતને ક્રમતા પોતાનેજ કહે છે

હવે જુદી જુદી જાનના માયા-મપચ્ચ અરૂપ બિત બિત રીતે બતાવતા પ્રથમ રાજમપચ્ચ જોઈએ કહ્યું છે —

જૂટપાઙ્ગુણ્યયોગેન છલાદ્ તિશ્વસ્નઘાતનાત્ ।

અર્થલોભાચ રાજાનો વચ્ચયતેઽચિલ્ જગત્ ॥ ૧ ॥

કપટપૂર્વક ધા-મુષ્ણયોગ એટલે કે સધિઆદિ, તે વડે કરીને જનથી વિશ્વાસુ પુરુષોનો ઘાત કરાથી અને અર્થના લોભથી રાજાઓ સમગ્ર જગતને કહે છે માટે તેઓ રાજાઓ નથી, કિંતુ વાસ્તવિક રકે છે

ખીનું, મુનિવેધને ધારણ કરી લોકો દુનિયાને કેવી રીતે કહે છે, તે જુઓ —

યે લુપ્થચિત્તા વિષયાદિભોગે ઘર્ષિરિરાગા હૃદિ વદ્ધરાગા ।
તે દામ્ભિકા વેપમૃતાશ્ચ ઘૃર્ના મનાસિ લોમ્સ્ય તુ રન્જયન્તિ ॥૧॥

જેઓ વિષયાિ ભોગની અન્દઃ લુપ્થચિત્તાળા છે અને
બાહ્યદત્તિથી રાગરહિત માલૂમ પડે છે, પરન્તુ અન્ત કંઠણમા બદ્ધ
રાગવાળા છે તેવા લોકોને ઢપની અને ડેવળ વેપાળપરી ધૂર્ત
સમજવા જોઈએ તેઓ તો માન લોકોના ચિત્તને રંજન કરવાનેજ
પ્રયત્નરીત હોય છે

અહીં વાચનારને જરૂર શકા થશે ?-લોકો શુ ગમીર છે કે,
તેવા ધૂર્તોના વાક્યોપર વિશ્વાસ કરે ? પરન્તુ નહિ, વાસ્તવમા
બને છે તેમજ—

મુગ્ધશ્ચ લોકોઽપિ હિ યત્ર માર્ગે નિરેશિતસ્તત્ર રતિં કરોતિ ।
ધૂર્તસ્ય વાપ્સ્યૈ પરિમાહિતાના કેષા ન ચિત્ત મ્રમતીહ લાકે ॥૧॥

લોક ભ્રષ્ટિક છે, જે માર્ગમા તેને દોરવામા આવે, તે માર્ગમા
દોરવાઈને તેમા સુખ માને છે, કારણ કે ધૂર્તોના વાક્યોથી મોહિત
થએલા જ્યા પુરોના ચિત્ત પ્રમિત થાય નહિ ? અર્થાત્ દેકતુ
ચિત્ત એકવાર તો પ્રમિત જરૂર થાય છે કપટી સાધુ જે અનર્થ
ઉત્પન્ન કરે છે, તેવો અનર્થ અન્ય જાનથી થવો મુશ્કેલ છે

આ હિન્દુમતાનની અદર વતમાન સમયમા બાવનથી અઢીનન
લાખ જેટલા નામધારી સાધુઓ છે તેઓમાથી કેટલાક યજ્ઞોનાદ-
કાર્ત્તિ અને વન-માવ વિગેરેને આતીન ચપ્પ પેતાના આચારને
જલાજલિ આપે છે, ઉન્મત્તતામા મસ્ત બની શાસ્ત્રમાગને તિના
જલિ દઈ સ્વેચ્છાચારીપણે વનતા જોવામા આવે છે કેમકે
હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો, જેના કે મનુસ્મૃતિ, કૂર્મપુરાણ, વરાહ-
પુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, નરસિંહપુરાણ આદિ ગ્રન્થોના વર્ણાશ્ર-

માધિમારની અનગત સન્યસ્તાધિમારમા સન્યામીઓનો જે અરિ-
વાર બતાવવામા આવેનો છે તે અધિમારને તો તેમણે મૂળથીજ
છોડી દીધેનો જોવાય છે લગાત તે અધિમાર તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ
નરસિંહપુગાપુના અધ્યાય ૬૦ ૧૪ ૨૬૩ માં જુ છે —

તત પ્રભૃતિ પુત્રાદૌ મુક્તલાભાદિ ઘજયેત્ ।

દયાચ્ચ મૂમાનુદર સ્વમૂતાડમયઙ્કરમ્ ॥ ૧ ॥

વાનપ્રસ્થાત્રમની પત્રી સન્યાસી બને છે માટે તત પ્રભૃતિ
એ પ્રમાણે આ નોકની અન્ન રહેતું છે અથાત્ દીક્ષાના દિવસથી
માહીને મરણ પર્વન્ત પુત્રાદિની અન્ન સુખના લોભ નિગેરેનો લાગ
કરે પૃથ્વી ઉપર જનાજનિ આપે, એટલે કે એની પ્રતિજ્ઞા કરે
કે જે સન જીવને અભય કરનાર હોય

દીક્ષાના દિવસથી લઈને મરણ પર્વન્ત કોઈ પણ પ્રકારનો
ત્રેમભાવ પુત્ર પુત્રી સ્ત્રી, તેમજ વનન્દનતમા કરવો નહિ કોઈ
જીવને કુળ થાય તેની પ્રવૃત્તિ કરતી નહિ અથાત્ સર્વ જીવોનો
અચાન થાય તેમ વનવુ આ નામ્યથી તમામ પ્રજાની હિંસા પ્રવૃ-
ત્તિનો નિરોધ કરનામા આવેનો છે, તેના પૂરાવાને માટે વળી સ્મૃતિના
અને પુરાણોના જોડા તપાસો —

■ હિંસ્યાત્ સર્વમૂતાનિ નાનૃત યા ઘટેત્ ક્વચિત્ ।

માહિત નાપ્રિય ઘ્ર્યાન્ન સ્તેન સ્યાત્ કથન્ચન ॥ ૧ ॥

તૃણ યા યદિ યા શાક મૃદ યા જલમેઽ સ્ત ।

પરસ્યાપહરન્ જતુનરક્ પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨ ॥

આ જોડો જોવાથી અને તેના અર્થનું મનન કરવાથી જરૂર
પ્રતીતિ થાય છે કે—આધુનિક સમયમા સન્યાસી, ઉદ્યામી, નિર્મળા

ખાળી વિગેરે તમામ વાસ્તવિક આત્મોપદેશો ભૂલી જઈ, મિત્ર
સોયધર્મમાં મન જીતી ઉન્નાર્ગનું પોષણ કરતા હોય, એમ નિર્ણય
કે એટલું જાણી, પશ્ચાત્તઃપણ તેણે તરત જ લાગી આધુર્યના
આચાર વિચાર ત્યાં જોઈ હુમલો કરવામાં આવે છે એમ નહીં.
અને તેમ વાક્યથી વાક્યને ત્યાં જોઈ અને શુદ્ધિઓના આચારોના મન
સમજાવવા આવશે તે આ છે — મુદ્દાગ્રાંથ સદ્ગુણ તત્ત્વ સામ્યના
દુષણ । તાત્પર્ય એ છે કે — શુદ્ધિઓને જે બુદ્ધિશીલ છે, તે સાત
ઓને કુપણ છે દાખલા તરીકે, શુદ્ધિઓ ધન, નાન સ્ત્રી પરિ
વારનાગા હોય છે, તે તેમને ભૂણ ૩૫ થઈ પડે, એ સિદ્ધાંત છે
શુદ્ધિઓ યોગ ગાડી વિગેરે વાતનોમા બેગી મુગારી કરે, તો તેમને
તે રોખાપડ છે, પશ્ચાત્તઃ સાતુઓ જે કાંઈ પણ ગારી કરે, તો
નિન્દાપાત્ર થાય છે રેનગાજો જેના બુદ્ધિમિમાનમાં બેમ ૧૨ સાતુઓ
ધર્મ મચરાઈ શકેના થી આ નાન પ્રાય તમામ વિચારથી ન
યોગી બોગી, નાની, ધ્યાની, અને અભિમાની શુદ્ધિપૂર્વક ગ્રીહારી
રહે એમ ન રેનમાં બેમ ૧૨ પદ્ધતિના કાંઈ પણ અનુયાયી
પૂજે, તો તેગો આત્મપૂર્વક અષ્ટ રીતે કરેને કે ધર્મ મચ-
વાતો નથી, તો પછી આત્માર્થ માનુર્ગતો માર્ગ સર્વથા નષ્ટ
વાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? એ વાત નિર્ણયપૂર્વક સમજી
ગમની કે, પદ્ધતિના સાધુઓના મામાન્ય નિયમો તો પ્રાય ।
સગમન હોય છે જેના કે — અહિંસા, સત્ય, ચોરી, પર્ગિત, યજ્ઞ-
મર્ચ અને નિસ્પૃહતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મહામંત્ર જણાવે છે કે —

પણેતતિ પત્રિત્રાણિ સર્વેષા ધર્મચારિણામ્ ।

અહિંસામત્યમસ્તેય ત્યાગો મૈતુનર્જનમ્ ॥ ૧ ॥

આ પ્રાય નતો સર્વ ધર્માનુયાયીઓને માટે પવિત્ર છે, તે
પ્રાયના નામ — અહિંસા, મત્ય, અસ્તેય, ત્યાગ (નિસ્પૃહતા)

અને મૈથુન-નર્તન (મહાયમ) ॥ પરંતુ ખેદ માન એટલેજ
 કે તેઓમાના કેટલાએક સ્વધર્માનુસાર આચાર વિચારથી પતિત
 થઈ જઈ મધુકગ્ધતિને છોડી દઈ, દરેક પ્રકારે સ્વેદગુપ્તિમા
 તત્પર થાય છે અને સાતુજાતિ પર કેનક આપે છે, સત્યમાગના
 પ્રકાશક, મોક્ષમાગના સારક, ડમશનુના બાધ, મનુ-મિત્ર પર
 સમમાન ધાગક સસાર સાગરથી ભ્રમ્ય જીવેના તાગક, રાગદ્વેષથી
 મુક્ત કથન-ગમિનીના ત્યાગી અને મૈરાગી દર્શાવે અનેક પુણ્ય
 જ્ઞાનકૃત મુનિવરો ઉપર આક્ષેપ કરી, સત્યાચારને વખોડી કાઢી
 ભદ્રિ-જીવેને ઠગના જ્યા ત્યા ફરતા ફરે છે એ કે અતે તો સત્ય
 માગ પ્રાપ્તિમા અવશ્ય આવેજ છે તથાપિ થોડીવાર ધુનિયાને
 દીવાની બનાવી ખરા માગને નિંદા મોટે ભાગે અતિપત્ર મોઢા
 જોડી ગાતા જોનામા આવે છે દાખલા તરીકે —

દૃષ્ટિના તાત્પર્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેઽજ્ઞાનમન્દિરમ્ ।

૧ ઘાદેઘાવના ભાષા પ્રાણે વચ્છગતેરપિ ॥ ૧ ॥

દાથી નડે તો ન થાય તો પણ જ્ઞાન મન્દિરમા જલુ નહિ
 અને પ્રાણ કેડે આવે તો પણ વચનની ભાષા જોડવી નહિ આ
 મોના ઉત્તરમા પ્રાણ જોડાયાય પણ એવો મોઢો જોડી નાડે તો
 તે અનુચિત નહિ ગણાય કે —

સિંહેનાતાત્પર્યમાનોઽપિ ન ગચ્છેઽજ્ઞાનમન્દિરમ્ ।

૨ ઘદેદ્દ દિસિકા ભાષા પ્રાણે વચ્છગતેરપિ ॥

મહાશયો ! જ્ઞાન કરો કે દ્વેષબુદ્ધિથી કેના આક્ષેપો થવા
 પામે છે ? ઉત્તરના જન્મે મોઢો આલ નથી એ તો પ્રાય વડા-
 નિ રથાગિથિ, મુદ્દામુદ્દિ મુદ્દ સિવાય બીજુ કાંઈજ નથી
 ખર પૂઠો તો માર્ગ અપમુદ્ધિવાળા પુરે જોના પર તે આક્ષેપ
 કરેના ગણાય છે કેમકે તે મોઢો સમુનિઓ અથવા પુરાણોમા તો

પ્રાપ્ત થયે જોનામા આપતો નથી ક્રમ ક્રાપ્ત દેખી મહાશયે અમ-
તનો બચાવ કરના માટે અને દુનિયામા અનર્થ ઉત્પન્ન કરનાને
તે શ્લોક બનાવેલો હોય, તેમ માલુમ પડે છે ખરી રીતે જોવા
જઈએ તો, જૈન મુનિઓ તટસ્થ રીતે જગજગતને યથાચિત
ઉપદેશ આપતા હોનાથી નામધારી બ્રાહ્મણોની કુગામ બન્ધ પડના
નાળી તેથી દરીને બ્રાહ્મણોએ જૈનધર્મ ઉપર ચાર અસહ્યૂત કનકા
આપી જીવેને સત્યોપદેશથી રચિત ક્યા છે પ્રથમ કનક તો એ
આપ્યું કે 'જૈનો નાસ્તિક' છે, બીજી એ કે 'જૈનો મલિન'
છે, ત્રીજી કનક 'જૈનોના દેવ નાગા' છે અને ચોથું કનક
એ કે જૈનો 'બ્રાહ્મણોને પોતાના મનિમા મારે છે' '
વાચક ! વિચારનાની વાત છે - જૈન ગૃહસ્થો અને જૈન સાધુઓ
હમેશા પગમ વૈરાગ્યના પદમા લીન રહે છે, અને જોએ શાન,
ધ્યાન, તપ, જપાદિક દળરો પ્રકારે નિયમને પાળે છે તેમને
નાસ્તિક કહેનાર પોતે કેવો રમિંગ ગણાય વા ? બીજી કનક
મલિનતાનું લગાવેન છે, તે નિયમમા વિચારનું જોઈએ, જૈનો
કતાપિ અશુદ્ધ આહાર ખાતા નથી પાણી પણ ગળીને પીએ છે,
હમેશા વેનપત્ર નિગેર, આનપૂરક કરે છે, છતાં જો
તેઓને મનિન કહેનામા આવે, તો દુનિયામા શુદ્ધ કોણ ? ખર
પૂઠા તો મનિન તો તેનેજ કહી શકાય કે, જે ધર્મને ખૂદાને જીવ-
હિંસા અગ્રયો કરી, પોતાને નરકાદિ દુખોના ભાગી બનાવી,
પોતે તેનો સાથી બને છે જોનાના દેવ નાગા છે, એ પ્રમાણેનું
બ્રાહ્મણોએ આપેનું ત્રીજું કનક પણ નામુજ છે કેમકે ખાસ
વેતામા જૈનમૂર્તિને લગાવ મારી ઇથી જોશો, તો કદાચ માલુમ
પડશે જો કે દિગ્ગજ મૂર્તિ નગ્ન રહે છે, તો પણ તે જોનેતર
મૂર્તિઓ કરતા ઘણે દરજ્જે યોગ્ય-નાયક છે, શકર અને વિષ્ણુની
મૂર્તિને બરાબર ધારીને જોશો, તો ખર જાતની અદમ નથી, એમ

જેનામા અનિશ્ચયોક્તિ નથી આ વાતને લગાવના જતા હું
 કુચરીમા ઉપ ના જેનુ થાય છે અને કુચરીમા ઉત્તરનાથી અન્ય
 લખનાનો ઉદ્દેશ (ચર) રાખે નથી તેમ વિષયગતર થનાનો પણ
 પૂણુ ભય રત છે માત્ર નાગે ન નાનતા માત્ર મોથા નાનો
 એટલે નાનો પોતાના માં ગેમા દ્વારોણુ બલિદાન કરે છે
 તેને જરામ આવી નુ અરિય ન ઉપર આવી જાનેના પ્રાઇ
 મિદ્ધાતમા પથરા પ્રગળમા પ્રાઇ ઠેણે આ વાત આ લેખક
 આજ સુરીની પોતાની લગભગ ૫૦ નાની ઉમ્મર મુધીમા વાચી
 નથી કાલ્ય હવે વાચવામા આવે તો તુરત જૈનશાસ્ત્રે કુશાસ્ત્ર
 માનનાને તેવાગે ને હારણ ને બચપણમાં જ એવી મા થતા છે કે
 જે પ્રાઇ રામની અન્ન મનિદાન પચેન્દ્રિય વાનની આખ્યા
 આવે, તેને કુશાસ્ત્ર માનના અન્યતઃ હિન્દુશાસ્ત્રની અરે તો
 યજ્ઞ શ્રાદ્ધ દેવપૂજામાં બનિ નાનિગેરેની આરા જોનામા આવે
 નરમેધ અને કાનીની આગળ નગમનની વતકથા કેટલેક
 ઠેકાણે સભળાય છે તો પણ નીતિગુણ શ્રિદેશાન્યના પ્રતા
 પથી આ અન્યાય સર્વ નામ થયો છે આવીજ રીતે જે
 તમામ હિંસા મધે થાય તો અસાચક પ્રાણીઓને પણ અભયદાન
 મળના સાથે હિન્દુશાસ્ત્રના આગકો દૂર થી અને ઉત્તરના વસ્ત્રો
 પુષ્પાળ મેગવવા ભાગનાળી વિવેકે પણ હતભાષ્ય હિન્દુશાસ્ત્રનાં એ
 સમય કયાથા હોય કે તેલ-કાનને દૃષ્ટિમા લઇ આરા કુરિવાજેને
 બદલી નાખે કે જે અનુદય વિદ્યો પૂર્વે ત જુદા કનકો આપી
 લેખને સય વકનાઓના ઉપરથી વચિત રાખે છે તેવા દાખલ
 નરવરોથી દૂર રહે અને સ્વતમાગ પ્રમજ ના સમાગમમા આવો,
 જેજ આ લેખની ભાગલ છે

હવે માયાની ધર્મ શ્રાદ્ધોણુ અર્ચમાન સ્વરૂપ સમજાવતા
 એક નોંધ રજુ કરવામા આવે છે —

નિર્લેકૈર્મુદ્રયા મત્રે ક્ષામતાદર્શનેન ચ ।

અન્ત દૃયા વદિ સારા વચ્ચયન્તિ દ્વિજા જનમ્ ॥ ૧ ॥

તિનદ ઓ મુદ્રાનડે તેમજ દુર્મલતાનો ડોળ બતાવના વડે કરીને અત દરણમા રન્ય પરન્તુ બહારથી સાગ જણાતા એવા બ્રાહ્મણો માણસો હોય છે

અહિંસાદિ નશરિધ મત્યમર્મને છોડી આડબરમા આ । દ માનનારા ઓ નામ માયી બ્રાહ્મણો, પરન્તુ ખરૂં જોતા બ્રાહ્મણ શબ્દને લજવનારા પુકો લાખા તિનદ ઢગી, હાથમા દર્લાસન લઇ કાખમા પોથી નાખી ભોગા લોકો આગળ શાતમુદ્રા ધારણ કરે છે વેદમ । અર્થરક્ષિતપણે અશુદ્ધ ઉચ્ચારણુ કરી દપિત અર્થો બતાવે છે યજમા । આગળ અદ્વિતતા બતાવી, સ્તોત્રપૂર્તિ માટે અનેક ઉપાયો ઢગી લોકોને હગમની બાજુ રચે છે, તેવા બિચારા બ્રાહ્મણો લોગના દેનાતર થઇ અનેકવાર જન્મ-મરણાદિ કષ્ટપરપરા સહા કરશે અને તેમ બ્રાહ્મણોને દાન દેનાર દાતાએ પણ લેણ લેના માટે જન્મ-જરા-મરણાદિક મહાદુ ખોથી ભરેલા આ સસારમા જન્મ લેવો પડશે, અને જ્યાં જન્મ છે, ત્યાં મરણ પણ છેજ માટે પારાશર સ્મૃતિનો આ નોક ખાસ યાદ રાખના લાયક છે —

યતિને વાશ્વન દત્ત્યા તામ્બૂલ મહાચારિણે ।

ચૌરેભ્યોઽપ્યમય દત્ત્યા સ દાતા નરક ધજેત્ ॥ ૨ ॥

આ સ્તોત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે જેને જેવું ઉચિત હોય તેને તેવું દાન આપવું, પરન્તુ તેથી વિપરીત દેનારને નરક ગતિ યાય છે ‘બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવી’ અને ‘સુપાત્ર પણ બ્રાહ્મણજ છે’ એવું ધણા હિંદુસાસ્ત્રોમા પ્રતિપાદન કરવામા આવેલું

છે પરન્તુ તે બ્રાહ્મણો કેવા ગુણયુક્ત હોના જોઈએ ? તે વાત પણ તેની અદઃ જણાવેલી છે, જેમઃ —

બ્રાહ્મણા બ્રહ્મચર્યેણ યથા શિલ્પેન શિલ્પિક ।

અથવા નામમાત્ર સ્વાદિદ્રગૌપસ્તુ કોટયસ્ ॥ ૧ ॥

જેમ શિલ્પવિદ્યાના સદ્ભાનમાજ શિલ્પી કહેનાય છે, તેમ બ્રહ્મચર્યનો ગુણ હોય તોજ બ્રાહ્મણ કહી શકાય પરન્તુ ઇન્દ્રગૌપ નામના પ્રીકાની માફક પૂરોક્ત ગુણના અભાવમા તો નામ માત્રજ બ્રાહ્મણ છે

ગુણ નહિ હોવા ઠતા ગુણી નહિ હોઈ વડાય નહિ જો તેમ થાય તો ઈશ્વર એવું જ માણસનું નામ છે તે પણ ઈશ્વરની માફક કેમ ન પૂજાય ? તેજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને જન્મતા ગુણોના અભાવમા માત્ર બ્રાહ્મણજીવમા જન્મ થનાથીજ બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ જન્મના જાયતે દ્રુદ આ વા યથી પણ એજ સિદ્ધ થાય છે કે જન્મથી પછી બ્રાહ્મણ દોષ સમ્પત્તો નથી તાત્પર્ય એ છે કે સર્વજ્ઞ ગુણને માન છે જન્મને માન નથી માટે સત્ય સતોષ તપ જપ, ધ્યાન અને જ્ઞાનાિ ગુણો યુક્ત જે રોય તેજ બ્રાહ્મણ કહી શકાય વળી કહ્યું છે —

સત્ય વ્રહ્મ તપો વ્રહ્મ વ્રહ્મ ચેન્દ્રિયનિગ્રહ ।

સર્વમૂતદયા વ્રહ્મ હ્યેતન્ વ્રાહ્મણત્સુખમ્ ॥ ૧ ॥

સત્ય નાસ્તિ દયા નાસ્તિ નાસ્તિ ચેન્દ્રિયનિગ્રહ ।

સર્વમૂતદયા નાસ્તિ તચ્ચાહાલત્સુખમ્ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણ કોને કહેવો ? તે સજ્જનમા શાસ્ત્રમગ અનેક શ્લોકો વડે બતાવી ગયા છે અરે જેતા લોભ પૂજ્યની પૂજ્ય કરે

‘ પૂજિતપૂજકો લોક ’ જે નામમાત્ર શ્રાવણ, તે શ્લોકમા કહ્યું
પ્રમાણે ઇદગોપ નામના કીડા જેવો છે અર્થાત્ ઇદગોપ નામના
કીડાઓ મોભામાની આદિમા વગસાદના સમયની અદર લાનરગન
થાય છે, તેઓનું નામ જોકે ઇ.ગોપ છે, એટલે કે તેનો અર્થ ‘ ઇદને
ગ્રહ ’ એવો થાય છે, પરંતુ તે ગિયારાઓને તો કાગડાઓ લા
વન્ય છે અને રીમાનીને મારી નાખે છે આવો નામ માત્ર શ્રાવણ
પણ જો કદાચ ગરીબ દશામા દોષ તો તેને જરૂર અન્ન પાન અપ
સુખી કરવો, પરંતુ તેને સુપાત્ર માની ધન માનને તુટાવવો કો
ગીતે વાજળી ગણી શકાય નહિ આનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ ગુરુત્વ
ધિકારમા થવાનું છે

હવે પેધાગી વર્ગ કની જાનનો પ્રપચ રચી શકે છે ?
જૂઓ -

કૂડા કૂટનુલમાનાશ્રુશ્રિયાસાનિયોગ ૧ ।

પચ્ચયન્તે જન મુગ્ધ માયામાજો યણિગ્જના ॥ ૧ ॥

માયાને મેનના પાખડી વણિગ્જનો ખોટા તોના અને ખો
માપ નડે, નીત્રક્રિયા તેમજ સાનિયોગ એટલે લઘુનાની વળા
મુગ્ધ લોકોને હોય છે

આ જગતમા રણિગ્જનોની ગાંધ મુગ્ધસિદ્ધ છે ચચન દ્રવ્ય
માટે નિશ્ચય ધમને પણ કાઢવા વેચના તેઓ ના લગાના નર
વિચારુ માણસને તો તેઓ જગત ઠેનરે છે નીત્ર અને ધર્મ
જલાજની આપે છે, તોપણ પાપી પેટ લગનાના સાક્ષા ચડ પડ
આપજો જોડો છીએ આવા આપારીઓએ જાણુવું નેડોડે કે
દેશની અદર વ્યાપારીઓ એડજ લાન, એજ જાનના તોના અ
માપ રાખી નીત્રપૂર્વક આપાર કરે છે, તે દેશમા રાજન, ના

અને વ્યાપારીવગ સવથા સુખી, ધનવાન તેમજ આમરૂ ૧૨ માલૂમ પડે છે આપણે આ ભારતનર્થ પ્રાચીન ઢાળની અદર ધર્મ ધર્મ, વ્યાપાર, કનાકોશન્ય વિનય, વિવેક વિદ્યા આદિ સર્વોત્તમ હોય, પરંતુ અભારે તેની જે અધોગતિ થઈ છે તે માયા-મટાદેરીતોજ પ્રસાદ છે, એમ કહીએ તોપણ કાંઈ ખોટું નથી માયા મહાદેવી જે આ ભારતભૂમિમાંથી પનાયન કરી જાય તો સ્વાર્થજનો પરમાર્થ થઈ જાય સાદુજનો ખરખરા સાધુ અને સતો યથાય સત યાય વ્યાપારી અને ના ૧૨ તે બરોબર સાધુ માર ગાંધી શાય અને જે આમ થાય તો તેને કાંઈ કુનભ નથી પરંતુ ભાગ્યની વાત છે કે માયા દેવી માણસના રોમરોમમાં બાપેની દોનાયાં તેને દૂર કરવાનું કામ મહાકુમાર છે જે માણસ માયા મહારાક્ષગીના પાળમાંથી બચી શકે, તેને માયા હીરાની અથવા માણિયતી ઉપમા આપનામાં આવે અગર તેને દુનિયાનો ગાળ કે દુનિયાનો ધુન્ય કહેનામાં આવે તોપણ કંઈ દૂર નથી દુનિયાનો હાસ અથવા કિંમત તો તેજ છે કે જે માયા-જગમાં બધાઈ ગયો છે

હવે વેપારીની વાત જરા હાથ વેશ્યાના માયાપ્રપચ સબની માન એકજ નોતપાસીએ —

ધારક્તાભિદ્વાયમાગ્લોલાગતિગિલોક્તૈ ।

કામિનો રજયતોમિવેદ્યાભિર્જગ્ચ્યતે જગત્ ॥ ૧ ॥

૧૧, ભાન લીનાનાળી ચાનવાની નય અને ટાકાપૂર - વિને કન વડે કામી પુરોને ખુશી જગાગી અને પ્રેમનો ડોળ જરના વેશ્યાઓ વડે જીને દુનિયા દગાય છે

વેશ્યા હમેશા નિંદનીય છે ધન તેમજ જ્વનને ખરાબ કરના પણ વેશ્યા છે આ વેશ્યાને હજારો મનુષ્યો બાધીન થઈ નજી-બ્ર

થયાના ઉદાહરણો કાઢ શોધના જવા પડે તેમ નથી આ પ્રમાણે જાણના છતાં પણ મોહરૂપી મહામથને વશ થએલા પ્રાણીઓ વેશ્યાગામી બની સર્વથા હાનિ ઉઠાવે છે પૂર્વ દેશની અદર એક અપૂર્વ વાત એ જોવામા આવે છે કે, જેણે એક બે સ્ત્રીઓ રાખેની નથી હોતી, તે પ્રાય ગૃહસ્થ ગણાતો નથી કંટનેક ઠેકાણે રાખેની સ્ત્રીના છોકરાઓના ભાગ પણ વહેચી દેનામા આવે છે આ પ્રમાણે જેમ પુરુષ ધૂટ લે છે, તેમ સ્ત્રી છૂટ લેની નથી, પરંતુ એટલું તો જરૂર છે કે સ્ત્રીને પુરુષ કરતા આઠ ગણો વિષય હોય છે આ ઉપરથી અહીંઆ એ સમજવાનું છે, કે જો પુરુષ સ્વદારથી સતોષી નહિ રહે, તો સ્ત્રી પોતાના કામનિષેધો દ્વારા શસ્ત્રો નહિ અને જરૂર જુદો રસ્તો લેશે કાગળ કે, તે સ્ત્રીની અદર એટલો જાગે વૈરાગ્ય નથી હોતો કે જેથી પોતાના કામનિકારને તે દ્વારા શસ્ત્ર ઉત્તર તે સ્ત્રી એવો નિયાર કરશે કે જ્યારે મારો પતિ મને છોડી અન્ય માગે જાય છે, તો હવે મારે શી હરકત છે ? આના રગ ૮ મને પરિણામે જે આમાદ ઉત્પન્ન થશે, તે કેના સ્વરૂપની થશે, તે વાત ઉપર ખ્યાન કરવો ઉચિત છે શ્રીમદ્ હિમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રની અદર સ્ત્રી રક્ષણ માટે ચાર ઉપાયો જનાવે છે—પ્રથમ તો તેણીને સતત તતા આપની નહિ, બીજું ધન-મિન-ત તેને સોંપની નહિ, ત્રીજું સમસ્ત ધર-કામ તેણીના શિરપર રાખવું અને ચોથું પરસ્ત્રીના સર્વથા ત્યાગ કરવો પરસ્ત્રી શબ્દ વડે કરીને અહીંઆ સ્ત્રીથી જિન તમામ પરસ્ત્રી સમજવી તેથી કરીને વેશ્યાનું પણ ગ્રહણ થઈ ચૂક્યું, વેશ્યાગમન કરનાર કદાપિ ધર્મિષ્ઠ થઈ શકતો નથી, સુખી રહેતો નથી, તેમજ લોકની અદર પણ તે પ્રમાણિક મનાતો નથી માટે કલ્યાણાભિનાથી મનુષ્યોએ વેશ્યાગમનથી સર્વથા દૂર રહેવું, એજ બધું જાણી છે. હવે જુગારીઓની કાઢ જુઓ.

પ્રતાર્ય કૂટશપથૈ શ્વવા કૂટક્ષપર્દિકામ્ ।

ઘનયત પ્રતાર્યતે દુરોદરપરાયણે ॥ ૧ ॥

ખોટું નાણું અને ખોટા સોગન વડે કરીને જુગારી મનુષ્યો ઘનવાન પુરુષોને હોય છે

જુગારી માણસ પ્રાય સર્વ વ્યસનોમા પૂરો હોય છે, કોઈ કોઈ વાર તે ખૂન કરવા સુધીનું સાહસ પણ શિરપર ઉઠાવવા ચૂકતો નથી પૈસા જુગારમા હારી જાયથી જ્યારે પાસે એક પાઈ પણ રહેતી નથી, ત્યારે તે અનેક પ્રકારના પ્રપચો રચે છે માતા, પિતા ભાઈ, બેન, પુત્ર પુત્રી વિગેરે સમસ્તને દગવાના ઉપાયો કરવામા તે બિનકુન પાછી પાની કરતો નથી કોઈ કોઈ વખતે તો એવા અનયો ઉભા કરે છે કે જેના થનશુ માત્રથી પણ કપારી ધૂટ્ટ પાડવો અને નનરાળ જેવા સતપુરુષોની પણ દુરોદરે (જુગારે) કેવી દુર્દશા વરી તેો વિચાર કરી જુગારનો સર્વથા ત્યાગ કરવોજ જોઈએ

આવા પ્રકારના માયા-પ્રપચને લીધે અન્યોન્ય સબધ હોના છતાં હઠાઈ થનાનો પ્રમગ આવી લાગે છે જેવી રીતે કહ્યું છે કે -

લમ્પતી પિતર પુન સોદર્ય સુહૃદો નિજા ।

ઈદા મૃત્યાસ્તયા યેડપિ માયયાઙ્ગ્યોચ્ચક્ષ્ણા ॥ ૧ ॥

માયા વડે કરીને પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને અને સ્ત્રી પુત્રને છેતરે છે ભાઈ ભાઈને અને મિત્ર પોતાના મિત્રને હોય કે સ્વામી સેનકને અને સેનક પોતાના ગ્રામીને, એમ પોત પે તામા અન્યોઅન્ય હઠાઈ કરે છે

આ સસારની અદર જીવો પોત પોતાના સ્વાધને લઈને પ્રપચ રચે છે જે જીવોને આપણે અત્યંત સમજીએ છીએ, તે જીવો

પણ સ્વાર્થસમયે કેવા બુદ્ધિમાન બની જાય છે, તે જોવાનું છે દાખના તર્કે, જગતુ જ્યારે તળાવમાં જશે, ત્યારે પાણી જગ પણુ દાને ચાને નહિ, તેની રીતે ધગ ઉપાડમે અને મૂંડશે, પરન્તુ જેવામાં માઠનું અથવા દેડકુ હાથ લાગ્યું, કે તગત એની ચાય ચનાવમે કે તે વખતે તેની તમામ ભગતાઈ દૂર ચાની જશે આ એક સામાન્ય દૃષ્ટાન્ત સમગ્ર સ્વાર્થોધિ પુરોમાં ધગવી લેવા જેવું છે

માયાનો જથ

શાસ્ત્રકારો 'સ્વાયધર્મંતા હિ સૂર્વતા' એમ કહે છે પરન્તુ ત્યાં 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ આત્મા થાય છે, અને તેનો અર્થ એટલે કે આત્માના અર્થનો ભ્રમ થવો, તે મૂર્ખતા છે એ પ્રમાણેનું શાસ્ત્રકારોનું કહેવું યથાર્થ છે અને તે પ્રમાણે આત્માર્થનો ભ્રમ, માયાને લીધે થવાનો સભન છે, માટે માયાને સવચા હોડની વાજખી છે

માયાના મહાપાપને લઈનેજ શ્રીમદ્વિનાય જેવા તીર્થ દરને પણ અવેદની પ્રાપ્તિ થઈ જૂઓ, કહું છે કે —

દમ્ભલેશોડપિ મત્તપાદે સ્ત્રીત્વાત્થનિચ્ચનન્ ।
મતસ્તત્પરિહારાય ચતિતન્વ મહાત્મર્ને ॥ ૧ ॥

શ્રીમદ્વિનાય જેવા તીર્થ ડગદિ મહાપુરોને લેશમાત્ર દભ પણ અવેદાદિ અનર્થનું ડગણુ થયું, તેટલા માટે દભનો પરિહાર કરવા મહાત્મા રૂડે યત્ન ડગવો

કૃત મં, વિનોડના નાથને પણ ડોડનું નથી તો ઇતર મનુ ઓની તો વાતજ રી ? શ્રીમદ્વિનાયજનો દભ તો ધર્મની વૃદ્ધિ સળધે હતો તે આ પ્રમાણે - શ્રીમદ્વિનાય તીર્થ ડગપણ ઉત્પન્ન થયા પહેલા ત્રીજા ભવમાં પોતાના મિત્રો સાથે પોતે તપચ્યા

કરતા હતા તે વખતે તેમના મનમાં એવી ભાવના આવી કે, આ મિત્રો કગતા બિચી હ. મેળુ તો સાઝ આવા ઉદ્દેશથી તે પોતાના મિત્રોને કહેતા હતા કે, 'તમે પારણ કરો, દુ પછી પારણ કરીશ પછી જ્યારે મિત્રો પારણ કરી લેતા ત્યારે પોતે પાછળ નહિ કરતા તપસ્યા આગળ લખાવતા આરા પ્રકારના બધી તીથ કર નામકમ પ્રાપ્ત થયા છતાં સીવેદ દમ ઉપાજન કયું દમ પ્રાપ્તી શક્ય રાખતું નથી માટે મત્યુરેએ બધી હમેશા કરતા રહેતુ એમકે દલ સરખનો નાશ કરનાર થયો છે યથા -

દમ્મો મુચ્છિલતાવહિનર્દમ્મો રાહુ ત્રિયાવિઘ્નો ।

દૌભાગ્યકારણ દમ્મો દમ્મોઽધ્યાત્મસુલાર્ગલા ॥ ૧ ॥

મુક્તિરૂપ વેરહીનો નાશ કરવામા દલ અનિ તુલ્ય છે ક્રિયા રૂપી ચદ્રન આગળ ન કરવામા દલ રાહુ તુલ્ય છે, વળી દૌભાગ્યનુ કારણ અને અધ્યાત્મ સુખને અટકાવવામા અગલા (ભોગળ) સમાન પણ દલ છે

જ્યા સુધી દલ અઘાત્ કપટ છે, ત્યા સુધી ધમ કરણી મોખનુ સાનન થતી નથી અને પ્રમારની ક્રિયા કરવામા આવે તો પણ દલ તેને સફળ થવા દેતો નથી ચદ્ર પોને રીતગ નિમળ અને રમણીય છે, છતાં રાહુના સપાગમા જ્યારે આવે છે ત્યારે માગીની ઢાળી જેવો નિગ્તેજ બને છે તેજ પ્રમાણે ધમરૂપી ચદ્રમા દલ દ્વારા કમરૂપી રાહુના સપાટમા આવી જાય છે જ્યા દલ પ્રવેશ કરે છે ત્યા દૌભાગ્યનો ઉપ જલદી થાય છે અને અધ્યાત્મસુખ તો દબીને પ્રમાતરમા પણ મગનુ દુર રજ છે એનાજ માટે દલથી દૂર રહેતુ જોઈએ વળી દલ કવો છે ?

સુત્યજ રસલામ્પટય સુત્યજ દેહભૂષણમ્ ।

સુત્યજા કામમોગાયા દુસ્ત્યજ દમ્મસેવનમ્ ॥ ૨ ॥

રસની લપટતા ખુશીથી છોડી શકાય છે, દેહનું બૂધણુ પણ તથા દેવુ સુનલ છે, કામભોગાદિ પણ સહેવાઈથી તથા શકાય છે, પરંતુ એક દલની સેના તજવી ઘણીજ મુશ્કેલ છે

અરે, ક્યા સુની કહેવું ? દલસેનના ત્યાગ સિનાય શ્રીમ-ગનદલાપિત દીક્ષા પણ નિષ્ફળ છે —

અહો ! મોહસ્ય માહાત્મ્ય દીક્ષા ભાગવતોમપિ ।
દમ્મેન ઘઘ્નિલુમ્પતિ કજ્જલેનેય રૂપકમ્ ॥ ૧ ॥

અહા ! મોહતુ કેવુ માહાત્મ્ય છે કે કાળજીથી ચિનામણુનો નાશ કરવાની માફક દલનડે માણસ શ્રીરીતરાગ ભગવાનની દીક્ષાનો નાશ કરી નાખે છે

વળી દલ ધર્મની અદર પણ કેવો વિઘ્નભૂત છે ?

અગ્ને હિમ તનો રોગો ઘને ઘઢિર્દિને નિશા ।
પ્રથે મૌર્વ્ય કલિ સૌન્ધે ધમે દમ્મ ઉપપ્પ ॥ ૧ ॥

જેમ કમળની અન્નર હિમ, શરીરમા રોગ, વનમા અગ્નિ રિસમા રાત્રિ, અન્યમા મૂર્ખતા અને સુખમા કનહ ઉપદ્રવભૂત છે, તેમ દલ પણ ધર્મની અન્નર વિઘ્ન કરનાર છે

વળી નીચેના મોક્ષા ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે દલપૂર્વક જરવામા આવેલા તપ-જપ પણ સસાગને ઘટાડી શક્તા નથી, અને ન્યા સુધી દલ છે, ત્યા સુધી તમામ નિષ્ફળ છે —

દમ્મેન વ્રતમાસ્વાય યો વાન્છતિ પર પદમ્ ।
લોહનાથ સમારુહ્ય સોડ્ડમે પાર ચિયાસતિ ॥ ૧ ॥

કિં વ્રતેન તપોભિર્ગાં દમ્મથ્વેન નિરાકૃત ।
કિમાદર્શનં કિં દોષૈર્યદ્યાન્ય ન દુશોર્ગતમ્ ॥ ૨ ॥

કેશલોચઘરાગ્ન્યામિક્ષામહામતાદિકમ્ ।

દમ્ભેન દુષ્યતે સર્વ ગ્રસેનેષ મહામાણિ ॥ ૩ ॥

કપટભાવથી તત સ્વીકારીને જે માણસ મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે ખરેખર લોભના વદાણુમા બેસી સમુદ્રને પાર પામવાની ઇચ્છા કરે છે (૧) જે દલને ૫ નથી ક્યો, તો ઠ-અ'મ વિગેરે તપશ્ચાઓ વડે પણ શુ કામદો ? જે દષ્ટિમાથી અધાપો દૂર થયો નથી તો દીના અથવા આરીસા વડે કરીને પણ શો લાભ છે ? (૨) ત્રાસ નામના દોષ વડે જેમ મંદામણિ દૂષિત થાય છે, તેમ વળગડે કેસનુ લુચન, પૃચી ઉપગ સચન, બિક્ષા વડે શુદ્ધ આદારનુ મદ્દશ્વ અને અદાર પ્રમરે અહ્યર્થ તતનુ પાનન વિગેરે તમામ દૂષિત થાય છે (૩)

કપની પુરુષનુ કમ્પાણુ કોષ ઠોકાણે યતુ નથી - પની માણસના યમ-નિયમાિ કૃત્યો સ સારને વધારે છે યાવત્ થોગ તપસ્યા પણ જન્મ-મરણાિ મદ્દા દુ ખોને વધારે છે મહ્યર્થ પણ મોક્ષનો દેતુ યતુ નથી, જેમ દોવાગુ મણિ અ પ કમતમા ખપે છે તેજ પ્રમાણે મોક્ષના કાળુરૂપ તત, નિયમ તપ જપાદિ પણ દલી પુરુષોને સ સારના કારણુરૂપ થઈ પડે છે મનુષ્ય પોતાની શુદ્ધિને ઠોકાણે લાવીને જે નિચાર કરે તો તરતજ તેને માનૂમ પડે કે દુનિયામા યશ પ્રીતિને માટે કપટરાણી ક્રિયાનો આશ્રય લઈ, જે અનેક ઉપાધિઓ વેારી લેવામા આવે છે તેનીજ ક્રિયા જે નિષ્કપટ ભાવથી કરવામા આવે તો વાસ્તવિક યશોવા - પ્રીતિ-વાદની પ્રાપ્તિ થાય કે જે કે પિ નષ્ટજ થાય નહિ જ્યારે નિર્દોષતા પૂરક વત્તન યશે, ત્યારેજ નરેશ, નિદાવર અને દેવ-દાનવો પણ સેવા કરવા તત્પર થશે અને તે વખતે પોતે પોતાની યતી પૂજા ઉપર ઉદારીનભાવ ધારણુ કરી તે પૂજાને પણ ઉપાધિ માની

સ્વસંવેદ્ય મુખમા મમ બની વિના ખાનપાન મસ્ત રહેશે, તેમ
પરસ્પર વૈરભાવને છોડી તિય ચો પશુ તેના મુખમાથી નિકળતા
વચનામૃતનુ પાન કરશે. જેમ કહ્યું છે કે —

સારક્ષો સિંહશાવ સ્પૃશતિ સુતાધિયા નન્દિની વ્યાઘ્રપોત
માર્જારી હસવાલ પ્રણયપરિવશાત્ કેકિકાન્તા મુજદ્ગમ્
ધૈરાળ્યાજન્મજાતાન્યપિ ગલિતમદા જન્તયોઽયે ત્યજેયુ-
ર્દૃષ્ટ્વા સામ્યકચ્છ પ્રશમિતચ્છુપ યોગિન ક્ષીણમોહમ્ ॥૧॥

સમતામા આજુ થએના અને જેના પાપ શાત થઇ ગયા
હોય, એવા, તેમજ જેનો મોહ ક્ષીણ થયો હોય, એવા યોગીશ્વરને
જોઈને જન્મથી ઉત્પન્ન થએલા સ્નાભાવિક પરસ્પર વૈરને પશુ
અન્ય પ્રાણીઓ તથા દે છે જેમકે, સારંગી (હરિણી), સ્નેહના
વશ થકી સિંહના બચ્ચાને અપુત્રની શુદ્ધિથી સ્પર્શ કરે છે, ગાય
વાધના બચ્ચાને, ગિલાડી હસના બાળકને અને ઢેન (મધૂરી)
સર્પના બચ્ચાને પુત્રશુદ્ધિથી સ્પર્શ કરે છે આ બધો યોગનોજ
પ્રભાવ છે

આજકાલ ઘણાએક ભાગી ગણાતા મહાત્માઓ ન્યા વિચરે
છે અગર જન્મ લે છે, ત્યા સમાજની અન્દર નવો ભેદ ઉત્પન્ન
કરાવે છે, કારણ કે, આ પ્રમાણે ન કરે તો પોતે ભોગમા મહાત્મા
ગણાય કેમ ? આના પ્રકારના મહાત્માઓને પશુ નના અનર્થો પેદા
કરવામા અને લેખિને ઠગનામા દબલુ સેવન કરવુ પડે છે તેટલાજ
માટે શાસ્ત્રકારો છુટથી પોકારીને કહે છે કે ભાઈઓ ! જો સાધુતા
તમારાથી ન બની શકતી હોય, તો ગૃહસ્થ બનો, અને તેમ કરવામા
જો લાજ અથવા કુનની મર્યાદા નડતી હોય, તો નિર્દલતા ધાગણ

પરંતુ સાધુનો મેવઃ ધુ ' અને તે સાથે કહેણી પ્રમાણે રહેણીમા
પણ રહે. કેમકે—

અત एव न यो धर्तुं मूलोत्तरगुणानलम् ।

ચુક્તા સુધ્યાસુતા તસ્ય ન તુ ધર્મમેવ જીવનમ્ ॥ ૧ ॥

પરિહર્તુ ન યા લિઙ્ગમપ્યલ દડરાગવાન્ ।

સવિજ્ઞપાક્ષિક સ સ્યાન્નિર્દમ્મ સાધુસેવક ॥ ૨ ॥

કહેણી પ્રમાણે રહેણી નહિ રહી શકનાવી, જે સાધુ પોતે મૂળ
અને ઉત્તર ગુણોને ધારણ કરના સમય નથી તેણે શુદ્ધ આવક
થવું ઉચિત છે, પરંતુ એ વડે જીવું તો ઉચિત છેજ નહિ (૧)
કહાયિત કેમકે માણસ સાધુ વેપ ઉપર દુરાગવાન હોવાથી સાધુ-
વેપને ઊના ન આહનો હાય, તો તેણે સવિજ્ઞપક્ષી થવું સવિજ્ઞ
પક્ષી, હારદિતપણે સાધુઓનો મેવક થઈને વિચરે પણ મિથ્યા
કામ કરે નહિ (૨)

શ્રીવીતરાગ પ્રજુની આપ્તા એના પ્રકારની છે કે ધર્મકરણી
યથાશક્તિ કરે અને જે કરે તે નિર્લતાપુરક કરે તેટલાજ
માટે ઉપરના શ્લોકોમા સાધુપણું ઊડી શુદ્ધ થવાની બનામણ
કરી દીધી તેમા આશ્રય એ છે કે—એક તરફ દરેક રેકાણે શાસ્ત્રોની
અપર સસાર છોડવાની બનામણ કરવામા આવે છે જ્યારે આ
રેકાણે તો તે કરતા ઉલટો ઉપર કરનામા આવ્યો છે તેની અદર
શુ રહસ્ય સમાયેલું છે, તે ખરેખર વિચારવા લાયક ॥ અહિ
તાત્પર્ય એ છે કે જિયારો જીવ અનાદિ કાળથી ધર્મચિત્ત વડે
અભિન જનોનો છે અને તે અવિનતા કેમકે અરો દૂર યાય, તેટલા
માટે તે સાધુપણું સ્વીકારે છે, તેમ જતા જ્યારે સાધુઅવસ્થામા
પણ તે અધિક અવિનતાના કારણે સેવે છે, ત્યારેજ શાસ્ત્રકારે

કહ્યું કે 'યુક્તા સુધાદ્વતા તસ્ય ન તુ દમ્ભેન જીવનમ્' આ પ્રકારના વામ્યની અદર ભારે ગભીર આત્મિક ગદેનો કે, તે શ્રીશ્રીત ગગ ભગવાનના સાસન સિવાય અન્ય ક્ષેત્રે નદિ એ ચોક્કસ વાત છે સસાગની અદર સિપ્પી, મુડી જટી, કપાથી, નગન વિગે સાધુઓ જોવામા આવે છે, પરંતુ તેઓની અત્તર નવાલિની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જોવામા આવતી નથી અગર પ્રતિજ્ઞા લઈને પૂર્ણ નીતે પાળનારાઓ જોવામાં પણ આધુ દેખાતા હોય તો તે જન મુનિ વરોચ છે કે જોઓ ॥ આચાર્ય-પ્રિયાગુ નહુન આ પેલનાની અદર નાચના ને કટલેડ રથજે દૃષ્ટિગોચર થજે એ તો મરી કાઈ સ્ત્રીકારી ને તેમ છે કે-કપામા ધર્મ નથી, પરંતુ પશિામમા ધર્મ છે અનમન, કપા કિના કપ છે જેમ કે, ગળા લિના વિના રાજેરની ગા કગી રાહનો થી, તેમ મુનિના વેર વિના મુનિ આચાર્યને પાળી શકેનો નથી કેા જીવનુ વ પાણ જોશડ મુનિવેશ ધારણુ થી સિવાન પણ વએનુ છે, પરંતુ તે માર્ગ ગજમાર્ગ નથી, ત્યાર મુનિવેશ તો દયાણનો ગજમાર્ગ છે માટે —

‘ માયા જાગ ઝોડી, માનિમા વિત્ત જોડી,
ઈન્દ્રિય-મૃદને વર્મ સાનનમા જોડી
દયાણની વાર છે હવે ચોડી,
જાઓ સતો મોક્ષ દોડી, જો નદિ રાખો માયા ઝોડી,
એમ ને ધર્મ ધોગી, સત્ય વાત જરા ન ચારી ’

માયાની પુરપના, નિઘા-નિનય-વિવેકાદિ સદ્ગુણો આ વિશ્વમા નિર્જા થાય છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ માયાની આણુજ નિશ્વાસને પાન પણ ગટેતો નથી તેના હાથથી થના શુભ કાર્યો પણ પ્રપચમા ખપે છે, તેટલાજ માટે માયા મહાનાગણીના અબધથી દુમેસા દરજ રહેતુ

હવે તેનાથી દૂર રહ્યા છતાં પણ કદાચ લોકો માયાની કહે, તો તેની કંઈ દરકાર કરતી નહિ કારણ કે સાચને આય નથી હમેશા સત્યનો જય છે વર્તમાન સમયમાં લોકોની અંદર બુદ્ધિ માન પુરોને માટે પણ પ્રપચી સખ્તથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે પરંતુ તેટલા માટે કરી જવું નહિ 'લોક મૂકે પોક' એ શબ્દ, અધર્મથી અવશ્ય કરતું વાદ વિના ના સમયની અંદર જ્યારે યુક્તિ પ્રયુક્તિ ચાને છે, ત્યારે એક જણને જય આં એકને પરાજય મળે છે તે વખતે જથી માણસને પ્રપચી અથવા પોતીગીન કહી, પરાજન પામેનો માણસ ભદ્રિક પુરોને વ્યભા નાખે છે, પરંતુ તેથી ઘાં જથી પુરુષ માયાની ગણતો નથી વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આ પ્રમાણે પોતાનો ખોટો જ્યાન કરનાર પરાજન પામેનો માણસજ માયાની ગણી શકાશે કારણ કે જ્યારે લોકોની આગળ તો પોતાની ન્યૂન શક્તિ બતાવી શકાય નહિ ત્યારે બીજાના શિર પર દોન નાખી તે વિચારો પોતાનો જ્યાન કરના જતા વ્યય નષ્ટ બ્રહ્મ બને છે તેટલા માટે આત્માર્થ પુરોએ યથાથ વાત સિવાય એક વચનનો પણ ફાફો કરના પ્રત્ય કરવો નહિ હે લ પ ! તુ લોભા માનનીય પૂજનીય અને વદનીય ત્રિગેરે થનાની આગ્રા-તત્ત્વોને તોડી દે લોભિક કાયને કીક ન જણી તુ લોભાત્તર દાર્થમાં આવે ! છે, તોપણ ખે ની વાત છે કે તો મોહ મહારાજે માયારૂપ મહાગધનમાં રાખેન છે આં તે બધનને તુ તારે દાયે કરોળીઆની માફક મજબૂત રે છે પરંતુ તે તને સર્વથા ઉચિત નથી નિમ્પગી નિમ્બી અને નિમાથી બની વસતાનો લાગી બન જમજમતુને દિવાવદ યા અસ્તુ 'અધિન નિમ્' માયાના સંગેમાં આજુબ ઠહેતુ બસ છે

લિન્ન લિન્ન રૂપિવાળા લોકોની અંદર વાસ કરી રહેલી

માયાનુ દિગ્દર્શન કરાવ્યા બાદ હવે શ્રીગ્રન્થ લોભના સબધમાં સંભાષણ શરૂ કરે છે —

કોહા પીઈ પળાસેઈ માણો વિણયનાસણો ।

માયા ભિત્તાણિ નાસેઈ લોહો સગવિણાસણો ॥ ૧ ॥

(શ્રીદશવૈકાલિકસૂત્રમ)

હોર પ્રીતિનો નાશ કરે છે માન વિનયનો નાશક છે, માયા મિત્રાચારીનો ધ્વસ કરે છે, જ્યારે લોભ સર ગુણોને ભસ્મ-સાત કરે છે

લોભાધિકારમાં જેટલું ક્ષીએ તેટલું થોડું છે અવગુણોનો સરવાર લોભ એક મહાપિત્રાય છે લોભવરીયૂત પુરોમાં સર્વ અવગુણ નિનાસ કરે છે કહેવત છે કે —

‘ સવ અગુણકો ગુણ લોભ મયો

તત્ર ઔર અગુણ મયે ન મયે ’ ।

સારાશ એ છે કે, લોભની વિઘ્નમાનતામાં સર દુર્ગુણો આપાતને ખડા થાય છે, અને લોભનો નાશ થવાની સાથેજ સર્વ દુર્ગુણો પરાયન કરી જાય છે લોભનીત માણસ અન્યાયમાં પ્રવર્તમાન થાય છે જે જે ઠેઠો લોભ છે, ત્યાં સર્વ અન્યાય જ્ઞેનોજ દાય છે આ સિદ્ધાંતની વ્યાપ્તિની અન્વર જ્ઞાપિ નિરોધ માનુષ પડશેજ નહિ તત્ત્વવેત્તા પુરો તદ્દયી લોભપિત્રાયને નીચે મુજબ પ્રમાણપત્ર મળેલું છે —

આજર સર્વદોષાણા ગુણગ્રસનરાજસ ।

ધ્વદો વ્યસનવહ્નીના લાભ સર્વાર્થવાચક ॥ ૧ ॥

સર્વ દોષોનુ ઉત્પત્તિ આન, ગુણોનો આસ કરી જવામાં

રાક્ષસ સમાન આ કષ્ટરૂપ વેદીના કાલ તુ મ લોભ, તમામ
અથોનો બાધ કરનાર છે

મનુષ્યને જેમ જેમ વાળ થતો જાય છે, તેમ તેમ લોભ
પણ વધતો જાય છે 'લામાલોમ પ્રગ્ધત વજી આ લોભનો
કોઈ રથગે પણ ચાલ નથી —

વનહીન શતમેક મહત્ત્વ ઘનગાનપિ ।

મહત્ત્વાધિપતિર્લક્ષ્ કાર્તિ લક્ષ ગરાડપિ ચ ॥ ૧ ॥

વાદોચ્ચરા નરેન્દ્રત્વ નરેન્દ્રચક્રગાતતામ્ ।

ચક્રગર્ત્તી ચ દેવત્વ દેવાડવી દ્રવ્યમિદ્વ્યતિ ॥ ૨ ॥

નિનન માણસ પ્રથમ સો પીગાની ઇચ્છા કરે છે, જ્યારે
જન મદાની પ્રાપ્તિ થાય એટલે તેને તમાર મેળવવાની ઇચ્છા
ઉદ્ભવે છે સદસાધિપતિ લક્ષાધિપતિ થવાની વાળ રાખે છે
અને સાગ પડી પ્રાપ્તી થવાની અભિનામ કરે છે (૧) ગાંડી
શ્વર થવા બા મહાશ્વર થવા ચાહે છે અને મહાશ્વરની નકલિ
પણ ધારો કે સપ્રાપ્ત થઈ તો પડી તે ચક્રવર્તી થવાની આશા
રાખે છે અને ચક્રવર્તી દેવ થવા અને દેવ ઇન્દ્રની પદની મેળવ
વાના મનોરથો ચલાવે છે (૨)

હવે હ દ્ર થવા જતા પણ લોભ ગાતિને પામતો ૧થી ઉત્ત-
રાર્થયન ચૂનની આ ૨ ઇચ્છાને આકાશની ઉપમા આપવામાં
આવેલી છે અથાત્ જેમ આકાશનો આ ત નથી તેમ લોભસમુદ્રનો
પણ પાર પામી શકતો નથી પ્રથમ લોભનુ સ્વરૂપ સ્વરૂપ હોય છે,
પરંતુ ક્રમશઃ વધતા વધતા તે મોટું રાક્ષસીરૂપ ધારણ કરે છે
અતે લોભિષ્ટ માણસ પોતાની માતાને યા પિતાને ભાઈને કે
અહેનને, સગાંને કે સેનકને તેમજ દેવને કે ગુરૂને પણ દગે છે,

એટલુજ નહિ, પરંતુ વખત પર જન લેવા પેણ ચૂકતો નથી કહ્યું છે કે —

હિંસેય સરપાપાના મિથ્યાત્વમિવ, કર્મણામ્ ।

રાજયક્ષમેવ રોગાણા લોભ, સર્વાંગસા ગુરુ ॥ ૧ ॥

જેમ સર્વ પાપોનું કારણ હિંસા છે, સર્વ કર્મોનું કારણ મિથ્યાત્વ છે અને સર્વ રોગોનું કારણ ક્ષયરોગ છે, તે પ્રમાણે તમામ અપરાધોનો ગુરુ લોભ છે

જના હિંસા છે, ત્યાં સર્વ પાપો સ્વયં આવીને ઉભા રહે છે હિંસા સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરનારી છે તેટલા માટે હિંસાથી ધર્મ માનનાર ધર્મિષ્ઠ ગણાય કે નહિ તે વિચારવા લાયક છે હિંસા, મિથ્યાત્વ અને ગળ્યક્ષમા એ ત્રણ દૃષ્ટાંત આપ્યા બા લોભને સર્વ અપરાધોનો ગુરુ સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે આ લોભનું એક ઇત્ર સામાન્ય એકેન્દ્રિયથી માડીને પચેન્દ્રિય પધન્ત અખડ રીતે પ્રવર્તે છે —

અહો ! લોભસ્ય સામ્રાજ્યમેકચ્છન્ન મહીતલે ।

તરયોઽપિ નિર્ધિ પ્રાપ્ય પાદૈ પ્રચ્છાદયન્તિ યત્ ॥૧॥

અહો ! લોભ મહારાજનું સામાન્ય પૃથ્વીતલમાં એક ઇત્ર પ્રવર્તે છે, તે કેવું આશ્ચર્ય ! જુઓ પશુ નિધાનને પામીને તેને પોતાના મૂળો વડે ઢાકી રાખે છે !

એકેન્દ્રિય પ્રાણી પશુ દ્રવ્યના લગારને પોતાના મૂળ નીચે ગોપની રાખે છે કે જેથી કરીને તે કાષ્ઠના દૃષ્ટિપથમાં આવી શકે નહિ ત્રીઅરિહત લગવાને બતાવેલું છે કે, ચાર સત્તાઓ સમસ્ત પ્રાણીઓની અન્દર રહેલી છે (૧) આહાર સજ્ઞા, (૨)

લાય સજ્જા, (૩) મૈથુન સજ્જા, (૪) પરિમહ સજ્જા. આદાર સજ્જાને લીધેજ જુદો પોતાના મૂળીઆ વડે પાણીને ખેતી લઈ પાદડા સુંધી પહોંચાડી શકે છે. લાય સજ્જાના 'જ્વેરથી' કાળ-મણી નામની વનસ્પતિ મનુષ્યના હાથની આગળી પોતા 'તરફ જવાથી' સ કાચ પામે છે. કેટલાક જુદોની અદર મૈથુન સજ્જા પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તેઓની અંદર નર નારીના વિભાગ હોય છે તેઓ બન્ને જરા હોય છે તેજ જુદો ફળે છે. અશોક અને બહુલ વિગેરે જુદો જીનો પગ અડકવાથી અનરા તો જીના મુખનું પાણી તેના પર પડવાથી ફળવા લાગે છે. વળી પરિમહ સજ્જાના જ્વેરથી તરુઓ પોતાના પન, પુષ્પ અને ફળની રક્ષા પ્રકારાન્તરે કરે છે. કેટલીએક વેનડીઓ ફળને પાદડા વગેરે દાકી રાખે છે, તેમજ પરિમહ સજ્જાના પ્રતાપથીજ અસાત અવસ્થામાં પણ જુદો ધનની મમતા રાખે છે.

આજ પ્રમાણે દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવો પણ પરિમહની સજ્જાવાળા હોય છે જેમકે —

અપિ પ્રવિણલોમેન તે ત્રિવિચતુરિન્દ્રિયા ।

સ્વકીયાવ્યધિતિષ્ઠન્તિ પ્રાપ્તિધાનાનિ મૂર્છંત્યા ॥ ૧ ॥

મેષન્દ્રી તેષન્દ્રી અને ચતુરિન્દ્રી જીવો દ્ર વના લોભ વડે કરીને પૂર્વના નિવાનોનું સેવન કરે છે. અર્થાત્ પોતે પૂર્વાવસ્થામાં જે જ આપ્યો દ્રવ્ય મૂકેલ હોય છે તેજ જગ્યાએ લોભના પરિણામના વચ થકી આવીને દ્વીન્દ્રિયાદિક પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે પચ્ચેન્દ્રિય જીવો લોભના વચથી કેની કેની વિડબનાઓ સહન કરે છે, તે જુઓ —

મુજદ્ગમૃદ્ગોઘા સ્યુર્મુશ્યા પચ્ચેન્દ્રિયા અપિ ।
ધનલોભેન જાયન્તે નિધાનસ્થાનમૂમિષુ ॥ ૧ ॥

સર્પ, ગરેળા, ઉદર, બિલાડી, શ્વાન અને વાનર વિગેરેના રૂપમાં પચ્ચેન્દ્રિય જીવો ધનના લોભવડે કરીને નિધાનસ્થાનની શ્રમિમાં ઉત્પન્ન થાય છે

લોભને આધીન થએલો જીવ મરીને પણ પોતાના લગારની આસપાસ પચ્ચેન્દ્રિયતિર્થ ચપણે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલુજ નહિ, પરન્તુ કોઈ પુરૂષ, સ્ત્રી યા કોઈ બીજો જીવ, જ્યારે તે નિધાનના સ્થાનપર જાય છે, ત્યારે તે જીવને સ્વાભાવિક દ્રેષ થાય છે, અને તેથી તે બીજા જીવને ઉપદ્રવ પણ કરે છે કદાચ કોઈ માણસ તે નિધાનને ખોદીને ત્યાંથી ધન લઈ જાય, તો તે જીવ ઝુરી ઝુરીને પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે છે અનબલ, તેને એમ માલૂમ નથી હોતું કે-આ દ્રવ્ય પોતાને ઉપયોગી છે, તો પણ પૂર્ણનના લોભને લીધે તે જીવ મોહને વશનર્તી બને છે અને વ્યાકુળ બની દુઃખપરપરા ભોગવે છે વળી ત્યાંથી અજ્ઞાનનશ મરણ પામી દુર્ગતિનો ભાજન થાય છે અથવા તો ત્યાંને ત્યાંજ નના નવા જન્મ ધારણ કરે છે

વળી લોભ, ભૂત-પિશાચાદિકને પણ દુખી કરે છે, કહ્યું છે કે —

પિશાચમુદ્ગલ્લેપ્તેત્તમૂતયક્ષાદયો ધેનેસ્ ।
સ્વકીય પરકીય ઘાડપ્યધિતિષ્ઠન્તિ લોભત ॥ ૧ ॥

પિશાચ, વ્યતર, પ્રેત, ભૂત અને યક્ષાદિ દેવો, પોતાના અગર પારકા દ્રવ્યને લોભવશ થઈ દુઃખાવી રાખે છે

એ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે, પિશાચ, વ્યતર અને ભૂત-પ્રેતાદિને દ્રવ્યનું કંઈ પ્રયોજન નથી હતા લોભના વશથી તે દેવો પણ રાત્રિવસ સચિત રહે છે તે દ્રવ્ય તેઓ ખીજા કાષ્ટને લેવા દેતા નથી, કદાચ કાંઈ લઈ જાય તો તેને મુખ-શાંતિથી તેને ઉપભોગ પણ કરતા દેતા નથી

આ તો પિશાચાદિની વાત કહી, પરંતુ ઉચ્ચજાતિના દેવો પણ લોભાધીન થઈ નીચ ગતિને પામે છે —

भूषणोद्यानराप्यादौ मूर्च्छितास्त्रिदशा अपि ।

च्युत्वा तत्रैव जायते पृथ्वीकायादियोनिषु ॥ ૧ ॥

વિમાનવાસી દેવતાઓ પણ અનકાર, ઉદ્યાન અને વાવડીઓમાં મોહિત થતા અવીને પૃથ્વીકાયાદિ ચોનિઓને રિષે ઉત્પન્ન થાય છે

વિમાનવાસી દેવતાઓ ક્રોડા કરવા બહાર આસ્થા જાય છે, ત્યાં આયુધ્યની પરિસમાપ્તિ થનાથી જે વસ્તુમાં તેઓ મોહિત થયા હોય છે, તેજ વસ્તુની અન્દર આવીને ઉતરે છે. ક્ષાય છે, આની અન્દર પણ લોભજ પ્રમળ કારણ છે

આ પ્રસંગે એ વાતનો કંઈ ખ્યાલ રજૂ કરવો અરથાને નહિ મળ્યાય કે-મનુષ્યો લોભનિવશ થઈ કેવા અનર્થો કરે છે અને કેવા કષ્ટો ઉઠાવે ॥ ૧ કહ્યું છે કે —

एवमिषामभिलाषिणो मारमेया इव द्रुतम् ।

सोदर्या अपि युष्यन्ते धनलेशजिघृक्षया ॥૧॥

એક માસપેશીને માટે કૂતરાઓ જેમ તુરંત લડાઈ કરે તેમજ એક ઉછાથી ઉત્પન્ન થએલા ભાઈઓ પણ લગાર માત્ર ધન પ્રદલ્ય કરવાની ઇચ્છાથી પરસ્પર મુદ્દ કરે છે

આચર્યની વાત છે કે, એકજ માનાના પુત્રો—ને સહોદરો કહે-
વાય છે તે સહોદરો પણ લોભરૂપ પિતાચને આધીન થઈ, સબન્ધને
ગાળે મૂકી, બન્ધુ સાથે શુપણાનું વતન ચલાવે છે આના
દષ્ટાન્તમા ભરત બાહુબળીનું યુદ્ધ, અને કૌરવ પાંડવોનું યુદ્ધ
જેન તેમજ હિન્દુશાસ્ત્રોમા સુપ્રસિદ્ધ છે આ યુદ્ધો પાંડવચન્નિ
અને મહાભારતમા વિચાર પૂરક નહીંવેન છે વર્તમાનકાળની
અંદર પણ તેના મેકડો ઉદાહરણો આપણે નજરે દેખીએ છીએ
અને અનુભવીએ છીએ સ્વાર્થસાધનની વાત તો બાબૂએ રહો,
પરંતુ પરમાર્થસાધકો, જેના કે મોક્ષના સાથવાદ લેખાતા અને
અને નિઃપૃષ્ઠી ગણાતા મુનિઓને પણ લોભ લગારે લુપ્ત્યા વિના
છોડતો નથી કહેતું છે કે —

પ્રાપ્યોપશાન્તમોદત્વ ક્રોધાદિચિજયે મતિ ।

લોભાશમાગ્રદોષેણ પતન્તિ ચતયોઽપિ હિ ॥ ૧ ॥

ક્રોધ, માન અને માયાને છતી વધ, અધ્યારમુ ઉપશાતમોહ
નામું શુણ્ઠસ્થાનક પામ્યા છતા પણ, લોભાશ માન વડે કરીને
મુનિવરોનું પણ પતન થાય છે

જેન શાસ્ત્રોમા જે ચૈદ શુણ્ઠસ્થાનક લ્લા છે, તે અનુક્રમે
એક બીજાથી ચડીઆતા છે જેમ જેમ આત્મશુદ્ધિની ઉત્તિ થતી
જાય છે તેમ તેમ ૭૫ ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર શુણ્ઠસ્થાનક પર ચડતો
જાય છે પરંતુ તેઓની અંદર પહેલા તો ચતુર્થ શુણ્ઠસ્થાનકની
પ્રાપ્તિ થતી વણીજ દુષ્કર છે ચતુર્થ શુણ્ઠસ્થાનકની પ્રાપ્તિ સમયે
વચ્ચુધર્મની ઓળખાણ થાય છે, અર્થાત્ દેવને દેવ તરીકે માને
છે, ગુરને ગુર તરીકે સ્વીકારે છે અને ધર્મને ધર્મ તરીકે
અગીકાર કરે છે (આ દેવ, ગુર અને ધર્મ, એ નણુનું
સ્વરૂપ આગળ બતાવીશું) ચતુર્થ શુણ્ઠસ્થાનક પર રહિલો ૭૫ તેના

દેવ, ગુરુ અને ધર્મ—એ ત્રણેની ભક્તિમાં તત્પર થાય છે આ પ્રમાણે ભક્તિ કરતા કરતા નત ઉત્તમમાં આવે છે, એટલે કે વ્રત આદરવાના પગિણામાં થાય છે ત્યારબાદ જન પચમગુણસ્થાનકવાળો ગણાય છે તે સ્થિતિમાં શ્રાવકોના નત પાળી સાધુ ધર્મ સ્વીકારે છે ત્યારે જ્ઞા કે સાતમાં ગુણસ્થાનક ઉપર આવી શકે છે તત્કાલિન જોમ જોમ ઉત્તરોત્તર આત્મસત્તાની શુદ્ધતા થતી જાય છે, તેમ તેમ આગળ આગળ ગુણસ્થાનકોમાં તે પ્રવેશ કરતો જાય છે જ્યારે દશમે ગુણસ્થાનકે તે પહોંચે છે, ત્યારે તેને ક્રોધ, માન, માયા, એ ત્રણે ઉપશાત થયેલા હોય છે, ક્રૂર લોભનો સૂક્ષ્મ અંશ અવશિષ્ટ રહે છે અગ્યારમાં ગુણસ્થાનકની અંદર સૂક્ષ્મ લોભ પણ ઉપશાત દશમાં રહેલો હોય છે, પરંતુ તેજ લોભ અગ્યારમાં ગુણસ્થાનક થઈ જીવને લથડાવે છે ત્યાંથી લથડેલ ક્રોધ જીવ તે ઉપગમનેણીનો ત્યાગ કરવા સાથે સાતમે ગુણસ્થાનકે આવે છે અને ત્યાંથી બીજી ક્ષપકશણી આરબી મોક્ષગામી થવા ભાગ્યશાળી નિવડે છે જ્યારે બાકીનાઓમાં ક્રોધક તો ત્યાંથી લથડીને ઠેક પ્રથમ ગુણસ્થાનકે જઈ જાળ કરી નિગોદ ગતિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે આજ માટે લોભનું જોર દશમાં ગુણસ્થાનક સુધી છે, એ વાત સમસ્ત જૈનતત્ત્વવેત્તાઓ જતાવે છે લોભ, અગ્યારમાં ગુણસ્થાનક થઈ જીવને પાડે છે તે વાત કર્મક્રમના રહસ્યનો જાણવાર સારી રીતે સમજી શકે જ જ્યારે લોભ આત્મસત્તાને ઓળખનાર પુરુષોને પણ નીચા પાડે છે તો પછી અન્ય પાંચ જીવોની તો વાતજ શી ? ચાલુ સમયની સ્થિતિનો આપણે ધડીબર વિચાર કરીશું તો લોભ હુટારાએ સમસ્ત વગના સાધુઓની પણ દુર્દશા કરી મૂખી જ પ્રથમ તો ત્યાગી વૈરાગી ગણાતા જૈન મુનિઓને માટે આપણે, ક્ષણભર વિચાર કરીશું, તો આશ્ચર્ય થયા વિના રહેશે નહિ તેઓ અનગાર, શિશુ, મુનિ, યુગ્મુક્ત, મિત્રે નામોને ધારણ કરવા

જતા પ્રેક્ષકોને તદ્દન ઉનટો પ્રતિભાસ કરાવે છે, તેનું મૂળ કારણ તપાસીશું, તો લોભવૃત્તિ સિવાય જીલ્લુ કાંઈ જણાશે નહિ. જેઓ સસાર છોડી મુનિપણ સ્વીકારે છે, તેઓની અદૃષ્ટ પણ લોભવૃત્તિનું વિશેષ જોડ જોડામાં આવે છે તેનું ખરું કારણ મોહ-દશાજ છે મોહનીય કર્મનું જોર તત્ત્વજ્ઞાન થયા સિવાય હઠાવી શકાય તેમ નથી, અને તત્ત્વજ્ઞાન થયાને માટે નિઃસ્પૃહતા ગુણ પ્રથમ અપેક્ષિત છે પરંતુ આ નિઃસ્પૃહતા ગુણ “ ક્યાણુ માર અને ક્યાણુ તાર ” એમ જ્યાં મારા-તારાપણ રહેતું છે, ત્યાંથી હજારો ગાઉ દૂર ભાગતો ફરે છે મારા-તારામાં પડી જઈ મુનિપણ લોભદ્વારા નીચે પડે છે તેઓને યજ્ઞનો, કીર્તિનો, શ્રાવકનો અગર પુસ્તક વિગેરેનો લોભ હોવાથી આવી રિકટ ચક્ર રચનામાં તેઓ ફસાઈ જઈ જન્મ-મરણ ગુમાવે છે જો કે અન્ય મુનિઓ કરતાં જૈન મુનિઓ ઘણો દરજ્જો ત્યાગી, પેરાગી અને નિનોબી દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ અનીતિથી ઉપાજીત થયેલ પૈસા વડે બનેલા અશુદ્ધ આત્મરત્ના વપગશ થઈ તેઓ કાંઈકવાગ ઉનટે રસ્તે દોરાતા હોય એમ માન્ય પડે છે “ આહાર એનો ઓટકા ” એ વાત સુક્તિયુક્ત અને બરાબર છે જે મુનિવગે સસારવાર્ધથી તદ્દન મુક્ત થયેલા છે, તેઓને મોહ થવાનો સંભવ નથી, જતા જે મોહ માલુમ પડે છે તેમાં આહારનો પણ દોષ છે કેટલેક ઠેકાણે સંત-મતની માફક દાન દેવાય છે, તેથી દાતાને અને દાન લેનારને વાસ્તવિક લાભ નથી પરંતુ જો દાતા નીતિસપક્ષપૈસાથી નિર્દોષ આહાર ફક્ત આત્મ-વ્યાણને માટે આપે, અને લેનાર ફક્ત સમ-નિર્વાહ માટે-માત્ર શરીર ટકાની રાખવાના દૈત્યથીજ લે, તો તે બન્ને જણ સુગતિ પામે છે, અને તેથી ઉનદુ જો દાતા યજ્ઞ-કીર્તિ માટે, ગમે તે રીતે ઉપાજીત થયેલ પૈસાનું દાન આપે, અને લેનાર, શરીરની પુષ્ટિ માટે લે, તો બન્ને જણ દુર્ગતિના ભાગી થાય છે

વાસ્તવિક મુનિપદ ક્યા હોય ત્યા લોભ ન હોવો જોઈએ, છતાં ગૃહસ્થોના સખધર્મી લોભાદિ દુર્ગતો જોનાયા આવે, માટે મુનિ જોએ લોભવૃત્તિવાળા ગૃહસ્થોનો સસગ રાખવો ઉચિત નથી તે પ્રમાણે સસર્ગ નહિ રાખવા છતાં જો લોભવૃત્તિ માનૂસ પડે, તો તે મુનિએ જાણવું જે દળૂ પોતાને સસાગપરિભ્રમણ અધિક કરવાનું છે

લોભને પશીભૂતપ્રાણી અનેક અનયપરપરા ઉત્પન્ન કરે છે કેવદ્રવ્ય અને ગુરુદ્રવ્યને હોધ્યા કરી જવાનું શીખવનાર પણ લોભજ છે, અને પ્રાણીને અનીતિમા પ્રેરનાર પણ લોભ જ મનુષ્ય અન્યત્ર પોતે સમજતો હોય જ કે મારે તમામ ચીજ છોડીને પરનોક જવાનું છે તો પણ દ્રવ્યાધીન જની રિદ્ધારસ્થા ભોગવે છે અદ્વૈતિય દ્રવ્ય માટે દીન બને છે, નહિ કરવાનું કરે છે, અને નહિ બકવાનું બકે છે તેમજ સખધીઓ સાથેના ઘણા કાવના સખધને પણ તોડી નાખે છે વળી લોભી માણસ અસદ્ વસ્તુનો પણ સહભાવ બતાવે છે કહ્યું છે કે —

દાસશોકદ્વેષદર્પનિસતોડપ્યાસ્મિન્નિ સ્ફુટમ્ ।

સ્વામિનોડ્યે લોભવતો માત્યન્તિ નટા દય ॥ ૧ ॥

લોભમ્ભસ્ત પ્રકૃતો પોતાની અદર હાસ્ય, શોક દ્વેષ અને દર્પાદિ અવિઘમાન હોય, તોપણ તેઓ પોતાના શેડની આગળ નટની માફક તે ભાવોનો દેખાવ આપે છે

લોભી માણસ જો કે અદરથી કુખી હોય છે તો પણ ધનવતની આગળ તેને સારૂ લગાડવાની ખાતર બહારથી હસે છે વળી પોતાના અધિકનું નુકસાન થતું દેખી પોતાને વાસ્તવિક શોક બ થયો હોય, છતાં પણ અુખ, નેત્રનો વિકાર કરી નાખી ઉપરથી

શોક પ્રદર્શિત કરે છે પાતાના સ્વામીના ચતુ ઉપર કદાચ પોતાને દ્વેષ ન હોય, તથાપિ દ્વેષ હોવાનો ડોળ કરે છે પોતાના સ્વામીથી પોતાને અદ્ય લાભ ચએનો સમજી, બે કે તેને ચિત્તમા અફસોસ હોય, તોપણ તેની આગળ દર્પ બતાવે છે, “ અનદાતા ! આપનો પ્રમળ પ્રતાપ છે, આપના હાથથી મનેની પ્રસાદી લાખો રૂપીઆ છે ” ઇત્યાદિ ખુશામત લોભી માણસ કરે છે આટલી આટલી ખુશામત કર્યા છતાં આશા પૂર્ણ થતી નથી લોભ રૂપી મર્તી (ખાડા) ને જેમ જેમ તે પૂરના ધારે છે, તેમ તેમ તે વધતોજ બધ છે, તેને માટે કશું છે કે —

अपि नामैव पूर्वैत पयोभि पयसावति ।

न तु त्रैलोक्यराज्येऽपि प्राप्ते लोभ प्रपूर्यते ॥૧॥

સમુદ્રમા ગમે તેટલું પાણી બધ, તોપણ તે પૂર્ણ થતો નથી તેમ ત્રણ લોકના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ લોભરૂપી સમુદ્ર કદી પૂર્ણ થતો નથી

સમુદ્ર જેમ જળથી પૂર્ણ થાય નહિ, તેમ લોભસમુદ્ર ગમે તેટલા દ્રવ્યાદિના લાભથી પણ પૂર્ણ થતોજ નથી બલ્કે જે વસ્તુમા જેમ જેમ લાભ થતો બધ છે, તેમ તેમ તે વસ્તુમા લોભ તો વૃદ્ધિજ પામતો બધ છે

यथा लाभस्तथा लोभो लाभालोभ प्रवर्धते ।

આ વાતનું સમર્થન કરવાને માટે શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની અંદર ૨૫૮ રીતે લખાએલું કપિવ કેવલીનું દર્શનત્ત અહીં ટાકી બતાવેલું હિચિત સમબધ છે

કપિલ કેવલીનું દૃષ્ટાન્ત.

કેશાબી નગરીમા જિતશત્રુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે શહેરની અંદર કાશ્યપ નામનો એક બ્રાહ્મણ ગામ અગ્રજમા સત્કાર પામેનો હતો તેને યશા નામની સ્ત્રી અને કપિલ નામનો પુત્ર હતો કપિલની બાલ્યાવસ્થામાજ તેનો પિતા મરણ પામ્યો કાશ્યપના અધિકાર ઉપર હવે યશ બીજો બ્રાહ્મણ આવ્યો આ બ્રાહ્મણે રાજા દરબારમા થતો આવર અને આવર જોયશા હુ ખી યશ રાવા લાગી ત્યારે કપિને પૂછ્યું - હે માતા ! શમાટે રૂએ છે ?' યશાએ ઉત્તરમા જણાવ્યું કે - હે પુત્ર ! જો બપોરે હોત તો તારા પિતાનું સ્થાન બીજા કોઈના હાથમા જ નહિ '

કપિને પોતાની માતાને કહ્યું - ' હુ બણીશ ' ત્યારે યશાએ શાત થઈ તેને કહ્યું કે ' આ શહેરની અંદર તો રાજમન્ય પડિતના બધી તને કોઈ બણાવશે નહિ માટે તું આનસ્તી નગરીમા જા તારા પિતાનો મિત્ર ઇન્દ્રદત્ત નામનો પડિત રહે છે, તને બણાવશે. ' માતાનું વચન સાંભળી કપિન આવગતી ગયે ઇન્દ્રદત્ત ઉપાધ્યાયને પોતાનું સમસ્ત વૃત્તાત નિવેદન કરવાથી તેણે જણાવ્યું કે - આ મારા મિત્રનો પુત્ર છે માટે મારે તેને બણાવવે સર્વથા ઉચિત ॥ આમ ધારી તે મામની અર શાસિભદ્ર નામનો એક દાનવીર રોક રહેતો હતો, તેને ત્યાં સિદ્ધારથ પહોંચ્યાડીને કપિવને આન-પાનનો બદોબરન કરાવી આપ્યો મુખે અનપામગવાથી તેણે અધ્યયન શરૂ કર્યું વિદ્વાન થવાના ચિત્નો માલ પડવા લાગ્યા, પરંતુ કમજોગે વૈવનાવસ્થાના કારણથી શેના ધરમ કામ કરનાર દામીની સાથે કપિવનો સબંધ થયો, અને દાસ તેનાથી ગર્ભિણી થઈ થઈ, ત્યારે તે કપિવને કહેવા લાગી કે, ' હ

તાગ સયોગથી ગર્હવતી થઇ છુ, માટે પ્રસૂતિ સમયે થોડા પૈસાની જરૂરીઆત પડશે દાસીના આરા વચનો સાલળી તે ગભગપો અને રાતભર નિદ્રા આવી નહિ ત્યારે દાસીએ તેને સમજાવ્યુ કે ' ગભ રાઓ ડો યા માટે ? આ શહેરની અ ર ધન નામનો એક શ્રધ્ધી સૌથી પ્રથમ આશીષ આપનાગને જે માસા સુનર્ણુ આપે છે, તમે ત્યા જઈને આશીષ આપો ' આ સાલળી કૃપિત ખુશ થયો સૌથી પ્રથમ આશીષ આપનાના વિચારમા સૂનો હતો તેવામા તે ચિંતામા ને ચિંતામા એકદમ રાત્રીના બાર વાગે જાગ્યો, અને મનમા ધાયુ કે સવાર થઇ ગયુ હતો પરંતુ આમ સમજી ન્યા બહાર નિકળે છે કે, રસ્તામા ચોક્કાવાળાએ પકડ્યો આખી રાત બેસારી મૂની સવારમા તેને રાજા પાસે લઇ જનામા આવ્યો રાજાએ પૂછ્યુ- ' મધ્ય રાત્રિએ કેમ બહાર નિકળ્યો હતો ? '

હવે કપિને વિચાર કર્યો કે સાચને આય નથી વધાર્યું નાત કહેનાર સુખી થાય છે આમ ધારી ચેતાનુ અચર્યી ઇતિ સુધી દત્તાત રાજાને ઠી સલળાન્યુ રાજા તથ્યવાત્તાં જાણી પ્રસન્ન થયો અને કહ્યુ કે ' તારી ઇચ્છા દોષ તે માગ ' કપિને કહ્યુ ' વિચાર કરીને માગીશ ' આ પછી તે વિચાર કરના માટે અશોક વાટિકામા ગયો ત્યા જઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, જે માસાને ખત્મે દશ માસા માગુ પરંતુ પળી વિચાર આવ્યો કે દશ મા સાથી માત્ર વઆદિ પૂરા પાડી શકાશે પરંતુ અનકારાદિ ખરીદી શકાશે નહિ એમ ધારી હજાર માસા માગનાનો વિચાર કર્યો, તો ત્યા પછી લોભે તેને કરવા દીવો નહિ ધર, વાડી, ગાડી વિગેરની જોમનાઈ કાઈ હજારથી થાય નહિ માટે લાખ માગુ આવો વિચાર કર્યો તો પછુ મન સ્થિર થયુ નહિ નોકર, ચાકર, હાથી, ઘોડા વિગેરે રાજાની માફક સાદિળી, કાઈ લાખ માસાથી થઇ શકે નહિ,

માટે કોઠા માસા માગના ઠીક છે અતે કોઠથી પણ મન સતોપ પામ્યું નહિ તેનામા શુભો ય થવાથી એકદમ વૈરાગ્ય જાનના જાગૃત થઇ આત્મા અને નૈસર્ગિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થવા સાથે શમ, સવેગ, નિવેદાદિ ગુણો ઉદ્ભવ્યા અને ત્યા વાટિમમાજ ભાવસાત્તુ બનીને લોચ કરના તત્પર થયો તેટલામા દેવોએ તેને મુનિવેપ અપણુ કયો તત્કાળ સાચો ઉગી રાજ પાસે આવ્યો રાજાએ હાજુનારમા બહુરૂપીની માફક તેને અન્ય વેષમા ઠભેલો બેઠા પૂછ્યું કે 'શુ વિચાર્યું ?' ત્યારે તેને ઉત્તરમા એટલું જ કહ્યું કે —

જહા લાહો તહા લોહો લાહા લોહો પવહ્વહ્ ।

દોમાસાયળયવજ્જ કોહીપ યિ ન નિચટ્ઠિય ॥૧॥

'જેમ લાભ તેમ લોભ લાભ લોભને વધારે છે એ માસા મુવર્ણને માટે હું આવેન હતો પરંતુ કોઠ માસાથી પણ મન ઠર્યું નહિ તેથી હું રાજનું લોભનો ત્યાગ કરી મેં મુનિવેપ ધારણુ કર્યો છે દ્રવ્ય-ભાવથી દૂરે હું સાધુ થયો છું રાજાએ કહ્યું કે

કોઠ માસા આપવા પણ હું તૈયાર છું 'કપિને કહ્યું હું રાજનું !' સર્વપરિમહનો મેં ત્યાગ કર્યો છે ' એમ કહી ત્યાથી નિવળી શુદ્ધ ચારિત્ર પાળતા કપિય મુનિ જ માસને અતે લોભનો પ્રકાશી કેવની થયા એકવાર રમતામા તેઓને ચોર મળ્યા તેઓને પ્રતિ બોધવા નિમિત્તે તેઓના કહેવા પ્રમાણે પોતે નાટકના રૂપમા ઉપ દેશ કરી બલભદ્ર પ્રમુખ ચોરોને પ્રતિબોધના તેના ઉપદેશની માત્ર નમ્રતા દાખવ નીચેની એક ગાથા જૂઓ —

અધુયે અમાસયમિ મંસારમિ દુક્ખપટરાણ ।

કિં નામ દુઃખ સ વમ્મય જેણાહ દુગ્ગાહ ન મચ્છેજ્ઞા ॥૨॥

આ અગ્નિર, અશાશ્વત અને દુ ખથી ભરપૂર સ સાગમા એવું
કાણુ કર્મ છે કે જે કર્મ વડે દુ દુઃખતિ ન જાડે ? આ વાકાં
કપિલ કેવળીએ ચોરોને પ્રતિભોના નિમિત્તે કહેતું છે, ડારણુ કે
કેવળી કૃત્યકૃત્ય અને સશયગદિત છે ”

કપિલ કેવળીના દૃષ્ટાત ઉપરથી મનુષ્યે સાર એ લેવો
જોઈએ કે—જો કપિને લોભનો ત્યાગ દ્યો, તોજ તેઓ અજનામગ
પદ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા, પરંતુ કન્યા લોભને વગળી રહ્યા
હોત, તો તેમની જી ન્યા થાત, તે ખરેખર વિચારવા જોવું છે

લોભાધીન માણુમ માઈનું પણ જાતું કરવા શક્તિમાન થતો
નથી અરે, ખીજનું દિત કરવું તો દુર રહ્યું, પરંતુ પોતાનું લૌકિક
દિત કરવા પણ ભાગ્યશાળી થઈ શકતો નથી લોભનાળી પ્રકૃતિ
દુનિયામા ભારે નિડ ખનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે નાત-જાતમા સજ્જન-
સમાજમા, ધર્મધામમા અને લૌકિક વ્યવહારમા સર્વ ન અપમશ
અને અપમાનને પાનજ લોભી માણુસ ખને છે આ લોભ રૂપ અમિ,
સતોષ રૂપ અમૃત નિના કદાપિ સાત થઈ શકતો નથી કહ્યું છે કે —

શીતો રયિર્મૈયતિ શીતરુચિ પ્રતાપી

સ્તબ્ધ નમો જલનિધિ મરિદમ્યુતૃત્ત ।

સ્થાયી મરુદ્ધિદહનો દહનોડપિ જાતુ

લોભાડનલસ્તુ ન કદાચિદદાહક સ્યાત્ ॥૧॥

સૂર્ય અમુક કાલવશાત્ શીતન થાય, ચન્દ્ર કતાચિત્ પ્રતાપી
થાય, આકાશ ધારો કે સ્તબ્ધ થાય, સમુદ્ર નદીઓના જલથી તૃપ્ત
થતો નથી, તો પણ માની લઈએ કે તૃપ્ત થઈ જાય, પવન ચચલ
છે, તથાપિ સમજો કે કદાચ સ્થિર સ્વભાવવાળો થાય અને અગ્નિ

બાળવાના સ્વભાવવાગો છે, તો પણ સત્યના પ્રભાવ થકી કાલ્ય અદોહક થાય પરંતુ લોભાનન તો કોઈ પણ દિવસે અદોહક થતોજ નથી

ખરેખર લોભ રૂપી અગ્નિ પ્રાણીઓના અત કરણોને બરખી જૂત કરી, લોભી માસ સૂકાવી નાખી શરીરને કેવળ અસ્થિપિંજર બનાવી મૂકે છે તદ્દપિ લોભી માણસ લોભનો ત્યાગ કરી શકતો નથી કાષ્ટને પામી જેમ અગ્નિ લભૂખ ઉઠે છે, તેમ લોભ વડે લોભાનન વધતોજ જાય છે વધતા વધતા તે એટલો ખૂબી વધી જાય છે કે વિદ્યા આગમ, તપ, જપ શમ અને સયમાદિ તમામ ગુણોનો નાશ કરી જગતના પૂજ્યને પણ અપૂજ્ય બનાવે છે લોભના ભેરથી માણસ સ્વકર્તવ્ય નિશ્ચરી જઈ દુનિયાનો દાસ બને છે શાસ્ત્રકાર પ્રશ્ને છે કે—

આશાયા ચે દામાસ્તે દાસા સર્વલોકસ્ય ।

આશા દાસી ચેવા સેવા દાસાયતે લોક ॥ ૧ ॥

જે પુરૂષો આશાના દાસ છે, તેઓ સર્વ લોકોના ક્રિકર છે પરંતુ આશા જેની દાસી તેના સર્વ લોકો દાસ છે

ધનની આશા વિધવની આશા, કીર્તિની આશા, વિગેરે અતીક પ્રકારની આશાઓ હોય છે, તે તમોમનો લોભ-સાગરમાજ સમાવેશ થઈ જાય છે આશા વિધવની વેનડી સમાન છે નિય-વેનડીના લક્ષણથી આ લનમાજ મૃત્યુ થાય છે પરંતુ આશાધીન પુરૂષો અનેક જન્મ-મરણાદિની કષ્ટપરપરા સહન કરે છે ધનની આશા વડે કરીને માણસ નિધનની શોધમા ફરતો ફરે છે, ભૂમિ-તંજને ખોદે છે, ધુવર્ણ સિંદિને માટે અનેક વેપધારીઓ સિદ્ધ પુરૂષ તરીકે સર્ગજી તેમની સેવા કરે છે તેના હુકમ પ્રમાણે વિજન

વનની અન્દર ઔપધિ માટે જાય છે. ગ્રાણીની આશાને પણ બાજુએ રાખી પર્વતના વિષમ શિખર ઉપર પણ પ્રયાણ કરે છે. આ પ્રમાણે મહા મહેનતે વનસ્પતિ અથવા માતુઓ લાવી બહો બનાવી રાત દિવસ જાગરણ કરે છે, ધૂમાડો વેઠે છે, પગ્નુ બાંધ્ય વિના કાંઈ પણ મળતુ નથી વળી તે દાર્પમા લાભ ન મળવાથી ગળ-ઝોની સેવા કરે છે, પ્રસન્ન આવે ગ્રાણ દેવા પણ દાંજર રહે છે, તે જે કાંઈ સાચુ મા જુડું બોલે, તે તમામને સત્ય કરાવવા ધર્મ ક્રમને દારી યુદ્ધિનો વ્યય કરે છે, તથાપિ ધનાશા જ્યારે પૂર્ણ થતી નથી, ત્યારે કુટુંબ પરિવારને છોડી મોગી મોટી અટવીઓ અને સમુદ્રો ઝોલથી દેશાવરમા જાય છે જે દેશેની અન્દર જાનનું જોખમ દોષ, ત્યાં પણ ઘણી દુશીઆરી સાથે વેપાર કરે છે તે પણ અનેક રિધોના કારણોથી જ્યારે દ્રવ્ય મળતુ નથી, ત્યારે તે મન-તનની શોધમા રહે છે કાંઈ યોગી અથવા દુહીરને જોઈ વિચારે છે, કે આનાથી માર કલ્યાણ થશે, આ પ્રમાણે તે યોગીની મેવા અને દુહીરની સેવા ખરા દિવથી કરવા લાગે છે. કાંઈ વખતે જોગી અરાગી હોવાથી પૂછે છે કે — ‘કયો મિત્ત ! કૈસા હૈ ?’ તે વખતે ધનાશામા વિદ્વજ મનેલો આ માણસ મનતા અને દીનતા પૂર્વક જોગીના ચરણ કમેળમાં પડી કહે છે કે ‘મહારાજ ! કાંઈ રસ્તો બતાવો’ મહારાજ ધીમે ‘રહી કહે છે — ‘કયા કયા કામ હૈ ?’ ત્યારે આ લોખી માણસ પોતાનું પોત પ્રકાશી છે — ‘મહારાજ ! કાંઈ એવો મન અથવા તન બતાવો કે જેથી કરીને આપનો સેવક સુખી થાય જે ચાર વર્ષથી મારા પર ઉપરા ઉપર વિપત્તિઓ આવે છે’ ત્યારે મહારાજ પોથી ઉધાડીને અથવા મોટેથી કાંઈક બતાવે છે તે બિચારો માણસ તેને હીક મમજી ધનાશાને પૂર્ણ કરવા માટે દેવપૂજા, સામાયિકાદિને વિસારી મૂકી પોતાનું મન મન ગણવામા લગાડે છે, પરંતુ દુર્લભાચ્ચ એમ નથી

સમજતો કે મન, તત્ત્વ, શકુન, ઔષધ વિગેરે તમામ ભાગ્યકાવમાજ સફળ થાય છે અભાગ્યને સમયે તો હિનતા તે મત્રી મોળી વિક્રિ માઓને પેદા કરે છે, જેને પરિણામે તેનામા જે કંઈ સુદ્ધિમતા હોય છે, તે પણ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને તે ગાડા જેવો બને છે તેમજ ઉઘમને નષ્ટ કરી નિદ્રી બને છે

હવે વિષયાશા કેવી વિપત્તિઓને ખડી કરે છે, તે જોઈએ વિષયી માણસ રક જેવો બને છે રાજા હોય કે સૈન્યનો નામક હોય, દેવ હોય કે નાનવ હોય અને જૂત હોય કે પિશાચ હોય, તોપણ શુ ? વિષયાશામા લપટ ચવાથી તેઓ સ્ત્રીના ક્રિકર બને છે શિરપર જૂતા ખાત છે, જન સમૂહમા વગોનાય છે અને હલકા પડે છે આવીજ રીતે કીર્તિકર્મોનને માટે પણ લોભીઆ માણસો સ્વર્ગ અને મોક્ષના રૂળને દેનાર ધર્માનુજાનને ધૂમમા નાખે છે- ખોટા ઢોંગ કરી માયાની બની સસારને વધારે છે સત્ય સાધુઓ ઉપર લોહિા શકિત થાય તેના કાપો કરે છે અને ભક્તોની ભક્તિમા ખામી પડે તેવા કારણો મેળવે છે આશાધીન માણસો જગતના દાસ થાય છે, તે વાત અવાસ્તરિક અથવા અતિશયોક્તિવાળી નથી થાચી મોચી, તેની તબોની હુવાર, સુતાર દરજી નાપિત અને ખંડિત તમામ વર્ગ લોભાધીન થઈ બીજાની સેવામા લીન થયેના જોવામા આવે છે અરે, કયા સુધી કહેવું ? લોભરૂપી દાવાનળ સમસ્ત વસ્તુઓનો નાશ કરવામા સમર્થ છે માટે ભવ્ય મનુષ્યોને ઉચિત છે કે-તેઓએ આવા લોભાનળને શાનરૂપી મેઘથી ઉત્પત્ત થયેલા સંતોષ રૂપી સુદર જળ વડે શાત કરવો જોઈએ

લોભનો જન્મ

પુખ્ત મિના દ્રવ્યનો લાભ પણ થઈ શકતો નથી કદાચ લાભ થાય તો તે ચિરકાળ રહેતો નથી, અને કદાચ ચિરકાળ રહે તોપણ

આત્મિક મુખને આપનો નથી, માટે વિચારથી ન પુરે કદાપિ
 ક-વે નહિ કારણ કે લોભ ઢરનાર કાંઈ પણ પુરુષ મુખી
 નથી સાગર નામનો ગેબી લોભનાજ કારણથી સમુદ્રમા પડી
 મૂઓ કહેવાય છે કે —

અતિલોભો મ કર્તવ્યો લોભો નૈવ ચ નૈવ ચ ।

અતિલોભપ્રસાદેન સાગરો સાગર ગત ॥ ૧ ॥

‘ અતિલોભ ન ઢરવો, તેમજ લોભ મિલકુલ કરવોજ નહિ,
 અતિલોભના પ્રસાદથીજ સાગરગ્રેષ્ઠી સમુદ્રમા ડૂબી ગયો ’ વળી
 લોભનાજ જોરથી મુભૂમયકવર્તી, અન્ય ચક્રવર્તીઓ કરતા કાંઈક નવું
 રવાની ઇચ્છાને ધાણુ કરના લાગ્યો એટલે કે તેણે એવો વિચાર
 થોડો કે, હ ખડના અધિપતિઓ તો અનેક ચક્રવર્તીઓ થયા છે,
 પરંતુ સાતમાનો કોઈ થયો નથી, માટે હુ સાતમા ખડનો અધિપતિ
 બાહિ આમ ધાગી જ્યાં સાતમો ખડ સાધના ઉપડ્યો, કે તેવામા
 માર્ગેજ મરણને શરણુ ધઈ સાતમી નરકે ગયો મુભૂમયકવર્તીના
 કષ્ટાત ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે—સન્તોષરહિત માણુસને ચક્રવ-
 ર્તીની સુધ્ધિ મળે અથવા તો વામુડ-અજઢેની સાહેબી પ્રાપ્ત થાય,
 તોપણુ લોભ શાત થતો નથી

લોભ કુનાથી જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ નિશ્રજ લક્ષ્મીનો
 નાશ થાય છે ચચળ અને વિનશ્વર લક્ષ્મી કદાચ પ્રાપ્ત થાય, તોપણુ
 તે રહેનાર નથી જાતો લક્ષ્મી ચાનતી યશેઅથવા તો લોભી માણુસ
 પોતેજ પરનોમનો માર્ગે પકડશે તેટલાજ માટે તૃષ્ણા મદાદેનીનો
 સગ સ્વપ્ને પણ કરવો નહિ તૃષ્ણા મદાદેનીના સગથી અનન્ત
 જીવે નષ્ટ-ગષ્ટ યજ દુર્દશા ભોગની દુર્ગતિ પામ્યા છે તેમ આ
 લોકમા પણ મહાદુખી થયા છે દાખવા તરીકે મુખ્યપુ શેડ કે

જેની પાસે અગણિત દ્રવ્ય હતુ, છતાં પૂર શવના લોભથી તેને તેડ અને યોજાજ આવ્યા પડ્યા.

“ આ મમ્મલુ શેઠનો જીવ, પૂર્વલવમા એક સામાન્ય વૈશ્ય હતો અને તે કુવારો હતો એક દિવસે કોઈ ધનાઢ્ય શેઠે મોતાની માતિની અન્દર લાડુનું લાડુ કપ્પું ત્યારે તે કુવારો દેશ્યને એક લાડુ મળ્યો. તે લાડુ તેણે રાખી મૂક્યો, એવું ધારીને કે આગળ કિપર કોઈ વાર આવ્યા થશે. એક દિવસે એવો જોગ બન્યો કે—પોતે નિશ્ચિત રીતે ધરમા જોડો હતો તેવામા પચમહાનતધારી પંરોપ દારી, પાદચારી અને મામોપવાસી મુનિરાજ શુદ્ધ આદારની ગવે-વણા કરતા પૂર્વના ભાગ્ય યોગે તેના ઘરે આરી પહોચ્યા. મુનિને જોઈ તેણે નમસ્કાર કયો અને વિચાર્યું — ‘ અહો ! હું ધન્યભાગ્ય છું કે, મારે ઘેર મુનિવરના પગના ચયા પગનું રમોઈ તૈયાર થઈ નથી, હવે મુનિવરને શું વોરાવવું ? ’ આ પ્રમાણે મનમા લાજુવાર આકુળ બ્યાકુળ થયા બાદ તરતજ યાં આજ્યુ કે લાડુ પડ્યો છે, તે મુનિરાજને મોગ્ય છે આમ ધારી સાડીમાર મોનામહોરોના અર્ચે બનેલો લાડુ મુનિરાજને વહોરાવ્યો. મુનિરાજ બહોરીને વિદાય થયા અને તે શીડ પછુ આત્માને ભાગ્યશાળી સમજી એક રથાને જોડો તેટલામા પાડોસણ તેને કહેના લાગી કે ‘ પેનો લાડુ તમે આધો કે ? ’ તેના ઉત્તરમા જણાવ્યું — ‘ ના ’ ત્યારે તે પાડોસણે કહ્યું કે ‘ તે લાડુ કયા ગયો ? ’ તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘ એ તો મુનિવરને વહોગવી દીધો ’ પાડોસણે — ‘ જુ— ‘ અરે જૂડા ! તે લાડુ આવ્યા જેવો હતો ’ આમ સાલગી પોતે લાડુવાગુ પાત તપાસ્યું તો લગારેક લાડુનો જૂડો તેની અન્દર પડ્યો હતો તે મોળામા ના ખતા અપૂર્વ સ્વાદ આવ્યો અને તે સ્વાદ આવતાજ તેને વધારે આપનો લોભ લાગ્યો. તે લોભે તેમી જાનનાને નષ્ટ કરી, અને તે

મણુ શેડના જીવને ઉન્માર્ગના રસ્તા ઉપર લઇ ગયો મુનિની જા તે દોડ્યો અને વનમા જતા મુનિવરને રમ્તામા રોક્યા અને ત્રા લાગ્યો કે 'જે લાડુ આપને વહોરાવેલ છે, તે પાછો આપો' મુએ કહ્યું 'બાઈ! મુનિના પાત્રે પડેલું અન્ન કદાપિ પાછું આપી શકાય નહિ,' ઇત્યાદિ પ્રકારે ચાત વચનોથી સમજાવ્યો, તથાપિ તેના લોભથી પાછો હાથો નહિ અને મુનિરાજની સાથે ગવડો કરવા ગયો, ત્યારે મુનિએ પ્રિયાર્થ કે-આ આહાર હવે મને કષ્ટ નહિ, જ આને પાછો પણ અપાય નહિ આમ સમજી તેમણે તે લાડુ ત્રા મમ્મણુ શેડના જીવ-પૈશ્યની સમક્ષ રાખ્યા ચોળા નાખ્યો. તે પૈશ્ય નિરાશ થઈ પાછો વળ્યો મુનિ, વનમા જઈ મિત્રા કરી આધ્યાય-ધ્યાનમા લીન થયા મમ્મણુ શેડના જીવ મુનિને તરાય કરી, અતરાય કર્મ બાધી મરણ પામી મમ્મણુરોડ થયો. લાડુના નાનથી જો કે તેને દ્રવ્ય તો વડ મળ્યું, પરંતુ ખાનો અતરાય કરનાથી પોતે તેવું ચોળા સિનાય બીજી કાલ શકતો નહિ "

આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે કે, કેટલાક પ્રાણીઓ ઘી, તેનો ગ્રસ, દૂધ, દહીં વિગેરે પ્રાપ્ત થયા જતા પણ તે ખાઈ શકના થી કારણ તે જીવોએ જરૂર તત્સબધી અતરાય કર્મ બાધેલું હોય જોઈએ લોભ કરનાર જીવોના બીજા પણ વધુ દષ્ટાન્તો છે. ખયા તરીકે, નાનજોડ, કે જેણે પાપથી ન રસ્તા શીપાલને કરના માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા અતે ધનજોનો અત થયો તો સીના મહાસતીએ મુનર્ણુ મૃગના લોભથી લોભાઈ જઈ પોનાના ગ્રામી ગમચદ્રને તે દરિયુ લાવવા પ્રેરણા કરી, તેથી પોતે નમા એકવી રહી, ત્યારે તેનું હરણ થયું અને મહાકાંટપરપરા માં વિગેરે અનેક દષ્ટાન્તો છે, તેને અહીં નહિ રજી કરતા પ્રત્યક્ષ

રીતેજ આ દુનિયા લોભમા ડુબેલ છે, તેની રચના મધ્યમતિ બતાવવી ઉચિત લાગે છે દાખના તરીકે, એક માણસ માલ વેચે છે અને ખીજે જણ તે ખરીદે છે હવે તેની અન્ડર બે કદાચ વાધે પડે, તો કેવો કનેશ થાય છે ? શેડ અને નોકર વચ્ચે પણ પગાર સબન્વી કનેશ પેદા થાય છે અને તેના કેસ કારટે ચડે છે વળી મંત્રી અને રાજા વચ્ચે લોભના જોરથી કનેશ પેદા થનાથી મંત્રીના ધર રાજા લૂટી લેછે તે મંત્રી ખીજા રાજાની સાથે મળી જઈ રાજ્યની પાલિકાની કરના સાથે સંદેશની પણ પાલિકાની કરે છે અતિ વિદ્રોહના દાણથી દુશા ભોગવે છે આવી અનેક બાબતો લોભના કારણનાળી જોઈએ છીએ લોભવશ પ્રાણીઓ જાતિનું અચના દેશનું કદાપિ બહુ ારી ચક્તા નથી ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેનો સબન્ધ આત્મકત્યાણ માટે ચયેલો હોય છે, તો તેમા પણ જો કામ લોભ મદામદ આવી પડે તો ગુરુ પોતાની ગુરુતા છોડી દઈ ધૂર્તિના ધારણુ રે છે અને શિષ્ય પોતાના શિષ્યભાવને મૂકી દઈને ઠગ બને છે આ પ્રમાણે ધૂર્ત અને ઠગની જોડી બની દાવ પેચને બેને છે આત્મકત્યાણને ઠોડી દ્રવ્યકલ્યાણ ઉપર ચિત્ત લગાવે છે અને તેથી પડન-પારન ક્રિયાકાંડ, ધર્મોપદેશ વિગેરે તમામ માયામિશ્રિત ચઈ જવાથી દુર્ગતિના કારણ બને છે લોક-પૂજા અને કીર્તિવા, લોભરૂપ ધૂમકેતુના જોરથી નષ્ટ થાય છે લોભ લાખો ગુણોનો નાશક છે લોભ આત્મધર્મનો પકોદા દુશ્મન છે લોભ પાપનો પોષક છે લોભ સવમગ્નુનો ચોર છે લોભ અઘાનાદિ મધૂરો આનંદિત કરવામા મેરતુલ્ય છે લોભ મિથ્યાત્વ રૂપ ધૂવડને સદાય કરવામા અધિકારતુલ્ય છે લોભ બ ઈર્ષ્યા, રતિ, અરતિ શોક સતાપ અને અનિવેકાદિ જલજન્તુઓનું રક્ષણ કરવામા મદાસમુદ્રતુલ્ય છે લોભ કામ-ક્રોધાદિ ચોરોને આશ્રય આપનારો એક મદાનુ પર્વત છે દીનતારૂપ હરિણો અને

કૂરતારૂપ મહાસિંહેને ગ્રહેવા માટે લોભ સસારમા એક અટવી સમાન છે વળા લોભ યોગી નિગેરે કુર્ગુણોરૂપી મહાસર્પોમે રહેવાનો રાફડો છે તે લોભને જીતના માટે જાન્ય પુરૂષોએ લોભના ઠટ્ટા દુરમન અને સદાગમના સાચા પુનરત્ન સતોપને પામે રાખવો જોઈએ સતોપની સદાયથી લોભ પરાજય પામે છે સતોપ, તેના પિતા સદાગમ પામે લઈ જાય છે, ત્યાં લઈ જઈ સસારનું સ્વરૂપ પ્રવક્ષ રીતે ચાપ, તેવો રસ્તો બતાવે છે પૂર્વોક્ત રીતે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો સમય, તેમ તેની નિસારતા સમજ્યા બાદ હવે, જાન્ય જીવોને વૈરાગ્ય રમતુ આરનાદન કરવાની અભિનાયા થશે, તે અભિનાયા, સદાગમનીર વચનોદ્વારા તૃપ્ત કરી શકાશે. માટે સદાગમના પુનરત્ન સતોપની પ્રથમ સગત કરવા પ્રયત્ન કરો એટલીજ અતમા જનામણુ ક્યો બાદ લોભાધિકારને અહીંઆજ પૂર્ણ કરવામા આવે છે

પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત.

બીજું પ્રકરણ.

જમતમા જેમ ઉપદેશકોની સખ્યા થઈ શકવી મુશ્કેલ છે, તેમજ મતોની ગણતરી પણ અપ્રત્યેય થવી અસંભવિત છે. આપણે સામતકાળમા ભરતક્ષેત્રનો વિચાર કરીશુ તો જણાશે કે, ગ્રામ તે સત્યોપદેશથી વચિત છે જેના મનમા જે વિચાર ઉદ્ભવે છે, તે દુરતજ જનસમાજની આગળ ઉપસ્થિત કરી દે છે, અને તે વિચાર જો દસ વીસ માણસોને અનુકૂળ થાય તો જાણુ કે તેનો પણ એક નવો પ્રવાહ શરૂ થયો આજકાલ કેટલાક ઉપદેશકો પોતાના દેશાચારને જલાજની આપી ઢાઠ પાલૂન અને જૂઠા આદિમા મશગૂન બનતા જોવામા આવે છે ગમણીવગને સાથે લઈ, સમાજમા જઈ આપસ આપસમા ધન્યનાં લઈ-છ, બે ચાર ગીનો ગાઈ થોડી સંગીતગ્જાનો આરના લઈ નિદાય થાય છે બ્યારે કેટલાક જમાનાને અનુસાર પાચ પચાસ શબ્દો બોલી વાહવાહ કહેવગનવામાજ કૃતાયતા સમજે છે કેટલાક મિચારા મોહમૂ બની પોતે ઈશ્વરનુ સ્વરૂપ નહિ સમજ્યા છતાં, અન્યને ઈશ્વરનુ સ્વરૂપ સમજાવના પ્રયત્ન કરે છે કેટલાક ઉપદેશકો કેટલા પ્રયત્નપ્રમાણને પ્રમાણભૂત માની જે વ્યક્તિ દેખવામા આવે તેજ પાથોને સી રે તે અને બીજાઓને પણ તેવોજ ઉપદેશ આપે કેટલાક જડનાદીઓ પચકે

સ્કન્ધ માની, આત્માદિ વાસ્તવિક પદાર્થોનો અપનાપ કરે છે, જ્યારે કેટલાક બૃહસ્પતિના સબધીપણાનો દાવો રાખનારાઓ પોતે મઘપાન, માસાહાર અને સ્ત્રીસેવનાદિ બ્રુગુપ્સનીય દુષ્કૃત્યોને ધર્મ-રૂપ માની બૂના બમે છે, અને અન્યને પણ ભ્રમમા નાખે છે કેટલાક જનમેના કરનારા મનુષ્યોનેજ દેવ માને છે અને ગૃહસ્થથી પણ ઉત્તરતા દરજ્જાવાળાને ગુરુ માને છે અથાત્ જેઓ અનીતિ બરેરી રીતે સ્ત્રીઓને એવો ઉપદેશ કરના પણ ચૂંટતા નથી કે, 'આ વૃન્દાવન છે, અને મધુસૂદન માન અને તારા આત્માને રાધિકા માની નિ શક થઈને પિહાર કર' ઉપર પ્રમાણે ગણાવેલા હજારો લાખો ઉપદેશકો પોતે સસારસાગરમા ડૂબે છે, એટલું જ નહિ પગ્નુ અન્યને પણ ડૂબાની દે છે વર્તમાન સમયની અંદર મોટા શહેરોમા રવિનાર જેવા દિવસે તપાસ કઠવામા આવે તો, અને સલાઓ થતી હશે, તેની અંદર જેવા જશે, તો નવી નવી કલ્પનાઓ અને વિચારલિખતા સિવાય બીજી કાંઈ જણાશે નહિ તરતજાનની તો નાતજ શાની રાય ?

પૂર્વકાળમા ત્રાગી મહાત્માઓ જે ઉપદેશ કરતા હતા, તેઓ સ્વયં ધર્મકૃત્યોનો આજ કરી, બીજાઓની પાસે તેનો પ્રમાણ કરતા હતા, પરંતુ આજકાલની માફક નહિ આજકાલ તો -

પણિહત મયે મશાલધી, પાર્તાં કરે ચનાઈ ।

औरनको उजाला करे, आप अन्धारे जाइ ॥ ૧ ॥

શ્રીમાન્ મહાવીરદેવ આજથી ૨૪૪૩ વર્ષ પહેલા જ્યારે આ ભરતક્ષેત્રમા પિઠમાન હતા, તે સમયે બુદ્ધ, પુગણકાર્યપ, મખ્મલી ગોશાલ, કુટુંબાત્યાયન, અજિતકેશકબલ અને સજયબેવાદ્યપુત્ર વિગેરે ઉપદેશકો હતા, પરંતુ તેઓને આપત્રમદં વેગવિશેષ મળુજ એ ડા હતો શ્રીમાન્ મહાવીરદેવ પોને રાગ-રોષ

રહિત અને સર્વજ્ઞ હોનાથી તેમણે લગ્નજીવને કેવળ આત્મત્રેયને માટે ઉદ્દેશ કરેનો છે તેમા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપાદિની પુષ્ટિ શાંતિપૂર્વક કરવામા આવેલી છે કોઇ કોઇ વાર બુદ્ધાદિએ શ્રીમાન્ મહાતીરસ્નામીના વિષયમા રાગ-દ્વેષ પ્રકટ કરેલ છે, જે વાત બૌદ્ધના પિટકાદિ ત્રયોથી માનૂમ પડે છે પરન્તુ શ્રી-તીરમ્મજે તેા કોઇપણ રીતે રાગદ્વેષની પરિણતિ જનાવે-તી નથી તેજ મહા વીર મ્મજના ઉપદેશની જાનકી આજ સુધ વાચક જનો સમક્ષ રજુ કરનામા આવે છે આ ઉપદેશ, સાધુએને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ ઉપસંગ પરીપહો સમભાવ પૂર્વક સહન કરના બામતનો છે, અને કેવળ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની નિર્મળતા કરવા પરત્વે છે આને માટે જે પિસ્તાલીસ આગમો ચાતુ સમયમા વિદ્યમાન છે, તે માહેના સયગદાગ સૂત્રના બીજા અધ્યાયનનો પ્રથમ ઉદ્દેશો માત્ર અહિઆ વિવેચન સહિત બતાવવામા આવશે. તેરીજ રીતે પ્રસંગોપાત્ત સૂત્રોનો આસ્વાદ લગ્ન પ્રાણીઓ લઇ શકે, એરી જાવનાને મનોમન્દિરમા સ્થાન આપવા પૂર્વક બીજી પ્રશ્નરજુ શરૂ થશે પ્રથમ પ્રશ્નજીની અન્દર ક્રોધ, માન માયા અને લોભથી થતા દુશુઓ અને તેના પરિહારથી થતા ગુણો બતાવનામા આજના છે હવે બીજા પ્રશ્નજીમા વૈરાગ્યજનક ઉપદેશ, કે જે સયમ, અને કમક્ષમનુ કારણ છે તે અને તેમા થતા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોનું પ્રતિપાદન કરનાર વૈતાલિક અધ્યાયનનો સારાશ નિગેરે કેટલી બાજતો શ્રોતૃજન આગળ મૂળ ગાથાઓની સાથે રજુ કરવામા આવે છે

વિવિધ બોધ

વૈરાગ્ય.

સયુજ્જહ વિં ન લુજ્જહ, સવોદી સલુ પેષ વુલ્લહા ।

જો દુઃખજનમતિ રાઈઓ, જો સુલભ પુણરવિ જીવિયં ॥૧॥

હરહર યુદ્ધાય પાસહ, ગચ્છત્યા ધિ ચિયતિ માણવા ।
સેજે જહ વદ્ય હરે, પવમાડસ્થયમ્મિ તુહૈ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—હે ભયો! સમજો સમજતા કેમ નથી? પરલો-
કમા ધર્મની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થશે ગયો કાળ પાડો મળનાર નથી
મનુષ્ય જીવન ફરી ફરી મળવું મુશ્કેલ છે કોઈક બાધાવસ્થામાં
તો કોઈએક વૃદ્ધાવસ્થામાં, અને કેટલાએક તો ગભાંભાજ મરણને
શરણ થાય છે આયુષ્યની સમાપ્તિ થતા જીવન કોઈ રીતે ટકી
શકતું નથી રથેન પક્ષી જેમ ચઢેના પ્રમુખ ક્ષુદ્ર જીવોનો નાશ
કરે છે, તેમ કાળ જીવોનો સહાર કરે છે

કુટ કાળ કરાળ પિશાચની દષ્ટિ જ્યાં જરા વાકી થઈ, કે
ત્યા ધન્યતરી વૈદ્યા કે ગમે તેવા મનતઃપ્રવાહીઓ હોય, તોપણ
તેઓનું ઘાઘ તેની આગળ આનતું નથી આ વાત સાં કોઈના
અનુભવની છે કે, જ્યારે ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ અથવા વત્સલ
પ્રાણીનું મગણ થાય છે, ત્યારે જીવ આકુળ બાકુળ બની જાય
છે પગલું જ્યાં બે ચાર કનાક કે પાંચ પચીસ દહાડા વીત્યા કે
બાધ હતા તેવા ને તેવા એ લોહુ અને એજ હુહાર ત્યારમાદ
પૂર્વનો જરા પશુ ખ્યાલ રહેતો નથી શાસ્ત્રકારો તો મુખકંઠથી
પોકાર કરીને કહી રહ્યા છે કે, જે જે ભાવ વડે તમારી ભાવના
દહનાને પામતી હોય, તે ભાવને કદાપિ છોડો નહિ પરંતુ આ
બહુલ સસારી જીવો, ઊંડા નિયારવમળમાં પડે છે, અને વિચારે
છે કે, 'સાધુજનની પાસે જવું સારું નહિ. કારણ કે તેઓનો
ધન્યો તો સસારને અસાર બતાવવાનો રહ્યો ન માત્ર કોઈ
વખત કેવોએ સમય હોય અને કદાપિ વૈગચ્ચગ લાગી જાય,
તો તે ઠીક નહિ માટે સાધુઓની પાસે જવું નહિ વળી કોઈ

વેાયમાજ વખત નિર્મન કરે છે પ્રથમ જે કાર્ય, તે રૂપિયાની અસાધ્ય શરૂ કરે છે, તે કાર્ય પૂર થતા ભાગ્યયોગે મેની પ્રાપ્ત થઈ જાય તો દુનર મેળવવા માટે ચિત્ત ચચળ કરે છે દુનર પણ મળ્યા તો લાખે લક્ષ્યગિન્દુ બધાય છે, તે પણ ભાગ્યોદયથી પ્રાપ્ત થાય તો કાટીશ થવા કોડો ઉપાય કરે છે, કાટીશ થવા છતા પણ સન્તોષ સરદારની કૃપા તેના પર થતી નથી, ત્યારે કાટીશનું મન રાજ-નદિ પર લનચાય છે, તે મનોરથ પણ સિદ્ધ થયો, તે મન ચક્રવર્તીની સાદિખી ચાહે છે તે પૂર્ણ ભાગ્યોદયથી સાપડે તો વિચારે છે કે મનુષ્યના ભોગો તો દેવભોગો આગળ તુલ્ય છે, માટે હું દેવ ચાહું તો ઠીક કદાચ દેવ પણ શુભ-કર્મ યોગે થયો, તો ચચળચિત્ત સુરપતિ ચનુની ચાહના કરે છે. અતરમા ધ્રુવ આકાશની ઉપમાનાથી દેવાથી તેના અત આવી શકતો નથી મનોરથલટની ખાડી કદાપિ પુરાતી નથી માટેજ વાગવાગ દેવામા આવે છે કે-સતોષ નરાધિપની રાજધાનીમા વાસ કરે. જ્યા આગળ ઔચિત્ય રૂપ નગર છે, ઉપરાંત રૂપ સુદર મંદિરો શોભી રહ્યા છે, સદ્ભાવના રૂપ સ્વાયર્ગ જ્યા રમણ કરે છે, જ્યા તપ રૂપ રાજકુમારો ક્રીડા કરે છે, જ્યા સત્ય નામનો મત્રી સર્વ પ્રજા વર્ગને આનંદ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે, અને જેમા સચમ રૂપિણી મેના નિનામ કરે છે, તેવી નીતિ મતિ રાજવાનીમા રહેનારને દેવ, દાનવ, નરાધિપ અને દેવદ્રાહિ તમામના સુખ કૃતા અનંત ગણ સુખ સતોષ નમેગના નિષ્કટક રાજ્યમા પ્રાપ્ત થાય છે લૌકિક વહેણી પણ છે કે, અસત્ય જેવું કોઈ પાપ નથી. ગાતિ જેવો કોઈ તપ નથી યરોપકાગ જેવું કોઈ પુણ્ય નથી. અને સતોષ જેવું કોઈ શુભ નથી

માટે તે ભૂતો ! સતોષ સગતની સગત કરો અને મોક્ષ

મમત્વને ડોડા અલ્પકાળના મુખાલાસ માટે સાગરોપમ નેટના દુખ શા માટે વોરો છે ? તમે જે કુટુંબ માટે પ્રયત્ન કરો છો, તે કુટુંબ તમારી સાથે ચાનનાર નથી જે કુટુંબીઓ તમારી સાથે ચાનનાર છે, તેને માટે જો ચોડા પણ પ્રયત્ન કરશો તો વાસ્તવિક મુખી થશો સ્વૃત કર્મ તમામ જીવો ભોગવે છે અન્ય કાંઈ ભોગ વધા આવતો નથી અથાત્ દુખ સમયે કાંઈ ભાગ લેવા આવનાર નથી કર્મની સત્તા સર્વ જીવો પર પ્રવર્તે છે કર્મ સ્વસત્તાનો ઉપયોગ કયા સિવાય ધૃતતા નથી કરના પ્રાધાન્ય માટે જૂઓ નીચે લખેન ગાથાઓ શુ કહે છે ?

કર્મતુ પ્રાધાન્ય.

દેવા ગધર્વરક્ષસા, અસુરા મૂર્ખિચરા સિરિસિથા ।
રાયા નરસૈદ્ધિમાહના, ઠાળા તેષિ ચયતિ કુક્ષિયા ॥૧॥
કામેર્હિ ચ સથયેર્હિ ચ ગિહ્વા કમ્મસહા કાલેણ જતયો ।
તાલે જદ્ધ વધળચ્ચુપ્પ ષ્વ આઠરકંચમ્મિ તુદ્ધતિ ॥૨॥

અથાત્—પોતાના દરેન કર્મની સત્તા વડે દુખિન થએના જ્યોતિષક, વૈમાનિક ગધર્વ, રાક્ષસ, વ્યતરાદિક અને અસુર કુમારાદિ વ્યા પ્રકારના દેવો, જૂયર સપાદિ તિર્થંજી, અને રાજા ચક્રવર્તી શ્રેષ્ઠિઓ તેમ બ્રાહ્મણો વિગેરે તમામ સામાન્ય પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો સ્વસ્થાન છોડી જાય છે (૫) વિપથવાળા વડે માત્ર પિતાના સ્નેહ વડે અને સાસુ સસરાદિના સ્નેહ વડે લુપ્થ થએના જીવોને દરેન કર્મ વ્યાટે ભોગનવુ પડે છે, ત્યારે આકુલ બાકુલ થઈ, હા માત્ર ! ઇત્યાદિ શબ્દો બોનતા પરલોકનો માર્ગ પકડે છે જેમ તાનટક્ષ ઉપરથી દૂરના ફળ જૂમિ ઉપર પડે છે, તેમજ આયુષ્યના અભાવમા પ્રાણુરહિત થઈ જાય ॥ એટલે મૃત્યુને પામે ॥ (૬)

પ્રાણીઓને પ્રાણ છેડતી વખતે ધણુજ દુઃખ થાય છે કારણ કે, તે સમયે અસહ્ય વેદના અનુભવની પડે છે શાસ્ત્રકારોએ મગણુ વેદનાને, જન્મની વેદના કરતા અધિક બતાવેલ છે જન્મ સમયે જીવ મહાન્ દુઃખે સહન કરે છે જેમ કારીગર રૂપાના વાળાને યત્રમાથી ખેંચી કાઢી લામો કરે છે, તેમ યોનિદ્વારા જીવને બહાર આવવું પડે છે ઇચ્છાક જીવો નેજ સમયે પ્રાણનો ત્યાગ કરી દે છે જન્મ સમયે વેદના કેવી થાય છે, તેને માટે એક દૃષ્ટાન્ત આપેતું છે કે—એક તરણુ માણસ, કે જેની ૧૬ વર્ષની ઉંમર હોય, કુળના ગર્ભ જેવું સુકુમાર શરીર હોય અને હમેશા સુખમાં ઉગ્ગલો હોય, તેના રોમ રોમની અંદર તપાવેલી સોયો ધોચવાથી જે વેદના તેને થાય, તેના કરતા આઠગુણી વેદના જન્મ સમયે જીવ ભોગવે છે તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો જન્મ દુઃખ, જરા દુઃખ અને મરણ દુઃખનું વારવાર ઉચ્ચારણુ કરે છે, તેની અદ્ય પણુ મરણનું દુઃખ અધિક છે એક રોગી, કે જે અશક્ત ધણુજ હોય અને જેના હાથ પગ અથવા ચાલી શક્તા ન હોનાથી અન્ય માણસ તેને ન્યા ઉપાડીને મૂકે ત્યા પડ્યો રહેતો હોય, એવા જીવને પણ પ્રાણ ત્યાગ કરતી વખતે બારીક દૃષ્ટિથી તપાસવામાં આવે તો તેના અંગો એના તો ફરકતા માલૂમ પડશે, કે જે જોઈને જોનારને કાણુનાર જરૂર વેરામ્ય પેદા થયા સિવાય રહેશે નહિ તેના અનેક કડો ગાયામાં મણાવેના દેન—ાનનાદિક સમગ્ર જીવોએ પણ સહ્યા, તો પછી આપણા જેવા પામરોની તો તી ગતિ છે ? આ બધી ક્ષાની લીલા છે ? કેવળ કર્મનીજ ! આચર્યની નાત છે કે, આ પ્રમાણે સમજના છતા પણ જીવો મોહરૂપ મદિરાના પાનથી ઉવળી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, પૂર્વસરનવ જે માતા પિતાદિ અને પત્ન્યાત્ સસ્તવ જે સાસુ સસગદિ, તેઓના અવાસ્તવિક સબંધને વાસ્તવિક માની લઈ એવી વિષયવાદમાં દોરાર્ધ બળ્ય છે, કે જે વિષયનાજ અનાદિ કાળ

યયા દુષ્ટ દેતી આવે છે અને ભવિષ્ય કાળમા નરકાદિ દુર્ગતિ આપશે એ ચોક્કસ છે, છતાં તેને સ્વકર્તવ્ય રૂપ સમજ લઇ, જીવ બ્રાતિમા પડે છે કેટલાક જીવોનો એવો અભિપ્રાય હોય છે કે, માત-પિતાદિ કુટુંબને દસ પાંચ વર્ષ પાળ્યા પછી અને વિપય તૃષ્ણાને ઉપભોગથી સાત કર્યો બાદ આત્મશ્રય કરીશુ, પરંતુ જાણુ તુ જોઇએ કે નિયમ-તૃષ્ણા મધ્યાહ્નોત્તર કાળની છાયા જેની છે અર્થાત્ જેમ બપોર પછીની શરીરની છાયા, તેની પછાડે ગમે તેટલા દોડો તોપણ આગળને આગળ વધતી જાય ■ તેજ પ્રમાણે મોહજન્ય સ્વબંધ અને વિપયતૃષ્ણા દિન પ્રતિદિન વધ્યાજ્ઞ જાય છે અને તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થતા કર્મો અવશ્ય ભોગવવા પડે છે કર્મને કાષ્ટની શરમ આવે તેમ નથી, જૂઓ આ વાતને દંડ કરનાર નીચેની ગાથા —

જે વાપિ થહુમ્સુય સિયા, ધમ્મિય માદળ મિકલુય સિયા ।
અભિજૂગલ્લોદ્ધિ મુચ્છિય સિમ્વ સે વમ્મેહિં કિચ્છતિ ॥૭૭॥

અર્થાત્ — જે કોઇ બાંધુત એટલે કે સાસુના પારગર્ભી હોય અથવા ધામિક-હમેશા નિત્ય નિયમ કળનાર હોય પછી તે બ્રાહ્મણ હોય કે સાધુ તોપણ મૂર્ખાવડે કરેન કર્મથી તેઓ છુટી શકતા નથી, અર્થાત્ કરેના કર્મો તેઓને પણ જરૂર ભોગવવા પડે ■

સાસુકારે પ્રરૂપે ■ કે, કર્મની સત્તા તેજ સસારની સત્તા છે અને કર્મનો અભાવ તેજ સસારનો અભાવ છે કનિમાનસ વડા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય પશુ શ્રીમાન્ કુમારધાજ બૂપાગને ઉપદેશ આપતા કહે છે —

ધર્મ કર્તે ચ મોક્ષત્ ચ શ્રદ્ધા ! જીનેન્દ્રશાસને ।

આ વામને જો કે જોનો મુખ્યત્વે કરીને સ્વીકારે છે તેની સાથે ખીજાઓ પણ તેજ ન્યાયની સીધી સડક પર આવે છે જુઓ, જે રામચંદ્રજીને કેટલાક લોગ ઈશ્વર તરીકે સ્વીકારે છે, તેમને પણ કર્માનુસાર માદીએ ખેસનાના મુદૂર્તમાજ વનમા જવું પડ્યું હતું, આ વાતનો ઉત્તેજ મનેવા સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો છે,

વળી કર્મે હરિશ્ચંદ્ર રાજાની પણ કેવી વિડળના કરી ?

સુતારા વિપ્રીતા મ્યજનચિરહ પુષ્પમરણ

ધિનીતાયાસ્ત્યાગો રિપુવદ્વલદેશે ચ ગમનમ્
હરિશ્ચન્દ્રો રાજા વદતિ સલિલ પ્રેતસદને

અવસ્થાપ્યેકાદોડપ્યહદ ! વિપમા કર્મગતય ॥૧૥॥

સુતારાદેવીને વેચવી, કુદબનોનિરહ થવો, પુત્રનું મરણ થવું, અયોધ્યા નગરીનો ત્યાગ કરવો, ધણા દુશ્મનોવાળા દેશની અંદર શુભ રીતે નિયરવું, અને કેનજ પેટને માટે નીચને ધરે પાણી ખરવું, આ બધું શું ? કર્મની વિચિત્રતા કે ખીજું કંઈ ? અહા ! એજ ભવમા એજ વ્યક્તિની આવી અનેક અવસ્થાઓ ! અહો ! કર્મની ગતિ વિપમ છે જેના ધરમા અવભાવે જીવીશ રાગરાગણીવાળા નૃત્યો થતા હતા અને જેના ધરની આગળ દાથીઓના મદના કરનાથી દિવ્ય થતો હતો, તેના ધરની પણ મૃત્યુ મિતિ ટાને કટાળો ન આવે ? કેને વેરાગ્ય ઉત્પન્ન ન કરાવે ? આની કર્મજન વિચિત્રતાઓ આપણે હજારો સ્થાનોમા અનુભવીએ 'ગ્રીએ, તથાપિ 'શિવની મરણ' એમ કહી મૂળ વાતથી બિનકુલ વચિત રહીએ છીએ-કર્મ જે કરે છે, તે કાષ્ટનાથી થઈ શકતું નથી કર્મરાજ જીવેને જૂમડળમા નવા નવા વેગોને ધારણ કરાવી જેમ ધારે છે, તેમ નાચ નચાવે છે કર્મ એક પ્રકારના

નામકતો સૂત્રાર છે આ દુનિયાડપી રગમકપમા તમામ જીવે પાત્રરૂપે વેપ લજવે ॥ તેઓની પામે યોગગી લાખ લિજ લિજ નાટકો તે કરાવે છે આ સૂત્રધારને તમામ લેડોએ માને છે જોનો કર્મ કહે છે, જ્યારે જીજઓ આયા પ્રપચ, પ્રારબ્ધ, સચિત, અદૃશ્ય વિગેરે નામોથી પોકારે છે કર્મ રામચદ્રજી જેવા મહાપુરુષોને અને મહા-વીરદેવ વિગેરે તીર્થ કરાને પણ ભોગ વવા પડ્યા, તો ઇતર જીવેને માટે તો કહેવુંજ શુ ? કર્મ ધર્મને અધર્મ અને અધર્મને ધર્મરૂપે સમજાવે છે એટલે કે વાસ્તવિક વસ્તુને પણ જૂનાવી નાખે છે

સમ્યક્જ્ઞાનની જરૂર

ભગવાન કહે છે કે —

અદ્ વાસ વિવેગમુદ્વિષ્ય અ ચિત્તિત્તે રહ માસદ્ ધુય ।
જ્ઞાદિસિ આગ વઓ પર ચેદાસે વન્મેદિ વિચિતિ ॥ ૮ ॥

અર્થાત—પરિમજના ત્યાગ પૂવક કેટલાક સસાર છોડીને ઉભ થએન હોય છે, પરંતુ વાસ્તવિક મુક્તિનું કારણ જે જ્ઞાન, દશન અને ચારિત્ર છે તેને નહિ જાણના હોવાથી, કપિપત યોગમાર્ગને મુક્તિનું કારણ જતાવે છે મનમા સમજે છે કે અમે કરીએ છીએ તેજ મોક્ષમાગ કે તેમ હે સિધ્ધ ! તુ પણ તેઓના પ્રત્યે ચ-હીશ, તો સસાર અને મોક્ષ, આ ભવ અને પરલોક તેમ ગૃહ-સ્થભાન અને સાધુભાનના જ્ઞાનથી વચિત રહીશ, એટલે કે અધવચ રહીને કર્મ વડે પીડિત ચર્ચ એ ખરી વાત છે કે—જ્યા સુધી સમ્યક્જ્ઞાન હોતુ નથી ત્યા સુધી તમામ કષ્ટાનુષ્ઠાન ભવભ્રમણનું કારણ છે સમ્યક્જ્ઞાન વિનાનો સાધુ, ફેગટ સાધુપણનો ગર્વ પહન કરી, મૂળ-સ્તુતિનો અભિવાધી બની, અનેક પ્રકારના ક્રૂ-

ઢપટ કરી આજીવિકા ચનાવે છે મુક્તિમાર્ગનું જ્ઞાન કદાચ ધુણા
 ક્ષર ન્યાયે થઇ જાય, અને કોઇ વાર તેને સત્ય માને પણ ખરા,
 પરંતુ મિથ્યાત્વવાસના અત કળ્પરૂપ મદ્દિમા પ્રસિદ્ધ થયેલી હોનાથી
 નિગ્રહ અનુબાન કરી શકે નહીં સાનઘઠ્ઠિયા-સ્નાનાદિ, મુખના
 સાધનબૂત માનીને તે કરે, તેમ કોઇક રાજ્ય-સ્વર્ગોદ્દિની અભિના-
 યાથી કષ્ટ ક્રિયા પણ કરે, પરંતુ તે મુક્તિને આપનારાળી નથી
 કેવલ સસાગૃહ્ણિનું કાળુ છે અહીં કોઇ એમ શકા કરે કે,
 ‘કોઇ એક જોતેતર, ત્યાગી, વૈરાગી, નિષ્પરિગ્રહી અને ઉચ્ચ
 તપ કરનાર હોય તો તેને મુક્તિ થાય કે નહિ ?’ તેના
 ઉત્તરમા સમજવું કે-જો તે નિમાયી હોય તો વદકલમ્બુપિની
 માફક સમ્યક્જ્ઞાનદ્વારા મુક્તિને પામી શકે પરંતુ જો કપાય કર-
 નાર હોય, તો અગ્નિશર્માની માફક ધણા લવેા મુધી જમણું કરે
 કણુ છે કે —

જહ્વિય ય જિગળે કિમે ચરે જહ્વિય મુજિય માસમતસો ।
 જે રૂઢ માયાનિ મિજ્જહ્ આગતા ગમ્માય જતસો ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—જો કે નમ્મ અને કૂશ શરીરવાળા થઇને વિચરે
 અને મહીના મહીનાને આતરે આદાર કરે તથાપિ જો માયાથી
 અવગત ન થાય, તો તે અનતવાર ગર્ભાનાસ કરે

કેટલાએક તાપસાદિ, ધન-ધાન્યાદિ ખાલ પરિગ્રહનો સાગ કરી
 નમ્મ થઇ જૂમડળમા રૂરે છે તપમ્માઓ કરી કરીને શરીરને કૂશ
 પણ કરે છે, પરંતુ માયા-કપાયાદિ આબ્યતર પરિગ્રહ વિઘ્નમાન
 હોનાથી તમામ કષ્ટાનુબાન લગજ જળજળને વધારનાર થાય છે
 લેને, મહીના મહીનાને આતરે તુચ્છ અને નીરસ આદાર લે,
 લલે ઉભા ઠલા જન્મ વીતાવે, લલે ગગા નદીની સેવાતથી પેટ
 ભરે, અથવા નર્મદા નદીની માગીથી નિર્વાહ કરે, તેમ એક પત્રે

ઉભા રહી, હાથ ઉઘો રાખી ઝટ ડરે, પરંતુ જ્યાં સુધી માયા (કપટ) છૂટતી નથી, ત્યાં સુધી જનત જન્મ મરણ કરના પડે છે ગમે તો વૈષ્ણુ હો, ચાહે જાદુ હો, અને ચાહે વૈન હો, પરંતુ સરન પ્રકૃતિ અને અભ્યક્ષાન નિઃ કાપિ કત્યાણુ થતુ નથી તેમ કરેલ ક્રિયાઓનું ફલ પણ યથાથ મળતુ નથી

જ્યાં દલક્રિયા રહેલી છે, ત્યાં કોધાદિ દપાયો પણ રનય આતીને ઉભા રહે છે કે, જે દપાયો કરેન ધર્મને નષ્ટ બ્રહ્મ કરી નાખી વેપધારી પુરુષોને દુગતિ આપે છે જ્યારે ઈતર પુરુષોની તો વાતજ શી કહેની ? આજ કારણથી પ્રભુ ઉપરોએ છે કે —

પુરિસ્તો રમ પાવધમ્મુળા પલ્લિયત મણુયાણ જીવિય ।

સન્ના રૂઢ વામમુચ્છિયા મોહ જતિ અમ્બુહા મરા ॥૧૦॥

અર્થાત્-હે જાવ્યો ! તમે પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થાઓ કારણ કે મનુષ્યોનું ધણામા ધણુ આયુષ્ય ત્રણ પત્રોપનનું છે તેમા વળી સમયના અધિકારી તો પૂર ડાંગી વર્ષમા ન્યૂન આયુષ્યનાળા છે તો થોડા કાનમા વિવિધમગ્ન થઈ અવતી પુરો મોહ પામે છે વિવેક અને નિશ્ચય જનો તો ધર્મોનુગત વડે થોડુ પણ જીવન સફળજ કરે છે

નિચારવુ જોઈએ કે-મનુષ્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ઠાળની અપેક્ષાએ જરતક્ષેત્રમા પૂર ડાંગી વર્ષનું હવુ પરંતુ પચમ ાળમા તો ૧૦૦ વયનુ આયુષ્ય વ્યવહારથી ગણાય છે તે પણ, જે ડાઁ બાળ્યશાળી નિમિત્ત અને રોગ-રોક રહિત હોય તેનેજ હોય છે અન્યથા વતમાન સમયમા તો ૫૦ કે ૬૦ વર્ષની ઉમ્મરમા જો કોઈ મરે છે, તો તેને પણ લોકો બાળ્યશાળી માને છે વળી કેટલાક જીવો તો બાત્યાનરયામાજ

મરણાધીન થાય છે કેટલાક તરણાનસ્થામા તરણીને વશવર્તી બની પોતાને દાથે આયુષ્યચ્છેદનને વિષયાગ્નિથી ભસ્મસાત્ કરે છે માટે ખરી રીતે આયુષ્યરૂપ અમૃત ચ્છેદનનો પરિભોગ ધમધ્માનમા બ્યતીત કરવો એજ વાજબી છે સાસારિક તુચ્છ મુખેની આશાને લઈને જે કષ્ટો સહન કરવામા આવે છે, તેને ધ્માનમા લઈ ને જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રની શ્રદ્ધિ માટે ઉપસર્ગ-પરિપક્વો સહન કરાય, તો કેટલો બધો લાભ થઈ શકે ? ભગવાન કહે છે કે —

જયિ તા અહમેવ દુષ્પણ દુષ્પતિ હોઝમિ પાણિજો ।
 ઇવ સહિષ્ણિં પામણ અણિદેસે પુદ્ધે અહિયામણ ॥૧૧॥

અર્થાત્—‘ પરિપક્વ અને ઉપસર્ગ વડે દુષ્ જુ ખી નથી, પરંતુ આ અસાગ સસાગ્યક્રમા અનેક જીવો પરવશતાને ભોગવતા દુ ખો સહન કરે છે ’ એમ સમજૂ પ્રારના વિચારપૂર્વક, મનુષ્યે પરિપક્વ, ઉપસર્ગને સમભાનપૂર્વક સહન કરના જોઈએ પરંતુ વેશભાન તો નજ કરવો.

વમાધીન જીવોને પ્રતિસમય દુ ખ રહ્યા કરે છે, પરંતુ કેટલાક દુ ખો સહ થઈ ગયેના હોનાથી જીવોને દુ ખરૂપ લાગતા નથી મનુષ્ય, દેવ, તિથ ચ અને નરક ગતિના જીવો અનેક કષ્ટ પરપરા સહે છે પરંતુ જે કષ્ટ સહન થાય છે, તે અજ્ઞાનતા પૂર્વક અથવા પરવશતાપૂર્વક થતા હોનાથી લાભ થવાને બદલે ઉત્તરુ તુકસાન થાય છે તેજ કષ્ટો જો મમતાસંહિત, નાનપૂર્વક, વૈરાગ્યદશાથી સહન થાય તો, વળો લાભ થઈ શકે કેટલાક ધનાશાવાળા અને અત્યંત પુરૂષો દુર્જનોના વચનો બાજુ દષ્ટિથી સત્ન કરે છે કેટલાક લોકો નિશ્ચયમન અથવા રોગાદિને કારણે ધરતુ સુખ તજ દે છે, પરંતુ સંતોષપૂર્વક તજ શકતા નથી આવીજ રીતે આશાનુનદ કેટલાએક જીવો નહિ સહન કરી

ચકાય તેના તાપ, ટાપ, ઝેરી પનન વિગેરે કોશો સહે છે, સમુદ્રપાનાદિ સમયે દુઃખ સહે છે તેમજ દ્રવ્યના લોભી જનો તાત દિવસ ચમન દ્રવ્યની ચિતા એનામ ચિત્તે કરતા દિનભર બૂખ્યા રહે છે, પરંતુ તેજ પ્રમાણે જો પૂર્વોક્ત કષ્ટો ધર્મનિમિત્તે સહન કરવામા આવે, તો કાંઈ બાકી રહે ખર કે ? મુખના શિદ્ધારૂપ દિવચયનો સહન કરાપૂનકે રૂપ, રસ ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દાદિ વિષયોનો સતોષપૂર્વક ત્યાગ કરવાથી અને અન્ય પુરોના કોશો દટિમા રાખી મુનિધર્મ પાળવાથીજ તે મહાપુરો તાન, દર્શન અને ચારિત્ર ધર્મની ઉજ્જવલતા સાથે ઉપસર્ગ પરિપદ સહન કરી શકે છે અને તેમ કરનાથીજ નૌકિક અને લોકાત્તર બંને પ્રકારની શોભા વવારી શકાય છે વાદ રાખવું જોઈએ કે, પાત્રમા આવેના અવગુણો પણ સુધરૂપ થાય છે જેમ કે, બિજા માગવી લોકોમા હાકી ગણાય છે, પરંતુ સાધુઓને તે શોભાભૂત છે ભૂમિચયન જો કે દરિદ્રતાનું સૂચક છે, તોપણ સાધુઓને તે ભૂપણરૂપ છે તેવીજ રીતે અનેક વસ્તુઓ જે મૂઢાચારાસમા દૂષણરૂપ છે તે સાધુભાવમા ભૂષણભૂત છે અને તે અતમા સુખરૂપ પણ થાય છે તેવો માર્ગ થોડાજ પુરોના રૂએ જ ન્યારે અર્થ દુઃખ તેમજ પરલોકમા પણ દુઃખ, એમ ઉભય લોક ન્યા દુઃખમય છે, તે વાતને ઠીક માનનાર ધણા જીવો છે વસ્તુત જો મુખને પચન્તે દુઃખ રહેતું છે તે સુખ નથી કિંતુ દુઃખજ છે ન્યારે જો દુઃખને પચન્તે સુખ રહેતું છે તે દુઃખ નથી પણ સુખ જ દૃષ્ટાન્ત તરીકે, જૂઓ - મુનિધર્મ દ્રવ્યથી દુઃખમર દેખાય છે, પણ ભાવથી સુખમય છે જેમ —

જો દુષ્કમપ્રયાસો ન કુયુવતિસુતસ્વામિદુર્વાક્યદુ સ્વ
રાજાદૌ ન પ્રણામોઽશનયસનધનસ્થાનચિન્તા ન ચૈવ ।

જ્ઞાનાતિલેખજ્ઞા પ્રશમસુખમય પ્રેત્ય નાકાચવાસિ
ધ્રામણ્યેડમી ગુણા સ્યુસ્તદિદ મુમતયન્તત્ર ચત્નકુરુધ્યમ્૨૧॥

સાધુ દશામા કુષ્ટ કર્મનો પ્રયાસ નથી, કુટિલ સ્ત્રી અવિ-
નયી પુત્ર અને સ્ત્રામીના કુટુ વચ્ચેનો ભય નથી, જાદુ વર્ગને
પ્રભુભ કરવાનો સમય નથી, અશન (ભાત પાણી) વિગેરેની
ચિંતા નથી, અભિનય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે, લોભ પૂર્ણ છે, પરલોકમાં
સ્વર્ગાદિ શુભ ગતિ મળે છે અને પ્રશમ-સુખ કે જે નરેશ, દેવેશને
પણ મળતુ નથી, તે સાધુને મળે છે તે સાધુતામાં હે સુશુદ્ધિ
શ્રવે ! તમે યાત્ર કરો એક કરિ પણ કહે છે —

સાધુ રહેજે શુખિયા, કુ ખિયા નહિ લવતેશ,
અષ્ટ કર્મને છૂટના, પહેયો સાધુનો વેપ

તથાવિધાન

આના સાધુઓએ ખાસ કરીને તપનો મુખ્ય ગુણ નખવોજ
જોઈએ હતુ છે કે —

શુખિયા કુલિય ચ લેપય વિસ્રણ દેહમણામણા રૂદ્ધ ।
અવિહિન્મા મૈત્ર પવ્યણ અણુધમ્મો મુણિણા પવેદિતો ॥૨૨॥

અર્થાત્ — જેમ ભીંત ઉપર લગાવેલ ચૂનો કે છાણ વિગે-
રેનો લેપ વિંદળી જવાથી ભીંત શુદ્ધ થાય છે, તેમ અનશનાદિ
ખાણ તપ નડે કરીને વેદ દ્વારા કરતા કર્મ પણ પાનળા થઈ જાય
છે એ પછી સર્વ જ્ઞાનીતરાગ પ્રભુએ ગરૂપેન સરોત્તમ અદિ-
સાધનાન ધર્મનો સ્તીખર દરે છે

તપનું વિધાન ત્યાગીનર્ગ માટે છે કે તપ નિના અલભ્ય-

મની યથોચિત પરિશુદ્ધિ થવી લગાર દુષ્ટ છે મૃદુએ પણ જે પ્રભુએ પ્રદેશ પત્યતિથિએ પૌપધાદિકની ક્રિા કરે, તે દ્રવ્ય અને લાન બન્ને પ્રારના રોગોની શાંતિ થાય આજ કાન દ્રવ્ય રોગની શાંતિ માટે મોટા મોટા ડાક્ટરો પણ ઉપવાસ કરવાની ભલામણ કરે છે અતએવ શરીરની રક્ષા માટે પણ તપસ્યા ખાસ જરૂરની છે, હવે આપણે હજુવાર ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો ધાર્મિક વગના વિચારો પણ બ્યાજખી જણાશે જે શરીર માટે આ દુનિયામા મોટા મોટા અનર્થો થાય છે તે શરીર અહિંબ્યાજ પડ્યું રહેનાનું છે અને આત્મા પરલોકમા જઈ દુ મી બને છે બ્યાજકાન ગમે તેને પૂરો તો એજ ઉત્તર મળશે કે માફ શરીર ઠીક નથી હતું આન વરણુ દે, બોજન કરવું છે કના સુધી રહેવું છે, ઇલાદિ ક્રિયાઓ કેવળ શરીર માટે થાય છે, પરંતુ આત્મા માટે થતી નથી માટે શરીરને પાપનું ાગણ બતાવું તે વાજખી દુનિયામા જે માણસ અમુક માણસથી હુગાય છે, તે પત્રી તે હમ માણસનો નિશ્વાસ કરતો નથી તે પત્રી ભવોભન હગનાર અને ગુનિને આપનાર શરીર ઉપર મૂર્ખ કરી તપસ્યા કિથી સાથે નહિ કરી લેનાર કેવો ભોગો આ નિશ્વામુ છે, તે વાચક રમ્ય નિચાર કરશે આ શરીરનો જરા પણ નિશ્વાસ કરના લાયક નથી કારણ કે ટાણુ નાણે કેવા સમયે અને કેની સ્થિતિમા આ શરીરરૂપ દુર્જન આત્મા રૂપ સજ્જનને છોડશે, તેની ખમર નથી તેટલાજ માટે મુનિસે તપખ્યાનડે શરીરરૂપ દુજનો દુબલ રે છે આવી રીતે રેકે દરેક આત્મ સાધાભિનાયી મનુષ્યોએ તપખ્યાનો આ રૂ વો જોઈએ પરંતુ એક રાત ખાસ ખ્યાનમા રાખનાની છે, તપસ્યાનું ડળ ક્ષમા છે. જે તપખ્યા કરનામા આવે, તે વણી દત્તા અને શાંતિપૂનજ રની જોઈએ ગમે તેવા મુદ્દા આવે, ગમે તેવા કોધના ડારણો મળી જાય, પરંતુ

શાન્તરસમા ઝીનુ જોઈએ ઘણે લાગે એમ જોવામા આવે છે કે-તપસ્વીઓને પારણા વખતે અગાન્તિ થઈ જાય છે આદારને પ્રાપ્ત થવામા લગાગ પણુ જો વાર લાગી ગઈ હોય, તો આત્મ-દેશો સતપ્ત થઈ જાય છે પરંતુ તેમ ચુ ન જોઈએ આને માટે નંદનઋષિનુ દષ્ટાન્ત ખાસ સમગ્રમા રાખવા જેવુ છે

નંદનઋષિનુ દષ્ટાન્ત.

નંદનઋષિ સસાગવસ્થામા ઘણાજ દુખી હતા, તેની લાખી કથા અહીંઆ દિ રજુ કરતા કે-જા ઉપયોગી વિભાગ આપનામા આવે છે 'દુઃસ્વપ્નં હિ ત્રિગુણ્ય યાગતુષ્ઠિપ્રવર્ધકમ્' આ વાક્ય, આ મહામુનિના વતનથી ખરેખર ચરિતાથ થાય છે મહા-મુનિથી નંદનઋષિજી જ્યાંથી માણુ થયા, તે વિનસથી લઈને મરણ પર્વન્ત તેમજે સાધુનેવા ા પ્રતિષ્ઠા કરી હતી અને મહીના મહીનાના ઉપનામ ક ને પારણુ કરતા હતા તેમજે કુલ ૧૧૮૦ હપ માસખમણુ ક્યાં હતા તે તમામના પાગણુ રાતિ અને મુનિમેના રૂપ પ્રતિનાતુ યથાશ્ચિત પાનન કરના પૂર્વજ આવી પવિત્ર જિ-ગીને ગાગનાર મહાપુરુષ, કમનો હાય છે તેમા વિનકુલ આશ્ચર્ય નથી વળો દેવ અને નવો તેઓના ભકનો થાય, તેમા પણ કઈ નવાઈ નથી

જો- વખત સાધમેન્દ્ર સનામા બેઠા હતા, તે અવસરે અન-ધિનાન રહે પૂવોકર માણુગ્ય ા પવિત્રતા અને ઉચ્ચ તપસ્વ્યા જોઈ હંદ્રો રિગ રૂપ થયો, અચાત્ હંદ્રે પોનાતુ માયુ ધૂણાનુ ગુરતર દેવતાઓ હંદ્ર ા પાસે હાય જોડી બોલ્યા 'હે મહારાજ ! આ સમયે જેનુ માઈ પ્રયોગ ન થયી, કે જેથી આપને રિગ રૂપ થાય, માટે આપના રિગ રૂપથી અમે સકિત થયા છીએ, માટે તૃપા કરી જણાવો રિગ રૂપનુ કાગળ શુ છે ?' હંદ્ર બોલ્યા-

‘હે મહાનુભાવો ! મેં ભરતક્ષેત્રની અંદર એક મહાપુરુષના અવધિગાન વડે સ્થાન કમા, અને તેની અચળ અને અટળ પ્રતિભા જોઇ માગ મનમાં મોટું આશ્ચર્ય થયું. મેં મનથી તેને વદન કર્યું. ધન્ય છે આના પુરુષોને કે જેઓની હયાતીને લીધે મનુષ્ય સો-દેરનોડ કંઠા શોભિત અને ભાગ્યવાન છે.’ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ વચનો સાંભળી મિથ્યાત્વદૂષિત બે દેવો બોલ્યા ‘મહારાજ ! આપ અમારા નાથ અને નેતા હોનાથી અમે હા હા કરીએ તે બંને, પરંતુ મોઢ પશુ મનુષ્યમાં આવી અદ્ભુત શક્તિ હોય એ વાત અમારા અતઃશ્રુમાં સ્થિર થતી નથી. અમે તે મુનિવરની પાસે જઈ તે વાતનો નિર્ણય કરીએ અને તે પછી અમે તે વાત સાચી માનીશું.’ એમ કહી તેઓ ઇદ્રસજ્જાથી વિદાય થયા. તે સમયે પૂર્વોક્ત મહામુનિને પારશુનો સમય હતો, જેથી તેઓ આદાર લાવી આલોચના કરી જેવામાં આદાર કરવાની શરૂઆત કરે છે, તેમાંમાં બે દેવમાત્રો એક દેવ સાધુનો વેપ લઈ ત્યાં આગળ આવી નન-નકપિને એવા અસહ્ય અને કઠોર વચનો કહેવા લાગે છે — ‘હે કુદ ! હે ઉરભરિ ! હે વ્યંખટો ! આ પ્રમાણે ઠગાઈ કરીનેજ લેખિનો અદર કીર્તિનતાને વધારે છે.’ એક અતિશય ગ્વાન સાધુ જગીયામાં છે, તેને ઔપધ-આદારમાં ની જરા પશુ સગવડ કરી આપ્યા સિવાય માન પાડી હાવવા મન્યો છે તેથી વિકાર છે તને અને તારા જન્મને. તેમજ વિકાર છે તારી પ્રતિજ્ઞાને.’ ઇત્યાદિ વચનો સાંભળી નન-નકપિ હાથમાં કોળીંગો હતો તે પાંખા મૂની બોલ્યા—‘મહાનુભાવ ! શાનિ ગળે, હું ચાતુ હું.’ પછી જ્યાં જ્યાં ની જરૂર છે—આના વિદ્ય અનુભવી અદઃ પારશુ વચનો વિદ્યાવાન નાદક નિરુદ્ધાર નરનાર ઉપર ભાવન્યા આવે આદાર હોતી નહીં મેંમાંમાં નિવૃત્ત લગાડીને શાંતિ પૂરક ક્યો સીરપુગ્ગ પરોપનાર માટે જાય વાર ?

મુનિવગ આહારને ઉચે લટકાવી કૃત્રિમ સાધુ સાથે ચા'ના અને ન્યા ગ્નાનમુનિ હતા ત્યા ગયા ગ્નાન મુનિએ પણ તેમને દસ વીસ સ્થસ્તિ સહજાની દીધી અને નહિ કહેવા જેવા વચને કહ્યા, પરંતુ શાત સુધાનિધિ નંદનઋષિના એક શ્વાકામા પણ ક્રોધનો પ્રવેશ થયો નહિ, ઉનટો તેમને એવો વિચાર થયો કે, આ મુનિને સાતિ કેની રીતે પમાડું ? તુરત તે મહામુનિ ઝોપધ અને આહાર લેવા માટે ગામમા ગયા, પરંતુ પેનો ખીલો દેવ પ્રત્યેક ધરમા આહારને અશુદ્ધ કરી નાખવા લાગ્યો. શુદ્ધ આહારનો ઉપયોગ કરવા મહીનાના ઉપવાસી મુનિનર બરાબર એક પ્રહર સુધી જામતાજ રહ્યા, ત્યારે ધણી મહેનતે શુદ્ધ આહારની પ્રાપ્તિ થઈ, તે લઈને પેના ગ્નાન મુનિની પાસે આવ્યા તેવામા તે બનાનટી મુનિ અત્યન્ત ક્રોધ કરી બોલ્યો કે, ' આટલું બધી વાર ! ' નંદનઋષિ બોલ્યા કે, ' શુદ્ધ આહારની પ્રાપ્તિ કરના વાગ લાગી ' ત્યારે તે કૃત્રિમ મુનિએ (ટેવે) કહ્યું — ' વાહ દુરાચારી ! ડપટી ! ખીજાને માટે તો શુદ્ધ આહાર લેવો અને પોતાને માટે મન ગમતો આ કેવો ન્યાય ? ' ઇત્યાદિ મમભેદક વચનો સાબળવા જ્યા પણ તેઓ શાંતિમહાદેની પોતાના મનોમન્દિરમા નિરપદન ગમ્યા રહ્યા દેવો વિભગદ્વારા તપામે છે, તો જરા પણ ફા ફેર દેખાતો નથી ત્યારમાદ મુનિ પ્રવર ઢહે છે કે, ' હે નહાનુબાનો ! તમો શહેરમા ચાનો, ત્ય દવા, આહાર વિગેરેની જોગવાઈ નીક થશે ' આ પ્રમાણે નંદન ઋષિના વચનો સાબળતા ગ્નાન સાધુ બોલે જો, ' આટલું માનવને પરના દુખ ઉપર ધ્યાન રહેતું નથી નાગી તેની અવગ્યા નથી કે એક પણ પગલું ચાની વડું આરા ગ્નાથોન સાધુને વૈરાગ્ય્ય જનાર કાણે બનાવ્યા હશે ? એ ? પોતાના હાથે જાપ લીધી જણાય છે ' ઇત્યાદિ વચનો પ્રજોગાય

છતા ધીર, વીર અને ગજીર મદ્દામુનિનો મનોભાવ જરા પણ
 ગ્તાન થયો નહિ પણ પેના ગ્તાનને સાતિ ઠગવાના મનોભાવ
 અને સદ્વિચારની ઝેણીમા આજ થવા તેમજે ગ્તાન સાધુને કથુ
 ‘ મદારાજ ! તમે મારા ખજા ઉપર બેસો, હું તમને જરા પણ
 ધન ન થાય તેની રીતે ઉપાગ્રમે લઈ જાઉં ’ કૃત્રિમ ગ્તાન સાધુ
 સ્કંધ ઉપર ચડે જ્યારે ખીજો કૃત્રિમ સાધુ તેની માથે સાથે
 આલેશે જેમ જેમ તે મદ્દાતપસ્રી આગળ વધવા લાગ્યા તેમ
 તેમ તે ગ્તાન સાધુ દેવચક્રિન વડે ભાર વધારતોજ ગયો ન હતો
 ક્રપિ ભારો લીધે એક મ નીચા પળી ગયા તોપણ મનોમગ
 વડે આગળ ચાલતાજ રહ્યા જેમ ચાલતા ચાલતા શહેરનો મધ્ય
 ભાગ આ ધો અને જ્યાં આગળ હજારો મનુષ્યો વેપાર વિગેરે
 કામ માટે ગમનાગમન કરી રહ્યા હતા અને જ્યાં મોટા સામૂહોની
 દુકાનો હતી એવા જો નીચા પેના રસ્તા-સાડુએ ન નિરિન્
 સ્કંધ ઉપર અતિદુઃખમય વિન કરી આગી રહિનાનું તમામ
 શરીર ખગાળ થયું લેખા તે દુઃસ્કંધથી કળાળી પોતાનો ધધો રા-
 જગાર છોડી નામવા લાગ્યા હાલાર મની રહ્યો પગનું ન ન
 ક્રપિ પુદ્ધ અન્ન કરજીની વિચાર કરના લાગ્યા ‘ અહો ! આ
 મુનિ વણા રોગી છે નાસ્તનિ મીને તે કાની થી પર તુ જેને
 ઉપદ્રવ કરી કોવી બનાવે ન છ હવે ત્વી રીને તેમના રાગ પી શાનિ
 થાય ? ધધાનિ પ્રિચારતેલીમા ચડેના મદ્દામુનિ આગળ વડે છે
 તેરામ્મ દેવો તનો નિગમમાન બેઠાચક્રિન થયા અને તરતજ સ્કંધને
 છોડી મુનિવરની આગળ પિ ન રૂપ ધારણ કરી ઉભા ગયા અને
 દેવો લાગ્યા- મદ્દામુનિવર ! અમે મુદ્ધમાદેવનો નારી દેવો છીએ
 અત્યાગ સુધી આપની અન્નતા કરી આપો મોટું દુઃખ દીડું
 તેને માટે હમા ચાલીએ છીએ આપની પ્રશસા સૌધર્મેન્દ્રે કરી
 તેના ઉપર અમારી શ્રદ્ધા ન લાગવાથી અમે પરીક્ષા કરવાને આ-

વેના હતા એ કે ઉત્તમ પુરુષો પરીક્ષણીય દોષ શેજ નાહ,
તથાપિ અમારા જેવા અપાન અને તુચ્છ શ્રવે પ્રત્યક્ષ થયા સિવાય
ન તોય પામના નથી ' ઈલાદિ કહીને વિદાર્પ જે પુહ્નનો મુનિ-
વરના શરીર ઉપર માનૂમ પડતા હતા, તેને ચન્દન બનાવી મુનિને
વન્દન કરી મ્વર્ગ પ્રત્યે વિદાય થયા. તે પછી મુનિવર હર્ષ-રોડ
ગદ્ગદ, શાતવૃત્તિ પૂરક માસક્રમણુ પારણ કરી ધર્મધ્યાનમાં
પ્રવૃત્ત થયા "

ઉપરના દૃષ્ટાંતનો સારાશ એ છે કે-તપ, શાંતિપૂરક થવાથી
યથોચિત્ત ફળને આપી શકે છે, અને આવી રીતે તપમ્મા ઢરનાગજ
સાધુઓ કર્મનો લાય કરી શકે છે તે માટે ભગવાન કહે છે -

મત્તળી જહ પસુગુહિયા ત્રિહુણિય ધમ્મયદ્ધ મિય ગય ।
યત્ત વત્તિઆનદાણય વમ્મ ગયત્ત તયમ્મી માહણે ॥ ૧૦ ॥

અર્થાત્--જેમ પરી પોતાના ઢગી ઉપર લાગેલી વાળને
પાખ ફ ડાવના વડે દૂર કરે છે, એવી રીતે મુનિગમન યોગ્ય
મુનિઓ તપમ્મા વડે પુનઃનમ્રા બાનેના ઢમોનો લાય કરે છે

પછીઓ ગમે તેટલા મેના થયા હોય, પરંતુ જ્યારે પાખ તેઓ
દુઃખાવે છે, ત્યારે મેન દૂર થાય છે, અને પોતે મન્દ, નિમળ
વર્ણવાળા સુગોભિત માનૂમ પડે છે, તેજ પ્રમાણે જે મુનિવર
મુનિગમન યોગ્ય વિરિધ પ્રમરની જિજ્ઞાસુ ઢિયાઓ કરે છે, અને
યથારુચિ તપ કરે છે, તેના સુચિર મુનિગમે અતુલ ઉપમર્ગો
જે જે બનબનાને પણ ધમબદ્ધ કરે છે, તે પણ તેઓને આદર્શ
રહના નથી

અનુદૂળ ઉપમર્ગ

ઉપમર્ગ એ પ્રાગના છે-૧ અનુદૂલ ઓ ૨ પ્રતિદૂલ
અનુદૂલ ઉપમર્ગ, પ્રતિદૂલ ઉપમર્ગ કરતા અવિદ બળવાન છે.

ગમે તેવો પુરુષ હોય, પરંતુ અનુદાન ઉપસગથી દારી જાય છે કારણ કે મોહનીયકમ અનાદિકાળથી જીવને સસાર તરફ ખેંચે છે જેમકે ગમે તેવું લોહું હોય, તોપણ ચમક તેને ખેંચે છે કદાચ ચમક ન્દાનો હોય, અને લોહું મોહું હોય તો તે ખેંચી ન શકે, તોપણ અસર તો જરૂર થાયજ તેજ પ્રમાણે જીવમા કાષ સયોગથી આત્મનીય પ્રત્યય હોય, તો માતા-પિતાનો સ્નેહ ધણો હોવા છતાં પણ ધમથી ચૂકે નહિ અન્યથા તો જરૂર તે ચૂકી જાય છે કહ્યું છે કે -

उद्धिममणगारमेसण समण ठाण ठिय तवस्सिण ।

उद्धर बुद्धा य पत्थप अचि सुस्सं ण य त लभेज्ज जो ॥१६॥

અર્થાત્—સસાર ઊંડી સાધુધમ ત્રણે ઉભા થએન, અને નિહોય આદારનું લોજન કરનાર તેમજ નાના પ્રકારના તપ કરનાર અણગારને અનુદાન ઉપસર્ગો સયમના ઉત્તરોત્તર સ્થાનથી જરા પણ પરિભ્રષ્ટ કરી શકતા નથી બાળકો અને કુટુંબીઓ કદાચ પ્રાથના કરે કે, ‘અમે આપથી પાળના લાયક છીએ, અથવા તમે અમારાથી પાળના લાયક છો માટે અમને ઊંડી આપ ચાલી નિમ્નગા, તે વાળખી નથી ધત્યાદિ દાનાવાના કરી તે લોભ લેને થા’, પણ સાધુ અનાયમાન બાધ નહિ તેવીજ રીતે સ્ત્રી-પુત્રાદિ પણ અનુદાન ઉપસર્ગ કરે છે, જેમ કહ્યું છે કે -

जइ काटुजियाणि कामिया जइ रायति पुत्तकारणे ।

ददिय भिक्षुसमुद्रिय णा लब्धति ण सठवित्तण ॥ १७ ॥

जइ निय कामेहि लाविया जइ ण जाहिण चध रा घर ।

जइ जाजित नाउर ण णा लब्धति ण सठवित्तण ॥ १८ ॥

અર્થાત્—જો કે માતાપિતાદિ કરજીજનન વચનો કહે અથવા

સ્વયં પુત્ર નિમિત્તે રદન પણ કરે, પરન્તુ જો મુક્તિગામી સાધુ તેને વશ ન થાય તો આરિનના ઝ્યાનથી તે પરિશ્રષ્ટ થાય નહિ ૧૭ જો કે તેને પોતાના સબંધિયો ઈન્દ્રિયોના નિપથની આશાએ આપે, અર્થાત્ અનુકૂળ ઉપસર્ગ કરવા જેવું કરે અને તેમ છતાં ન માને, તો બાધીને ઘેર પણ લઈ જાય, તથાપિ વીર્યવાન સાધુ સયમથી બ્રાહ્મ ન થાય અને અસયમશ્રમિતની છત્રા રાજે નહિ, એટલે કે મરણ સ્વીકારવા તૈયાર થાય, પરન્તુ સ્વીકૃત આગ્નિને તો નજ છોડે પરિણામે સ્વજનો તેને વશ ન કરી શકે અને અજમના અધ્યયસાધથી પાડી ન શકે વળી પણ કહ્યું છે કે —

સેહતિ ચ જ મમાદ્વજો માયા પિયા ચ સુયા ચ મારિયા ।
પોસાદિજ પાસઝો તુમ લોગપરપિ જહામિ પોમજો ॥૧૯૧॥

અર્થાત્—માતા, પિતા, પુત્ર અને સ્ત્રી, નનદીક્ષિત અથવા દીક્ષા લેના સારૂ તૈયાર થએલ પ્રત્યે સ્નેહ કરી કહે કે, ‘તું અમારો છે, અમને દુ ખિતોને જો, તું વિચારતી ન છે, જેમા લાલ જણાય તે ઘર જો તું અમને ત્યાગ કરીશ, તો ઉભય લોકથી ત્યાગ થઈશ’

આની રીતે માતાપિતાદિ નનદીક્ષિત સાધુને સસાગમા લઈ જવા માટે અનેક ઉપાયો કરે છે, આનો વિસ્તાર અવ્ય સૂતકારે ખીજા અધ્યયનથી ત્રીજા અધ્યયનના અત મુધી જતાવેલ છે, તેનું દ્રુકમા લિખ્ત્વન અહીં કરાવનામા આવે, તો તે અસ્થાને ગણી શકાશે નહિ કેટલાક પુરૂષો દીક્ષાના સબંધમા સાધુઓ ઉપર ઘણીવાર ચીકાઈ જાય છે, તેમ તેમને ગાગો દે છે પરંતુ તેમા આશ્ચર્ય નથી કારણ કે વીરપ્રભુના સમયમા પુત્રપર રાગદષ્ટિને લીધે વિવેક અને વીરવ્યન પર આસ્થાવાળા જીવો પણ તે પ્રમાણે કરતા હતા, અને એ પ્રમાણેની રાગદષ્ટિને લીધેજ ભદ્રામાતાએ

અનતિમુકુમાળને વૈરાગ્ય સમયે એજ કહ્યું હતું — ‘કોણે તને ભોળવ્યો કેણે નાખી ભૂરકી રે.’ ઇત્યાદિ મોહજન્ય અસાન, જેટલી મેષ્ટાઓ ન કરાવે તેટલી ઓઝી કે દીક્ષા લેનારની કે દીક્ષા લીધેનાની પામે માતા પિતા, સ્ત્રી, પુત્રાદિ પરિવાર આરીને અનુકૂળ ઉપસર્ગો કરે છે અને તેમ જતા જ્યારે ન માને, ત્યારે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો કરે છે તે વિષે થોડો ઇશારો પ્રથમ લખાએ ન ગાથામા આવી ગયેલ છે, મારે વિશેષ ન લખતા નીચળ અધ્યયનના ખીજી ઉદ્દેશોમાથી અનુકૂળ ઉપસર્ગની કેટલીક ખીના સામાન્ય અને વિશેષ ભદ્રિઠ પ્રકૃતિના મનુષ્યોના ઉપકારને માટે અહિં લખવામા આવે છે

દીક્ષા લીધેનાને અથવા દીક્ષા લેનારને માતપિતાદિ પરિવાર વીંગીને કે ન કરતા કહે — ‘ભાઈ ! આ પારગ્યાથી આજ મુધી અમેાએ તારૂ પોપણુ કરેલ છે, છતા જ્યારે અત્યારે તું અમને પોપવા લાયક થયો ત્યારે ધગ છોડી ચાલો જાય છે હવે અમને કોણુ પાળશે ? તારા વિના કોઈ પાળનાર નથી

હે પુત્ર ! તારા પિતા હવે ધરડા થયા છે, થોડા વિવસના મેમાન છે તારી એન હજી કુવારી કે આ તારા ભાઈઓ સરથા પાળના લાયક છે, આ તારી માતા વિગેરે વગનું પોપણુ કર જેથી તારો આ લોક કીર્તિવાળો થાય અને પરનોક પણુ મુધરે કેમકે નીતિચાત્રમા કહેતું છે —

ગુરવો યત્ર શ્રુજ્યન્તે યત્ર ધાર્ય સુસમ્વૃતમ્ ।

અદન્તકલ્હો યત્ર તત્ર શશ્વ ! યમામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—જ્યા માતા-પિતાદિક ગુરુજનોની પૂજા થાય છે
જ્યા ધાન્ય શુદ્ધ થએલ હોય છે, અને જ્યા દત્તકનેશ થતો નથી

ત્યા હે શકે ! હું વાસ હું છું અથાત્ લક્ષ્મી શકને (ધરને) કહે છે કે, પૂર્વોક્ત ત્રણ વસ્તુઓ જ્યા વિદ્યમાન હોય, ત્યા મારે વાસ છે માટે હે પુત્ર ! અમારા ધરના રત્નસ્વરૂપ તુ જઈશ તો અમારે હમેશા ક્યેરા સહન કરવો પડશે, અને ક્યેશના સમયમા લક્ષ્મી રહેશે નહિ, અને તેથી અમે સવ થા હું ખી ચંદ્રશુ

હે પુત્ર ! તારા બાળકો નાના નાના છે, તારી સ્ત્રી નરયોવના છે કલય તુ તેનો ત્યાગ કરીશ અને તેનાથી કુળની મર્યાદા ન બની રાખી, તો લોકમા તારી અને અમારી હેલના થશે અર્થાત્ લોકાપવાદ રૂપ દુષણ લાગશે

અમે જાણીએ છીએ કે, તુ પાપબીર હોઈને મ સારરૂપ ઘરા-અહથી ઉદ્ધિગ્ન થએન છે, તથાપિ હમણા તુ ઘેર ચાન તુ આરબ સનારજનુ કાઈ કામ કરીશ નહિ ઈર્ષ નનુ કાર્ય ચાનરો, તો અમે સદાયક ચંદ્રશુ એકવાર કાર્યથી ચાખી જવાથી કામ ચાને નહિ ખીજનાર કાર્યમા જોડાવુ તને સર્વથા ઉચિત છે, માટે અમારૂ વચન માની ઘેર ચાન '

વળી ખીજી રીતે પણ સમજાવે છે —“ હે પુત્ર ! એનાર ઘેર ચાન, રત્નજન વગનો મેળાપ કરી પાછો ચાએ આવજે એટલામા અસાધુ નહિ ચંદ્ર જાય તુ ધરનુ કામ કરીશ નહિ ઈર્ષિગત ધર્માનુગત કરતા તને કોણ રોકનાર છે ? અથવા તુ યોગ્ય સમયે દીક્ષા લેજે કે, જેથી કરીને લામાદિ ઇચ્છાઓ તને માવા ન કરી શકે

હે પુત્ર ! અમે જાણીએ છીએ કે, તારે માથે દેણ ચએલ છે, તેથી તુ ચાની નિરૂપેન છે, પરંતુ તારે જરા પણ તેની ત્યન્તા ન કરવી અમે વેતુ પનારી દીકુ છે હવે તને વેધારમા ઉપયોગી જે દ્રવ્યાદિક હશે તે દઈશુ જરા પણ લાભ ન રાખીશ ”

ધમ્મ મા દેહતા.

ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે અનુકૂળ ઉપસર્ગો કરે છે પરંતુ ૬, ધર્માત્મા અને શરવીર જનો તેવા ઉપસર્ગોથી અનાયમાન થતા નથી અને જે કાચર પુરો પાઝા ઘર તરફ દોરે છે, તેઓ ઉભવથા અપમાનને પામી દુઃખનિના ભાગી થાય છે પૂર્વોક્ત અધિકાર, સૂત્રકૃત્રમની અદ્ય છે શ્રીકૃષ્ણમહેશ્વરના ૯૯ પુત્રો જે સમગ્ર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતા ત્યારે તેઓ કોઈની આશા લેવા મથા ન હતા કારણ કે ભક્તને અને જગત્તે અનાદિ કામનું વેર છે જગત્ ભક્તને વિદ્યકર છે સર્વ આસ્તિક સાધકો વૈરાગી પુરુષો બનામણ કરે છે કે 'પરિણ પુરુષોએ જલદી શુ કામ કરવું ?' તો તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એજ જણાવવામાં આવે છે કે, 'સસાર-સત નિરો છે.' તેમાં વિનય ન કરવો કહ્યું છે કે —

અચરિત્ત્વિ કિં વત્તર્થ્ય ચિત્તુપા મંમાગમ્મત્તિષ્ઠેદ્ ।

આ વાતને કેવળ જોનોજ કહેતા નથી પરંતુ વેદમતાનુયાયી જનો પણ બીજા સંપ્રદાય કહે છે કે, જ્યારે વિરક્તમાન આવે તેજ વખતે દીક્ષિત થવું —

યદહરેય વિરજ્યેત તદહરેય પ્રવ્રજ્યેત ।

વૈરાગી પુરુષે તો વિતબ કરવોજ ન જોઈએ વૈરાગ્યની સાથેજ સસારથી બહાર નિકળી જવું એના ધણા દંટાન્ટો જોવામાં આવે છે કે—વૈરાગ્ય થના છતાં 'કેમ થશે ?' 'શુ થશે ?' આવી શંકામાં શંકામાં મનુષ્યો પાઝા સસારમાં ધસી જાય છે આ ઉપર એક લૌકિક દૃષ્ટાન્તજ લ્યો —

“ એક મોટી ખાઈ છે તેને પાર કરના વાસ્તે બે પુરોએ એવો નિર્ણય લ્યો કે આપણે ખાઈને પેને પાર જવું છે ખાઈ મો હાથ પાંચ અને ત્રણ હાથ પડેણી છે હવે બંને જણાએ ખાઈની પેટનાં દૂર જઈ ગયાં મની, એક જણાએ તો બગમન વેગ સાથે કુત્રી માર્યો તેની તે ખાઈને પેને પાર જઈ પડેાઓ પરન્તુ બીજાએ દોડતા ગંગામાં નિચાડ લ્યો કે ‘ હું ફરી રાકીય કે નહિ ? ’ આવો નિચાડ આપતાજ તેનો વેગ ભગ થયો, અને ખાઈને નિતારે આવી ઉભો થઈ રહ્યો ” તેજ પ્રમાણે સમારમા રહેતો છતાં જો પ્રેરાગમ્ય વેગમાં ને વેગમાં પાર થઈ ગયો, તો તો ઠીક, નહિ તો, લગભગ નિચાડીને થયો કે તરત વગમ્ય મદ થઈ જાય છે અને ત્યાનો ત્યાજ પડી ગયું છે પછી ગમે તેની માન્ય પ્રતિના હરી હાથ પગ્નુ તે તમામ વીમે ધીમે પ્રિપચામ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે તેટલાજ માટે શાન્ત મોએ નિગમ પ ની મેળનનામાં વિનય ક્રિયા કરનારુ સૂચવેન છે

હવે, સસારના એવા મનુષ્યો કે જેઓ માતા પિતાદિના અનુકૂળ ઉપસંગો વડે પરાભવ પામી ધર્મ ડોડી કે છે, તેઓના સબધમાં નેહુ છે કે —

અન્ને અંગેહિ મુચ્છિયા મોહ જતિ તગ અસબુહા ॥
વિન્નમ વિન્નમેહિ ગાહિયા તે પારેહિ પુણો પગલિમયા ॥૨૦॥

અર્થાત્—જ્યાં પગલમ વાળા જીવો, માતા પિતાદિ પતિ વાગ્યો ઉપદ્રવિત થઈને મોહ પામે છે અંગે સમસ્ત પ્રકારની મર્યાદા રહિત બનીને શ્રી આત્માસ અગીઝર કહે છે વળી તેઓ મૃદસ્થાનાસમાં જઈ ફરીને ફૂંક મારે વડે કમળવ કહે છે અર્થાત્ ફરી જે અવસ્થા થાય છે, તેની અન્દર પૂત્રાવસ્થા કરતા નિશ્ચય ધીક બને છે

એ મુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે જિંચી જૂમી ઉપર ગએલ પુરુષ જ્યારે પડે છે ત્યારે તેને વિશેષ દાનિ થાય છે તેવી રીતે અચ્ચારમે ગુણધ્યાનકે ગએના જનનો પાત થના તે પ્રથમ ગુણધ્યાનકે પણ આવી જન છે સવમલાનથી પરિબ્રષ્ટ થએન જન પ્રાય ત્રાવકના પ્રતથી પણ પતિત થાય છે લૌકિક કહેવત છે કે ‘વાતેય આ-ક્ષણી તરકડીમાંથી જાય.’ તેમ પતિત એા વિશેષ પીઠ નને છે, તેના માટે સાધુઓએ ‘દ’ દેતુ એના પ્રયત્નો ઉપદેશ મુત-કાર આ નમાણે આપે છે —

તમ્હા દયિ હયલ પઢિય પાયાઓ ચિરતેમિનિષ્કુદે ।
પણય વીરે મહાચિદિ નિદ્ધિપદ નઆડય ધ્રુવ ॥૨૧॥

અર્થાત્—અનુકૂળ ઉપસંગો કાચર પુરોને ધમધ્યાનથી પરિ-બ્રષ્ટ કરનારા હોનાથી, તે મુક્તિમનયોગ્ય સાધો । તુ તત્ત્વાતત્ત્વનો વિચાર કર સસાગ્રથ એા મદ્દા-મ કરે છે તે જનનો વિપાકે અતિ કડુ થાય છે તેને તુ જો અને રનય પાપચં શાન થા, તથા પાપના કારણો જે પ્રાણાતિપાતાદિક આશયો છે તેનાથી તુ નિવૃત્ત થા, તેમજ સદસદ વિચારમા કુશળ થઈ કર્મશત્રુનો નાશ કરવા વીરનનને ધાગણ કર અને મુખ્યિયુક્ત જે મુક્તિ-માર્ગ છે, તેમા લીન થા અર્થાત્ સદનુધ્યાનમા તત્પર રહે આજ વાત વળી આગની ગાથામા પણ બતાવી ॥ —

વિચારિય મગ્ગમાગજા મળયયમાવાયણ મરુહો ।
વિચારિય જાણયા આરમ જ મુમરુહ ચરેજામિ ॥૨૨॥
તિલેમિ

અર્થાત્—સાધુ કર્મનો નાશ કરનાર જ્ઞાન દશન અને આરિય રૂપ મુક્તિ માર્ગ પ્રાપ્ત થતા મન વચન અને કાયાના દંડ

ગદિતપણે, પગિગ્રહ અને કુટુમ્બ પરિવાગને વેરાગ્ય લાનનાથી છોડી, સાવધ વ્યાપારનો સાગ કરી, તેમજ ઈંદ્રિયોના નિકાજ સંતિત બનીને નિયત્રે એ પ્રમાણે શીશુનર્ભારવામી જન્મવામીને કહે છે

શ્રીનીરંબ્રજુનો ઉપદેશ કરના મોક્ષ પગલે છે સુવગડાગ સુ-
ત્રના ખીજા અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશમા ૨૧ મી અને ૨૨ મી
ગાથામા જે ઉપદેશ આપેનો છે, તે આદ્યગીય અને માનનીય છે.
તેની અદ્વર દ્રવ્ય એ શબ્દમા મોટું ગદ્ય રહેલું છે તેનો અર્થ
'જો' એટલે 'નિચાર કર' એવો થાય છે આ જગતમા જીવો પોત-
પોતાના કરેલા કર્મોનુમાર ચોરાલી લાખ જીવોનિમા પરિભ્રમણ
કરે છે તમામ જનનારો કર્મ અને કર્મોનુમાર ફલને માને છે
કર્મોનુમાર ફળ આપનાર ઈશ્વરને માનનાર ન્યાયદર્શનકાર વગેરે
દનનંદારોને બાદ કરતા બાખીના તો કર્મોનુમાર ફળને સ્વીકાર
કરે છે વાગ્દાયિક વાત પણ તેમજ છે ઈશ્વર રાગ, દ્વેષ, મોહ,
આયા, કામે, ક્રોધાદિ દ્રવ્યોથી સંદિગ્ધ હોનાથી, દુનિયાનો વ્યાપાર
માથે લે નહિ, ઠાગલું કે દુનિયાનો વ્યાપાર વે વાના કારણો તેમને
નથી, અને ઠાગલું વિના કાયની ઉપત્તિ થતી નથી એ અદ્વય
સિદ્ધાંત છે જેમકે —

યાદૃશ મિચતે કર્મ તાદૃશ ભુજ્યતે ફલમ્ ।

યાદૃશમુપ્યતે યીજ તાદૃશ પ્રાપ્યતે ફલમ્ ॥ ૧ ॥

જેવું ખીજ વાનનામા આવે, તેવુંજ ફળ મળે છે જેમ જન-
વાની વહિ પનાય નહિ, તેમ જેવું કર્મ કરનામા આવે, તેવુંજ
ફળ મળે છે, તેટલા માટે કર્મ બાધતી વખતે વિચારનીય થવું કે,
જેથી કરીને તેના નિષાગ્રો ઉત્પન્ન થતા દાય વેાય કરવાનો
વખત આવે નહિ શસ્ત્રકારો અને-યુક્તિપૂર્વક જીવોને પોકાર

કરીને સમજાવે છે કે હું હવે જરા તત્ત્વવિદ્યે વ્યવહારનો વિચાર કર, જે શુભાશુભ કમ કરીશ તે તારે ભોગવવાના છે અન્ય કોઈ ભાગીદાર થતું નથી હા, અનન્ય પાપથી એ કરેલ ધન લેના તો જેઓ તોનાર થશે પણ પાપજન્ય પાપ લેવા કોઈ તૈયાર થશે નહિ કોઈ અનિપ્રેમી વરા થઈ જાય છે કે- 'હું ભાગ લઉંશ' પરંતુ તેમ થતું નથી કારણ કે કૃતનાશ અને અકૃતનો આગમ સ્વભાગની અદર હોતો નથી માટે તે સુને ! તું પ્રત્યક્ષ જગત્નો નિયમ જાણે છે પણ આ અસાધ્ય સસાર રૂપ પારાનારમા જીવે આપિ બાવિ અને ઉપાધિમા શુભા એલા સ્વજનનો પાપમય નિગમન કરે છે જે તે જાન જ્ઞાન દક્ષિણ અને આરિન કાલ રત્નાવની આગધનામા ગામ્બુ હોત તો કલ્યાણમાગની પ્રાપ્તિમા કંઈ વાર લાગત નહિ પરંતુ જ્યાં સુધી મોહ માતગ મિત્ર પર ઘેરન હોય, ત્યાં સુધી હવેને આગળ વધવાનો વિચાર થતો નથી શું સસારમા રહેલ જીવે સસારને હીક માને છે ? હાપિ નહિ તથાપિ મોહ મદામ ન જેવા વેપ પહેરાવે, તેના પહેરે છે જેમ નવાવે તેમ નાવે છે અને જેમ બદાવે તેમ બદે છે અથવા મોહનશ થએના અને પાપવાત અપરધીય અથના અના ગણીત હોતી નથી સર્વે કૃત્ય પ સમજે છે તેટલાજ માટે સૂત્ર ૧૭ 'પરિત' પ સાથેજ આપે છે

પરિત કોણ ?

જેના નિનારથી કાર થતું નથી, તેમ મોહમાત્ર નિગળ પછી થતો નથી નાસ્તવિ તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી જ્યારે મોહના ગમે અને તેની નેષ્ટાઓ માનમ પડે છે, ત્યારે કંપાણુ ઈફી વીરપુરો સ્વસતનો ઉપયોગ કર છે અને પરસવાને તિનાજી આને છે અને ત્યારેજ તે પરિત ગણાય છે શાસ્ત્રો સાક્ષ્ય છે કે

‘ય ક્રિયાવાન મ ચ પણ્ડિત’ જે ક્રિયાવાન હોય, તેનેજ સાચો પડિત જાણવો તે સિવાય અન્ય તો કેવળ આધારીજ પડિત છે તેજ વાતને ઉપદેશશતકાર પણ બતાવે છે —

ચિદ્રાત્મા ન પરોપદેશકુશલાન્તે ચુક્તિમાપાધિદો

નો જુર્યન્તિ દિત નિજસ્ય કિમપિ પ્રાપ્તા પરાભ્યર્થનામ્ ।
તસ્માત્ વેચલમાત્મન કિલ કૃતેન્નુષ્ઠાનમાદીયતે
મર્થ્યેયં સુદૃઢકલાભનિપુઠૈસ્તેભ્યા નમ મર્થદા ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—પરોપદેશ દેનામાજ માત્ર કુશળતા રાખનાવાળા માણસો ખરેખર નિદાન નથી તેઓને કેવળ ભાષા-ચુક્તિનાજ જાણુ સમજવા જોઈએ જેઓ લગાર પણ રીઢિન કરતા નથી, તેઓ પરની અભ્યર્થના પામે છે, અર્થાત્ જીજ્ઞાસા ક્રિક્રોધ અને છે તેટલા માટે સુકૃતના અસાધારણ લાભમા જે ચતુર પુરોહો, કેવળ આત્મ-ક્રયાણુને માટે શુભાનુષ્ઠાન કરીજારે છે, તે પુરોહો ખરેખર વદનીય છે શાસ્ત્રમાર કહે છે કે—તેવા પુરોહોને મારો સર્વદા નમસ્કાર હો. ક્રિયાવાન પડિત ગણાય છે જેવ પોથી ભાગી કુતર્ક કરનાર, અથવા અન્યને ઉપદેશ દઈ ગ્વય અનગ રહેનારને પડિત ગણી નકાચ નહિ વળી શતકકાર કહે છે કે —

દિત મ જુર્યાન્નિજકસ્ય ચો દિ પરોપદેશ સ વદાતિ મૂર્ખે ।
વચલ્લ મૂલ્ સ્વવપાદયોઽથ વૃથ્યેત મૂઢેન પરસ્ય ગેહમ્ ॥૧॥

જે પુરુષ પોતાનું દિત કરતો નથી અને અન્યને ઉપદેશ આપે છે, તે મૂર્ખ માણસ પોતાના પગમા જળતું જોતો નથી, પરન્તુ જીજ્ઞાસા પરો જળતું જૂએ છે અર્થાત્ જે માણસ પોતાના આમા પર ધ્યાન નહિ દેતા જીજ્ઞાસા ઉપદેશ કરે છે, તે પડિત નથી જે પોતાનું ક્રયાણુ દગ્વા પૂરક જીજ્ઞાસુ ક્રયાણુ દગ્વા

ઉદ્ધમ કરે છે, તેજ પાત્ર છે અને મોહો પણ તેજ હતી શકે છે તેટલા માટે ગાથામાં ‘વીર’ એવું નિરોધી આપેલ છે બીજા વીર પુરોહીની અપેક્ષાએ આજ વીર વાતવિદ વીર છે જગતને હતના, દેવ નામધારી કેટલાક દેવોને પણ સ્વામીનશનતી જનાનનાર, અને મુક્તિસોપાન પર આડું થનાર સુમુખ જનોને પણ સસારાર્થવમાં ફેળેના જે મોહનાક્ષસ છે, તેનો નિરસ્કાંક કળાગ ખરા વીર મહાન છે બીજા વીરો પાપ કર્મમાં આસન્ન હોય છે, જ્યારે આ વીરને માટે તો પાપામાં વિરથ એવું નિરોધી આપેલ છે પાપ કર્મથી નિરત એટલે કોઈપણ પાપમાં નહિ કરનાર સસારમાં તેવો કોઈ હવ નથી કે, જે પ્રતિસમય કર્મબંધન કરતો હોય, પરંતુ વીરપ્રજુના કેટલાંક એવા અણગારો હોય છે, કે જેઓ નવા કર્મોને આવના દેના નથી, અને પુરાણા કર્મોનો નાશ કરે છે પહેલા એમ કહેનામાં આન્ય છે કે “સસારમાં તેના કોઈ હોયો નથી, કે જેઓ પ્રતિસમય કર્મબંધન કરતા હોય, તેના માટે એન ભૂતનયની દૃષ્ટિમાં જ ના મુખી સિદ્ધ થએલ નથી ત્યાં મુખી સસારરથ કહેનાય છે તેથી શ્રીનીર પ્રજુના સાધુઓ સસારરથ હોના જોઈએ, અને જ્યારે એમ છે, તો કર્મબંધ થવો જોઈએ અને તેમ ન માને તો સસારરથ હવ પ્રતિસમય કર્મબંધન કરે છે, એ વાત હી. દરતી નથી ’

આના ઉત્તરમાં જાણુ જોઈએ કે, જરૂર તેનો કર્મબંધ કરે છે, પરંતુ તે અત્યંતર હોનાથી અબધરૂષ છે જે પ્રમાણે કેવળા એક સમયે સાતાવે નીચ કર્મ જ્યારે અને તે બીજે સમયે બોગવે, તેથી તે બધરૂષ નથી તેમ શુભાગમ અક્યાથી, જ્ઞાન દશન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના આરાધક એવા અપ્રમત્ત જ્ઞાનમાં વર્તતા સુનિ કર્મબંધ અત્યંતર કરે છે, અને વિશેષ નિર્જર છે, તેથી

અબધઃ કહેવામાં હજી નથી કર્મ શુભ અને અશુભ
 બે પ્રકારના છે અહીં ‘અશુભકર્મથી નિરત’ એમ ગતાવેન છે
 શુભકર્મનો બધે, કથયિત પ્રમારે મુક્તિનો સાધક છે અતુત્તર
 વિમાનના દેવોનું નામ સત્તત્ત્વ છે તેનું કારણ એ છે કે-તેઓ
 પૂર્વ લગભગ એણિમા આર્ય થઈ મર્યા હતા, અને જો માત્ર લગ
 જોટલુ આયુષ્ય પૂર્વ લગભગ તેમને વધુ હોત, તો તેઓ પણ જરૂર
 મુક્તિ નગરીમાં વાસ કરત પરંતુ માત્ર લગ આયુષ્ય અધિક
 ન હોનાથી પુણ્યપુણ બાળી રહી ગયો તેથી ૩૩ સાગરોપમના
 આયુષ્યવાળા દેવો થયા અહીં પુણ્ય મુક્તિનું પ્રતિબદ્ધક
 થયું છે પરંતુ મુક્તિની ઝાપ એકાન્તતારી પણ એ સિદ્ધ કરી
 આપી છે

ઈન્દ્રાદિ પદની પુણ્યથી મળે છે, ઈન્દ્રાદિ અને ત્રિપટિ શનાકાદિ
 પુણ્યોને મુક્તિની ઝાપ લાગેલ છે, તેજ કારણથી પુણ્ય પણ મુક્તિ
 પ્રાપ્ત થનામાં શુભસાધન છે અન્નમા તેનો કાય છે જેમ મનુષ્યગતિ
 મુક્તિનું કારણ માનેન છે તેનો પણ અતે કાય છે અર્થાત્ અતમા
 કાય થનાર કાગલુ વધ શકે છે પુણ્ય પાપરાયો કાગલ છે, જ્યારે
 ક્ષાપિત્ત તાન, રક્તન અને ચારિત્ર અનતર કાગલ છે માટે ‘પાપથી
 વિરત’ એ વિગેયણુ આપેન છે અન્યથા ‘કર્મથી નિરત’ કહેત, જેથી
 પુણ્યમધનો સાગ કહેનાત હવે અભિનિવૃત્તનો અર્થ એ છે કે,
 ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આદિથી સાત થએન ક્રોધાદિથી
 અસાત પુરુષ પાપથી નિવૃત્ત થઈ શકેતો નથી પૂર્વોક્ત નિરોપણુ-
 વિગિષ્ટ પુણ્ય ન્યાયયુક્ત અને મુક્તિયુક્ત જે મુક્તિમાર્ગ, તે પ્રાપ્ત
 પ્રાપ્ત થાય છે તેટલા મળે ‘વળગ’ એવું નિરોપણુ આપેન છે,
 તેનો અર્થ એવો છે કે, સત્યમાર્ગને પ્રાપ્ત થએન અથવા સમસ્ત
 પ્રજા ના પરિગ્રહને છોડી વૈરાગ્ય-પદનીને અનુસરેલ

મુનિયોની મહિમા

અહીં વાયુરૂપે સમજવું જોઈએ કે, આત્મવ્યાધિ રૂપ કટપવૃક્ષને લાંબીએ રૂપ કૂનો ઉત્પન્ન થાય છે તે આત્મસદ્ધિ ગણાય છે. સદ્ધિઓનો ઉપયોગ તેઓ કરતા નથી કેવળ શાસનોન્મતિના કારણમા તેઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે તે સદ્ધિનું દિગ્દશન અહીં દર્શાવવામા આવે છે

તપસી મુનિવરોની નાસિઝાદિયો મેન ઔપધરૂપ થાય છે જેમ ચંદ્રની કાંતિ વડે પવતની વનસ્પતિઓ ઔપધરૂપ થાય છે, તેમ તેમના રોગેષાદિનો લવમાન થઈ કુળિના શરીરને લાગે તો તેનો રોગ સવ થા નહ થાય છે, અને કાટિરસ વડે જેમ તામ્રશશિ સુવર્ણ થાય છે તેમ રોગીનું શરીર કચન જેવું થાય છે કાનને સાંધી ઉપન્ન થએલ અને શરીરથી ઉત્પન્ન થએલ મેન સર્વ રોગિઓના રોગને નાશ કરના સમર્થ થાય છે અર્થાત્ તે મુનિવરોના શરીરના સ્પર્શમાત્રથી પ્રાણીઓ મને તે રોગનાળા હોય તોપણ નીરોગ થાય છે જેમ નિજળીના સ્પર્શથી વાયુ નાશ પામે છે, અને ગદહસ્તિના મના ગદહ રડે ચાન્ય હમ્તીઓ પનાવન થાય છે તેમ મને તેવું વિષમિતિન અન્ન તે મુદ્ગુઓના પાત્રમા અથવા મુખમા આવતાજ અમૃત થાય છે

જેમ મત્રાક્ષરના સ્પર્શથી નિં નાશ પામે છે, તેમ તે વાયુ મનોના વચનના શ્રવણ માત્રથી મ્હોની વ્યાધિવાળા જીવોની સમસ્ત વ્યાધિઓ શાંત થાય છે નખો રોગ, દાંતો અને બીજા પણ શરીરના અન્યથો ઔપધપણને પામે છે સ્વાતિનક્ષત્રનું પાણી શુક્તિમા મોટી, સપના મુખમા નિપ અને વાસની અદર વશ-લેચન-ધર્ત્વાદિ લાવેને પામવામા પાત્રજ કારણ છે, તેમ શરીરના

અન્યવેળે જે મહાનથી અસુન્હુ છે, તેપણુ તપસ્નેત્ર વડે જ-
રૂ પૂર્વોક્ત મહિમાને પામે, તેમા જગ પણુ સસય કરના જેવુ
નથી આજ કાવના જીવે પૂર્વોક્ત વાતને હમી દાઢરો, પરન્તુ
તેઓ જ્યારે યોગના માહાત્મ્ય પગ દષ્ટિ દેરો, ત્યારે તેઓને જણાશે,
જે તમામ દર્શનકારો યોગના મહિમાનુ વર્ણન કરતા અપિમાદિ
અષ્ટ સિદ્ધિઓ બતાવે છે, જે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વ્યવહાર કરનાર
મનુષ્યોને હુદ્ધિગમ્ય નથી, ઝના વસ્તુત સાચી દોવાથી શાસ્ત્રકા-
રોએ યથામતિ વર્ણવેલ છે આના નામ માન અહીં વખનામા
આવે તે પહેલા, તેની સત્યતાને માટે એટલુજ કહેવુ જરૂર
છે કે—

શાસ્ત્રમા પદાર્થ એ પ્રગટના કલા છે—હેતુસિદ્ધ અને હેતુથી
અગમ્ય જે પદાર્થો હેતુગમ્ય નથી, તેમા આપણા જેવાઓની
હુદ્ધિ કયા મુધી કાચ કરી શકે ? પ્રથમ એટલો નિચાર કરવો જો-
ઈએ કે શાસ્ત્રોને કહેનાર દેાણુ છે ? તેની પૂણુ મીમાસા થઇ ચૂકી
દોય, તો તે વાત અક્ષરત સત્ય માલૂમ પડે આ અપિમાદિ અષ્ટ
સિદ્ધિઓ વહનાગ, ગગ-દ્વય રહિત સર્વસ અને સર્વદર્શી શ્રીમહા-
વીર દેવ છે, તથા તેજ દેવનુ અનુકરણ કરનાર છુદ્ધ અને પતંગ-
જલિ વગેરે પણ છે તેઓ તમામ યોગ રૂપ વપરદાના પુપ સ્વ-
રૂપ અપિમાદિને માને છે, અને તેનુ વાસ્તવિક રૂપ કેવળજ્ઞાન
બતાવે છે અને તે રૂપનો આસ્નાદ સપૂર્ણનિવૃત્તિ છે, જે
કદાપિ નાશ થનાર નથી

અપિમા, મહિમા, પ્રાકાશ્ય હશિત્વ, પગિત્વ, લ-
લ્લિમા, યત્નનામાનસાયિત્વ અને પ્રાપ્તિ એ આઠ સિદ્ધિઓ
ઉપરાત ખીજ અનેક મહાત્મ્યો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો થોડો
અર્થ અહીં દાકનામા આવે છે —

(૧) અગ્નિમા, એટલે મોટા રૂપને આપ્તવરૂપ બનાવે, અથાત્ સોમના ઊંચાથી દોરાની માફક પેને પાર જઈ શકે (૨) મહિમા, મેરૂથી પશુ ઉચ્ચતર સગીર કરવાનું સામર્થ્ય થાય (૩) પ્રાકાશ્ય, એટલે ભૂમિપર જેમ ચાને તેમ જળમા ચાનવાની શક્તિ અને જેમ જળમા ચાને તેમ ભૂમિમા ચાનવાની શક્તિ (૪) ડિશિત્વ, જેના વડે તીર્થ-ર ચક્રવર્તીદિકની સદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા સમ્પત્તિમાન થાય તે (૫) વગિત્વ, જેના વડે કૂર જન્મુઓ વશવર્તા થાય તે (૬) લઘિમા જેના પ્રતાપે વાયુ કરતા પશુ હનુ સરીર થાય તે (૭) યનકાભાવસાચિત્વ, જેના મહિમા વડે દમ્બિત નાના પ્રકારના કપો થઈ શકે તે (૮) પ્રાપ્તિ, જેના ભેરથી મેરૂ પરિતારદિ અથવા મૂર્ત મડગનો રૂપગ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ સિવાય બીજી પશુ અનેક સદ્ધિઓ છે જેનો વિસ્તાર યોગશાસ્ત્ર અને ઋષ્યલહેવચરિત્રને જોવાથી માલૂમ પડશે આટલું પ્રસંગોપાત્ત કહી હવે બીજા ઉક્તને તપાસીએ

મન્દાહિનો ત્યાગ

પ્રથમ ઉદ્દેશમા શીતપખેર ભગવાને પોતાના પુત્રાને જે ઉપદેશ આપેનો છે, તેનેજ પુનઃ દુરુરવાને માટે તેમજ ઉપશમભાવની વિશેષ વૃદ્ધિને માટે બીજા ઉદ્દેશનો પ્રારભ કરતા નજીક છે —

તય મ ચ જહાહ મેગ્ય ઇતિ સંસ્થાય મુળી જ મજ્જહ ।

ગોયમ્મતરેણ માહ્ણે અસેયક્કરી અન્નેમિ રૂક્ષણી ॥ ૧ ॥

જે પરિમથક પર જળ સમારે પરિવત્તહ મહ ।

અદુ રૂક્ષણિયા ઉ પાવિયા ઇતિ સંસ્થાય મુળી જ મજ્જહ ॥૨॥

અથાત્—જેમ સર્પ કાચળી છોડીને તેનાથી દૂર યાય છે, તેમ મુનિવરો કર્મનો ત્યાગ કરે છે કાચળાભાવથી કાચનો પણ અભાવ છે, એમ મમજીને મુનિઓ ગોત્ર અથવા જાતિ, કુલ અને રૂપાદિના મનરે ઉન્મત્ત થાય નહિ, તેમ બીજાની નિન્દા પણ કરે નહિ (૧) જે કુવે અન્યનો પાત્રવ કરે છે, તેઓ દીર્ઘ સ-સારરૂપ કાતાગમા પરિબ્રમણુ કરે છે પગનિન્દા એ મહાપાપનું દારણુ છે, અને તેટલાજ માટે 'પાપિની' એવું વિરોધણુ તેને આપેલું છે, તેમ જાણીને યોને મ કરે નહિ (૨)

હુ બન્યો ! શ્રીનીતગગ દેવનો ઉપદેશ ખરેખર ખ્યાનમા લેવા લાયક છે તેઓ શું કહે છે ? જેમ સર્પ, કાચળી ત્યાગ કરવા લાયક હોવાથી, તેનો ત્યાગ કરે છે, અને જો તેમ ન કરે, તો કુદગા પામે, તેવી ગતે મુનિનો મુખ્ય રર્મ, કર્મનો નાશ કરવાનો છે કોનાલિડ ગાયને મુનિઓ કર્મનું દારણુ સમજે છે, કર્મને યોને કપાયને અન્વય વ્યતિરેક છે, એટલે પાપની મરતદ શામા કર્મની મરતા અને પાપના અભાવમા કર્મનો અભાવ છે

જાણીને મુનિરનો મિતકુલ કપાય કર નહિ તેમજ આ મ માહેના ગાઇ પણ મને મનોમર્મ મા પ્રવેશ પણ કરના દે નહિ આતીર્થ વગેરે કર્મની નિજાના મને પણ નિવારેલ છે, તો પત્રી બીજા મહોનું કહેતું એ શું ? રણી મુનિવરોએ બીજાની નિન્દા પણ વાપિ કરી નહિ, પગની નિન્દા થવાના સમયને ઉપગ્રિયત કરનાર મતારગ્યા છે ત્યાગે મનમા ઉત્પન્નભાવ થાય છે, ત્યાગજ બીજાની નિન્દા ગાનો સમય આને છે અને પગનિન્દા સમાન બીજા પાપ નિયામા ભાગેજ દરે પગનિન્દા કરનાર રસ્ય મહા નિન્દનીય કર્મ જાવી મસાર કાતારમા પશુની માફક પરિબ્રમણુ કરે છે, અને અનન્ત જન્મ મરણાદિ કષ્ટો સહે છે તેજ દારણુથી,

સૂનકારે નિન્દાને 'પાપિણી' એવું નિશાન આપે છે. હે મહાનુભાવો ! જો આત્મ પાણીની અભિવાધા રાખતા હો, તો જાગૃતા વસ્થા તો ફર રહી, પરંતુ ત્વખમા પપુ પરનિન્દા કરશે. દિ. કદાચિત્ નિન્દા કરનાર વ્યસન પપુ હોય, અને તમારે નિન્દા કરી જ દોષ, તો તમારી પોતાનો નિન્દા કરે. કે જેથી કાષ્ટનાર ઉદ્ધાર થઈ શકે વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાત્મનિન્દાનો પણ નિરોધ કરે તો છે, કારણ કે આત્મા તો સ્વાભાવિક રીતે નિમન છે, પરંતુ વૈભાવિક દશાને લીધે જડાબૂન થએ તો છે. મટે સાધુઓએ મન, વચન અને કાયાની પ પશ્ચિમનનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ મનથી એમ ન ચિન્તન કરે. મારા જેવો કાઈ પણ સૂનનસદાન્તનો જાણકાર નથી, મારા જેવો કાઈ તપસ્વી નથી, અથવા કુતવાન નથી તેમજ મારા જેવો રૂપવાન પણ નથી. ધર્મ પ્રકારે મનમા નિચાર ન કરવો અન્યથા વચનથી પણ તેમ જોતો નહિ અને શરીરથી પણ વન નેત્રાદિ વારા તેની ચેષ્ટા કરી નહિ કારણ કે તેમ કરવાથી ભારે દમ બધાય છે આજ વાતની દૃષ્ટામા સુખાર પુન આગળ આપતા કહે છે —

જે યાદિ અણાયગે સિયા જ નિય પેમગપેસપ સિયા ।

જે માણપથ ઉચ્ચદિષ્ઠિ જાં લજ્જે મમય સયા ચરે ॥ ૩ ॥

સમઅન્યરમ્મિ મજમ સસુદ્ધે સમણે પરિવ્યપ ।

જે આવશ્વહા સમાદિષ્ઠિ દધિષ્ઠિ કાલમકાસિ પડિષ્ઠિ ॥ ૪ ॥

અર્થાત—જો સ્વયં નાયક અર્થાત નાયકરહિત ચક્રવર્તી પ્રમુખ તેમજ દાસનો દાસ-એ જ તેજે જો માંડિતુ પડે રીતરેલ છે અર્થાત ચારિત્ર અગી ર કરે છે, તો તેજો લજ્જાને છોડી શિષ્ટ અવસ્થાની પાલના કરે, અર્થાત જો રકપુરે ચક્રવર્તીના પહેલા

દીલ્લી લીવી હોય તો ચક્રવર્તી ગાને સરળ સ્વભાવથી નમસ્કાર કરે (૩) ના જુ કે સામાયિક કેલેપચાનીયાનિ આનિના ચ્યાન મા રહી સમ્યક્પ્રારે શુદ્ધભાવનાજો થઈ તેમજ તપની દ્રવ્ય અને ભાવપરિવ્રદથી મુક્ત, સુસમાહિતાનિ વિગેયજુ વિશિષ્ટ યાનજીવન લગ્ન મ વિગેરેના ત્યાગ પૂર્વક ચાગિન ધર્મની પાનના હે (૪) પ્રથમની ગાથા ઉપરથી જાણાસનની અપૂર ઉલગ્ના અને નિપનપાનના દેખાઈ આવે છે

ખરેખર તીવ્ર હો મદ્ધારાજના ગાસનમા પલપાતને જલાગ્નિ આપી છે જૈનશાસન જાતિપ્રના નથી પણ ગુણ્યપ્રગત છે જે કાઈ પુત્ર્ય પતિન જૈનવમને માન આપે, તે જૈનજાતિ અતર્ભૂત થઈ રહે છે તમામ વગનો ધર્માધિનર સરખો છે મનુષ્યમૃતિની માજી ' શુદ્ધોને ધર્મોપદેશ ન હોયો ' ઇલાદિ કપોતવિપત જ્યન રીતરાગના ગાસનમા થી લને ચક્રવર્તી હોય કે રાજ હોય, પગલુ સાન, સન અને ચાગિનો જે પ્રથમ ગ્રીમ્મ કરે તે નદનીય ગણાય છે અને તેજ પ્રમાણે નનહાર થાય કે જાતિ, ધન અને વયનુ પ્રાધાન્ય નવી પગનુ ગુપ્તનુ પ્રાધાન્ય છે ક્ષત્રિયજાતિ મવો-તમ ગણાગમા આવેલ છે, તે રૂગ્ગ આત્મનીયને લઈનેજ, જે તેમા પાજી આત્મનીય ન હોય, તો તે પણ નામમાન છે કેટલાક ધર્મોમા 'ગમે તેવો સન્યાસી મદ્ધાત્મા રોય, તો પાતો તેો ાત્મ અરણ્ય દસનવાનો અનિદાગ નાદિ તે તો ઐ નુ ધ્યાન રે ઇત્યાદિ અનેક વાનો છે આદાજોએ સમય મેળનીને જે મેક રાતુ સત્તા પ્રાપ્ત કરી દની, તે હવે જના લાગી છે લોગ તરતજાનને સમ-જરા લાગ્યા છે કેટલાએક જિનામુ જન્યા છે અરે પક્ષપાત ને તિરનરે છે વાગ્ધવિક રીને પગપાત અધોગતિ ઢરનાર છે જુઓ પશ્ચિમમા પશ્ચ (પાખ) નો પાત, અથાત પડન-તે નીચે

પાનાનુ સૂચવે છે અને તેજ પ્રમાણે બારતમૂર્તિમા આપણે પ્રત્યક્ષ
મામનો અનુભવીએ છીએ કત્યુ પણ જો કે —

પક્ષપાતા ભવેચસ્ય તસ્ય પાતો ભવેદ્ ધુધમ્ ।

દૃષ્ટ સગકુલેષ્વેચ તથા ભારતમૂર્તિષુ ॥ ૧ ॥

આનો અર્થ ઉપર લખેલ દુષ્ટીકૃતમા આવી ગયેલ છે માટે વિશેષ
ન લખાવતા બન્ધુપુરોને ધર્મ કૃતમા લજ્જા અને મદ ન રાખવા
બનામણુ ઠી સૂતકાર પ્રમાણાન્તરે લજ્જા અને મનો ત્યાગ કરના
કેવો ઉપદેશ કરે છે તે બતાવનામા આવે છે —

તૂર અણુપમ્લિયા મુળી તીત ધમ્મમણાગય તહા ।

પુદ્ધે પરત્તેહિ માહણે અગ્નિહણ્ણુ મમયમ્મિ રીયહ ॥ ૨ ॥

પણ મમત્તે સયા જણ મમતાધમ્મમુદાહરે મુળી ।

સુહમે ડ મયા અત્તમય ણો કુજ્જે ણા માણિ માહણે ॥ ૬ ॥

અર્થાત્—સમગ્ર ધર્મ વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેનો,
અને ગયા કાળમા અને બનિય કાળમા જીવેલી શુભાશુભ ગતિનો
વિચાર કરી બહુચાગી મુનિઓએ દોર વચન અગર નેહોના
પ્રદાર વડે જગ પણ પાપ ન કરતા અધર્મશિષ્યોની માફક
શાંતિમય જૈનશાસનાનુસાર નિયમ જોઈએ (૫) સુદર
શુદ્ધિનામા સાધુએ ભાન શુઓને હતવા જોઈએ તેમ પ્રશ્ન
કરનારથી હારવું જોઈએ નહિ ઉત્તર દેવામા કુશળ યદ શાંતિપૂર્વક
અહિસાદિ લક્ષણ ધર્મનો પ્રકાશ કરવો અને સૂક્ષ્મદષ્ટિ પૂર્વક
સવમના આરાધન આધુને કોઈ માટે, તો પણ ક્રોધ કરવો નહિ
અને ક્રોધ પૂરે તો અભિમાન પણ ન કરવું (૬)

‘ દુઃ ’ શબ્દથી સૂત્રારે મોક્ષનો અર્થ કરેલ છે, તે બરાબર
છે મોક્ષ અરેખ્ય દુઃખ છે અનેક પ્રમાણના તપ જપ, જ્ઞાન,
ધ્યાન, પરોપકાર, દયા વિગેરે શ્રીગીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાપૂર્વક થાય

તોજ મુક્તિ નગરનો શુદ્ધ માર્ગ, કે જે, સમગ્રજ્ઞાન, સમ્યગ્ચર્ચન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ છે, તે મને કે જ્યાં મુઘી જીવેની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિનું જ્ઞાન, જૂનાલગ્નિધ્ય-નાજસખની થાય નહિ, ત્યાં મુઘી રત્નવર્ત્તવ્યમા દ' થાતું નથી નેટનાજ માટે જીવેની કર્મકૃત શુભાશુભ ગતિ અને નિશ્ચિત વત્તનને તું જો એ પ્રમાણે મૂનકારે કહ્યું છે જગત્ ભગતને અનાદિ કાળનું યેગ દેનાથી સાધુને માધ દહાતિનો માર મારે અથવા કોર વચન દહે, તો પણ માત્ર દેવ ન કરતા નીચે લખેલ ભાવનાથી ભાગિત અત કહ્યુનાજો થાય

જો ૧૫ નિર્નિમિત્ત ઉપદ્રવ કરે, તો સાધુએ વિચારવું કે, “ મારો ખરેખર ભાગ્યોદય છે, કે જેથી અનાયાસ મારા કર્મની નિર્જરા થશે. મારા તિગ્રહકારથી લોકોને આનન્દ છે, તેનાથી અધિક આનન્દ થવાનો મને સમય છે કાળજી કે જો તે ચોરો સમય શાંતિપ્રદ સદન થશે, તો અનાદિ કાળના માગ દુ ખદાયક દિનષ્ટ કર્મો નાગ પામશે મને મારનાથી લોકોને સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તો જો લોકો મુખી થાય એકને અત્પ દુ ખ થના જે ઘણાઓને સુખ થના હોય, તો તેનો કાળ મુખ નિર્ગેધ કરે ? આ કોર વચન દેનાર માગ પરમ બધું છે, કારણ કે કર્મરૂપ દહ માઠ મારા હૃદયકોશમાં બધાએ ન છે, તેને આ લોકો ખારા નચન રૂપ આપધથી ગાળે છે માર તાડન-તર્જન ખૂન કરો, સુવર્ણ ઉપર લાગે મેન અગ્નિ વિના સાફ થતો નથી, તેમ આત્મા ઉપર અનાદિકાળથી લાગેન કર્મમેન ઉપસગ-પરિપટ્ટો રૂપ જળના પ્રવાહ વિના શાંત થનાર નથી, મને કંઈથી દુ ખ દેનાર અને ભાનરોગને દરણ કરનાર માગ મિત્રોપર દુ કોપ કરે, તો કૃતમ ગણાઉં, કારણ કે, તેઓ મને દુગનિના ખાડામાંથી કાઢે છે અને સ્વયં તેઓ તેમાં પડે છે પોતાના પુણ્યના નય વડે માગ પર જે

બાલ અને અવ્યન્તર પરિવ્રજથી મુક્ત, મહાહંદની માર્ગ સદા
અચળ હૃદયવાળો, અને જીજ્ઞાસુ પ્રકારના ધર્મોની વચ્ચે સમાધિપૂર્વક
આદર્શધર્મનો પ્રાગ કળના (૭) 'પ્રત્યેક પ્રાણીઓ સ્વકર્મોનુસાર
પૃથક પૃથક રહેના છે, તે તમામ પ્રાણીઓ સુખના અભિનાપી અને
દુઃખના દેષી છે' એ પ્રમાણે જોઈ જિનેન્દ્રધર્મ સ્વીકારી તેમા
નિયમ કહે છે, 'કાંઈ જીવને ૯ માર્ગ નહિ, મરાણુ નહિ, અને
મારે તેને ૧૦ જાણુ નહિ' તેજ પરિણામ ગણાય (૮)

સાચા ધર્મી કેવો ?

સૂત્રકારે સાધુને મહાહંદ તુલ્ય બતાવ્યા છે, તે બરાબર છે
મહાહંદમા મત્સ્ય, કમ્બુપાદિ જાતુઓ રહે છે તથાપિ મહાહંદ જરા
પણુ મનિન જળવાળો થતો નથી તેમજ ક્ષોભ પણ પામતો નથી
તેરીજ રીતે ઉપસર્ગ અને પરિવ્રજાદિના સમર્ગથી મહામુનિઓ
જગ પણ ક્ષોભ પામતા નથી પણ પ્રકારના ધર્મો દુનિયામા વિ
દ્યમાન છતાં, ક્ષાન્ત્યાદિ દશવિધ ધર્મોનો તેઓ પ્રકાશ કરે છે,
જેથી કરીને લોકો વાસ્તવિક ધર્મ થઈ સ્વર્ગોપવર્ગના સુખો અનુ
ભવે છે જ્યારે અવાસ્તવિક ધર્મવાળા તો ધણુ જીવે છે, તેના
ઉપર એક દ્રષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે —

“ મગધ દેશમા આવેની રાજગૃહી નગરીમા કૈણ્ણિક રાજા
એક દિવસ અભયકુમાર સહિત સભામા બેઠો હતો, તે વખતે
અન્યાન્ય વાતોનાપની સાથે ધર્મ સબધી પણ વચ્ચો નિકળી સભામા
બેઠેના મુખ્યો બોલ્યા, ‘ દુનિયામા વર્મી પુરો જોગ છે અને
અવર્મી ધણુ છે સર્વ કોઈએ આ વાત કબૂલ કરી, પરંતુ તેવામા
ચાર બુદ્ધિના ભાગર શ્રીઅભયકુમારે સભા સમક્ષ કહ્યું કે,
' હે સભાજનો ! તમે જૂનો છો, દુનિયામા ધર્મી ધણુ છે અને

અવર્મા થોડા છે આ વાતની પ્રતીતિ તમને એક મ યશે નહિ માટે એક વખત તેની પરીક્ષા કરો ' સભાએ પરીક્ષા કરવાની ખુશીથી હા પાડી આ પ્રમાણે નિશ્ચય થવાથી અમલકુમાર એક કાળે અને એક ધોળા એના બે પ્રાસાદો તૈયાર કરાવ્યા, અને શહેરમાં ઉદ્યોગલા કરાવી કે જેઓ ધાર્મિક હોય, તેઓ ધોળા પ્રાસાદમાં પ્રવેશ કરે, અને તે સિવાયના બીજા લોકોએ કાળા પ્રાસા મા પ્રવેશ કરવો આ પ્રમાણે જાહેર કરવાથી તમામ લોકો ધોળા પ્રાસાદમાં પેઠા માત્ર બેજ આવડોએ કાળા પ્રાસાદની અદર પ્રવેશ કર્યો હવે અમલકુમારાદિ સમસ્ત રાજવગ અને અન્ય કે જેઓ પરીક્ષક નીમાએના હતા, તેઓ પ્રાસાદના દ્વાર આગળ આવી ઉભા રહ્યા અને માણ્યો જેમ જેમ પ્રાસા માથી બહાર નિકળતા ત્યાં તેમ તેમ તેઓ પ્રજા પૂછના ગયા કે- બોલો તમેએ શુ સુકૃત કરેન છે ? ' ઉત્તરમાં બેકુત બોલ્યો - હુ બેક કરે હુ ધણા જનનરો મારુ ધાન્ય ખાઈને જીવે છે તેમ કેટલાએક બિંજુઓને હુ દાન આપુ હુ ' બીજો બોલ્યો કે, હુ કાઠણ હુ, મદકમ વડે ખ્યાતિ પામેન હુ, વેદવિદિત કર્મ કરે હુ અને કરાવુ હુ તેમા કાષ્ઠવાર પશુઓને અને પશુ મારનાર બન્નેને સ્વર્ગના જાગી બનાઈ હુ ' ત્રીજો બોલ્યો કે ' હુ, વણિકપુત્ર હુ, વેપાર કરી કુટુંબનું પોષણ કરે હુ ' ચોથો બોલ્યો કે, ' હુ જમી હુ, ચક્રનાચારને પાળુ હુ જેથી અનેક માસાહારી પશુ-પક્ષીઓ માસ બાઈ મારાથી જીવે છે, માટે હુ ધર્મી હુ ' ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તમામ લોકો પોતપોતાની મન કલ્પિત વાતોને ધર્મ માની ધર્મી બન્યા હવે તે પરીક્ષકો કાળા પ્રાસાદના મુખ આગળ ગયા, સારે માત્ર બે આવડો તેમાંથી મહાત્મ નિબળ્યા અ ય કાષ્ઠપણુ તે પ્રાસાદમાં હતુ નહિ રાજા અને અમાત્ય વિરે ત્યા આવેલ વગ તેઓને જોઈ ચકિત થયો તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે, આ

બને જણાઓ ખરા ધર્મની હોના છતાં શા માટે અધર્મના પ્રાસાદમાં પેગ દસે ? આ પ્રમાણે આશ્રયમાં મગ્ન થયેનો પરીક્ષક વર્ગ તેઓ બન્ને જણને પૂછે છે કે, ‘ તમે શું અધર્મ કરે-
છે ? ’ ત્યારે તે બન્ને ભાઈઓ સાચુતોચન બોલવા લાગ્યા —

અયાપ્ય માનુષ જન્મ લક્ષ્યા જેનં ચ શામતમ્ ।

કૃત્યા નિવૃત્તિ મધમ્ય મમ્યક્ સાપિ ન પાલિતા ॥ ૧ ॥

અતિ દુર્લભ મનુષ્ય જન્મને બને જિતેન્દ્રયાસનને પ્રાપ્ત કરીને મધ્યપાનનો અમે જે ત્યાગ કર્યો હતો, તેને પણ રૂડી રીતે પાળી શક્યા નહિ

અનેન વ્રતભદ્રેન મમ્યમાના અધાર્મિકમ્ ।

અધમાધમમાત્માન કૃણપ્રામાદમાશ્રિતા ॥ ૧ ॥

આ વ્રતનો ભગ યત્રાથી આત્માને અવમાધમ માનતા અમે કાળા પ્રાસાદનો આશ્રય લીધેન છે કારણ કે સાઅકારોએ ભગ્નવ્રત પુરોણું જીવન વ્યર્થ ગ્રાપ માનેન છે જેમકે —

યદ પ્રવેદ્નુ ક્વલિત્ હતાશન

ન ચાપિ મગ્ન ચિરમશ્રિતવ્રતમ્ ।

યદ દિ મૃત્યુ સુવિશુદ્ધચેતસો

ન ચાપિ શીલસ્ત્વલિતમ્ય જીયિતમ્ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો યેનું છે, પરંતુ ચિત્કાળથી પાળેન વ્રતનો ભગ કરવો યેનું નથી વિશુદ્ધાત કરણ પૂર્વક મરણ સ્વીકાર કરવું સુન્દર છે, પણ સીવથી પરિશ્રદ્ધ મએલ પુરુષનું

જીવન ઠી નથી ધર્મ્યાદિ પ્રકારે શાસ્ત્રના કથન મૂળ્ય અને વર્તિકર્મન નહિ હોનાથી કાળા પ્રાસાના અવિહારી બન્યા હીએ '.

જગત્મા વાસ્તવિક રીતે ધર્મિષ્ઠ મુનિવર્મ છે, બાકીના જે ધર્મિષ્ઠ બને છે તે બાહ્યર માન છે આજ્ઞાનનો જમાનો મહા ત્માને અમહાત્માની પકિતમા મૂકે છે, અને ગૃહસ્થોને મહાત્માના ઇલકાઓ સમર્પણ કરે છે, અથાત્ તેવા સંપ્દોથી પોતારે છે અને તેઓ ધમના સત્ત્વ થઈ મેડેન છે આ પલ્કુ વનિકાળનીજ મહિમા છે.

આ ગાયામા દીપિતકરે અષ્ટ લખ્યું છે કે માયામા ગણ્યા વેના શુભોને ધારણ કરનાર સાધુઓજ ધર્મોપદેશ દેનારે અધિકારી છે ગૃહસ્થો નથી આ વાત સુન્નિયુક્ત કરે છે કારણ કે લાગી વગ સિવાય અન્ય કાંઈ લોકોને વાસ્તવિક ત્યાગધમ બતાવી શકે નહિ અને ત્યાગ ધમ સિવાય બીજો કાંઈ મોક્ષમા જવાનો રસ્તો નથી જ્યારે આજ્ઞાન તો તેથી વિપરીત રીતલાત માન્ય પડે છે આ સાથે સાધુઓને પણ જનામણુ કરી જૂનની જોઈતી નથી કે, શુદ્ધનવાસમા રહી આત્મત્રેય કેમ થાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ હે મુનિવરો ! આત્મત્રેય કરવા સાથે શ્રીવીરપ્રભુના શાસનની ઉત્તિમા આત્માનો ભોગ આપો હવે આમળ પ્રભુ સાધુઓને શો ઉપદેશ આપે છે, તે જોઈએ.

આસ માધુઓને ઉપદેશ

મૂર્છાનો ત્યાગ.

धम्मस्स य पारय मुणी आरभस्स य अतए दृष ।
सोयतिय ॥ ममाइणो णो लब्धमिति णियं परिग्गह ॥९॥

इह लोग दुहावह विरू परलोगे य दुह दुहावह ।

विद्वसणधम्ममेव त इति विज्ज वेग गारमावसे ॥ १० ॥

અર્થાત્—શ્રુતધર્મ અને ચારિત્રધર્મનો પારગામી તેમજ આરભ, સમારભ અને સગલથી જે દૂર ગહેલ હોય તેજ મુક્તિ કહેવાય, પરંતુ જે લોભ એના નથી હોતા અર્થાત્ પૂર્વે કહેલા ધર્મને જેઓ નથી કરતા, તેઓ માફ માફ કરી મોકલ કરના મિનશ્વર વસ્તુમા મોહ પામતા મરણ પામી દુગતિમા જાય છે (૯) ધન, ધાન્યાદિ પરિગ્રહ આ લોભની અદર દુખ દેનાર છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ પરનોકમા પણ અત્યન્ત દુખ આપનાર છે વળી ધર્મનો નાશ કરનાર પણ પરિગ્રહગ્રહ છે, આ પ્રમાણે જાણીને કયો શુદ્ધિમાન ગૃહસ્થાવાસને મેવે ? (૧૦)

પ્રથમ જે પદોની અંદર સત્યસાધુ કાણુ કહેવાય, તેનું સ્વરૂપ બતાવવા પૂર્વક ઇહલોક અને પરનોકમા પણ સાધુ સુખી છે, અને તેનાથી રિપરીત પ્રદર્શિતાળા શ્રવે દુખી છે, તેમ બતાવેલ છે. હવે પરિગ્રહ દુખનું કારણ છે, એ વાત સ્પષ્ટરૂપે સમજાવવી પિષ્ટપેપણુ હૃદય છે, કારણ કે તમામ લોકોને અર્થના ઉપાર્જનમા, રક્ષણમા તેમજ ખર્ચમા જે દુખનો અનુભવ થાય છે ? તે કઈ પરોક્ષ નથી તેજ કારણથી નીતિના જાણકાર પુરુષોએ અર્થ નામના પુરુષાર્થને ધિક્કારેલ છે જેમ કહ્યું છે કે —

अर्थानामर्जने दुःखमर्जिताना च रक्षणे ।

आये दुःख व्यये दुःखं धिगर्हान् दुःखमाजनान् ॥ १ ॥

વળી પરિગ્રહગ્રહ ધર્મનો પણ નાશક છે દાખલા તરીકે, જેમ વક્રગ્રહ જેના સિર ઉપર આવે, તેને અનેક વિપદાઓ ભોગવવી પડે

છે, તેજ પ્રમાણે મમત્વ રૂપ મદ સર્વથા દુષ્ણ આપનાર છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ બહાનામા બહાના મનુષ્યોની સાથે વૈરભાવ કરાવનાર પણ તેજ છે વળી લાભાવિષ્ટ પુત્ર, માતા, પિતા, ભાઈ, ભેન વિગેરેના પણ પ્રાણુ ધનકમા લઈ લે ■ તેના પ્રવશ્ન અનેક ના ખતાઓ લોકોમા વિચમાન છે પરનોકમા પણ પરિમદમદ જીવને શાંતિ પામના દેનો નથી વધારે સુ કહીએ ? આશાને તરવેતાઓ નિપતી વેવડી બતાવે છે, પરંતુ ખરૂં કહીએ તો રિપવેનડીનું પાન તો આ જીવમાજ દુષ્ણી કરનાર છે, જ્યારે આશાનવાનું પાન કરનાર ઉભય લોકની અદર દુષ્ણો થાય છે લોભિયા લોકો દુનિયાના દાસ છે લોભવશવર્તી માણ્યોને કાઈ પણ અમૃતજ નથી, અર્થાત્ નહિ કરવાના કામ પણ કરે છે આમ જાણના છતાં કાણુ વિદ્વાન્ માણુસ શૃદ્ધસ્થાનાસમા વાસ કરે ! કારણ કે કાઈ માણુસ જાણી જોઈને કેની બને નહિ, અને આ સસાર તો સપૂણુ રીતે રૂપાના જેવોજ છે જૂઓ —

પ્રિયાન્નેહા યસ્મિન્નિગદ્મવુશો યામિક્કમટા—

પમ સ્વીયો ઘર્ગા ધનમભિનવચન્ધનમિય ।

મહામેઘ્યાપૂર્ણ વ્યમનચિલ્મનમગચિપમ

ભય કારાગેહ તદિદ્દ ન રતિ કમાપિ ચિદુપામ્ ॥૧૧॥

અર્થાત્—જેની અર સ્ત્રિઓનો સ્નેહ બેડી સરખો છે, કુટુંબ વગ ચોક્કીતાર છે, ધન્યધાન્યાનિ પરિમદ મજબૂત બંધન છે, તેમજ વિદ્યા મૂલાદિથી પૂર્ણ મહા દુર્ગધિ વ્યસનરૂપ મોટો ખાડો જેમા છે આવા સસારરૂપ કારાગરહમા શુદ્ધિમાન પુરોષોને કાઈ ઠેકાણે પણ સુખ થાય ખરૂં કે ? લગાર પણ નહિ આવીજ રીતે સસારને શાની પુરોષોએ રમશાન રૂપ પણ બતાવે ન —

મદામોધો ગૃધ્રોઽનુપરતિશૃંગાલી ચ ચપલા
સ્મરોલૂકો યત્ર પ્રકટકદુશબ્દ પ્રચરતિ ।
પ્રદીપ્ત શોકાગ્નિસ્તત અપયશો ભક્ષ્મ પરિત
શ્મશાન સસારસ્તદતિરમણીયત્વમિદં વિમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—જેની અંદર મહા ક્રોધ રૂપ ગૃધ્ર પક્ષીઓ ગહેના છે, અશાંતિરૂપ ચપળ શૃંગાલીઓ જેમા વસે છે કામદેવ રૂપ ધ્રુવડો જેની અંદર દુઃસહ કદુ શબ્દોનું ઉચ્ચાગ્નિ કરે છે, શોક રૂપ મહા અગ્નિ જેની અંદર સળગી રહી છે, અને વિસ્તારનાળા મહા અપયશ ઝી ભસ્મના ટગલાઓ જેમા પડેના છે, એવો સસાર સાક્ષાત્ શ્મશાન તુલ્ય છે આ સસારમા સુન્દરતા શી છે, તેની તો કાંઈ ખબરજ પડતી નથી છતાં આશ્ચર્ય જેવું છે કે આ સસારની અન્દર બુદ્ધિમાન અને નિષુદ્ધિ-મનને પ્રમારના મનુષ્યો સપાયા છે આનું બીજું કારણ નથી માત્ર મોહ રાજા ઉત્તરુ જ્ઞાન કરાવે છે તેનુંજ આ પરિણામ છે જેમકે કહ્યું છે કે —

દારા પરિભયકારા વન્ધુજનો વન્ધન વિષ વિપયા ।
કોઽયં જનસ્ય મોહો યે વિપયન્તેષુ સુહૃદાશા ॥ ૧ ॥

પરાભવ કરવામા સ્ત્રીઓ કારામદ તુલ્ય ■ બન્ધુજનો બન્ધન રૂપ છે, તેમજ નિયમો નિષ સંસ્થા છે, છતાં મનુષ્યોને આ શો મોહ છે કે જે શત્રુઓમા મિત્રની બાંધી કરાવે છે । ખરૂં છે કે, મિત્રાણાન છીપતી અદર પણ રૂપાનો ભ્રમ પેદા કરાવે છે એટલે આવા ગૃહસ્થવર્મમા કોઈ પણ જાતનો પ્રેમ હિંસા ન કરતાં સાધુએ પોતાના ધર્મમા સાર્વધાન રહી કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર મુગ્ધા કરવી નહિ

એકાકીપદ્ય

હવે વિશેષ ઉપદેશ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે —

મદ્યં પલિગોવ જાણિયા જા વિચ વદનપૂયણા રૂઢ ।
સુદુમે સહે દુરદ્ધરે ચિઠમતા પયદિજ સયવ ॥ ૧૧ ॥

પગે ચરે ઠાળમાસણે સયણે પગે સમાદિપ સિયા ।
ભિક્ષુ ઉચ્છાળધીરપ વરુણે અજ્ઞતસબુદ ॥ ૧૨ ॥

અર્થાત્—નોકપૂજા અને વદણાદિ મુક્તિમાર્ગમાં કિમ્બંધુ
રૂપ છે, માટે સાધુ પુરો તેને સૂચ્ય શરૂ જાણીને દૂરથી ગૃહ-
સ્થાનો પરિચય તજવો જોઈએ અને એકાકી-રાગદ્વંદ્વિતપણે
ભૂખીક પર નિયત્રુ જોઈએ વળી કહિસગતુ સ્થાન, આસન,
શયન વિગેરે દરેક જગ્યાપર સમાદિત રહી તપોવિધાનમાં આત્મ-
વીર્યને નહિ ગોપવતા વાગ્યુષ્ઠિ અને અધ્યાત્મમાં ચિત્ત લગાવી
વિચરતુ જોઈએ

સત્ત્વરપરિપદ સહન કરવો ધણો દુષ્કર છે જોકે લોકનિર્ભર
સહન થાય પરંતુ પૂજા અને સ્તુતિ સહન થવી ધણી મુશ્કેલ છે
તેટલાજ માટે સૂત્રકારે અભિમાનને મુક્તિનમરના માર્ગમાં કિમ્બંધુ
સમાન બતાવેલ છે વળી સ્વાધ્યાય, તપ અને જપાદિ ઉત્તમ કાર્યને
કલંકિત કરનાર પણ અભિમાનજ છે, માટે સાધુઓએ વળી
અને પુનઃ સત્ત્વરપરિપદથી દૂર રહેવું જોઈએ આસન, શયન વિગેરેમાં
એકલો રહે ‘ એકના ’ સમ્પત્તિ સમુદાયને છોડીને રહેવાનું પ્રભુ
નથી સ્વીકૃત, પરંતુ રાગ-દ્વંદ્વિત રહેવાનું સૂચવે છે કારણ કે
સાધુને એકના રહેવામાં અનેક વિપત્તિઓનો સભવ છે શ્રીદશ-

વૈકાનિક સુત્રમા અપનાદ પટે એકનાને નિહાર કરનાની આત્મા આપેલ છે પરંતુ તેની સાથે નીચે લખેલ ચબ્દો કહેલા છે 'સમાન ગુણુનાન અથવા ગુણુધિક શુભ સદાયક ન મળે, તો કામદેનની તમામ ક્રિયાથી દૂર રહી આરભ સરભાદિ પાપના કારણોનો ત્યાગ કરી નિહાર કરે ' આ અર્થને કહેનારી ગાથા આ છે —

ળયા લભેજ્ઞા નિરૂણ સદાય ગુણાહિય યા ગુણઓ નર્મ યા ।

इष्टो नि पायाइ विचञ्जयतो विहरिज्ज कामेसु असज्जमाणो॥

(ધીરશર્વેશ્વરિકસૂત્ર, દ્વિતીયચૂલિકા)

ઉપર પ્રમાણે હોય, તોજ યોગ્ય સાધુ, મેળવેન ગુરૂની આજ્ઞાથી એકન વિહારીપણે વિચરે, પરંતુ અન્યને માટે પ્રભુની આજ્ઞા નથી તેમ છતા ચતુરાઈ કરી તે પ્રમાણે વિચરે, તો તેને પ્રભુની આજ્ઞાની બહારજ જાણવો જોઈએ આજ્ઞાકાય કેટલાએક બહુવચન સારી જીવો સમુદાયમા ન રહેતા જુદા વિચરી બાલ ત્યાગ-વૃત્તિ દેખાડી ભદ્રિક જીવોને પોતાના રાગી બનાવે છે અને પૂજાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સમુદાયમા રહેલ સાધુના અજ્ઞતા દોષો બતાવે છે, તેઓ સ્વયં રનચ્છન્દી હોનાથી અનન્દનીય છે, કારણ કે—

समुदाये मनागूदोपमीते स्वेच्छाविहारिभि ।

मंषिगैरग्न्यगीताथै परेम्यो नातिरिच्यते ॥ ૧ ॥

यदन्ति गृहिणा मध्ये पार्श्वस्थानामवन्धताम् ।

यथाच्छदतयात्मानमवन्ध जानते न ते ॥ ૨ ॥

કેટલાક પૈરાઅનાન પુરૂષો સમુદાયની અન્દર અશુદ્ધ આદર્શ

રાત્રિક અને ન્યૂનાધિક ક્રિયા રૂપ આપ દોરોથી કરી જઈ સ્વેચ્છા
વિહારી બને છે તે અગ્રીતાથ પ્રથમ વર્ણન કરેલા શિથિલાયા-
રીથી ઉત્તમ નથી બનકે શિથિનિહારી છે ગૃહસ્થોની આગળ,
સમુદાયમાં રહેલ નરમ ગરમ સાધુને અવહનીય દાવતો, એવ
સ્વયં સ્વચ્છદષણો વિચરતો તે પોતાના આત્માને અનદનીય બાણુનો
નથી વિહાર ગ્રીતાથ અને ગ્રીતાથની નિશાનને કરવાનું કરમાવેન
છે બીજા વિહાર માટે પ્રશ્નની આજ્ઞા નથી જે જૈનસાધુઓ ગમે
તેમ વિચરવા માટે તે વતમાન જે પદ લાખ બાવાઓની જે
દુર્દશા આપણે નજરે અનુભવિએ છીએ, તે દશા વીરના સાધુ-
ઓની થાય તેમાં શકા કરના જેવું નથી વતમાનમાંથી કટનેક
અશૈ સાધુર્ગની અનર ક્રિયા ચતના, લાખા શ્રાદ્ધજન સાથે
વ્યવહાર વિગેરે કષ્ટક નિપરીત માલૂમ પડે છે તેથી ગૃહસ્થોએ
સાધુઓની સાથે જે નિનયભાન કરવો જોઈએ તે તેઓ કરતા
નથી ઉનકુ પ્રસંગોપાત્ત મન વચન અને કાયાની સાધુની આજ્ઞા
તના કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ જરા અપમાન થતા સાધુને
દુખ દેવા તેમજ રૂજોત કરના પણ તૈયાર થાય છે તેજ કારણથી
ગૃહસ્થોનો પરિચય લાગવાનું સુત્રગરે કહેન છે સાધુએ રાગ-દ્વેષ-
રહિત યથાશક્તિ તપ પણ કરવો જોઈએ તપ વિના ધર્મનો નાશ
થતો નથી તપની સાથે વચનશુદ્ધિની પણ રક્ષા કરવી જોઈએ
કારણ કે, પ્રાય જીવોના પુણ્ય કમ હોવાથી તપસ્યા કરનારને
કૌપોદય જવદી થાય છે, તેટલા માટે વચનઉપર પણ કાજુ રાખવો

જિનકંઠી સાધુનો આચાર

જૈનશાસ્ત્રમાં સાધુ બે પ્રકારના કહેલા છે — ૧ જિનકંઠી
અને ૨ સ્થવિરકંઠી. આ પ્રસંગે જિનકંઠી સાધુઓનો થોડો
આચાર બતાવતા પ્રશ્ન કયે છે —

જો પિહે જ યા વપગુણો દાર સુદ્ધધરસ્ત મજાપ ।
પૃથ્વેણ ઉદાહરે વાય જ મમુચ્છે જો મથરે તણ ॥ ૧૩ ॥

જત્યત્યમય અણાઉલે સમવિસમાઈ મુળી દિયામણ ।
ચરગા ય દુવાયિ મેરવા અદુગા તત્ય મરીમગા સિયા ॥ ૧૪ ॥

અર્થાત્—જે શત્રુ ધરની અન્દર સાધુ શયન નિમિત્તે રહે, તે ધરનું ખારણું ઉગાડે નહિ, તેમજ બન્ધ પશુ કરે નહિ કારણ કે— ઉગાડનાથી અને બધ કરનાથી અસ્તમાત્ બનહત્યા થઈ બધ રમતામા આનતા કાંઈ પ્રશ્ન કરે તો તેને ઉત્તર ન આપે અને ઉત્તર આપવા જેવું હોય, તો અસત્ય વચન ન બોલે પરંતુ સત્ય ઉત્તર આપે પડેના રજાનિકને સાફ ન કરે, તેમ ધાસ વગેરેને પાથરે પશુ નહિ જે જગ્યાએ સૂઈ અમ્ત પામે ત્યાજ ધ્યાનસ્થ રહે, ઉપસર્ગ પરિપક્વ વડે જરા પશુ ડરે નહિ સાગની માનક ગભીર રહે જગ્યામા ખાડાખડીઆ ટોપ, તો સમભાવ પૂરક સહન કરે, તેમ દશ-મહાવીર, ભય કર બૂન પિશાચાદિ અને સપ વગેરેના ઉપદ્રવો સહે, અર્થાત્ લગાર પશુ રાગરોપ કરે નહિ વળી આગળ ચાલતા કહે છે —

તિગિયા મણુયા જ વિગગા ઉવસગા તિગિદા દિયાસિયા ।
લોમાદિય પિ જ દરિસે સુદ્ધાગારગઓ મહામુળી ॥ ૧૫ ॥

જો અભિકરોડજ જીવિય નો વિય પૂયણપત્થય સિયા ।
અઘ્મન્થમુર્ચિતિ મેરવા સુદ્ધાગારગયસ્ત મિવલુજો ॥ ૧૬ ॥

અર્થાત્—સિદ્ધ-વ્યાધ્યાદિએ કરેના ઉપસર્ગો, મનુષ્યોએ કરેના અનુકૂળ પ્રતિજ્ઞા ઉપસર્ગો, તેમ વ્યન્તરાદિક દેવોએ કરેના ઉપસર્ગોને શત્રુ ધર વિગેરેમા રહેના મુનિ સમભાવ પૂરક સહન કરે એક રોમ માત્ર પશુ ફરકાવે નહિ. વળી ઉપસર્ગ સમયે હવિતની

ક્રમથી પણ રાખે નહિ, અથવા ' આ ઉપસર્ગથી હું મરી જઈશ ' એવી ભાવના પણ ન કરે, તેમજ ઉપસર્ગ દ્વારા પૂજા પ્રભાવના પણ ચાહે નહિ. યાવત્ સત્યાગાર કે રમચાનાદિમા રહેત મુનિ વારંવાર ચતા ઉપસર્ગોને સહન કરે.

પૂર્વોક્ત ચાર ગાથાઓ જિનકંઠથી મુનિવરોને આશ્રયીને કહેલી છે. જિનકંઠે બનહાર સાપ્ત કાળમા વ્યુઠિત થએનું ક્રિયક્રમ અપાવવા માટે પ્રથમ સવયલુ આદિક સામગ્રીને યોગે મુનિ મતગળે જિનમંપનો આદર કરતા હતા. જ્યારે વત્તમાન કાળમા તો કેવળ સ્થવિરકંઠ છે. જિનમંપીનો વિશેષ વિસ્તાર વ્યવહારસૂત્ર, બૃહત્કંઠ, પ્રવચનસારોદ્ધાર અને પચ્ચવસ્તુ વિગેરે ગ્રંથોમા ધણી કરવામા આવેતો છે, હવે સાધુઓને સ્ત્રી, રાજા વિગેરેના સસર્ગથી દૂર રહેવા ઉપદેશ કરે છે.

સ્ત્રી આદિના સસર્ગનો ત્યાગ

उपणीयतरस्म तादृणो भयमाणस्म विविक्षमासण ।
सामाद्यमाहु तस्स ज जो अप्पाण भण्ण दत्तय ॥ ૧૭ ॥

उमिणोदगतस्तमोदृणो धम्मठियस्म मुणिस्म हीमत्तो ।
ससग्गिअमाहु राइहि अममाही उ तहागयस्स पि ॥ ૧૮ ॥

અર્થાત્—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આર પોતાના આત્માને જેવો પ્રાપ્ત કયો છે, એનો, તેમજ સ્વપત્ની દૈરદાક, સ્ત્રી, પશુ ને નપુસકરહિત સ્થાનની અદર રહેનાર, ચતા ઉપસર્ગ પ્રતિષ્ઠાથી જે કંઈ નહિ, તેને સામાયિક રૂપ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ છે. ચારિત્રધર્મમા ચિથર અસમમથી લાજનાર નિદોષાત્મકિત ને અચિત્ત જળને ઉપયોગમા લેનાર, અથવા તો ગૃહસ્થના ધરેથી

જેવું આવેતું હોય તેવું જ જવ પીનાગ માટીના ભાજનોમાં પાખીને દારે પણ નહિ એના સાધુઓ પણ રાખીને સસગ દરવાઘી અસમાધિને પામે તેમ ગ્રાધ્યાય પણ કરી શકે નહિ અથાત્ અમગ સાધુઓ કોઈ ગૃહસ્થનો પગિયય ન દરે તેમ રાજાને તો વિશેષ કરીને પગિયય ન દરે, ગાળુ કે માધુને રાજાની દાક્ષિણ્યતાથી ધર્મક્રિયાનો સમય બચીતી રહેવા પડે

જ્ઞાન, દર્શન અને ચાગિત્રયુક્ત પુરુષોને પણ ઉત્તમ કાગળે મેવનાની શ્રીવીતરાગદેવ ભનામણુ કરે છે કે— ‘ સ્ત્રી, પશુ અને નપુ સકગદિત રથાનમાં ગરે ’ ન્યારે આજકાલના શુદ્ધકાનિયો આ પામે રહીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો અભ્યાસ કરવા સૂચવે છે, તે કેમ મિથ્યાત્વ છે ? બના, આ પામે ગદીને બ્રહ્મચર્ય પાળનાગ શ્રીસ્થ લિલદ, મુદ્દર્શન રોઠ અને વિજયગેઠ જેવા વર્તમાનનામ કોઈ થાય તેમ છે ? જુઓ દશવૈકાલિકમૂન અધ્યયન આમુ, ૫૫૨૬-૨૮ મા શુદ્ધિયુ છે ? —

જહા રુક્કદપોમસ્ત નિષ રુલ્લઓ મય ।

મય રુ વમયારિસ્ત્ત્વમ્મ રુલ્લયિગ્ગમ્મઓ મય ॥ ૫૪ ॥

ચિત્તમિત્તિ ન નિજ્ઞાપ નારિ ઘા મુઅલકિય ।

મયસર પિય દદ્દુણ દિદ્ધિ પદિમમાદરે ॥ ૫૫ ॥

દત્તપાયપલિચ્છિન વગ્ગનામવિગપ્પિય ।

અયિ ઘાસમય નારિ વમયારો વિવજ્ઞપ ॥ ૫૬ ॥

અર્થાત્—જેમ રુક્કાના બચ્ચાને મિનાડીનો સર્વદા ભ રહે છે, તેમ બ્રહ્મચારી પુરુષોને સ્ત્રીના શરીરથી બ્રહ્મચર્યના નાશને બચ છે (૫૪) આ દારણથી શ્રીવીતરાગદેવે ચિત્રામણુની સ્ત્રી

પણ બેવાનો નિષેધ કરેતો છે અથવા તો સારી રીતે અનકૂલ સાક્ષાત્ સ્ત્રીને પણ બેવી નહિ, કોઈ કારણસર સ્ત્રી દષ્ટિગત યદ્ય હોય, તો સુરપર પડેલી દષ્ટિ જેમ જેવી લઈએ છીએ, તેમ દષ્ટિ જેવી લેવી (૫૫) હાથ પગ, કણ અને નાસિકા પણ જેન કપાયેન હોય, તેમજ જેની સો વધની અવગ્નિ હોય, એવી સ્ત્રીને પરિચય પણ બ્રહ્મચારીએ ઠોડી દેવો વ્યાજખી છે, તો પછી તરણાનરચારાગીની તો વાતજ ચી કરની ? આ વાતને ભાગવત અને મનુસ્મૃતિ પણ સ્વીકારે છે ભાગવતના અગ્યારમા સ્કંધના ચો.મા અધ્યાયમા અને મનુસ્મૃતિમા કહ્યું છે કે —

સ્ત્રીણા સ્ત્રીસગિના જગત્યક્ત્યા દૂરત આત્મધાન ।
ક્ષેમે વિવિક્ત આસીનચિન્તયેન્મામતન્નિવૃત ॥ ૧ ॥

માત્રા સ્યજ્ઞા દુહિત્રા વા ન વિવિક્તામનો ભવેત્ ।
ચલ્લ્લાનિન્દ્રિયયામો વિદ્રાસમપિ ક્ષયતિ ॥ ૨ ॥

‘ સ્ત્રીઓનો અને સ્ત્રીઓનો સંગ કરનાર પુરુષોનો સંગ દૂરથી છોડીને કત્યાણુમા આત્મ સત્તાનાગો થઈ એકાન્તમા બેસી મારે ધ્યાન કર માતા, નહેન અને પુત્રી સાથે એમન્ત સ્થળમા કદાપિ એકાસન થવું નહિ કારણ કે જળવાન ઈન્દ્રિય સમૃદ્ધ વિકાસ ને પણ વિષય તરફ જેવી જાય છે, ’ પૂર્વોક્ત ભાગવત અને મનુસ્મૃતિના મોઢા મિનકુન ઉચિત વાતજ કહે છે અર્થાત્ જ્યાં સ્ત્રીનો સસર્ગ હોય, ત્યાં બ્રહ્મચારી વાસ ન કરે, એટલું જ નહિ પરંતુ જેન સિદ્ધાંત તો પશુ અને નપુસકોના સસંગમા રહેવાની પણ સખત મનાઈ કરે છે, કારણ કે પશુઓને એવા પ્રકારનું જ્ઞાન નથી હોતું કે આ મહાત્મા બેઠા છે, મારે તેની દષ્ટિ સમુખ વિષય સેવન ન કરવું તેઓ તો જરૂર અનાદિ કાગથી

સ્વશિર પર લાગેન મૈયુનસગ્રાને આધીન થએલ ચેષ્ટાઓ કરશે, પરન્તુ તે અપૂર્ણ તત્ત્વગ્રાનીએ જોવી જોઈએ નહિ અને પૂર્ણ તત્ત્વગ્રાની-સર્વગ્રાં તો સર્વ જગતને જૂએ છે, પરન્તુ તેમને રાગ-દ્વેષનો સવયા અભાવ હોનાથી કાષ્ઠ દોષ થતો નથી ઇતર મહાત્મા પુરુષોને સસારી જીવો કરતા રાગ ઓછો હોય છે, પરન્તુ સર્વથા તેનો નાશ નહિ હોવાથી જરૂર નિમિત્તપત્તિનો ભય છે તેજ કારણથી શ્રીનીતરાગ ભગવાને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોઈ, સ્ત્રી, પશુ અને નપુ-સકરહિત વસ્તિમા રહેનાની આના આપેની છે લગાર વિચારના જેવી વાત છે કે, એક તરફ તો સાધુઓને વ્યાધ્યાદિના ભયથી િડર રહેનાની બનામણુ કરી, અને બીજી તરફ આના સ્ત્રિઓ વિગેરેના ભયથી દૂર રહેવા જણાવ્યું એનું કારણ એટલુંજ છે કે-વ્યાધ્યાદિના ભયો તો આ બન સખથી દ્રવ્ય પ્રાણુનોજ નાશ કરનાર છે, પરન્તુ પૂર્વોક્ત સ્ત્રી આદિના ભયો બાનપ્રાણુનો નાશ કરનાર હોનાથી નિષેધે । છે

વળી સાધુઓને તપ્ત જળ પીનાની આગ્રા કરવામા આવેલ છે, તે તપેન જળ પણ જેવું તેવું નહિ, પરન્તુ ‘ નિદહાતકનિત ’ અર્થાત્ ત્રણ વાર ઉદ્ધાને થડેન હોણુ જોઈએ નામ માન ગરમ કરેલ અથવા તો રાત્રીએ ચૂના ઉપર રાખેતુ પાણી સનારે પીવું નહિ સાયન્સવેતાઓ પણ જળમા અમુક ડીઝી તાપ લાગે, ત્યારે તેને નિર્જન માને છે સૂત્રકારનો આશય પર્યર્થ સમજીને ધુરધરાચાચોએ ટીકા દ્વારા તે પ્રકાશિત કયો છે, તેજ કારણથી ટીકાકારોને પણ ભગવાનની ઉપમા આપેન છે જતા અહસોસનો સમય છે કે કેટલાએક અગુરુકુલસેવી જનો, સૂરોના સ્વમતિથી કલ્પિત અર્થ કરી સ્વપરને દોષિન કરના પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરન્તુ તેમ નહિ કરતા આત્માર્થો પુરુષોએ સત્યની શોધ કરવી વાજબી

છે ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે કે સૂત્રની મીઠા બનાવનાર પ્રાણ છે ? વળી કેના સમયમા તે ચયેન છે ? કદાચ કેઈ વા ની ખાતર કહે કે, દીકાજારે શિયિનાચારી હતા, તો તે પ્રશ્ન જો કે જરા પણ સાલળના લાયક કે ખ્યાનદેવા લાયક નથી તથાપિ 'તુષ્યતુ દુજન' એ ન્યાય વડે લાજુવાર માની લઈએ, તો પણ તુરત એજ સનાન ઉભો થાય છે ? જો તેઓ શિયિનાચારી હોય તો તેઓ કદાપિ ત્રણ વાર ઉદ્ધારે ચડેન જળ પીના સબન્ધી કથન કરે ખરા કે ? કેમકે પાણીને વધુ ગરમ કરવાથી તેનો મૂળ સ્વ ભાવ ચાલ્યો જાય છે જ્યારે શિયિનાચારીઓ તો ભોગ સયોગના અભિનાયી હોય છે જૂઓ, સાપ્રતકાળમા જેઓ શિયિનાચારી છે તેઓ પ્રાય ગરમ પાણી પીતા નથી ઉનટા તેઓ તો સ્વચ્છુરાઈ કરી ગરમ પાણીને દૂષિત કરવા તૈયાર થાય છે માટે એટલુજ જોણુ બસ થશે કે, રીનાગાયાર્થ જેવા ધુરન્ધર પુરુષો ઉપર અસહ્યુત કનકો ન આપતા ભાઈઓ ! પોતાના કર્મનોજ દોષ સમજો કે જેને લીધે પૂન પાપોદય પરિણામે તેવા સયોગોમા પડી અમક્ષ્યને લક્ષ્ય અને અપેક્ષને પેશ માનો છો પરંતુ તેમ માનનાર ચારિત્રપાત ગણાય ખરા ? આચાર્ય તીર્થેકર તુલ્ય ગણાય છે, જેઓ સમ્યક્પ્રકારે જિનમતના પ્રકાશક હોય છે, તેના આચાર્યોના નયનો માન્યા સિવાય બીજા કોઈ ગતિ નથી કારણ કે સૂત્રો અલ્પ છે, અને સ્થેય અનન્ત છે કેઈ પણ તીર્થેકરના સમયમા સમગ્ર વાત સિદ્ધાન્તોમા ગૂથાયેલ નથી. સવિમ્ભ અસાઠ ગીતાયની પ્રવૃત્તિ અને આચરણ પણ માગ-પ્રકાશક છે જે પ્રમાણે જિનવચન માર્ગ પ્રવચક છે તેમ ગીતાયની પ્રવૃત્તિ સર્વથા માન્ય છે જેણે ગીતાયની પ્રવૃત્તિને માન આપેલ નથી, તેણે તીર્થ કરના વચનનો અનાલર કરેન છે, એમ

કહેવામા કાષ્ઠ પણ ખોટું નથી શ્રીમદ્ ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી
મહાગજે કહ્યું છે કે —

દ્વિતીયાનાદરે દન્ત ! પ્રથમસ્યાપ્યનાદર ।

જીતસ્યાપિ પ્રધાનત્વં સાપ્રત શ્રૂયતે ચત ॥ ૧ ॥

ખીજ પ્રમાણોનો અનાદર થતા પ્રથમ જે જિનપત્રન, તેને
પણ અનાદર થાય છે, કારણ કે વર્તમાનકાળમા જીતકલ્પનું
પ્રધાનપણ છે

આજ પ્રમાણનું વચન ધર્મરત્ન પ્રકરણમા પણ છે — મગ્ગો
આગમણીઈ અદઘા સધિગ્ગગ્રહુજ્જણાણત્તિ—માગ આગમ
પ્રમાણે જાણવો, અથવા તો સંધિમ બહુ જનોથી આકીર્ણ જાણવો
મૂલસૂત્ર માત્રને પ્રમાણ ગણનાર કેટલાક બાળશુદ્ધિ જીવે ઉપરની
હપીકતથી મૂલસૂત્રનો અનાદર કરનાર થાય છે વીતરાગના શાસનમા
સુવિદિતાચાર્યોનો એ મત છે કે, જે સૂત્રોમા કહેન નથી, તેમ
નિગેધેલ પણ નથી, અને ઘણા કાળથી જનસમૂહમા પ્રવૃત્તિ ચાલી
આવે છે, તેને સ્વમતિ વડે દૂર ક્યાં છે દોરો જેણે, એવા ગીતાર્થ
પુરૂષો પોતાની મતિ વડે દૂષિત કરતા નથી દૂષિત કરવાથી
પૂર્વોક્ત મહાનુદોષનો કર રહે છે માટે સ્વમતિની કલ્પના છોડી
વીતરાગની આજ્ઞાનુસાર ધર્મરિથિત અસયમ પ્રતિ લજ્જા ધારણ
કરનાર મુનિપ્રવરોએ રાજાદિના સસર્ગમા નહિ પડતા સ્વાત્મકત્યાણ
કરવું જોઈએ આ વચન પણ એઝાન્ત નથી ગચ્છનાયક, કવિત્વ
શક્તિમાન અને વા નબ્ધિસપન પુરૂષો ખુશીની સાથે રાજાદિનો
સસર્ગ કરે, એમ પણ આજ્ઞા આપેલી છે જેવી રીતે કે,
સિદ્ધસેન દિવાકર, મધ્વવાદી પ્રભતિ યદ્ય ગયા કે, જેઓએ
વીરશાસનની પ્રભાવના પૂર્વક રાજાઓને સત્વમાર્ગના અનુગામી

કર્પા હતા. આ પ્રસંગે શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર સબંધી થોડી હકીકત અહીં વાચકવર્ગ સમ્મુખ રજુ કરવી સમુચિત સમજાય છે. સિદ્ધસેન દિવાકરનું દેશાન્ત

“ આમાનુષામ વિહાર કરતા સિદ્ધસેન દિવાકરજી એક વખત ઉત્તરેણી નગરીમા પધાર્યા તે વખતે રાગદ્વેષથી પરવશ થયેન કેટલાક બ્રાહ્મણો વિગેરે જૈનમંત્રિની પ્રતિજ્ઞા થના દેવામા લગાર વાધો નાખતા હતા. આરકાએ આચાર્ય મહારાજ સમ્મુખ પ્રાપ્ત થયા કરી કે આપ ગ્વપર સમયના સંપૂર્ણ જાણુ અને કવિત્વશક્તિ તેમજ તત્ત્વવિદ્યામા સમુદ્રણ હોવાથી, દ્વેષીવર્ગના કથન પરથી રાજના મનમા જે વિપ્રતિપત્તિ થવા પામેન છે, તેને દૂર કરો. તોજ અમારો ઘણુ વિસનો કલેશ યાત થાય અને રાજ, કે જે કેવલ ઇતર જનોના વિશ્વાસથી સત્યધર્મ પર ઉદાસીન રહે છે, તેને પણ લાજ થાય. ” ઇત્યાદિ આરકાના યુક્તિ યુક્ત વચનો સાંજળી આચાર્યપુત્ર ન ચાર શ્લોક દસ્તકમળમા લઈ રાજદ્વાર આગળ આવી ઉભા રહ્યા. નિયમાનુસાર દ્વારપાળે રોક્યા તેથી આચાર્ય મહારાજે જલદી એક શ્લોક બનાવી દ્વારપાળના હાથમા આપ્યો, અને કહ્યું કે ‘ આ શ્લોક રાજ વિક્રમાદિત્યના કરકમળમા આપો. ’ તે શ્લોક આ પ્રમાણે હતો —

દિદ્વક્ષુર્મિહુરેવોડસ્તિ ચારિતો દ્વારિ સિદ્ધતિ ।

દસ્તન્યસ્તચતુ શ્લોક વિવાડગચ્છતુ ગચ્છતુ ? ॥૧॥

અર્થાત્—‘ ચાર શ્લોકોને હાથમા લઈ, દ્વારપાળે રોકી રાખેન (ઉભો રાખેતો) એક સાધુ આપની મુનાકાત કરવાની ઇચ્છાથી દ્વારમા ઉભેલ છે, તે આવે કે જાય ? પૂર્વોક્ત શ્લોક જોઈ ગુણુ

રાજ્યએ ચમત્કાર પામી એક નવીન આ પ્રમાણેનો શ્લોક દ્વારપાળના હાથમા આપ્યો —

દ્વીયન્તા દશ લક્ષાણિ શાસનાનિ ચતુર્દશ ।

દસ્તન્યસ્તચતુ શ્લોકો યદ્વાડગચ્છતુ ગચ્છતુ ॥ ૧ ॥

‘ દશ લાખ સોના મહોર અને ચૌદ શાસન આપો (પછી) જેમના હાથમા ચાર શ્લોકો છે, એવા સાધુજી, મરજી હોય તો આવે અને મરજી હોય તો જાય ’ આ પ્રમાણે રાજા વિક્રમાદિત્યની ઉદારતા અને વચન ગૌરવ જોઈ આચાર્યપુગવ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ખોલ્યા કે— ‘ મહારે ગ્રામ કે ટકાનું કંઈ પ્રયોજન નથી, ’ એમ કહી રાજસભાપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું રાજસભામા જઈને જૂએ છે, તો ત્યાં ચાર દ્વારવાળા સિદ્ધાસન ઉપર રાજાને પૂનઃદિશા સમુખ મુખ, કરીને બેઠેલ જોયા રાજાને જોઈને સિદ્ધસેન દિવા-કરજીએ કહ્યું—

અપૂર્વેય ધનુર્વિદ્યા ભવતા શિક્ષિતા કુત ? ।

માર્ગગૌઘ સમમ્યેતિ ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! આપ આવી અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા કયાથી શીખ્યા ? કારણ કે ખરી રીતે તેની અદર બાલો (માર્ગણુ સમૂહ) દૂર જવા જોઈએ, અને ધનુષ્યની દોરી (ગુણ) પાસે રહેતી જોઈએ પરંતુ અહીંઆ તો તેનાથી તદ્દા ઉત્તર અનુભવાય છે, અર્થાત્ માર્ગણુ સમૂહ (યાત્રી) આપની સમીપ આવે છે, અને ગુણ દિગતરમા જાય છે ’ આવો શ્લોકો જાણી વણી પ્રસન્નતાપૂર્વક રાજા વિક્રમાદિત્ય, પૂર્વ દિગાનુ આસન છોડી દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ બેઠો એટલે કે પૂર્વદિશાનું રાજ્ય તેણે સરિવરને અર્પણ કર્યું.

હવે આચાર્ય મહારાજ દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ આ પ્રમાણે બીજો શ્લોક બોલ્યા —

સઘદા સર્વદોડસીતિ મિથ્યા સસ્તૂયસે કુર્ધે ।
નારયો લેભિરે વૃષ્ટ મ ચક્ષુ વરયોપિત ॥ ૨ ॥

‘ હે રાજન્ ! હમેશા તું બધું આપનાર છે, એ પ્રમાણે પડિતો તારી મિથ્યા સ્તુતિ કરે છે, કારણ કે રાજમા દુશ્મનો તારી પીઠે આહે છે અને પરબીઓ તારી દૃષ્ટિની આહવા કરે છે પરંતુ તેઓ તેને મેળવી નહિ શકવાથી તેઓના મનોરથો પૂર્ણ થતા નથી ’ આ શ્લોક સાંભળી રાજા દક્ષિણ દિશાને ઊડી પશ્ચિમ તરફ સિંહાસનને શોભાવવા લાગ્યો સૂર્યશ્વર તે દિશા તરફ જઈ ગીતો શ્લોક આ પ્રમાણે બોલ્યા —

આહતે તથ નિ સ્થાને સ્ફુટિત રિપુહૃદયદૈ ।
મલિત તત્ત્વિયાનેત્ર રાજશ્ચિત્રમિદ મહત્ ॥ ૩ ॥

‘ હે રાજન્ ! આ તો મોટું આશ્ચર્ય છે કે—તારી યાત્રાભલાના તાડન માનથી તારા શત્રુના હૃદય રૂપ ઘડાઓ ફૂગી ગયા, અને તેથી તારા શત્રુઓની ઓંઓના નેત્રો જળવાળા થયા

આમ સાંભળી રાજા પશ્ચિમ સિંહાસનને ઊડી ઉત્તરદિશા તરફના સિંહાસન પર આરૂઢ થયો કે, તત્કાળ સૂર્યશ્વર તે તરફ જઈ ગયો શ્લોક આ પ્રમાણે બોલ્યો —

સરસ્વતી સ્થિતા વક્ત્રે લક્ષ્મી વરસરોરુદ્ધે ।
કીર્તિર્નિ કુપિતા રાજન્ ! યેન દેશાત્તર ગતા ? ॥ ૪ ॥

‘ આપના મુખજમળમા સરસ્વતી રહેલી છે અને કરપ કજમા

લક્ષ્મી વાસ કરે છે, તે જોઈને હે રાજા ! શુ વારી કીર્તિ કુપિત થઈને દેશાતંગમાં ચાલી ગઈ છે ? ”

આ પ્રમાણે ચાર રોડે સાલળી રાજા અત્યંત સત્પ્રયોગ અને સિદ્ધાસન ઉપરથી ઠાઠરી આચાર્યમહોદયના ચરણકમળમાં વિનયપૂર્વક મુસ્તફ નમાવી ચારે સિદ્ધાસનો અર્પણ કર્યા અને પછી કહેવા લાગ્યા કે— ‘આપ આપના આ મેવકને જે આજ્ઞા કરવી હોય તે કરો’ આચાર્ય મહારાજ જોલ્યા કે— ‘હે રિક્તમાર્ક ! મણી અને તૃણ, પથર અને કાચન એ બધાને તુલ્ય માનનાર અમને રાજ્યનું કંઈજ પ્રયોજન નથી હું તો—

‘પદ્મ્યામધ્યનિ સચરેય વિરસ મુક્તીય મૈક્ષ સઘ-
જીર્ણ સિન્ન નિઘસીય મૂમિયત્તયે રાત્રી ચયીય ક્ષણમ્ ।
નિસ્સગત્યમધિશ્રયેય સમતામુહ્યામચેયાડનિશ
જ્યોતિસ્તત્પરમ દધીય દ્વદયે કુર્ચીય કિં મૂમુજા ? ॥૧॥

પાઠ્યારી છુ, એક વાર શિક્ષાનું વિરસ ભોજન કરે છુ, જીર્ણ વસ્ત્ર ખડેરે છુ, ભૂખીક ઉપર રાત્રી સમયે કાણનાર સુઈ છુ, અસગ ભાનનાનો આશ્રન કરે છુ, રાત્રિવિસ સમતા દેરીને ઉલ્લસિત કરે છુ, આ પરમજ્યોતિને હતાલમાં ધારણ કરે છુ, તો હવે હું રાજા થઈને શુ કરે ? ’ આગળ ચાલતા સૂરિજીએ એ પણ કહ્યું —

‘ જો કે શાસ્ત્રોમાં તો મુનિવરોનો આચાર વણાજ વિસ્તારથી પ્રખટ કરેલ છે, પરંતુ હું તેમાંથી સક્ષેપ માન આપને બતાવુ છું —

‘પદ્મ્યા ગલદુપાનદ્મ્યા સચરન્તેડગ્ર ચે વિદ્યા ।
ચારિત્રિણસ્ત પથ સ્પુર્ન પરે યાજયાયિન ॥ ૧ ॥

તપા ચ—

વેશોત્તારણમલ્પમલ્પમશનં નિર્ઘ્યંજનં મોજનં

નિદ્રાચર્જનમદ્ધિ મજ્જનચિદ્ધિત્યાગશ્ચ મોગશ્ચ ન ।

પાન સસ્તૃતપાયસામધિરત ચેર્ષાં કિલેત્ય ક્રિયા

તેષા ધર્મમયામય સ્પુટમય સ્પષ્ટોઽપિ સક્ષીયતે ॥૧॥

દિવસે ઉઠાડે પગે જે મહાપુરોહો ઉપયોગ પૂર્વક સપ્રયોજન ગમનાગમન કરે છે, તેઓને આરિત્રપાત્ર જાણુરા વાહન પર ચાી ગમનાગમન કરનાર આરિત્રપાત્ર નથી વળી જેઓ શાસ્ત્રવિધિ પૂર્વક કેશાનુચન કરે છે, શાક રહિત આ પ અરપ ભોજન કરે છે, દિવસે સૂતા નથી સ્નાન નિધિના ત્યાગી, ભોમના પણ ત્યાગી, અને ત્રિકકોટકપિત અધિષ્ઠ જલને સેવનાર એ પ્રમાણે નિશ્ચય જેઓ પૂર્વોક્ત ક્રિયા કરે છે, તેવા પુરોહોને અટવિધ કમરૂપ રોગ નિવર્માન હોય, તો પણ જરૂર ક્ષય થાય છે

આ પ્રમાણે સ્નાત્યાર કદી સહજાવવા છતાં રાજાએ રાજપ્રદાનનો આશ્રહ જ્યારે ન હોય ત્યાર આચાર્ય મહારાજે કહ્યું કે, હે રાજન્! અમને ઉત્તમ ભોજન લેવાની પણ ઇચ્છા નથી તો પછી રાજ્યની તો વાતજ શી ? કેમકે કહેતુ છે કે —

નમસુલ્લશીલિતમનમામશનમપિ ક્ષેપમેતિ વિમુ કામા ? ।

સ્થલમપિ દદતિ જ્ઞપાના વિમદ્ધ ! પુનરજ્જ્વલો યદ્ધિ ॥૧॥

સમ—સુખ વડે યુક્ત જેનું મન છે, તેવા પુરોહોને ભોજન પર પણ દેવ છે, તો કામાભિનાયની તો વાતજ શી ? જેમ મત્સ્યોને સ્થળ (જમીન) દુ ખ દેનાર છે, તો પછી અગ્નિ વેદનાને માટે તો કહેવું એ શું ? વળી આમજ વધી આચાર્યશીએ કહ્યું —

‘ મહારાજ ! આપના ગળ્ય કરતા અમને અધિક સુખ છે, સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક સુખને છોડી પરતન-વૈશાવિક સુખની ચાહના કોઈ પણ માણસ કરેજ નહિ સાડુ અવસ્થામાં કેના સુખે રહેવા છે, તેો માટે શ્રીભટ્ટહરિ પણ કહે છે —

મહી રમ્યા શય્યા ત્રિપુલમુપધાન મુજલતા
વિતાન ચાકાશ વ્યજનમનુકૃતોડ્યમનિલ ।
સ્ફુરદ્દીપચન્દ્રો વિરતિયનિતા મદ્રમુદિત
સુખં શાન્ત શેતે મુનિરતનુમૂતિનૃપ દય ॥ ૧ ॥

ગળની માફક જેને અત્યુચ નહિ છે, એવા શાત મુનિ સુખ પૂર્વક શયન કરે છે એટલે રાજ સચિન્ત મૂએ છે, જ્યારે મુનિ તો નિશ્ચિન્ત મૂએ છે રાજના સુખની સાથે મુનિના સુખની સરખામણી નહીં જતા કોઈ એમ ચંદા કરે કે રાજ તો શય્યા-મા શયન કરે છે, તે સુખ મુનિને ક્યાથી હોય? તેના ઉત્તરમાં કવિ કહે છે કે, ગળની શય્યા તો નોકર તૈયાર કરે ત્યારે થાય, પરંતુ મુનિએને માટે પૃથ્વીરૂપ મનોદર શય્યા હમેશને માટે તૈયાર છે વળી રાજને આશિષ હોય છે, તે મુનિએને ક્યા છે? એ પ્રમાણેની ચંદાના સમાવાનમાં કહે છે કે, ભુજલતા એજ આશિક્ષક છે જે સૂતી વખતે મનક નીચે રહે છે રાજના આશિક્ષક-તકિયા ત્રિપુલેમાં તો માફક વિગેરેનો ઉપદ્રવ પણ થાય, પરંતુ અહિયાં તો તેની શરૂઆતમાં નથી વળી રાજ ન્યા મૂએ છે, ત્યાં ગંભેરગી ચાલ્લી (ચદ્રવો) રહે છે, તે મુનિએને ક્યા છે? તો તેના ઉત્તરમાં જણાવું જે, સ્વચ્છ નિર્મળ તેમજ ગ્રહ, નક્ષત્ર તારાદિ રત્નોજ્જિત ગંભેરગી આમશરૂપ ચદ્રવો હમેશને માટે તૈયાર છે રાજને ત્યાં પખા ચાલે છે, તો મુનિએને દશે દિશાએનો અનુદય પાન, સત્તાને માટે પખોજ છે રાજનો પખો

ચનાવનાર માણસ પ્રમાણધીન થાય તો તે પર્વો દક્ષણવાર પણ બધે થાય, પરંતુ તે કર મુનિઓને બિલકલ નથી એ બધું તો ખરૂં, પણ દીવા વિના અધાર, તે દીવો મુનિઓને કયા છે ? તત્સત્ત્વથી પણ બાળુનું જોઈએ કે-દેદીપ્યમાન ચદ્ર એજ મુનિઓને માટે સ્વાભાવિક દીવો ॥ ચદ્રમાને કાયમનો દીવો માનવામાં કદાચ અસંતોષ હોય, તો તત્ત્વત્ત્વબોધ રૂપ દીપકલિંગ મુનિઓને માટે પ્રકાશ આપનાર છે રાજનો દીવો જમીનને સ્થામ કરનાર અને પ્રયત્નસાધ્ય છે, જ્યારે મુનિઓનો દીવો તેથી ઉંચકા ગુણગ્રામી છે રાજની સેવામાં કામિની વર્ગ રહે છે, તે મુનિઓ પાસે હોયજ કયાથી ? તેના જવાબમાં પણ જણાવે છે કે વિરતિ, શાન્તિ, સમવૃત્તિ, ક્યા, 'દાક્ષિણ્યતા આદિ સ્ત્રી પરિવારથી વિદાએના મુનિ સદાને માટે સુખીજ છે રાજને તો કાષ્ટ વખત સ્ત્રીવગથી આપત્તિનો પણ સંભવ હોય છે દાખલા તરીકે અમુક સ્ત્રી કાષ્ટ કારણસર કુપિત થઈ હોય, તો તેને માદુ વચનો વડે પ્રસન્ન કરી પડે છે વળી આપ-સમા ટંટો જાગે, તો રાજના શુરા હાથ થાય છે એક ક્ષણે ઠીકજ કાઠું છે કે —

વહુત ઘણિજ વહુ બેઠિયા દો મારી મરતાર ।

उमको हे क्या मारना, मार रहा विस्तार ॥ ૧ ॥

કર્મ રાજથી મરેલને શો મારવો ? તેનું કુખ મુનિઓને નથી, રાજ કરતા મુનિજન ધણીજ દુરજો વધારે સુખી છે માટે હે રાજન ! અમે રાજ્યને શુ કરીએ ?

ધર્મ્યાદિ કથનથી આગાધ મહારાજે રાજ્યને પોતાનો ભક્ત કર્યો અને ઝાંકારમાં જે મરિ બનાવવામાં દેવિનર્ગે અટકાવ કર્યો હતો, તે નિમ્ન દર કરાવ્યું અને વીરશાસનની વિજયપતામ સૂરીકપર અખડાનદ ફરકાવી ॥

આવા પ્રભાવક્ર પુરુષોને રાજાનો સગ ફલપ્રદ છે, પરન્તુ સામાન્ય પ્રકૃતિવાળાને રાજાદિનો સગ ફલપ્રદ નથી પૂર્વોક્ત મહા-પુરુષો કોઈનાર લોકદષ્ટિએ શિથિલ પણ દેખાઈ જાય, પરન્તુ તેઓ કારણ મળે પાછા તેવાને તેવાજ સરવીર દેખાય છે અને અશક્ત જનોને આના સસર્ગનો નિષેધ એટલા માટે કરવામા આવે ॥ ૬—તેઓનો જો જરા સત્કાર થયો, તો અતમા રાજાના ક્રિંકર થાય, રાજાની આજ્ઞા ઉઠાવવા માટે, અને સર્વ પ્રકારે પતિત થાય કેટલાક પંડિતો રાજાની દક્ષિણતાથી ધર્મને છોડી હિંસા રૂપ અધર્મનો પણ સ્વીકાર કરે છે, પરન્તુ ખરા તત્ત્વવેત્તા પુરુષો રાજાને હિતકર વાક્યો શાંતિપૂર્વક કહેજ છે, પછી ભલે તેને રૂચે યા ન રૂચે કારણ કે હિત મનોહારિ ચ દુર્લભ વચ્ચ । અસ આજ કારણથી આત્મતારક મુનિવરો રાજાદિનો સસર્ગ કરે નહિ એ પ્રમાણે સૂતકારે કહેલું છે

વચન શુદ્ધિ.

અહિગરસકડસ્ત મિચ્છુણો વચમાણસ્ત પસજ્ઞ વારણ ।
અદ્વે પરિહાયતિ વહુ અહિગરણ ન કરેજ્ઞ પણ્ડિત ॥ ૧૯ ॥

સીઓદગ પઢિદુગઞ્છિણો અપહિણસ્મ લગાયસત્પિણો ।
સામાય્ય સાહુ તસ્મ જ જો ગિહિમત્તસણ ન મુજ્ઞતિ ॥ ૨૦ ॥

કેશ કરનાર અને કેશના કારણભૂત કઠોર વચનને ખોલનાર સાધુ ધણા કાળથી ઉપાર્જન કરેલા મુક્તિના કારણને—ચારિત્રને નષ્ટ કરે છે તેટલા માટે સંસદ્વિવેકી મુનિ કદાપિ કેશ કરે નહિ (૧૯) વળી ચારિત્રવાન તેજ સાધુ છે, કે જે સચિત્ત જળને કોઈ પણ મમમા લેતા નથી નિચાણુ કરતા નથી, કર્મબધથી ડરે

છે, અર્થાત્ જે કાર્ય કર્મજન્ય હોય, તે કરતા નથી તેમજ ગૃહસ્થના ભોજનમાં ભોજન પણ કરતા નથી (૨૦)

જેણે આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિને દૂર છોડેલ છે, અને કેવળ આત્મત્રેય માટે વિરાગ પાતી ત્યે પ્રવર્તેલ છે તેવા પુરુષને કોનેશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી છતાં કોનેશ કરે, કરાવે તો તેમાં મહામોહનો ઉદયજ સમજાવ છે તેજ કારણથી શાસ્ત્રકારોએ ક્રોધ કરનાર સાધુને પૂરકીની વર્ષો સુધી પાળેલ સવચનો નાશક બતાવેલ છે સજ્જન પુરુષો પોતાના મુખક્રમગથી કદાપિ કઠોર વચનો કાઢતા નથી અને જ્યારે સજ્જનના મુખક્રમગયાથી કઠોર વચન રૂપ અગ્નિ નિકળે તો તેને મુખક્રમગ નહિ પરંતુ મુખાનાનગી સ્વમજ્જુ જોઈએ કઠોર વચન સામા માણ્યના લ વક્રમળને દગ્ધ કરી મરણ ઉત્પન્ન કરાવે છે સજ્જનો ધા રૂપ છે પરંતુ માર્મિક વચનનો ધા રૂપનો નથી માટે સજ્જનોની પકિતમાં રહેલા ગૃહ સ્થોએજ જ્યારે અસખ્ય વચનોનો પ્રયોગ કરવો ઉચિત નથી, તો પછી સાધુ મહાત્માઓએ તો ધર્મીજ બારી- દૃષ્ટી વચનવર્જિણ કાવોની જરૂર છે એમ કહેવાની આવશ્યકતાજ શી છે ? જે વચનો કપાનકનુપિત મનુષ્યોને શાંતિ આપનામાં ચલન રૂપ થાય જે વચનો ક્રોધ દાવાનગનો ઉપશમ કરનામાં જળરૂપ થાય, સમ્બોદ્ધ રૂપી ધૂનને દૂર કરવામાં વાયુ સમાન થાય, અને મોહ-મહામહતનો છેદ કરવામાં શસ્ત્રતુલ્ય થાય, તેવાજ વચનો સાધુઓએ કાવો જોઈએ અનન્ય સાધુ તરફથી ઉચ્ચારાતા ‘મહાનુભાવ’ ‘દેવાનુગ્રિય’ એ બન્ને ‘હે ધર્મશીલ,’ ‘ધર્માત્મ વચનો અસતરૂપ નહિ હોવાની સાથે પરમાયજૂત અવશ્ય હોવા જોઈએ

લગાર બારીકાઈથી નિચારવામાં આવે તો, પહેલાં તો ‘મુનિ’

શબ્દનો અર્થજ મોનનું સૂચન કરે છે અર્થાત્ વિના પ્રયોજન બોલે નહિ, અને જે કાષ્ઠ બોલે તે, હિત, મિત અને પૃથ એ ત્રિશેષલુવિશિષ્ટ, બોલે પૂન્યવણાસૂત્રમા ભાષા પદની અદર ભાષા મોનનાર માટે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામા આવેલો છે એક મહાક મુનિને માટે શશ્ય ભવમૂરિએ મિદ્ધાતમાથી સાર બેચીને દશાદૈ કાલિક સૂત્રની અદર ભાષાના સળધમા જે સાતમુ અધ્યયન આપેન છે તેની અદર સાદ્ જણાવેલ છે કે, ચોરને ચોર અને કાણાને કાણો, ઇત્યાદિ વચનો પણ બોલે નહિ કારણ કે તે પરને પીડા કરનાર હોનાથી મૃપાનાદ રૂપ છે વળી આજ સૂત્રના આચરણપ્રધિધિ નામના ગાદમા અધ્યયનમા એવુ લખેલું છે કે, જે વચનથી લોભને અપ્રીતિ થાય, અર્થાત્ સામા માણુમ કોપ પામે, એવી અહિતકારણી ભાષા સાધુએ કદાપિ બોલવી નહિ જેમ કહ્યુ છે કે —

અપત્તિર્અં જેણ સિઆ આસુ કુપ્પિજ્ઞ યા પરો ।

સવ્વસો ત્ત ન માસિજ્ઞ માસ અદિઅગામિણિ ॥ ૪૮ ॥

(દશવૈકારિક, અધ્યયન ૮)

આજ ગાયાનો અર્થ ઉપર લખવામા આગેો છે નીતિમા પણ ‘વાગ્મૂષણ મૂષણ’ ઇત્યાદિક સુક્તિયુક્ત કથન છે કનેશ કરનાર અને કનેશકર વચન બોનનાર મેનુધ્ય અન્યો અહિતકર થાય છે, એટલુજ નહિ, પરતુ અવ્ય ચારિત્રરત્નને દૂષિત કરીને દુગતિગામી બને છે તેજ કારણથી સૂતકાર વહે છે, ‘પડિત તેજ છે કે જે નહ કરે નહિ, કનહ કરાવે નહિ, કવહ કરનારને અનુમોલન આપે નહિ અને એવળ સાધુપણમા રહીને કર્મની નિર્જરા કરે

અજ્ઞાનજન્ય પ્રવૃત્તિ

જય સસ્યમાહુ જીનિય તદ્ધ વિય વાલજળો પગમ્મહ ।
ચાલે પાપેહિ મિજ્જતિ ઇતિ સસ્યાય મુણિ જ મજ્જતિ ॥૨૧॥

છદેજ પાલે રૂમા પયા મહુમાયા મોહેજ પાડદા ।
વિયદેજ પલિતિ માદ્દજે સીડજ્ઞહ ચયસા હિયાસપ ॥ ૨૨ ॥

અર્થાત્—તૂંની ગએન જીવનને સાધવાનો કોઈ ઉપાય નથી, તેમ જાણવા છતાં પણ જાણજનન ધીરાઈ કરે ॥ અને પાપકર્મ વડે તે જાણ દૂભે છે એમ જાણી મુનિ કદાપિ મદ્ધ કરે નહિ લોકો પોતાનાજ અભિપ્રાય પ્રમાણે શુભાસયવાળા થાય છે, એટલે કે કેટલાક જનો જીવહિંસાથી ધમ માને છે, કેટલાક વળી આરભાદિથી દ્રવ્ય મેળવી કુટુંબનું પોષણ કરતું તેનેજ ધર્મ માને છે, તેમજ કેટલાક માયા પ્રપચ વડે લોકોને ઠગે છે પરંતુ હે મુને ! તારે તો નિર્માલિપણે કાર્ય કરીને વતવું અને શીત-ઉષ્ણાદિ પરિપહોને મન, વચન અને કાયાએ કરીને સહન કરવા

અમગ દ્રવ્ય માટે કેટલાક પુરો વિકટ અટ્ટરીમા જાર છે રાજા પાણીને જોળગે છે વચનક્રમને છોડે છે, અસેવ્યને સેવે ॥ અને અકૃત્યને કૃત્ય સમજે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ, જ્યાં રહે છે, ત્યાં મોતી મિન્ટા સહિત રહે છે દાખલા તરિકે કોઈ એક પુરૂષ રેલમા અથવા સ્ત્રીમરમા બેઠો છે, તેની કમરમા અથવા ખીસામા કાચિત્ કોઈ જોખમવાળી ચીજ હોય છે, તો તે માણસ સુખેથી નિદ્રા પણ લઈ નકતો નથી ધારા કે, કાચ જરા નિદ્રા આવી જાય, તો તે પોતે વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યોના સમૂહમાજ બેઠો હોવા છતાં તરત કમર ઉપર અથવા ખીસા ઉપર દાંચ નાખશે. એટલેથીજ જીતોષ

થશે, એમ નહિ, પરંતુ જરાજગ તપાસ કરશે જૂઓ, વિચાર કરવાની વાત છે કે, ચચળદ્રયને માટે આટલી બધી ઝાળજી રાખવી પડે છે, જ્યારે, જે જીન કોટી રૂપીઆ ખર્ચવા છતાં એક ઘડી માત્ર પણ મગી રહે તેમ નથી, તે જીન પ્રમાદ, રિકથા અને વિનોદાદિકમા આપુ જાય છે, તેની મિલકુલ દરકાર નથી જે મનુષ્યનુ આયુષ્ય મુક્તિરૂપ નગરમા પહોચવાને માટે એક સાધન તુલ્ય છે, તેને માટે જરા વિચાર સંગ્રહો પણ ન રાખવામા આવે, એ દુટવો બધો બેઠનો નિયમ કહી શકાય? અને આજ કારણથી સૂત્રકારે 'બ્રાહ્મ' એવો શબ્દ આપેલો છે જાણની અજ્ઞાનજન્ય ક્રિયાને જોઇ વિચારીને મુનિઓએ બ્રાહ્મ શબ્દ નહિ, તે પ્રમાણે બયામણુ કરેલ છે લોકો અધર્મને ધર્મ માની દિસા કરે છે, અને મોહને લીધે કુટુંબ પોપણુને સુખાનંદન સમજે છે, તે પણ મિથ્યા છે કેટલાક લોકો માયા વડે ભદ્રિક પુરોને ઠગે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો તેઓ પોને ઠગાય છે માટે હે સાધો ! તુ જગ પણ માયા કરીય નહિ માયા કરનાર પુરુષ હજારો કષ્ટાનુજ્ઞાન કરે, પણ તે નામમા છે નિર્માયી થઈ સમભાવ પૂર્વક સુખ દુઃખને સહન કરવા સુખ આપે જીવવાની આશા ન કરવી, દુઃખ આવ્યે મરણાકાંક્ષા ન કરવી, અને શીત ઉષ્ણાદિક પરિપહેને સહન કરના ધર્માદિક દ્વિતચિદ્ધા આપી, હવે દષ્ટાત પૂર્વક સાધુઓને શ્રીવીનરાગના ધર્મ ઉપર હા રહેવા સૂત્રકાર ઉપદેશ કરે છે

કુજય અપરાજિય જઠા અવલોહિ કુસલોહિ દોષય ।

કદમેવ ગદાય જો કલિ નો તિય નો ચેવ દાયર ॥ ૨૩ ॥

પયં લોગમિ તાદ્રણા ચુદય જે ધમ્મે અણુત્તરે ।

તં ગિણ્હ દિય તિ ઉત્તમં કદમિય સેસવદાય પંદિય ॥૨૪॥

અથાત્—પાસા વડે અથવા કોડી વડે રમતો ઘૂતકાર અન્ય ઘૂતકાર વડે જીતાવો નથી, કારણ કે જે દાવથી તેને જય થયે હોય, તે દાવને તે અગ્રીકાર કરે છે ઉત્તરણ તરીકે, ચોકા વડે જીતેલ હોય તો એકા દુષ્ટ ધ્યાદિકને હાથ ધરતો નથી એટલે જેમ જુગારી જીતેલ દાવનેજ ગ્રહણ કરે છે, તેમ લોકોની અજ્ઞાનેમા અહિંસા પ્રધાન છે, એવા અને શ્રીવીતરામે પ્રરૂપેલા સર્વોચ્ચ ક્ષાત્ર્યાદિ દશ પ્રકારના ધર્મેની સાધુ સ્વીકારે છે કે, જેના વડે કરીને અનત જીવો વિજયી થયા છે, થાય છે અને યશ જેમ જુગારી ચોકા રિના ખીજ દાવને પરિહરે છે તેમ સાધુ પણ ગૃહસ્થ ધર્મે, પાસત્યાદિનો ધર્મ અને મિથ્યામાર્ગાનુગામિના ધર્મને પરિહરે છે કેવળ અહિંસાદિ ગુણગણ વિશૂરિત ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે.

‘ ધર્મ ’ શબ્દનો વ્યવહાર ઉચ્ચ નીચ તમામ સાતિએ કરે છે આસ્તિક કે નાસ્તિક તમામ ધર્મ માટે લે છે, જેન ખડન મડનના લાખો બનકે કોડો મન્યોની રચના થઈ છે, તથા સત્ય ધર્મની પરીક્ષા જગજગન્તુ કરી શક્યા નહિ અને જેને પરીક્ષા કરી, તેને રાગદ્વેષનો અભાવજ થયો સમજવો અને જે રાગ-દ્વેષનો અભાવ થાય છે, તેઓ તો, સર્વ જીવો સત્યધર્મ ગામ થાઓ ના નહિ તેની દરમર નહિ કરતા કેવળ બાપાપુદ્ગનો અપાવના ઉપદેશ કરે છે, તે સમયે જેનો બાળ્યો થ હોય છે, તેઓ તો મિથ્યાત્વ બાવને છોડી સમ્યક્ત્વ દસામા આવી જાય છે, જ્યાં કેટલાક દુર્ભોલો તો ઉનગ દેપાનનમા અપાપાત કરી તેમજ સત્ય ધર્મની નિન્દા કરી ગાઠ મિથ્યાત્વી થાય છે જગત્મા અનાદિ કાળનો રીવાજ પણ ચાલ્યો આવે છે કે સત્યાન્વેષી થોડા હોય છે જ્યારે મિથ્યાકર્મી ઘણા દેખાય છે તે સાથે પોતાનો ફક્ત

ખરો કરવા માટે મિથ્યાશાસ્ત્રોની રચના પણ કરવામાં આવે છે વળી તે મિથ્યાશાસ્ત્રનો પ્રચાર કરના માટે સત્ય વાતનો અપલાપ થાય છે આપણે અહીંયા માત્ર એકજ દષ્ટાન્ત લઈએ ‘ મનુ-સ્મૃતિ ’ ના પાંચમા અધ્યાયમાં એક શ્લોક છે —

ન માસમક્ષણે દોષો ન મયે ન ચ મૈયુમે ।
પ્રવૃત્તિરેવા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મદાફલા ॥ ૧ ॥

આ શ્લોકનો પૂર્વાર્ અને ઉત્તરાર્ધ—અન્ને આપસમાં વિરોધ ભાવને વહન દે છે ઉત્તરાર્ધમાં, નિવૃત્તિ કરવાની બાબતને મહા ફળવાળી ખતાવી છે, પરંતુ વિચાર કરવાની જરૂર છે કે ખના, જે પ્રવૃત્તિમાં દોષ ન હોય, તો નિવૃત્તિમાં મહા ફળ ક્યાથી ? સત્સાર દોષમય છે, તેટલાજ માટેજ નિર્માણુ નિદોષ કરે છે વિષય દુર્ગતિનું કારણ છે, માટેજ અભયર્થ સ્વર્ગનું કારણ છે તેવીજ રીતે જે પ્રવૃત્તિ સદોષ કરે, તેજ નિવૃત્તિ મહાફળનાળી ગણાય આ વાત બધખેસ્તી ત્યારેજ થઈ શકે કે, જ્યાર તે શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અર્થ બાલશુદ્ધિ પૂર્વક ન જોતા જરા તત્ત્વદષ્ટિ પૂર્વક જોવાય, એટલે કે ન માસ મક્ષણે દોષો એ પદની અન્દર માસમક્ષણે અને દોષો એ જે શબ્દોની વચ્ચે સુપ્ત ‘ અકાર ’ કાઠીને એ પદનો અર્થ કરવો જોઈએ એટલે કે એવો અર્થ કરવો જોઈએ કે, માસમક્ષણમાં અદોષ નહિ, કિન્તુ દોષજ છે, તેમજ મધપાનમાં પણ ‘ અદોષ ’ નથી, પરંતુ દોષજ છે, વળી મૈયુનમાં પણ અદોષ નથી, પણ દોષજ છે કારણ કે ગ્રાહિણીની પ્રવૃત્તિ અનાદિકાળથી અગાનજન્ય છે, તેથી જે નિવૃત્તિ કરે, તો મહાફળ છે આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ઠીક થાય છે જે કદાચ કદામદ કરવામાં આવે અને એમ કહેવામાં આવે કે, મનુજીનું વાક્ય છે કે ‘ પ્રવૃત્તિરેવા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મદાફલા ’ અને તે વાચ્યનો અર્થ પણ

એવેજ છે કે પ્રવૃત્તિમા લેપ નથી, પણ નિવૃત્તિમા ફળ છે " તો તે વાક્ય તટસ્થ માણસના મનોમંદિરમા પ્રવેશ કરશે નહિ આ અર્થની અદર લપાટે મનુજનો આ શ્લોક પ્રામાણિક ગણાય તો કાઈ મધ્યસ્થ પુરુષ નીચેના શ્લોકો કહે તો તે પણ પ્રમાણિક કેમ ન ગણાશે ભ્રેષ્ઠ એ જ નેમકે —

ક્રાધે લોભે તથા દમ્ભે ચૌંયે દોષો નહિ નૃણામ્ ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૧ ॥

પેશૂન્યે પરનિન્દાયા માને દોષઘ્નોઽપિ ન ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૨ ॥

અસત્યે દોષસત્તા ૮ દેવાજ્ઞાસ્રઙ્હને તથા ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૩ ॥

જૃતઘ્નત્યે ન ચૈ દોષો મિધ્યાધર્માપદેશકે ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૪ ॥

શૂદ્રવૃત્તૌ ન ચૈ દોષો મ્લેચ્છવૃત્તૌ તથૈવ ચ ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૫ ॥

યિપ્રધાતે ચ નો દોષો ગોષધે નૃયધે તથા ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૬ ॥

શશ્વરોત્થાપને દોષો નહિ પિતૃવધે તથા ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૭ ॥

આદ્વાઽજૃતૌ ન સ્યાદ્ દોષો વિસ્મૃતે ચાત્મકર્મેણિ

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૮ ॥

વિયદ્ વચ્ચિ મહાભાગ ! પાપે નૈવાસ્તિ દૂષણમ્ ।

પ્રવૃત્તિરેષા મૂતાના નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥ ૯ ॥

ધર્મ્યાદિ શ્લોકો શુ પ્રામાણિક ગણાય ખરા કે? જો તે પ્રામાણિક ગણાય તો સસારમા પાપનો સર્વથા ખલાવજ થાય અને કેવળ પુણ્યપ્રકર્ષજ અનુભવાય, પરંતુ તેવું તો નજરે જોવાનું નથી, તેમજ અનુભવાનું પણ નથી જગતને વિચિત્ર દમ વાળું જોઇએ છીએ અને જેવું કૃત્ય કરીએ, તેવું ફળ અનુભવીએ છીએ માટે જ જેની અન્દર હિંમત, અસત્ય ચોરી, બ્યભિચાર અને સરપૃદતા જોવામા આવે, તે અધર્મ અને તેનાથી વિપરીતને ધર્મ સમજવો જોઇએ પરંતુ ખૂન મડન અને બખેડાઓમા ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી કદાચ કોઇને શકા ઉદ્ભવે કે ' તમે જ માસમક્ષણે દોષો ધર્મ્યાદિ વાખ્યોને લઇને અત્યાર સુધી બોલી ગયા, તે ખડન નહિ, તો બીજું શું છે ? ' તેના ઉત્તરમા સમજવું જોઇએ કે-તે ખડા નથી, પરંતુ તે તો માત્ર શ્લોકનો યથાર્થ અર્થ-ભાવ બતાવવાને માટે પ્રયત્ન કરેલો છે. ધર્મી વર્ગ જો કે હિંસા કરના ખુશી નથી, છતાં કોઇ માણસ તેવા વાક્યો ઉપર વિશ્વાસ બની ફસાય નહિ, તેટલાજ માટે યથામતિ ભાવ બતાવવા પરિશ્રમ કરવામા આવ્યો છે છતાં અધર્મદ્વાને આગળ કરી હિંસાદિક દુષ્કૃત્યો કોઇ કરે, તો તે સૌ સૌના ભાખ્યની વાત છે અને એટલા માટે તો શ્રીનીતરાજ દેવોએ સાધુઓને દૃષ્ટાન્ત પૂર્વક વિશુદ્ધ માગને પકડવાનો ઉપેક્ષ કરેલો છે.

વિશુદ્ધમાર્ગ સેવન

વિનય ત્યાગ.

ઉત્તરમણ્યાણ આદિયા ગામધમ્મા રૂર મે અણુસ્સુર્યં ।
જતિં વિરતા સમુદ્ધિયા વામવસ્સ અણુધમ્મચારિણો ॥૨૬॥

જે યય ચરતિ આદિય નાપણ મહયા મહેસિના ।

તે ઉદિય તે સમુદિયા અગ્રોજ્ઞ સારતિ ધમ્મઓ ॥ ૨૬ ॥

અર્થાત્—સુધર્મનાથી જળનાથી પ્રતે કહે છે ૧-હે જળ પ્રથમ ઋષભે પોતાના પુત્રોને કહ્યું ત્યારનાદ શ્રીમહાવીરદેવે મને કહ્યું, તે વાત હું તને કહું છું તે એ છે કે —ઈન્દ્રિયોના વિષયો મનુષ્યોને અતિ દુર્જય છે સમ્પ્રદાઈકના ૨૩ વિભાગ પાડેલા છે તે વિષયોથી જે વિરાગ પામે તો હોય, તેઓજ શ્રીજિનોક્ત ધર્મના કરનાર અથવા પાલનાર સમજવા પૂર્વોક્ત શ્રામધર્મોને જે જ્ઞાનપૂનક છોડે છે, તેઓજ કારયધર્મની સેવા કરે છે એટલે તેઓને શ્રી-કાશદેવ અને શ્રીમહાવીરસ્વામીના ધર્મના અનુચારી જાણના તેઓનેજ સસા થી ઉદ્ધવેજ પામે ત, અત્યંત વિરાગ પામેલ અથવા સારી રીતે ઉગે પછી સમજવા તેઓ અન્ય અન્ય મારણા, વારણા, ચોપણા અને પતિચોપણા ઇત્યાદિક કરે

ઈન્દ્રિયો પાંચ છે (૧) સ્પર્શેન્દ્રિય (૨) રસનેન્દ્રિય (૩) પ્રાણેન્દ્રિય (૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય અને (૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય આ પાંચ ઈન્દ્રિયોના યોગે જીવ પચેન્દ્રિય સંજ્ઞાને પામે છે ન્યૂન ઈન્દ્રિયવાળા જીવો અનુક્રમે એકેન્દ્રિય દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયા સંજ્ઞાને ધારણ કરે છે આ ઈન્દ્રિયોના જે નામો પહેલા આપ્ય છે, તેજ પ્રમાણે અનુક્રમથી એક એકથી વધારે ઈન્દ્રિયો જાણવી જેમ એકદિને રૂચળ સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે, દ્વીન્દ્રિયને રસનેન્દ્રિય વધે તેમ અનુક્રમે એક એક ઈન્દ્રિયની વૃદ્ધિ કરતી અતમ પચેન્દ્રિયને શ્રોત્ર (કાન) હોય છે કેટલાક જીવોને જ્ઞાનના રથને કેવળ મીઝા જેવું હોય તે લોકોમાં કહેવત છે કે, ' મીઝા એને ઈઝા ' ' કાન તેને ચન (ચન) ' હોય તે દુનિયામાં જીવો અનેક ભેદવાળા હોય છે, તે વાત તીર્થ કરના સાશ્વો સિવાય અન્ય

સાક્ષીમાં નથી, એમ તો નહિ, પરંતુ હા તેનો વિચાર બીજો
કયાય નથી, એમ પદ્મપાત રહિત કહેનામાં લગારે વાનો નથી
ખરૂં કહીએ તો ત્યાં સુધી જીવાજીવનું જ્ઞાન નથી, ત્યાં સુધી
જીવદયાના દિમાયતી થઈ ચકાતું નથી કારણ કે ત્યાં સુધી કારણ-
શુદ્ધિનું જ્ઞાન નથી, ત્યાં સુધી કાર્યશુદ્ધિ થતી દુર્બલ છે પ્રથમ તો
જગતમાં જીવો કેટલા પ્રકારનાં છે ? તેનો વિચાર મુક્તમદષ્ટિ
પૂર્વક કરવો આવશ્યક છે કેવળ સ્થૂનશુદ્ધિ પૂર્વક યોગશી લાખ
જીવોનાં કહેવાથી જીવદયા પળાતી નથી ચોરાવી લાખ કેવા
પ્રકારે છે, તેનો વિસ્તાર વેદમાં જોનામાં આવેલો નથી અગર
તો થોડો થજો પુરાણમાં છે દેવે મારી માન્યતા પ્રમાણે કેટલાક
ભાગો પુરાણોની અંદર જે કહેવામાં આવ્યા છે, તે જૈનશાસ્ત્ર-
નુસાર કહેવાએલ છે, ત્યારે અસભ્ય હખીકત તો મન કપિત હોય
તો ના નહિ અજ્ઞાન કેટલાક વેદાનુયાયી લોકોની થકા પુરાણોમાં
હકતી જાય છે, તેનું મૂળ કારણ પ્રણેતા પ્રામાણિક નહિ, એમ
સમજાય છે તીર્થંકર મહારાજનો તો નિર્વિકારી, પગપગ વિરૂદ્ધ
વાક્યોરહિત અને કેવળ આત્મત્રેનને માટે ઉપદેશ થએલ છે જેમાં
જીવો ઉપર કર્મ કેમ લાગે છે ? કર્મ કેટલા પ્રકારના છે ? અને
તે કોનેના નાશ કેની કરણી કરવાથી થાય છે ? ઇત્યાદિ વિવેચનથી
ભરપૂર જૈનાગમ છે પંતુ ખેદ માન એટલેજ છે કે-વર્તમાન
કાળમાં જીવો ઈર્ષ્ય મુખમાં લઈ થઈ લગાર કઠિન વગળી
જોઈને તત્ત શબ્દિ થાય છે અને વિચારે છે કે, ‘ આની કષ્ટક્રિયા
કરવાથી શું ? ’ ‘ પરિણામ સુંદર રાખવો ’ લાઈએ ! નિપયોને
છોડ્યા સિવાય કશુંપિ પરિણામ સુંદર થાય ખરો કે ? તેજ
કારણથી શ્રીરીતરાગ પ્રભુએ શબ્દાદિ નિપયોને જીવના માટે
સાધુને પ્રથમ ઉપદેશ કરેલો છે એટલે કે-જે શબ્દાદિ નિપયોને
જીવે, તેજ સાધુ કહેવાય આ સિવાય પરસ્પર ધર્મની થયાં કર-

વાનુ હેલ છે, તે પણ ઘણીજ સુદર વાત છે કારણ કે જે સમુદાયમાં સારણા-વારણાદિક નથી તે ગરુ સાધુએ છોડી દેવો વળી જે ગરુની અદર સાગણા-વારણાદિક હોય, ત્યાં ગુરુઆદિક કલ્યાણ વ્યાપ્તિ તાડના કરે, તો પણ તે ગરુનો ત્યાગ કરવો નહિ જો સારણા-વારણા ન હોય, તો વર્તમાનકાળમાં હિન્દુ બાવાઓની જે દશા છે તેજ દશા વીતરાગનો શાસનમાં વર્તતા મુનિઓની પણ થય માટે જરૂર દ્વિતલિક્ષાદિ પૂરક ધર્મચર્યા દ્વારા જોઈએ વળી વિવધના ત્યાગ માટે ઉપદેશ કરતા વધુમાં કહે છે —

મા પેદ પુરા પનામય અભિક્ષે ઉર્વર્હિ ધુનિસ્તપ ।
જે દુમળ તેર્હિ જો જવા તે જાણતિ સમાદિમાદિય ॥૨૭॥
જો વાદિય હોજ સજળ પાસણિય જ ય સપસામય ।
નજા ધન્મ અણુત્તર કયકિરિય જ યાચિ મામય ॥ ૨૮ ॥

અર્થાત્—પૂર્વે ભોગવેના વિવધોને જો નહિ અવિધ્ય કાળમાં વિવધની પ્રાપ્તિનો અભિલાષ પણ કર નહિ અને માયાને દૂર કર જે પુરો દુષ્ટ મનથી વિવધાધીન થતા નથી તેઓ સર્વોત્તમ સમાધિધર્મને જાણે છે, એ પ્રમાણે વર્તવને જાણનારા કહે છે ।

ગોચરી માટે મથેના સાનુ ગૃહસ્થોના ધરમાં કથા કરે નહિ પ્રાર્થનક ન થાના, એટલે કે પ્રત્નનો ઉત્તર પણ । આપે અને એમજ કહે કે, ‘ ગુરુ આદિક સન્નિધિપ્રકારે ઉત્તર આપશે ’ તેમજ કાષ્ટ વરસાદ વિશે અથના વસ્તુના બાન વિશે પૂડે, તો તે પણ કહે નહિ શ્રીવીતરાગનો ધર્મ સર્વોત્તમ છે, એમ જાણી સમ્યક અનુદાનમાં તત્પર થાય અને શરીરાદિમાં મમત્વભાવ ન કરે

જે વસ્તુને યાદ કરવાથી અથવા જોવાથી મનોવૃત્તિ વિપરીત

યાય, તે વસ્તુને યાદ ન કરી, તેમ જોની પણ નહીં, એ સામાન્ય નિયમ પ્રાપ્ત સર્વ મનુષ્યોના અનુભવમાં હશે તેમાં વિશેષ કરીને આત્મશત્રુ શબ્દાદિ વિષયો તો આત્મા સંબધી શાશ્વતી સદ્ધિના ચોર હોવાથી તેના પર દષ્ટિ દેની નહિ તેમ તેને સ્મૃતિપથમાં પણ લાવવા નહિ લગિધ્યકાળમાં પણ તેનો સંપર્ધ ન થાય, તેને માટે સાચેતી રાખવી માયા અને અણપ્રકારના જે કર્મો તેને દૂર કરના તાત્પર્ય એ છે કે, માયા વર્મનું કારણ છે, માટે માયાને દૂર કરવાથી વર્મ સ્વાભાવિક રીતેજ દૂર થશે જે પુરૂષો ખરાબ વિચાર વડે વિષયવિનશ થયા નથી, તેઓનેજ જગત્માં શર, વીર, તત્ત્વજ્ઞ અને સમાધિધર્મના જાણકાર સમજવા જોઈએ

સાધુ શૂદ્રથોના ધરમાં જઈ કથા ન કરે, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ એ છે કે-વિકથા ન કરે, અથવા ગમ્પ ન હાકે કદાચ એવો પ્રમગ્ન હોય અને શૂદ્રથના ધરમાં કથા કરે, તો બે તથા સાધુ સાથે હોવા જોઈએ, સ્ત્રી-વર્મ પણ બહોળો હોવો જોઈએ, અને સાથે પુરૂષો પણ હોય અને તેમ ન હોય તો ધર્મકથા પણ ન કરે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાની શક્તિ હોય છતાં ગુરુઆદિનું બહુમાન રાખના માટે તેઓને ગુરુ પાસે આવનાનું કહે કદાચ કોઈ એવો સમય હોય, કે પ્રશ્નોત્તર નહિ આપનાથી શાસનની દેવના થતી હોય, અથવા લોભ અનેક કલ્પનાઓ કરે તેમ હોય, તો ઉત્તર શાતમિત્તથી અને ગભીર સ્વભાવ પૂર્વક આપે પરંતુ વૃદ્ધિ નગેરે સામઘ પ્રશ્નોનો તો ઉત્તર આપેજ નહિ તેવા પ્રશ્નોમાં અનેક અનયો રહેના છે કારણ કે શુભાશુભ કહેનાર પ્રત્યક્ષ રીતે આત્મધ્યાનનાજો યાય છે. દાખલા તરીકે, એમ કહુ હોય કે-અમુક દિવસની અંદર અથવા અમુક દિવસે વૃદ્ધિ થશે, અને કદાચ ધારો કે તેમ ન થાય, તો

ભારે મતાપ થાય ત્યાં ક્યન કરેલ દ્વિસૌની અદર હમેશા આકાશની સામે જોડુ પડે, તેમ જલાર જઈને પવનનાં પરીક્ષા પથ્થુ કરતી પડે તેજ પ્રમાણે વસ્તુઓનો ભાર કહેનાર પથ્થુ તેજ ત્રકાર દુધ્યાંતી રહે છે પોતાનું ચચન સત્ય ચેવા ખાતર હજારો જીવોને નુકસાન થાય, તેનું ધ્યાન રહેતું નથી લોકોમાં કેવળ વચનસિદ્ધિ જનારના ખાતર મનાતો જાપ એકાગ્રચિત્તે કાવે પડ પરતું જો તેનું જ ધ્યાન આત્મોને અથે થાય, તો રાગદ્વેષ જે અનાદિકાળના શત્રુઓ છે, તેનો હાથ ચતા પાર લાગે નહિ, પરતું તેમ જાગ્યું હોય કયાથી ? ઉત્તર, જે ધ્યાનથી રાગદ્વેષ દહિ પામનાર છે તે ધ્યાન પગ મન, વચન અને કાના વડે લીન થયાય છે, તેટલાજ માટે જિનરાજ દેવે માનુષોને અવિધ્ય કાળના શુભાશુભ ફોગ કહેવાની મનાઈ કરેલી છે યદ્યપિ સાધુઓ દરેક જાખત જાજે ખરા પરતું કરે નહિ જેઓ અવેદનમાં નિરપૂહ છે, તેઓ ચશોના. કીર્તિવાદ, અથવા તો ‘આ મારા લોકો છે, તેઓનો ડર યા સ્વામી છુ,’ એવો આગ્રહ ખરા સાધુને હોય નહિ હવે સાધુઓને કષ્ટના ત્યાગ પૂર્વક આત્મદિન કરવા પુન કહે છે —

નિષ્કપટ જાપ

છન્ન ચ પમસ જો કરે ન ચ ઉક્લોમ પમાસ માહણે ।

તેસિ સુવિવેગમાહિષ પળયા જેહિં સુજોસિય ધ્રુવ ॥ ૨૯ ॥

અણિહે મહિષ છુસવુદે ધમ્મદ્વી ઉચહાણ ચીરિય ।

વિહરેજ્ઞ મમાહિં દિદિય આસહિમ સુ વુદેણ લબ્ધમ્ ॥૩૦॥

‘અર્થેત—નક્ષત્રથી લક્ષ્યાર્થનો ભોવ કરાવવા પૂર્વક ઉપદેશ કરે છે પ્રથમ જન એટલે આયા, કારણ કે માંપાવી માણસ

સ્વામિપ્રાપ્તને યોગે રાખે કે, તેને હે મુને । તું । કા વળી પ્રશસ્ય એટલે લોભ જગજગતુ લોભને માન આપે છે, માટે તેનું નામ પ્રશસ્ય છે, તેને ન કર તેમજ ઉત્કર્ષ એ માનનું નામ છે તેને પણ ન કર મુખનિકારાં એષ્ટા જેના ઉપર કરે છે, તે પ્રકાશ અર્થાત્ કોર તેને પણ ન કર પૂરોક્ત માયા, લોભ, માન અને ક્રોધ જેઓ નથી ડગતા, તેઓને સુવિવેચી જાણના તે મહાપુરુષોએ સયમની સેવા રેવી ૩

અસ્નેહ એટલે ૨ મમતગદ્હિત અથવા તે પરિપટ્ટા વડે પગલિત નહિ થએન, અથવા તે અણદ અર્થાત્ અનન્દ—નિષ્પાપ, જ્ઞાનાદિ ગુણ સુન્ન તેમજ અદ્વિત એટલે ૨ આત્મદ્વિતારદ, બધે પ્રગરે અદ્વતેન્દ્રિય તેમજ મનોવિકા ગદ્હિત ધર્માર્થી ઉપધાન, સૂત્રનિધિ પ્રમાણે યોગનહનાદિ ક્રિયા કરનાર તેમ વશીકૃતેન્દ્રિય એવો પૃથ્વીતનમા રિચરે કાગળ કે, આત્મસ્થિત ધણ દુર્ભ છે

માયા મહાદેવીએ જગતમા અનન્ત શ્રવેનો ભોગ લીધો છે, તથાપિ તે તેરી ને તેરીજ તૃપ્તનાજો છે આયશોવિજયજી મહારાજ આઠમા પાપસ્થા ક્રિયા સ્વરૂપનું વર્ણન કરતા કહે છે —

કેશ લોચ મન ધાગણા સુખો સતાજ,
ભૂમિશમ્યા નતયાગ, ગુણવતાજ,
મુન્દર સડન છે સાધુને, સુખો સતાજ,
દુક્ક માયાત્યાગ, ગુણવતાજ,
નયન વચન આપારનું, સુખો સતાજ,
ગોપન માયાનત, ગુણવતાજ,
જેદ કરે અસતી પરે, સુખો સતાજ,
તે નહિ દ્વિતાર તત, ગુણવતાજ

ધર્માદિ કથન વિવેકી પુરુષોએ વિચાર કરના જેવું છે કેશ-
હુચન, કે જેને કેટલાક પૈરાગ્ધર મરમિતાત કરણુ કરી વક્તા નથી,
અને મનધારણુ અતિ દુ સહ છે વળી જુમિપર સુવુ, મતવુ
પાળવુ - એ બધુ દુષ્કર છે, તોપણ તેને સુકર બતાવેન છે પરવુ
માયાનો ત્રાગ અતિ દુષ્કર બતાવેન છે વાત પણ ખરી છે, કારણ
કે અનાદિ કાલનો દુરમન મોહુરાજી રમત્રી માનને મનુષ્ય રૂપ
પોતાની પ્રજા પાસે મોકલે છે આ માન મત્રી પોતાની પુત્રી માયા
સાથે ધનિષ્ઠ સબધ કરાવી પછી નિશ્ચિન્ત બાવધી રહે છે ગમે
તેવો ત્યાગી હોય, પરવુ એક વખત તો માપાદેવી જરૂર ચક્રર
ખવરાવે છે માટેજ શાસ્ત્રકારો નિમાયી થવા વારવાર ઉપદેશાતર કરે
છે પરવુ જ્યાં સુધી મનુષ્યો કીર્તિ-પૂજાદિકના અભિનાયી હોય
છે, ત્યાં સુધી લોકરજનને માટે ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા કરે છે તો પણ તે
ક્રિયા સસારની દાનિ કરવાને બદલે સસારની વૃદ્ધ કરનાર થાય
છે અસતીની ચતુરાઈ દુર્ગુણની વૃદ્ધિ કરનાર છે સાધુએ પોતાનો
વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવો જોઈએ, લોક પૂજે અગર ન પૂજે, તેની
દરકાર કરવી નહિ નોકને માટે કંઈ ક્રિયા કરવી નહિ જે કાંઈ કરવું તે
આત્મા માટેજ તેટલાજ માટે સાધુઓ હમેશા એક વૃત્તિનાજા કલા
છે એકાન્તમા હોવા જનસમુદાયમા હોવા રાત્રિ હોવા દિવસ હોવા
ગામ હોવા અરણ્ય હોવા સર્વ ન સમજા બારિતાત્મા રહેવું જો તેમ
ન રહેતામા આવે તો ક્રિયા કાર્ય છે તેને માટે દૃષ્ટાન્ત જુઓ -

“કુસુમપુરની અદર એક ચોકને ઘેર બે સાધુઓ આત્મા
એક ઉપરની જમિકામા રહ્યા, અને જીભ નીચે રહ્યા ઉપર રહેલ
સાધુ પત્ર મહાનતધારી શુદ્ધાહારી, પાદચારી સચિત્તપરિહારી
એક ન વિહારી વિગેરે ગુણગણ નિશ્ચિન હતા પરવુ કેવળ લોકો-
પણામા મગ્ન હતા જ્યારે જીભ સિચિત્તચારી હોવા છતાં ગુણ-
ગુરાગી નિમાયી-નિરકપની હતા

હવે લકડા લોકો જ્યારે નીચેના સાધુને વદન કરી ઉપર ગયા, ત્યારે તે વાતની ઉપલા સાધુને ખમર પડતાજ તરત તેણે નીચેના સાધુની નિન્દા શરૂ કરી, અને કહ્યું કે 'પાસત્યાને વદણા કરવાથી પાપ લાગે છે, પ્રભુની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે, ' ઇત્યાદિ જેમ મનમાં આન્યુ તેમ બોલી આનંદા પાસે નિન્દા કરી આવકાએ તો પાછા નીચે આવી, નીચે રહેલ સાધુને તમામ વૃત્તાન્ત જણાવ્યું ગૃહસ્થો પ્રાય મીઠું મરચું ભભરાવીને એક ખીજની વાત કરવામાં ખહુ કુશળ હોય છે

તો પછી નીચે રહેના સાધુ શુશ્રુણુરાગી હોવાથી શાન્તભાનથી બોળ્યા કે- 'હે મહાનુભાવો ! ઉપર રહેલા પૂજ્યમય ઠીક કહે છે હું અવદનીય છું તેઓ ભાગ્યશાળી, સૂત્રસિદ્ધાન્તના પારગામી, આરિત્રપાન તેમજ શુદ્ધાદાર લેનાર છે હું તો મહાનીરના શાસનને લજવનાર કેવળ વેપારી છું ' ઇત્યાદિ વચનો સાંભળી અહીંની વાત ત્યા કરનાર આનંદા ચકિત થયા એનામાં કોઈ કેવળગાનીનું ત્યા આનંદુ થયું પેના મુન્ને મુનિઓ સખધી વૃત્તાન્ત કહી પૂછ્યું કે- 'હે ભગવન ! તે મેમાંથી હનન કર્મવાળો કોણ છે ? ' જ્ઞાની પુરૂષે કહ્યું - ' નિદાના કરનાર દલીના ધણા ભવ કે, જ્યારે ખીજો પરિમિત ભવમાં કમ મુક્ત થઈ મુખિમ દિરમાં જશે "

વાચકો ! માયા મહાનીના ચરિત્રને માટે હમ્મરો પાના રોકવાના આવે, તોપણ પૂર થાય નહિ, માત્ર તત્ત્વજ્ઞાનથી તે પૂર થઈ શકે નેમ છે માયાનો જનક અભિમાન મોહનો મત્રી મત્રી વચ થાય, તો રાજા પણ અનુકૂળ થાય છે તેમજ લોભ અને ક્રોધ પણ આત્માના દુરમનો છે અને મોહરાજના સુબટો છે રિવેકી પુરૂષોએ દુરમનોની સેવા કરી નહિ

મુત્રકારે આત્મહિતે આનિ દુર્બલ જતાવેન છે લવમમણ કરતા કરતા આ છવે અનન્ત જન્મ મરણાદિ અસત્વ દુ મો સલા છે ધણીવાર અપમાનને પામેન છે આનિ અનતમે ભજે વેચાએન છે, તેમજ આરે મતિમા પુખ્તના અમારે લવ પરપરને પામેન છે જેમકે કહ્યું છે કે —

અસ્મિન્નમારસસારે નિસર્ગેનાતિદારણે ।

અવધિર્નહિ દુ જ્ઞાના યાદસામિવ વારિધૌ ॥ ૧ ॥

ભાવાથ — જેમ સમુદ્રમા જલજતુની સખ્યા નથી, તેમ સ્વભાવથીજ અતિ ભયંકર એવા આ અસાગ સસારમા દુ ખેતી સીમા નથી

સસારમા અમર મુખી કાઈ છે તો તે જિન અણુમારજ છે તે વિના બીજું કાઈ મુખી નથી મુખી પુરૂષ પ્રાપ્ત ધાર્મિક ક્રિયામા ચિત્ત લગાવી થકે છે અહીં વર્તમાન જાગતી મિથિતિ જોઈને જરૂર મધ્યસ્થ પુરૂષને સમ થશે કે— મુખી પુરૂષો ધર્મ કરતા નથી, જેટનાઓ ધર્મ કરે છે, તેઓ પ્રાપ્ત દુ ખી પુરૂષો હોવાથી દુ ખને દૂર કરવા ધર્મ કરે છે ' પરંતુ તેના ઉત્તરમા સમજવું જોઈએ કે—જેઓ જડ ચીજ પર પ્રેમ કરી જગતમા મુખી દેખાય છે, તેઓ મુખી નથી ખરી રીતે સક પરહિત પુરૂષ મુખી છે, તે મુખી પુરૂષ ધાર્મિક ક્રિયામા વિજયી નિવડે છે તેજ કારણથી આચાર્યોએ પુખ્યાનુબધી પુણ્યને કથયિત્ત મુક્તિનું કારણ માનેલું છે સાક્ષાત્ મુક્તિનુ કારણ તો પુણ્ય પાપનો અભાવ છે જ્ઞાન, ધ્યેન અને ચારિત્ર્ય રત્નત્રયની આરાધના કરતા કર્મની નિર્જરા થાથ છે તીથ કરોને પુખ્યાનુબધી પુણ્ય હોવાથી સામાન્ય કેવળી, ભગવાનની દેશના સમયે સમવસરણમા આવે છે તેઓ

કૃતકૃત્ય છે, અને તીર્થસ્વરૂપ જ્ઞાનનાગા દોરા છતાં તેઓ વ્યવહાર-
નયને માન આપે છે કે જાનોની પગિહ અગાડી છદ્મમય ભાવ-
વાળા ગણુરમે બેમે છે, તેના બે જાણો છે એક તો પ્રશ્નોત્તર
કરનાર ગણુરમે છે, બીજુ તેઓ પદ્ય છે આ નમામ વ્યવહાર
પુણ્યાનુબધને આજ્ઞા છે કેટલાક અચકારો અચની અતમા
સ્પષ્ટ લખે છે કે- આ અચકી જે પુણ્ય બધાએન છે, તેથી
મારા અનાનિ બરા સનુભો-ગગ દેવાદિ કામ થાયો ' ત્યારે
કેટલાક આચાર્યો ઉત્તર જાનથી એમ પણ કહે છે કે ' આ અચકી
જે પુણ્ય થએન છે, તે પુણ્ય નહ જાતી છલો સુખી થાયો ' પુણ્ય
અને પાપને માટે અભિજ્ઞા આ પ્રમાણે બતાવી છે — પુણ્યાનુ
બધી પુણ્ય પાપાનુબધી પુણ્ય, પાપાનુબધી પાપ અને
પુણ્યાનુબધી પાપ જેના અધ્યવસાય વડે કામ થાય છે તેવોજ
બધ થાય છે તેટલાજ માટે પ્રભુજી સાધુઓને વાગવા ઉપદેશ
કરે છે '—' તમે કદાપિ કોઈ કદાસ કરશે નહિ સ । અપ્રમત
ભાવમા નિરો આત્મકનાણ મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે '
હવે ઉદ્દેશાની સમાપ્તિ કરતા પ્રભુ કહે છે —

જહિ જૂળ પુરા અણુસ્સુત અદુવા ત તહ જો સમુદ્વિય ।

અદુવા અવિતહજો અણુદ્વિય

મુનિજા નામાદ્આહિતનાપ્ત જગમદ્વદ્તિજા ॥ ૩૧ ॥

પય મત્તા મહતર ધમ્મમિણ સહિયા વહૂ જજા ।

ગુરુજો છદાણુવત્તગા વિરાયા તિષ્ઠ મહોઘમાહિત ॥ ૩૨ ॥

ત્તિ ઘેમિ

સમજાવવકાણુનાણુ સામાયિક (ચારિત્ર) કે જે સર્વદર્શી
અને સર્વત શ્રીવીરરામે કહ્યુ છે, તે કદાપિ પૂર્વકાળમા પ્રાણીઓ-
ના સાબળવામા આવ્યુ નથી, અને કદાચ સાબળવામા આવ્યુ

દોષ તો વધારાસિત અનુષ્ઠાનમાં આનુ નથી (પાઠાન્તર વધાર્યું અનુષ્ઠાન નહિ ચનાથી આત્મહિત થવું પ્રાણીઓને હુનબ છે) એ પ્રકારે આત્મહિત હુનબ માની મનુષ્યત્વ, આયદેશ ઇત્યાદિક સદનુવાનનુ કારણ સમજી, ધર્મ ધર્મની અદર મોટું અતર છે માટે વિશેષ ધર્મ જે જ્ઞાન ત્યાગ અને ચારિત્ર ધર્મવાળા ગુરુની આજ્ઞાનશયવર્તી હજારો જીવો સસાર મહાસાગર તપો, એમ' હુ તને કહું છું, એમ નહિ, પરંતુ શ્રીમદ્ધર્માદિ તીર્થ કરો કહી ગયા છે, તેમ કહું છું આ વચન શ્રીમદ્ધર્માદિરનું છે, તેને લઈ મુખમાં સ્વામી જીવ્યવામીને કહે છે

અરજ જમજમગુહિતાવહ પુરોનો ઉપદેશ તત્ત્વથી બરપૂર દોષ છે આ અવસપિણી કાળમાં તીર્થ કરો ચોરીમ થયા, તેઓ તમામનો ઉપદેશ એકાકાર હોય છે શબ્દ રચનામાં બને કારણેર હોય પરંતુ અવાચકમાં કોઈના વિભેદભાવ નથી શબ્દરચના તો દેશ-કાળને અનુસરીને થાય એ વીરપરમાત્મા સમૃત ભાષાને જાણના હતા, સર્વભાષાકોનિદ દતા યા જ્ઞાન, સ્ત્રી અને મહા પ્રકૃતિવાળા પુરો અને ચારિત્ર ધર્માભિનાષી જીવોના ઉપદેશ માટે સિદ્ધાંતની રચના પ્રાકૃતમાં કરી જેમ કહું છે કે —

ધાલસ્ત્રીમદ્મુક્ષાંગા નૃણા ચારિત્રકાલિક્ષણામ ।

અનુપ્રદ્યાર્થ તત્ત્વજ્ઞૈ સિદ્ધાન્ત પ્રાકૃત કૃત ॥ ૧ ॥

પૂરોમન દેવથી સિદ્ધાન્તો પ્રાકૃત ભાષામાં નિર્મલ થયા શ્રી મહાવીર દેવના ઉદ્દેશમાં શાનિની દૃઢિ સિનાય અન્ય ઉદ્દેશ નથી શ્રીમદ્ધર્માદિર દેવે સાચન હજુ સુધી વિરોધ ભાવ રહિત ચાનુ આવે છે, જે મતમતાવર-મત વિગેરે થયા છે તે પ્રાય પદાર્થ વિલોપી નથી ક્રિયાકાંડમાં ભેદ તે ક્રિયા બને રસવચનગુણસાર કરે

જેની કરણી કપાયલાવ રહિત હોય, તેને કૃણ જરૂર મળશે આત્મ
 ૩ યાણને માટે મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે કાંઈ ક્રિયા કરે,
 તે બંનેને સકામનિર્જરા બતાવેલ કે હા, અલગત સકામ-
 નિર્જરામા ન્યૂનાધિક ભેદ પણે પરંતુ ત્યાગ, વૈરાગ્ય ઈન્દ્રિયનિ
 મદ્ધ, તપોવિધાનાત્મિક કાંઈપણ જીવ આગ્રહ અને નિભરહિત
 કરે, તો તે જરૂર ઈર્મિ રિચ્ચડને સાફ કરવામા જળ
 ૩૫ થઈ શકે છે પછી મદ્ધ જળ રૂપ હોય તે પ્રવાહ રૂપ હોય
 તત્ત્વવેત્તાઓના વચન સરળ, સુન્દર અને પક્ષપાત રહિત હોય છે
 જૈનશાસ્ત્રમા રૂપબદ્ધ લખે છે કે— 'એતાબર હોય તે દિગ્બર,
 શુદ્ધ હોય તે અન્ય કાંઈ ક્ષિપ્રાદિ હોય પરંતુ જે સમભાવ વડે
 આત્માને ભાવે અર્થાત્ કપાયલાવને જલાજનિ આપે તે જરૂર
 મુક્તિગામી થાય ' તેજ કારણથી જૈનસિદ્ધાંતમા પદ્મ ભેદે
 સિદ્ધ કરેલ છે અન્ય નિગી પણ મોક્ષ મટેલમા પહોંચી શકે છે
 કારણ કે વસ્તુતઃ દેવ, ગુરુ અને ધર્મની શ્રદ્ધા તેમજ પદાર્થતત્ત્વનું
 યથાર્થ જ્ઞાન, એજ મુક્તિ રૂપ વૃક્ષાવલંબી બીજ છે જૈન
 સિદ્ધાંતો વર્તમાન કાળમા ૪૫ ઉપનિષદ થાય છે પ્રાય તેમાના
 કેટલાક સિદ્ધાંતો પણ બિન્ન બિન્ન આચાર્યોએ અનેક ટીકાઓ
 બનાવી છે પરંતુ મૂળસૂત્રોનો આશય તમામે એક સરખી રીતે
 પ્રશ્નો છે જો કે રક્ષયોપશમાનુસાર નિશ્ચેષાધિક મુક્તિઓનો વિ-
 મ્તાર કરે છે, તો પણ કાંઈએ મૂળસૂત્ર નિરૂદ્ધ બાળ્યા કરેલ
 નથી આથી તેઓનું પ્રમાણિકપણ અને ભવબીરૂપણ સદૃશ લા-
 વથી સિદ્ધ થાય છે જ્યારે આપણે, જનેતરમતાનુયાયીઓએ એક
 બીજાનું કરેલું ખડન જોઈએ છીએ, ત્યારે ખરેખર દુઃખ થાય
 છે તે મતાનુયાયીઓ અતરમા શ્રદ્ધારહિત અથવા સંશયશીન બને
 છે અને તેથી કેટલાએક મહાશયોએ ગણગણને નીચે પ્રમાણે વાડ્ય
 પણ વ્યર્થ છે કે—

શ્રુતિશ્ચ મિત્રા સ્મૃતયશ્ચ મિત્રા

નકો મુનિર્યસ્ય વચ પ્રમાણમ્ ।

ધર્મસ્ય તત્ત્વ નિદિત ગુદાયા

મહાજનો યેન ગત સ પન્થા ॥ ૧ ॥

‘ શ્રુતિઓ લિન્ન છે તેમજ સ્મૃતિઓ પણ લિન્ન જિ ન છે એવો કોઈ મુનિ નથી કે, જે વચન પ્રમાણભૂત થાય, અને ધર્મનું તત્ત્વ તો ગુદામાં સ્થાપન કરેતું છે તેથી મહાજન જે માર્ગે જાય, તે માર્ગે સમજવો. ઇત્યાદિ વાક્યો સસય ભાવને સૂચવે છે હીકજ છે, સર્વજ્ઞદર્શન સિવાય અન્ય રાંનમાં પરસ્પર નિરાધાદિ દેખો. માલુમ પડે છે તેનો ઉ રેખ અહીં નહિ કરતા અન્યત્ર કરીશ બન્ધો ! સૂચગઢાગ સૂતના બીજા અધ્યયનનો બીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત થયો હવે ત્રીજા ઉદ્દેશ તરફ દષ્ટિપાત કરીએ

સૂચગઢાગ સૂતના બીજા ઉદ્દેશની અદર એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે-આરિવત જીવો મુક્તિ નમરીમાં નિર્વિદ્ધ રીતે પહોંચી શકે છે જના આરિવતની રક્ષા કરતી વખતે પરિપહેને લીધે અનેક વિધો ઉભા થાય છે તો પણ સાત્ત્વિકશિરોમણિ મુનિગતો પરિપહેને જીતી વિજીતી બને છે દુનિયાની વક જૂન વણીમાં ન પડતા આત્મશીર્ષના બગથી પરિપદ ફેંજને હઠાવી કંઈ સુભશ્રેણિની પરીક્ષામાં પાસ થઈ કર્મ શત્રુનો પરાજય કરે છે, તેમજ સત્ય સ્વરૂપની કસોટીમાં કસાઈ સ્વજીવની રૂપરેખા નિષ્કલક રીતે જાગી રાખી સ્વસતનો ઉપભોગ કરે છે, તે જાનત ત્રીજા ઉદ્દેશમાં કમલ બતાવવામાં આવે છે

અગોચર ત્રીચરિત્ર

સવુદ્ધવમ્મસ્સ મિસ્સુણો જં દુક્કસ પુટ્ટ અયોદ્ધિપ્પ ।

॥ સજમમો વચિજ્ઞહ મરણં દેવ્ય વયતિ પદિયા ॥૧॥

જ વિગ્રવળા અજોમિયા સતિગ્રેહિ સમ વિદાદિયા ।
તમ્હા ઉઠતિ પાસદા અદક્તુકામાદરોગય ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—કર્મબંધના કારણે, કે જે મિથ્યાચારને અવિગતિ, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ છે, તેનાથી નિવૃત્ત થએન, તેમજ મિદ્ધા કરનાર, અજ્ઞાન વડે બાંધેન કર્મનો સયમ વડે ક્ષય કરી અને મરણાદિકનો ત્યાગ કરી મુક્તિ પ્રાપ્તે જાય છે એ પ્રમાણે પડિતો કહે છે

જે સ્ત્રીના પાસમા પડેલો નથી, તે સરુપાગ્રામીની બરાબર છે તેટલા માટે હૃદય જે મોહ, તેને તમે જૂઓ જેઓ કામને રોગની માફક જૂએ છે, તેઓ પણ મુક્તની બરાબરજ છે

કર્મબંધના કારણેનો અભાવ, કર્મના અભાવને સૂચવે છે, કેમકે કારણની સત્તામા કાર્યની સત્તા છે કર્મબંધના કારણોથી દૂર રહેનાર જનદી કમોથી દૂર થાય છે દાખલા તરીકે, જેમ તળાવ પાણીથી ભરપૂર હોય તો પણ જે આવદાની બંધ કરી વપરાશ શરૂ રાખવામા આવે, તો થોડા કાળમા તળાવ ખાલી થાય છે તેજ પ્રમાણે આત્મારૂપ તળાવ, કર્મરૂપ જળથી ભરપૂર છે, પરંતુ જે કર્મબંધના વા જો રોકવામા આવે, તો નવા કર્મોની આવદાની બંધ કરવા સાથે પ્રાણા કર્મો તપ, જપ, જ્ઞાન અને ધ્યાનપ્રત્યી નિર્જરે છે અજ્ઞાન ભાવથી બંધાયેલા કર્મો બદ્ધ સંજ્ઞાને પામે છે, તેજ કર્મ સ્પષ્ટ નિવૃત્ત અને નિમગ્નિત અવસ્થાને પામે છે જેમ જેમ પરિણામની ધારા કિન્નર, કિન્નરતર, કિન્નરતમ, તથા શુભ, ગુણતર તેમજ શુભનમ હોય, તેમ તેમ બદ્ધકર્મને અનુક્રમે સ્પષ્ટ નિવૃત્ત અને નિમગ્નિત કરે છે, જગતમા તત્ત્વવેત્તાઓ બંધ સમયે ચેતના સૂચવે છે જે માણસ કર્મથી

મુક્ત થાય છે તેના ચિરપર જન્મ, જરા અને મરણાદિ દુઃખ પગપરા રહેતી નથી વાસ્તવિક સુખના અભિનાયી અને સાસારિક સુખદશી પુરોજી જગતમા પુરો ગણાય છે પુરુષમા જર કળા છે જ્યારે સ્ત્રીઓમા ૬૪ છે, છતા કુળાર્યોએ પોતાના ચરિત્ર વડે પુરોને જાણે છે, વગેરે છે જગતની દૃષ્ટિ આગળ તુલ્ય બનાવે છે, કિકની માફક પુરો ઉપર દુકમ ચલાવે છે, આપત્તિ સમયે મનગમતી ચીજો મગારી વિશેષ ચિન્તામા નાખે છે પોતે ઘેર ખેમી એન હોવે છે એટલુજ નહિ, પરંતુ પતિનતા ધર્મને જલાજનિ દઈ અનેક કુકર્મ કરતા જરાપણ સકાચ પામતી નથી તેવી સ્ત્રીઓનો સગ તજવો તેજ સુખનુ સાધન છે, પરંતુ રિયયનપટ પુરો અધની ઉપમાને વહન કરે છે અંધ માણસ પણ હૃદયાર્થમા જ્ઞાનચબુથી પ્રભાસવાળો રહે છે, પરંતુ કામાધ પુરુષ તો કાપિ પ્રકાશવાળો થતો નથી જેને લીધે તેનીદૃષ્ટિ સન્મુખ ઉપગ્રિયત થએલ તત્ત્વજ્ઞાનને પણ ઓળખી શકતો નથી, કહટ દાદા મારે છે સ્ત્રીના ગહન આ અગોચર ચરિત્રને પ્રેમ-ભક્તિ સમજે છે વળી પૂર્ણ ઉપકારી માત-પિતાનો પણ વિરસ્કાર કરવા ચૂકતો નથી તેમજ કષ્ટનિવારક બધુવર્મ સાથે સ્ત્રીના વચોચી વિરોધ કરે છે દેવગુરુની આરાધ કરતા સ્ત્રીની આજ્ઞાને અધિક માન આપે છે, તથાપિ સ્ત્રી પોતાના સ્વજ્ઞાનને છોડતી નથી પ્રિયપાઠક ! જેમ પાણીમા ચાનતા માછલાઓના પગના જાણુવા મુશ્કેલ છે, આકાશમા ચાનતા પક્ષિઓની પદ્મકિતનુ જ્ઞાન દુર્લભ છે, તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના ચરિત્રો જાણવા પણ દુર્લભ છે આ સબંધમા એક નાનકડું દઢાત અદિઆ લખવુ યોગ્ય જણાય છે, તે આ પ્રમાણે છે —

એક પડિત દાસી જેવા સ્વપ્નમા રહીને સ્ત્રીના નન લાખ

ચત્રો લણીને મારે તરફ ચિત્ત થયો રગ્તામા ગેઠ મોટી રાજધાની આની પ્રાણીને વિચાર્યું કે રાજા પામે જઈ આવીવાંદ આપુ જેથી રગ્તામા જે ખર્ચ થયો છે અને યુને તે નિદ્રણી જાણુ, આમ વિચારીને રાજા પામે મયો, ગજાએ સન્માનપૂર્વક ૧૦ આપ્યુ, અને પૂછ્યુ કે, આપ ક્યાથી આવો છો ? પડિતે ઉત્તર આપ્યો કે, કાશીથી

રાજાએ પૂછ્યુ —કાશીમા કેટલા વર્ષ ગયા ? શુ અભ્યાસ કયો ? અને વર્તમાનમા કયા જાઓ છો ?

પાડે ઉત્તરમા જણાવ્યુ —કાશીમા લગભગ ૧૪ વર્ષ રહ્યો છુ નર લાખ સ્ત્રીચરિત્ર જાણ્યો હુ હવે દેશમા જઈ આજી વિદ્યાને માટે ઉદ્યમ કરીશ

રાજાએ કહ્યુ —કદાચ અહીંજ બન્દોગસ્ત થઈ જાય, તો, રહેવા વિચાર છ ?

પડિતે જણાવ્યુ —હા, અમારે સાદ્યજી લાઈને તો જ્યા વૃત્તિ મળે, ત્યાજ દેશ

હવે રાજાએ પગાર ફરાવીને પડિતને રાખ્યા હમેશા તેની પાસેથી સ્ત્રીચરિત્રો સાલજવા લાગ્યો રાજા જેમ જેમ દત્તચિત્ત થઈને સ્ત્રીચરિત્રને જુદિમા ધારણ કરે છે, તેમ તેમ સ્ત્રીઓ પગથી તેની રાગદષ્ટિ ઢમ થવા લાગી, અને તેને પરિણામે રાજા રોજ એક એક રાણીનો ત્યાગ કરના લાગ્યો આમ એક એક કરતા ૪૮૦ રાણીઓનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે સદેરમા અને અતેહિમા એવી ચચો ફેલાણી કે, ' રાજા સ્ત્રીવર્ગ ઉપર અવિશ્વાસુ બનેન છે, અને ધીમે ધીમે સર્વ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરી અતમા જોગી ચશે ' આ વાત મરારાણીના કાન સુધી પહોચી

હવે પટરાણીએ પેલા બ્રાહ્મણ-ભટ્ટને સિદ્ધા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો જુદિમાન માણસ મૂન કારણનો નાશ કરવા પ્રયત્નશીલ છે એ દાસીને તુરત હુકમ આપ્યો—‘ જા પેલા ભટ્ટને બોલાવી લા’

દાસી મધ્ય, પરંતુ ભટ્ટ તો દાસીના વચન સામળવાથી દુઃખ રહ્યા અને જરા પણ તે તરફ લક્ષ્ય બાપ્યું નહિ ત્યારે દાસી પા આવી રાણીને કહે છે —‘ બાઈજી ! ભટ્ટ તો આપના વચને સામળતોએ નથી, તો પછી આવવાની તો વાતજ શી ’ તે મહા દહ વિચારવાળો જણાય છે’

દામીના આ વચનો સામળી જુદિમતી રાણીએ વિચાર કે-બ્રાહ્મણો માથ લોભીવા દેાય છે અને એવો સામાન્ય ન્યાય કે દ્રવ્યેણ સર્વે વશિનો ભવન્તિ, દ્રવ્ય વડે તમામ લોકો થાય છે આમ ધારીને દાસીને ૨૦૦ સોના મહોરો આપી, એમ કહીને રવાના કરી કે, ‘ નયમ સોનામહોરો ભટ્ટની આ મૂકજે, જેથી ભટ્ટ જરૂર તારૂ નામ કામ પૂરશે ’

દાસીએ જઈને તેજ પ્રમાણે કર્યું ચમકીલી સોનામાં નોંતાની સાથેજ ભટ્ટ પણ ચમકયા અને બોલ્યા —‘ બાઈ ! કાણુ છો ? અને શા કારણથી આવેલા છો ?’

દામી બોલી —‘ મહારાજ ! હું રાજાજીશ્વરની પટરાણી દાસી છું અમારી બાઈ આપના જ્ઞાનથી અને આપની મતુરા ધણા ખુશી થયા છે તેમણે આપની પૂજા કરવાને માટે સા સામગ્રી તૈયાર કરેલી છે એક ચાળ સોનામહોરોના બરી રાં છે માટે હું આપને અમારા બાઈ સાહેબ પાસે લઈ જવાને જ છું’ ઇત્યાદિ દાસીના વચનો સામળી ભટ્ટ સોભાયા પાંધડી ૫

અને ખભે દુપટો નાખીને ચાલ્યા રાણીની પાસે આવ્યા રાણીએ સોનામહોરથી ભરેલો ચળકતો મોનાનો ચાળ ભટની આગળ ધયે! ભટ હવે મનમાં વિચાર કરે છે કે—આખા જન્મ સુધી નોકરી કરીએ, તોપણ આટલું દ્રવ્ય મળે નહિ વાર્યકે વાદ રાખવું કે પ્રથમ મળેલી ૨૦૦ સોનામહોરો સાથેજ લાવેલ છે હવે રાણીએ દારીની પાસે મહેલના તમામ ખારણાઓ બંધ કરાવી સુંદર વાતાવિનોદ શરૂ કર્યો, તેની અદર સમય જતા જણાયો નહિ ભટજી મહારાજ વાતી અને લોભના આવેશમાં તમામ વિચારને ભૂલી ગયા ખીજ તંરફ રાજા બહારથી સતપ્ત થઈને રાજદરબારમાં આત્મા અને પૂછ્યું કે—‘ પડિતજી કયા ગયા ?’

પડિત પાસેથી બે ચાર દૃષ્ટાન્તો સાબળીને આનંદિત થાઉં, એના વિચારથી પડિતજીની તપાસ કરાવી, પરંતુ પડિતજીનો પત્તો લાગ્યો નહિ છેરડે રાજાએ પોતાના હજૂરી પુરખોને મોકલી તપાસ કરવા માડી, ત્યારે પત્તો લાગ્યો કે—‘ પડિતજી પટરાણીના મહેલમાં ગએલ છે, ’ આમ સાબળતાની સાથેજ રાજાને એકદમ ક્રોધ થયો અને બોલવા લાગ્યો—‘ અરે! પડિત, મને તો વાર-વાર ઉપદેશ કરે છે કે, કીની સાથે બોલવું નહિ, નેત્રે નેત્ર મેળવના નહિ, તેની સન્મુખ ઉભું રહેવું નહિ, અથવા તો તેણીના વચનો પછી સાબળના નહિ અને પોતે આજ રાણી પાસે ગયો ? આવા પરાપદેશકુશળની તો હવે બરામર બખર લેવીજ જોઈએ ’ આમ આકોશ કરવાની સાથે ઝટ હાથમાં તરવાર લઈ સપાટામધે રાણીના મહેલની નિસરણી ઉપર ચાલ્યો રાણી સમજી ગઈ કે રાજા આવે છે તેવામાં રાજાએ કહ્યું કે—‘ ખારણ ઉઘાડો, પેનો દુષ્ટ, નિસવાદી અને દુરાચારી કયા છે ? ’ આવા વચન સાબળતાજ ભટ ગભરાયા અને હાથ જોડી રાણીને કહેના લાગ્યા—‘ હે માતાજી ! મરણના કષ્ટમાંથી બચાવો, હમણા રાજા મારો પ્રાણ લેશે ’

રાણીએ કહ્યું—‘ હું શું કરું ?, પતનના જોગથી બાગણા બધા થયા હશે, તેનાના રાજાજી આની ચપ્પા, હવે રાજાના મન માં પૂછ્યું નકા થઈ હશે તેથી બચવાનો કોઈ ઉપાય નથી તેમ જ હતા એક નાનકી પેટી છે તેની અદર આપ પેરડી જાઓ, તે હું મારી નાંકે યુક્તિ ચલાવું ’

જગતમા પ્રાણીથી વધુલ પાછું પણ વસ્તુ નથી પેનો ભટ પેટીમા પે, દાસીઓએ દાચ પગ મગડી મહા મુગીમતે પેગી બધા કુગી પેગીને તાણુ દઈ દૂધી રાણીજીને આપી રાણીએ દૂધીઓના જીમખાને બાજુએ મૂગી લગીઓને હુકમ આપ્યો કે, ‘ બારણા ઉઠાગે ’ બાગણા ઉઠાડ્યા તે વખતે રાજા કોવાન થઈ બોલ્યો—‘ પેનો ભટ અહીં આઓ હતો ? રાણી બોલી—‘ હા

રાજા બોલ્યો—‘ ક્યા છે ? ’ રાણી બોલી—‘ આ પેગીમા ’ રાજા બોલ્યો ‘ દૂધી ક્યા છે ? ’

રાણીએ તુરતજ સો દૂધીઓનો એક ઝૂંડ ફેંડ્યો રાજા તે ઝૂંડા લઈ પેગી પાસે પગ પગાડતો પગાડતો ગયો તેટલામા પેનાં બાહાણો ડરના લીધે અદરને અદરજ પેશાજ થઈ ગયો

રાણી બોલી—‘ આપના જોના કાનના કાચા જીવો જગતમા બહુજ મોજા હશે અરે રાજાજી ! લગાર મિચાર તો ડરો કે જો તેને પેગીમા પૂરો દોત તો શું હું બતાવત ખરી કે ? અને દૂધી પણ આપત કે ? આ જૂઓ—તમારા પગ-ડે પેગી નીચેનું પાગીયુ દલવાથી પેટી માહેના ગગાજળ અને અતરના સીશા હતા તે દૂગી ગયા, આ સીશાઓ તમેને સ્નાન કરાવવા માટે રાખ્યા હતા આમ સાબળતા રાજાએ મિચાર્યું કે રાણી અરે કહે છે પેટીમા હોય તો તે બતાવે નહિ. દાસીઓ તુરતજ ઉભી થઈ, અને પેનું ભટનું

મૂન રાજને શરીરે મોઢુ મૂન જરા ખાડ હોવાથી રાજને શરીરે ચિટપટી થઇ, તેથી રાજએ તેનું ઝાઝુ પૂછ્યું, ત્યારે રાણીએ ઉત્તર આપ્યો કે, અત્તર થાડુ ઉચી કિંમતનું હોવાથી એવું લાગતું હતું એ પ્રમાણે સમજાવ્યા પછી, રાજને આનંદ તરફ વર્તીએ. લઇ મધ

‘ હવે પેઠી ઉઘાડી રાણીએ લટને વ્હુ - ‘ મહારાજ ! નવ લાખ સ્ત્રીચરિત્રની અદ્દર આ ચરિત્ર નમે લખ્યા છે ? જૂઓ, હવે મેળાસર ધર ભેગા થઇ જાઓ ’

પેતો લટ ધગ તર- ગયો અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, આજથી ‘ હવે સ્ત્રીચરિત્રનું નામ લેનું નહિ ’

મિત્રપાઠક ! ખ્યાલ કરો, ‘, ત્યારે સ્ત્રીચરિત્ર, લલોતને પશુ જુાવે છે, તો પછી અભણના શા દાન કરે ? શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીના ક્ષુ- પાશથી મુઠાએબને મુકત તુલ્ય કહ્યા છે, તે જરામરજ છે માટે ધર્મરત્ન ! જેવી વસ્તુ તો ક્ષુત સાગ્યશાળીનેજ મળે છે, તે નાત હવે આગલી ગાથાનકે જણાવે છે —

અગ્ન યજિર્ણિ આહિય ધારતિ રાદિણિયા રુદ્ધ ।

પથ પરમા મહવ્યયા અસ્મ્યાયાઽ સરાદ્ભોયણા ॥ ૩ ॥

અર્થાત—જેમ વેપારી લોભ દેશાતરથી અમુક રત્નો લાવી રાજા, મહારાજા, શેઠ, સાહુકારને આપે છે, અને પછી જેમ તેઓ રત્નોનો ભોગ કરે છે તેમ આચાર્ય મહારાજે જતાવેના પરમ રત્ન-મૂન જે ધર્મોજન વિરમણરૂપ નવ સદિત પથ મહાનતને નિકટ-લની ધીર પુરોજ ધારણુ કરી શકે છે ત્યારે અદ્ય સર્વો તો તુચ્છ પદાર્થોમા મૂઝાય છે

જે રૂઢ માયાણુગા નરા અજ્ઞોયવત્રા કામેર્હિ મુચ્છિયા ।
કિયણેજ સમ યગન્નિયા ન વિજાણતિ સમાદિમાદિઆશા ।

અર્થાત્—જે પુરૂષો આ અસાર સસારમા નહિ ગસ, અને
ચાતાગારવમા આસક્ત અને નિયવરસમા મગ્ન થઈને ધીમે ધીમે
ધીઠા બને છે તેઓ કૃપણુની દશાને અનુસરતા વીતરાગ ભગવાને
બતાવેન સમાધિને ભણુતા નથી

ત્રીજી ગાથામા મહાસત્ત્વ પુરૂષોની રીતિ બતાવી છે, જ્યારે
ચોથી ગાથામા અધ્વસત્ત્વ પ્રાણીઓની વાત બતાવેલી છે મહા-
પુરૂષો સતત નિજથી અને સુખી થાય છે અમૂલ્ય રત્નાદિકને ભોગ
કરી પાછા ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થાય છે લક્ષ્મીથી દાન થઈ શકે
છે, અને દાનથી પુણ્ય પ્રાપ્ત નાય છે વળી ‘પુણ્યથી લક્ષ્મી અને
લક્ષ્મીથી દાન’ એ પ્રમાણે પરપરાએ શુભભાગે મુક્તિ પણ થાય
છે તેની રીતે ચારિત્રલથી સ્વર્ગ, અને સ્વર્ગથી મનુષ્યબવ
ત્યા પણ ચારિત્રધર્મ અને ચારિત્રધર્મથી કમની નિર્જરા, અને
યાવત્ મુક્તિ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે મહાપુરૂષો વારત્તરિક સુખનો
લાભ મેળવે છે, જ્યારે અપસત્ત્વો હાય વેધ કરી જન્મ શુભાવે
છે તે દશા કૃપણુપણુને ઓત્તી નથી કલત્ય કાકતાલીય ન્યાયે
રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ જાય પરન્તુ થોડામા તે ગ્રમારી દે છે

ઉદાહરણ તરીકે—કાંઈ પુણ્યને ચિન્તામણિ રત્ન અનાયાસે
મળ્યું પરન્તુ તેને તેની ઝોળખાણુ પડી નહિ પરન્તુ તે ચિન્તામણિ
રત્નના જોરથી તેણે જે જે નિચારો કર્યો તે પાર પડ્યા, તેનામા
ચિન્તામણિ રત્નનો અધિષ્ઠાયક દેવ પરીક્ષાને અર્થે ઠાગડાતુ રૂપ
લઈ તે પુરૂષ ન્યા પોતાના મિત્રોની સાથે બાજી રમતો હતો, ત્યા
આવી દોહર શબ્દોથી બોનવા લાગ્યો પેલા નિન્નામ્ય શિરોમણિએ

તેને ઉડાડ્યો, પણ ઉડ્યો નહિ ત્યારે પોતાના હાથમા જે ચિન્તા-મણિરત્ન હતુ, તે ફેંચુ, કે તરત તેને લઇ તે વિદાય થયો. પરિણામે તેણે જે જે નિયારો કર્યા હતા, અને ચિન્તામણિની મહિમાથી સિદ્ધ થયા હતા, તેવમામ હવે ઇન્દ્રજી જેવા થઇ ગયા.

પાછળથી જ્યારે સમજવામા આવ્યુ કે, અરે! તે તો ચિન્તામણિરત્ન હાથમા આવ્યુ હતુ, પરંતુ કાગડાને ઉડાડવામા તે ખોટુ, ત્યારે તેને પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ.

ક્રિયાની જરૂર

હવે કેટલાએક સુખશીનીઆ જીવો ઈદ્રિય સુખને આધીન થઇ ચારિત્ર્યને દૂષિત કરે છે અપનાદને ધર્મ સમજી પ્રતિક્રમણ પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયામા સિધિ થઇ લેકા આગળ લવારો ચડે કરે છે કે, 'તુરંત ક્રિયામા શુ પડ્યુ છે?' સર્વોત્તમ તો જ્ઞાનયોગ છે જ્ઞાન સૂર્ય સમાન છે, ક્રિયા તો આગિયાજીવ જેવી છે હમેશા પ્રતિક્રમણ-પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયા કરનાર કપટ કરે છે અમને તેમ કરતા આનંદતુ નથી અમે તો તેના દોષકરના માગતા નથી જે કરવુ તે શુદ્ધ કરવુ અશુદ્ધ કરવાથી ભવપરપગ વધે છે તેની ક્રિયા ભવતુ કારણ છે' આવી કુયુક્તિઓ બતાવી ભત્રિક જીવોને ભ્રમિત કરી, લોકપૂજના આહવારને ખરેખર બહુનસસારી ગણીએ તો કઇ વાધો નથી નવાઇ જેવુ છે કે-જીવો પોતાના દુષણને સમજી શકના નથી

દુષણને જૂથણ રૂપ સમજનાર જીવ પ્રથમ શુભસ્થાનકે રહે છે, એમ કહેવામા પણ કાંઈ આશ્ચર્ય જેવુ નથી જીવોએ આ સસારરૂપ નિશાન મડપની અદર અનેક પ્રકારના વેષો ધારણ કર્યા છે, પરંતુ ફક્ત એક શુદ્ધોપદેશક વેષ પહેરેલો નથી જો તે વેષ

પહેરવામા આવે, તો મુક્તિનગરમા જવા માટે વીનતગદેવપ્રપિત તત્ત્વમા રૂચિ રૂપ-ટીકીટ મુદ્રામુદ્રિત મળે, જેથી કાષ્ઠ પશુ રોકે રોકે ચાલજ નહિ આ જગતમા જીવો બિંદુ બિંદુ રૂચિવાળા છે કાષ્ઠ નાનરગી તો કાષ્ઠ ક્રિયાકુચળ, કાષ્ઠ ધ્યાનમમે તો કાષ્ઠ તપસ્વી, કાષ્ઠ ભજનાનન્દી તો કાષ્ઠ સાસનપ્રેમી-રિગેરે વિગેરે શુભોમા અનુરાગરાળા હોય છે પરંતુ તેઓએ બીજા બીજા શુભે ને નિંદી એક શુભની એકાત રીતે પ્રુષ્ટિ કરી જોઈએ નહિ. પૂર્વોક્ત તમામ મુક્તિના સાધનો છે દાખના તરીકે, સંસારમા જેમ જીવ માત્રનુ લક્ષ્યબિન્દુ પૈસા ઉપાર્જન કરવાનું છે, પરંતુ તે મેળવવા માટે ઉદ્યમ અનેક છે, અથાત્ સાધ્ય એક, પરંતુ તેના સાધનો અનેક હોઈને ગમે તે માર્ગે દ્રવ્યસિદ્ધિ કરવાની છે તેજ પ્રમાણે મુમુક્ષુ વર્ગે પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ હરકોઈ પદારથી કરવાની છે જ્ઞાનથી, ધ્યાનથી અને કાતો ક્રિયાથી અથવા તપોબળથી મુક્તિનમરીમા પહોંચવાનું છે તેટલા માટે શ્રીરીતરામ ભગવાનની આજ્ઞા રૂપ દોરીને હાથમા રાખવી, કે જેથી કરીને તમામ વસ્તુને બાધી નહાય જૂઓ, શ્રીઆનંદચક્રનિમુક્તિની અમુચ ગાથાઓ શુ કહે છે —

દય નાળ વિચાદીર્ઘ દહા અગ્રાણઓ વિચા ।

પાસતા પમુગે દહ્નો ધાવમાળો અ ઔધઆ ॥૨૨॥

સજોગસિદ્ધીફ પઠ વચતિ ન હુ પગચક્રેણ રહો પયાદ્ ।

અર્ધો અ પમૂ અ વળે સમિચ્છા તે સપડત્તા નયર પચિદ્ધા ॥

અર્થાત્—ક્રિયા વિનાનુ નાન વ્યર્થ છે અને જ્ઞાનરહિત ક્રિયા ફોગટ છે જેમકે દાવાનગની અંદર આપણો માણસ દો ના જતા બળી મરે છે, અને પામણો દેખવા જતા મરણ પામે છે કિં । સહિત જો

અટપ્રત્યયન માતાડુ જ્ઞાન હોય, તોપણ તેજ્ઞાની કે જ્ઞાન સદિત ક્રિયા
રતનતી છે એક ચક્રથી ગય કદાપિ ચાનતો નથી કદાચ એક ચ-
લાવન હિમત કરે, તો અકઝમાત પડે પૂર્વોક્ત આધર્મો અને પા-
મળો જૂ. જૂ. હોવાથીજ અનર્થને પામે છે, તેઓ બન્ને જો
બેગા થાય, તો ઇચ્છનગમ્મા પડેતે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ક્રિયા
બન્ને જના એકન થાય, ત્યા નવનિધિ અને મહાસિદ્ધિપૂર્વક મુક્તિ-
નગરીની પ્રાપ્તિ થાય ભાઈઓ ! કદાપિ એકાત પક્ષમા જવુ નહિ
હોવુંપૂજા અને ક્રીતિ માટે વાસ્તવિક ક્રીતિનો નાશ નહિ કરવો
એધ્ધએ જેટલુ બને તેટલુ ધર્મધ્યાન કરવુ, પરંતુ ફેકટ ઈજવાનુ
બનવુ નહિ જુઓ, શિથિનાચારીઓના હાથ મુનખર દષ્ટાન્ત પૂર્વક
બતાવી વિષયવાજાને ત્યાગ કરવા રવો ઉપદેશ કરે છે —

વિષયનાશનો ત્યાગ.

વાહેણ જહા વ વિચ્છણ અચલે દોહ ગથ પચોહપ ।
સે અતસો અપ્પથામપ નાહયહહ અચલે ચિસીયતિ ॥૧॥
પથ કામેમણ વિહ અઙ્ગસુપ પથહેઙ્ગ સથથ ।
કામી કામેણ કામપ લહે થાવિ અલ્લયણહહ ॥૨॥

અર્થાત—જેમ ખરવી મૃગાદિ જતુઓને ફેલાવી દોડાવીને
ચક્રી રાઇ અળગ કરે છે, અથવા માડી હાનનાર, બળદને પેરણા
વડે ચાલી કે ચાણકથી વારવાર માર મારીને પ્રેરણા કરીને
ચાલી નાખે કે પછી તે બળદ વિષમ જગ્યાપર ચાલવા સમર્થ
થતો નથી અર્થાત તે મરણને કબૂલ કરે છે, પરંતુ આગળ ચાલી
શકે તો તે તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના વિષયની શોધમા નિપુણ
એવો સાડુ કામરૂપ કિચ્ચડમા ડૂબી જાય છે સમય સમય પર
વિચારનાર થાય છે કે ‘આજ, કાલ અથવા પરમ દિવસ વિ-

પયસ ગનો ત્યાગ કરીશ ' પરંતુ ગળીયા બળની માફ તે વિષય રૂપ કિંચ્ચ માથી બહાર નિકળી શકતો નથી. માલત્ર ત્યા ને ત્યાજ્ય મરણને યરણ થાય છે તેજ કારણથી શ્રીવીતરામ દેવ ઉપદેશે છે કે- ' પ્રાપ્ત વિષયને અપ્રાપ્ત તુલ્ય સમજીને દૂરથીજ વિષયની વાળને ઊડો '

વિષય જીવોને નિપ કરતા પણ અધિક દુઃખદાયી છે વિષયવાળા ધર્મવાળાને નાશ કરે છે, તેમજ આરિતરત્નની પ્રાપ્તિ થવા દેતી નથી, જ્ઞાનગુણનો લોપ કરે છે, દશ નશુદ્ધિમા વિપ્ન નામે છે કોતિલતાને દબા કરે છે કુળમા કનક લગાડે છે, બ્ય વહારમા લપટતાતુ ટાપટલ આપે છે સ્ત્રી યા પુરુષ આહે કાષ્ટ હો પરંતુ તેની સવ જનમા હનિમાઈ કરે છે, આંતુ શુ લખવુ ? વિષયવાળા પુરુષોના તમામ પુરુષાચોને દૂર કરે છે તેજ કારણથી શાસ્ત્રોમા તત્ત્વવેત્તાઓએ પોકાર કરીને જણાવે છે કે- ' હે ભગ્વન ! જો સસાર રૂપ જગતને છોડી મુકિત રૂપ નગરમા જવા ઇચ્છા રાખતો હોય, તો નિષય રૂપ વિષયક્ષની છાયા તમે ક્ષણવાર પણ વિત્રામ કરીશ નહિ કારણ કે વિષય રૂપ વિષયક્ષની છાયા ચોક્કસ કાળમા વિગ્નાર પામે છે તે છાયામાથી મનુષ્ય એક પગલું પણ આગળ વધવાને શક્તિમાન થતો નથી વિષયાસકંદ જીવ રાત્ર દિવસ આર્ત-રોદ્ધમાનમા પરાવણ રહે છે અદમી ચતુર્દશી, પચમી યા એકાદશીનુ જ્ઞાન તેના મનોમરિમા રોટું નથી તપ, જપ, દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, સામાયિક અને પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાકાંડ વિષયી પુત્રને વિડળના રૂપ લાગે છે ગુરુશિક્ષા દાવાનળ જેવી પ્રતિભાસે છે શાસ્ત્રવણ કાનમા ચળ જેવું જણાય છે અરે ! વધારે શુ કહેવું ? ઘણા વધો સુધી પાળેન આરિતરત્નને પણ ગુમાવી દઈ લજ્જાને નેવે મૂકે છે, તેટલાજ માટે શ્રી

વીતરાગ ભગવાન સાધુઓને વિષયનાજા છોડવાને ઉપદેશ આપતા પુનઃ પણ ક્યે છે —

મા પચ્છ અસાધુતા મયં અચ્છેહી અણુસાસ અપ્પમ ।
અહિય ચ અસાહુ સોયતી સયણહ પરિદેવહ વહુ ॥૭॥
હહ જીધિયમેવ પાસહ તરુણો પવ વાસસયસ્સ તુટ્ટહ ।
इत्तरयास्ते य बुद्धह गिद्धनरा कामेसु मुच्छिष्या ॥७॥

અર્થાત્—મરણ સમયે અથવા ભવાતરને વિષે કામભોગની સેવા થકી રખેને અસાધુતા થાય, તેટલા માટે હે મુને ! કામને સગ છોડ અને આત્માને શિક્ષા કર કે, ખરાબ કામ કરનાર, પરલોકમાં નરક અને તિર્થચાદિ નીચગતિમાં જઈ પરાધીનતા ભોગવે છે, પગમાધાર્મિકાદિની વેદનાના માયાં રૂન કરે છે આ સારમાં બીજી ચીજ તો દુઃ રહી, પરંતુ જનિત પણ અનિત છે કેટલાક તરણાનસ્થામાં ચાલી નિહળે છે વર્તમાન સમયની અહર સો વધતું આયુષ્ય સાગરોપમની આગળ કાંઈ દિસાનમાં નથી છતાં વિષયમૃદ્ધ જીવો જામમાં આસ તજ થાય છે

જેઓએ ધર્મ નથી કર્યો હોતો, તેઓ મરણ સમયે ‘અમે ધર્મ ન કર્યો’ ‘હવે અમારું શું થશે ?’ ઈત્યાદિ બારે પશ્ચાત્તાપમાં પડે છે ભવાન્તરમાં નરક-તિર્થચાદિ ગતિમાં પરાધીનતા પૂર્વક હજારો કષ્ટો સહન કરના પડશે જે અહીં થોડું કષ્ટ ધમ નિમિત્તે સહ્યુ હત, તો અન્ય નિડળના ચાત નહિ, પરંતુ મોહ અને અજ્ઞાનને વશ પડી અનેક અનર્થદડની સેના ઝરી મહાપ પના કારણો-પ્રાણાતપાત મૃત્યુનાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ-મહારબાદિ કરી મનુષ્યનો જન્મ વ્યર્થ કર્યો, હવે હાય હાય કરવાથી શું વળે જેણે ધર્મ કરેલ હોય, તેને મરણ એક વિવાહાદિ ઉત્સવ જેવું

અધ પડે છે, કારણ કે અસાર પદાર્થના વિચારથી તેને સાર પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય છે લોકમા નજરે જોવામાં આવે છે કે, કોઈ પુરુષને ખરાબ ધરમાંથી નિકળી સુદર ધરમાં રહેવાની દુકમ મળે તો તે ખુશી થાય છે, તે પ્રમાણે જોણે પુણ્યકર્મ કર્યાં હોય, એવા પુરુષને દેવપણું મળે, તો તેને બિલકુલ અફમોમ થાય નહિ મનુષ્ય જોનાથી નરકાદિ ગતિ મળવાની હોય, ત્યારે જ વિનાશનો અભાવ છે માટે શાસ્ત્રકારો મનુષ્યને કહેવાય છે કે-વિનાશનો ત્યાગ કરો, પોતાના આત્માને સિક્ષા આપો કે, કાલુષ્યના સુખને માટે સાચા રાખમના દુખો ન વોરે અમૃત્યચારિત્રરત્નને સુખાભાસ માટે દારી જાઓ નહિ નરકની ક્ષેત્રવેના, પરમાધાર્મિકૃત વેદના, પરસ્પર સુદુર્જન્ય વેના, એમ વિવિધ પ્રકારની વેદનાઓ નારખીના જીવો સહન કરે છે, તે વેનાઓને કામાધીન સાધુ પરજવમાં સહે છે જોઓએ વનભાગ થો હોય છે તેઓ વળી તિર્થચગનિમાં જાય છે ત્યા અતિભાર, ગામ પ્રદાર, તૃપ્તિ મુધા અને પરાધીનતા આદિ અનેક કરો સહે છે લોકો તેના પશુઓના કંઠને દેખી નાસ પામે છે પરંતુ કૂર કર્મો કરતા ચાકતા નથી સવન પ્રમાદ અશુભકૃણને આપે છે શાસ્ત્રકારો તેટલા માટે પ્રમાણે ત્યાગ કરવા અનેક પ્રકારે ઉપદેશ કરે છે પ્રમાદી માણસ પોતાનું ઉદર ભરવામાં પણ આગમ્ન અને છે કેટલેક ઠેમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે કે, પ્રમાદી દિનભર બૂખ્યો રહે છે, અથવા પાણી પાન્ય પણુ જો કોઈ ન મળે હોય તો બે કલાક સુધી તરસ્યો રહે છે ઇત્યાદિ તમામ કાર્યોમાં તેની દુર્દશા નજરે અનુભવાય છે, તેમજ ધર્મ કાર્યમાં પ્રમાદી જીવ ચત્યવિત્તે બેસી રહે પરંતુ સમય સમયની ક્રિયા કરે નહિ ગમ્મા મારવા હોય તો શ્વેરો પૂરો પ્રતિજ્ઞાન, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાનો સમય આવે કે તરત સુસ્ત બને ઘોઘ કાગમાં જે કાર્ય-સિદ્ધિ થનાર હતી, તેને પ્રમાદી માણસ દીર્ઘકાળે ચનારી બનાવે

છે, એ વણોજ જે નો વિષય છે અનેનો સમય નિદ્રામાં જાય, તે પછી અન્ય સમય નિદ્રામાં જાય, તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? જે આત્મ સાધનનો અને ઈશ્વરનિર્ગતનો સમય હોય, તેજ સમય ઈર્મબધનો થાય, તો સમજવું કે, હજી જાન્યતિ લાગી છે અહીં નિવાના આજસુ છો રત્નચિન્તામણિનો ત્યાગ કરી કાચનો સીકાર કરે છે જાનસમુદ્રમાં નોકા સમાન જે ચારિત્ર તેને છોડી પત્થર તુલ્ય વિષયનું આનંદન કરવા સાથે પોતાની કીર્તિ રાખવા માટે જે કષ્ટો સહે છે તેજ કષ્ટો જે આત્માને માટે સહન થાય, તો ઘણ બાકી ન રહે પરંતુ કમરાજ જેમ જાન્યકમાં નચાવે, તેમ નાચે છે સુતકાંડ વળી પ્રકારાન્તરે ઉપદેશ કરે છે અને છેવટે આ સુધી પણ સૂચવે છે કે—અત્યંત પ્રમાદી માણસ અતમા નામિક અને છે જેમ—

જ इह आरभनिस्सया आसदढा पगतल्मगा ।

गता ते पायलोगय चिरराय आसुरिय दिस ॥ ९ ॥

જા ॥ સસમાહુ જીવિત તહ વિ ચ વાલ્જ્જણો પગઘમ્મ ।

પચ્ચુપ્પન્નેણ કારિય કો વ્હુ પરલોકમાગતે ॥ ૧૦ ॥

અર્થાત—જે કોઈ માણસ આ લોકમાં આરભ-સમારભાદિમાં શુભાચેન હોય છે તે પોતાના આત્માને દેડે છે અને એકાંત દિસ કરી પંકિતમાં ગણાય છે અને પરલોકમાં નરકાદિ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે કદાચ જે પચ્ચાગ્નિ-વપ અને બાતતપાદિ ક્રિયા કરે છે, તે અસુર ગતિ એટલે કે નીચ દેવો થાય આ દેવાવમ બની ધણ કાળ દુખમિત્રિન કાટે છે તૂટેના આયુષ્યનો સાધો થઈ શકતો નથી આયુષ્યની સત્તામાંજ ધર્મસાધન કરનારું છે, જતા બાળ છવે ધીકાઈ કરી અકૃત્યને કરતા લાજતા નથી પાપ કર્મ કરનારને કદાચ ઘણ ધર્મોત્તમ ગ્રેરણા કરે, તો તે ધીક ઉત્તર આપે છે કે—

વર્તમાન કાળમા જે દેખાય છે, તેનીજ સાથે અમારે પ્રયોજન છે, શું કોઈ પરલોક જોઈ આવેલ છે ? અર્થાત્ પરલોક છે, તેમા શું પ્રમાણ છે ?

નાસ્તિકના વચનો.

જ્યા આરભ છે, ત્યા ત્યા રહેતી નથી, અને દયા મઠ ત્યા સર્વ ગયું, એમ ચોક્કસ સમજાય છે જ્યા સુધી વીતરાગદેવની આરાધ્યતા દયાદેવી મનોમહિમા જાગતી છે, ત્યા સુધી સર્વ ધર્માનુબંધન છે તેજ કારણથી સૂત્રકારે આરભમા આસક્ત પુરુષને એકાન્ત હિંસક કહ્યા છે છૂટક ગાયમા પશુ તેવોજ ભારતીય દેખવામા આવે છે જેમકે, આરંભે જલ્દિય દયા આરભમા દયા નથી જીવહિંસા કરનાર એ તેવો કષ્ટક્રિયા કરનાર હોય, પરંતુ તે ઉચ્ચગતિ પામતો નથી બલ્કે નરકે જાય છે કદાચ બાળતપનુ જોર હોય તો દેવલોકમા જાય તો પશુ કિર્તિનિ-દેવ થાય તેને જન્મ દેવગતિમા પરાધીન અને નીચકર્મ કરવા પૂર્વકે વ્યતીત થાય ॥

પ્રથમ તો આયુષ્ય અલ્પ, તે પશુ સાત કારણોથી તૂટેલ આયુષ્યનો સાધો થઈ શકતો નથી આ વાત જાણવામા હોય, તોપણ કેટલાક અચાની જીવો જાનચેષ્ટામા પડી સમમરત્નને મનિન કરે છે, અથવા તો તેને કાકરાની કિમતે વેચી દઈ નિર્ધન બને છે કદાચ તેને કોઈ ઉપદેશ આપે કે, ‘ હે મહાનુભાવ ! ઉત્તમ સામગ્રી મળી છે, ઘાતા પ્રમાદ કેમ કરે છે ? તમારે તે આરભ-પરિચરમા મગ્ન સાધુ ધીરતા પકડી નાસ્તિક જની મનમતો ઉત્તર આપે છે - ‘પરલોક છે, તેમા શું પ્રમાણ છે ? પરલોકથી તો કોઈ આવેલ નથી ફાકટ લેકિને બ્રમમા નાખવા જેવું છે કાષ્ઠ્યેક માણસે ‘પરલોક છે’ એમ

ગપોટા માયો, એટલે બીજા માણસે તે વાત વધારીને ચવાની જગ-
તમા એવા ધણા દાખલા છે જેમકે એક માણસ, રાત્રિના સમયે સર્-
સૂઈ રહ્યા, ત્યારે નાવના પગલા પિતરી પોતે સૂઈ રહ્યો સવારમા
જે માણસો ત્યાંથી જતા આવતા હતા, તેઓને તે પગલા બતાવીને
કહેવા લાગ્યો — જૂઓ, આ શું છે ? એકે કહ્યું કે, રાત્રિએ
મારા મનમા શકા થઈ હતી કે-વાધ જેવું જનાવર દેખાય છે
ત્યારે બીજો બોલ્યો કે-મે વાવના જેવો શબ્દ સાંભળ્યો હતો તે
વારે ત્રીજાએ કહ્યું કે-મે વાધ નજરે જોયો હતો. ઇત્યાદિ તમામ
વાતો આવી, ત્યારે નાસ્તિક બોલ્યો,—ટે ભદ્ર ! તું જાણે છે કે
વાધના પગલા મેં મારે હાથે ક્યા હતા ? પરંતુ કેટલી બધી વાત
આવી ? તેવીજ રીતે લોકો પરબોની વાતો કરે છે બાપી પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણથી જે સિદ્ધ થાય, તે વસ્તુ છે, તે સિદ્ધાંતની તમામ આજ
જાણ પપાજી સમજવી ખૂબ ખાઓ, પીઓ, અને વિષયસુખ
ભોગવો. પરલોક ત્યારેજ હોઈ શકે કે, જ્યારે પગલોડી આત્મા સિદ્ધ
થાય પરંતુ તેજ નથી ”

ઇત્યાદિ નારિતકના મતનો આશ્રય સ્વાચારથી પરિબ્રષ્ટ થએલ
માણસ કરે છે નીતિમા કહ્યું છે કે નાસ્તિક ઋષ્ટે વિચાર આ-
ચાર એજ પ્રથમ ધર્મ છે હિંદુઓ પણ કહે છે કે આચારહીન
પુત્રન્તિ વેદા । આચાર હીન માણસને વેદો પણ પવિત્ર
કરી શકતા નથી જે મુનિમાથી આચાર ગયો, તે મુનિ નહિ, પણ
મુનિપિશાય સમજવો સૂત્રકારો આચારને મુખ્ય માને છે, કારણ કે
આચાર વિના વિચારો નહિ થાય છે પૂર્વોક્ત ગાયત્રી અદર આચાર-
રબ્રષ્ટ થએલ મુખ્ય નાસ્તિકના વચનોનું ઉચ્ચારણ કરે છે, એમ કહ્યું
છે તે વાત વર્તમાનજાણમા પણ અનુભવાય છે પરિમદધારી કેટલાક
જેન વેષ ધારણ કરનારા દેવા અનર્થો કરે છે, તે આપણે સાક્ષાત્

અનુભવીએ છીએ આજ-સમાજના તેઓ સુધાર બને છે મન, તન, જન, જડી જૂની અને ઓપવાસના અધિપતિ બની, નહિ કરવા લાયક કાંઈ - રે છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ સુધાર આચાર-રિવાજ મા લીધે પુણ્યની ન્યૂનતા કમ્પેન્સ કરી પણ મિત્રકુલ તરતા નથી, વળી સ્વયં ક્રિયાકાંડ છોડી અન્યજીવેને ક્રિયાકાંડથી દૂર રાખે છે.

ચતુર્થી જેવા અત્યંત મનિષે પણ રાત્રિભોજનાદિક ક્રિયાને છોડી શકતા નથી પાન સોપારીની માન તો દૂર રહી, પણ રાત્રે જોઈને દૂધ પીવામાં પાપ માનતા નથી સ્વાચારથી દૂર રહેના જૈન નામધારી કેટલાક આનંદ પશુ કેવળ સાતેમાં કન્યાશ્રમ માની પદ્ધતિ કાળવા ચતુર્ગાથ ધારણ કરે છે પરંતુ સ્વકન્યાશ્રમ કરવામાં મનમતિ થઈ તે બિચારા અભક્ષ્યોને છોડતા નથી રાત્રિભોજનાદિક તો એક વ્યવહારિક કૃત્ય જેવું થઈ પડ્યું હોય એ પોતાના બાળકોને રાત્રિએ મેવા દૂધ વિગેરે ખનરાનનાની ટેવ પાડે છે સમ્યક્ત્વમૂલક બાલકની શક્તિને જૂનીને વિકાસની દૃષ્ટિમાં પડેલ હોય છે વળી પ્રતિક્રમણ અને સામાયિકની રીતભાતને જૂની અવગણ મળે તો મુનિવરોની તુલના કરવા મઠી જાય કે, “અમુક સાધુ તો આટલું લાજેલ છે અમુક તો ક્રિયાપાત્ર, અમુક શાંતિ અમુક ધ્યાની અને અમુક ટટાખોરી” છતાં વાતો દરી મુનિપદની દેવતા કરી ચારિત્રભોજનીયમ્મ બાધે છે તેઓ એમ સમજે છે કે અમે મધ્યસ્થ જુદીથી નિચાર કરીએ છીએ પરંતુ ખરી રીતે જો તેઓને વિચાર કરવો હોય તો તેઓએ એમ વિચાર કરવો જોઈએ, “અમારા દિવસો કેવા પ્રમાણના જાય છે ? અમારા પૂર્વજોએ કેવા કેવા પ્રમાણના કામો કર્યા હતા ? અને આજના અમારી પ્રવૃત્તિ કેવી થઈ ગઈ છે ? છતાં પરંતુ પૂર્વોક્ત વિચારોને જૂની પતિન મુનિવરોની અભિપ્રાય કરી બારે કર્મી થાય છે આ બધું પોતાના આચારમાં શિથિલતા થવાનું કારણ છે.

મનુષ્ય નવરો થાય, ત્યારેજ વિક્રયામા પડે, પરંતુ જો સામારિક કાર્યથી નિવૃત્ત થાય કે, તરત સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ કરવા લાગે, તો કોઈ દરકત નહિ. દુર્નિયામા કહેનવ છે કે—“નવરો બેઠો નખોઈ વાળો.” શાસ્ત્રકારો આચારમા લીન થવાનો ઉપદેશ પણ તેટલાજ માટે આપે છે જે પુરૂષ આચારને પાળે છે, તે કદાપિ અનર્થ ઠરે નથી, નાસ્તિક થતો નથી, અને સ્નાત્મકત્વાણુથી વિમુખ પણ થતો નથી.

નાસ્તિકના વચનોનું નિરાકરણ

પ્રથમ શાસ્ત્રકાર નાસ્તિકને ઉપેક્ષ કરે છે, તે આ પ્રમાણે —

અદક્ષુ ય દક્ષુવાહિય મદ્દહસુ અદક્ષુદસણ ।
 દદિ હુ સુનિદસદસણે મોહણિજ્જેણ કહેણ કમ્મુણા ॥૧૧॥
 દુક્કહી મોહે પુણો પુણો નિઘ્વિદક્ષસિ લોગપૂયણ ।
 યયં સદિસે દિયાસય આયત્તુલ પાણેહિ સંજય ॥ ૧૨ ॥

અર્થાત્—કરેન મોહનીયકર્મ વડે તારૂ વિશુદ્ધદર્શન રોકાએતુ હોવાથી, તું અસર્વજ્ઞદર્શનાનુયાયી થએલ છે, તેજ કારણથી તારૂ સંબોધન સૂતકારે ‘ હે અધતુલ્ય ! ’ એવા સન્દર્ભથી કરેલ છે, હજુ પણ તું સર્વજ્ઞના આગમને પ્રમાણ કર અર્થાત્ સર્વજ્ઞ દર્શનને મદલું કર.

દુ ખી પુરૂષ મોહ પામે, મોહવિકન થઈને સ સારમા પરિભ્રમણ કરે, વારવાર મોહ પામે છે અને મોહ થવાથી દુ ખ થાય છે, તેજ કારણથી મોહને છોડી લોકપૂજામા મૂળપ નહિ સહિત એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણે સદિન અને સજમી થઈ સર્વ પ્રાણીને પોતાના આત્મા તુલ્ય રૂપે અને કોઈ જીવને પીડા કરે નહિ”;

અનુભવીએ છીએ આગલ-સમારણના તેઓ સૂત્રધાર બને છે મત્ર તત્ર, જન, જડી જૂગી અને બોધવાનયના અધિપતિ બની, નિ કરવા લાયક યોગી દરે છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ શુદ્ધ આચાર-વિચારમાં લીન પુરોની ન્યૂનતા ગ્વાથી પણ વિનયુત હતા નથી વળી સ્વયં ક્રિયાદા છોડી અન્યજીવેને ક્રિયા ડાકી દેતા છે

ચતુર્થી જેવા અત્યુત્તમ નિસે પણ રાત્રિભોજનાદિક ક્રિયા છોડી શકતા નથી પાન સોપાનીની માત્ર તો દૂર રહી પણ રાત્રિ દેવેન દૂધ પીવામાં પાપ માનતા નથી સ્નાયારથી દૂર રહેના જનનામધારી કેટલાક આનંદ પશુ કેવળ વાતોમાં કે-ચાણ માની પરદૂપ કરના અત્યુગ્રાધ વારણુ કરે છે પરંતુ સ્વકલ્યાણ કરનામાં મ મતિ થઈ તે બિચારા અભક્ત્યોને છોડતા નથી રાત્રિભોજનાદિક તો એ વ્યવહારિક રૂત્થ જેવું થઈ પડ્યું હોય કે પોતાના બાળકોને રાત્રિએ મેના દૂધ વિગેરે ખરાનવાની ટેવ પાડે છે અમ્યક્ત્વમૂન બા મતન રૂઢિને જૂનીને નિ-ચાની રૂઢિમાં પડેન દોષ છે વળી પ્રતિક્રમણ અને સામાયિકની રીતભાવને જૂની અવગણ મળે તો મુનિવરોની તુન કરવા મહી જાય કે, ‘અમુક સાધુ તો આટલું ભણેન છે અમુ તો ક્રિયાપાત્ર, અમુક શાની, અમુક ધ્યાની અને અમુક ટટાખોરી ઇત્યાદિ વાનો રી મુનિપદની દેનના કરી ચારિત્રભોદનીયકર્મ બાધ છે તેઓ એમ સમજે છે કે અમે મધ્યસ્થ બુદ્ધિથી વિચાર કરીએ છીએ પરંતુ ખરી ગીતે જો તેઓને વિચાર કરવો હોય તો તેઓએ એમ વિચાર કરવો જોઈએ કે, ‘અમારા દિરમો કેવા પ્રકારના જાય છે ? અમારા પૂરજોએ કેવા કેવા પ્રકારના કામો કયા દતા ? અમારો આજ્ઞાજ્ઞ અમારી પ્રવૃત્તિ કેવી થઈ ગઈ છે ?’ ઇત્યાદિ પરંતુ પૂર્વોક્ત વિચારોને જૂની પવિત્ર મુનિવરોની ચણીજ કરી બારે કર્મી થાય છે આ બધું પોતાના આચારમાં શિયિનતા ચવાનુજ ડારણુ છે

મનુષ્ય નવરો થાય, ત્યારેજ વિક્રમામા પડે, પરંતુ જો સાસારિક કાર્યથી નિવૃત્ત થાય કે, તરત સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ કરવા લાગે, તો કોઈ દરકત નહિ દુનિયામા કહેવત છે કે—“નવરો બેઠો નખોડ વાળો.” શાસ્ત્રકારો આચારમા લીન ચવાનો ઉપદેશ પણ તેટલાજ માટે આપે છે જે પુરૂષ આચારને પાળે છે, તે કદાપિ અનર્થ કરતો નથી, નાસ્તિક યતો નથી, અને સ્વાત્મકત્વાણુથી વિમુખ પણ યતો નથી.

નાસ્તિકના વચનોનું નિરાકરણ

પ્રથમ શાસ્ત્રકાર નાસ્તિકોને ઉપેક્ષ કરે છે, તે આ પ્રમાણે —

અદક્ષુ ષ દક્ષુવાહિર્યં સદ્દસુ અદક્ષુદસણ ।
 દદિ દુ સુનિરુદ્ધદસણે મોહણિજ્જેણ કહેણ કમ્મુણા ॥૧૧॥
 દુક્કહી મોહે પુણો પુણો નિઘ્વિદક્ષસિ લોગપૂયણ ।
 ષયં સહિતે દિયાસપ આયતુલં પાણેદિ સજપ ॥ ૧૨ ॥

અર્થાત્—કરેન મોહનીયકર્મ વડે તારૂ વિશુદ્ધર્શન શેઠાએણ હોવાથી, તું અસર્વદર્શનાનુભવી થએલ છે, તેજ કારણથી તારૂ સંબોધન સૂતકારે ‘હે અધિતુત્થ !’ એવા શબ્દથી કરેલ છે, હજુ પણ તું સર્વગના આગમને પ્રમાણ કર અર્થાત્ સર્વદર્શનને પ્રદણ કર.

હુ ખી પુરૂષ મોહ પામે, મોહવિક્રન થઈને જ સારમા પરિશ્રમણ કરે, વારવાર મોહ પામે છે અને મોહ ચવાથી હુ ખી થાય છે, તેજ કારણથી મોહને છોડી લોકપૂજમા મૂળ્ય નહિ સહિત એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણે સહિત અને જાજમી થઈ સર્વ પ્રાણીને પોતાના આત્મા દુષ્ટ દેખે અને કોઈ જીવને પીડા કરે નહિ.

મોહનીય ક્રમની ઠલૂટ ગિયતિ, મિથ્યાત્વમોહનીયની અપેક્ષાએ કે મોહાધીન પુરૂષો જોટલા અનર્થો ન કરે, તેમજ ઓછા ઉપર સવસ્ત સન ઉપર શ્રદ્ધા પૂરેપૂરો ભાગ્યનો ઉદય હોય, ત્યારેજ થાય છે જ્યારે નાસ્તિકના તો સદ્ગુણ રીતે ઠપ્પન થાય છે, ' પરનોકથી કોણ આવેલ છે ? ' ઇત્યાદિ વચનો ઉચ્ચારી દશમી માયાની અદર શિથિનાચારીએ સ્વયં નષ્ટ થવા ઉપરાંત અન્યને શકાશીલ કરવાના હેતુથી કેટલાક ઉદ્ધારો બહાર કાઢ્યા હતા તેના ઉપર અગ્યારમી માયાની વ્યાખ્યા સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચારવામા આવે તો પવનથી તૃણ ઉડી જાય, તેમ પૂર્વોક્ત નાસ્તિકની વાત ઉડી જાય છે પ્રથમ તો વાધના પત્રલા ચિતરવા સંબધી જે દષ્ટાન્ત આપી સત્ય પદાર્થોના અપનાય કરવા પ્રયત્ન કરવામા આવેલ છે, તે ક્ષણવાર તો જાનજીવને શકાશીન કરે, તેમા આશ્ચર્ય નથી પરંતુ પદાય તત્ત્વના જાણકારને તો આથી હાસી થાય છે બના ! દુનિયામા વાલ છે, તો તેની કલ્પના લેખિકાએ કરી વસ્તુ ન હોત તો કદાપિ કલ્પના પણ થઈ શકતે નહિ જેમકે સશશુભની કલ્પના કોઈ પણ કરતું નથી પરંતુ છે, ત્યારેજ તેની કલ્પના પણ થાય છે નાસ્તિકે પરલોકના અભાવ સંબધમા એમ બતાવેલ હતું જે- ' પરનોકી આત્માજ નથી, તો પરનોક કયાથી સિદ્ધ થશે ? ' આ સંબધમા તેને એટલુંજ પૂછવું જસ થશે કે- ' પરલોકી આત્મા નથી, એવું તને જ્ઞાન ક્યાથી થયું ? ' કારણ કે અરૂપી પદાયનો જલદી નિષેધ કરી શકે, એવું જ્ઞાન તો તને છે નહિ ' ત્યારે તે એમ કહે કે 'હું તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ વસ્તુને માનું છું, બાબી કોઈ પદાયને માનતો નથી ' તો તેના જવાબમા એટલુંજ કહેવું જોઈએ કે- જો તું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનેજ માને તો તારાથી મિતા પિતામહ પ્રપિતામહ, ઇત્યાદિકની સત્તા સ્વીકારી શકાશે નહિ, કારણ કે તે તો પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતા નથી

વળા જેને તમે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ માનો છો, તે અપ્રમાણુ છે કે પ્રમાણુ ?
જો તેો અપ્રમાણુ રૂપ માનશો, તો અપ્રમાણુથી કાઈ વસ્તુનો
નિશ્ચય થશે નહિ, અને જો તેને પ્રમાણુ રૂપ કહેશો, તો કયા પ્રમા-
ણુથી તેને પ્રમાણુ રૂપ કહેશો ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી કહેશો, તો તે
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુને, પ્રમાણુ અથવા અપ્રમાણુ રૂપ કહેવા જતા અનવસ્થા
દોષ આવશે અને કદાચ જો તેને અનુમાનથી પ્રમાણુ રૂપ માનવા
જશો, તો અનુમાન પ્રમાણુરૂપ થયું આ પ્રમાણુ અનુમાન-
પ્રમાણુ સિદ્ધ થયા બાદ જીવાદિ તમામ પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે

જીવ પિના જગત્ કેવળ જડરૂપ ગણાય જગત્તમા પદાર્થો
જે છે એક ચેતન, બીજો જડ જડ પદાર્થના સંબંધથી મુક્ત
થવા શાસ્ત્રકારો વારંવાર નિચારથી ન રહેના જલામણુ કરે છે
ભારતી ગાયાત્રી અદર મોહથી દુઃખ અને દુઃખથી મોહ બતા-
વેલ છે ઠીકજ છે, અસાની માણુસ દુઃખાવસ્થામાં દિશેષ મોહી
બને છે, અને મોહી પુરુષ પાપ-કર્મમા પ્રવૃત્તિ કરે છે પાપ
કર્મથી દુઃખ થાય છે સૂત્રકાર કહે છે કે-તમામ પ્રકારના મોહને
છોડીને જ્ઞાન ગુણુ સહિત બનો, અને આપણા આત્માને જેમ સુખ
પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ જગત્તમા તમામ જીવોને તેજ
પ્રમાણુ સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે માટે કાઠની દુઃખ થાય,
તેવી પ્રવૃત્તિ કરો નહિ, કેવળ આત્મહિત થાય તે પ્રમાણુ નિચરો,
જો થોડો ધર્મ પણ અર્ચનુ કારણુ છે, તોપણી સાધુધર્મ મોક્ષનુ
કારણુ થાય, તો તેમા આશ્ચર્યજનુ શુ છે ? કદાચ મુક્તિ ન થાય, તો
સ્વર્ગતો અવસ્થ થાયજ નેમકે —

गारं पि न आवसे नरे अणुपुण्ड्रि पाणेहिं सजप ।
समता सव्यत्य सुव्यते देषाण गच्छे स लोगय ॥ १३ ॥

સોચા ભગવાણુમામણ સચ્ચે તત્ત્વ કરેજુવક્રમ ।

મહ્યત્થ વિણીય મચ્છરે ઝચ્છ મિયલુ વિસુદ્ધમાહરે ॥૧૪

અર્થાત્—ધરમા રહેનાર ગૃહસ્થ પણ અનુક્રમે દેશવિરતિ પાળતો તેમજ સર્વત્ર સમભાવવાયો રહી દેવલોકમા જાય છે તો સાધુની થી વાત ૧ વીતરાગદેવનુ અનુયાયન (આગમ) સાબળી ત્રિલોકના નાથે આનુભવ પૂર્વક પ્રકાશિત કરેન સયમ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરવા ઉચ્ચ કરવો, પામેન સયમની રક્ષા કરવી, અને રાગદેવના ત્યાગપૂર્વક શુદ્ધાદાર બેતાલીસ દોપરહિત લેવો અને તે આદારથી સયમની ઉજ્જવનતા વધે તેમ કરવું

શ્રીવીરપરમાત્માના શાસનમા પક્ષપાતને દેશવટો મળેનો છે, જે કોઈ ચારિત્રધર્મની પાનના કરે, તે મુક્તિનગરમા જઈ શકે ગૃહસ્થાવાસમા રહેન પ્રાણી, જે સમભાવમા મમે થાય, તો તે પણ સ્વગાદિ ગતિ પામી મુક્તિ-નગરમા ધીમે ધીમે જઈ શકે છે કદાચ ઉચ્ચભાવમા આર્ય થાય, તો ભાવચારિત્રના જોરથી કેવળ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ કરે એવગજ્ઞાન મળ્યા બાદ શાસનદેવો સાધુનો વેષ અર્પણ કરે છે કારણ કે ગૃહસ્થાવાસમા એવળીનું કોઈ સન્માન ન કરે અથવા પૂજે નહિ કિંવા વાદે નહિ, તો કેવળજ્ઞાનની આશાતના થાય કારણ કે વ્યવહારનયની પ્રતિતિ બળવાળી છે ગૃહસ્થ ગમે તેવો જ્ઞાની થાય, તો પણ તે ગુરુપ ને યોગ્ય નથી તેનાથી ધર્મલાક્ષની આશીષ છં શકાય નહિ જ્યારે સાધુનો વેષ કારણ કરે, ત્યારે તે ગુરુપને યોગ્ય તેમજ ધમલાભ દેવાને યોગ્ય ગણાય છે આવક પ્રતિમાધારી હોય, સાધુની તુલ્ય આચાર પાળતો હોય અને શિલ્પા કરતો હોય, તો પણ ધમલાભ દે નહિ. ધર્મ-લાક્ષની આશીષ કે જે સ્વધર્મને દ્વાનિકારક નથી, તેમજ પરને

અવાલકર નથી, તેવો શુભાશીર્વાદ સાધુ આપે છે, પરંતુ વર્ત-
માન જાળમાં કેટલાક જૈન નામધારી મિત્રાગ ધર્મલાભ દેના કરે
છે કેટલાક શાસ્ત્રના પરિચયથી ગમજના નીખ્યા છે, તે મિત્રાગ
અન્ય પરપરામાં પડેના હોવાથી સાત્યાગ અશ્રુ જોની શક્તિ નથી
કેટલાક તો વળી ધર્મલાભ કે જેને વરક આચાર્ય મહાગજે
સન્માનિત કરેલ છે, તેને નિન્દે છે, તેઓ પણ દમકિન્નયમાં
ફૂળેના છે ધર્મલાભ સ્થળે સ્થળે સૂતની દીકરીમાં આપેલ છે તેના
અશ્રુરો સૂટ છે દશવૈકાલિક સૂત ॥ પિંડેપણાધ્યયનની ૧૮ મી
ગાથાની દીકરીમાં ધર્મલાભ આપવો સટેતુક કહ્યો છે, તથા
કાણ્યાગ સૂતની વૃત્તિ તૃતીયાધ્યયનના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં ધર્મલાભ સા-
ધુએ આપેલ છે ઉત્તરાધ્યયન સૂતની દીકરીમાં અરતિપરિપદ
કથાનકમાં મહાસદ્ગેષ ધર્મલાભિઞ્ઞ ધર્મ્યા સ્પષ્ટ લખેલ છે
તેમ કનિકાન સર્વેશ શ્રીદેવમયદ્રાચાર્યકૃત ત્રિપદિશલાકા પુરુષ
ચરિત્રાદિમાં સાધુએ ધર્મલાભ આપ્યાનો અધિકાર ઘણે ઠેકાણે
છે શ્રીતેમનાથ ચરિત્રના દ્વિતીયમર્મમાં ચારણ સળધી એક
શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

‘તત્પ્રારુદ્ધેન દૃષ્ટ્ય કાયોન્સર્ગસ્થિતો મુનિ ।

વન્દિતઃ મયા ધર્મજામ દર્શયિતિ મોડરચીત્ ॥ ૧ ॥

ધર્મ્યાદિક ધર્મલાભનો અધિકાર છે એ, પ્રમાણે દિગમ્બરો
પણ ધર્મલાભને પ્રમાણભૂત માને છે કદાચ કોઈ કદાચદ્વચસ્ત
કહેશે કે— ‘મૂળ સૂતમાં ધર્મલાભ કયા છે ?’ તેના જવાબમાં
એટલું જ જણાવું બસ યશ કે— ‘મહાનુભાવો ! મૂળ સૂત પ્રમાણે
તમામ કાર્ય કરતા હો, તો મૂળ સૂત । તે કે નહિ, એ તમારો
પ્રશ્ન સર્વથા અનિત, માનવા લાગક છે અન્યથા વિદ્વત્સમાજમાં

ઉપદાસ્યને પાત્ર છે. શ્રીવીરદેવના શાસનમા મૂળ સૂત્ર, નિર્ધીકૃત બાધ્ય તેમજ ચૂલ્લિ અને તે તમામ પ્રમાણભૂત છે. પરમાત્માનું શાસન આપણે રાગદ્વેષ ક્રમ કરવાનું સૂચવે છે. આહે કાંઈ પણ વ્યકિત હોય પરંતુ જો તે રાગદ્વેષથી મુક્ત હોય, તો તેને મુક્ત સમજવો જાણે સૈવ, વૈશ્ણવ, બૌદ્ધ સાધ્ય મીમાસક કે જન કાંઈ પણ હો, પરંતુ સમભાવથી બાવિતાત્મા જો હોય, તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે, એમા સંદેહ નથી, જો તો જૈનશ્વર્નની ખુમી છે. અક્ષોસ સાથે કહેવું પડે છે કે-જનેતર દર્શનકાર ચૂને ઉપદેશ આપનામા પાપ માને છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ ‘શુ જો ઉપદેશ કરનાર નરકમા જાય છે’ એ પ્રમાણે પણ કહે છે, જૂનો —

ન શૂદ્રાય મતિં દયાન્નોષ્ઠિષ્ઠ હયિષ્ઠતમ્ ।

ન ધ્યાસ્યોપદિશેદ્ધર્મ ન ધ્યાસ્ય વ્રતમાદિશેત્ ॥ ૮૦ ॥

મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૪

શુ ને જુદિ આપની નહિ (અદાસ) ચૂને એકું આપવું નહિ, (દાસ હોય તેને આપવું આવે આશન મીનારે પડે છે) હોમથી જાણે આપવું નહિ તેમ ધર્મનો ઉપદેશ કરવો નહિ, અને વ્રતનો આદેશ ન કરવો, અને જો કાંઈ કહે તો તે નરકે જાય

યો દાસ્ય ધમમાચષ્ટે ચઘૈવાદિશતિ વ્રતમ્ ।

સોઽસવ્રત નામ તમ સહ તેનૈવ મઙ્ગતિ ॥ ૮૧ ॥

મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૪

જો પુરુષ ચૂને ધર્મ કહે, અથવા વ્રતનો ઉપદેશ કરે, તે પુરુષ અસવ્રત નામના નરકમા, તે ચદ્વી સાથેજ જુએ છે. અર્થાત્ કહેનાર અને સાલગનાર બંનેની દુગતિ થાય છે. પૂર્વોક્ત અર્થ મયત્કવિને પણ સમ્મત છે જેમ કહ્યું —

સ્નેહાલ્લોભાચ મોહાચ ચો વિમોઽજ્ઞાનતોઽપિ યા ।

શૂદ્રાણામુપદેશ તુ દદાત્ મ નરક વ્રજેત્ ॥ ૧ ॥

સ્નેહથી, લોભથી, મોહથી અને અજ્ઞાનથી જે આદ્યશુ શુદ્ધને ઉપદેશ કરે, તે આદ્યશુ નરક પ્રત્યે જાય છે

સત્જનો ! પૂર્વોક્ત નજી રોડો આપ જોઈ ગયા તેમાના પ્રથમના જે મનુસ્મૃતિના છે અને ઊંઘે રોડે ગગ ઋષિનો છે તે ત્રણે રોડો શુદ્ધને જુદા, ધર્મ અને તત્ત્વ રૂપ રત્નની પ્રાપ્તિ ન થવા દેવામા મોગ વિમુખ છે, અથવા કલ્યાણ રૂપ નાગિકાના જતા અટકારવા એ- કિલ્લા રૂપ છે, અથવા તો કહો કે આદ્યજોના જૂનમના એક નમૂના રૂપ છે અહો ! જેને ઉપદેશ દેવામા નરક રાત, ત્યારે તો પત્રી તે શુદ્ધોનુ અન્ન ખાવામા બાકી પણ શુ રહ ? પરંતુ તેઓના પેટ ભગવા નહિ ત્યારે શુદ્ધનુ અન્ન પણ પવિત્ર મનાયુ, અને શુદ્ધનુ કલ્યાણ કેવળ આદ્યજોનું પેટ ભરવા ઉપર રહ્યું હાય ત્યાંથી ! તે પરમાર્થ જોડો નહિ નીતિ તને યાદ રહી નહિ તુ ત્યાં વ્યવહારને જૂની ગયો જમાનો આગળ જતા નીતિનો આવે છે અને તને ખમર રહી ના પૂર્વોક્ત રોડોની ટીકા કરનારે મનુના ઉદ્દેશથી ઉનટો અર્થ લાદેલો કે, તે એવી રીતે કે ' વચ્ચે આદ્યશુ રાખી ઉપદેશાદિ તમામ કાલ કરવુ ' આ પ્રમાણે એક જાનનો દબ સમજાય છે કેાઈ શુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત લેના આવેલ, તે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવા તૈયાર થયેલ હોવો જોઈએ, હવે જો કેાઈ રીત ન હો, તો સ્વાર્થ સરે નહિ વચ્ચે આદ્યશુ રાખી કાર્ય કરવુ, એ વાત મનુજીને સમ્મત હોત, તો તે એક રોડે જીજ્ઞે લખી દેન ગર્ગ્યાચે તો સ્નેહથી લોભથી, મોહથી, અજ્ઞાનથી કેાઈપણ પ્રકાર ઉપદેશ કરે, તો આદ્યશુ નરકે જાય, એમ લખેલું છે આ પ્રમાણે લખાવુ પણ કેાઈ કારણને લઈને થએલ છે જેમ આદ્યજોને અને ક્ષત્રિયોને વેર

હવે, તે પ્રમાણે કોઈ સમયપર ચોક્કસ બ્રાહ્મણોનું કાર્ય કરેતું નહિ હોય, તેથી ચોક્કસ ધર્માધિભારથી દૂર કર્યા હશે. થોડા કાળ સુધી બ્રાહ્મણોએ પણ દિદુસ્તાનમાં ખૂબ મનમાની ધાધન ચલાવી છે તે વાત મનુસ્મૃતિથી સ્પષ્ટ થાય છે જેમકે તેના અગ્નિચર્યામાં અધ્યાયમાં કહેલું છે —

યદ્યથેત્ પ્રતિરુદ્ધ સ્વાદેકેનાદ્ગેન યજ્ઞન ।
 બ્રાહ્મણસ્ય વિશેષેજ ધાર્મિકે સતિ રાજનિ ॥ ૧૧ ॥
 યો વૈશ્ય સ્વાદ્મહુપશુર્દાનવનુરમોમય ।
 કુદ્ગમ્યાત્તસ્ય તત્ પ્રવ્યમાદરેદ્ યજ્ઞમિદ્વયે ॥ ૧૨ ॥

જો કોઈ એક અંગ વડે હનિય અથવા બ્રાહ્મણનો યજ્ઞ શિક્ષાપેક્ષે હોય અને તે વખતે ધાર્મિક રાજા વિદ્યમાન હોય, તો, જે કોઈ વૈશ્ય ધણા પશુવાસો હોના હતા યજ્ઞ માનનાર ન હોય, તથા સોમય ન હોય, તો તેના કુદુબથી તે વસ્તુ હઠ વડે અથવા ચોરીથી હરણ કરવી આવું કારણ એજ કે શરિયાદ કરે, તો પણ રાજા તે ધર્મનો હોવાથી તેની દાદ સાબળે નહિ આપેલીજ બ્રાહ્મણો સતોષ નથી પામ્યા તેજ અધ્યાયમાં આગળ જતા ધોડ પાડવામાં પણ પુણ્ય બતાવેલ છે —

યોઽમાધુમ્વોઽર્ચમાદાય સાધુમ્વ સપ્રયચ્છતિ ।
 સ કૃત્વા શ્રવમાત્માન સતારયતિ તાવુમ્ભૌ ॥ ૧૯ ॥

જે પુરુષ, અસાધુ કૃપણ યજ્ઞાદિકર્મહીન હોય, તેની પાસેથી ધન લઈ, સાધુ એટલે કે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોદિકને આપે, તે પુરુષ પોતાના આત્માને તારવા સાથે તેઓ બન્નેને પણ તારે છે

પ્રત્યાહિક વાતો, અસર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમા ઉપનબ્ધ થાય છે વાચકો ! જો બનાતકારથી ધર્મ થતો હોય તો, કહેવું જોઈએ કે એવા ઉન્નત રાજાઓ પણ હિંદુસ્તાનમા થઈ ગમે ન છે, જેઓએ હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધોના દેવાનયોને પાલમાન કર્યા છે, તેમ જોર જીલમથી જેઓએ મનુષ્યોને વટનાન્યા છે તેઓની પણ સહગતિ થવી જોઈએ પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે અન્યાયથી ધર્મ થતો નથી વીર પરમાત્માનો ઉપદેશ એક વખત તટસ્થ પણે અનુભવવામા આવે, તો અન્ય ઉપદેશ તુરંત લાગશે પરંતુ જે કૃન ધર્મ હોય છે, તેનું ગમે તે પ્રકારે સમર્થન કરવા મનુષ્યોની બુદ્ધિ યાય કે નવીન મતાનુયાયી કેટલાક પુરષોને શાસ્ત્રોના અમુક ભાગ થા રહાડો રચતા નથી, ત્યારે તેને સ્વેપક કહી દૂર કરવા એટલું કહે છે અથવા અર્થો બદલવા પરિશ્રમ કરે છે બધા ! એટલો પરિશ્રમ ન કરતા, જો કલ્યાણના અભિલાષી હોય, તો તેવા પરસ્પર નિરોધવાળા શાસ્ત્રોનો સર્ગ દૂર વળવો જોઈએ જેથી ઝઘડો રહેજ નહિ ધર્મશાસ્ત્રમા હિંસા, મૃપાવાદ, અદ્વૈતમહાલુ, મૈથુનસેવન અને પરિગ્રહનું પ્રતિપાદન હોતું નથી. પાત્ર મહાપાપના કારણે અથવા પાપોતુ કોઈ પણ પ્રકારે કથન સંભવેજ નહિ. જો તેનું કથન માલુમ પડે, તો તે શાસ્ત્ર નહિ, પણ શાસ્ત્ર સમજવું વીરપરમાત્માના શાસનમા પૂર્વોક્ત પાત્ર આશ્રવોને ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે કયાથ પણ આશ્રવોથી ધર્મ માનેલો નથી જૈન સાધુઓને પાત્ર આશ્રવોથી દૂર રહેના સૂત્રોમા ઠેકાણે ઠેકાણે ઉપદેશ કરેનો છે, ઉત્સર્ગની રક્ષા કરના માટે કોઈ સ્થાને અપવાદ પણ બતાવવામા આવેલ છે, પરંતુ તે પણ બીજાને કોશકર તો નહિજ

સાધુપદને ચારે વર્ણવાળાઓ સ્વીકારનારે અવિકારી છે.

ગમે તે વર્ણનો સાધુ થયો હોય, પણ તમામને સરખો હજી છે
 આઠણસાધુને જાણિ અન્યને નહિ તેમજ આઠણ તેજ દક
 મારણ કરે, અન્ય નહિ એમ કહી છેજ નહિ ગમે તે સાધુ થાય,
 પણ ગુણધિકથી અધિક માતામા આવેલ છે સરીસધિક અથવા
 તો જાતિ આધકને અધિક માનવામા આવેલ નહી જેનામા
 જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રાદિ ગુણો નિમજ દેખાય તેજ પૂજ્ય,
 માનનીય, અને સ્તુતનીય ગણાય છે આઠજો કેવળ સકારાચાર્ય
 સિવાય અન્યને નાકાર કરતા નથી જ્યારે મિત્રાગ જીભ સા-
 ધુઓ આઠજોને નમસ્કાર કરે છે, તરે ઘણજો જાણે જે જના,
 ગમે તેવો સાધુ હોય, પણ ત્યાગી છે કચન કમિનીતો સમ
 છોડે છે તેને નમવો ઉચિત ગણાય કે જરૂર અતિ સત્ર
 વર્જના જનાવે છે જતા અતિ કરનાર માટે અતિ આચાર
 અનાચાર ગણાય છે મહાનુભાવો ! ગુણનુ માન થાય, તેજ બ્યાજ
 બી ગણાય ગુણ વિના કમ્બાણ થાય તેમ નથી જાતિ, શરીર,
 આત્મા, વર્ણ વા કુળથી ઘણણ મહેલાય નહિ કાચ દાથી
 આઠણ મનમને, તે તેમા કંઈકણ કંઈકણ નહી જ્યારે શમ,
 દમ, વૈરાગ્ય પદે પા અને સન્તોષાદિ ગુણમણ્ય પે । થશે, ત્યારેજ
 આત્મોત્તિ થશે જ ॥ અત્મોત્તિ દષ્ટ તે વાત ન રીને ઉચ્ચ
 જાતિનાગો થશે ગમે તે જાતિનો હોય, પણ ધમોપદેશમા તેમજ
 મતમા સમાન અધિકારી છે જે દર્શનમા પદપાન છે તે દર્શન
 તેટલા વિચારમા આગળ વધેલ નથી તેની માથે ખાતાન મગુ, ન
 કરવુ, તે માટે કંઈ આમલ નથી તે તો દેતાચાર, કુતાચાર, સમય
 અને પ્રેમપર આધાર રાખે છે ધર્મ સર્વો પટે છે, આવો પદપાન
 રહિત ઉપદેશ વીરપરમાત્માનો છે ગમે તે જાતિનો માણસ ચારિત્ર
 પાણે, તે સ્વર્ગાનમને પામે જાતિનો કાડો આપણે યાત ચિતથી
 વિચારીએ તો થોડા કાળનો છે એક ઠેકાણે મે વાચેલ છે,

કે-પૂર્વે જાત એક વર્ણવાળુ હતુ, તે મુન-ક્રિયાના વિભાગે ચાતુભાગેના બે ભાગે થયુ, હવે જાણે ચારના આગ્રહે ભાગ થાય, તેની દરકાર નથી, પરંતુ ધર્મક્રિયામાં અમુક અધિભરી નથી, એમ કહેવુ, તે વિતકુન ગેરનાજબી લાગે છે શક હો કે ક્ષત્રિય હો, બન્ને આત્મવીચાર સરખા છે ઉત્તમ કુળ ક્ષત્રિયોનુ છે, તેજ કારણથી તમામ તીર્થ કરેલો જન્મ તેજ કુળમાં થયો છે તથાપિ શક કુળનો દક્ષ કર્મ નથી જે કાંઈ આત્મતીર્થનો ઉપયોગ કરશે, તે કર્મનો ફાયદો અથવા કર્મ બાધશે અર્થાત્ ધર્મ અને ઉપયોગ છે, તે મુક્તિ અને અન્ય રસ્તે ઉપયોગ કરે તે મુક્તિ બસ ' પ્રસંગોપાત્ આટલુ કહી પુનઃ શ્રીશ્રીરમણમાત્માનો અથવા કપભદ્રે પ્રભુનો ઉપદેશ સારની અસારતાનો સૂચક છે તે, બતાવવામાં આવે છે

કર્મ લોગવવામાં એકાદીયજી.

સઘ્ય નચા અહિઠિય ધમ્મટ્ટી સચહાણવીરિય ।

શુભે જુભે સદા જયે આયપરે પરમાયતદ્વિતે ॥ ૧૫ ॥

વિત્ત પમયો જ નાર્હો ત થાલે સરણ તિ મમ્મદ ।

પતે મમ તેસુ થી અહ ના તાણ મરણ ન વિજ્ઞાઈ ॥૧૬॥

અર્થાત્—હેય, શ્રેય અને ઉપાર્થ પદાર્થને જાણીને સવ શ્રે કરેલા સાત માર્ગોના આશ્રય લે, ધર્મોર્થો હોય, તેમજ બળતીર્થને નહિ ગોપવતા તપસ્યા કરે વળી મન, વચન અને કાયાના અયોગ્ય વર્તનને રોકનાર, રાનાદિ ગુણ સપન, આત્મા અને પર, બન્નેની ઉન્નતિ કરવામાં સદા મનવત તથા મોક્ષાર્થી, (૧૫) વળી સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય, ગો, મદિથી વિગેરે જનવરો, અને માતાપિતાદિ પ્રતિજ્ઞાને જાળજીવ શરણ માને ॥ ' એ મારા છે, ' ' હું તેઓનો છુ, '

એ પ્રમાણે સમજે છે રોગના ઉપદ્રવમાં અથવા દુઃખતિમાં ગમન કરતી વખતે પૂર્વોચ્ચ દ્રવ્યાદિ પ્રતિનિધ્ય નથી, એ પ્રમાણે જ્ઞાના ભાવને લીધે સમજી શકેનો નથી (૧૬)

પદ્મમી આધ્યાત્મિક જોડામાં આનંદ છે કે, જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાન વડે વસ્તુતત્ત્વને જાણીને સર્વજ્ઞના માર્ગને પ્રમાણ કરે પ્રમાણ કરવા માનથી સંતોષ ન માને, પરંતુ ધર્મથી થઈ ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે આત્મચીર્ણના ઉપયોગ કરે અર્થાત્ કર્મદાય કરવા માટે અગોચર સત્ત્વ રૂપ તપનો આદર કરે તે તપ પશુ નિચાર પૂર્વકજ કરે કે જેની અદર અન્ય જીવને મિનકુચ પીડા થતા પામે નહિ સસારમાં ધણું જીવે રાજ્યના, રાગના તેમજ ધનના આકાંક્ષા બની સંતોષ તપ કરે છે કેટલાક તો જ્ઞાપ જીવની વિરાધના પૂર્વક પચાગ્નિ તપ કરે છે, વળી કેટલાક અજ્ઞાનીઓ તો નર્મદા નદીની સેવાજ અને માત્રી ખાઈને રહે છે, તેઓને જ્ઞાનનો નજારો દોવાથી, મહાપાપ બાધે છે સેવાજમાં અને માત્રીમાં અનન્તજીવને અસંખ્ય જીવે રહેના હોય છે, તેનો તેઓ નાશ કરે છે એ કે તેઓ કષ્ટક્રિયા કરે છે, અને રસાદિકનો ત્યાગ કરે છે, તેથી ભરાન્તરમાં રાજ-લક્ષ્મી વિગેરે પામે, પરંતુ પાપાનુનન્ધી પુણ્ય દોવાથી તેવા રાજ-જ્ઞાને પશુ સ્વાર્થી મનુષ્યનો સમ મળનાથી ધર્મ સાધનને બદલે અધર્મ સેવન કરે છે અને નિચારા નરકાદિ દુર્ગતિમાં જઈ જેટલું સુખ અનુભવેતું હોય છે, તે કરતા અનંત દુઃખ અનુભવે છે તેવો સંતોષ તપ તો અનર્થનું મૂળ થાય છે, તેથી તપસ્વી પુરુષોએ અન્યને પીડા થાય, એવો તપ કરવો નહિ. હમેશા મનો-યોગ, વચનયોગ અને કામયોગને અશુભમાર્ગથી જાણવી શુભ માગમાં જોડવા, અને નિરંતર સ્વપરના કસ્યાણુ માટે પ્રયત્ન

કરવે. તમામ સાસારિક મુખોનો ત્યાગ કરી મુક્તિના સુખ પા-
ધ્યાન દેવુ તમામ સુખ નાશવત છે, તથા દુષ્પ્રમિશ્રિત છે.
તેટલા માટે જ્ઞાની પુરુષ હેય અને ઉપાદેય વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી
કરણી કરે, કે જે કરણી મુક્તિમાર્ગને સરળ કરે, અને જીવને
મુક્તિમન્દિરમાં લઈ જાય પરંતુ ૧૬ મી ગાથામાં લખેલ અસર
જીવને સરણુ માનનાર જીવો જગતમાં ધણાએક છે કનક, પદ્મ
અને માતાપિતા દે કાઈને સરણુભૂત થયા છે ? બસા, સ્વપ્નીય
શરીર તો સરણુ થતું નથી, તો પત્રી અન્ય વસ્તુઓ તો ક્યાર્ય
સરણુ થાય ? પરંતુ અજ્ઞાન, જેવી રીતે જીવોને અધારામાં બંધાયે
તેમ તેઓ બંધે છે મોહરાજા નવી નવી યુક્તિઓથી જીવોને
ફસાવી સ્વરાજ્યની બહાર તેઓને જવા દેતો નથી સસાર છોડ-
નાર કેટલાક પુરુષો બિચારા મોહના દુદમાં ફસી, મૂળ માર્ગથી
ખસી, ઉલટા માર્ગમાં જઈ પડે છે ન તો સાધુ, અથવા ન તે
ગૃહસ્થ, બંને પ્રજ્ઞોથી પરિભ્રષ્ટ થઈ સસાર સમુદ્રમાં ગેાયા મારે છે.
તેનું મૂળ કારણુ આપણે જાણનાર જ્ઞાત ચિત્તથી નિહાળીએ, તે
અજ્ઞાનજ છે અહિં કેટલાક જીવોને શકા થવાનો સમય છે કે-
' કેટલાક સાધુ, સૂત્ર સદ્વાતના જાણુ, અને પદ્મીધર હોવા છતાં
પણ કાંઈ વાર કર્મના ત્વકમાં આવી અનર્થ કરે છે તેનું શું
કારણુ ? ' આ શકાના સમાધાનમાં એમ સમજવું જોઈએ કે,
તેઓને દ્રવ્યજ્ઞાન છે પરંતુ સ્પર્શજ્ઞાન નથી જેના હૃદયાદર્શન
સ્પર્શજ્ઞાન પ્રતિબિંબિત થયેલ છે, તે સાધુ કેલપિ અનર્થ કરે
નહિ કદાચ થઈ જાય, તો તેની બાબતને વિષ સમાન સમજ
છોડી દે

આર્દ્રકુમાર, અરણિકમુનિ અને નન્દિગોણુ જેવા પણ એક
વાર કર્મના થોડે પતિત થયા, તથાપિ પતિતાવસ્થામાં પણ

અપનિત જેવા તેઓ કેવળ કમરૂપ દેતુ દેરા ખાતર રોગની
માફક ભોગ ભોગવતા હતા તે પ્રમાણે વર્તમાનખળમા યજ્ઞ ચક્રવુ
દુર્ધટ છે પરંતુ જગત્ ત્યાથી સવાર, ' એમ ધારી એતે, તેને
જ શાની અને ધાની સમજવે, પરંતુ લોકને હમવા અસતીની
માફક હલ સેવે, તેનું ઉભયલોકમા અકલ્યાણ છે કારણ કે,
પાપીનું પાપ જાનું રહેતું નથી પાપ પ્રકટ થવાથી આ ભવ ગયો,
અને પરબ્રહ્મા પણ તેને પાપના કડું હજો ભોગવવા પડે છે જરા
સ્વયં એકાત બેસી વિચાર કરે, તો જીવ કદાપિ પાપ કરે નહિ
પરંતુ ધર્મન પચા દોઢસો ' ની માફક કરનાર જીવ અસરણને
શરણ માને છે સાત્ત્વકારો તેને મૂર્ખ સમજે છે જે વસ્તુને,
સંબંધી માનનામા આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે સંબંધી નથી
જેમ કહ્યું છે કે —

અદ્વિ સદાઘતરણ રોગજરામમુરુ રૂપ સરીર ।

દોષદ્વિ વિ ગમનસીલા ણો કિંચિદ્દોષ સમથા ॥ ૧ ॥

તેમજ વળી,

માતાપિતૃસદ્ગુણિ પુત્રદારશતાનિ ચ ।

મતિજન્મ નિવર્તન્તે વસ્ય માતા પિતાપિ થા ॥ ૧ ॥

સ્વભાવે ચચળ એવી પ્રકૃતિ, તથા રોગ અને જરા વડે
વિનશ્વર શરીર એ જન્મે પણ જવાના સ્વભાવવાળા છે, તેમા
મિથિત માન સંબંધ યજ્ઞ ચક્રવે નથી.

દરેક જન્મમા માતાપિતાદિ જિન સિત્ત હન્યરો થયા, તેમ
પુત્ર અને સ્ત્રી પણ સેકડો થયા, માટે કોની માતા અને કોના
પિતા ? કેવળ કમકૃત સંબંધ છે તે કષ્ટ સરણ યજ્ઞ ચક્રે નહિ,
આજ વાત સૂતકાર પણ કહે છે —

અધ્યાગમિત મિ યા દુઃહે અદ્વા ઉક્કમિતે મયતિપ્પ ।
 પગસ્સ ગતીય આગતી વિદુમતા સરણ ન મન્નહ ॥ ૧૭ ॥

સઠ્ઠે સયકમ્મ કપ્પિયા અધિયત્તેણ દુઃહેણ પાણિણો ।
 દિદ્ધતિ મયાઉલા સઢા જાહજરામરણેદિ મિદ્દુતા
 ॥ ૧૯ ॥

અર્થાત્—પૂર્વોપાર્જિત અસાતવેદનીય કર્મના જોરથી દુઃખ આવવા સમયે અથવા ગમે તે કારણોથી આયુષ્યકર્મ લીધું થવા સમયે અને મરણ સમયે વિદ્વાન પુરુષો વિચાર કરે છે કે, ‘જન કરેલા કર્મો એકલોજ જોગવે છે ગતિ અને આગતિ પણ કર્મોનુસાર એકલોજ કરે છે ધન, માન, પુત્ર, પરિવાર માતા પિતાદિ કોઈ રક્ષણ કરી શકતું નથી કેવળ મોહનીય કર્મના જોરથી અચરણને ચરણ મના છે જાણકાર પુરુષો ધનાંતિને ચરણ માનતા નથી

સર્વ જીવો સ્વસ્થકર્મોનુસાર એકેન્દ્રિયાદિ યોનિયોમા પરિભ્રમણ કરે છે, ત્યાં અવકલ્પ્ય દુઃખો વડે દુઃખી થતા પ્રાણીઓ બધાકુલ થઈને જ્યાં ત્યાં ભમે છે તેમ જાતિ, જરા અને મરણાદિ વડે ઉપદ્રવ પામતા મૂખો પીડા પામે છે

દુઃખને સમયે દરેક જીવો પ્રભુને યાદ કરે છે, સસારને અસાર સમજે છે ત્યાંથી પુરુષોને ધન્યવાદ આપે છે અને ત્યાં માર્ગને પસંદ કરે છે તેનીજ રીતે આયુષ્યની સમાપ્તિ સમયે અશ્રુપાત કરે છે હાય ! હવે મારું શું થશે ? ધન, માન, પુત્ર, પરિવાર કોઈ સાથે આવશે નહિ કરેલ કર્મના કડુફળો મારે એકલાને જોગવવા પડશે કોઈ પણ મદદગાર બની શકનાર નથી જેમકે—

‘एकस्य जन्ममरणे गतयश्च शुभाशुभा भयाघर्ते ।
तस्मादाकालिकदितमेवेनैवात्मनः कार्यम् ॥ १ ॥’

જન્મ મરણ એકલાને થાય છે, ભવાવત્તમા શુભાશુભ અતિઓ પણ એકલોજ કરે છે, તેજ કારણથી જન્મથી લઈ મરણ પર્યંત એકલાએ આત્મહિત કરવું તેમજ —

पक्षो करेह कर्म फलमपि तस्मिन्नु समशुद्धयः ।
पक्षो जायह मरह य परलोय पक्षो जाह ॥

એકલો કર્મ કરે છે, તે કર્મનું ફળ પણ એકલોજ અનુભવે છે એકલો મરે છે તેમજ એકલો જન્મે છે, અને પરલોકમાં પણ એકલોજ જાય છે

પૂર્વોક્ત વાત શ્રવે સ્વયં અનુભવેત છે, પરંતુ સમયપર બૂટી જાય છે દુ ખના સમયે અથવા મરણ સમયે માદ આવે તો તે શા કામનું ? અગ્નિ લાગ્યા પછી કૂવો ખોદવો કામનો નથી પ્રથમથી કરેલ કાર્ય કામ આવે છે તેજ કારણથી સાબકારો બબ્બે શ્રવેને નવી નવી યુક્તિઓ પૂર્વક સમજાવે છે, પરંતુ ભારે કમ શ્રવે સમજતા નથી મરણ સમયે રૂદન કરે, તેથી શુ ચનાર છે ? ઉપદુ હાથ હાથ કરી બમણુ ખમ બાધે છે, માટે બન્ધ સમયે ચેતવું અને ઉન્ધ સમયે શાંતિ પૂર્વક વેદવું શ્રવે સદજ બાવથી જે કર્મો બાવે છે, તે શતા પણ છૂટતા નથી અત્યારથી ગાથામાં સ્પષ્ટ જતાવેલ છે કે, શ્રવે સસારરૂપ મહાસાગરમાં સ્વકૃત કર્મો-નુસાર એકેન્દ્રિય અવસ્થામાં અવ્યક્ત દુ ખો સહે છે, કે જે દુ ખો નારકીના શ્રવેથી અનન્તશુષ્કા છે ગૌતમસ્વામીએ પ્રશુને પૂછ્યું કે, ‘મહારાજ ! નિઓદના શ્રવેને કેવું દુ ખ છે ?’ તેના ઉત્તરમાં

ભગવાને કહ્યું કે, ' હે ઝાતમ ! નારદીના જીવો તીવ્ર અશાતાવે-
દનીય અનુભવે છે, તે કન્ટા અનન્ય ગુણ દુષ્ટ નિગોદના જીવો
અનુભવે છે તે નિગોદની અન્દર આ જીવ ધણો કાળ રહ્યો અનુ-
ક્રમે અકામલિર્ગના કારણથી વવતા વધતા આ સમય આવ્યો
હવે જે ધારે ને કરી શકે તેમ છે પરંતુ ભાગ્ય વિના કાંઈ બની
શકે નહિ મળે ન સામગ્રી વ્યર્થ જાય તેમ તો નહિ, પરંતુ તે
સામગ્રી પુણ્યહીનને હિંદી પરિણમે છે આજકાલના કેટલાક
જીવો બિચારા ધર્મકરણી કરી તો દૂર રહી, પણ ખીજા કરના-
રને પણ લેખ, વ્યાખ્યાન અથવા ગુપ્ત મિત્રમંડળદ્વારા નિન્દે છે,
ત્યારે ખીજા જીવો પ્રમાણવીન થઈ સમય ચૂકે છે આ ઉપર ની-
ચેનું દેશન ખાસ વિચારના જેવું છે —

“ એક વેપારીની સ્ટીમર, કે જે હીરા, માણિકી, ચાદી અને
મુવર્થુ વિગેરે-એક અબજ રૂપિયાનો માલ લઈને ચિકાગોથી ઉપડી
હતી તે રસ્તામાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવોને દૂર કરતી, ખારામાં
સહીસલામત આવી પહોંચી સ્ટીમર સહીસલામત આવી પહોંચ-
વાની ખુશાલીમાં ખંદાર (અવાજ) થયા તે શેડે કાને સાંભળ્યા
તેના કપ્તાને શેડેને ધરે જઈ સ્ટીમર બહારમાં આવી પટોઆની
ખખર આપી અને સાથે સામાન ઉતારવાને માટે પણ કહી ગયો.
શેડેને તે વાતની ખુશી થઈ, પરંતુ તે સમયે શેડે પોતાના મિત્રો સાથે
સોમદાખાજીની રમત રમતો હતો તેથી કોઈ મુનીમને દુકમ કરી
શક્યો નહિ ' આ જાજી પૂરી કરી હમણાજ ઉડું છું, ' એમ
વિચાર કરી, જાજી રમતોજ રહ્યો પરંતુ આનંદમાં અને રમત
ગમતમાં જે કાળ ગયો, તેની ખબર રહી નહિ થોડી વારમાં
સૂર્ય અસ્ત થયો દીવાલતી થઈ ગઈ શેડે વિચાર્યું કે પ્રાતઃકાળ
થતા જલદી માન ઉતારવાનું કામ કરીશું, ખીજું કામ નહિ કરી-

એ એમ નિચારી થોડી વાર મપાગ હાકી રોકેલ જવનમા થય
 કરવા પધાર્યા રાત્રીના દશ વાગે અકસ્માત આવી ચી વીજળ
 ચના લાગી મેઘ ાજ મોટા જાગડાથી આકાશમા નાસદાયક
 જ ના કરવા લાગ્યો. પવન વિચિત્ર ગતિવાળો થયો. ટીકુ મકા
 જમીનદોસ્ત થવા લાગ્યા સમુદ્રના કદનોનો ટૈનશૂગની ઉપમા
 હન કરના લાગ્યા નાવ અને ઝીમરો હીચકાની નાફક જૂઝ
 લાગી બાધેન બધનોથી મુખ થઈ બદરની ગદાર નિકળી પડ
 પેતા બેનાડી રોકની સીમર પણ માન સહિત સમુદ્રમા કીડા કર
 લાગી, એને કે, જાણે ' મારો રોક રમે છે તો હું પણ કેમ
 રૂમુ ? ' એમ બતાવતી હોય તેમ દેખાવા લાગી બીજી ત
 રોકની નિદ્રા ઉડી ગઈ અને રોક નિચાર વમળમા પડ્યો કે, ' મ
 તેજાનમા સીમર બચરી મુરકેન છે, છતા બચે તો એક લા
 રૂપીઆનું દાન મરીમ લોકોને કરીશ એક લાખ રૂપીઆ દેવ
 ભક્તિમા, એક લાખ રૂપીઆ ગુરુભક્તિમા એક લાખ ધર્મોપતિ
 અને એક લાખ નિઘાર્યો નગની સદાયતામા, એમ પાંચ લા
 રૂપીઆ ખરચીશ હે પ્રભો ! હે શાસનદેવો ! કાંઈ રીતે મારી સ
 મર સહીસનામત રાખો ' ! ઇત્યાદિ વિચારમા પડેન છે, તેટલા
 સીમરરક્ષકો રોક પાસે બરાબર ૧૧૧ વાગે આવ્યા અને સમાચ
 આખ્યા કે ' મહારાજ ! સીમર નારામાથી બદાર નિમ્ણી ગ
 તેનો પત્તો નથી કે, કંઈ દિશામા ગઈ ? અમે એક કલાક સુ
 મરણનો ભય દૂર કરી મહેનત કરી પરંતુ દેરકોપ આગળ મ
 ઘોનો ઉપાય નહિ ' આમ કહી તેઓ ધર તરફ ગયા પેલી
 નાય સીમર પાણી પીને ફૂળી મરી

પ્રાત કાળમા રોક સમુદ્ર કિનારે જઈ તપાસ કરે છે, પર
 તેનું નામનિશાન પણ કાંઈ મળ્યું નહિ અનુપાત કરતો રોક

તરફ સિધાવ્યો જૂઓ, વીમા ઉતરી ગયા, હજારો ખરાબા કાખ્યા,
સહીસનામત ધગપર આવી, પરતુ માન ઉતારના સમયે પ્રમાદ
કરવાથી કેટલું બધું નુકશાન થયું તેણુતરો ધર પર આગ્યા, તુર-
તજ દીનાણું નિકળ્યું, અને લાખોની આગર કાડીતી થઇ ગઇ "

નાયક ! શેનું ચરિત્ર વાચી તમે શેકને જરૂર મૂર્ખ ગણુશો,
પરતુ જે તેનો ઉપનય વિચારવામા આવે, તો તે શો કરતા સસારી
જીવો અધિક મૂખ છે, એમ હતાદર્યામા સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે

સસારી જીવોની સ્ત્રીમર નિગોદ રૂપ ચિકાગોથી ચાલી છે,
જ્યાં તે અનતકાગ સુધી પડી રહી હતી ત્યાંથી પૃથ્વીકાય, અપ
કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિ રૂપ મહામાગ-
રમા અસખ્ય દાળ ગદી, લાથી કથચિત્ત બેઇન્દ્રી, તેઇન્દ્રી અને
અતુરિન્દ્રિયરૂપ દાળાપાણીમા સખ્યાનો દાળ વીતાવ્યો. શુભ
યુગુથ રૂપ પનનના જોરથી ગ્રીમર આગળ વધી પચેન્દ્રિયના
અનેક બેઠો છતા ચાર બેઠો રૂપ અરુદના પહુરોમા અથડાતી અથ
ડાતી મનુષ્ય લોક રૂપ પીગ્તાળીશ લાખ યોજનના રિસ્તા-
રવાળા મહાસમુદ્રમા આવી પહોચી અનાય દેશ રૂપ બપકર
ખરાખાઓ આગળી આયદેશ રૂપ શાત સમુદ્રમા દાખલ
થઇ જે કે તાતિપ્રધાન, તો પણ સમુદ્ર, તેમા પણ કેટલોક ભાગ
અનાય પ્રાય બિંધ, પુરિદ, નાટાન, ગદાન, જખર, સૈનિક,
દૈવત, ખસિક, લખ, મખ, રિગેરે ગબીર તોફાનોને દૂર કરી
ખાસ ઉત્તમકુળ રૂપ સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવી છે, પરતુ
ઓરી, ચીજો વિગેરે, પ્રાય વર્ષ સુધી, અનેક કદલોલોની માળામા
સ્ત્રીમર ગોથા મારે છે, ત્યાંથી કથચિત્ત આગળ વધી, તો યુના-
વસ્થારૂપ તોફાની ખાડીમા સ્ત્રીમર સહીસનામત પહોચી ત્યાં
કર્મયોગે અશાતાવેદનીયના પ્રમુખ જોગથી ગવિક, કાન, રથેતાદિ ૧૮

મહાકાલ, નોરાશી પ્રકારના વાડુનો ઉપદ્રવ ઉત્તરોગ, જ્વર, અતિ
સાર, કાસ, શ્વાસ, ભગદર હરસ, શિરોરોગ, કપાનરોગ, નેત્રરોગ,
કર્ણરોગ, કઠમાળ, તાનુશોષ, જિહ્વારોગ, દત્તરોગ, ઓષ્ઠરોગ,
મુખરોગ, કુક્ષિયગ હૃદયગ, પીડયગ અને પ્રમેહાદિ, પાચ
કરોડ, અસડ લાખ, નવાણુ હજાર, પાચસી ચોરાશી રામ
કે જે ઔદારિક સરીરમા સત્તા રૂપે રહ્યા છે તેઓ વિદ્યન કરે
તેઓને પણ પૂર્વપુણ્યના ઉદયથી દૂર કરી રીમર બદરમા આવી
ઉભી રહે હવે માન ઉતારવાને સમયે પાચ પ્રમાદ, તેર કાઠિયા,
જે અશુભ કર્મ રૂપ છે તેઓ, મહા ખરાબાઓ ઓળગી આવેન
રીમરમા રહેલા પચમહામત અથવા દ્વાદશ વ્રત રૂપ અમૂલ્ય રત્ન
તેમજ દાન, શીત, તપ, ભાવ, જ્ઞાન, ધ્યાન, પરોપકાર સ્વસ્વરૂપ
ચિન્તન વિગેરે રત્નાવલીને ઉતારવાની વાત તો દૂર રહી, પરન્તુ તેના
દર્શન પણ કરવા દે નહિ અનેક વિકલ્પો કરે પેલા ખલાસીઓ
પોકાર કરી કહે છે કે- ' મતારાજ રીમર ધણા ધણા કષ્ટોથી
કિનારે આવેલ છે, માન ઉતારો, દારિદ્ર્ય દૂર જરી, કદાપિ દુઃખ
નહિ રહે, ' પરન્તુ એન બારેકર્મા હોરાથી ખનાસીના દિત્તર
વચનોને એક કાને સાંભળી બીજે કાનેથી કાગી નાખે છે અથવા
તો ઉતર આપે છે કે ' આ બાજુ પૂરી કરી ઉતાર છુ ' પરન્તુ
તેમ કરતા તો સૂર્ય અસ્ત થાય અને ગત્રી પડે તેમજ તોફાનમા
તમામ પાવમાન થાય

હો, મનુષ્યજન્મ રૂપ અહીં રીમર સમજવી અને
ગુરુ વચન, તે ખનાસીના વચન જાણવા સંસારરૂપી બાજુ,
તેમા રાગ-દ્વેષ રૂપ પાસા તેમજ સોળ કષાય રૂપસોળ સોગઠા
જાણવા, સૂર્યસ્ત તે પ્રત્યોધાણાવ સમજવો અને રાત્રી તે
નિમિષ્યાવ સમજવું અકસ્માત્ તોફાન જે થયું, તે મરણ સમય

જાણવો પ્રાણી જો ન સમજે તો સ્ત્રીમર ત્યાથી ચાલી જવાની, ફક્ત લાભ માત્ર તેજ ચલાનો કે પ્રથમ સ્ત્રીમર ચાલી ન હતી, ત્યારે તે અવ્યવહાર રાશિવાળો ગણાતો હતો, જ્યારે હવે તે વ્યવહાર-રાશિમા દાખલ થયો આ પ્રમાણે છત્ર પાછો અનન્તો કાળ રખડવાનો માટેજ જ્ઞાની પુરો વારનાર નથી નવી યુક્તિઓ આપી સમજાવે છે, 'હે ભાઈ! પ્રમાદ ન કર, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની પવિત્રતા કર જેથી પરભાવમા તારૂં કલ્યાણ થાય વળી સ્વભાવમા મગ્ન થા ત્રિકયાને છોડ તુ લેખદારા, વ્યાખ્યાનદારા, પદનિર્ણય ન કર સ્વનિન્દા આત્મભ્રેષ માટે કર સર્વ છવો સ્વકૃત કર્મનુસાર ફળ પામે છે, સમય ઉત્તમ છે, ગયો સમય મળશે નહિ' સૂતકાર વળી વિશેષ જ્ઞાના માટે કહે છે —

इणमेव खण विद्याणिषा णो सुलभं वोहिं च आहित ।
एवं सहिष हियासप आदिजिणे इणमेव सेमगा ॥ १९ ॥

अभर्त्तिषु पुराणि भिरु वे आपन्नाणि भवति सुयता ।
अयाइ गुणाइ आहुते कामयस्म अणुधम्मचारिणो ॥ २० ॥

અર્થાત્—પામેન સમયને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી સુન્દર સમજે સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ સુલભ નથી એમ શ્રીનપલદેવ સ્વામી કહે છે માટે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયવાળો મુનિ હોય । થએન પરિવહોને સહન કરે પૂર્વોક્ત નાત શ્રીનપલદેવની માફક બાકીના તીર્થ કરે પણ કહે છે ૧૯

હે સાધુઓ ! પૂર્વકાળમા થઈ ગયેત અને હવે પછી થનાર તમામ પ્રધાન નતધારી જિનશ્વરોએ પૂર્વોક્ત ચારિત્રના ગુણો કલ્યા છે તમામનો સિદ્ધાત એજ છે કે, 'જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની

આરાધના-તેજ મુક્તિ માર્ગ છે અથાત્ તીર્થ કરોની દેશનામા બેદ નથી અલ્પતાની કલ્પનામા બેદ છે ૨૦

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ રૂપ સમય અતિ ઉત્તમ પામવામા આવ્યો છે, અને શુભ સામગ્રી પ્રાપ્ત થવી એ શુભ કાળની સિદ્ધિ સૂચવે છે, જ્યારે અશુભ સામગ્રી અશુભ ફળને મેળવી આપે છે શ્રીકૃષ્ણભદેવ સ્નામી પોતાના પુત્રોને કહે છે કે - હે મહાનુભાવો! દ્રવ્યથી ત્રસપણુ પચ્ચેન્દ્રિય પદુતા, સુકુલોત્પત્તિ તેમજ મનુષ્યજન્મ વિગેરે વળી ક્ષેત્રથી આગ્રહોત્પત્તિ ભારતભૂમિની અન્નર કર હજાર દેશો છે તેમા આર્યદેશ રપા છે બાળીના અનાય તો આર્ય ક્ષેત્રમા જન્મ થવો મુશ્કેલ છે કલ્પ્ય તેનો લાભ થયો એમ ધારો તો કાળથી અવસર્પિણી ચોથા આરાતો સમય પ્રાપ્ત થવો મુશ્કેલ, કે જે સમયે ધર્મ કરણી સુખમ રીતે થાય છે ભાવથી શાસ્ત્રશ્રવણ, ધર્મશ્રદ્ધા, આરિત્યાચરણ અને કર્મક્ષયોપશમાનુસાર વિરતિ પરિણામ વિગેરે સામગ્રી મળેલ છે દ્રવ્યસામગ્રીની ખાસ અપેક્ષા રહેલી છે જે ક્ષેત્રમા ધમત્યા નથી હોતી, તે ક્ષેત્રમા દ્રવ્ય સામગ્રી અનયને પે । કરે છે દ્રવ્યસામગ્રી અને ક્ષેત્રસામગ્રી બન્નેનો સમાગમ થાય, પરન્તુ કાળસામગ્રી ન હોય તો કાર્યસિદ્ધિ યદ્ય શકે નહિ કારણ કે, જે કાળમા તીર્થ કરોતો જોગ હોય, અથવા સુવિહિત આચાર્ય, ઉપાધ્યાય મુનિવરોતો જોગ હોય તે કાળમા હવો પૂર્વોક્ત બન્ને સામગ્રીયોનો લાભ લઈ શકે અન્યથા મગેની સામગ્રી પણ વ્યર્થ જાય

પુણ્યયોગે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળ રૂપ ત્રિપુત્રીની સામગ્રી મળી હતા તેમા સૈન્યનાયક તુલ્ય ભાવ ન હોય, તો ત્રિપુત્રીની સામગ્રી કાર્ય સિદ્ધિમા અસાધારણ કારણરૂપ યદ્ય પડતી નથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાળની સામગ્રી વિના સૈન્યનાયક ભાવ પણ ભાવનારૂપ

રહી નવ્ય છે અર્થાત્ એમ સામે મળેલી ચારે સામગ્રીઓ કાર્યસિદ્ધિ કરવા સમર્થ છે આ ચારની અંદરથી એકની પણ ગેરહાજરીથી કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી માટે હું બબ્બે ! દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી આ સમય ઉત્તમ છે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ સુલભ નથી તમામ તીથ કરો પોત પોતાના શિષ્યોને પૂર્વોક્ત રીતે કહે છે તે પ્રમાણે હું તમો હું છું જૂન, હારિયત્ તીર્થ કરો પણ તેજ પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે તેમા ઘણ તીર્થ કરેના મતબેદ નથી સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યકચાગ્રિ તેજ મુક્તિનો માર્ગ છે, એમ તમામ તીથ કરો બતાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્વયં સમ્યક્ જ્ઞાન, દશાન અને ચારિત્રની આરાધના કરી સુખત થયા સુખતાના પ્રભાવે જગતપૂજ્ય થઈ નિર્નાશનો લાભ પામ્યા છે

શ્રીનીથ કર ગેવોનો જન્મ ઇતર લોકિક દેવોની માફક જગતની વિદ્યમના વેરના માટે થતો નથી ફક્ત પૂર જન્માન્તરમા વીર રથાનક તપની આરાધના કરી જે પુણ્યપ્રકર્ષ એકઠો કરેલ, તેના જોરથી બાધેના તીથ કર નામકર્મન ખપાવના માટે તે થાય છે, જન્મથી લઈ નિર્નાશ પર્વન્ત તેઓનું ચગ્રિ મનન કરવા લાયક હોય છે જ્યારે ઇતર દેવોનું ચરિત્ર જન્મથી લઈ પરલોક મમન સુધી ક્રીડા-વિતોહ અને પરસ્પર વિરોધિ વાક્યાલિથી અપ્રમાણિક પસાગ થયેલું જોવાય છે આ કથનની પુટિને માટે આપણે નહિ દશાનતારોનું સંક્ષિપ્ત વચ્ચુન તપાસીએ, તેથી વાચકનર્ગ સમજી શકશે કે પૂર્વોક્ત વાક્ય કયા સુધી સત્ય છે ?

➡➡ દશાવતારનું વર્ણન <<➡

યેદાનુદ્ધરતે જગન્નિવહતે મૂગોલમુદ્ધિજ્ઞતે

દૈત્યં વારયતે ચલિં છલયતે ક્ષત્રક્ષય કુર્વતે ।

પોલસ્ત્ય જયતે હલ કલયતે વારુણ્યમાતન્વતે

સ્ત્રેષ્ઠાનમૂચ્છયતે વશાકૃતિકૃતે કૃષ્ણાય તુભ્યં નમઃ ॥૧॥

મત્સ્ય કૂર્મો ધરાદ્યઃ નરસિંહોડય વામન ।

રામો રામઃ કૃષ્ણઃ કુમ્ભ કલ્કી ચ તે વશ ॥૨॥

પ્રથમ

પ્રથમનો શ્લોક જ્યદેવે ગીતગોવિંદમા આપેન છે તેમા દશ અવતારોનું પ્રયોજન બતાવેન છે પરંતુ બધા સુધી પ્રત્યેક અવતારનું દ્રેક દ્રષ્ટાવ ન અપાય, ત્યાં મધી શ્રોતૃર્ગને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય પડે નહિ યેદાનુદ્ધરતે એ વાક્ય મત્સ્યાવતારનું વૃત્તાવ સૂચવે છે એ બ નામ દૈત્ય આરે વેદોને બધ રસાનનમા પેઠો, સારે પૃથ્વી નિવે થઈ હવે દેવે મનમા વિચાર્યું કે ‘કુષ્ટ દૈત્યે અનથ ક્યોં માટે શ મેં નો નાશ કરવો અને વેદોને પાછા પૃથ્વીતા હિપર લાવના’ એ ન વિચારી મત્સ્યાવતાર ધારણ કરી રસાનનમા જઈ, દૈત્યને મારી વેદોન પાછા પૃથ્વી પર લાવ્યા એ પહેલો અવતાર

બીજો અને ત્રીજો

એક નાર દૃશ પાતાનમા જવા નામી, ત્યારે ભગવાને કૂર્મ અવતાર ક્યોં અને નન પીઠ પર ધારણ કરી પછી વરાહરૂપ ધારણ કરી એ ૧૮૧૧ પકડી રાખી તે કારણથી કૂર્મ અને વરાહનો અવતાર નીચો એ બીજો અને ત્રીજો અવતાર

યોથો

હિરણ્યકશિપુ દેવનો નાશ કરવા માટે યોથો નરસિંહનો મવતાર લીધો, તેનું જ્ઞાતાત આ પ્રમાણે છે - 'ત્યો ગ્રામ શિવભક્ત ક્ષાપ છે અર્થાત્ તેઓ સિવની આરાધના કરે છે ક્રાંધનાર હિરણ્યકશિપુ જે શિવની સંપૂર્ણ રીતે ભક્તિ કરી તેથી શિવે પ્રસન્ન થઈ વચન આપ્યું કે, 'તાર મૃત્યુ, સક્રાંથી યા લીનાથી, અગ્નિથી યા પાણીથી અથવા તો દેવ, દાનવ યા તિર્થંચ ક્રાંધથી પણ થઈ શકશે નહિ.' હવે હિરણ્યકશિપુનો પ્રદ્નાદ નામનો પુત્ર વિષ્ણુભક્ત થયો તે વાત હિરણ્યકશિપુના જાણવામા આવનાથી પોતાના દેવ-શિવનો લોપ કરવાના અપરાધમા તેણે પ્રદ્નાદને ખુન માયો, બાધ્યો તેમજ કૂટ્યો, પરંતુ તે તો 'વિષ્ણુ વિષ્ણુ' એમજ જોતો રહ્યો તેથી તેના શરીરમા પ્રહાર લાગ્યા નહિ વિષ્ણુએ તેના સત્ત્વથી ખુલી થઈ વરદાન આપ્યું કે 'તું ઇન્દ્ર થઈશ તે પ્રમાણે તે ઇન્દ્ર થયો, છતાં તેને તે પીડા કરવા લાગ્યો, એટલે ભગવાને નરસિંહનું રૂપ ધારણ કર્યું મુખ સિંહનું અને શરીર પુરુષનું કરી હિરણ્યકશિપુ દેવને હાથના નખો નડે પગ નીચે દનાની વક્ષસ્થળ ચીરી મારી નાખ્યો મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ અને નન્મિહ, આ ચાર અવતારો કૃતયુગમા થયા

આચમો

હવે પાંચમા વામન અવતારની થોડી નાત વિચારશી ન વાચક-વર્ગની આગળ રજુ કરામા આવે છે અલિ નામનો દેવ ઇન્દ્ર-પની પ્રાપ્તિ માટે સો યજ્ઞ કરના પ્રયત્ન કરતો હતો આ પ્રયત્નમા તેણે ૯૯ યજ્ઞો તો નિર્વિધન રીતે પૂર્ણ કર્યા પછી જ્યારે છેલ્લો યજ્ઞ ચર કર્યો, ત્યારે દેવે વિચાર્યું કે, મેં પ્રદ્નાદને ઇન્દ્રપદ આપેલ છે, તેને ઉઠાડી આ, તે પદ લઈ લેશે તેથી મનમા ગુસ્સો ઉત્પન્ન

થયે હવે નનિને શિક્ષા કરવા માટે વામનરૂપ ધારણ કરી યત્નસાત્ર પ્રત્યે આવી કહ્યું — ‘હે દાનેશ્વર ! જાણે : યત્નવિધાયક ! દાન કરવાનો સમય હમણાજ છે ’ જનિ બોલ્યો — ‘હે બ્રાહ્મણ ! શું માગે છે ? વામને કહ્યું — ‘ગ્રહેવાને માટે સાડા ત્રણ ડગના જમીન બલિએ તે આપી તેનામા કાષ્ઠએ જનિને કહ્યું — ‘મદારાજ ! આ અસહમા બ્રાહ્મણ નથી, પરંતુ વિષ્ણુએ વામન બ્રાહ્મણનું રૂપ કરેન છે ’ તેવાત જાણી બલિ ગુસ્સામા આવ્યો તેટલામા વામનાતાર ધારણ કરનાર દેવે ત્રણ ડગથી સમગ્ર પૃથ્વી લઈ લીધી અડધા ડગના માટે હવે બલિને કહે છે — ‘રે કુટ્ટ ! પીઠ ધર ’ એમ કહી પીઠ પર પગ દીધે તોથી જનિ પાતાળમા ગયો મરતી વખતે બલિ બોલ્યો — ‘લોભ કેમ બળ્યો કે જનિ આવા પ્રકારને થયો, માટે કાષ્ઠક યાદગીર્તિ દોવી એમએ ’ ત્યારે વિષ્ણુએ કહ્યું કે — ‘દીનાળીના ચાર દિવસો સુધી તું રાગ અને ક્રોધ દારપાગ એવું વરદાન આપ્યું, બચાવિ

છકો.

છકો અવતાર રામ અઘાત પરશુરામનો થયો તેનું હતાન્તા આ પ્રમાણે છે — સહસ્રાર નામનો ક્ષત્રિય હતો તેની બહેન રેણુકા હતી તે રેણુકાને બગાડારની જન્મદક્ષિણ સુધિ પરણ્યો, હવે સહસ્રાર જન્મદક્ષિણ આશ્રમે ગયો ત્યાં બનેને બોલતો સાબળી સહસ્રાર ક્ષત્રિય હોવાથી કુદ્ધ થયો રસભાગિક રીતેજ ક્ષત્રિયો રાજ્ય ગુણવાળા હોય છે તેથી જન્મ ગિતને સત્તાપ્યો અને રેણુકાને કુળી કરી એળા માટે દેવે તેને ઘેર જન્મ લઈ પરશુરામ ચર્ચ સહસ્રારને મારી એકલીજ વાર નિ ક્ષત્રિય પૃથ્વી કરી સાતમે.

રાવણુદ્યે પૃથ્વી પર ભારે ઉપદ્રવ કર્યો, ત્યારે દેવે રામને:

અનતાર લઈ રાવણને માર્યો વામન, પરશુરામ અને રામ
એ ત્રણ અવતારો ત્રેતાયુગમાં થયા

આઠમો અને નવમો.

કસાદિ દેવોને મારવાને લગનાને કૃષ્ણ અનતાર ધારણ કર્યો
ધુધાનતાર શીતળગ્રંથ, તેણે મેન્ડોના મન્દિરો વધાયા કૃષ્ણાવતાર
અને ધુધાનતાર દ્વાપરયુગમાં થયા

દશમો

મેન્ડોનો નાશ કરના કળિયુગનો કલ્કી અનતાર થયો

પૂવોક્ત દરો અનતારો ધારણ કરનાર સવર, ઈશ્વર, સર્વ
શક્તિમાન જગતકર્તા, અપરોધના ક્ષી શકાય કે નહીં ? તેનો
વિચાર પક્ષપાતરહિતપણે કરવામાં આવે, તો તેમાં નિદા કે વિકથા
નથી વસ્તુનો વિચાર કરવો તે મનુષ્ય માનવો ધર્મ છે

પ્રથમ મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ અને નરસિંહ એ ચારે અવ-
તારોની મીમાસા મધ્યમ્ય ભાવથી કરીએ ત્યજ નામે દેવ વેદોને
લઈ પાતાળમાં પેલી ગયો તેથી વેદોને પૃથ્વી પર લાવવા માટે
લગવાનને માછલીના પેટમાં જન્મ લેવો પડ્યો ! બના, સવર
અને જે સર્વશક્તિમાન હોય, તેણે તો પ્રથમથી વિચાર કરવાનો
હતો, કે શબ્દ નામે દેવ ઉપન્ન કરીશ, તો તે સવાધાર વેદોને ઉપદ્રવ
કરશે, માટે જન્મ લેવો પડશે તેના કરતા બહેતર હતું કે, શબ્દ
નામે દેવનો જન્મજ થવા દેવો જોઈતા નહોતા કારણ કે જગત
કર્તૃત્વ ધર્મ, અવતાર ધારણ કરનાર દેવની અદર છે, એ પ્રમાણે
તે દેવને માનનારાઓ માને છે પ્રથમ તો મૂળ વાતજ ઠીક છે કે
નહીં, તેનીજ શકા છે કારણ કે શબ્દ નામના દેવ વેદોને પાના-
લમાં લઈ ગયો, તો તે અર્થ રૂપ વેદોને લઈ ગયો કે શબ્દાત્મક ?

અથવા તો પુસ્તકાકાર વેદોને ? ધારો કે તે અર્થરૂપ વેદોને લઈ ગયો, તો તેથી કાંઈ મળ વેદની દ્વાની ચલી નથી જ્યારે સમ્પ્રદાયિક તો લેવાય તેમ નથી કેમકે સમ્પ્રદાય તો લાક્ષિક છે હવે ધારો કે પુસ્તકાકાર વેદોને લઈ ગયો, તો હજારો પ્રતિષેા લખાએલી છે તેમાંથી એક લઈ ગયો તો જા દાનિ ? ઇત્યાદિક વિચાર કરતા અત્યાવતારનું પ્રયોજન ઠીક માન્ય પડતું નથી.

હવે ખીજે અને ત્રીજે કૂર્મ અને વરાહનો અવતાર પૃથ્વી રસાતલ જઈ રહી હતી, તેને ધારણ કરવા માટે થયો કૂર્મ પીઠ ઉપર પૃથ્વીને ધારણ કરી રાખી હવે સવાન એ થાય છે કે, કૂર્મ કેના આધાર ઉપર રહ્યો ? કદાચ કહેશે કે, તે ઈશ્વરરૂપ હોવાથી સ્વતંત્ર નિરાધાર રહી શકે, કારણ કે ઇશ્વરમા સર્વ શક્તિયો વિષમાન છે વાહ ! જ્યારે ઇશ્વરમા સર્વ શક્તિયો છે, તો પછી અવતાર વિના શું ઇશ્વર પૃથ્વીને નિરાધાર નહિ રાખી શકતે ? શા માટે મર્મના કુખે તેમજ તિલક ગોનિમા ઉત્પન્ન થવાની કોશિશ કરી ? તેના વિચાર સ્વયં વાચકવર્ગે કરવે.

હવે વરાહે પૃથ્વીને પોતાની બે દાઝેમા પકડી રાખી, ત્યારે પૃથ્વીને પકડનાર તે વરાહ ઉભો ક્યા રહ્યો હતો ? તેના વિચાર પણ કરવા જેવો છે, કારણ કે પૃથ્વી તો તેની દાઝેમા રહેતી હતી

નરસિંહ અવતાર ધારણ કરી સિવભક્ત હિરણ્યકશિપુને માર્યો અને પ્રહલાદને ઇદ્રપદ આપ્યું જ્યાંના વિચાર કરતા એમજ સિદ્ધ થાય છે કે, ભક્તજનોને પદપ્રદાન કરનાર અને અભક્તોના જન લેનાર નીતરાય ગણી શકાય નહિ પ્રત્યુત પૂણ્ય સગી-વેપી સિદ્ધ થાય ■ વામનરૂપ ધારણ કરી બનિને માર્યો, તેના કરતા કદાચ બનિને જન્મ ન આપ્યો હોત, તો જા બોલ

હતુ ? રામનરૂપ ધારણ કરવું. બિયા માગવી, નણ ડગવે પૃથ્વી લઈ લેવી, બનિની પીઠ ઉપર પગ મૂળી તેને પાતાળમાં પહોચાડવો. વળી તેના મરણ સમયે વરદાન આપવું ' કે દીવાળીના સમયે તારી પૂજા થશે, હું દ્વારપાળ થઈશ ' ઇત્યાદિ અસંખ્ય વૃત્તાન્ત સર્વજ્ઞતાવમાં રાકા ઉત્પન્ન કરે છે. પરશુરામ નામનો અવતાર ક્ષત્રિયોના નાશ માટે થયો, તેજ કારણથી બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોમાં વૈરભાવ થયો, તેને લઈને ૨૧ નાર નિ ક્ષત્રિય પૃથ્વી થઈ વળી અવાન્ત રમા અબ્રાહ્મણી પૃથ્વી થવા પામી એક મ્હોટો જીવન થયો. જન્મદર્શિનો જીવન વિચારી તેને ૬૦ દીધો હોત, તો પૂર્વોક્ત અનર્થ થતા પામત નહિ આના પ્રકારના જીવન કરનારનો પક્ષ કરવા જન્મ ધારણ કર્યો, એ કથાથી સિદ્ધ થાય છે હવે જો અવતારની કથા સાચી હોય, તો ભગવાન સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ સર્વજ્ઞ હોય તે તો પરસ્પર વિરોધી કાર્યને પ્રયત્નથી જ જોઈ લે વળી સર્વશક્તિમાન જન્મભાદિના કૃષ્ણામાં પડે નહિ એક સામાન્ય પુરુષ પણ થોડા કાર્ય માટે મોટો અનર્થ કરે ખરો કે ? કદાપિ નહિ ૨૧મ કર્તા જ્યારે કાર્યરૂપ થાય, તો અનનસ્યાદ્વપણ અનાપાસ ઉપ સ્થિત થાય.

ખીજા અવતારો પણ દેવની મહત્તા સૂચવતા નથી ઉપદુ અસ્પૃશ્યતા અને અનિવેકતા સમજાવે છે રાવણને મારવા રામનો અવતાર થયો. રાવણ સીતા મદાસનીને હરણ કરી ગયો, રામ ચન્દ્રજી ઠેકાણે ઠેકાણે તપાસમાં નિકળ્યા. કથમિત ખબર મળી, સૈન્ય એકઠું કરી રાવણને માર્યો, ઇત્યાદિક વાતોથી સિદ્ધ થાય છે કે, અવતાર ધારણ કરનાર દેવમાં સવરતા હતી નહિ હા ! રામચન્દ્રજીએ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી ચારિત્ર લીધું ત્યારબાદ તપસ્યા વડે કર્મનો ક્ષય કરી કેવળી થયા તે વાત જૈનસિદ્ધાન્ત અનુસાર ઠીક છે અન્ય વાતો અવિવેકિતા સૂચવે છે.

કસને મારવા કૃષ્ણાવતાર, અને શુદ્ધાવતારના કાર્યોને દૂર કરવા કલ્પીઅવતાર થયો. અહીં વાચકે વિચાર કરવો જોઈએ કે શુદ્ધાવતારને શીતન સ્વરૂપ માનેલ છે, તેણે મેન્દ્રોના મંદિરો વધાર્યાં, એ વાત કેમ ઘટે ? વળી એક અનતારે મેન્દ્રોના મંદિરો વધાર્યાં, ત્યારે જીને અનતાર થશે તે મેન્દ્રોના નાશ કરશે, તે પણ પરસ્પર વિરોધી વાત સમજાય છે. જો અવતારોની વાત કલ્પિત હોય તો તમામ મહિમા કલ્પિત થાય, જો અવતારોની વાત સાચી હોય તો, ઈશ્વર યદ્યપ્રાકૃત પુરુષોની મારફતે દુષ્પર-પરા વોરે છે, તેમ માનવામાં કાંઈ હરકત નથી જન્મ, જરા, મરણાદિના ખો દૂર કરવા ઈશ્વરનું સેવન, તેની ભક્તિ, અને તેના વચનો પર વિશ્વાસ રાખી મનુષ્યો ધર્મધ્યાન કરે છે, તેજ ઈશ્વર જો જન્મ મરણાદિ દુષ્પ્રેયી પીડિત હોય તો અન્યભક્તોના જન્મ મરણાદિ દુષ્પ્રેયો દૂર કરવા સક્રિયમાન થઈ શકે નહિ. જેનામાં રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાનાદિ અવગ્રહો નથી, તે જન્મ મરણાદિ કલેશોથી પીડિત થતો નથી તેના વચનો પર વિશ્વાસ રાખનાર જન્મ, મરણાદિ કલેશોથી મુક્ત થઈ શકે છે રાગ-દ્વેષાદિ દુષ્પ્રેયોથી દૂષિત જીવો જરૂર જન્મ ધારણ કરે છે જન્મ, મરણાદિક કરનાર ઈશ્વર ગણાય નહિ ઈશ્વર કોઈનું જૂઠું કરતો નથી માન કેવળજ્ઞાન સમયે જેવા જ્ઞાન દેખે છે તેવું કથન કરે છે જીવોને દિવકર ઉપદેશ કરે છે, તે પણ અતીત અને અનાગત તીથ કરોથી શુદ્ધ નકારનો તો નહિ જ દારફરે વાક્યો તો આ પદ્ય અવીતરાગ અને અસન જોના હોય છે, પરન્તુ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી વીતરાગ ભગવાનના હોતા નથી કારણ કે તેઓને ત્રિકાળનું જ્ઞાન છે તેથી તમામ જિનવરો મુક્તિનો માર્ગ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રનેજ બતાવે છે તેના પર શ્રદ્ધા કરનાર સમ્યક્જ્ઞની જની નિવશિત કાળમા મુક્ત થાય ■ માટે ભગવાન પોતાના પુત્રોને ઉપદિશે ■ કે ' હે મહા

નુભાવો । અત્યુત્તમ સમય તમારે હાથ લાગેલ છે ' તેજ ઉપદેશ
વીગ પ્રભુએ પણ ગણધરોને કર્યો અને પછી તેજ ઉપદેશ ગણધ-
રોએ રસશિષ્યગણને આપ્યો હવે ત્રીજા ઉદ્દેશની સમાપ્તિ સાથે
બીજા અધ્યાયની સમાપ્તિમા કહેતુ છે કે —

તિથિદ્વેષ ધિ પાણમાદ્વેષે આયદિતે અણિયાણ સચુદ્ધે ।

યથ નિજા અણતસો સ્વપ્ન જે અણાગયા થરે ॥ ૨૧ ॥

યથ ને ઉદાહુ અણુત્તરનાણો અણુત્તરર્ધમો અણુત્તરનાણદસજે
ધરો ।

અરહા નાયપુત્તે ભગવ યસાલિપ્પ ધિયાદિયં સિ યેમિ ॥૨૨॥

અર્થાત—મન, વચન, અને ઠાપાએ કરી ક્રોધ છવને હણે
નહિ, વળી આત્મચિત્ત કરનાર અનિવૃત્ત મનુષ્ય સિદ્ધિ પાતે
પામે છે અનત કાળે અનતા છુનો મિદ્ધ થયા, અને વર્તમાન
(એટલે કે સ્વપ્ન અથવા મહાનીરના ઉપદેશ સમયે અથવા તો
મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રોમા મુક્તિ માગ થર છે, તેની અપેક્ષાએ કરી
કહેન છે કે,) મુક્તિ પામે છે નળી અનાગત કાળમા મુક્તિ
પામશે પામ્ય મહાનતોના પાવ । સિવાય અન્ય મુદ્ધિતમાર્ગે નથી
(૨૧) પૂર્વોક્ત પ્રભુ ઉદ્દેશોમા કહેલ આચારને આચરનાર મુક્તિ
ગયા છે, જ્યાં છે અને જશે તેમ શ્રીસ્વપ્નદેવ સ્વામીએ પોતાના
પુત્રોને કહેતુ, તેજ અર્થ શ્રીવીરસ્વામીએ સુધર્માસ્વામીને કહ્યો
પૂજ્ય, સાતન- ન પ્રધાન કેવળજ્ઞાન અને પ્રધાનર્ત્સાને ધારણ
કરનાર, તેમજ વિશાળ જુળ, વિશાળ શુદ્ધિ, વિશાળ માતા અને
જેતુ વિશાળ વચન છે, એના વૈશાનિક લગવાને પ્રરૂપેલ છે (૨૨)

પ્રથમ મહાનન ચૂળ સૂત્રમા બતાવેલ છે તેની પાનના બે કે
વિસ્તારથી નહિ, તો પણ તિથિદ્વેષ એ પદને લીધે ૮૧ લાગાએ

કરોને તો અનુસર કરી, એમ સૂચવે છે સામાન્યથી જીવના હો. —પાય સ્થાવર, અને ચાર ત્રય જોમકે-પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ વાયુ અને વનસ્પતિ તથા હીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય ચતુર્વિન્દ્રિય અને પચેન્દ્રિય એ પ્રમાણે મગી નવ પ્રકારના જીવોને મન વચન અને કાયાએ કરી મારવા નહિ, ત્યારે તેના ૨૭ ભાગા થાય તેને કૃત, કારિત અને અનુમતિનો ત્યાગ હોવાથી ૮૨ ભાગા થાય છે અથવા નવ પ્રકારના જીવોની મન, વચન અને કાયાથી હિસા કરી નહિ, કરાવવી નહિ અને કરનારને સારો જાણવો નહિ.

પ્રથમ મહાવ્રતની રક્ષા માટે ઇતર ચાર મહાવ્રતોની ખાસ અપેક્ષા છે તેના સિવાય પ્રથમ મહાવ્રતની નિવિધિ રીતે રક્ષા થઈ શકે નહિ માટે એક કહેવાથી પાને મહાવ્રતો સમજવાના છે પાચે મહાવ્રતોથી દશ પ્રકારનો વતિધર્મ સમવાર છે, તેની રક્ષા મુક્તિપદ્ધતિ સાક્ષાત્ કારણ છે દશ પ્રકારનો વતિધર્મ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ દશન વિના હોય નહિ, તેટલા માટે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર રૂપ રત્નત્રયી મુક્તિનું કારણ છે તે પ્રમાણે શ્રીમહાવીર દેવે જાણી જ્ઞાનરી સ્તશિષ્યો પાસે પ્રશ્ન છે ઋષભદેવ જાણવાને પૂર્વોક્ત વૈતાનિક અધ્યયન અષ્ટાપદ પર્વત પર જારતે અપમાનિત કરેલ પુત્રોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવા માટે કહેલ છે તે અધ્યયન સાબળી વૈરાગી થયેલા અને આ અધ્યયનની વ્યાખ્યા પૂર્વે જતાવેલા કોષ માન, માયા, અને ભોજના સ્વરૂપથી જેણે કોષ માન માયા અને ભોજને કમ કરેલ હોય તેઓને માટે હવે સામાન્ય ઉપદેશ ત્રીજા પ્રકરણની અંદર સર થશે.

ત્રીજું પ્રકરણ

જીવે અનાદિ કાળથી સસારચક્રમાં બ્રમણ કરે છે, તેમાં દાષ દાષ વાર સ્વસ્વકર્મોનુસાર વિનય, નિવેક અને વિઘ્ના વિગેરે સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તે દાષ દાષ વાર ચોરી, જારી અને અન્યાયાદિ દુર્ગુણો મેળવે છે, જેના પરિણામે શુભગતિ અથવા દુર્ગતિ પામે છે એ પ્રમાણે ચારે ગતિ રૂપ વિશાલ ચાટાની અંદર વેપારી બની નવા નવા વેપો ધારણ કરે છે

શેઠ કિંવા વાણેતર, કચી કિંવા વિકચી, વાણ કિંવા વાહક, રાગી કિંવા નીરાગી, શેઠી કિંવા ઉત્સાહી, સતાપી કિંવા તોપી, કુશળી કિંવા સુશળી, ધની કિંવા નિર્ધન, વિરાગી કિંવા રાગી, વિયયી કિંવા નિર્વિયયી, લોભી કિંવા અલોભી, માની કિંવા અમાની, માયી કિંવા અમાયી અને મોહી કિંવા અમોહી-ઇત્યાદિક ઉપાસના અવસ્થામાં દેખાત દે છે પરંતુ વસ્તુતઃ તેમાં કાઈ પણ તેનું સાચું સ્વરૂપ નથી તે તમામ અવસ્થાઓ શુભાશુભ કર્મને લીધે થયેલી હોય છે કમ, એ જીવ ઉપર અનાદિ કાળથી લાગેલો એ જ જબર-જસ્ત લેપ છે તેમાંથી જેમ જેમ જૂના પડદા (પોપડા) ઉખડતાં જાય, તેમ તેમ નવા દળીઆ દાખાય થતા જાય છે તે લેપને રા-

દેવ રૂપી ચીકાસનો મોટો ટેકો છે જો તે ટેકો કમ થાય, તો ધીમે ધીમે કમ રૂપી લેપ દૂર થવા સભર છે જ્યાં મુધી રાગદ્વય રૂપ ચીકાસની ન્યૂનતા થતી નથી, ત્યાં મુધી કર્મપુદ્ગલના દગાઆ કમ થતા નથી તેથી કરીનેજ શ્રવ ચોરાલી લાખ શ્રવયોનિયોમા અરધ (૨૮) ન્યાયને અનુસરીને પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે માટે પ્રથમ તે અનાદિ કાળના કર્મલેપની દૃષ્ટા ॥ કારણજૂન જે રાગ-દ્વય રૂપ ચીકાસ છે, તેની ઓગસ કરવા માટે વિચારણીન થવું જોઈએ - અનુકૂળ વસ્તુ ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂળ વસ્તુ ઉપર દ્વેષ થાય છે પરંતુ તેમ થવામા મુખ્ય કારણ તપામીશું, તો તે મોહ મદારાજનો પ્રપચ જ છે આ મોહ રાજનો પ્રપચ કેટલો બધો પ્રજાગ દોષ છે તે સમાર તપામીએ

ૐ મોહપ્રપચ દ્વિતીય

લુહા લુહા રૂપો

મોહ રાજનું એકજન રાજ્ય દુનિયાના ચારે ખૂણામા પ્રચલ અવસ્થા પ્રવર્ત્યાવી રહ્યું છે તે મોહ મદારાજને જન્મલના શ્રવે પાસેથી જ્ઞાન, સીદ, તપ અને બાવના અર્થિ શક્તિ ઝીનવી લીધા છે એટલુજ નહિ પરંતુ જિયાત શ્રવની પાળાઈ ઉધ્યાં, નિદા, વિકથા અને વનિતા રૂપ ચર બાણનો ચતત્ર ગીને રોગવેશ છે જે જોઈ કરીને ઠીક જૂને જો પશુ પૂરોડત સ્વ રાખી રહે ત્રિ કદાચ એમ જના કેઈ રાખે તો તે ચર જનરમેા તે દીલી પાસેથી સ્વ છાતરાનાં દાસીય કરે નેનાવાં અવશ્ય દુનંદ પાનજ તેમ જતા દુનંદ ન પમે તો પોતાના સ્વાની કામ દોષાદિને મુખ ૧ - આ શ્રવે અમુક સ્વ દાવમા લીધેલું છે જ્યાં નમ જે અર્થર્થિ વચ્ચજાઓ પાસેથી જ્ઞાન થતાજ કામ, દોષાદિ

તેણીના પતિ તુરતજ ત્યા જઈ શસ્ત્ર ખૂચી લે છે દહાયિત્ તેમ
 જતા પછી જીવ બહુજ આગ્રહ કરે, તો દાન, શીન, તપ અને
 ભાનના આદિ સત્ય શસ્ત્રોને છીનવી લઈ અસત્ય શસ્ત્રો તેના હાથમા
 આપે છે, કે જેને પરિણામે તે જીવ મિચારા બીજા હજારો જીવોને
 વિશ્વાસુ બનાવી પોતાની સાથે દુખના ભાજન બનાવે છે તેની
 પામે બ્રહ્મચારીના તમામ ચિત્તનો હોવાથી તેમજ લોકોની નજરમા
 તે બ્રહ્મચારીના નામથી ઓળખાતો હોવાથી ભદ્રિય લોકો એમ
 સમજે છે કે, આ પુરુષ શીનશસ્ત્રવાળો હશે, પરંતુ ઈર્ષ્યાદિ ચાર
 જાસૂસોના પતિ હાથ, કોનાદિએ સત્ય-ગીલ્લશસ્ત્રને બંને હાથ
 રૂપી અસત્ય શસ્ત્ર તેના હાથમા આપેલું હોય છે તેને લીધે આ
 જીવ કામચેટા ગુપ્ત રીતે કરી, પોતે દુરાચારી બને ન જતા પોતાના
 આત્માનું બ્રહ્મચારીપણું બતાવવા ચતુરાઈ કરે છે તેનીજ રીતે દાની
 તેમજ તપસ્વીનું નામ ધારણ કરી, હજાર રૂપ અસત્યાગ્રહમા
 પડી જીવ બીજા લોકોને ઠગે છે આવા અસત્યાગ્રહમા પડેલા
 જીવો મોહરાજની ગુપ્ત પોલીસનું કામ બજાવે છે યોગી બની
 ભોગીના કામ કરે છે શાસ્ત્ર અને ઉપદેશોના જીવોને મોહ મહા-
 રાજના ભક્તો બનાવે છે અસત્ય ધાર્યોથી આત્મકલ્યાણ બતાવે છે
 દાખલા તરીકે - 'બલિદાન, ચતુર્કર્મ, શ્રાદ્ધાદિ કાર્યોમા હિંસા કર-
 નાર અગભાગી બને છે તેમજ મરનાર પશુ પક્ષી ઉત્તમ ગતિ
 પ્રાપ્ત કરે છે,' એવું લોકોને ભગવાને છે નણી વામનાગિઓ તો
 પોતાના સિદ્ધાંતમા બેધડક રીતે મઘ, અને માસ ખાનાની છૂટ
 આપે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ અતિ તેનાથી મોક્ષ બતાવે છે
 પ્રિયપાઠક, આ મહામોહનું પ્રાપ્ત નહિ તો બીજું શું ? મોહ-
 રાજનો પાલ પ્રિય પ્રાર્થનાજ અનૌકિક પ્રપચ છે પ્રાય તેનાથી
 યાદ બચના પામતું નથી પામર પ્રાણીઓની તો વાનજ શી કહેવી?
 પરંતુ આવશ્યક તો એ છે, કે સર્વજનુ ન દેશના દેનાર, શ્રુતકેવલી

તરીકે ગણાએના, સર્વ મોહ થા અવગુણોને જાણનાર, અનેક ભય પુરોનો ઉદ્ધાર કરનાર, પચ મહાપ્રતોને યથાસ્થિત પાનનાર, પ્રમાદ જેવા આત્મશત્રુઓને દૂર કરનાર શુદ્ધ સમ્યક્ત્વવારી અને વિશ્વે પકારી એવા પુરુષસિંહોને પણ મોહ મહારાજ પોતાના પરાક્રમથી લથડાવવા ચૂકે નથી

એક વખત મોહ મહારાજ સ્વસભામાં ઉદાસ થઈને બેસેલા હતા સભાજનોમાં પણ ઉત્સાહ રહી હતી આ વખતે મોહરાજના રાગદ્વેષ નામના મહામત્રીઓ બોલ્યા—“મહારાજ ! ઉદાસીન કેમ છો ?” આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મદસ્વરથી મહારાજ બોલ્યા—“મારા રાજ્યમાંથી એક પુરુષ નાસી ગયો છે, અને તે મારા પછા દુરમન સદાગમને જઈને મળેલ છે, એ સદાગમે તે પુરુષને સપૂર્ણ આધીન કરેલો જણાય છે સદાગમની સપૂર્ણ મદદથી તે પુરુષે મારા તમામ મર્મ જગતમાં પ્રકાશિત કર્યો છે હવે જે જગજગતુઓ મારી અખંડ આરાને માનનારા છે, તેઓ આ મારા અપ્રકાશ્ય મર્મને જાણી જશે, તો મારે રાજ્ય લાભો વખત ટકી શકશે નહિ. આ કારણથી હું ઉદાસ છું” આ પ્રમાણે મોહરાજના વાક્યો નિમ્નતાજ તેના કેટલાએક સુબટો તૈયાર થયા અને બોલ્યા “મહારાજ, એક ક્ષણનારમાં આપનો અપરાધી શ્રવ આપને સ્વાધીન કરી આપીશું ચિંતા કરે નહિ”

હવે રાગ દ્વેષ, ક્રોધ માન માયા લોભ હર્ષ, મદ કામ રતિ, અરતિ, લય શોક, જુગુપ્સા, અને હાસ્યાદિ સુલટ વર્ગે ડગીબદ્ધ થઈ આ પુરુષની પાસે જઈ તેની સાથે ધીર શુદ્ધ કર્યું, તેમ અનેક ચેષ્ટા પૂર્વક સ્વચતુરાઈમાં કાઈ પણ મણા રાખી નહિ તોપણ જ્યારે તે જીવ જીવે નહિ ત્યારે તમામ સુબટોએ નિરાશ થઈ મોહ રાજની પાસે જઈ તમામ વાતા નિવેદિત કરી મોહ તો

સાભળીને ચકિતજ થઇ ગયો અને વણી દિવગીરી સાથે વિચારવા લાગ્યો કે, હવે શો હિપાય ? આમ વિચાર કરે છે, તેટલામા તો નિદ્રા અને તદ્રા ઉભી થઇને હાથ જોડી બોલી — “ મહારાજ, ત્યાં સુધી આપની દામીઓ અમે જીવતી છીએ, ત્યાં સુધી આપે અફમોસ કરવો નહિ તમામ કાર્ય મીક થશે, ચિતા મિલકુન કાગલાની જગર નથી ફક્ત આપનો હાથ માથે જોઇએ ” આમ કહી બને દામીઓ ચારી રસ્તામા ચુકન પણ સારા થયા પ્રથમ તો તદ્રા તે પુરુષરત્ન પાસે ગઇ પરંતુ એકાએક તો તદ્રાનો સત્કાર થયો નહિ કિન્તુ જ્યારે ધીરે ધીરે તેણી તેના સપૂર્ણ રામ રામમા બાપી, ત્યારે તે પુરૂષને નિદ્રા લેવાનો વિચાર થયો, તેટલામા નિદ્રા પણ આવી પહોચી હવે તો ઝોવા આનના લાગ્યા, સ્વાધ્યાયમા વિમ્ન થવા લાગુ ત્યારે તે પુરૂષના ગુરુ વૃદ્ધ મુનિએ શાત બાવથી કહ્યું “ મહાતુભાન ! કેમ બધ રવા ? ” ત્યારે તે પુરૂષે જવાબ આપ્યો — ‘ મહારાજ ! પ્રમાદ થયો ’ ફરી ગયું તારે વધુ, વળી સ્વાધ્યાયનો મધુર સ્વર બધ થયો વૃદ્ધમુનિએ ફરીને તે પુરૂષને ટોક્યા કે આ શુ ? ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે ‘ પ્રમાદ ’ બીજીવાર સાનધાન થઇ સ્વાધ્યાય કરવા આમળ વધે છે, તેવામા તો નિદ્રાએ મોટો ઘેરા ધા યો વૃદ્ધ મુનિએ આ પુરૂષને બોનાવ્યો પણ બોલ્યો નહિ તેથી વૃદ્ધ મુનિએ જરા ઉઘા અવરથી બોનાવ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે — ‘ અર્થના વિચારમા છુ, ઝાઝો લવાગે કરશો નહિ, ’ જૂઓ, આ પ્રમાણે નિદ્રાએ આ પુરૂષને અસત્ય અને ક્રોધને આધીન કયા વૃદ્ધ મુનિએ કહ્યું કે — ‘ મુનિએ અસત્ય બોનતુ નહિ જોઇએ અને ક્રોધનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ’ આ સાભળી સુનિરત્ન બોલ્યા કે — ‘ હા, હા, જાઓ, જૂઠું બોલ્યો અને ક્રોધ પણ કર્યો, તમારાથી માય તે કરો, મારામા શક્તિ હશે તો હું મારો નિર્વોહ કરી લઉં, ’ છતાં પ્રમાદે મોહરાગના એક પછી એક

સુભટો આ પુરુષમા લખન ચવા નાગ્યા, અતમા તે વૃદ્ધ ગુરુએ આ પુરુષને મુનિ સમુદાયમાથી જલ્દાર કાઢ્યા હવે તો મોહરાજની સમસ્ત ફોજો તેના ઉપર એકાએક હ નો ક્યો, અને તેને મોહ રાજના વરમા વસડી પણ લઈ ગઈ આમ પરપરાએ મરણ પામી આ પુરુષ નિગોઆ ગયો, ત્યારે મોહરાજ શાંતિને પામ્યો. મોહ રાજની સપૂર્ણ દુષ્ટતા જોવી હોય તો ઉપમિતિભનપ્રપચા સ્થા, વૈરાગ્યરૂપના અને મોહપરાજય નાનું વિગેરે ગ્રન્થો જોવાની બનામણ કરવામા આવે છે મોહનુ પ્રાણલય કમ ચવાથી રાગદ્વેષનું જોર ઓછુ થાય છે રાગદ્વેષ કમ ચવાથી અનાદિ કર્મ-લેપનો વઠાડો થાય છે કમલેપ ઓઝો ચવાથી આત્મસ્વરૂપ કોષક અશે ઝળકે છે માટે મોહરાજને છતવા માટે દાન, શીલ, તપ, અને જ્ઞાનનાદિ શસ્ત્રો રાખવાની જરૂર છે તેમજ ઈર્ષ્યા નિદા, વિકથા અને રનિતા રૂપ જલસૂચો અને તેના સ્વામીઓ-કોષ, માન માયા, લોભ અને કામાદિના હાથમા ન આવવા માટે વૈરાગ્યરૂપ કિત્તાની જરૂરિયાત છે વૈરાગ્યરૂપ કિત્તામા રહેત પુરુષના શસ્ત્રો કોષ લઈ શકતુ નથી પુરુષને માર્ગાનુસારીના ગુણોની પ્રાપ્તિ પણ સ્વાધીજ થાય છે ત્યાર બાદ સમ્યક્ત્વરત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે આ રત્ન અનાદિ કાળના કર્મલેપને ઉખેડી નાખવામા પહેલુ ઔપધ છે પછી વ્રતાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે વ્રતાદિ કર્મલેપનો જડમૂળથી નાશ કરે છે તેટલા માટે કર્મલેપના નાશનુ મૂળ કારણ અને દાનાદિ શસ્ત્રોનુ રક્ષણ કરના વૈરાગ્યરૂપી કિત્તાની ખાસ જરૂર છે વૈરાગ્ય ચવાના કારણે અનેક છે તેમા મુખ્ય કારણ સદુપદેશ છે સદુ-પદેશથી માણસને સસારની અસારતાનુ જ્ઞાન થાય છે અને તેથી વૈરાગ્ય વધે છે આ પ્રસંગે વૈરાગ્યવૃદ્ધિના વિશેષ કારણો જતાવવા આવશ્યક સમજાય છે

❧+ વૈરાગ્યવૃદ્ધિના કારણો ❧+

માનસિક બલાદિ

અપુત્ર જીવિઅ નચા સિદ્ધિમગ્ગ યિઆણિયા ।
પિણિઅટ્ટિજ્ઞ મોગેસુ આરુ પમ્મિઅપ્પણો ॥ ૧ ॥

પ્રલ થામ ચ પેહાણ મહ્ઠામારુગ્ગમપ્પણો ।
ગિત્ત ઘાલ ચ પિત્તાય તહપ્પાણ નિજ્જજ્ઞ ॥ ૨ ॥

જરા જાન ન પીદેહ યાહી જાય ન વહ્દહ ।
જાયિવિયા ન દાયન્તિ તાય ધમ્મ સમાયરે ॥ ૩ ॥

અર્થાત્— જીવિતને અસ્થિર અને મોક્ષમાર્ગને જાનાનિ રત્નત્રય
૩૫ નાથી, તેમજ આપુધને અગિમિત (એટલે દર્શવાળુ)—એ નર્પિતુ
એમ નાથી ભાગથી નિવૃત્તિ કરે ૧

પોતાના માનસિક અને સારીરિક બળને તપાસીને શ્રદ્ધા અને
આશાએને જોઈને તેમ ક્ષેન અને કાળને નાથીને તથા પ્રજારે આત્માને
ધર્માનુષ્ઠાનમા જોડવે ૨

જરા સુધી દહાવસ્થા પીડા કરતી નથી, જ્યાં સુધી બ્યાધિ વધી
નથી અને જ્યાંસુધી ઇન્દ્રિયોની હાનિ થઈ નથી, ત્યાંસુધી વર્મ
કરવાનો સમય છે ૩

ખીજી ગાથામા પ્રથમ ‘બલ’ શબ્દ એટલા માટે આપ્યો કે જે
સારીરિક બળ હોય, પરંતુ માનસિક બળ ન હોય, તો ધર્મ કરવો બહુ
ઠકિન છે અતઃએવ ‘બલ’ શબ્દથી અહિં માનસિકબળ લેવાનું છે મા-

નસિકમળ સિવાય પરિપદ અને ઉપસર્ગો સદન યદ્ય શકતા નથી વળી કેનળ માનસિકમળથીજ કાંઈ પણ ક્રિયા કાર્યરૂપમા બની શકતી નથી માટે બીજા ' ચામ ' સ્થાની શારીરિકબળ લેવું જોઈએ સારીરિકમળ ન હોય તો તપ, જપ, પરોપકાર અને ક્રિયા કાંઈ પ્રિયે બની શકશે નહિ હવે ધારો કે, માનસિક અને સારીરિક બન્ને બળોની સપત્તિ હોય, પરન્તુ ચારિત્રધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય, તો કામ ચાની શકતું નથી શ્રદ્ધા વિનાનું જે ધર્મકાર્ય કરવામા આવે છે, તે માત્ર વેઠરૂપ થાય છે વેઠિયો વેઠ સારી રીતે કહે, તો તેના ઉપરીનો માર ખાતો નથી તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યક્રિયા કરનાર નરકાદિ દુર્મતિ નહિ પામે, પરન્તુ શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા, કમલ્લપનું કારણ થઈ શકતી નથી તેની અન્વર પણ જો વેઠિયો વેઠ કરવામા લુપ્ત્યાઈ કરશે તો હડને પાત્ર થશે. તેવીજ રીતે શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા કરનાર, જો તે ક્રિયા ઇલિક્ષત્તિથી કરશે, તો બારે હડને પાત્ર થશે શ્રદ્ધા પછી આરોગ્ય બતાવેન છે તેનું કારણ એ છે કે, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત શારીરિક બલાદિ વસ્તુઓ મળી છે, પણ શરીરનું આરોગ્ય ન હોય તો ધર્મનું આરાધન થઈ શકતું નથી માટે ધર્મસાધનમા આરોગ્યની ખાસ આગરણકતા છે હવે માનસિકમળ, શારીરિક બળ, શ્રદ્ધા અને આરોગ્ય પણ મળેન હોય, પરન્તુ યોગ્ય ક્ષેત્રના અભાવમા સમ્યક્ પ્રકારે ધર્મસાધન થઈ શકશે નહિ અતએવ નિરૂપદ્રવ્યક્ષેત્રની પણ જરૂર છે ઉપર કહેલી માનસિકમળ આદિ પાંચ વસ્તુઓ અનુકૂળ મળેતી હોય, છતાં કાળ અનુકૂળ ન હોય, તો ધર્મસાધનમા ન્યૂનતા માલૂમ પડશે કારણ કે, યોગ્ય કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના કરેતી ક્રિયા ફળદાયક થતી નથી ખેડુત ઘઉં વાવવાના સમયે કદાપિ બાજરો વાવશે નહિ અને કદાચ વાવશે, તો તે પસ્તાવો કરશે માટે કાળની પણ ખાસ જરૂર છે ઉપર બતાવેલી ૭ વસ્તુઓ ઠીક મળેતી હોય, છતાં જો

વૃદ્ધાવસ્થા આની પહોંચે, તો શારીરિક બળમા ન્યૂનતા માનૂમ પડશે, તેથી ધારેનું ધર્મસાધન થઇ શકશે નહિ તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ન આની પહોંચે, તે પહોંચા ધર્મસાધન કરવાની બલામણુ કરે છે શરીરમા કોઠો વ્યાધિઓ ગુપ્ત રહેલી છે, તેની વૃદ્ધિ થઇ નથી, ત્યાં સુધી ધર્મ કરવાનો વખત છે તે વધવાથી માનસિકબળ અને શારીરિકબળને પણ ધક્કો પહોંચે છે માટે વ્યાધિ આવી પહોંચ્યા પહેલાં ધર્મ આરાધવો ત્યાજ પડી છેલાં શ્લોકના ઉત્તરાધિમા બતાવે છે કે, ઇન્દ્રિયોની હાનિ ન થાય ત્યાં સુધી ધર્મસાધન કરવાનો સમય છે ઇન્દ્રિયો જેમ કર્મસાધનમા કારણ છે, તેમ ધર્મસાધનમા પણ કારણ છે જે ઇન્દ્રિયો ખરાબ હોય, તો પુરૂષ ધર્મને લાયક રહેતો નથી જેમ અધેપુરૂષ ચારિત્રધર્મને યોગ્ય નથી, કારણ કે, તેનાથી જીવદ્યામા સહાયભૂત એની ઈયાસમિતિ પાળી શકતી નથી જેની સ્પર્શેન્દ્રિય ખરાબ છે, તે નિહાંગદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી ઇત્યાદિ કારણોને લઈને ઇન્દ્રિયોની નીરોગતાની આવશ્યકતા છે તેટલા માટે ધર્મસાધનની સમગ્ર સામગ્રી પામ્યા બતા, જે પ્રમાદ કરવામા આવશે, તો પછી પત્તો લાગવાનો નથી માટે જે વૈરાગ્યવૃદ્ધિ કરની હોય, તો ખાસ કરીને તે પ્રમાદનો ત્યાગ કરે

કપાયત્યાગ

જેમ પ્રમાદ ત્યાગ કરના લાયક છે, તેમ તેના પુત્રો કોષાદિ કપાયો પણ ત્યાગજ કરવા લાયક છે કેમકે કોષાદિ સનુઓ આત્માનું સદા અદિત કરે છે, તે નીચેની ગાથાથી માનૂમ પડશે —

કોદં માળ ચ માર્ય ચ લોભં ચ પાવચદ્વદન ।
યમે ચત્તારિ દોષે ડ હચ્છતો દિઅમપ્પણો ॥૧॥

નસિકમળ સિવાય પરિવહ અને ઉપસર્ગો સદન થઈ શકતા નથી વળી કેવળ માનસિકમળથીજ દુઃખ પશુ ક્રિયા કાર્યરૂપમા બની શકતી નથી, માટે બીજા 'ચામ' શબ્દથી શારીરિકબળ લેવું જોઈએ શારીરિકબળ ન હોય તો તપ, જપ, પરાપ્રમાર અને ક્રિયા-કાંડ વિગેરે બની શકશે નહિ. હવે ધારો કે, માનસિક અને શારીરિક બન્ને બળોની સપત્તિ હોય, પરંતુ આરિધ્ય ઊપર શ્રદ્ધા ન હોય, તો કામ ચાવી શકતું નથી શ્રદ્ધા વિનાનું જે ધર્મ કાર્ય કરવામા આવે છે, તે માત્ર વેડફ યાય છે વેડિયો વેડ સારી રીતે કરે, તો તેના ઉપરીનો માર ખાતો નથી તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યક્રિયા કરનાર નરકાદિ દુઃખતિ નહિ પામે, પરંતુ શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા, કર્મકામનું કારણ થઈ શકતી નથી તેની અન્વર પશુ જો વેડિયો વેડ કરવામા લુબ્ધાઈ કરશે તો દડને પાત્ર થશે તેવીજ રીતે શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા કરનાર, જો તે ક્રિયા દાનિકવૃત્તિથી કરશે, તો બારે દડને પાત્ર થશે શ્રદ્ધા પછી આરોગ્ય જતાવેલ છે તેનું કારણ એ છે કે, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત શારીરિક બલાદિ વસ્તુઓ મળી છે, પણ શરીરનું આરોગ્ય ન હોય તો ધર્મનું આરાધન થઈ શકતું નથી માટે ધર્મસાધનમા આરોગ્યની ખાસ આવશ્યકતા છે હવે માનસિકમળ, શારીરિક બળ, શ્રદ્ધા અને આરોગ્ય પશુ મળે હોય, પરંતુ યોગ્ય ક્ષેત્રના અભાવમા સમ્યક્ પ્રકારે ધર્મસાધન થઈ શકશે નહિ અત્યેન નિરૂપદ્રવ્યક્ષેત્રની પશુ જરૂરત છે ઉપર કહેલી માનસિક મળી આદિ પાંચ વસ્તુઓ અનુકૂળ મળેલી હોય, છતાં કાળ અનુકૂળ ન હોય, તો ધર્મસાધનમા ન્યૂનતા માલુમ પડશે કારણ કે યોગ્ય કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના કરેલી ક્રિયા ફળદાયક થતી નથી ખેડુત ધઉ વાવવાના સમયે ક્યાંપિ બાજરો વાવશે નહિ અને કદાચ વાવશે, તો તે પસ્તાવો કરશે માટે કાળની પશુ ખાસ જરૂર છે ઉપર જતાવેલી છ વસ્તુઓ ઠીક મળેલી હોય, છતાં જો

વૃદ્ધાવસ્થા આની પહેાચે, તેા શારીરિક બળમા ન્યૂનતા માનૂમ પડશે, તેથી ધારેલુ ધર્મસાધન થઇ શકશે નહિ તેટલાજ માટે શાસ્ત્રકારો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ન આની પહેાચે, તે પહેલા ધર્મસાધન કરવાની બવામણુ કરે છે શરીરમા કોડો વ્યાધિઓ શુભ રહેતી છે, તેની વૃદ્ધિ થઇ નથી, લા મુધી ધર્મ કરવાનો વખત છે તે વધવાથી માનસિકબળ અને શારીરિકબળને પણ ધક્કો પડેાચે છે માટે વ્યાધિ આની પહેાચ્યા પહેલા ધર્મ આરાધવો ત્યાગ પછી છેલ્લા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમા બતાવે છે કે, ઇન્દ્રિયોની હાનિ ન થાય લા મુધી ધર્મસાધન કરનાનો સમય છે ઇન્દ્રિયો જેમ કર્મસાધનમા કારણુ છે, તેમ ધર્મસાધનમા પણ કારણુ છે જે ઇન્દ્રિયો ખરાબ હોય, તેા પ્રશ્ન ધર્મને લાયક રહેતો નથી જેમ અધપુરુષ ચારિત્રધર્મને યોગ્ય નથી, કારણુ કે, તેનાથી જીવદયામા સહાયજૂત એની ઈર્ષાસમિતિ પાળી શકાતી નથી જેની સ્પર્શેન્દ્રિય ખરાબ છે, તે વિહારાદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી ઇત્યાદિ કારણોને લઇને ઇન્દ્રિયોની નીરોગતાની આવશ્યકતા છે તેટલા માટે ધર્મસાધનની સમગ્ર સામગ્રી પામ્યા જતા, જે પ્રમાદ કરવામા આનશે, તેા પછી પત્તો લાગવાનો નથી માટે જે વૈરાગ્યવૃદ્ધિ કરની હોય, તેા ખાસ કરીને તે પ્રમાદનો ત્યાગ કરેા

કપાય,ત્યાગ

જેમ પ્રમાદ ત્યાગ કરના લાયક છે, તેમ તેના પુત્રો ક્રોધાદિ કપાયો પણ ત્યાગજ કરના લાયક છે કેમકે ક્રોધાદિ શત્રુઓ આત્માનુ સદા અહિત કરે છે, તે નીચેની ગાથાથી માનૂમ પડશે —

કોઈ માણ વ માયં વ લોભ વ પાવનદ્વજ ।
ચમે વત્તારિ વોસે ડ ઇચ્છંતો દિગમખ્ખજો ॥૧॥

નસિકમળ સિવાય પરિપક્વ અને ઉપનગો સદન થઈ શકતા નથી વળી કેવળ માનસિકબળથીજ કોઈ પણ ક્રિયા કાર્યરૂપમાં બની શકતી નથી, માટે બીજા 'ચામ' સ્ત્રી શારીરિકબળ લેવું જોઈએ શારીરિકમળ ન હોય તો તપ, જપ પરોપકાર અને ક્રિયા-કાંડ વિગેરે બની શકશે નહિ. હવે ધારો કે, માનસિક અને શારી-રિક બન્ને બળોની સપત્તિ હોય, પરન્તુ આરિત્તધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય, તો કામ ચાની ચકતુ નથી શ્રદ્ધા વિનાનું જે ધર્મકાર્ય કરવામાં આવે છે, તે માત્ર વેઠરૂપ થાય છે વેઠિયો વેઠ સારી રીતે કરે, તો તેના ઉપરીનો માર ખાતો નથી તેજ પ્રમાણે દ્રવ્યક્રિયા કરનાર નરકાદિ દુર્ગતિ નહિ પામે, પરન્તુ શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા, કમક્ષયનું કારણ થઈ શકતી નથી તેની અન્વર પણ જો વેઠિયો વેઠ કરવામાં લુબ્ધાઈ કરશે, તો દડને પાત્ર થશે. તેવીજ રીતે શ્રદ્ધા વિનાની ક્રિયા કરનાર, જો તે ક્રિયા દાબિકવૃત્તિથી કરશે તો બારે દડને પાત્ર થશે શ્રદ્ધા પડી આરોગ્ય બતાવે ન છે તેનું કારણ એ છે કે, યદ્યપિ પૂર્વોક્ત શારીરિક બનાદિ વસ્તુઓ મળી છે, પણ શરીરનું આરોગ્ય ન હોય તો ધર્મનું આરાવન થઈ શકતું નથી માટે ધર્મસાધનમાં આરોગ્યની ખાસ આવશ્યકતા છે હવે માનસિકમળ, શારીરિક બળ, શ્રદ્ધા અને આરોગ્ય પણ મળે ન હોય, પરન્તુ યોગ્ય ક્ષેત્રના અભાવમાં સમ્યક્ પ્રકારે ધર્મસાધન થઈ શકશે નહિ અતએવ નિરૂપદ્રવ્યક્ષેત્રની પણ જરૂર છે ઉપર કહેલી માનસિક મળ આદિ પાંચ વસ્તુઓ અનુકૂળ મળે ની હોય, છતાં કાળ અનુકૂળ ન હોય, તો ધર્મસાધનમાં ન્યૂનતા માત્રમ પડશે, કારણ કે, યોગ્ય કાળ પ્રાપ્ત થયા વિના કરે ની ક્રિયા ફળદાયક થતી નથી ખેડુત ઘઉં વાવવાના સમયે કદાપિ બાજરો વાવશે નહિ અને કદાચ વાવશે, તો તે પસ્તાવો કરશે માટે કાળની પણ ખાસ જરૂર છે ઉપર બતાવેલી ૭ વસ્તુઓ ઠીક મળે ની હોય, છતાં જો

વૃદ્ધાવસ્થા આની પહેાંચે, તે શારીરિક બળમા ન્યૂનતા માનુષ પ-
ણે, તેથી ધારેતુ ધર્મસાધન થઈ શકશે નહિ. તેટલાજ માટે શા-
સ્ત્રકારો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) ન આની પહેાંચે, તે પહેલા ધર્મ-
સાધન કરવાની બનામણ કરે છે શરીરમા ફોટો વ્યાધિઓ ગુપ્ત
રહેલી છે, તેની વૃદ્ધિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ધર્મ કરવાનો વખત છે
તે વધવાથી માનસિકબળ અને શારીરિકબળને પણ ધક્કો પહેાંચે
છે માટે વ્યાધિ આવી પહેાંચ્યા પહેલા ધર્મ આરાધવો ત્યાર
પછી છેલ્લા મોકના ઉત્તરાર્ધમા બતાવે છે કે, ઇન્દ્રિયોની દાનિ
ન થાય ત્યાં સુધી ધર્મસાધન કરવાનો સમય છે ઇન્દ્રિયો જેમ
ધર્મસાધનમા કારણ છે, તેમ ધર્મસાધનમા પણ કારણ છે જે
ઇન્દ્રિયો ખરાબ હોય, તે પુરુષ ધર્મને લાયક રહેતો નથી જેમ
અધપુરુષ ચારિત્રધર્મને યોગ્ય નથી, કારણ કે, તેનાથી જીવલેણામા
સદાપબૂત એવી વિાસમિતિ પાળી શકાતી નથી જેની સ્પર્શોન્દ્રિય
ખરાબ છે, તે નિદારાદિ ક્રિયા કરી શકતો નથી ઇત્યાદિ કારણોને
લઈને ઇન્દ્રિયોની નીરોગતાની આવશ્યકતા છે તેટલા માટે
ધર્મસાધનની સમગ્ર સામગ્રી પામ્યા બતા, જે પ્રમાદ કરવામા
આવશે, તે પછી પત્તો લાગવાનો નથી માટે જે વૈરાગ્યવૃદ્ધિ
જરૂરી હોય, તે ખાસ કઠીને તે પ્રમાદનો ત્યાગ મે

હયાત્યાગ

જેમ પ્રમાદ ત્યાગ કરવા લાયક છે, તેમ તેનું જોઈ
ડપાવો પણ ત્યાગજ કરના લાયક છે કેમકે તેમને શત્રુઓ
રમાતુ સદા અહિત કરે છે, તે નીચેની ચાલો માનુષ પડે

કોઈ માણ વ માય વ હોમ વ શવશદ્દેણ ।
યમે વત્તારિ દોસે ઉદ્ધર્ષતો વિમમપ્પણો ॥

અર્થાત—આત્માનું હિત ધ્વજનાર પુરુષોએ, પાપને નિધારનાર ક્રોધ, માન માયા અને લોભ એ ચારે દોષોનો ત્યાગ કરવો, કારણ કે ક્રોધ પ્રીતિનો નાશ કરે છે માન વિનયનો નાશ કરે છે માયા મિત્રાચારનો અને લોભ પ્રીતિ વિનય, તેમ મિત્રાચારો એ શોનો નાશ કરે છે તેટલા માટે આ ચારે કષાયોને દૂર કરવા માટે યોગ્ય ઔપધનું સેવન કરવું એટલે કે,

ઉષસમણ હળે કૌંદ માણ મહધયા જિણે ।

માયમજ્જઘભાષેન લોભ સત્તોમઆ જિણે ॥ ૧ ॥

ઉપશમ ભાવથી ક્રોધને દહ્યો. મૃદુપણથી મનને શતલુ, સરલ ભાવથી માયાને અને સતોપધો લોભને શતલે.

શાત વ્યભાવનાળા પુરુષને ક્રોધ પ્રાપ્ત થનોજ નથી કદાચ થાય, તો તેને તતકાળ ઉપવ્રમભાવમાં દૂર રહે છે જેને પરિણામે ક્રોધનું ફળ જે દુર્ગતિ, તે થવા પામતી નથી નમ્રભાવવડે માન નશક પણ આવી શકે નહિ મરલભાવ એ ખરેખર માયાને શત્રુ છે અને સતોપ લોભનો દુશ્મન એ લોભાધિકારમાં તે વાત સ્પષ્ટ બતાવેલી છે આ કષાયો શુ કરે છે ?

કોદ્દો અ માણો અ અણિગ્ગટાઆ માયાય લોભો અ પચ્છમાણા
ચત્તારિ મ્પ વસિણા વસાયા સિચ્ચત્તિ મૂલાદ પુણ્ઠ્ઠમ્મસ્સ ॥ ૧ ॥

અર્થાત—નહિ વશ કરામાં આવેના ક્રોધ અને માન, તેમજ વૃદ્ધિ પામતા એવા માયા અને લોભ, એ ચારે સપૂર્ણ કિંવદ્ધ કષાયો, જન્માતર રૂપી (સંસાર રૂપી) વૃક્ષના મૂળને સિંચન કરે છે

માયાનુ કારણ માન અને કોવનું કારણ લોભ છે, અર્થાત્ માનથી માયા પેા થાય છે, અને લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલા માટે પ્રથમ તો માન અને લોભ એ બે દૂર કરવા લાયક છે જેની અદર માન નથી, તે પુરૂષ કાપિ માયા કરશે નહિ પોતાના માનના ભગ ન થાય તેવા હેતુથી પુરૂષ માયા કરે છે એને કે પોતાના માનનુ રક્ષણ કરના માટે તે હતભાગ્ય દામિત્ર બને છે આથી તેને અભિકૃતિ પેદા થાય છે, પરંતુ આ વળતે તો જેને માટે મહાપાપનુ કારણ એવુ દલાયરણ ક્યું હતુ, તે માન પણ સર્વથા નષ્ટ થાય છે અને પરિણામે જગતમા અપમાનનો મોટો ખોળે શિરપર ધારણ કરી ભન્યક્રમા ગોચા મારે છે લોભના જોરથી જન ક્રોધાધીન થાય છે ક્રોધને ધનનો લોભ તો ક્રોધને કીર્તિનો લોભ, ક્રોધને હુમ્મ મનાવવાનો લોભ તો ક્રોધને ધનનો હોય છે ધનના લોભથી વેપારી લોકો લડાઈ કરે છે કાર્ટે ચડે છે તે એટલે સુધી કે ક્રોધાધિ થઇ સામા માણસનુ એક પાદને માટે લાખ રૂપીઆનું નુકશાન કરના પણ ચૂકતા નથી વળી કીર્તિના લોભથી લોભી પુરૂષો સદા વિવેકશૂન્ય બની કીર્તિની હાનિ કરનાર ઉપર ક્રોધી બની માનહાનિનો કેસ માડે છે હુકમના લોભીઆ પુરૂષો પોતાના હુકમનું અપમાન થવાથી ક્રોધાધિ બની જીવહત્યા પણ કરવા ચૂકતા નથી, એટલે કે લાખો માણસોના જનનુ જોષ્ઠમ થાય તેની લડાઈ શરૂ કરે છે માટે લોભ દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરવો કે જેથી કરીને ક્રોધ તરત શાત થાય ચાર કપાયો જેમ પાપના કારણ છે તેમ પાપ કપાયનું કારણ છે અન્યોન્ય કાર્ય-કારણભાવ છે દાખલા તરીકે જેમ જન્મ પાપનું કારણ છે, તેમ પાપ જન્મનુ કારણ છે, એમ અન્યોન્ય કાર્યકારણભાવ છે માટે કપાયોનો ત્યાગ કરો, તો પાપનો ત્યાગ થશે, તેમજ પાપનો ત્યાગ કરશો, તો કપાયોનો ત્યાગ સ્વયં થશે અને છેવટે પાપના અભાવથી જન્મનો અભાવ તેમજ

જન્મના અભાવથી પાપનો અભાવ સ્વયંસિદ્ધ છે સારાસા એ કે માન અને લોભનો ત્યાગ કરવાથી ચારે કપાયો ધૂળી જાય છે અને કાચને હોડનાર પુરુષજ વૈરાગ્ય રમ્યા રમ્યા છે, તેમ પૂજ્ય પણ ગણાય છે જેમ કહેણ છે કે —

મઘા સદેહ આસાદ વટયા, અઓ મયાઉછહયા નરેણ ।
અણામય જો ઉ મહિજ્ઞ વંટય, વદમય વત્તસરે જા પુજો ॥૧॥

અર્થાત્—આસાવડે કરીને લોહમય કાટાઓ પણ સહન કરવા તે શક્ય છે, (ધણા વેપવારી પુરુષો લોભના કાટાવાળા પાદ ઉપર ચાલે છે) પરંતુ તેના પુરુષો પણ વચનરૂપ કાટાથી કટાળે છે અતએવ જે આસારહિત પુરુષ, વચન (કહેર) રૂપી કાટાએ કાનમા પેસના ઠતા પણ સમભાવવાળો રહે, તેજ પૂજ્ય છે

બાણુના ધા રજાઈ જાય છે, પરંતુ વચનના ધા રજાતા નથી તેટલા માટે વચનના ધા અધિક દુઃખ આપનારા છે, કારણ કે, જીવનખયન્તા યાદ આવે છે આ નયનોના ધાને તો તેજ સહન કરી શકે છે, જેણે વ્યાપનો વિજય કરેલો હોય છે બીજાથી કદાપિ સહન થઈ શકેજ નહિ દ્ર વાર્યા પુરુષો લડાઈમા જઈ બાણુ તરવાર બદ્ધક વિગેરેના પ્રહારો સહન કરે છે, વેપારી-લેણા પૈસા માટે લેણદારના વચનો સહન કરે છે નોકર સોડના વચનોને સહન કરે છે, દત્તાય લેણા માન લેનારના વચનો સહન કરના સાંપ્રદાય પ્રચલિત કરે છે, બાનાઓ લોહસપ્થામા સૂએ છે આફણો પચાઈને દ્રવ્યની લાનને વધારે છે પરંતુ જે આત્માર્થી પુરુષો આત્મકલ્યાણ માટે સામા માણસની શુભ વા અશુભ વચનવર્ગણ સમભાવે સહે છે, તે પુરુષ પૂજ્યતમ કે સાચો વૈરાગી ગણાય, તેમ કહ્યું આશ્ચર્ય નથી વળી કહ્યું છે કે,—

મમાવયતા યયનાભિધાયા ષત્ર ગયા દુમ્મણિઅ જણતિ ।
ધમ્મુત્તિ કિચ્છા પરમગ્ગ મૂરે જિહ્દિય જો સદ્દહ સ પુત્તો ॥૧॥

અર્થાત્—નયનરૂપી પ્રહારો સામેથી આત્માને જ્યારે કાનમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે મનને ખરાબ બનાવી મૂકે છે તેજ પ્રહારોને સમતાને પ્રાપ્ત થયેલ પુરૂષ ‘મારો સહન કરવાનો સ્વભાવ છે’ એમ જાણી (વૈરાગ્ય બાંધી) સહન કરે છે, તે પરમ ધર્મ-શ્રુતે નિદ્રા, મહાપુરૂષ અને પૂજ્યવર ગણાય છે પૂજ્ય થવાનો ખરો ઉપાય કપાયવિજય એટલે વૈરાગ્ય શુદ્ધિ છે

મોહાદિનો ત્યાગ.

હવે, વૈરાગ્યશુદ્ધિ કરવાની ધ્વજ રાખવાવાળા મનુષ્યે મોહાદિનો પણ ત્યાગ કરવાની જરૂર છે જ્યાંમુઘી મોહ, રાગ, દ્વેષ ન્યૂન ન થાય, ત્યાંમુઘી વૈરાગ્ય વધતો નથી તેને માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે —

અહો ? સસારકુપેઽસ્મિન્ જીવા કુર્યન્તિ કર્મભિ ।
અરઘદૃષ્ટીન્યાયેનૈહિરેયાદિરા ક્રિયામ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—આત્મચર્ચ છે કે શ્રવે સસારરૂપ રૂપની અદર પોતાના કર્મ વડે અરઘટની ધડીના ન્યાય પ્રમાણે આવવા જવાની ક્રિયા કરે છે અર્થાત્ અરઘટની ધડી એક બરાબ છે અને એક ઠાવાય છે, તેમ આ સસારમાં પણ એક મરે છે, બીજો જન્મે છે, છતાં જીવ આ મનુષ્યજન્મને ફાકટ ગુમાવે છે કહ્યું છે કે —

ધિગ્ ધિગ્ મોહાન્ધમનમા જન્મિતા, જન્મ ગચ્છતિ ।
મથાપિ મુર્ધવેદ મુપ્તાનામિય શર્વરી ॥ ૧ ॥

અથાત્—સૂતેના પુરુષની રાત્રિની માફક મોઢપી અથ યથે
ચિત્તવાળા પ્રાણિઓનો જન્મ સવથા ફોપ્ટ જાય છે, એ અત્ય
ધિકારવા જેવું છે

મોહગળના કુક્રમમા રહેનાર મનુષ્યો રમત ગમનમા સમ
શુભાવે ■ બાલ્યેષ્ટા કરે છે, જગીચા વિગેરે ધ્યાનમા જઈ, જા
કે પોતે ધર્મનું નામ પણ ન જાણુનો હોય તેવો બી, કર્મ
હોતુબૂત શાગારસમા મગ્ન થઈ-મસ્ત બની સસારની અભિવૃદ્ધિ
કરે છે, માટેજ શાસ્ત્રકારો ધિક્કારે છે કારણ કે, જે મનુષ્યજન્
રૂપ કે પશુમાથી દાન, સીવ રૂપ ઉત્તમ ફળો લેવાના હતા તે
માટે બેરકાર રહી, કામરૂપી કરીરવૃક્ષ (કેરડાનું ઝાડ) ઉપર
વિષયરૂપ કટું કેરડાના ફળો લે છે, માટે મનુષ્યો, સૂતેના પુરુષ
રાત્રિની જેમ, મનુષ્યજન્મને વથા શુભાવે છે વળી કશું છે કે—

પતે રાગદ્વેષમોહા ઉચ્ચત્તમપિ લેહિનમ્ ।

મૂલાદ્ ધર્મં નિષ્કૃન્તતિ મૂષકા શ્વ પાદપમ્ ॥ ૧ ॥

હોય તો તે જગ્યાએ રાગ અવશ્ય ગોણુપણે રહે છે, પરન્તુ પ્રતિ-
અર્ધાઓની સાથે એટલે કે રાગ રાગને, રોક રોકને, પડિત પડિ-
તને પરસ્પર દ્વેષ થાય છે ત્યા રાગ ગોણુપણે રહેજ છે, એમ કહેવું
સબનતુ નથી

રાગ અને દ્વેષ જ્યા હોય ત્યા મોહ હોયજ તેમજ જ્યા મોહ હોય,
ત્યા રાગદ્વેષ પણ હોય, એમ તેઓની અન્વય-અતિરેક-આપ્તિ છે
વળી જ્યા આ ત્રિપુટી એકત્ર મળે છે, ત્યા ક્રોધ, માન, માયા,
લોભ, રતિ, અરતિ, શોક, સન્તાપ, કામ, ઇચ્છા, પ્રમાદ, વિકથા
અને ઈર્ષ્યા આદિ, કે જેઓ તે ત્રિપુટીના નોકરો છે, તેઓ પણ
મળે છે તેઓ એકત્ર થઈ ગિયારા જીવના જુરા હાથ કરી ધર્મ-
વૃક્ષના સુંદર ફળોને ખાવા દેતા નથી વિપયરૂપ વિપવૃક્ષના કટુ
ફળો ખાવાનું તેને શીખવે છે, આથી કરીને પ્રાણી મૂર્ચ્છિત થઈ
હેય, નેય અને ઉપાદેય પદાર્થોની પીછાણુ કરી શકતો નથી દેવ,
અંગેવ, ગુર, અગ્રહ, ધર્મ, અધર્મ અને સત્ય અસત્યને જાણતો
નથી કેવળ પાત્ર ઇન્દ્રિયોના વિપય વડે શરીરનું પોષણ કરે છે,
મતિને અચનૃત્તિથી ચારે બાજુ દોડાવે છે 'મુનિઓ, રખેને મને
ઉપદેશથી, દાક્ષિણ્યથી અથવા બળાત્કારથી નિયમ કરાવે, અથવા
પૈસાનો ખર્ચ કરાવે, ' ઇત્યાદિ મનમા મઠા થવાથી, મુનિવરોના
દર્શન કરવા જતા પણ ડરે છે, તો પછી ઉપદેશ શ્રવણુ કરવાની
તો વાતજ શી કરી ? ત્રિતોડનાથ વીતરાગ ભગવાનની પૂજા અને
દશન કરવાનો સમય પણ આ જ જાણી જીવડાને મળતો નથી.
કદાચ કોઈ કહે કે ' ભાઈ ? આજે દેરાસરમા પૂજા, આગી વગે-
રેનો ઘણો ઠાઠમાઠ છે ચાલો દશન કરવા છે ? ' ત્યારે જવાબ
આપે છે કે ' શુ આપણે ઠાઠમાઠના વ્હાન કરવા છે ? જ્યારે અનકાશ
મળશે, ત્યારે શાંતિથી દર્શન કરના જઈશું, અત્યારે તો માણસોની

ગીરદી હશે માટે મારે મન પ્રસન્ન થાય નહિ તમે જાઓ, હું પછી અવકાશે જઈશ ' આવો ઉત્તર આપી પ્રેરકને વિદાય કરી પોતે કમકંડેશના પળમાં પડે છે તેને સ્વકલ્પન સમજે છે અમમને ધમ દરાનવા પણ ચૂકતો નથી કદાચ કોઈ કહે કે 'દાન, શીન, તપ અને ભાવનાદિક ધર્મ કરો, ' તો તેના ઉત્તરમાં આ વિષયનપક જીન જવાગ આપે છે કે--' ભાઈ ! આટલા જીવોનું પોષણ કરે છું, તે જીવો ધર્મ કરે છે, તો પછી મારે ધર્મ કરવાની શી જરૂર છે ? દાન ઉત્તમપાત્રમાં આપવું એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે, તો મારો આત્મા દાન, દશન અને ચારિત્રરૂપ રત્નનયનુકત છે, તેમજ દેવરૂપ, ગુરૂરૂપ અને ધર્મરૂપ પણ છે તો તેનાથી ઉત્તમપાત્ર જીલું કોણુ છે ? હું તો તે આત્માનો જ વિનય કરે છું એટલે કે તે જે કાંઈ માગે, તે તેને આપવામાં નિલકુલ વિનય કરતો નથી, તેને જરા પણ કલેશ થના દેતો નથી કેટલાએક લોકો તો આત્માને તરશ્યો અને જૂધ્યો મારે છે, તેને યજ્ઞદની મારફત અનેક કષ્ટ પરપરા સહન કરાવે છે પરંતુ હું તો તેને મીઠું માનતો નથી વળી શીનધર્મનો અર્થ એવો છે કે, સ્વભાવ વર્મ, આત્માનો સ્વભાવ અનાદિ કાળથી ખાવા પીવાનો અને રમત ગમત કરવાનો છે હું આ તમામ બાબતો સંપૂર્ણ પૂરી પાડું છું વળી તપોધર્મ, અર્થોત્તપત્તુ, તે તો સ્વાભાવિક રીતે બ્યવહારમાં થાયજ છે, જેમકે હું લક્ષાધીસ થાઉં, વાડી, માડી અને ભાડીના સુખનો ભોજ્તા થાઉં મને દુનિયા શેઠ શાહુકાર કહે મારો હુકમ જગત્ માને ધત્તાદિ" આ પ્રમાણે ઉન્નતત્વાથી બરેલા વચનો બોલી મોહથી મૂર્ચ્છિત થઈને જીવ ફોકટ જન્મ ગુમાવે છે માટે સૌથી પહેલા મનુષ્યોએ મોહનો લાગ કરવો જોઈએ

ગૃહસ્થની વાત હમણા બાબુએ મૂકી સાધુ કે જેણે મુનિવેષ ધારણ કરે છે, તેમના સબંધમાં દૃષ્ટિપાત કરીએ. તેઓને પણ

વૈરાગ્ય નષ્ટ થવાથી રાગ દ્વેષ અને મોહ રૂપ ત્રિપુત્રી મર્દિગત કરી નાખી, અકૃત્યોને કૃત્ય સમજાવવા ચૂકતી નથી “ પુસ્તકની ભક્તિ કરનાર એટલે જ્ઞાનપદના આરાધક તીર્થ કરગોત્ર બાને છે ” આ વાક્યને મનમાં રાખી, તેઓ ભદ્રિક જીવોને ભરદ્વાજના નાખના અને પોતે દુમરા માટે રમ્ય મહામર્દનથી પરારત થઇ, ઉલટો ઉપદેશ આપના કટિમદ્ધ યાય છે પોતે પણ મોહશયી ઉન્માર્ગને માર્ગ માની બેસે છે પુસ્તકો લખાવે છે, અને લખેતા પુસ્તકો ખરીદે છે તેના પૈસા આવકો પાસેથી નીનીન પ્રકારના ઉપદેશ આપી કઢાવે છે લખેના અને છાપણ પુસ્તકો જ્યારે ઘણા વધી પડે છે, ત્યારે સુંદર સુશોભિત કબાટો વેચાતા લે છે, અથવા ખાસ નવા મનગમતા તૈયાર કરાવરાવે છે વગી આ કબાટોને રાખવા માટે એક પથરતુ ઘર બંધાવી આપના માટે આવકોને ઉપદેશ કરે છે, અને કહે છે કે, ‘ભાઈ, પુસ્તકની રમા કરનામાં ભારે પુણ્ય છે શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનચેત્ય હોવાનું બતાનાવેલ છે, તો આ વખતે તેમ થવું જોઈએ બિચારા આવકો ભક્તિભાનથી તેમજ શુભદ્વજની આકા-
 હાથી પચીસ પચાસ દબાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે હવે મુનિશ્રી પણ પુસ્તકો ઉપર દવર કગવવા, છાપેલ પુસ્તકો પર રેશમી કપ ડાના પૂઠા લગાવવા, તેમજ ડાબલા બરાબર તૈયાર કરાવવા માટે બે ચાર મહીનાઓ સુધી એટલા બધા કામે લાગી જાય છે કે જેવી રીતે મોસમની અન્દર વેપારીને નવરાશ મળતી નથી, તેમ તેઓ પણ ફક્ત આદાર પાણી કરવા નવરા યાય છે આવી રીતે સાધુઓને કાર્ય કરતા જોઈ કેઈ બાંધ આવક સરલ ભાવે આવીને તેમને પૂછે કે, ‘ મહારાજ, આપને આ શી ઉપાધિ ? ’ ત્યારે સાધુઓ ઉત્તર આપે છે કે, ‘ હિ મહાભાગ્ય ! આ તો જ્ઞાનની ભક્તિ છે જ્ઞાનભક્તિ કરનાર ઘણું ઉત્તમ દ્વજ પામે છે ’ આવા વચન સાંભળી ભક્ત આવક મનમાં જરૂર સમજે છે કે, અહીંઆ પણ

મોહ મહારાજે પોતાનો અમલ હીક જમાવ્યો છે, તો પણ મહારાજને ખોટું ન લાગે તેથી છ હા, આપ તો દુનિયાના લાભ માટે પ્રયાસ કરો છો' એવો જવાબ વાળી પતાવે છે આ બાજતમા ખરી હકીકત તપાસીએ તો કેટલાક સાધુઓ પાસે દસ હજાર મથો લખેના હોય છે વળી કેનાએકની પાસે નાના મોટાનો સરવાળો કરતા એક લાખ પણ થઈ જાય, તે પૈકી તેઓએ તો પચીસ પચાસ મથો વાચલા હોય છે જન્મ સુધી વાચે તો સો બસો વાચી શકે, બાકીના મથો તો કેવળ આરજૂત હોય છે, છતાં, તેમજ એક એક મથો દસ દસ નકલો મળી આવે તો પણ મોહ દશાથી કાંઈને આપે નહિ વળી તે ઉપરાત તે પુસ્તકોની સાર સંભાળમા પોતાનું ઉત્તમ ચારિત્ર અને જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવાનો સમય પણ નષ્ટ કરે છે મોહના કાર્યને ભક્તિયુ કાર્ય માની લેવામા આવે છે, તે હીક નથી જો આ કાર્ય કદાચિત્ પરમાર્થ જુદિધી થતું હોય, તો તે સર્વથા અનુમોદનીય છે, પરંતુ મોહથી થતું હોય તો તે ઉન્માર્ગ રૂપ છે કારણ કે પોતાની નિશાએ રહેલા પુસ્તકોમા જે પરિનમ લેવાય છે, તેવોજ સરિત્રમ જો પરનિશિત પુસ્તકોમા પણ લેવાય તો અનમત જ્ઞાનભક્તિ મણાય અહીં કાંઈને શક થશે કે ધણી સાધુઓ ભડાર સુધારી આપે છે, તેનું કેમ ? તો તેના જનાબમા સમજવું કે, ત્યાં પણ ધણે ભાગે મોહ સાથી કાય થાય છે આવકાને વચીને લોભદસાથી પુસ્તકો ચોરી જવામા આવે છે, તેથી તે પુસ્તકરત્ન જે હજારોની માનીકીનું હતું, તે મટી એક જથ્થાને રનાધીન થાય છે હવે આ લોભી પુરુષ અન્યને ઉપયોગ માટે તે પુસ્તક આપતો નથી આ વાતની ખબર ભડારોના અધિપતિઓને પડવાથી તેઓ ધણી કાંઈ સાધુને ભડાર બતાવતા નથી આવા દાખલા ધણે ઠેકાણે જોવાના છે જ્યારે પરમાર્થ જુદિવાળા પુરુષો જગતમા નિરલા જ્ઞાનભક્તિ તો તેનું નામ છે કે કાંઈ પણ પુસ્તક પર

આદ ન રાખીને જ્ઞાનપત્રનો ઉપયોગ કરી જગતના જીવોને માટે દિત-
 તારક એવું જ્ઞાનનું સ્થાન બનાવરાવવું, પુસ્તકને માટે કવર અને
 બંધના સુદર સુશોભિત થાય, તેવો ઉપયોગ કરી જીર્ણ પુસ્તકોને
 રીક કરાવવા, જ્ઞાનનું બહુમાન કરવું, જ્ઞાનમહિમાનો ઉપદેશ આપવો,
 જન, રચન, અને કામાથી જ્ઞાનની ચતી આચારના સ્વયં દાણી,
 રીતજોને આચારના ન કરવા માટે જાતામણી કરવી, આચાર-
 ના કરનાર જીવોને કર્યાભાવથી સમજાવના પ્રયત્ન કરવો.
 જ્ઞાનોપકરણ પાત્રી, પોથી, ફાણી, કરની વગેરેને પગ ન લગાડવો.
 તથા તે નાનની વસ્તુઓ પામે રાખી આદાર નિદાર ન કરવો.
 પુસ્તકને નાબિના ઉપરના ભાગ સુધી જીવું રાખવું સૂતા સૂતા
 પુસ્તક વાચવું નહિ પુસ્તકને વર્તમાન કાળના ગોખીના સુધા-
 રાવાળાની માફક ઉધું મૂકવું નહિ, સેના મૂકના બહુ માન-
 પૂર્વક નમસ્કાર કરવો અભ્યુત્થા પગ લાગે તો ઉઠી ત્રણ
 બસામમણી દેવા કોઈ બાપામા અથવા કોઈ પણ વિધિમા લખા-
 એલ પુસ્તકની અવગત કરવી નહિ તેને ફાડવું નહિ છેવટમા છેવટ
 સાધુ ઉપર લખાએતા અથવા અદર કોતરાયેલા અક્ષરોનો પણ
 નાશ આપવો હાથે ન થાય, તેવો ઉપયોગ રાખવો જીવજીવોને
 જાતામણી કરની આદાર નિદાર કરતા જોવવું નહિ આદાર
 કરતા જોનવાનું પ્રયોજન પડે તો પાખીથી મોઢું ચોખ્ખું કરી
 જોનવું ઇલાદિ વિચારો સ્વયં રાખી અન્યને તે પ્રમાણે કરતા
 શીખવનાર પોતે જ્ઞાનપત્રનો આરાધક છે અને ઉત્તમ કૃણ મેળવે
 છે કેવળ મોહદશાથી પુસ્તક રક્ષણ કરનાર મોહને રધારે છે,
 અકૃત્યને કૃત્ય સમજે છે, ઉન્માર્ગને માર્ગ માને છે, તથા અગર
 પાપસ્થાનકોમાથી ઉત્પન્ન થએલા શ્રાવકના પૈસાને જીનમાથી ચૂનમા
 ન ખાવે છે કારણ કે એકહું કરેન પુસ્તક જગડાના જાવથી
 કોઈને અપાત્ર નથી મરણ સમયે સ્વશિષ્યોને અથવા સધને

અર્પણ કરી શકાતું નથી આ સવ વિડબના મોહકૃત જાણી હે
જાન્ય ! મોહને દૂર કરો, વૈરાગ્યમા ચિત્ત લગાડો, અને વૈરાગ્ય-
જનક મેડોડોનું મૂન ધ્યાનપૂર્વક મનન કરો જૂઓ, સહચારી
શરીર પણ આપણું નથી અને તે રહેવાનું પણ નથી

શરીરની દુર્જનતા

વિધાય સહજાશૌચમુપસ્કારૈનયૈનયૈ ।

ગોપનીયમિદં જ્ઞાત્વ ! વિચિત્રાલ્લ કન્થેચરમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—સ્વાભાવિક અસૌચ એટલે અપનિદ એવા આ શરી-
રને કયા સુધી નવા ।વા ઉપાયો વડે કરીને રક્ષણ કરી રાખવું ?
તે કદાપિ રહેનાર નથી

મત્સૃતોડનેવશોડપ્યેષ મલ્લિચેત્ત યદાપિ ન ।

તદાપિ વિમિચ્યા યાતિ કાય ચલ્લુ ચલોપમ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—શરીર નક્કી દુર્જનની ઉપમાનાળું છે, કારણ કે
આ શરીરના વારવાર સત્કારો કરવામા આવે છે, પરંતુ એકવાર
સત્કાર ન થાય તો તે જરૂર વિક્ષિપાને પામે છે

અસત્પુરુષોનો વાગવાર ખાન, પાન માન અને સન્માનાદિ
વડે સત્કાર કરવામા આવે, છતાં જો એકવાર સત્કાર ન થાય,
તો તે દુરમન ગાય ■ અને કરેલા સમસ્ત ગુણોને અવગુણરૂપ
માને ■ તેવીજ રીતે કાયા પણ તેવીજ છે વારવાર તામે ।રી
ઉઠાનીએ, પરંતુ એકવાર જરા ટાડ તડકો લાગે, અને તે સમયે
જો તેની દરકાર ન લેનામા આવે, તો તે તુરંત વિપરીત થઈ બેસે
છે, જરા પણ કાર્ય કરે નહિ માટે કાયાને ખલની ઉપમા આપેન
છે, તે બરાબર ■ અસત્પુરુષોનો વિશ્વાસ જેમ સજ્જન કરતો નથી,

તેમ શરીરનો નિશ્વાસ ધર્મોત્તમા પુરૂષે કરવો નહિ કેાણુ જાણે
કયારે અથવા કેવી અનસ્થામા આ દેહ ઉતરે. યદ્ય એસશે, માટે
આ ચચન શરીર વડે દાનાદિ નિશ્ચય ધર્મ કરવો, તે સર્વથા
રીક છે કહ્યું છે —

અહો ! યદ્દિનિષ્પત્તિતૈર્વિષ્ઠામૂત્રવપાદિભિ ।

હૂણીયન્તે પ્રાણિનોડમી કાયસ્યાન્ત સ્થિતૈર્ન કિમ્ ? ॥ ૧ ॥

અર્થાત્--અતિ આશ્ચર્ય છે કે, શરીરમાથી બહાર આવી
પડેના વિષ્ઠા, મૂત્ર, કદ અને બડખા વિગેરેથી પ્રાણીઓ દુહવાય
છે, પરન્તુ શરીરની અંદર રહેના વિષ્ઠા અને મૂત્રાદિકથી દુખ
પામતા નથી

વિઠાદિ અશુચિ પદાર્થોથી આ શરીર ભરેલું છે, તેના નવે
હારોમાથી અન્દર રહેના પદાર્થ બહાર આવે છે, ત્યારે બહાર આવેલા
પદાર્થની ઉપર ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે, પરન્તુ અન્દરમા રહેના વસ્તુ-
ઓનો જરા પણ વિચાર નથી, એટલું જ નહિ પરન્તુ તેમા પ્રેમ કરી
નરકે જાય છે

શ્રીના અવધવો, જેવા કે સ્નન, જઘન આદિને બરાબર
સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોવામા આવે, તો પુરૂષ કદિ તેમા રાગ કરે નહિ
પણુ રાગાધ પુરૂષ તત્ત્વદષ્ટિથી ન જોતા રાગદષ્ટિથી સ્નન વિગેરેને
જોઈને તેને કનકકલશ વિગેરેની ઉપમા આપી, ભોળા લોકાને
રાગપાશમા ફસાવે છે, પરન્તુ આત્માર્થી પુરૂષોએ વિચાર કરવો
ચોગ્ય છે, કે, પ્રત્યક્ષ રીતે જેની અન્દર અશુચિ પદાર્થો માલુમ પડે
છે, તેના શરીર ઉપર મોહિત ન થવું, પરન્તુ ઉતરો વૈરાગ્ય કરવો,
કે-જેથી ભવપરપરા ઓછી થાય જૂઓ, શરીરના સયોગથી
પ્રાણીઓને કેવા અનર્થો થાય છે ? —

રોગા સમુદ્ભવન્ત્યસ્મિન્નત્યન્તાતઃકુદાયિન
દદશૂકા ઇવ વ્રૂગ જરદ્વિટપકોટરે ॥ ૧ ॥

નિમ્નર્ગાદ્ ગત્વરશ્ચાય કાયોડ્બદ્ધ ઇવ શારદ ।
દૃદનદ્યા ચ તન્નેય યૌવનશ્રીન્તઃકિન્નિમા ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—શુર્ચ વૃક્ષના કાટરમા જેમ કર સર્પો હોય છે, તેમ શરીરમા અત્યન્ત કષ્ટ આપનાર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે ૧ સ્વભાવથીજ જવાના સ્વભાવવાળી આ ડાયા સરદ્ધ-ઠાતુના મેઘ જેવી છે તેમા વગી યુવાનશ્રીના ગોમા ક્ષણિકનિર્જળીના જેવી ચપગ છે

સર્પો જેમ વૃક્ષના કાટરમા (પોલાણુ ભાગમા) રહે છે, તેમ શરીરમા રોગો રહે છે વગી જેમ સપ્રાણુ લે છે, તેમ રોગો પણ પ્રાણુને હરણુ કરી લે છે શરીર તો સ્વભાવથીજ જવાના સ્વભાવવાળુ છે, પરંતુ તેની આ ૨ યુવાવસ્થાની લક્ષ્મી તો શીત્ર પનાયન સ્વભાવવાળી છે, માટે તે યૌવનશ્રીને પામી શુભ કાર્ય કરવુ સાર છે કશુ છે ? —

આયુ પતાકાચપલ્લ તરલ્લચપલા ધ્રિય ।

ભાગભોગનિમા ભોગા સગમા સ્વપ્નસન્નિમા ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—ધ્વજની જેમ આયુધ્ય ચપગ છે સમુદ્રના તર ઝોની માફક સપત્તિઓ અતિ ચચળ છે, ભોગો સર્પની ક્ષણ-ઓની માફક ભયકર છે, તેમજ સગમો સ્વપ્ન સરખા ■

અતિ અમૂલ્ય, લાખ સોના મહેર ખરચતા પણ ન મળી શકે એવુ અને ઇન્દ્રાદિક દેવોથી પણ નહિ વધારી શકાય એવુ આયુધ્ય પતાકાની માફક ચચળ છે ચચળ આયુધ્યની અદર નિશ્ચય આત્મકાર્ય કરવુ અને પરોપકાર કરવો એ સાર ■ લક્ષ્મી

સમુદ્રના કાનોસોની માફક અરિયર છે, અગ્નિયર સ્વભાવવાળી લક્ષ્મીનું કળ સુપાત્રનાન છે સુપાત્રદાનના પ્રજાપતી લક્ષ્મી અરિયર સ્વભાવને છોડી રિયર થાય છે

હવે ભોગો આ ભવમા અને ભવાન્તરમા પણ દુ ખોતે દેનારા છે ભોગે રોગભયમ્ ભોગ છે ત્યા રોગનો ભય છે આ વાક્યથી ભોગો આ ભવમા કહુ કળ દેનાર સિદ્ધ થાય છે, તેમજ ભવાન્તરમા નરક પ્રભતિ ગતિયોના દેનાર છે, માટે ભોગોને સર્પદશા-ઓની ઉપમા આપી છે, તે ઠીકજ છે

પુત્ર, પોત્ર, ભાઈ, બહેન, માતા, પિતા અને ધન-ધાન્યાદિના સગમો પણ સ્વપ્ન તુલ્ય છે સ્વપ્નના પદાર્થો સ્વપ્ન પર્યન્ત ઠીક છે, પરન્તુ જાગૃતદશામા જુદા માલુમ પડે છે, તેમ સગમો પણ જીવન પર્યન્ત ઠીક છે, પરન્તુ જીવનના અભાવમા એટલે પરભવની અન્દર તે સગમો તે જીવને માટે જુદા છે જુદા સગમોને માટે જીવ પાપમ્મ સાચુ કરે છે, કે જે પાપકર્મ જન્માતરમા સાથે આવે છે કુટુંબને માટે જીવ પાપસમૂહ એકત્ર કરે છે, પાપ ક્રમથી એકદુ કરેતુ ધન, માલ, કુટુંબ ખાઈ જાય છે જ્યારે પાપનો ભોક્તા તો સ્વય થાય છે પાપનો ભાગ કોઈ લેનાર નથી, કદાપિ કોઈ પાપનો ભાગ લેવાની કળલાત આવે, તો તે બનવું અશક્ય છે પોતે કરેતુ પુણ્ય પાપ જીવ પોતેજ ભોગવે છે

સ સારની સ્વાથ તા

દુનિયા સ્વાથ ની સગી છે જૂઓ, માતાને પુત્ર પર પૂણું ગ્રેમ છે, પુત્રના મરણને કદાપિ ચાહે નહિ, પરન્તુ જ્યારે પુત્રને કોઈ અસાધ્ય રોગ પેદા થયો હોય છે, અને ૭ માસ સુધી ઔષધ

ઉપચાર કરવાની સાથે રાત દિવસ પુત્રની સેવા કરવી પડે છે, સારે માતા પણ કટાણો બાંધ બોને છે કે—‘હવે કા તો મરે અને અને કા તો માયો મૂકે તો ઠીક ’

આ સંબંધમાં એક શેઠના પુત્રનું દષ્ટાન્ત આપવું ઉપયોગી થઈ પડશે “ એક શહેરની અદર ધનપતિ શેઠનો પુત્ર પોતાના મિત્ર સાથે નગર બહાર કરવા નિકળ્યો હતો તે વખતે મિત્રે, પોતાના મિત્રનું જાણ કરવા માટે ધર્મોપદેશ આપ્યો કે—‘ ભાઈ, આ જગતમાં ધર્મ વિના બીજું કંઈ ચરણ નથી રક્ષણ કરનાર કેવળ ધર્મ છે માતા પિતાદિ પરિવાર મતનબી છે ’ આ વાત સાંભળી શેઠનો પુત્ર બોલ્યો કે—‘ ભાઈ ! તારી વાત તો ખરી છે, પરંતુ મારા માતાપિતા કાંઈ તેવા નથી ’

હવે બીજો દિવસે બન્ને જણ એક તળાવ ઉપર ગયા, તળાવમાં પાણી સૂકાઈ ગયેલું હોવાથી ત્યાં કાંઈ માણસ ભેટમાં આવ્યું નહિ, પણ દૂર સર્પોગ્ગિનો ત્યાં નિવાસ થઈ રહેલો જોઈ મિત્ર બોલ્યો— ‘ ભાઈ, આ તળાવ ઉપર પ્રથમ કેટલા માણસો સ્નાન સંધ્યા કરવા અને હવા ખાવા માટે આવતા હતા ? અત્યારે કાંઈ પણ નથી આવતું તેનું કારણ એજ છે કે, તળાવમાં જળ નથી તેથી મિલક થયું કે તળાવની સગાઈ નથી, જળની સગાઈ છે, તેજ પ્રમાણે આ દુનિયામાં પણ સ્નાનની સગાઈ છે ચરીતની સગાઈ નથી જીવ ચાલ્યો જવાથી ચરીતને અગ્નિને આધીન કરે છે ’ આ દષ્ટાંતથી શેઠનો પુત્ર સમજ્યો નહીં

ત્રીજો દિવસે બન્ને વનમાં જતા હતા રમનામાં વડનું ઝાડ આવ્યું તે જોઈ મિત્ર બોલ્યો ‘ ભાઈ બે માસ પહેલાં આ વડ-નક્ષત્ર પડીઓ માળા ધાણી કી, વી, કરતા હતા, પાચળનો

વિશ્રામ લેતા હતા, ઝોવાળિયાઓ પશુઓને તેની નીચે બેસાડી નિશ્ચલયોગીની માફક નિશ્ચિત રીતે સૂતા હતા, પરંતુ અત્યારે કોઈ નથી તેનું કારણ જાણ્યું ? પ્રથમ શીતળ જાણા હતી, અત્યારે નથી, વૃત્તના સગા કોઈ નથી, શ્રવે કંઈતે રીતળ જાણના મતનમી છે, તેમ સસારમા પણ લોકો રનાયના સગા છે' છતાં પોતાના માતા પિતા પણ તેના હશે, એવો વિશ્વાસ શ્રેષ્ઠિનદનને થયો નહિ ત્યારે મિત્રે તે શેઠના પુત્રને કહ્યું - 'તું આજ ધરે જઈને માફ કહ્યું કરીશ ?' શેઠના પુત્રે કહ્યું, 'હા, કરીશ' મિત્રે કહ્યું, 'હીક, તું અત્યારે જતા વેત અકસ્માત પડી જળે, કોઈ બોનાવે તો બોલીશ નહિ, ઔષધ ખાઈશ નહિ, હું યોગીના વેપમા તારી પાસે આવીશ, તે વખતે હું તને તારા માતા પિતાનો રનેહ કેવા પ્રકારનો છે, તે પ્રત્યક્ષ જતાવી આપીશ પછી તને ગમે તેમ કરજે.' આમ શીખવી મિત્ર પોતાના ઘર તરફ ગયો શેઠનો પુત્ર ધરની પાસે જતા જ રસ્તામા પડી ગયો હજારો લોકો ભેગા થયા, છેવટે આનામા નાખી ઘર પર લાગ્યા સમગ્ર કુટુંબ એકદમ બેશુચ્યુ, બેન, ભાઈ, માતા, પિતા, કાકા, કાકી, માસા અને માસી વિગેરેએ બોવાનવા હજારો એક્ટા કરી, પરંતુ જરા પણ બોલ્યો નહિ જાંવતો બોને પરંતુ જાગતો ધારે તો બોને નહિ, તેજ પ્રમાણે શેઠનો પુત્ર જરા પણ બોલ્યો નહિ તેમજ નેન પણ ઉઘાડ્યા નહિ શ્રવણ દ્વારા તમામ વૃત્તાન્ત હૃલ્યગત કર્યું, 'કોઈએ કહ્યું ડાહ્યરો બોનાવો, કોઈએ કહ્યું જ્યોતિષીઓ બોનાવો કોઈએ ડોસીઓને બોનાવવાનું કહ્યું, ત્યાર કોઈએ કહ્યું જુના બોનાવો આમ કાલા-હલ થઈ રહ્યો હતો

એક પછી એક દરેક પ્રકારના ઉપચારકોને બોલાવવામા આવ્યા અને તેમણે દરેક પોતાને અનુકૂળ નિદાન કહ્યું જેમ —

યૈષ્ઠા યદન્તિ વક્ષપિત્તમરુદ્ધિકારાન્
જ્યોતિર્વિદો ગ્રહગતિં પરિવર્તયન્તિ ।

મૃતાભિમૃતમિતિ મૃતવિદો યદન્તિ
પ્રાચીનકર્મવલ્લભમુતયો મનન્તિ ॥ ૧ ॥

વૈદ્ય—જાકદેશએ આની તપાસ કરી અને દૃષ્ટુ કે ‘ આને પિત્તના ધરતુ વાયુ એકદમ કોપ પામી ગયું છે માટે અમુક દવા આપો ’ જોશી બાવા બોલ્યા કે ‘ આને રાહુની દસા ભાગે હુ ખદાથી છે, બ્રાહ્મણોને જ્ઞાન આપો શાંતિપાઠ કરાવો ’ ઇત્યાદિ ડોશીએ બોલી કે ‘ નજર પડી છે માટે નજર બાધો, બૂના ધૂણિને બોલ્યા કે, ‘ શીકાતર નળગી છે, ઉતાર આપો ’ પેચૂરી કરનારાઓ નાભિના ભાગને તપાસી બો વા કે ‘ જરા તેન લાવો, ભાષની નાભિ ખસી ગયેન છે, તેથી બોની શકતા નથી ’ આ પ્રમાણે સેઠડો ઉપાયો એક રાત્રિમાં થવા પશુ ભાષનો રોગ જ્ઞાન થયા નહિ માતા પિતા ગભરાઈને રોવા લાગ્યા નોખરો ચાકરો બજારમાં વૈદ્યોને બોનાનવા અહીં તહીં ફરવા લાગ્યા કુટુંબ પરિવાર ભાનના ભાવવા લાગેો કે શુ કરીએ ? માથુસોને માથે બાર હોય તો લઈ લેવાય, દેણું હોય તો દેનાય, સરકારના કેમ ટોય તો વેરી લેનાય, પરંતુ આ દરદ તો લેવાય તેમ નથી, આ પ્રમાણે સર્વ વૃત્તાત બની રહ્યું હતું તેવામાં પેનો મિત્ર યોગીનો વેપ લઈ સેઠની હવેલી આગળ થઈને ચાલવા લાગ્યો આ યોગી દષ્ટિગેયર થવાથી નોક રોએ યોગીને પગે પડીને કહ્યું કે, “ મહારાજ ! યદે વક્ષ્ત્વા સમય છે, સેઠકા ચઢા લઢકા, જાકિ હુશિયાર છે, ચીમાર પડ ગયા છે, સારા કુટુંબ રો રહ્યા છે, ઉપકાર કર-નેકા મોકા છે ” યોગી બોલ્યો—અગર દુનિયાકા કાર્ય હમ કરેંગે, તો મલા ફિર રૂંચરકા મજન કય કર સર્વેંગે ? આ

प्रभासे योगी अने नोङ्गने सवाद यध रबो हतो, तेवामा सेकडे।
भाषुसो भेमा यमा मानाने समझनी शेङ्नी हवेनीमा लध गया
शेङ्ना पुत्रने अताव्यो, पुत्रने जेध योगी जेह्यो —

“ यह लडका इलाज करनेसे अच्छा होमका है,
गभरानेकी कोई बात नहि है ? योगी लोग मुडदेको म
जीयत कर सकते हैं, तो फिर इसमें तो है ही क्या ? यह
लडका शीघ्र अच्छा हो जायगा । लाओ उडदके दाने,
लोवानका धूप, पच रगी कपडा, जलका कटोरा और
सफेद कपडेका परदा तैयार करो ”

योगीनी आज्ञानुसार रस्तुओ तैयार करी आपवामा आवी
हवे योगीजे पोतानी किया सर करी भेमा आनदमा भग्न यध
अरसपरस वार्तानाप करवा लाग्ना के, शेङ्ना भारे लाग्ना आवे।
उत्तम योगी भणी आव्यो हवे योगी उये २५२ ‘ ओं फुद् फुद्
स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं स्वाहा, ’ ध्यादिके भारे आज्ञापर साथे
किया करी रत्ना पढी पड्डानी जहार आरीने जेह्यो — “ तुनो
भाइ, लडकेको व्यतर्की चोट लगी है, यह लडकेके
बदलेम पक जीय लिये बिना नहीं छोडेगा, इस वास्ते
जो मनुष्य इस जलका कटोरा पीपगा, उडदके दाने
खायगा और डोरा हाथ पर बाधेगा, यह पुरुष या स्त्री
लडकेकी हालतको पाकर मर जायगा, और लडका पच
जायगा ”

योगीना आज्ञा जयजन्क पयने साबणी तमामे भान धारधु
धुं यित्रानेभित भुर्तिनी भाइके स्थिर यध गया योगी क्षणुनाइ
भिन्न सन्मुख दष्टि देकतो रिभतमुखवाजो यध जेह्यो हतो, तेवामां

અક નિવસ્ય પુરૂષ જોડ્યા કે, 'લાઠ્યા, જવાળ આપો' બીજો જોડ્યા — 'ખાનો અને અડદના દાણા તેની માતાને આપો' તમા મના એક સમ્મતિ થઈ પરન્તુ આયા માતા મનમાં કુખિત થવા લાગી પાવો અને અડદના દાણા જ્યારે પાસે આવ્યા, ત્યારે માતા અકદમ બોલી કે— 'ખમો વિચાર કરે' હાથવાર વિચાર કરી બોલી — 'મૃત સ્થ મૃતે મયિ,' કુ મર્યે છતે આપુ જગત મૃત પ્રાપ્ત છે બે કુ જીવતી રહીશ તો બાકીના તથુ પુત્રો અને બે દીકરીઓનું પાનન કરીશ તેમ તેનું સુખ જોઈશ ક્યાદિ કારણોથી આ પાલા પીવાય તેમ નયો' આવા ઉત્તર મળવાથી પાલો પિતાજી પાસે ગરા પિતાજીએ તો દુરત ઉત્તર આપ્યો કે, 'પિતા હશ તો પુત્ર થણા,' હવે ત્રી પાસે તં પાલો લઈ જવામાં આવ્યો. આયા બે હાનાથી ઝંઘડો થયો પહલીએ કહ્યું કે, 'કુ પીઠિ' તો આ સુખ ભોગવ ત્યારે બીજી બીએ પશુ વેવેગ ઉત્તર આપ્યો તારે કોઈ એક મરકરો બોલી ઉઠ્યો, 'બન્ને જણીઓ સાથે પોઆ, ઝંઘડો મટ્યો' ત્યારે તો બન્ને સુખ થઈ ગઈ, કોઈએ પાધી નહિ.

ખાનો ખાખા કુટુંબ પરિવારમાં ફરી વળી જોગીના હાથમાં પાડો આવ્યો જોગી જોડ્યો, 'અચ્છા માઈ! લાઓ હમ પીલે' નવ કુટુંબ જોડ્યું — 'અહો! જોગી મહાત્મા કેસે ઉપકારી હૈ? વેસે વેસે મહાત્માઓ વે અસ્તિત્વસે હો દુનિયા રત્નકી જ્ઞાન ગોળી જાતી હૈ, યવ મહાત્માઓ ધીર, ધીર ગમીર હૈ' છત્યાદિ શબ્દોથી સ્તુતિ કરના લાગ્યા મોગી પાલો પી ગયો, શેડનો પુત્ર ઝટ ચળ્યામાંથી બેઠો થયો, કુટુંબી વેઠો ખાટલાની ચારે બાજુએ વીંટાઈને ઉભા હતા કોઈ બાઈ તો કોઈ બેઠો, કોઈ બાજુઓ તો કોઈ બત્રીજે, એમ પેકારી રહ્યા હતા વે

સમયે શેઠનો પુત્ર ધીમેથી બોલ્યો — ‘ તમે જધા મારા દુરમનો છો, મારો સગો તો આ બેગી છે, તેની સાથે જગનમા જઈશ, અને મંગળ કરીશ તમે અને અડકશો નહિ ’ આમ કરી શ્રેષ્ઠિનદન પોતાના મિત્રની સાથે ઉઠી આવતો થયો આખું કુટુંબ મો નિકાસી બેસી રહ્યું ”

આ દષ્ટાંત ઉપરથી સારાશ એ લેવાનો છે કે દુનિયામા પ્રાણીથી કાંઈ ખ્યાર નથી, પ્રાણ જવાનો સમય આવે ત્યારે સગપણ દૂર જાય છે, આજ વિષયને પુષ્ટ કરનાર બીજું એક ડોસીડુ દષ્ટાંત જોઈએ

■ એક ખાનદાન કુટુંબની અદર કર્મચોગે ફક્ત એક ડોમી અને એક દીકરો બેજ જણ અનશેષ રહ્યા હતા તે સમયમા બા-અયોગે સ્વચરણારવિન્દથી પૃથ્વીતનને પનિત્ર કરતા અને પાત્ર મહા-નતોને પાળનાર, શુદ્ધોપદેશક મુનરાજ, બીજા કેટલાક મુનિઓની સાથે પધાર્યા ડોસીનો દીકરો ધ્રમદેશના સાબળવા ગયો. હનુકર્મી જીન હોવાથી દેશના ઉપર રૂચિ થઈ, અને મનમા વૈરાગ્યઅકુર પ્ર-કટ થયો તેથી સસાર છોડી સાધુ થવાનો વિચાર તેને ઉત્પન્ન થયો. ગુરુ મહારાજને આ વિચાર પોતે નિવેદન કર્યો ત્યારે ગુરુ મહારાજે કહ્યું — ‘ વણી સારી વાત છે, તમારી પાછળ કાંઈ છે ? ’ તેણે જવાબ આપ્યો — ‘ હા એક ડોસી છે ’ ગુરુ મહારાજે કહ્યું — ‘ તેમને તમારો વિચાર જણાવો, તે ડોસી આજ્ઞા આપે તો અમારી પામે આવજો, તમાર કાર્ય સિદ્ધ થશે ’ ગુરુના આવા વચનો સાબળી તેમને વદન કરી પુત્ર ડોસીની પાસે આવ્યો, અને માતા જીને કહેવા લાગ્યો — ‘ મા ! મે આજે જિનરાજના ધર્મની દેશના સાબળી, તે મને બહુજ ગમી ’ માતા બોલી — ‘ ભાઈ ! જિનવચન સદા માન્ય છે તારો જન્મ સફળ થયો, તું ધન્ય છે જેથી તે

અક દ્વિતીય પુરુષ બોલ્યા કે, 'લાઇઆ, જવાબ આપો' બીજો બોલ્યા — 'પાતો અને અડદના દાણા તેની માતાને આપો' તમા મના એક સમ્મતિ થઇ પરંતુ આથી માતા મનમાં દુઃખિન થવા લાગી. પાલો અને અડદના દાણા જ્યારે પાસે આવ્યા, ત્યારે માતા અકદમ બોલી કે— 'ખમો નિચાર કર' ક્ષણવાર વિચાર કરી બોલી — 'મૃત સર્વ મૃતે મયિ,' 'દુ મર્યે' હોતે આપુ જગત મૃત પ્રાય છે બે કુ જનતી રહીય તો બાકીના તથા પુત્રો અને બે દીકરીનાનું પાનન કરીય તેમ તેલુ સુખ ભોજન કર્યાદિ કારણથી આ પાલો પીવાય તેમ નથી' આવા ઉત્તર મળવાથી પાલો પિતાજી પાસે ગયા પિતાજીએ તો તુરત ઉત્તર આપ્યો કે, 'પિતા દશ તો પુત્ર ધણા,' હવે સ્ત્રી પાસે ત પાલો લઇ જવામાં આવ્યો. સ્ત્રીના બે હાવાથી ઝવડો થયો પહલોએ કહ્યું કે, 'કુ પાઉ તો આ સુખ ભોમવ' ત્યારે બીજી સ્ત્રીએ પણ તેવોજ ઉત્તર આપ્યો ત્યારે કોઇ એક મરકરો બોલી ઉઠ્યો, 'જન્ને જણીઓ સાથે પોગ્યા, ઝગડો મટ્યો' ત્યારે તો જન્ને સુપ થઇ ગઇ, કોઇએ પાધો નહિ.

પાતો આખા કુટુંબ પરિવારમાં ફરી વળી ભોગીના હાથમાં પાડો આવ્યો. ભોગી બોલ્યો, 'અચ્છા માદ્ ! લાઓ હમ પીલે' સન કુટુંબ બોલ્યું — 'અહા ! જોગી મહાત્મા કેસે ઉપકારી હે ? કેસે પેને મહાત્માઓ કે અસ્તિત્વસે હી દુનિયા રત્નકી સ્થાન મોલી જાતી હે, એવ મહાત્માજી ધીર, ધીર મમીર હૈ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા યોગી પાલો પા ગયો, શેડનો પુત્ર ઝટ ચપ્પામાંથી બેઠો થયો, કુટુંબી લોકો આટલાની ચારે બાજુએ વીંટાળને ઉભા હતા કોઇ બાઇ તો કોઇ ખેડ, કોઇ બાણીઓ તો કોઇ બતીજો, એમ પેકારી રહ્યા હતા તે

સમયે રોડનો પુત્ર ધીમેથી બોલ્યો — ‘ તમે બધા મારા દુશ્મનો છો, મારો સગો તો આ જોગી છે, તેની સાથે જગલમાં જઈશ, અને મગજ કરીશ તમે મને અડકશો નહિ ’ આમ કહી શ્રેષ્ઠિનદન પોતાના મિત્રની સાથે ઉઠી ચાલતો થયો આખું કુટુંબ મો રિકાસી બેસી ગયું ”

આ દષ્ટાંત ઉપરથી સારાશ એ લેવાનો છે કે દુનિયામાં પ્રાણથી કાંઈ ખ્યાર નથી, પ્રાણ જવાનો સમય આવે સારે સગપણ દૂર જાય છે, આજ વિષયને પુષ્ટ કરનાર બીજું એક ડોસીનું દષ્ટાંત જોઈએ

■ એક ખાનદાન કુટુંબની અંદર કર્મચોગે ફક્ત એક ડોસી અને એક દીકરો બેજ જણ અનરોપ રહ્યા હતા તે સમયમાં બા-અયોગે સ્વચરણારનિન્દથી પૃથ્વીતનને પનિત્ર કરતા અને પાત્ર મહાન મતોને પાળનાર, શુદ્ધોપદેશક સુનરાજ, બીજા કેટલાક મુનિઓની સાથે પંધાર્પો ડોસીનો દીકરો ધર્મદેશના સાલણવા ગયો હલુકર્મી છત્ર દોવાથી દેશના ઉપર રમિ થઈ, અને મનમાં યેરાગપઅકુર મન-કટ થયો તેથી સસાર છોડી સાધુ થવાનો વિચાર તેને ઉત્પન્ન થયો ગુરૂ મહારાજને આ વિચાર પોતે નિવેદન કર્યો ત્યારે ગુરૂ મહારાજે કહ્યું — ‘ ધણી સારી વાત છે, તમારી પાઠગકોષ્ટ છે ? ’ તેણે જવાબ આપ્યો — ‘ હા એક ડોસી છે. ’ ગુરૂ મહારાજે કહ્યું — ‘ તેમને તમારો વિચાર જણાવો, તે ડોસી આજ્ઞા આપે તો અમારી પાસે આવજો, તમાર કાર્ય સિદ્ધ થશે. ’ ગુરૂજના આવા વચનો સાંભળી તેમને વદન કરી પુત્ર ડોસીની પામે આવ્યો, અને માતા છત્રે કહેવા લાગ્યો — ‘ મા ! મેં આજે જિનરાજના ધર્મની દેશના સાંભળી, તે મને બહુજ ગમી ’ માતા બોલી — ‘ બાઈ ! જિનવચન સદા માન્ય છે તારો જન્મ સફળ થયો, વૃ ધન્ય છે જેથી તે

ધર્મની વાત સાંભળી ' આમ કહી માતાજી બોલતા બધ થરા, ત્યારે પુત્ર બોલ્યો - ' મા, મારો વિચાર તમામ ઉપાધિ છોડી સાધુ થવાનો થાય ' '

માતાજી એકદમ ગભરાઈને બોલી - ' હે નરસ ! આ વાત કદિ કરવી નહિ, તું સસારમાં રહીને ધર્મ ધ્યાન કરે, તેનું મને કુ ખ નથી, પરંતુ જો તું સાધુ થઈશ, તો હું કૃષ્ણમાં પડી મરીશ તેથી તારૂં કશ્ચાણુંને બાંહે અકલ્યાણ થશે. '

માતાના આવા વચનો સાંભળી પુત્ર વિચારમાં પડ્યો કે, રખે, મોહ દશાથી માતા આત્મહત્યા કરી જગતમાં મારી અપમીર્તિ કરે, માટે બે માર વર્ષ બંધે વિનય થાન આમ વિચારી માતા જીને કહ્યું, ' જરાએ ગભરાશો નહિ, તમારી આટા સિવાય હું સાધુ થવા વિચાર રાખતો નથી ' '

આવું સાંભળી માતા શાંત મન હવે માતા અને પુત્ર બન્ને ગૃહસ્થ ધર્મ પાળવા લાગ્યા અને શાંતિ પૂરક દિવસો નિગમન થવા લાગ્યા ક્રમયોગે એક વખત દીકરાને તાન આવ્યો અને બેજ દિવસમાં સનિષાત થયો લોકો જોના આવવા લાગ્યા વેલોએ દવા કરી પણ જરા ફેર પડ્યો નહિ ત્યારે લોકો કહેવા લાગ્યા કે, હવે બીજા ઔષધો કરતા ધર્મોષધ આપવું હીક છે ડોશી વિચારમાં પડી કે પુત્ર મરણ પામશે, તો મારે ઘરમાં એકલું રહેવું પડશે, આમ વિચાર કરે છે એટલામાં આડોશી પાડોશીના ધરની ડોશીઓ જોવા આવી જોઈને બોલી કે, ' છાકરાને મદવાક વધુ છે, હવે બગે તેમ લાગતું નથી ' બીજી ડોશી બોલી કે— ' જોને ઘેર મ રણ થાય, તેને ઘેર જન્મ આવે છે, તે ચમત્તે જ્યારે કૂતરાઓ દેખે છે, ત્યારે બહુ રડે છે ' છતાં ગપાટા લગાવી ડોશીઓ પોત

ચેતાને જેર ગઈ હોકરાની મા વિચારમા પડી કે, મારે ઘેર જન્મ આવશે, ધરમા બીજી તો કાંઈ છે નહિ દહે જાને તે ખર

આ પ્રમાણે મનમા ડરતી ડરતી માતા હોકરાની પામે સૂઈ રહી રાત પડી, કાલ્યુવાર નિદ્રા આવે છે, અને પાછી કાલ્યુમા જાગી ઉઠે છે હોકરાને તો મિલકુલ નિદ્રા આવતી નહોતી, એવા સમયમા ધરમા બેસ હતી, તેની પાડી હતી ગઈ, તેમજ બનના કાળ કે શેરીના કુતરા પણ બસી બસીને ચાક્યા, એટલે રાવા લાગ્યા પાડી આવીને ડોરીના લુગડા ચાવના લાગી તેથી કપડું તણાવાથી ડોરી જાગી ઉઠી, જૂએ છે તો રચામવર્ણ અને કાણુ માથુ નજરે પડ્યું ડોરીને નિશ્ચય થયો કે નહીં જન્મ આવ્યો આ જાતિ સ્વભાવે વહેમી તો હોયછે જ, અને વળી આ તો અધામા પૂરી સત્ વાત પણ મળતીજ આવી, તેથી ડોરી બહુજ બીવા લાગી ધીરે ધીરે તે ડોરી બોલી કે, 'જન્મ બાપજી ! જન્મ બાપજી ! તમે 'મ જૂનો છો ?' હું માદો નથી, માદો તો આ પડખે સૂતો છે' આમ ડોરીના બોલવાથી બેસની પાડી હડી નહિ પરંતુ કપડા વધારે ચાવના લાગી, કપડા તણાવા લાગ્યા ડોરી ગભરાણી કે, હમણા મને ઉપાડી જશે દહે તો તેણી જૂમ મારી બોલી - 'હું તો સાજી સારી છું માદો તો આ સૂતો' પેની પાડી ડોરીના આવો મોટો વાટો સાબળી થોડી પાળળ હડી ડોરીના કપડા તણાતા અથ થયા આ સર્વ વૃત્તાન્ત પુત્ર જાગતો જાગતો તમામ અનુભવે છે, કાલ્યુ કે કમયોગે સન્નિપાત કમ થયો હતો ક્રમ્ત અન્મ વેદ નાના જોરથી નિદ્રા આવી નહોતી ડોરી મોળા ઉપર બોલી સૂઈ રહી, એવું સમજાને કે જન્મ હોકરાના પ્રાણ લઈ ગયો દરો, દહે - શુ થાય છે તે સવારે વાત

હોકરાને પણ સન્નિપાતના અભાવથી નિદ્રા આવી ગઈ ડોરી

સવારમાં જાગીને જુએ છે, તો છોકરો નિદ્રામાં સૂતેનો માલૂમ પડ્યો, બેસની પાડી છૂટેની માલૂમ પડી, કપડા આવેના જણાયા, જમનો ભ્રમ ખોટો જણી પસ્તાવો કરવા ધાગી એટલે છોકરો જાગ્યો અને માને કહેવા લાગ્યો — ‘વાહરે મા ! તારો પ્રેમ અને પ્રીતિ પ્રત્યક્ષ જોયા હવે સાંજે થાઉં એટલીજ વાર છે મારા મરણ પાછળ તું મરવાની નથી, તો મારા સાધુપણના સંયોગથી તું શું કદાપિ મરવાની હતી ? હે માતા ! તારો પ્રેમ પુત્ર ઉપર છે પુત્રનો પ્રેમ માતા ઉપર છે, પરંતુ તે પ્રેમ ફક્ત સ્વાથ સુધીજ માટેજ યાત્રાકારો સંયોગોને સ્વપ્નની ઉપમા આપે છે, ખરો સગ તો ધર્મનો છે, ’ આમ માતાને સમજાવી પુત્ર સાધુસંગી થયો. ”

ઉપરના મન્ને દૃષ્ટાન્તોથી વાચકોના સમજવામાં આવ્યું હશે કે ‘સગમાં સ્વપ્નસન્નિમા’ સમજો સ્વપ્ન સરખા છે તથાપિ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરનારા નીચેના શ્લોકો દર્શિતોચર કરવા જોઈએ

કામક્રોધાદિભિસ્તાપૈસ્તાપ્યમાનો વિધામિશમ્ ।

આત્મા શરીરાન્તસ્થોઽમૌ યચ્ચતે પુટપાકયત્ ॥ ૧ ॥

શરીરની અદર રહેતો આ આત્મા, પુટપાકની માફક કામ અને ક્રોધાદિ તાપો વડે રાત દિવસ તપે છે, એટલે કુખ પામે છે

વિપયેષ્યતિદુ સ્વેષુ સુખમાની મનાગપિ ।

માહો ! વિરજ્યતે જનોઽશુચિકીટ દ્વાશુચૌ ॥૧॥

વિઘ્નાનો કીડો વિઘ્નામાં સુખ માનતો જરા પણ કટાણે પામતો નથી તેમજ અતિ દુઃખદાયક વિષયોમાં સુખ માનીને, આશ્રય છે કે માણસ જરા પણ વિરાગ પામતો નથી

દુરન્તધિપયાસ્વાદપરાધીનમના જન ।

અન્ધોઽન્ધુમિવ પદાગ્રસ્થિત મૃત્યુ ન પશ્યતિ ॥૧॥

જેવી રીતે આધજો, પગની આગળજ રહના કૂવાને દેખતો નથી, તેજ પ્રમાણે પારણામે દુષ્ટ એવા વિષયાના સ્વાદમા પરાધી । મનનાજો માણસ, પોતાના પગલાની અગળ રહેલા મૃત્યુને જોતો નથી

આપાતમાત્રમધુરૈર્વિષયૈર્વિષ્ણિભૈ ।

આત્મા મૂર્ચ્છિત યયાસ્તે સ્વહિતાય ન ચેતતે ॥૧॥

માત્ર ભોગનતી વખતેજ મધુર અને વિષ તુલ્ય વિષયો વડે કરીને આ આત્મા મૂર્ચ્છિત થએલો રહે છે, પરંતુ સ્વહિતને માટે ચેતતો નથી

તુલ્લો ચતુર્ણાં પૌમધ્યે પાપયોર્યકામયો ।

આત્મા પ્રયત્નતે હન્ત ! ન પુનર્ધર્મમોક્ષયો ॥ ૧ ॥

જોકે, ચારે પુરુષાર્થોત્તુ તુલ્યપણુ છે, તો પણ જોઈતો વિષય છે કે, આ આત્મા, પાપના કારણબૂત એના અર્થ અને કામમા પ્રવર્તે છે, પરંતુ ધર્મ અને મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરતો નથી

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—એ ચાર પુરુષાર્થો છે આમાના પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થોને ગૃહસ્થો સાધે છે જ્યારે મુનિવરો કેવળ મોક્ષના અધિકારી હોય છે મોક્ષ સિવાયના ત્રણ પુરુષાર્થો દુષ્કર્મિશ્રિત સુખનાળા છે, જ્યારે મોક્ષ એકાન્ત આત્મીય સુખસાધક સર્વોત્તમ છે

‘અર્થ’ નામનો પુરુષાર્થ બાકીના ત્રણ પુરુષાર્થોથી ઉતરતો

છે, કારણ કે, તે અજ્ઞાન (કમાવુ), રક્ષણ, નાશ અને બચાવ આપતિઓના સમધર્મી દ્વિષિત થએલો છે

‘ કામ ’ નામનો પુરુષાર્થ મેચક અથ (પૈસો) પુરુષાર્થથી ચળીઆતો છે, કારણ કે તેની અદર વિષયજન્ય સુખનો લેશ રહેલો છે, તથાપિ અન્તે દુઃખદારી તેમજ દુર્ગતિનું સાધન હોનાથી ધર્મ અને મોક્ષ કરતા નીચો છે

‘ વર્મ ’ પુરુષાર્થ અર્થ અને કામથી ઉત્તમ છે, કારણ કે આલોક તેમજ પરલોકમાં સુખદાયી છે પરંતુ તે મોક્ષ કરતા તો અનરૂપ નીચા દરજ્જાનો છે કારણ કે પુણ્યનધનો હેતુ છે અને પુણ્ય મેળાની બેડી તુલ્ય હોનાથી તે પણ બધનરૂપ છે તેમજ પુણ્યના યોગથી દેવતા આત્મી ગતિદ્વારા સસારમાં બમણ કરવું પડે છે

‘ મોક્ષ ’ પુરુષાર્થ સર્વથા પુણ્ય પાપના ક્ષયનું કારણ છે લેશ માત્ર પણ દુઃખનું કારણ ડેજ નહિ, વિષમિશ્રિત અતની માફક આપાત રમણીય નથી તેમજ પરિણામે દુઃખાથી પણ નથી પરંતુ એકાન્ત રીતે આનન્દમય અને અવાચ્ય અનુપમેય, અબ્યાબાધ સુખમય છે માટેજ યોગી પુરુષો પણ પુરુષાર્થોના અનાદર કરી કેવળ ‘ મોક્ષ ’ સાધનામાંજ કાટનદ્વ થએલા રહે છે

શ્રદ્ધથો ત્રણે વગેરે માનન પરસ્પર વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે કરે, તો મોક્ષનર્મના આરાધક થઈ શકે પરંતુ પણ વગમાથી જો પ્રથમ-ધર્મની હિપેક્ષા કરી દેવજ અર્થ અને કામની આરાધના કરશે, તો તેઓ કાપિ ‘ મોક્ષ ’ ના અધિકારી થઈ શકવાના નહિ જ્યારે અર્થ અને કામની માથે સાથે ધર્મની પણ

આરાધના કર્યા જશે, 'ત્યારેજ મોક્ષના અધિકારી થવાના' એમ કહી શકારો પૂર્ણ અથ અને કામનાજ ઈચ્છુ પુરૂષો ગમે તેવા બુદ્ધિમાન હોય, તોપણ તેઓ નાસ્તિકની પકિતમા મૂકના લાયક છે કારણ કે, જે પુરૂષના અત કરણમા ધર્મવાસનાએ વાસ કર્યો નથી, તેનો અવતાર બ્યર્થ છે, તેની બુદ્ધિ, પોતાના સ્વામી (આત્મા) ને ઉતરી મનિત કરે છે, માટે તેવી બુદ્ધિ કરતા બુદ્ધિ ન પામ્યો હોત, તો બ્યર્થ ન કરત, અર્થાત્ નાસ્તિકની પકિતમા ન આવત આ જીવ અનાદિ કાળથી ઉન્માર્ગને રંગે ચાલી રહ્યો છે તેથી નાસ્તિકાની યુક્તિઓ તેને જ નદી હૃદયગમ થાય છે, જ્યારે આગ્નિકાની યુક્તિઓ હૃદયગમ થવામા વાર લાગે.

'અથ' અને 'કામ' નું ફળ જેમ પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે, તેમજ 'ધર્મ' અને 'મોક્ષ' ના ફળો પણ જો સુક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચારે તો પ્રત્યક્ષજ છે, પરંતુ તેવો વિચાર કરનારા વિરલાજ છે, જ્યારે સ્થૂનબુદ્ધિથી વિચાર કરનાર તો દુનિયાભર છે તેથી કરીનેજ 'અર્થ' અને 'કામના' અભિનાયી ભનાભિનન્દી જીવો પ્રાય સસારમા ધણા જોવામા આવે છે તેટલા માટેજ શાસ્ત્રજારો પોકારીને કહે છે કે, પાપી એના 'અર્થ' અને 'કામ' મા આત્માને નહિ પ્રેરતા, તેને 'ધર્મ' અને 'મોક્ષ' મા પ્રેરે.

ॐ મનુષ્યજન્મની દુર્લભતા ॐ

અસ્મિન્નપારમમારપારાચારે શરીરિણામ ।

મદારત્નમિયાનર્થ માનુષ્યમિદ દુર્લભમ્ ॥ ૧ ॥

માનુષ્યવેંડપિ સપ્રાપ્તે પ્રાપ્યતે પુણ્યયોગત ।

દેવતા મગયાનર્દન્ શુરવશ્ચ સુમાધવ ॥ ૨ ॥

માનુષ્યકસ્ય ચત્તસ્ય વચં નાદદ્યદ્દે ફલમ્ ।

મુપિતા સ્મસ્તદધુના ચૌરૈર્વસતિ પત્તને ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—આ અપાર સસાર રૂપ સમદ્રમા જે પ્રાણીઓનું મનુષ્યજન્મ રૂપી અમુલ્ય મહારત્ન રૂપી ગયું, તે પછી હાથ લાગવું કુન લ છે ૧ મનુષ્યનો જન્મ પામીને પણ મુશ્વના યોગે શ્રીઅરિહત ભગવાન—દેવ અને સુસાધુઓ ગુરુ તરીકે પમાય છે ૨, જે અમે મનુષ્યજન્મનું ઉત્તમ ફળ નહિ આપીએ, તે મનુષ્યોથી ભરપૂર શહેરના મધ્યભાગમાજ લૂટાણા એમ ગણાઈયું ૩

થોડા મુશ્વવાળું રત્ન પણ જે મનુષ્યના હાથમા હોય, તે પણ તે કેવી સલામતી રક્ષણ કરે છે ? હવે ધારો કે નાવમા બેઠેલ પુરુષ હાથમા રત્નને લઈને જીએ છે, તેટલામા કદાચિત્ત પ્રમાદના કારણથી તે પાણીમા પડી જાય, તો તે ફરીને શું તેને મળે ખર ? કદાચ મળે તો કેટલો બવો પરિશ્રમ કરે ત્યારે મળે ? રત્ન ગુમ થતી વખતે પુરુષના મુખના ચહેરામા અને વચનગણામા કેટલો ફેરફાર થાય છે હૃદયમા કેટલી બધી ચિન્તા થાય છે તે જોવાનું છે, જે કે શુભાવવામા આવેનું રત્ન, કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે પાછી આખા ભવ સુધી પેદા થાયજ નહિ કદાચ ધારો કે ન થાય, તો તેથી કાંઈ આગર જવાની નથી, તોપણ પુરુષ તે રત્નને મેળવવા માટે હજારો પ્રયત્ન કરે છે હવે વિચારવાનો સમય છે કે આ સસાર સમુદ્ર અત્યન્ત ઊંડો તેમજ અનંતા યોજન લાંબો છે છે કે જેની અદર ઇવોના રત્નો ગુમ થએલા છે, તેવીજ રીતે વર્તમાન સમયમા પણ જીવોનું મનુષ્યજન્મરૂપ મહામૂલ્ય અવશ્ય ‘રત્ન’ પ્રમાણથી પડી જાય છે, પણ તેનો શોધ જીવને જરા પણ થતો નથી, તેમજ તે રત્નને પાછું મેળવવા મિનકુન પ્રયત્ન નહિ

કરતા ચોરાશી વાખ જીવયોનિમા પર્વટત ડરે છે, તે ખરેખર અત્યન્ત ખે અને આશ્ચર્યનો વિષય છે

૬૨૧ દૃષ્ટાન્ત

કદાચ અદામ નિર્જરાના યોગે ' નીપાયાણુ ' ન્યાયવડે કઠીને જીવ મનુષ્યપણ પામી જાય તો પામી જાય, તેની ના નહિ, પરંતુ શાસ્ત્રકારો દશ દૃષ્ટાન્તો વડે કરીને મનુષ્ય જન્મની ખાસ દુર્લભતા બતાવે છે, જેમકે ઉત્તરાધ્વપનની ટીકામા લખ્યું છે કે —

ધુલ્લગ પાસગ ધન્ને જૂષ રચને અ સુમિષ્ણ ચક્ષે જ ।

ચન્મ જુર્ગ પરમાણૂ દમ દિદ્વંતા મણુમલ્લમે ॥ ૧ ॥

અર્થાત—(૧) ચૂનાનું (૨) પાસાનું (૩) ધાન્યનું (૪) જી ગારનું (૫) રત્નનું (૬) સ્વપ્નનું (૭) ચક્રનું (૮) કર્મનું (૯) વોસ-રાનું અને (૧૦) પરમાણુનું, એમ દશ દૃષ્ટાન્તો વડે કરીને મનુષ્યનો જન્મ દુર્લભ જાણવો પ્રથમ ચૂલાના દૃષ્ટાન્તનું અપદીકરણ આ પ્રમાણે છે — “એક ચક્રનતી રાજા અમુક શ્રાદ્ધણુ ઉપર ખુશી થઈને બોલ્યો — ‘ હે શ્રાદ્ધણુ, તારી ઇચ્છા હોય તે માગ, હું આપવાને તૈયાર છું ’ પરંતુ શ્રાદ્ધણુ પોતાની સ્ત્રીને વશવત્તી થએલો હોવાથી મોંઘો કે-દુ પેર જઈ પત્ની વિચાર કરીને માગીશ ’ રાજાએ કહ્યું — મને જાણા, પેર જઈને વિચાર કરીને માગજો ’ આ પ્રમાણે ચક્રનતીની સમ્મતિ મળવાથી શ્રાદ્ધણુ ઘેર આવ્યો, દુવે સ્ત્રી પુરૂષ ગન્ને એકાન્તમા જેવી વિચાર કરવા વાગ્યા કે શું માગવું ? મામ મરાસ માગવાથી ઉનડી વ્યાધિ વધશે આપણુ —શ્રાદ્ધણુન તો દક્ષિણા સહિત બોજનની પ્રાપ્તિ થાય, તો તમામ મળેનું ગણાય માટે સ્ત્રીએ કહ્યું, ‘ જાઓ, મારા દીક્ર બોજન અને દક્ષિણા આપણને મળે એવું જઈને માગો સ્ત્રીની શિક્ષાનુસાર

જાણીય ચક્રવર્તી પાસે આવી ઉભો રહ્યો ત્યારે ચક્રવર્તીએ કહ્યું,
 ‘ માગ, માગ, માગે તે આપુ ’ ત્યારે જાણીય ચિન્તનર મુખે બોલ્યો
 કે ‘ હું મહારાજ ! આપના રાજ્યભરમા વારાદીક અમને દરેક
 ધરથી બોજન અને દિદાણા તરીકે એક સોના મટોર મળે, એવું
 હું માગુ છું ’

આ વાત સાંભળી ચક્રવર્તી આશ્ચર્યમા મગ્ન થઈ વિચાર
 કરવા લાગ્યા કે, બંને પુષ્કરાવર્તી મેધનો વરસાદ વરસે, તો પછી
 પત્ત ઉપર તો પાણી તેની ઉપરની જગ્યાના પ્રમાણમા જ ઠરી શકે
 ગેર જેવું જેનું જાગ્ય તેવુંજ તેને મળે છે આમ જાણનાર ચક્રિત
 બની-વિચાર કરી જાણીયને પ્રથમ પોતાને ત્યાં બોજન કરાવી એક સુ-
 વર્ણ મટોર આપી વિદાય કર્યો હવે ચક્રવર્તી ના જન્મ કોઈ ગામેમા
 ચૂના દીક બોજન લઈને જાણીય ફરીને ચક્રવર્તીને ગેર આવે ખરેખર
 કદાચ દેવના પ્રભાવથી વારા પૂરા કરી ફરી ચક્રવર્તીને ઘેર આવે,
 તોપણ મનુષ્યજન્મ ફરી મળવો દુર્લભ છે ”

ખીજી પાસાકેનું દૃષ્ટાન્ત—“ ચંદ્રગુપ્ત રાજાનો જાડાટ
 વારાવા માટે આજુકાંચે એક દેવની આરાધના કરી, ત્યારે દેવે પ્ર-
 સન્ન થઈ તેને દિવ્યપાશાઓ આપ્યા આ પાશાઓ વડે જે કાંઈ
 બાજી રમે તેને કાંઈ જીતી શકે નહિ

આમ હોવાથી તેણે એક પુરુષ કે જે જૂતકીડામા કુશળ હતો,
 તેને સુવર્ણની ગીનિયોથી ભરેલો એક થાળ અને દિ વપાસા આપીને
 શહેરમા મોકલ્યો હવે તે પુરુષ મોટા રસ્તા ઉપર બેસીને બોલવા
 લાગ્યો કે, ‘ હું લોકો ! જે મને જીતે તેને હું આ સોનામટોરથી
 ભરેલો થાળ આપુ અને જે હું જીતું તો ફક્ત એક સોના મટોર
 લઉં, ’ આમ બહુ ધણા લોકો તેની સાથે રમ્યા, પરંતુ જેમ

કાઠનાથી તે પુરૂષ હારવો દુર્લભ છે, તેમજ મનુષ્યાવતાર પણ દુર્લભ સમજવો

ત્રીજુ ધાન્યનું દૃષ્ટાન્ત—“ દુનિયાના તમામ પ્રકારના ધાન્યો એકઠા કરી તેમા એક પાની સરસ નાખી કોઈ એક સો વર્ષની વરદી ડોશીને તે ધાન્યનો રાશિ જુદો કરવા હુકમ કરવામા આવે, તો તે ડોશીથી દરેક ધાન્ય અનગ અનગ થયું બહુ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યનો અનતાર પણ દુર્લભ છે ”

ચોથું દ્રવ્યનું દૃષ્ટાન્ત—“ એક રાજાને એક સો આઠ સ્તબોવાળી એક સભા હતી, પ્રત્યેક સ્તબની અંદર એક સા આઠ હાસો હતા એક પુત્રને રાજ્યનો લોભ થયો, કે-મારે રાજાની ગાદી ઉપર બેસવું, આ વાત મનિએ જાણી હવે રાજાએ તમામ પુત્ર-પ્રપોત્રોને એકઠા કરી કહ્યું કે-“ ભાઈ ! જેની રાજ્ય લવાની ઇચ્છા હોય, તે મારી સાથે જુગાર રમે મને જીતે તે રાજા થાય, પરંતુ તેની રીત આ પ્રમાણે-એકમો ને આઠ હાવ વપારે તમામ એક સાથે આવે, ત્યારે એક હાસ જીતે, વળી જો તેમા વચ્ચે રાજાનો દાવ પડે, તો તમામ વ્યર્થ થાય, એવી રીતે એક સો આઠ સ્તબો જીતના જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યનો જન્મ પણ દુર્લભ છે ”

પાંચમું રત્નનું દૃષ્ટાન્ત—“ કોઈએક રોકની પાસે પરપગથી ઉતરી આવે તો તેમજ પોતે પણ ઉપાજીન કરે તો અનેક રત્નોનો સંગ્રહ હતો. કોઈપણ દિવસ તે એકે રત્ન બહાર કાઢતો ન હતો એક સમયે તે દેશાન્તરમા વેપારને માટે ગયો. હવે પુત્રોએ વિચાર્યું કે પિતા લોભથી રત્નો બહાર કાઢતા નથી ધરમા કોડ સોના મહોરો ન જતા આપણી ધ્વજા ધીજા કોટીધ્વજોની માફક કેમ

ચડે ! એમ વિચારી પોતાના રત્નો દેશાવરથી આવેના વેપારીને હાથે વેચી નાખ્યા અને કાગીધનજ બન્યા શેઠ દેશાન્તરથી આવ્યો, અને રત્નો વેચ્યાનાં વાત જાણી અને પુત્રોને તે રત્નો પાઠા વાળવા હુકમ કર્યો, પરંતુ હવે તે રત્નો પાઠા મળ્યા ફુર્લ છે, તેમ મનુષ્યજન્મ પણ ફુર્લ છે ”

છઠું સ્વપ્નનું દષ્ટાન્ત — ‘ કાંઈ એક દિવસ મૂળેવ અને એક બિંધુ ઉલ્લગધિની નગરીની બહાર એક કાટકીમાં સૂતા હતા, તેવામાં બન્ને જણો એક સરખું ચંદ્રપાનનું સ્વપ્ન આવ્યું મૂળેવ દેવ ઉકપો નવકાર મંત્રને ગણી દેવદશન કરી અને ફગ ફૂન હાયમાં લઈ નિમિત્તિયાને ઘેર ગયો વિનય પૂરક પોતાનું સ્વપ્ન નિવેદન કર્યું, અષ્ટામના જાણ પડિને પ્રથમ પોતાની પુત્રી સાથે વિવાહ કરવાનું મૂળેવની પાસે કમૂતાવ કરાવી કહ્યું કે, — હે મૂળેવ ! તને આજથી સાતમે દિવસે રાજ્યાની પ્રાપ્તિ થશે ’ તેજ પ્રમાણે થયું

હવે બિંધુક બાનક પણ ઉડ્યો તેણે પણ ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું ‘-ગુરૂજી ? મૈને આજ રાત્રીનો સંપૂર્ણ ચંદ્રકા પાત્ર ક્રિયા ગુરૂજી બન્યા ટોવાથી બોલ્યા-’ વાલ્ક ! આજ તેરેકો થી ગુહવાલી રાટી મિલેગી ’ થયું પણ તેજ નમા ! કે મા ન્તારે હવે આ નક્ષત્ર નાનકને માનુષ પડ્યું ” માટે અને મૂળેવ દેવનું સ્વપ્ન એક ન થયું હતું, પરંતુ એ નિષ્કારક સ્વપ્નની કિંમત કરી નહિ, એ ન ન નમાણે કહ્યું હોય, તો કે પણ રાજ્ય થત હવે હું ફરી ! તે નમાણે એવાજ સ્વપ્નને ના પૂરાકત કુલમાં જઈને યયન કરે ત્યાં વિચારી ચંદ્રપાનનું સ્વપ્ન માટે ગયો, પરંતુ હવે તે સ્વપ્ન જન્મ ફુર્લ છે, તેમ મનુષ્યના જન્મ પણ ફુર્લ છે

સાતમુ રાધાવેધનુ દષ્ટાન્ત — “ધારો કે એક સ્ત્રીની ઉપર આઠ ચક્ર નિરન્તર ફરતા રહે છે, તેમાના ચાર ચક્રો ઉપર ફરે છે, અને ચાર ફરે છે સુદતા તમામ ચક્રોને આઠ આઠ આરા છે, તેની ઉપર એક પુતળી છે, તે પણ ચક્રની માફક ફરતી રહે છે, હવે તે પુતળીની ડાબી આખને નીચે લરી રાખેલી તેનની કઠા-ઈમા પડતા પ્રતિમિય તરફ દષ્ટિ કરીને, જે કાંઈ પુરુષ બાણુડે વીધે, તેણે રાધાવેધ સાધ્યો ગણાય, પરંતુ તે જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યદેહ પણ પામવો દુર્લભ છે ”

આઠમુ કૃર્મનુ દષ્ટાન્ત — “ ધારો કે, અમુક વીસ્તીર્ણુ તળાવની અન્નર એક કાચમાનુ કુટુંબ આનન્દ સહિત નિવાસ કરે છે તે તળાવની અદર લીન ફૂલ એટલી બધી બધાણી છે કે જરા પણ જળનુ દર્શન થવુ દુર્લભ છે, પરંતુ એક દિવસ કર્મ યોગે વાયુના જોરથી સેનાનુ ખસવુ થતા જ્યારે કાચમાએ ડોક બહાર કાઢી, તેજ સમયમા કાચમાને પૂણ્ણિમાના ચન્દ્રના દર્શન થયા, કાચમે વિચાર્યું કે હું એકલો અપૂર્વ આનન્દ ભોગવુ, તેના કરતા મારા કુટુંબને સાથે લઉં તો ડીક આમ વિચારી કચ્છપ પાળીમા ગયો અને કુટુંબ પરિવારને લઈને પાઠો આપ્યો તેટલામા તો જ્યા સેનાન ખમી ગઈ હતી, તે ઊદ્ર પુગાઈ મયુ કૃર્મ ફરી ફરીને થાક્યા, પરંતુ હવે જેમ તે ઊદ્ર પામવુ દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે ”

નનમુ યુગસમીલા (ધોસરા)નુ દષ્ટાન્ત — “ કાંઈ એક પિઠાધર બે લાખ યોજન પ્રમાણુ લગલુસમુદ્રની અદર યુગને (ધોસરા ને) પૂવ કિનારે નાખે અને સમીના એટલે યોગરામા નાખવાની ખીનીન પશ્ચિમ કિનારે નાખે હવે તે બન્ને એન્દા થઈ, ખીની ધોસરાના ઊદ્રમા સ્થાયેન આવવી દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્ય-જવ દુર્લભ સમજવો. ”

ચડે ? એમ વિચારી પોતાના રત્નો દેશાવરથી આવેના વેપારીને હાથે વેચી નાખ્યા અને કોળીવજ મનના શેઠ દેશાન્તરથી આવ્યો, અને રત્નો વેચાનાં વાત જાણી અને પુત્રોને તે રત્નો પાછા વાળવા હુકમ કર્યો, પરંતુ હવે તે રત્નો પાછા મળવા દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યજન્મ પણ દુર્લભ છે ”

છઠું સ્ક્રીનનું દૃષ્ટાન્ત — “ કોઈ એક દિવસ મૂળદેવ અને એક ભિક્ષુ ઉજ્જયિની નગરીની બહાર એક કોટડીમાં સૂતા હતા, તેવામાં બન્ને જણને એક સરખું ચંદ્રપાનનું સ્વપ્ન આવ્યું મૂળદેવ ઉઠ્યો નવકાર મંત્રને મણી દેવદર્શન કરી અને રૂઝ રૂઝ હાથમાં લઈ નિમિત્તિયાને ઘેર ગયો વિનય પૂર્વક પોતાનું સ્વપ્ન નિવેદન કર્યું અષ્ટાગના જણ પડિને પ્રથમ પોતાની પુત્રી સાથે નિવાહ કરનાનું મૂળદેવની પાસે કમ્પૂતાન કરારી કહ્યું કે, ‘ હે મૂળદેવ ! તને આજથી સાતમે દિવસે રાત્રની પ્રાપ્તિ થશે ’ તેજ પ્રમાણે થયું

હવે ભિક્ષુકે માનક પણ ઉઠ્યો, તેણે પણ ગુરૂ પાસે જઈ કહ્યું ‘-ગુરૂજી ! મેંને આજ રાત્રી સપ્તર્ષિ ચંદ્રચા પાન વિષા ’ ગુરૂજી અલ્પાટ ટોનાથી બોલ્યા ‘ જાજ ! આજ તેરેકો ઘી ગુઢવાલી ગટી મિલેગી ’ થયું પણ તજ પ્રમાણે કરવા ન્તરે હવે આ નવનું માનકને માલુમ પડ્યું કે માર અને મૂળદેવનું સ્વપ્ન એક જ હતું, પરંતુ મેં વિષપૂર્વક સ્વપ્નની કિંમત કરી નહિ, મેં ન ન પ્રમાણે કયું હોત, તો હું પણ રાત્ર થત હવે છું રહી । તે પ્રમાણે એવાજ સ્વપ્નને ના પૂરાકર ક્રા મા જઈને રાત્ર કર મામ વિચારી ચંદ્રપાનનું સ્વપ્ન માટ ગયો, પરંતુ હવે તે સ્વપ્ન જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યના જન્મ પણ દુર્લભ ॥

સાતમુ રાધાવેધનુ દષ્ટાન્ત — “ધારો કે એક સ્ત્રીની ઉપર આઠ ચક્ર નિરન્તર ફરતા રહે છે, તેમાના ચાર ચક્રો ઉપર ફરે છે, અને ચાર ફરે છે સુતરા તમામ ચક્રોને આઠ આઠ આરા છે, તેની ઉપર એક પુતળી છે, તે પણ ચક્રની માફક ફરતી રહે છે, હવે તે પુતળાની જાળી આખને નીચે લરી રાખેલી તેની કડા-ધમા પડતા પ્રતિભિન્ન તરફ દષ્ટિ કરીને, જે કાંઈ પુરુષ બાણવડે વીધે, તેણે રાધાવેધ સાધ્યો ગણાય, પરંતુ તે જેમ દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યદેહ પણ પામવો દુર્લભ છે ”

આઠમુ કુર્મનુ દષ્ટાન્ત — “ધારો કે, અમુક વીસ્તીર્ણ જ્ઞાનની અન્તર એક કાચમાનુ કુટુંબ આનન્દ સહિત નિરાસ કરે છે તે જ્ઞાનની અદ્ય લીલ ફૂત એટલી બધી બધાણી છે કે જરા પણ જળનું દર્શન થવું દુર્લભ છે, પરંતુ એક દિવસ કર્મ યોગે વાયુના જોરથી સેનાવનુ ખસવું થતા જ્યારે કાચમાએ ડોક બહાર કાઢી તેજ સમયમા કાચમાને કૃષ્ણમાના ચન્દ્રના દર્શન થયા, કાચમે વિચાર્યું કે હું એકલો અપૂર્વ આનન્દ ભોગવું, તેના કરતા મારા કુટુંબને સાથે લઈ તો કીક આમ વિચારી કચ્છપ પાણીમા ગયો અને કુટુંબ પરિવારને લઈને પાછો આવ્યો તેટલામા તો જ્યાં સેનાવ અગી ગઈ હતી, તે ઊદ્ર પુગઈ યુ કુર્મ ફરી ફરીને યાચ્યા, પરંતુ હવે જેમ તે ઊદ્ર પામવું દુર્લભ છે તેમ મનુષ્યજન્મ દુર્લભ છે ”

નવમુ યુગસમીલા (ધોસરા)નુ દષ્ટાન્ત — “માઠ એક વિદ્યાધર એ લાખ યોજન પ્રમાણુ લવણસમુદ્રની અર યુગને (ધોસરાને) પૂર્વે કિનારે નાખે અને ગમીના એટલે વોન્દરામા નાખવાની ખીનીન પશ્ચિમ કિનારે નાખે હવે તે બન્ને એન્ડા થઈ, ખીની ધોસરાના ઊદ્રમા સ્વયમેવ આવવી દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યજન્મ દુર્લભ સમજવો ”

દશમુ પરમાણુનુ દષ્ટાન્ત—“ કાઠ એક દેવ એક સ્તભનો ચૂસે કરી તેને વાસની નળીમા ભરી, મેરૂપરિત પર ચઢી, દશે દિશાઓમા ફેકી દે હવે તે પરમાણુઓને એકન કરી ફરી સ્તભ બનાવવો. માણસથી દુર્લભ છે, તેમ મનુષ્યનો અનંતાર પણ દુર્લભ જાણવો ”

કેટલાએક ભદ્રિકે પરિણામી છવો દશ દષ્ટાન્તે દુર્લભ કેવળ મનુષ્યજન્મનેજ સમજે છે, પરંતુ તેની સાથે એટલુ પણ નિશ્ચય જાણવુ જોઈએ કે મનુષ્યજન્મની પૂર્વમા પણ એટલે, દીપ્તિયથી ત્રીન્દ્રિય થવુ ત્રીન્દ્રિયથી ચતુર્ત્રિન્દ્રિય અને આવતુ પન્નેન્દ્રિય થવુ, તે પણ દશ દષ્ટાન્તે દુર્લભજ છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યજન્મ પામ્યા પછી પણ આર્ષદેશાદિકની જોગવાઈ મળવી, તે પણ પૂર્વોક્ત દશ દષ્ટાન્તે કરીને દુર્લભજ છે

આ મનુષ્યબવના સાક્ષ્યને માટે દેવ-ગુરૂની જોગવાઈ પૂર્વ પુણ્યના યોગથીજ બને છે તે જોગવાઈથી પણ જો સફળતા ન થાય, તો શહેરમા રહેવા છતાં લૂગાયા જેવુ છે કંતુ છે કે —

અહો ! વિચર્યંતે મુગ્ધૌ ક્રોધોઽગ્યમોઽધવૃથ્થયત્ ।
અપિ ષર્ઙ્ગવિતાર સ્થ યો મક્ષયતિ મૂલત્ ॥ ૧ ॥

ન કિંચિન્ માનયા માનાધિરૂઢા ગણયન્ત્યમી ।
મર્યાદાલદ્ધિધનો હસ્યારૂઢહસ્તિપકા ઇવ ॥ ૨ ॥

કપિકણ્ઠયીજકોશીમિથ માયા દુરાશયા ।
ઉપતાપકરીં નિત્યં ન ત્યજન્તિ શરીરિણ ॥ ૩ ॥

બુઘ્ન તુપોદકેનેષાઙ્ગનેનેષ સિતાશુકમ ।
નિર્મલોઽપિ ગુણપ્રાપ્તો લોભેનૈકેન દુષ્યતે ॥ ૪ ॥

વધાયા મધકારાયા ચત્વારો યામિકા ઇત્ય ।

યાયજ્ઞાગ્રતિ પાર્શ્વેસ્વાસ્તાયન્ મોક્ષ હુતો નૃણામ્ ॥૨૧॥

અર્થાત્—આશ્વર્થ છે કે મુગ્ધજીવો વટવૃક્ષની માફક કોંધને વધારે છે, કે જે પોતાના વધારાનું જડમૂળથી લક્ષ્ય કરે છે અર્થાત્ વટવૃક્ષ જે જગ્યામાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ જગ્યાને પામમાન કરી નાખે છે, તેજ પ્રમાણે કોંધ પણ જેના શરીરમા ઉત્પન્ન થાય છે, તે માણસના નોંઘી અને માસને નષ્ટ કરી નાખે છે (૧) જેની રીતે હાથી ઉપર ચડેના માનતો ખીજાઓને કાંઈપણ ગણતા નથી, તેવી રીતે માન ઉપર આરૂઢ થએલા અને મયાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા માણસો કોંઈને પણ ગણતા નથી (૨) હુમેશા ઉપતાપને કરનારી અને કવચના ખીજ જેની માયાને દુષ્ટ આશ-યનાળા મનુષ્યો ઓળખતા નથી કવચના ખીજ શરીરે લાગવાથી શરીરે ચટપટી થાય છે, અતે શરીર સૂજી જાય છે, અને મનુષ્ય આત્યન્ત દુઃખી થાય છે, તેજ પ્રમાણે માયા કરનાર માણસ પણ રાત્રિ ગિસ આતરિક દુનિયા સશક રહે છે અને નિરાતે ઉત્તો નથી (૩) ગાજના પાણીથી જેમ દૂધ અને અજન (કાગળ) વડે જેમ સફેદ વસ્ત્ર દૂષિત થાય છે, તેમ લોભ વડે સમરત ગુણો દૂષિત થાન છે (૪) પૂર્વોક્ત ચારે કપાયો ભવરૂપ દેહખાનામા રહેલ જીવોના ચોડીછરો છે તેઓ જ્યાં સુધી શરીરમા જન્મતા છે, ત્યાં સુધી જીવોનો સસારગરાગ્દમાથી છુટકારો નથી તા પર્મ એ છે કે કપાયોની મદતા સિવાય વરાગ્ન થતો નથી, વૈરાગ્ય વિના તપ અને ક્રિયા થાય નહિ તપ વિના પ્રાચીન કર્મોનો ક્ષય થતો નથી (૫) કર્મ પ્રખ્યાવિના સસારરૂપ કારાગૃહમાથી મુક્તિ થઈ શકતી નથી કર્મ કરે તે કાંઈ ન કરે, જુઓ તેના વડે જીવોની કેવી ક્ષણિક દશા થાય છે —

સૌંદર્યેણ સ્વકીયેન ચ યથ મદનાયતે ।

પ્રસ્તો રોમેણ ઘોરેણ કઙ્કાલયી સ યથ હિ ॥ ૧ ॥

ચ યથ ચ્છેકતાભાજા વાચા વાચસ્પતીયતે ।

કાલાન્ મુહુ સ્થલઙ્ગિહ સોઽપિ મૂઢાયતેતરામ્ ॥૨॥

ચારુચદ્વયમણશક્ત્યા યો જાત્યતુરગાયતે ।

ઘાતાદિભગ્નગમન પદ્મગૂયતે સ યથ હિ ॥ ૩ ॥

હસ્તેનોજાયમાનેન હસ્તિમહ્લાયતે ચ ય ।

રોગાચક્ષમહસ્તત્વાત્ સ યથ હિ ડુળીયતે ॥ ૪ ॥

દૂરદર્શનશક્ત્યા ચ ગૃધ્રાયેત ચ યથ હિ ।

પુરોઽપિ દર્શનાશક્તેરન્ધાયેત સ યથ હિ ॥ ૫ ॥

ક્ષણાન્નમ્યમરમ્ય ચ ક્ષણાન્ન ક્ષમમશ્નમમ્ ।

ક્ષણાદ્ દુષ્ટમદુષ્ટ ચ પ્રાણિના વપુરપ્યહો ! ॥ ૬ ॥

અર્થાત્—પોતાની સુદરતા વડે કરીને જે પુરુષ કામદેવની માફક આચરણ કરે છે, તેજ પુરુષ ઘોર રોગો વડે વેરાએનો રહી દાડકાની માગા જેવો દેખાતો છે (૧) જે ચતુરાષ્ટવાળી બાપા વડે બલસ્પર્શિતા જેવો હોય, તે પણ કાળના પ્રભાવના વારવાર સ્થ નિત દુઃખનાગો બની મૂકી દેવાને પામે છે (૨) સુદર આવાની શક્તિ વડે જે જાતિવત વેડાનું અનુકરણ કરે છે, તેજ પુરુષ વાણુ આા રોગોવડે આતવાની સમિતથી હીન થઈ પાગન પુરુષની ન્શાને પ્રાપ્ત થાય છે (૩) પરાક્રમવાળા માનુસ વડે જે મનુષ્ય, મહા જગ વન નાથ છે તેજ પુરુષ રોગો વડે અસમયે દાયકાનો ચવાથી ડૂહા ॥ ચતુર્થમા ચતુર્થ છે (૪) દુરવ્તાની શક્તિવડે જે ગૃધ્ર પદ્મી ॥ માફક દેખી શકે છે, તેજ માનુસ અન્ય સમયે આગળ રહી પદાય ॥ દુષ્ટ નસકિતમા હીસરવ ચવાથી આધ્યાત્મિક દશાને

પામે છે (૫) અહો ! પ્રા ધિ મોનુ શ ર દાણુગારમા રમાણુક અને દાણુગારમા બેલાળ, લાણુમા સમય, તો દાણુમા અમમય, નાણુમા દષ્ટ અને દાણુમા અદષ્ટ એટલે વિનશ્વર રરમાવવાળુ થઈ ગય છે (૬)

— શરીરની સાર્થકતા —

આ દૈનિક, પરંતુ ધાર્મિક પુરોને માટે ધણા ઉપયોગી શરીરની સાર્થકતા કરવી, એ ધણજ જરૂરનું છે શરીરની સારી ગિતિમા તપસ્યાનિ ઢાંચો થઈ શકે છે, પરંતુ આ શરીરની સાર્થકતા ત્યારેજ કરી શકાય છે, કે જ્યારે આ શરીરની અસ્થિરતા અને અપવિત્રતા સમજનામા આવે આ બે બાબતોને સમજનારો માણસ જરૂર આ શરીરને સાર્થક કરવા પ્રયત્ન કરશે

અસ્થિરતા

શરીરની સ્થિતિ સર્વેના દૈનિક છે દૈનિક શરીરવડે અદૈનિક કર્મબંધ કરી છવે બારે દુર્દશા પામે છે માટે શાસ્ત્રકારો ગતાવે છે કે, હે ભન્ય ! તુ જે શરીર માટે કર્મબંધ કરે છે, તે શરીર તાર નથી, હજારો ઉપાય કરે, તો પણ તે તાર કદાપિ થવાનું નથી, જ્યારે શરીર પણ તાર નથી, તો અ ય વસ્તુ ઉપર તુ જે મોહ કરે છે, તે વૃથા છે એક સસારના સર્વ પદાર્થો અનિત્ય છે જુઓ.

अनित्य सर्वमप्यस्मिन् समारे वस्तु यस्तुत
मुधा सुखलवेनापि तत्र मूर्च्छां शरीरिणाम् ॥ १ ॥
स्यतोऽन्यतश्च सर्वाभ्यो दिग्भ्यश्चागच्छदापद ।
मृतान्तदन्तयन्त्रस्था कष्ट जीयन्ति जन्तव ॥ २ ॥

यस्मिन्मारेषु देहेषु यथास्वदत्यनित्यता ।
 रम्भागर्भसगर्भाणां का कथा तर्हि देहिनाम् ॥ ३ ॥
 अस्मारेषु शरीरेषु स्थेमान यश्चिकीर्षति ।
 जीर्णशीणपलालोत्थे चञ्चापुसि करोतु म ॥ ४ ॥
 न मन्त्रतन्त्रभैषज्यकरणानि शरीरिणाम् ।
 प्राणाय मरणव्याघ्रमुखकोटरवासिनाम् ॥ ५ ॥
 प्रथमं मानं पुरुष प्रथमं प्रसते जरा ।
 ततः कृतान्तस्त्यरते धिगहो ! जन्म देहिनाम् ॥ ६ ॥
 यथात्मानं विजानीयात् कृतान्तपश्यति नम् ।
 को प्राप्तमपि शृणुयात् पापकमसु का कथा ॥ ७ ॥
 समुत्पद्य समुत्पद्य विपद्यन्तेऽप्सु बुद्बुदा ।
 यथा तथा क्षणेनैव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ८ ॥
 आदय नि स्वं नृपं रङ्गं न मूर्खं सज्जनं बलम् ।
 अधिशेषेण सहर्षु समयतीं प्रवर्तते ॥ ९ ॥
 न शुण्णस्य दाक्षिण्यं द्वेषो दोषेषु यास्ति न ।
 दयामिषदरण्यानि विट्पत्यन्तको जनम् ॥ १० ॥
 इदं तु मास्म शङ्ख्यं तुशालैरपि मोहिता ।
 कुतोऽप्युपायत कायो निरपायो भवेदिति ॥ ११ ॥
 ये मेद दण्डसात्कृतुं पृथ्वीं वा छत्रमात् क्षमा ।
 तेऽपि प्रातु स्वमन्यथा न मृत्यो प्रभविष्णव ॥ १२ ॥
 आ कीटादा न देवद्वान् प्रभाषन्तकशासने ।
 अनुगम्यते न भाषेत कश्चित् कालवञ्चनम् ॥ १३ ॥
 पूर्वपा चेत् कश्चित् कश्चित् जीवनं दृश्येत धीमन ।
 न्यायपथातीतमपि स्यात् तदा कालवञ्चनम् ॥ १४ ॥

અર્થાત્—આ અસાર સસારમા અવભાવથીજ સર્વ વસ્તુ અનિત્ય છે. વૃથા સુખનો લેશમાત્ર હોવા છતાં પણ, તેને વિષે પ્રાણીઓની મૂઝાં છે (૧) પોતા ચક્રી, અન્ય ચક્રી, તેમજ સર્વ દિશાઓ ચક્રી જેને વિષે આપદાઓ આવ્યા કરે છે, એવા જીવો યમરાજના માતરૂપ યત્રમા રહ્યા છતાં, કષ્ટવડે જીવે છે તાત્પર્ય એ છે કે દાત વચ્ચે આવેલી ચીજ જ્યાં મુડી દાત બેગા થયા નથી, ત્યાં સુધીજ સાધુત છે, તેમ ફૂર કાળના કરાળ દાનની વચ્ચે મનુષ્યનું જીવન રહેતું છે, જરા દાત બેગા થાય કે, તરત બાર વાગી જાય છે. (૨) વજ્રહયભનારાય સધવજીવાળા શરીરમા પણ અનિત્યતા આક્રમણ કરી રહી છે, તો પગી કેનના મર્મની સમાન નિર્બળ અને કામગી શરીરવાળા પ્રાણીઓ ઉપર વૃદ્ધાવસ્થા હલ્તેને કરે, એમા નવાઈજ શી ? તાત્પર્ય એટલુંજ કે ભરત ભૂતિ અને નન, રામ, મુધિષ્ઠિ જેવા મહાપુરુષો જરાગ્રસ્ત થયા તો બીજાનું તો કહેવુંજ શું ? (૩) આ અસાર શરીરની અદર જે સ્થિરતાને આહે છે, તે પુરુષ જૂના અને સડેલા વાસથી બનાવનામા આવેલા એક તૃણમય પુરુષમા પુરુષશુદ્ધિ ધારણ કરે છે (૪) મરણ રૂપ વાવના સુખના કોટગમા (પોનાણુમા) નિવાસ કરનારા પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવામા મત્ર, તન અથવા ઔપધ પણ સમર્થ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધના મોળમા સપડાએતો જીવ બચવા પામે નહિ, તેમજ યમરાજના પળમા સપડાએલો પ્રાણી મન, તન, કે ચતુર ડાકટરોના ચતુર ઉપાયોથી પણ બચવા પામતો નથી, (૫) પ્રાણીઓના જીવિતને અહો ધિક્કાર છે કારણ કે વધતા એવા પુરુષને પ્રથમ વૃદ્ધાવસ્થા ગ્રસ્ત કરે છે ત્યાર બાદ યમરાજ ઉપાડી જવાને વણીજ ઉવાવળ કરે છે કહેવાનો સાર એ છે કે—પ્રથમ તો જીવન આયુષ્ય મો વર્ષે, તેની અદર વળી કેલોડ સાગ તો ગેરસમજણની અદર આવ્યો જાય છે, કેટલાએક ભાગમા

યોવનની ઉમરતા આવીને ઘેરો ધાને છે અમુક ભાગ કુટુંબના પોપણમાં જાય છે તેટલામાં તે પટ્ટાવસ્થા આવી પહોંચે છે કે દુરતજ કાળ મહારાજના ભાગ્યેજ ૬૦ ૭૦ વર્ષ થતા થતા ફાળીઓ કરી જાય છે, (૬) જો પ્રાણી પોતાને કાગળના વર્ગીભૂત થયેના જાણવા ભાગ્યવાળી બને, તો ક્યો માણસ કવજ પણ ચઢણ કરે? અથાત્ ખાનાનું પણ આડું નહિ તો પાપક્રમનો ક્યાજ રી? જેમ પરપોટા પાણીમાં ઉત્પન્ન થઈ થઈને રિનાસ પામે છે તેમ પ્રાણીઓના શરીરો ફાલ્ગુવારમાં નાસ પામે છે, (૮) તરંગરેટો કે ગરીમ હો, રાગ હો કે રક હો, પડિન હો વા મૂર્ખ હો, સજ્જન હો વા દુર્જન હો, પરંતુ યમરાજ તમામનો પક્ષપાતરહિત સહાર અવશ્ય કરવાને પ્રત્યમાન થાય છે (૯)

જેમ વનનો અગ્નિ અમુક ઉપર રાગ અને અમુકની ઉપર દ્રોણ ધારણ કર્યા સિવાય આખી અટ્ટીને ભસ્મસાત્ કરે છે તેમ કાળ પણ મુણેમાં દાક્ષિણ્ય રાખતો નથી અને દાવાનગની માફક મનુષ્યનો અત્ લાવે છે (૧૦) કુશાલવડે મોહિત થયેલા હે પુરો! તમારે પણ એવી આશંકા તો કદિ કરવીજ નહિ કે કાંઈ પણ ઉપાય વડે કરીને મારી કાઢા નિષ્પદ્રવ થશે. (૧૧) જે પુરો મેરનો હડ બનાવવા અને પૃથ્વીને છત્રની માફક ધારણ કરવા સમર્થ હતા, તેઓ પણ પોતાને અને અન્યને કાગથી બચાવી શક્યા નથી (૧૨) કાગથી લાઈ ઈંદ મહારાજ પથેત સવત્ર કાળ મહારાજના સાસનનો સમર્થ અમલ થઈ રહ્યો છે ઉન્મત્ત સિવાય કયો ગણો પુણ્ય કાંઈપણ રીતે કાળને હમવાનું બોલે અથાત્ કાળને કાંઈ હગી શકે નહિ (૧૩) કાંઈએ પણ પૂર પૂર પોમાના કાંઈપણ પુણ્યને કાંઈપણ ઠેકાણે જો જીવતો જોયો હોય, તોજ ન્યાયમાર્ગથી વિરૂદ્ધ એનું જો કે કાળને હમવાનું કામ છે,

તો પણ તે સહી શકે, પરંતુ તેમ જનતું નથી, માટે કાળને
ફગવાનું કામ ન્યાયમાર્ગથી વિરૂદ્ધ છે (૧૪)

કાળે કોઈને છોડ્યા નથી અને છોડશે પણ નહિ તત્ત્વવેતા-
ઓએ કૃતાન્ત અથવા કાલિનું નામ સર્વભક્ષી અથવા મમવર્તી
એટલે નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તનાર તથા સર્વભક્ષી એટલે સર્વતુ
ભક્ષણ કરનાર કહેય છે, કારણ કે તેને દાક્ષિણ્ય નથી તેમજ તેના
ઉપર કોઈના દાન પણ નથી, કે જેથી કરીને તે પોતાના કાર્યથી અટક
જગતમા ભદ્રિક પ્રાણીઓને ભરમાવવા માટે એવા કેટલાક ગપાટા
ચાલે છે કે, 'અમુક પુરુષ રાત્રે અમુક સ્થાનમા આવે છે આવીને
કથા કરે છે, અથવા અમુકને બણાવે છે, કારણ કે તે પુરુષ
જીવનમુખ્ય છે,' વિગેરે બાધઓ ! આવી કલ્પના કોઈ પણ રીતે
અનુભવમા આવી શકે તેવી નથી કદાચ જૂત, પિચાય, બહારાક્ષસ
વિગેરે થઈ બને ખર્મટન કરે, પણ તેજ સરીરથી પાણુ આવવુ
અથવા તેને માથે મૂલ્યુ નથી, એમ માનવુ, તદ્દન ભમમૂલક છે
આયુષ્ય પૂર્ણ થતા ઈશ્વર નામધારી પુરુષોને પણ કરાળ કાળે
છોડ્યા નથી શ્રીમદ્વાલીર સ્વામીના નિર્વાણ સમયે દંદ્ર મહારાજે
પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે 'હે પ્રભો ! આપનુ આયુષ્ય થોડુ
વધારો, જેથી આપના ભક્તોને ધર્મધ્યાનમા પીડા કરનાર ભરમ-
મહ નડે નહિ' આ વખતે ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું — 'હે ઇન્દ્ર !
એ વાત કદી પણ જની નથી, જનતી નથી અને જનવાની પણ
નથી' વાયનાર ! વિચારવાનો સમય છે કે આનું નામજ મથાર્થ-
વાદિત્વ તેનો મથાર્થ વક્રત્વનો ગુણ જો અન્યમા હોત, તો પૂર્વો-
ક્ત નિર્મૂલ ગપાટા ચાલત નહિ ધારો કે કોઈ ચતાવે, તો તેને
કોઈ માનત નહિ કરામ કાળપિચાયે કોઈને પણ છોડ્યા નથી
મદાન મદાન ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, જંગદેવ અને પ્રતિવાસુદેવ વિગેરે

સખ્યાખ્યે આ દુનિયાપર થયા અને ગયા કોઈ અમર થયો નથી
અમર (દેવ) પણ સ્વાયુષ્ય ક્ષય થયે અનનક્રિયા કરે છે તો
ધતરપ્રાણીઓની તો વાતજ શી ? કાળની વિશેષ કીર્તિમા નીચેના
શ્લોકો પણ ખાસ મનન કરવા લાયક છે —

સત્સારોડય ચિપન્થાનિરસ્મિન્નિયતત સત ।

પિતા માતા સુહૃદ્ગન્ધુરન્યોડપિ શરણં ન દિ ॥ ૧ ॥

इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्यत्र यन्मृत्योर्वांति मोक्षरम् ।

अहो ! तदन्तकातङ्गे व शरण्य शरीरिणाम् ॥ ૨ ॥

पितुर्मातु स्तुભ્રાંતુસ્તમયાના ચ પશ્યતામ્ ।

अन्नाणो नीयते अन्तु कर्मभिर्यमसन्नि ॥ ૩ ॥

शोचति स्वजनानन्त नीयमानास्वकर्मभि ।

नेष्यमाण तु शोचति नात्मानं मदयुद्धय ॥ ૪ ॥

સંસારે હુ મદાવાગ્નિજ્વલજ્વલાકરાલિતે ।

यने मृगाभवस्येव शरण नास्ति देदिन ॥ ૫ ॥

अष्टाङ्गेनायुर्वेदेन जीघातुभिरथाङ्गदै ।

मृत्युञ्जयादिभिर्मन्त्रैश्चाण नैवास्ति मृत्युत ॥ ૬ ॥

સહગપઞ્જરમધ્યસ્યચતુરઙ્ગચમૃત ।

रङ्गयत्पृष्यते राजा हठेन यमकिङ्करै ॥ ૭ ॥

यथा मृत्युप्रतीकार पशुषो नैव जानते ।

चिपन्थितोऽपि हि तथा धिक् प्रतीकारमूढता ॥ ૮ ॥

येऽसिमात्रोपकरणा कुर्वते क्षમામકण્ટકામ્ ।

યમમુમ્હુમ્હીતાસ્તેડબ્યાસ્યે નિદધતેડહ્યુલી ॥ ૯ ॥

મુત્રીનામવ્યપાયાત્તામધારાપમેર્મનૈ ।

જ શક્યતે જ્ઞાતાતસ્ય પ્રતિવર્તુ વદાચન ॥ ૧૦ ॥

અશરણ્યમહો ! વિશ્વમરાજકમનાયકમ્ ।

સદેતદ્વપ્રતીશાર્દ યસ્યતે યમરત્નમા ॥ ૧૧ ॥

ચોડપિ ધર્મપ્રતીશારો ન મોડપિ મરણ પ્રતિ ।

શુભાં ગતિ દદાતમ્નુ પ્રતિવર્તેતિ કીર્ત્યતે ॥ ૧૨ ॥

પ્રમત્તયાલ્મબળોપાયમાદાયાક્ષયશર્મણે ।

વતુર્યપુરુષાર્થાય યતિતત્ત્વમહો ! તત ॥ ૧૩ ॥

અર્થાત્—આ સસાર વિપત્તિઓની જેક ખાજુ છે, તેમા પડેલા પ્રાણીઓને મતા, પિતા, મિત્ર, ભાઈ અને અન્ય કોઈ પણ સરજુ નથી, સરજુ છે નો તે કેવળ ધર્મ જ ૧ દેવ અને ઉપેન્દ્રાદિક પણ નુપુના વિગપજૂત સહ પડે છે, તે વમરાજના બધ મળી બચતા માટે પ્રાણીઓને સરજુ સેવા રેખ કોણ છે ? અર્થાત્ કોઈય નથી ૨

માતા, પિતા, ભાઈ, બેન, નથા પુત્રોના રેખતા, સરજુ રહિત છતા, કર્મપડે કરી વમરાજના રહેાણુ પ્રભે સહ જગાય છે ૩

પોતાના કર્મ પડે કાગધમને પામતા સ્વજન પરિવારનો રેખ મરજુકેવાગા સોજો કરે છે, પરંતુ તેઓ પેનાને પણ કોઈ સહ જગી, તેનો રેખ કરતા જાણીના નથી ૪

હુ જ સાચાનગની જગતી જ્ઞાતાશી, બધકા એવા આ સસારમા, જેવી મીઠે વનમા મનમા જાગતુ કોઈ સરજુ નથી, તેની મીઠે પ્રેમિયેજુ રહજુ કન્યા કોઈ નથી ૫

અણામ નિમિત્ત, આયુર્વેદ, જીવનપ્રદ ઔષધ અને મૃત્યુજ-
વાદિ મંત્રાવડે પણ મૃત્યુથી બચાવું નથી સારાણ કે મૃત્યુના
સમયે ગમે તેવા ડાક્ટરોનું ગમે તેવું ઔષધ અથવા શાંતિપાણીદિ
બલે દુનરો ઉપાયો કરો, પરંતુ મૃત્યુ હઠવાનું નથી, એ વાત સર્વ
કાંઈ બલે ॥ ૬

તસવારવાળા પાજરોમા પેટેલો હોય, હાથી, ઘોડા, રથ અને
પાયદળરૂપ ચતુરંગ સેનાથી બલે વીટાએલ હોય, પથ્થુ, ચમરાળના
કિ કરો રાજાને પણ રાકની માફક હઠથી લઈ જાય છે ७ જેમ
પશુઓ મૃત્યુથી બચવાના ઉપાયને બાજુતા નથી તેમ વિદ્વાનો
પણ મરણને દૂર કરવાનો ઈલાજ બાજુતા નથી ધિક્કાર છે ઇલાજ
સબંધીના અબાજુપણને ! ૭

મોટા મોટા ધન્ય તરિ જેવા વેણો, મંત્રવાદિયો અને તંત્રવા-
દિયો વિગેરે કળાકુશળ લોકો આ પૃથ્વીપીઠ ઉપર ધણા થયા,
પરંતુ તેઓનું કાળની આગળ કાંઈ ચાલ્યું નથી વર્તમાન કાળ-
મા પણ જઈ વસ્તુઓ (ખચ મહાબૂત) ઉપર, જેની ભુદ્ધિએ
ભારે કાળૂ મેળવ્યો છે, તથા નવા નવા પ્રયોગોથી જનસમૂહને
ચક્રિત કર્યો છે, ફોટોગ્રાફ, ફોનોગ્રાફ, ટ્રામ, રેલ, તાર મોટરકાર
વિગેરે અનેક વસ્તુઓ શોધ ખોળ કરી શોધી કાઢી છે એટલુંજ
નહિ, પરંતુ જેઓની ભુદ્ધિ વરસાદને નિયમિત સ્થાન ઉપર વર-
સાવવા કોશીય કરી રહી છે, અને તેમા અમુક અશે ફાવી પણ
ચકયા છે, વળી વિદ્યાધરની માફક મત્ર તંત્ર સિવાય વિમાનો
પણ ચલાવે છે, તેવી પાશ્ચાત્ય પ્રજા જો કે કાંઈ પણ કરી ચકી,
છતાં મૃત્યુજયનો મત્ર મેળવી ચકી નહિ અને ચકશે પણ નહિ,
આ લેખ લખાઈ રહ્યો હતો, તે વખતે આપણા રાજરાજેશ્વર
સપ્તમ એડવર્ડ કાળ ધમ પામ્યા હતા, જેને માટે દુનિયા શોક-

મરત મર્ધ હતી, હજારો દેશના રાજાઓ અને ગૃહસ્થો જેમના શરીરની ક્રિયા પર ગયા હતા. ઔષધિના પ્રયોગોથી શરીર જરા પણ દુર્ગંધ ન મારે, અને તેવું ને તેવું જ દેખાય, તેવી રીતે ડાક્ટર બહાદુરોએ તેને એક જીવનમા રાખ્યું હતું, છતાં તે ડાક્ટર મહારાજો પણ આપણા આ મહાન્ રાજરાજેશ્વરની જીવનરક્ષામા ફાવી શક્યા નહિ તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, કાળના પળમાથી પ્રાણીઓને કોઈ પણ હોડાવી શકતા નથી ૮

જે ક્ષત્રિયપુત્રો તલવાર માત્ર ચઢની સહાયથી પૃથ્વીને નિષ્કટક કરે છે, તે ક્ષત્રિય બચ્ચાઓ પણ ચમરાજની બકુટીના વિકારમાત્રથી લયભીત બની પોતાના મોઢામા આગળાઓ ધારે છે ૯

નિબપાપાયરણ મુનિઓના, તલવારની ધારા દુષ્પ્ર મતોવડે કરીને પણ કાળનો પ્રતિકાર કોઈ રીતે શક્ય નથી ૧૦

અહો ! આ વિશ્વ સરણ રહિત, અરાજક, અનાયક અને પ્રતીકાર રહિત જણાય છે, કારણ કે, તેને કાલરૂપ રાક્ષસ ગળા ભાય છે ૧૧

કેવળ ધર્મ એક પ્રતીકાર કહી શકાય, તે પણ મરણ પ્રતિ તો નહિજ, ફક્ત શુભ ગતિને દેનાર ધર્મ હોવાથી તેને પ્રતીકાર તરીકે ગણવામા આવે છે, કારણ કે ધર્મિષ્ઠપુરુષોને પણ કાળ હોડતો નથી ૧૨

હવે કાળને શકા યશો કે—કાળનો પ્રતીકાર કોઈ રીતે છેજ નહિ, તો પછી જીવોની મુક્તિ કેમ થઈ અને યશો ? તેના સમાધાનમા તેરમા સ્લોકમા કહે છે કે—દીક્ષારૂપ ઉપાય મહત્ત્વ કરીને અક્ષય સુખ જેમા રહેલું છે, એના નિર્ણય પુરુષાર્થ—મોક્ષને માટે

પ્રયત્ન કરવો. જેથી કાળનો જય થયે અને જીવ અનુપમ સુખનો વિભાગી બનશે ૧૩

અપવિનતા

પૂર્વોક્ત ન્યોક્ષાની વ્યાખ્યાથી સિદ્ધ થયું કે આ શરીર નાશ થવાવાળું અને અશરણ છે, વળી તે અપવિત્ર પણ છે, તેને માટે જુઓ.—

રમાત્મગૂમાસમેદોઽસ્ત્યમજ્ઞાશુભાન્નવર્ચસામ્ ।
અશુચીના પદ કાય શુચિન્થ તસ્ય સત્કૃત ? ॥ ૧ ॥
નયન્નોત્તમઘદ્વિસ્તરસનિ સ્યન્દપિચ્છિત્તે ।
દેહેઽપિ શૌચસવરૂપો મહામોદ્ધવિમૃન્મિતમ્ ॥ ૨ ॥
શુદ્ધશોણિતસમૂતો મલ્નિ સ્યન્દવદ્ધિત ।
ગર્ભે જરાયુસછન્ન શુચિ કાય કથં ભવેત્ ? ॥ ૩ ॥
માતૃજગ્ધાન્નપાનોત્થરસનાડીક્ષમાગતમ્ ।
પાય પાય વિયુદ્ધ સન્ શૌચ મચેત કસ્તનો ? ॥ ૪ ॥
દોષધાતુમલાકીર્ણે કૃમિગણ્ડુપદાસ્પદમ્ ।
રોગભોગિગણૈર્જગ્ધ શરીર કો વદેદ્દુચિ ? ॥ ૫ ॥
સુસ્નાદુન્યન્નપાનાનિ ક્ષીરેક્ષુચિકૃતીરપિ ।
મુક્તાનિ યથ વિષ્ણાય તચ્છરીર કથ શુચિ ? ॥ ૬ ॥
વિલેપનાયમાસક્તસુગધિર્યક્ષકદમ્ ।
મલીભવતિ યત્રાશુ કથ શૌચ તત્ર વદ્મણિ ? ॥ ૭ ॥
જગ્ધ્યા સુગન્ધિ તામ્બૂલ સુપ્તો નિશ્ચુત્થિત પ્રગે ।
ઝુગુપ્સતે યકત્રગન્ધ યથ કિં તદ્વપુ શુચિ ? ॥ ૮ ॥

સ્વત સુગન્ધયો ગન્ધધૂપપુષ્પસૂગાદય ।
 યત્સદ્ભાદ્ યાન્તિ દૌર્ગન્ધ્ય મોડપિ કાય શુચીયતે ॥૧૧॥
 અમ્યત્તોડપિ વિલિપ્તોડપિ ધૌતોડપિ ઘટ્કોટિભિ ।
 ન યાતિ શુચિતા કાય શુણ્ઢાઘટ ઇયાશુચિ ॥ ૧૦ ॥
 મૃજ્જલાનલગતાશુસ્નાનૈ શૌચ ડદન્તિ ચે ।
 ગતાનુગતિયૈસ્તૈસ્તુ યિદ્ધિત તુપત્ત્વળ્ડનમ્ ॥ ૧૧ ॥
 તવનેન શરીરેણ કાર્ય મોક્ષફલ તપ ।
 દ્ધારાઘ્ધે રત્નઘટ્ટીમાન અમારાત્મારમુદ્ધરેત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થાત્—રસ, રૂધિર, માસ, મેદ, દાડકા, મળા, શુક્ર, આતરડા અને નિદારૂપ ખરાગ પદાર્થોનુ ધ્યાન આ કાયા છે, તેક તે કાયામા પવિત્રપણુ કયાથી દેખે ? ૧

નાદારોમાથી નિકળતા ખરાગ રસના અગ્વાવડે કરીને ક્રિચ્ચડવાળા દેહમા જોયનો વિચાર કરવો, તે પણુ મહામોહની નિમનાજ છે ૨

વીર્ય અને રૂધિરમાથી ઉત્પત્ત થએન, મળના અગ્નિથી વૃદ્ધિ પામેન, તેમ ગર્ભમા જોરથી ઢકાએન, એણુ શરીર પવિત્ર કેમ હોઈ શકે ? ૩

માતાએ ભક્ષણુ કરેલ અન્ન અને પાણીથી ઉત્પન્ન થએલો રસ નાડીઓમા જવાથી અનુક્રમે બનેલા, દૂધને પી પીને વૃદ્ધિગત થએલ શરીરને કોણુ પુરૂષ પવિત્ર માનશે ? ૪

દોષ (વાત, પિત્ત, કફ) ધાતુ (રસ, રૂધિર વગેરે સાત,) તથા મલથી વ્યાપ્ત, તેમજ નાના અને મોટા કૃમિઓનુ સ્થાન

અને રોગ રૂપી સર્પોના સમૂદોવડે કરીને ડાબવામા આવેલા એવા આ શરીરને કાણુ પવિત્ર કહી શકશે ? ૫

૩૬। સ્વાદિષ્ટ અન્ન, પાન, દૂધ અને શેનડીનો રસ તેમજ વિગ્રમ વિગેરે ખાવામા આવે, તોપણ વિષ્ઠા થાય છે, તો તે શરીર પવિત્ર કેમ કહેવાય ? ૬

વિલેપનને માટે લગાડવામા આવેલો મુગધિ કેશરનો ફાંચ પણ કાણુવારમા મલીન થાય છે, તોપણ તે શરીરમા પવિત્રતા ક્યા રહી ? ૭

સુંદર તાજૂન ખાઈને રાત્રિમા સૂઈ ગયેલ પુરુષ પ્રાતઃકાળમા હમારે ઉઠે છે, ત્યારે મુખની ગંધ ખરાબ આવે છે, તો તે શરીર પવિત્ર કેવી રીતે ? ૮

સ્વભાવથીજ મુગધિત એવા જે ગંધ, ધૂપ, પુષ્પમાના આદિ પદાર્થો પણ શરીરના સગથી દુર્ગંધિતાને પામે છે, તો તે શરીર પણ શુ પવિત્રતાનું આચરણ કરે છે ? ૯

તેન વિગેરેથી મદન કરવામા આવેનો, ચંદન વિગેરેથી વિલેપન કરેનો, અને કરોડો જળના ધડાવડે ધોયેનો પણ આ દેહ અપવિત્ર મદિરાના ઘટની માફક પવિત્ર થતો નથી ૧૦

માત્રી, જન, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્યના કિરણો, અને સ્નાનથી શરીર પવિત્ર થવાનું જે લોકો જતાવે છે, તે ગતાનુગતિક મનુષ્યો ફોતરા ખાડે ૧૧

શરીર, સ્વભાવથીજ મદિરાના ઘટની માફક અશુદ્ધ છે, તે કાંઈ પ્રકારે શુદ્ધ થનાર નથી તથાપિ જળ જતુ સમાન કેટલાએક પુરો ખાતા, પીતા, હંચતા, ચૂંચતા જળસ્નાનવડેજ દેહશુદ્ધિ

માને છે, તથા તેમા ધર્મ માને છે. આવા પુરુષો કેટલા બધા સમિત છે, તે વિચારવાનું છે જળમા પણ અમુક જાતના રજીવો છે, તે વાત આખાવગોપાનના ધ્યાનમા આવેલી છે, છતાં જળનો દુદ ઉપરાત બચ કરતા કરતા નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ પરિમિત જળ વાપરનાર જૈન મુનિઓની નિદા કરવા ચૂકતા નથી જો તત્ત્વદષ્ટિથી વિચાર કરવામા આવે, તો જૈન મુનિઓના તમામ બ્યવહાર પરાપકારને માટે જ જાણી શકે તે કષ્ટ પરપરા વહન કરી અન્યને સુખ કરનાર થવું, તે શુ ઓછુ આશ્ચર્યજનક છે ? નહિ તો સ્નાન વિલેપન, તેલાબ્યગન, દન્તધાવન, ધૂપ, દીપ, તાબૂલાદિ સુખવાસ, પત્થકાદિપર શયન અને પખાથી પવન લેવો ઇત્યાદિ સુખના સાધનો કોને વસ્તુ નથી ? અર્થાત્ તે તમામ જાળતો મોક્ષાભિલાષિ જીવો સિવાય આખી દુનિયાને બંધાવી છે.

વળી શાસ્ત્રકારોનું એક એ પણ વચન છે કે— 'બ્રહ્મચારી સદા સુચિ' આ વાક્ય પ્રમાણે સાધુઓને સ્નાન વિલેપનાદિની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે દેવપૂજાદિ નિમિત્તે સ્નાનક્રિયા કરવી પડે, તે ગૃહસ્થોને માટે છે તે સ્નાન પણ પરિમિત જળવડે નિર્જંતુક સ્થાનમા વિવેક પૂર્વક કરવાનું કહ્યું છે, પરંતુ એવું તો કોઈ રીતે ઉચિત નથી, કે કૂવા, વાવ, તળાવ અને નદીમા પડી જળજંતુઓને ત્રાસ પેદા કરી પવિત્ર થવું ! અન્ય જીવોને ત્રાસ ઉપજાવનાર પુરુષને શાન્તિ કેવી રીતે મળશે ? હિંદુધર્મમા પવિત્ર અને પ્રામાણિક ગણાતી મનુસ્મૃતિમા પણ શુચિના સબંધમા નીચે પ્રમાણે વિપરીત જાન કરાવનારા શ્લોકો આપેલા છે જુઓ —

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयो सप्त दातव्या, मृद शुद्धिमभीप्सता ॥ ૧ ॥

પત્તચ્છોચ ગૃહસ્થાના ત્રિગુણં વ્રજ્જચારિણામ્ ।

ત્રિગુણ સ્યાદ્વ્રજસ્થાના યતીના તુ ચતુર્ગુણમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—શરીરની શુદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરુષે વિગમા માગીને એક લેપ દેવો, ગુલમાં ત્રણ ડાંગા હાથમાં દશ અને ત્યાર પછી બન્ને હાથો સાથે મેળવી માગીના સાત લેપ કરવા ૧

આ રોગચિકિત્સા ગૃહસ્થો માટે છે યજ્ઞચારીએ ગૃહસ્થો કરતાં બમણા લેપ કરવા, વાનપ્રસ્થોએ ત્રણ ગુણા અને યતિઓએ ચાર ગુણા લેપ કરના

બાઈઓ દહે જોવાનું છે કે, આ ઉપર કહેલા શ્લોકોથી વ્રજ્જચારી સદા ચુચિ એ વાક્ય તો હવેની અદરજ ઉડી જાય ॥ વળી આ શ્લોકોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે રિધિ કરનાર તો સાપ્રતમા માત્ર જોવામાં આવતો નથી, તો શુ તે તમામ અપવિત્ર સમજવા ? વળી યતિઓ (સાધુઓ) જે મનુસ્મૃતિના શ્લોકોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે રોગચિકિત્સા કરવા મેસશે તો, મારા ધાર્યા પ્રમાણે, તેઓને ચિરજીવનનો સમય પણ મળી શકશે નહિ વળી ધારો કે કદાચ બરાબર રિધિ કરશે, તો પણ અન્ય માણસ તો તેને શુદ્ધ થએના કબૂલ કરશે નહિ કારણ કે આ પ્રમાણે શુદ્ધ થએના સાધુનું થૂક કોઈ માણસ ઉપર પડશે, તો શુ તે સામે માણસ ગુસ્સે થયા નિના રહેશે ? કદાચ નહિ કદાચિત્ સાધુ જાણીને નહિ જોલે, તો પણ વ્યત કરણુમાં તો દુ ખી યશેજ તાત્પર્ય એ છે કે, કોડા ઘડાઓથી સ્નાન કરો હજારો નદી-કૂવાઓમાં ડૂબકીઓ મારો અને એ પ્રમાણે શુદ્ધ થઈ કોઈના ઉપર કાગળો કરો જૂઓ લગાઈ થાય છે કે નહિ ? કાયાને મદિરાના ઘટની અને ગદ્દકીના ગાડવાની ઉપમા આપી છે, તે સાચી છે માગી

અથવા જલાદય શરીરની શુદ્ધિ માનનાર ક્રેતરને ખાડે છે, એમ જે તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે, તે સર્વથા યોગ્ય છે ૧૧

તેજ કારણથી આ (અપવિત્ર) શરીરવડે, મોક્ષ છે કળ જેનું એવું તથા આદિ ધર્મરત્ન લેવું, તે સર્વથા ઉચિત છે સમુદ્રનું દૃષ્ટાન્ત એટલા માટે આપેન છે કે, જો કે, સમુદ્ર ખારો છે, તો પણ તેમાંથી ઉત્તમ રત્નો કાઢી લેવા યોગ્ય છે, તેજ પ્રમાણે આવા અશુચિ સગીર વડે પણ ધર્મકાર્ય કરવું યોગ્ય છે ૧૨

આ પ્રમાણે શરીરની સ્થિતિ ત્યારેજ સમજી શકાય તેમ છે, કે જ્યારે મનુષ્ય એમ સમજે કે- ' હું એકનો છું, ' ' મારું કાષ્ઠ નથી ' ' એકનો આત્મા છું ' ' એકનો જીવાનો છું ' આવી એકત્વભાવના લગ્નમા સ્થાપિત કર્યા સિવાય શરીર ઉપરની મમતા કદાપિ છૂટી શકવાની નથી માટે આ પ્રસંગે કહ્યું એકત્વભાવ નાનું મન્દિર તપાસીએ

એકત્વભાવના

પુત્રમિત્રકલ્પપ્રાદે શરીરસ્યાપિ સત્ક્રિયા ।
પરકાર્યમિદ સર્વં ન સ્વકાર્યં મનાગપિ ॥ ૧ ॥

પથ ઉત્પચતે જન્તુરેક પથ વિપચતે ।
કર્માણ્યનુભવત્યેક પ્રચિતાનિ ભવાન્તરે ॥ ૨ ॥

અન્યૈસ્તેનાર્જિત વિત્ત મૂય સંમૂય ભુજ્યતે ।
મ ત્વેકો નરકપ્રોઢે ક્ષિયતે નિજકર્મભિ ॥ ૩ ॥

દુ લ્લદાયામિમીષ્મેઽસ્મિન્યિતતે ભયકાનને ।
યમ્મમીત્યેક પયાસૌ જન્તુ કર્મવશીકૃત ॥ ૪ ॥

હૃદ જીવસ્ય મા મૂવન્ સહાયા ધાન્ધવાદય ।
 શરીર તુ સહાયથેત્ સુલદુ જ્ઞાનુમૂતિદમ્ ॥ ૫ ॥
 નાયાતિ પૂર્વમથતો ન યાતિ ચ મથાન્તરમ્ ।
 તત કાય સહાય સ્યાત્ સપેટમિલિત વયમ્ ॥ ૬ ॥
 ધર્માધર્મો સમાસન્નો સહાયાવિતિ ચેત્તિ ।
 નૈષા સત્યા ન મોક્ષેઽસ્તિ ધર્માધર્મસહાયતા ॥ ૭ ॥
 તસ્માદેકો ધમ્મમીતિ ભવે કુર્ષન્ શુભાશુભે ।
 જન્તુર્ધેદયતે ચૈતવનુરુપે શુભાશુભે ॥ ૮ ॥
 યક યય સમાદત્તે મોક્ષઞ્ચિયમનુત્તરમ્ ।
 સર્વસથઞ્ચિયરિદ્ધાદ્ દ્વિતીયસ્ય ન સમ્ભવ ॥ ૯ ॥
 યદ્વુ જ્ઞ મથસથઞ્ચિ યત્સુખં મોક્ષસમ્ભવમ્ ।
 યક યયોપમુદ્ધકે તદ્ ન સહાયોઽસ્તિ કશ્ચન ॥ ૧૦ ॥
 યથા ચૈવસ્તરન્તિન્ધુ પાર વ્રજતિ તત્ક્ષણાત્ ।
 ન તુ હરપાણિપાદાદિસયોજિતપરિગ્રહ ॥ ૧૧ ॥
 તથૈવ ધનદેહાદિપરિગ્રહપરાહ્મુલ્લ ।
 સ્યસ્ય યકો મયામ્ભોધે પારમાસાદયત્યસૌ ॥ ૧૨ ॥
 તત્સાસારિકસથઞ્ચ વિહાયૈવાયિના સતા ।
 યતિતવ્ય દિ મોક્ષાય શાશ્વતાનન્તશર્મણે ॥ ૧૩ ॥

અર્થાત્—હે જીવ ! પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી અને સ્વશરીરની સુદર
 ક્રિયા અર્થાત્ સત્કાર—આ સર્વ પરકાર્ય છે, સ્વકાર્ય જરાપણ
 સમજશ નહિ ૧ જીવ એકલો જન્મે છે, એકલો મરણ પામે છે,
 તેમજ પોતે એકલા કરેના કર્મોને લવાન્તરમા એકનોજ અનુ
 ભવે ૨ આ જીવે, એકદુ કરેલું પુણ્ય ધન અન્ય પ્રાણીએ

એકલા ચક્રને ભોગવે છે, પરંતુ એકદુ કરનાર એકનો પુરુષ નરકના મધ્યભાગમાં સ્વકીય કર્મોને લીધે અત્યન્ત દુ ખો અનુભવે છે ૩ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિરૂપ દુ ખદાવાનવથી ભય કર ચએલી આ સ સાર રૂપ વિસ્તીર્ણુ અટવીમાં કર્મોધીન જીવ એકલો જ અત્યન્ત ભ્રમણ કરે છે ૪ આ સ સારમાં સુખ-દુ ખનો અનુભવ કરાવનાર શરીર, જે જીવને સદાયભૂત હોય, તે પછી, ભયે ભાષ, ખેન વિગેરે કુદુખ સદાયભૂત ન થાઓ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શરીરજ જ્યારે મદદગાર નથી તો, કુદુખની મદદની આશા, તે દુરાશાજ સમજવી ૫ શરીર પૂર્વભવથી સાથે આબ્યુ નથી, અને ભવાન્તરમાં સાથે જવાનું નથી, તેથીજ માર્ગમાં મળેલા વટેમાર્ગની માફક, ઉદાસીન ભાવવાળુ આ શરીર સદાય આપનાર કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ નજ સાય ૬ નજીકમાં રહેલા ધર્મ અધર્મ ભવાન્તરમાં જીવને સદાય રૂપ છે, એવી મતિકલ્પના કરવી તે પણ મિથ્યા જાણી અર્થાત્ મોક્ષમાં ધર્મોધર્મની સદાયતા નથી. તાત્પર્ય કે, મોક્ષમાં અધર્મ હેય છે, તે તો સર્વ કાષ્ઠ આના-કાની કર્યા વિના કખૂત કરી શકશે, પરંતુ ધર્મ પણ હેય છે તે વાત તત્ત્વવેત્તાઓ પોતે સમજી શાસ્ત્રદ્વારા ચુકિતપૂર્વક સમજાવે છે કારણ કે-ધર્મ પુણ્યનું કારણ હોવાથી જાણેરૂપ છે, અને તે પુણ્ય-બંધનો પણ અભાવ થવાથી જીવ મોક્ષમાંથી ગણાય છે ૭ તેથી સ સારમાં શુભ અશુભ કાર્ય કરતો જીવ એકલોજ અત્યન્ત ભ્રમણ કરે છે, તેમજ પોતે કરેલા કર્મ અનુસાર શુભાશુભ ફળને એકલો જ ભોગવે છે ૮ વળી જીવ, શુભ ભાવનાથી ભાવિત અત કરણ-વાળો થવાથી અતિ ઉત્તમ મોક્ષ લક્ષ્મીને એકલોજ મેળવે છે મોક્ષમાં સર્વ સંબંધનો અભાવ હોવાથી ત્યાં પણ બીજા સાથે સંબંધ થવાનો સભવ નથી ૯ સ સાર સંબંધી દુ ખ અને મોક્ષ સંબંધી સુખને પણ જીવ એકલોજ ભોગવે છે તેને વિષે કાષ્ઠ

મદદગાર કે ભાગીદાર નથી ૧૦ બધેનરહિત પુરુષ તરતો તરતો તત્કાળ સમુદ્રની પાર પહોંચે છે, પરંતુ હૃદય પર તેમજ હાથ પગમા બોબાળાળા માણસ પાર પામી શકતો નથી ૧૧ તેજ પ્રમાણે ધન અને દેહાદિ પરિમહથી ધરાઈમુખ થએલો એટલે કે ભારરહિત થએલો એકનો પુરુષ સસાર સમુદ્રનો પાર પામી શકે ૧૨ તેટલા માટે સામાયિક સબંધને છોડી સત્યુરુપે, અનશ્વર, અનન્ન, અનુપમેય, અબ્યાબાધ સુખવાળા મોક્ષને માટે ચત્ન કરવો જોઈએ ૧૩

ઉપર કહેલા તેર મ્લોકો આત્મકલ્યાણુલિનાથી નરવરોએ હમેશા રચનામની માફક કઠિન રાખવા જોઈએ છે આ મ્લોકોમા એકત્વભાવનાનું રૂપ રીતે જ્ઞાન કરાવેલ છે જ્યાં સુધી પ્રાણિ એના અત કરણમા એકત્વભાવના રૂપ અકુર ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી સાચો વૈરાગ્ય થતો નથી અને વૈરાગ્યના અભાવથી તેને ચાર ગતિના સંખ્યાનધે કષ્ટો સદન કરવાળ પડે છે ચારે ગતિ ગતિયોની અદર રહેવા કોઈપણ જીવને વાસ્તવિક સુખ નથી, માત્ર સુખાભાસ છે છતાં જીવો વિષ્ણુના કીડાની માફક તેમા સુખ માની બેઠેન છે આ પ્રસંગે ચારે ગતિયોમા એટલે આખા સસારમા રહેલ દુ જોતું મર્કિચિત્ત સ્વરૂપ જોઈએ

— ૬ ખમય સસાર —

પારાવાર દ્વાપારસસારી ઘોર ધ્ય મો ! ।

પ્રાણિનશ્ચતુરશીતિયોનિહક્ષેષુ પાતયન્ ॥ ૧ ॥

થોત્રિય શ્વપચ સ્વામી પત્તિર્બહ્વા કૃમિશ્ચ સ ।

સસારનાટ્યે નટયત્ સસારી દન્ત ! ચેષ્ટતે ॥ ૨ ॥

ન યાતિ કતમા યોનિ કતમા યા ૮ મુચ્ચતિ ।

સસારી કર્મસમ્વધાદવપ્રયકુટીમિવ ? ॥ ૩ ॥

મમસ્તલોકાકાશેડપિ નાનારૂપૈ સ્વકર્મત ।

પાલામમપિ તત્રાસ્તિ યન્ન સ્પૃષ્ટ શરીરિભિ ॥ ૪ ॥

સસારિણમ્નુભેદા શ્વન્નિતિર્યમ્નરામરા ।

પ્રાણેય દુ સ્ત્રવહુલા કર્મસમ્બન્ધવાધિતા ॥ ૫ ॥

અર્થાત્—હે ભગ્યો ! આ ધોર સસાર સમુદ્રની માફક અપાર અને પ્રાણિયોને ચોરાશી લાખ જીવયોનિયોમા પાડનાર છે ૧ આ સસારરૂપી નાટકશાળામા જીવ, નટ ॥ માફક નવી ચોટાઓને કરે છે કોઇનાર ઓનિયપ્રાણજીવને છે, તો કોઇનાર ચડાળનો વેપ ને છે કોઇનાર સ્નામી, તો કોઇનાર મેનક બને છે અને કોઇનાર મહા, તો કોઇનાર પેટનો કીડા પણ થાય છે ૨ કર્મના યોગથી ભાડે લીધેથી કાટડીની માફક કષ્ટ યોનિમા જતો નથી વાર ? અર્થાત્ તમામ યોનિયોમા જન્મ છે અને તમામ યોનિઓને છોડે ■ પોતાના કર્મોની પ્રેરણાથી જીવ જીવતા રૂપો વડે સમસ્ત લોકાકાશમા પરિભ્રમણ કરતા આ જીવે, વાળના અમલાગ જેટલુ પણ ક્ષેત્ર બાકી રાખ્યુ નથી કહેવાની મતલબ કે સમસ્ત લોકાકાશમા જીવ અનંત ધોર જન્મ મરણ કરી ચૂક્યો છે ૪ સસારી જીવો ચાર ભાગોમા વહેચાએલા છે—૧ નરક, ૨ તિર્થંક, ૩ મનુષ્ય અને ૪ દેવ આ ચારે સ્થિતિયોમા રહેલા જીવો દુ ખયુક્ત અને કર્મના સબંધથી બાધિત-પીડાએલા છે ૫

આ ચારે સ્થિતિયોમા રહેતા જીવો પૈકી પ્રથમ નરકગતિના જીવોના દુ ખો તપાસીએ

અસિપત્રવનમા લઈ જવામા આવે છે, ત્યાં પરમાધાર્મિકો વાયુ
બનાની રૂપે ઉપરની ભાવા અને તનવાર જેવા પ્રાદ્ય પાડે છે
તે નારકીના જીવે ઉપર પડનાથી તેઓના તલ તન જેવડા દુકડા
વારવાર થાય છે ૧૦ વનૂના કાગનાજા ચાત્મકી નામના રૂપે
ઉપર પરમાધાર્મિકો નારકીના જીવોને ચાલે છે તથા જન્માતરમા
પરત્નીસાથે કરેલી ક્રીડા થાદ કરાવવા પૂરક, ધર્માવેળી લોહની
પૂતળીઓ સાથે બાથ ભરાવે છે ૧૪ માસલોહુપી જીવોને તે,
પૂર્વભનની વાત થાદ કરાવી તેઓના અંગ માહેલું માસ ખવડાવે
છે તેમ મધુપાનમા લોહુપતાવાળાઓને તપાવેન સીસુ પાય ૭
૧૫ બ્રાહ્મ કહૂ મદ્યસ્થ અને કુબીપાકાન્તી વેદનામો નિર-
તર અનુભવાવે છે ભડયાની માફક નારકીના જીવોને શોક ૭ ૧૬
પાછા મળી ગએલા નારકીના જીવોના નેત્રાદિ અવયવોને ખગના,
કક આદિ પશ્ચિમ વડે ખેચવામા આવે છે ૧૭ ઉપર કલા
પ્રમાણે મહાદુ ખો વડે દણ્ડાએલા અને સુખના લેશમાત્રથી પખૂ
વર્જિત નારકીના જીવે ચાવત ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી બહુ
લાભો ઠાગ વીતાવે છે ૧૮

રત્નપ્રભા શર્મરાપ્રભા વાલુમપ્રભા પકપ્રભા ધમ
પ્રભા તર્મપ્રભા અને મહાતમ પ્રભા આ સાત નરક પૃથ્વીએ
છે જો કે આ રાતે મૂન નામો નથી આ તો પૃથ્વીના નામો
છે નારકીના મૂન નામો તો આ છે — ધર્મા રશા, શયા,
અજના અરિષ્ટા મઘા અને માઘવતી — મે પ્રમાણે સાત નરકો
છે પ્રથમની ત્રણ નરકે મા પરમાધાર્મિક ૧૫ જનના જીવનગતિ
દેવ વિશેષે કે તેઓના નમ આ છે — અ મ, અ મધિ રનામ,
સવન, રેદ ઉપરુદ કાવ, મહાકાન અસિ પનપનુ, કુલી,
વાલુક, વેતરળી ખ રનાર અને મહાધોષ આ નામના પદર

પરમાધામિક દેવો, ત્રિધાદિત્રિ, પૂર્વજન્મના મદાપાપી, પાપમા પ્રેમભાજી હોય છે તેઓ અસુરની ગતિ પામી રસભાવથી જ નારકીના જીવોને દુઃખ દેનારા હોય ॥ સૂયગડાગ સૂત્રના પ્રાયમા અધ્યયનમા નારકીના જીવોના વિચિત્ર પ્રકારના દુઃખો સભ્યની ચિનાર ખડો કરનામા આ પૌ છે, તેની મતેદ ચાર ગાથાઓ અહીં ઉત્તરીએ, તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય

દ્વાલરામિ જલિય સજાંતિ તતોયમ મૂમિમણુક્કમતા ।
તે હજ્જમાળા કલુણ થગતિ અરહસ્સરા તત્થ ચિરદ્ધિ-
તીયા ॥ ૧ ॥

જદ તે સુયા ઘેયરણી મિદુગ્ગા નિસિઓ જહા સુર દ્વ
તિયસસોયા ।
તરતિ તે ઘેયરણી મિદુગ્ગા ઉસુચોદયા સત્તિસુદમ્મમાળા
॥ ૨ ॥

કીલેદિં વિજ્ઞતિ અમાહુકમ્મા નાથ ઉર્ધિતે મદ્ધિય્પટ્ટના ।
અન્નેતુ સૂગાદિં તિસૂલિયાદિં દીદ્ધાદિં વિધ્ધૂણ અહેકરમ્મિ ॥૩॥
કેતિં ચ પ્રધિતુ ગલે મિલાઓ ઉદગમિ ઘોલતિ મહાલયસિ ।
કલંબુયાયાલુય મુમ્મુરે ચ લોલતિ પચ્ચતિ અ તત્થ અન્ને ॥૪॥

અર્થાત્ — ‘મુદ્ધગથી હજો, તનસરથી છેદો, શૂદ્ધથી ભેંજો, અગ્નિથી માગો’ ઇલાદિક પરમધર્મિકના ભવકર શબ્દો સાલગી નારકીના જીવો ॥સે ૩, તેમ ભાગતા ભાગતા આ ઉપરની ચાર ગાથાઓમા મતેદના રમાણે દુઃખી ચાર છે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે — અમાળના ઢગના અને મળતા અગ્નિની ઉત્તમાણી ભૂમિ ઉપર ચાલતા નારકીના જીવો મળે છે (જો કે નારકની ભૂમિને

અગ્નિની ઉપમા ઘટતી નથી, ત્યાં ગાદર અગ્નિનો અભાવ છે, તથાપિ નરકના દુખનું દિગ્દર્શન કરાવવા માટે ‘અગારા’ ‘અગ્નિ’ વિગેરેનું નામ આપવામાં આવ્યું છે અને જોતા નગરદાહ કરતાં પણ અનંત ગુણી ઉજ્જ્વલેદના નરકમાં છે) વળી દીનસ્વરથી રૂન કરે છે તેઓનો સ્વર ખરખરો થઈ જાય છે, તેઓનું આયુષ્ય નિકાચિત હોવાથી દીવકાળ સુધી નરકમાં તે જીવેને રહેવું પડે છે ૧

શ્રીસુધર્માસ્વામી, જળસ્વામી પ્રત્યે કહે છે કે “હે જળ ! શ્રીમાન્ મહાવીરદેવ પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે-પરો અને ઉજ્જ્વળ જળને વહન કરનારી, બચકર દુખને ઉત્પન્ન કરનારી અને અસ્થાના જેવા જેના પ્રવાહો નિત્ય ચાલતા છે એવી વેતરણી નામની નદી છે ઉજ્જ્વળભિમા ચાલવાથી અને ધણી ધણી રીતે દ્રવ્ય થવાથી તરખ્યા થએલા નારખીના જીવો જળની આશા વડે આ નદી તરફ દોડે છે, પરંતુ ત્યાં જઈ વેતરણી નદીને જોઈ ભય ભાત બને છે, તેટલામાં તો ત્યાં રહેલા પરમાધર્મિકો ‘બાણ’ અને ‘સકિત’ નામના શસ્ત્રોથી તે જીવોને વેતરણી નદીમાં તરાવે છે ૨

અત્યંત ખારા, ઊંડા અને દુર્ગમવાળા વેતરણીના પાણીથી નારખીના જીવો બહુ જ આકુળ બાકુળ થાય છે, ત્યારે તપેલા લોહાના હળરો ખીનાવાળું નાવ પરમાધર્મિક દેવો ‘વિકુવે’ છે, તેની અદર નારખીના જીવોને ખેંચી જવામાં આવે છે ખીજાઓ ત્યારે બાજુથી તેઓના શરીરમાં ખૂંચી જાય છે નારખીના શરીરો તત્કાળ ધડામાંથી નિકળેલા પક્ષીના બચ્ચા જેવા હોય છે તેથી વેતરણીના જળ વડે તેઓ નષ્ટ સમ્પાવાળા થઈ જાય છે, પરંતુ ઊંડા લોહાના ખીના લાગવાથી પાણુ કરજ્યાજનક રૂદન કરે છે,

દાખના તરીકે દાકતર લેકિા જેમ ગ્રીવી સુધાડી રોગીને મેલાન કરે છે, તે વખતે શરીરનો ધર્મ હોવાથી કાપતી વખતે, (ઓપ-રેશન કરતી વખતે) રોગી અવ્યક્ત રાખે કરે છે અને હાથ પગને તરફડાવે છે, તેવી દશા નારકીના જીવોની થાય છે વળી મૂઝા પામેલા નારકીના જીવોને અન્ય નરકપાળો (પરમાધાર્મિકો) શરી વડે વીધી તેઓને અધોભૂમિમા લટકાવે છે ૩

વળી કેટલાએક પરમાધાર્મિકો બિચારા અનાથ, અશરણુ નારકીના જીવોના મળામા મોટી સિલા બાધી તેઓને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ વાળી વૈતરણીમા ડુબાડે છે, ત્યાંથી કાની કદબના કૂતના જેવો જેનો રગ થએલો છે, એવી (વૈતરણીની) તપેલી વેળુમા અને ભાકાની અગ્નિમા લટકાવે છે, તેમજ ચણુની માફક તેઓને શેકે છે, તથા અન્ય નરકપાળો સૂળીમા પરાી તેઓને માસની પેલીની માફક પકાવે છે ૪

ઇત્યાદિ નરકની વેદનાઓ ઘણીજ બધકર છે, તેનું માન દૂક સ્વરૂપ બતાવ્યું છે ઉપર કહેલી સાતે નરકમા આયુષ્ય અને શરીર ભિન્ન ભિન્ન તેનો અહીં વિસ્તાર ન કરતા, હવે પૂર્વ નિયમાનુસાર તિય ચની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન કરીએ

તિય ચગતિમા ૬ ખ

તિયગ્ગતિમપિ પ્રાપ્તા મપ્રાપ્યૈવેન્દ્રિયાદિતામ્ ।
તપ્રાપિ પૃથિવીકાયરૂપતા સમુપાગતા ॥ ૧ ॥

હલાદિશસ્ત્રૈ પાટયન્તે મૃચન્તેઽશ્વગજાદિભિ ।
ચારિપ્રવાહૈ ણ્યન્તે દક્ષતે સ્વ દયાગ્નિના ॥ ૨ ॥

અગ્નિની ઉપમા ઘટતી નથી, ત્યાં બાતર અગ્નિનો અભાવ છે, તથાપિ નરકના દુખનું દિગ્દર્શન કરાવવા માટે 'અમારા' 'અગ્નિ' વિગેરેનું નામ આપવામાં આવ્યું છે ખરું જોતાં નગરદાહ કરતાં પણ અનંત ગુણી ઉચ્છ્વેદના નરકમાં છે) વળી દીનસ્વરથી રત્ન કરે છે તેઓનો સ્વર ખરખરો થઇ જાય છે, તેઓનું આયુષ્ય નિકાશિત હોવાથી દીવકાળ નુધી નરકમાં તે જીવેને રહેવું પડે છે ૧

શ્રીસુધર્માસ્વામી, જન્મવામી પ્રત્યે કહે છે કે "હે જન્મ ! શ્રીમાન મહાવીરદેવ પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે-ખરા અને ઉચ્છ્વ જળને વહન કરનારી, બચકર દુખને ઉત્પન્ન કરનારી, અને અસ્થાના જેવા જેના પ્રવાહો નિમ્ન ચાલતા છે, એવી વેતરણી નામની નદી છે ઉચ્છ્વભૂમિમાં ચાલવાથી અને ધણી ધણી રીતે સ્પર્શ થવાથી તરમ્મા થએલા નારખીના જીવો જળની આશા વડે આ નદી તરફ દોડે છે, પરંતુ ત્યાં જઈ વેતરણી નદીને જોઈ બચ જાત અને છે, તેટલામાં તો ત્યાં ગ્રહેલા પરમાધર્મિકો 'બાહ્ય' અને 'શક્તિ' નામના શસ્ત્રોથી તે જીવોને વેતરણી નદીમાં તરાવે છે ૨

અત્યંત ખારા, ઊના અને દુઃખ થવાળા વેતરણીના પાણીથી નારકીના જીવો બહુ જ આકુળ બ્યાકુળ થાય છે, ત્યારે તપેના લોખાના હજારો ખીનાવાળું નાનું પરમાધર્મિક દેવો વિકુર્વે છે, તેની અદર નારકીના જીવોને ખેંચી જવામાં આવે છે ખીલાઓ ચારે બાજુથી તેઓના શરીરમાં ખૂંચી જાય છે નારકીના શરીરો તત્કાળ ઈંડામાંથી નિકળેના પક્ષીના બચ્ચા જેવા હોય છે તેથી વેતરણીના જળ વડે તેઓ નજીક સમ્પાવાળા થઈ જાય છે, પરંતુ ઊના લોખાના ખીના લાગવાથી પાછું કરજીજનક રૂદન કરે છે,

દાખલા તરીકે દાકતર લોકો જેમ ગીથી સૂધાડી રોગીને બેભાન કરે છે, તે વખતે શરીરનો ધર્મ હોવાથી કાપતી વખતે, (ઓપ-રેશન કરતી વખતે) રોગી અવ્યક્ત રાખે કરે છે અને હાથ પમને તરફાવે છે, તેવી દશા નારકીના જીવોની યાવ છે વળી મૂઝા પામેલા નારકીના જીવોને અન્ય નરકપાળો (પરમાધર્મિઓ) સુરી વડે વીધી તેઓને અધોભૂમિમા લટકાવે છે ૩

વળી કેટલાએક પરમાધર્મિઓ બિચારા અનાથ, અશરણુ નારકીના જીવોના મળામા મોટી સિવા બાધી તેઓને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ વાળી વૈતરણીમા કુખાડે છે, ત્યાંથી કાઢી કદબના કૂતના જેવો જેનો રંગ ચએલો છે, એવી (વૈતરણીની) તપેથી વેળુમા અને લાકાની અગ્નિમા લટકાવે છે, તેમજ ચણાની માફક તેઓને શેકે છે, તથા અન્ય નરકપાળો સૂળીમા પરાંરી તેઓને માસની પેલીની માફક પકાવે છે ૪

ધત્યાદિ નરકની વેદનાઓ ધણીજ બય કર છે, તેનું માત્ર દૂક સ્વરૂપ બતાવ્યું છે ઉપર કહેલી સાતે નરકમા આયુષ્ય અને શરીર બિન્ન બિન્ન છે તેનો અહીં વિસ્તાર ન કરતા, હવે પૂર્વ નિયમાનુસાર તિર્યચની સ્થિતિ તરફ ખ્યાત કરીએ

તિર્યચગતિમા દુ ૫

તિર્યગ્ગતિમપિ પ્રાપ્તા મપ્રાપ્યૈકેન્દ્રિયાદિતામ્ ।

તપ્રાપિ પૃથિવીકાયરૂપતા સમુપામતા ॥ ૧ ॥

દલાદિશસ્ત્રૈ પાટ્યન્તે મૃષતેઽશ્વગજાદિભિઃ ।

ચારિપ્રયાદૈ શ્ણવ્યન્તે દદ્ધાન્તે દવાગ્નિના ॥ ૨ ॥

व्यथ्यन्ते लयणाचाम्लमूत्रादिसलिलैरपि ।
 लयणक्षारता प्राप्ता कथ्यन्ते चोष्णवारिणि ॥ ३ ॥
 पच्यन्ते पुम्भकाराद्यै हृत्वा तुमेष्टकादिसात् ।
 क्षीयन्ते भित्तिमध्ये च नीत्वा कर्दमरूपताम् ॥ ४ ॥
 अप्कायता पुन प्राप्तास्ताप्यन्ते तपनाशुभि ।
 गनीक्रियन्त नुहिनै सशोष्यन्ते च पाशुभि ॥ ५ ॥
 क्षारेतररसाश्लेपाद् विपद्यन्ते परस्परम् ।
 स्थालन्त स्था विपद्यन्ते पीयन्ते च पिपासितं ॥ ६ ॥
 तेज वायुत्वमाप्ताश्च विध्याप्यन्ते जगदिभि ।
 घनादिभि प्रकुट्यन्ते ज्यास्यन्ते चैधनादिभि ॥ ७ ॥
 वायुकायत्वमप्याप्ता हन्यन्ते व्यजनादिभि ।
 शीताणादिद्रव्ययोगाद् विपद्यन्ते क्षणे क्षण ॥ ८ ॥
 प्राचीनाद्यास्तु सर्वेऽपि विराध्यन्ते परस्परम् ।
 मुखादियातैर्वाध्यन्ते पीयन्ते चोरगादिभि ॥ ९ ॥
 घनस्पतिरथ दशधा प्राप्ता कदादिभेदत ।
 छिद्यन्ते वायु मिद्यन्ते पच्यन्ते घाम्रियागत ॥ १० ॥
 सशोष्यन्ते निपिण्यन्ते प्लुप्यन्तेऽयोऽयवपणै ।
 क्षारादिभिश्च दह्यन्ते सन्धीयन्ते च भोक्तृभि ॥ ११ ॥
 सर्वावस्थासु स्वाद्यन्ते भज्यन्ते च प्रभञ्जनै ।
 क्रियन्ते भस्मसाद् दावैर मूल्यन्ते सरित्प्लवै ॥ १२ ॥
 सर्वेऽपि घनस्पतय सर्वथा भाज्यता गता
 सर्वे शस्त्रे स्रग्दानुभवन्ति क्लेशसततिम् ॥ १३ ॥
 प्रोन्मिद्यन्ते च ताप्यन्ते पीयन्ते पृतरादय ।
 क्षूयन्ते कृमय पादै भक्ष्यन्ते चटकादिभि ॥ १४ ॥

शंखादयो निख्यन्ते निकृष्यन्ते जलोपस ।
 गणः पद्माद्या पाप्यन्ते जठरादौषधादिभि ॥ १५ ॥
 त्रिन्ध्रियत्वेऽपि संप्राप्ते पदपदीमत्कुणादय ।
 विमृष्यन्ते शरीरेण ताप्यन्ते चोष्णगरिणा ॥ १६ ॥
 पिपीलिकास्तु तुष्यन्ते पादैः समार्जनेन च ।
 अवश्यमाना कुट्याद्या मध्यन्ते चासनादिभि ॥ १७ ॥
 चतुरिन्ध्रियताभाज सरधाग्रमरादय ।
 मधुमक्षैर्विराध्य ते यष्टिलोष्टादिताडने ॥ १८ ॥
 ताड्यन्ते तालधृन्ताद्यैर्द्राग् दशमशकादय ।
 प्रस्यन्ते गृहगोधाद्यैर्भक्षिकामर्कटादय ॥ १९ ॥
 पञ्चेन्द्रिया जलधरा खाद्यन्तेऽन्योन्यमुत्सुका ।
 धीयरैः परिगृह्यन्ते मिल्यन्ते च यकादिभि ॥ २० ॥
 उत्कील्यन्ते त्यजयद्भिः प्राप्यन्ते च भट्टित्रताम् ।
 भोक्तुकामैर्विपाप्यन्ते निगाल्यन्ते वसार्थिभि ॥ २१ ॥
 स्थलचारिणो चोत्पन्ना अवला बलवत्तर ।
 मृमाद्या मिहप्रमुखर्मायन्ते मासकाक्षिभि ॥ २२ ॥
 मृगयाततचित्तेस्तु व्रीडया मासकाम्यया ।
 नरेस्तत्तदुपायेन हन्यन्तेऽनपराधिन ॥ २३ ॥
 क्षुधापिपासाशीतोष्णातिभारारोपणादिना ।
 कशाकुशप्रतोदैश्च घेदना प्रमहत्यमी ॥ २४ ॥
 खेचरास्तित्तिरिशुककपोतचटकादय ।
 द्येनसिञ्चानगृध्राद्यैः प्रस्यन्ते मासगृध्नुभि ॥ २५ ॥
 मासलुब्धे शाकुनिकेर्नानोपायप्रपञ्चत ।
 संगृह्य प्रतिहन्यन्ते नानारूपैर्विडम्बिते ॥ २६ ॥

જલાગ્નિશ્ચાદિમયં તિરઘા સર્વતો મયમ્ ।

કિયદ્વા ઘર્ણ્યતે સ્યસ્વકર્મવન્ધાનિવન્ધનમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થાત્—તિર્થ મગતિને પામેલા જીવો પ્રથમ ઐકદ્રિયપણને પામે છે, ઐકદ્રિયમા પણ પ્રથમ પૃથ્વીકાયને પામેલા જીવોની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. ૧.

પૃથ્વીકાયના જીવો, દલાદિચ્છો વડે ચીરાય છે, હાથી, ઘોડા વિગેરેથી ખુદાય છે, જલના પ્રવાહ વડે તણાય છે અને અગ્નિવડે બળે છે ૨

ખારા, કષાયલા, ખાટા અને મૂત્રાદિકના પાણી વડે દુભાવવામા આવે છે, તેમ લવણની માફક ખારાપણને પામેના પૃથ્વીના જીવોને બિના પાણીમા ઉકાળવામા આવે છે ૩

કુભાર રિગેરે લેકા તેને ધડ, ઈટ વિગેરેના રૂપમા બનાવી પકાવે છે, અને કિચ્ચડપ કરી તે પૃથ્વીના જીવો ભીંતમા ચણવાના કામમા આવે છે ૪

ત્યાર પછી (જલ સ્વરૂપને પામેલા જીવો અપકાય કહેવાય છે) અપકાયને પામેના જીવો સૂર્યના કિરણોથી તપાવાય છે, દ્વિમના સયોગમાં પથરુ પ્રત્ય (ખરક) બને છે, તેમ ધૂલ વડે શેની જવામા આવે છે ૫

ખારા અને ઝેરી ઇંતર—મીઠા પાણીના જીવોની મેળવણી ચવાથી પરસ્પર નાપદને પામે છે, પાત્રની અંદર પાણીના જીવને ઊંચુ કરવામા આવે છે તથા પીવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીઓ તેને પી ભાય છે ૬

અગ્નિકાયને પામેના જીવોને પાણી વડે જૂઝાવી નાખવામા આવે છે, તેમજ (વપેલા લોહામા રહેલા અગ્નિના જીવોને)

ધણ અને દુધોડાઓ વડે ફટવામા આવે છે, અને છધણ વિગેરેથી બાળવામા આવે છે ૭

વળી વાયુકાપને પામેલા વાયરાના શ્રવે, પખા વિગેરેથી દહાય છે, તેમજ ચીન, ઉષ્ણ વિગેરે વસ્તુઓનો ચોમ થતી વેળાએ કણે કણે વિનાશને પામે છે ૮

પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણનો વાયુ પરસ્પર અથડાવાથી અરણ્ય પામે છે, મુખમાથી નિકળતા વાયુ વડે પણ વાયુકાપના શ્રવે પીડા પામે છે, તેમજ સર્પ વિગેરે વાયુનુ ભક્ષણ કરે છે.

સૂરણ વિગેરે દસ પ્રકારના કદના બેદથી વનસ્પતિપણાને પામેલા શ્રવે છેલ્લે છે, બેદાય છે તેમજ અગ્નિના સબધથી પકાવવામા આવે છે ૧૦

સૂકવવામા આવે છે, પીનવામા આવેછે અને અન્યોઅન્ય ધસારાથી (ઉપજ થએલ અગ્નિ વડે) બાળી નાખવામા આવે છે કાર વિગેરે પદાર્થોથી પણ બળે છે તેમજ ભોજનના રસીઆઓ તો તેનું આધણ કરી નાખે છે ૧૧

નાની અને મોટી તમામ અવસ્થાનાળી વનસ્પતિઓ ખાવામા આવે છે, વાવાઝોડા વડે ભાગી નાખવામા આવે છે, દાવાનલ તેને કસ્મસાવ કરે છે, તેમજ નદીના પ્રવાહો તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખે છે ૧૨

સર્વ વનસ્પતિઓ સર્વ પ્રાણીઓના ભોગમા આવે છે, તથા સર્વ શસ્ત્રોવડે હમેશા કનેચની પર રાતે અનુભવે છે કહેવાની મતનબ એ છે કે, સર્વ વનસ્પતિઓ અમુક જાતિના શ્રવેને અનુકૂળ નથી, તેમાંજ એવું લખ્યું છે કે, સર્વ જાતિના શ્રવેના ભોગમા સામાન્ય રીતે આવે છે, પરંતુ સર્વ વનસ્પતિઓ સર્વના

એટલે દરેકના ભોગમાં આવે છે, એમ સમજવું નહિ લોકમાં કહેવત છે કે “ જીટ મૂકે આકડો અને બકરી મૂકે કાકરો ” આ જ્ઞેનતયા પણ સિદ્ધ થાય છે કે દરેક જાતના વનસ્પતિમાં ૬૫ ભોગમાં આવી શકે છે ૧૩

બેદન્તિન્દ્રિય પણ પામ્યે હતે પોતા પ્રમુખ ૭૧ તપાનવામાં આવે છે, તથા જનની સાથે પી જવામાં પણ આવે છે કૃમ કીડા-ઓ પણ વડે ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે, તેમ ચરમ્બા નિગર તેનું બાજુ પણ કરે છે

બેદન્તિન્દ્રિય સખાન્દિક જીવેનો ઉપરનો માત્રાત્રા ભાગ ઉ-એડી નાખવામાં આવે છે, તેમ જજાને ખરાય દોડી પદ્મ નો-ચોવી નાખવામાં આવે છે, વળી પેટમાંથી કરમીઆનો ઔષધાદિ વડે નાશ કરવામાં આવે છે ૧૫

તેદન્તિન્દ્રિયપણને પામેના જૂ અને માત્રા ૧૪૦૨ે પ્રાણિયો શ-રીરવડે કચરાય છે, તેમજ તેઓને (૫ પા, ધમધી અજાય પુરો વડે પોતાના સુખને માટે ઉના પાળથી તપાસને મારી નાખ-વામાં આવે છે ૧૬

કીડી, મકાઈ અને ઘીમેન નિગેરે જીવે પણ વડે અને ખ-જૂરીની સાવરણીથી કુખી થાય છે, તેમ કેટલાક મરે છે પણ ખરા, વળી નાદિ દેખાતા એવા કુચુના વિગેરે જીવે આસનાદિ વડે કષાય છે ૧૭

ચતુર્તિન્દ્રિયપણને પામેના મધુમદિકા (મધમાખી) અને બમર વિગેરે જીવેને મધુ ગ્રંથણ કરનાર પુરો લાડી અને પત્થર વિગેરેથી મારે છે ૧૮

પખા વિગેરેથી કાસ, મઝર અને ચાચક વિગેરે જીવે

જલદી તાજન પામે છે તેમ માખી અને કરોળીયા વિગેરે જીવોનું
મરોતી આદિ જીવો લક્ષણ કી જાય છે ૧૯

દ્વે પચેન્દ્રાપગાને પચેના જીવો ત્રણ પ્રકારના છે જલ-
ચર, અમચર, અને ખેચર તેઓની દશા આ પ્રમાણે થાય છે
જલચર જીવો માહોમાહે એક બીજાને ખાવાને ઉત્સુક રહે છે,
મચ્છીમાર લોખ તેને પ કે છે તેમ જગના વિગેરે માસાદારી પ
દ્ધિઓ તેમને જીવના ગળા જાય છે ૨૦

ચામડીના અર્થા લોખ તેઓની ચામડી ઉતારી લે છે જ-
મ્બી લોખ લાડુ કરે છે ખાવાની ઇચ્છાના નિષ્કુર હવ્ય-
વાળા પુરો તેમને પકાવે છે અને ચરમીના અર્થા લોખ તેઓને
માળે છે ૨૧

સ્થનચર યોનિમા ઉત્પન્ન થએના માસાદારી સિંહ વિગેરે
વધારે જગરાન જીવો મૃગ વિગેરે નિમળ જીવોને મારી નાખે
છે ૨૨

માસની ઇચ્છા વડે અને ક્રીડામાત્રયા સિકારી પુરો અનેક
ઉપાયોએ કરીને નિરપરાની જીવોને હણી નાખે છે ૨૩

શૂખ, તૂપા, દાન, તડકો અને વજો લાર નાખવા વિશેષથી
તેમ ચાણુક, અકુશ અને પેરોણાની આર પ્રમુખથી ઘેડા, હાથી
અને બનદ વિગેરે જીવો વેદના સદન કરે છે ૨૪

તેતર, શુક, કમૂતર અને ચડના વિગેરે ખેચર જીવોને, ર્યેન,
સિંચાણો અને ગીધ પ્રમુખ માસબદ્ધી પક્ષિઓ ગળા જાય છે ૨૫

માસના લોખીઆ શાત્રુનિકો એટલે પક્ષિઓને પકડવાનું કામ
કરનાર પુરો, વિવિધ પ્રકારના ઉપાયો વડે કરીને નાના પ્રકારની
વિડબનાઓથી પક્ષિઓને પકડીને મારે છે ૨૬

પાણી, અગ્નિ અને શસ્ત્ર વિગેરેથી ઉત્પન્ન થતો ભય, તિર્થ-
ચોને સર્વ બાબુએથી રહેતો હોય છે, જેમા પોત પોતાના કર્મ-
બંધની જ કારણતા હોય છે, તે બધું અહોંઆ કેટલું વર્ણવી
શકાય ॥ મતનબ કે સર્વજ્ઞ સિનાય સંપૂર્ણ રીતે જાણ કરી
શકે નહિ ૨૭

ઉપર બતાવેલી દુષ્ટીકતને લગતર સ્પષ્ટતાથી જોઈએ એક-
દ્રિય જીવોથી લઈ મનુષ્ય, નરક અને દેવોને વર્ણને તમામ પચે
દ્રિય પર્વન્ત તિર્થંચ સદા છે તિર્થંચના બેદ ૪૮ છે તેમા એક-
દ્રિયના બેદ ૨૨ છે બાકી છઠીસ બેદવાળા તિર્થંચો રહ્યા, તેઓ
માના ૨૦ બેદ જીવો પરસ્પર લક્ષક છે જ્યારે દ્વિદ્રિય, ત્રીન્દ્રિય
અને ચતુરિન્દ્રિયના છ બેદ અન્યોન્ય લક્ષક નથી પરંતુ તેઓ
અન્યલક્ષક છે દાખલા તરીકે, કીડી કીડીને ખાતી નથી, માટે તે
અન્યોન્યલક્ષક ન કહેવાય, પરંતુ કીડી યેજને ખાય છે, તેથી તે
અન્યલક્ષક છે “ જીવો જીવસ્ય મક્ષણમ્ ” ૧ જીવ જીવનું
લક્ષણ કરે છે, ૧ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે, મન્ ૭ ગના-
ગના સસાર છે એટલે કે એક મત્સ્ય જેમ બીજા મત્સ્યને ગળા
ભાય છે, તેમ સમજવું જીવોનું જીવન સર્વત્ર ભયમસ્ત છે જીવ
આ પ્રમાણે જાણે છે જતા કરોળીયાની માફક પોતાનો ખયાન કરવા
જતા બંધનમા પડે છે એટલે કે રાત્રે કરોળીના ભયથી કરો-
ળીઓ પોતાની લાળ વડે પોતાનું સરીર વીટે છે પરંતુ સવાર
થતા સુધીમા તો લાળ સૂકાઈ જવાથી મજમૂત થઈ જાય છે,
તેથી કરોળીઓ તેમાથી નિકળી શકેતા નથી અને ત્યાજ મરણને
શરણ થાય છે તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય પણ પોતાના સુખને માટે
ધન ધાન્ય, ઘર, બાર, પુત્ર અને પારવારને વવારે છે, પછી
તેની મોહબળમા ફસાઈ આત્મકત્યાણનો હેતુ—ચારિત્ર્ય ધમને

પામી શકતો નથી તથા મરણ પામી પૂર્વોક્ત નરક અને તિર્થંચ ગતિના દુ ખો પામે છે પરવસ પડેના તિર્થંચો ભુખ, તરસ, તાડન અને તર્જનાદિ દુ ખો સહન કરે છે તે દુ ખો જોઈને કઠોર હૃદયવાળો માણસ એકવાર તો હયાદ્રંભાવવાળો યાય જ કર્મને આધીન થઈ તે જીવો જે કષ્ટ સહન કરે છે, તેનો સોમો ભાગ પણ જો ધર્મને આવીત થઈ જીવો કષ્ટ સહન કરવા કબૂલ કરે, તો જરૂર ઉત્તમ ગતિ મેળવે, તેમા મિલકુલ શક નથી પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ પાચ પ્રકારના સ્થાવરોમા હન છે, એવુ જૈન શાસ્ત્રકારો નિ શક રીતે માને છે ત્યારે ધતર શાસ્ત્રકારો ‘ અગ્નિ ’ સિવાય બાકીના સ્થાવરોમા જીવ હોવાનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ આજકાલ સાયન્સમા આગળ વધતા લોકો પાચે સ્થાવરોમા જીવો હોવાનુ સ્વીકાર કરે છે એટલા માટે સ્થાવર જીવોની યતના કરવી જોઈએ વળી જે ઇન્દ્રિયનાળા જીવોથી લઈ કરીને પચેન્દ્રિય સુધીના તમામ ત્રસ જીવોની ગૃહ્યથોએ રક્ષા કરવી જોઈએ જેથી બનાન્તરમા સુખ સ્મૃદ્ધિના પાત્ર થઈ, પૂર્વોક્ત નરક અને તિર્થંચ ગતિયોનો ક્ષય કરી, ઉત્તરોત્તર મનુષ્ય અને દેવગતિના સંબંધથી પણ મુક્ત થઈ મોક્ષ ગતિને પામી શકાય.

‘ મનુષ્ય ગતિને દેવો પણ ચાહે છે, તેમ સત પુરૂષો (મનુષ્યો) દેવતાનુ સુખ ચાહે છે, તેથી મનુષ્ય અને દેવ બન્ને ગતિઓ ચાહવા લાયક છે, તો તેનો સંબંધ છોડવો અબીજ કમ માનો છો ? ’ એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે, તો તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે—મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ દુ ખમિશ્રિત છે, તેથી હેય છે, મોક્ષગતિ નિરામાય હોવાથી ઉપાદેય છે, આ મનુષ્યમર્તિ દુ ખમિશ્રિત કેવી રીતે છે, તે જૂઓ —

તે દુ ખ, મર્જાવાસના દુ ખ કરતાં પણ અનતગુણ સમજવું તેમજ જન્મ કરતાં અનત ગુણ દુ ખ મરણ સમયે પ્રાણીઓ અનુભવે છે ૭

મનુષ્ય બાહ્યાવસ્થામાં પેસાજ અને વિદ્યાની દિવાથી લાજતો નથી, યૌવનાવસ્થામાં પણ અશુચિથી ભરપૂર મનુનકિવાથી લાજતો નથી અને જ્ઞાવસ્થામાં સ્વાસ-કાસાદિના વનથી મુખમાંથી લાજ પડે છે, તેથી પણ શરમાતો નથી ૮ પ્રથમ અવસ્થામાં મનુષ્ય વિદ્યાના ભૂટ વૃક્ષ છે, યૌવનાવસ્થામાં કામદેવના જોરથી મર્જા જેવો થાય છે, અને જ્ઞાવસ્થામાં ધરડા બળદની માફક બને છે, તેથી પુરુષ કદાપિ પુરુષપણે રહેતો નથી, અર્થાત્ ધર્મ વિનાનો નર ખર મલાય છે ૯ નાસ્ત્યાવસ્થામાં મનુષ્ય માતાને આધીન રહે છે, તરણાવસ્થામાં તરણીને વશ થાય છે, અને જ્ઞાવસ્થામાં પુત્રાદિકના પ્રેમમાં મગ્ન રહે છે, પરંતુ કોઈવાર આ મૂર્ખ આત્મદૃષ્ટિવાળો થતો નથી ૧૦ ધનની આશામાં બાકુળ થયેલો પુરુષ સેવા ખેડ, વેપાર, તથા પશુપાનન આદિ ક્રમોવડે જન્મ નિર્મૂળ શુભાવે છે ૧૧ કોઈ ઠેકાણે ચોરી, તો કોઈ ઠેકાણે જુગડુ, અથવા કોઈ વખતે નાસ્તિકાની મોળત-એ પ્રમાણે મનુષ્યાવતાર પામીને પણ મુખ્યોને ફરીને ભવભ્રમણનું કાગળ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨ જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્રય રતનયત્રા ભાજન સમાન આ મનુષ્યાવતારને પામીને જે પાપકર્મ કરવું, તે સોનાના ભાજનમાં મદિત કરવા સમાન છે ૧૩ અનુસાર વિમાનના દેવો પણ જે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિની અપત્તિ પૂર્વક આશા કરે છે, તેજ મનુષ્યજન્મરૂપ રત્નને પામીને જીવે તેને પાપમાં લગાડે છે ૧૪ નરકનું દુ ખ તો પરાક્ષ છે, પરંતુ જે મનુષ્યનું દુ ખ આપણને પ્રત્યક્ષ છે, તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન શા માટે કરવું ? ૧૫

આ સારમાં વસતા પુરુષોને એકાન્તથી સુખ તો છેજ

નહિ, મને તે કોઈ પ્રકારનું દુઃખ મનુષ્યને માથે રહેલું જ હોય છે તેજ કારણથી સમયના પ્રમાણમા સૌ વર્ગનું આયુષ્ય પણ જીવો ભોગની શક્તિ નથી કોઈને માનસિક તો કોઈને શારીરિક અથવા તો કોઈને વાચિક દુઃખ હોય છે પ્રથમ તો મનુષ્યજન્મ પૂર્વોક્ત દશ દૃષ્ટાન્તોથી દુર્લભ છે, તે પામ્યો તોપણ ધનનું દુઃખ, ધન મળ્યું તો પુત્રનું દુઃખ, પુત્ર યયો તો તેના પાલણુપોષણનું દુઃખ ઇત્યાદિ ઉત્તરોત્તર દુઃખ પરપરા આત્મા જ કરે છે રક્તી રાજા પર્યન્ત કોઈ સુખી નથી કદાચિત્ અન્ય લોકોની અપેક્ષાએ કોઈને સુખી કહીએ, તો તે જિન અનગાર અર્થાત્ જૈન સાધુઓ છે તે પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાન, અને ભાવ અનુસાર ચારિત્રનો આદર કરનારા જ, નહિ કે આડબરી, ખટપટી કે દાલિક

કેવળ મોક્ષતત્ત્વના અભિનાયી, સ્વપરને શાંતિ કરનાર, સર્વથા પરિમહના ત્યાગી, જ્ઞાનાદિ આત્મગુણોના ભોગી, પરભવના વિયોગી, સ્વભાવના યોગી, પચ મહામતના ધારક, વિકર્યાદિ પરિહારક, સત્ય અને સતોષાદિ ગુણોના ધારક, મોહમ નના ગુપ્તાદ્રુપણાદર્શક, સદાગમના સગી, શ્રીરીગ્પરમાત્માના મથર્થ વાક્યના રંગી, નિરપૂઠી, નિર્મોઢી અને મુમુક્ષુ જનો જ સુખી છે બાકી અન્ય વેવધારી પુરૂષો પ્રત્યક્ષ વિકલના પામતા દષ્ટિઓચર થાય છે તે સિવાય ગૃહસ્થો પણ લાખો યા કરોડો રૂપીયાના સ્વામી હોય, તો પણ રાત દિવસ આધિ, વ્યાધ અને ઉપાધિથી ત્રસ્ત બનેના રહે છે આ સંબંધમા એક બ્રાહ્મણનું દૃષ્ટાન્ત આસ ધ્યાન આપના લાયક છે

“ એક બ્રાહ્મણ ઉપર કોઈ સત મહાત્મા પ્રસન્ન થયા, તેમણે બ્રાહ્મણને કહ્યું — ‘ તું જે માને તે આપુ ’ બ્રાહ્મણે કહ્યું — ‘ હ

માસની આપિ આપો, ડુનિયામાં મુખીમાં મુખી કાણુ દ ? તે
બાગતનો પદેવા અનુભવ કર, પડી તેજુ મુખ માનીશ '

સતે કહ્યું 'હીં ના, અનુભવ કર '

તેવે લાઘવ અનુભવ કરવા ચાવી નિકળે. પ્રથમ તો રાજ-
વશી નગેતી મેરા કરવા લાગ્યો, પરતુ ત્યાં રે । દિવસોમાં તેને
અનુભવ મળ્યો કે, અમુક નર અમુકનું મરણ ચાહે છે, તો અમુક
અમુકને મારવા લાલચ આપે છે આપસ આપસમાં વિશ્વાસ
રાખતા નથી, એક બીજાનું મોકતેલ બોજન ખાતા નથી, દત્તાદિક
દયા જોઈ જાણજી રાજવશીઓને ઊંડી પડિતોની મેવા કરવા
લાગે. ત્યાં મોડા દિવસ ગ્યો, તેજામાં તો માનૂમ પડ્યું કે પડિતો
એક બીજાની ખર્તિ સદન કરી ચકતા નથી, વાતવિવાદમાં કતેલ ઉમે
કરે છે, ધર્મ વ્યવસ્થા આપવામાં ચાલતી ઉપદા ચાલે છે, અને રાત
દિવસ વાદીના બચી જાયો જોરામાં એરા તો મની પડ્યા છે કે મુખે
અન્ન પાણી પણ લેતા નથી, જાગેને બહાવવામાં પરોપમાર જતા,
તેમાં ખુલી નથી, લથાપિ પોનાને પેસા આપનારને જાની ખ્યાની
અને ઉત્તમવશી બનાની બળુવે છે દત્તાદિક પડિતોની દુર્દયા
જોઈ ચકિત બની જાણજી ત્યાંથી ઉત્તે અને વેપારી વગેરે અનુ-
ભવ લેવાની હજીયાં જગતમાં ગયો ત્યાં અનેક પ્રકારના વેપાર-
ીઓને દુ ખી દાનતમાં પ્રત્યક્ષ જોયા તેવે તે એક મોટા રોડની
દુવેની પામે ગયો ત્યાં દાથી થોડા, ગાડી વાડી, અને દુધિયાગ
જથ્થે સિપાઈઓ ની મોખી-દત્તાદિક રોડના થઈ રહી છે, લોકો રોડના
ગુપ્તાન કરી રજા છે બાન્ધ-ગિરફતારી બોલી રજા છે 'કુલની
વૃદ્ધિ થાઓ', જવ, જવ, થાઓ' દત્તાદિક સન્દોષી આસોવ
ચનો ઉચ્ચારી રજા છે એ પ્રમાણેનો દાડમાડ જોઈ જાણજી કાષ્ટક
સતોય પામી વિચાર કરે છે કે, દુનિયામાં મુખી તો આજ નરવર

માનૂમ પડે, માટે માગુ તો આ શેઠના મુખ જેવું મુખ માગું
પણ બાળ્યોએ ફરીને વિચાર થયો કે—એડવાર ખુદ શેઠને મળી
સાક્ષાત્કાર કરી પત્રી નિર્ણય કરવો. આમ ધારી જેવો શેઠના દર-
વાજામાં પેસના જાય ■ તેડનામાં ચોડીદારોએ રોક્યો. ચોડીદાર
બોલ્યો ‘ક્યા કામ છે?’ આજણે જનામ આપ્યો, ‘સેઠકા
દર્શન કરના છે’ ચોડીદારે કહ્યું, ‘અન્છા સેઠકો સ્વર
દેતે હે, જાહે રહો,’ બિચારો આજણુ દરનાજમાં ઉભો રહ્યો.
સિપાઈ અહીં ગયો અને રોકેને કહ્યું ‘સેઠ માટે’ ! ‘પક્ષ બ્રાહ્મણ
આપકા દર્શન કરના ચાહતા હૈ,’

ગેડે વિચાર્યું કે, કાંઈ માગણુ હશે, એમ મારી સિપાઈને
કહ્યું ‘મીતર મત આને દો’

હવે સિપાઈ દરવાજા ઉપર આની આજણુ પાસે જઈ બોલ્યો
‘સેઠકો પુરસદ નહીં હૈ’

બિચારો આજણુ લમણે હાથ દઈ એડ બોલ્યા ઉપર જઈ
બેઠો શેઠ કાંઈ કાર્ય માટે બહાર નિડળ્યા, એડને હાથ જોડી ઉભો
રહ્યો, પરંતુ સિપાઈએ બોલવા દીધો નહિ રોકતી ગાડી ચાલી
મઈ શેઠ પાઠા આયા, ત્યારે પણ પૂર્વની માફક આજણુ ઉભો
થયો. આ વખતે ગેડે મુનીમને કહ્યું, કે ‘આ આજણુને મીધુ જોઈતું
હોય, તો અપાનજો’ આમ કહી ગેડે હવેનીમા ગયા, મુનીમ આ-
જણુને પૂછે છે કે ‘તમારે શું જોઈએ છે?’ આજણુ બોલ્યો—
‘મારે એડ વાર શેઠને મળવું છે’

મુનીમ શેઠ પાસે જઈ બોલ્યો—‘સાહેબ ! તે તો આપને
અજાણા માગે છે’ શેઠે વિચાર્યું કે મારી પાસે આવીને નહું માગશે,

માયુ તેજ દારણી દુ આપનો નેગાપ ચાહતો હતો. 'આમ
જાણી શેઠ બોલ્યા - 'જાણ, મને જગ પછુ નુખ નથી, દુ તો
મદાદુ ખી છુ, જોને ફે પછુ મારા જેવુ સુખ ખાનીશ નહિ'

આરી રીતે રીઝના વધાર્ય વચનો સામગી દવાસ બની માહાજુ
'ખાને તે આપુ' એવા વચન બોલનાર સતને સમજે જવાનો
નિશ્ચય કરી વિદાય થયો સતનો પામે આનીતે બોલ્યો -

'હે મદાદુખનુ! આપના જેવા સુખને દુ ચાહુ છુ'
સતે કહ્યુ - 'તથાસ્તુ!'

હવે આશ્વજી દ્વાર જનનો અપેક્ષાએ બારે સુખી થયો. આ
દશાન્તથી ૧૫૫ મુનિવરો સિવાય જન્ય મનુષ્ય સુખી નથી, એમ
સિદ્ધ છે

દેવગતિમા દુ ખ

હવે દેવગતિમા 'વો સુખ' છે કે નહિ? તે જાતનનો નિર્જીવ
નીતે તનેડા મોડો ઉપાધી થઈ સકો -

દોષામપચિવાદેષ્યાદિગ્યાદિદત્તશુદ્ધિષુ ।
અમદેષ્યસિદ્ધિ મમ્ય માત્રામ્યમપુષ્પમે ૩ ૧ ।
શુદ્ધિ પમ્ય મહર્ષી પિય માગત્તમ્મત્રીવિમદ્ ।
મત્તિમમ્મમ્મમ્મમ્મત્તે દોષગ્નિ મુષિમે મુત્ત ૩૨ ૩
મ મ્મત્તે મુત્તે વિવિત્ત પ્રામિત્તોર્મ ૩૩ ૩૪ ।
મુત્તોત્તમત્તમ્મત્તે વિવોદ્ધમ્મત્તે મ્મત્તે ૩૫ ૩૬
મુત્તપામ્મત્તે વિમાત્તમ્મત્તપમ્મત્તે ૩૭ ૩૮
માત્તમ્મત્તે વિવત્તમ્મત્તે મ્મત્તપમ્મત્તે ૩૯ ૪૦

હા પ્રાણેશ ! પ્રભો ! દેવ ! પ્રમોદેતિ મગત્તદમ્ ।
પરેમંપ્રિતસર્વસ્યા માપન્તે દીનમૃતય ॥ ૮ ॥

પ્રાપ્તેડપિ પુણ્યત સ્વર્ગં કામમોધમયાતુરા ।
ન સ્વસ્થતામશ્નુયતે સુરા વાદર્પિવાદય ॥ ૯ ॥

અયં જ્યવનચિદ્વાનિ વૃષ્ટ્વા વૃષ્ટ્વા વિમૃશ્ય ચ ।
ચિત્તીયન્તેડય જન્વન્તિ વય નિલીયામદે વયમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થાત્—શોક અસહિષ્ણતા, ખેદ, ધ્યાં અને દીનતાદિ વડે હતમુદ્ધિ દેવોમા પણ દુઃખી સામાન્ય અનુભવાય છે અર્થાત્ દેવોમા પણ મનુષ્યની માફક શોક, અસહનદીનતા, ખેદ, ઈર્ષ્યા અને દીનતાદિ દુર્ગુણો રહેવા છે ૧ સદ્વિવાળા બીજા મોટા દેવોની લક્ષ્મીને જોઈને ઓ પૂર્વજન્મ સબધી પેતાનું શ્રવણ તપાસીને પોતે તેમા ઉપાર્જન કરેના અ પુણ્યને લીધે પણ કાળ મુધી દેવનાઓ દિનગીર થાય છે ૨ પૂર્વજન્મમા સુકૃત કરવાની સામગ્રી મળ્યા છતાં ‘અમે કાંઈ સુકૃત કયુ નહિ, તેથી અભિયોગિક (નોકર) દેવનો અધિકાર મળ્યો,’ એ પ્રમાણે પોતાથી ઉત્તરોત્તર ચીજોઆતા દેવોની સદ્ધિ જોઈને દેવતાઓ ભારે ખેદ પામે છે ૩ બીજા દેવોના વિમાન, સી રત્ન અને ઉપાનની સપેદા જોઈને, ઈર્ષ્યા રૂપ બળતી અગ્નિની ઊભી વડે ચાવજીવ અત્યંત બળે છે ૪ ‘હે નાથ ! હે પ્રભો ! હે દેવ ! પ્રસન્ન થાઓ, અન્ય દેવોએ અમને લૂટી લીધા છે’ એ પ્રમાણે બોલતા દીનચાતવાળા દેવો ગદગદ કંઠે રદન કરે છે ૫ પુણ્યના મોમે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ કામ, ક્રોધ અને લાચ વડે આતુર થએના કા પિંક દેવો સ્વસ્થતાને અનુભવતા નથી અર્થાત્ કામી દેવો ધનના પૂર્ણ કરી શકતા નથી, તેમજ શાંતિ પણ પામતા નથી ૬ હવે દેવને -

કથી ચવનાના ચિત્તોને વાર વાર ભેદને અને તેમ વચારીને વિનાય કરે છે તથા બોને છે કે ‘ હવે અમે આ ત્રાદ સમૃદ્ધિ છોડીને કયા જમથુ ? ’ ૭

દેવોમા કોન, વોમ, માન અને માયા રહેલી છે, પરંતુ લોભનું જોર વિશેષ છે લોભથી વડાઈ કરે છે અને લાભથી દુખી થાય છે તેઓનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ૩૭ સાગરોપમનું અને ઓજામા ઓછું દગદગર વર્ષોનું છે દેવો મૂન ચાર પ્રકારના છે, પરંતુ તેઓના ઉત્તર ભે ૧૯૮ છે દેવો કેટનાક ઉચ જાતિના છે અને કેટનાક નીચ જાતિના પણ છે નીચ જાતના દેવોના પગની મોજડી પણ એટલી બધી કિમતી છે કે, આખા જલુદીપની ત્રાદિ જેટલી તેની કિમત આખી સકાય, તો પછી તેઓની બીજી ત્રાદિનું વર્ણન તો સર્વજ્ઞ સિનાય કોણ કરી શકે ? આટલી ત્રાદિ સમૃદ્ધિ તથા શાશ્વત દેવલોકના વિમાન વિગેરે ભોગસ્થાનાદિની સામગ્રી છતાં દેવો દુખી ગણાય છે, તેનું મૂળ કારણ મોહદશા અને તેને લીધે થએલો મમત્વભાનજ છે અવન પહેના ૭ માસ અગાઉથી તેઓને અવનના ચિત્તો માનૂમ પડવા લાગે છે, એટલે કે ક્ષપ્તમથી ઉત્પન્ન થએલી કૂનની માળાને પોતાના મુખકમળ સહિત માનન થએલી જૂએ છે ચરીરના અવયવો સિધિય થયા હોય એમ તેઓને લાગે છે બળવાન પુરુષોથી પણ નહિ ટપાવી શકાય, એવ. ક્ષપ્તક્ષેત્રે તેઓ કપતા જૂએ છે, જન્મથી પોતાની સહચારી એવી શોભા અને લજ્જા ફૂંચતી જણાય છે વળી તેઓ અદીન જતા દીનના ધારણ કરે છે, નિદ્રા રહિત જતા તેઓને નિદ્રા આનંદ લાગે છે, પોતે નિરોગી જતા ચરીરના સાધા દૂટવા લાગે છે, તથા પતથોને દેખવામા અસમર્થ બ. છે, તેમજ મરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો જેમ અપથ્ય પદાર્થનું સેવ. કરે છે.

તેવી રીતે તેઓ ન્યાયધર્મને તિલાંજલી આપી વિષયમાં આસક્ત બને છે. ધર્મ્યાદિ અવન ચિદનો વડે આકુલબ્યાકુલ થએલા દેવો મમત્વજાવને લીધે કાંઈ પણ ઠેકાણે સુખ પામતા નથી. 'દેવાગના વિમાન અને પારિજાત, મદાર સતાન તથા હરિચંદનાદિ કલ્પદ્રવ્યો, રત્નજડિત રત્નો, અશ્વિઓની વિચિત્ર રચનાથી રચેલ આ ભૂમિ રત્નમય વેદિકા તથા રત્નના પત્રથીઆવાળા આ વાવડીઓ પ્રભૂતિ છોડીને, અશ્વિથી ભરપૂર મદાનિદનીય ગમવાસમાં મારે જુ પડશે' ધર્મ્યાદિ વિચાર કરતા દેવો વિશેષ વિવાપ કરે છે. આટલા ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે, પૂર્વોક્ત નરક તિર્થંચ અને મનુ-અગતિમાં જેમ સુખ નથી, તેમ દેવોમાં પણ નથી.

←==→ આશ્રવવિચાર ==→

આ ચારે પ્રકારની ગતિઓ પ્રાપ્ત થવામાં કારણભૂત આશ્રવ છે અને તે બે પ્રકારના છે—૧ શુભ ૨ અનઅશુભ. શુભ આશ્રવને મોક્ષા પુણ્યના નામથી ઓળખે છે, ન્યારે અશુભ આશ્રવને પાપ કહે છે. પુણ્યજન્મથી મનુષ્ય અને દેવગતિ મળે છે. ન્યારે પાપજન્મથી નરક અને તિર્થંચગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

બંધહેતુઓ

પ્રથમ શુભાશ્રવ અને અશુભાશ્રવના બંધહેતુઓ જાણવાની આવશ્યકતા છે. ન જાણ્યા સિવાય પ્રાણી તેનો ત્યાગ કરી શકે નહિ. દાખલા તરીકે, પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણભદ્રે પુરોની ૭૨ કળાઓમાં કેટલીએક એવી કળાઓ પણ જણાવી છે કે જેઓનું આરાધન કરવાથી આત્મા દુર્ભૂતિમાં જાય. તો હવે સવાલ થશે કે, તે બતાવવાનું કારણ શું ? તેનું મૂલ્ય કારણ તો એજ છે કે, જે જીવને તેની કળાનું યાત્ર નહિ હોય, તો તેને તે છોડી દેવી રીતે

સકરો ? જેમકે કપટકળા જરૂર હેય છે, તો પણ જ્યાં સુધી કપટનું રસપ્રત્યક્ષ નથી આવતું, એટલે કે આ અમુક કાર્ય મારાથી થયું તે કપટમિત્ર છે અથવા કપટરહિત છે, એવા પ્રકારનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી માણસને થતું નથી, ત્યાં સુધી તે કપટને કેમ છોડી શકે ? તેજ કારણથી કપટકળાથી પરિચિત માણસ, કદાચ કપટને તજવા આદરે, તો તે કદાપિ કપટમિત્ર અથવા કપટરૂપ કાર્ય કરશે નહિ તેટલાજ માટે પ્રથમ શુભાશુભ આશ્રયના હેતુઓ બતાવવા યથાસક્તિ એટલું કરવામાં આવે, તો તે અયોગ્ય અથવા અપ્રાસંગિક તો નહિજ ગણાય.

પ્રથમ તો મન, વચન અને કાયાના ત્રણ જોગો શુભાશુભ કર્મના આશ્રય કરે છે જેમકે મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને આધ્યત્મ ભાવનાવાળું મન શુભ કર્મને એકત્ર કરે છે, તેમ વિષય કયાયવાળું મન અશુભકર્મ ઉપાર્જન કરે છે જ્ઞાનજ્ઞાનને અનુસરીને ઉચ્ચારવામાં આવેલું સત્યવચન, શુભકર્મનું કારણ છે અને તેથી વિપરીત વચન અશુભકર્મનું કારણ છે, વળી સુપતનાવાળા શરીરનકે શુભકર્મ થાય છે, જ્યારે આરભાઈ યુક્ત શરીરથી અશુભકર્મ બધાય છે.

સામાન્ય રીતે કહીએ તો-આ અશુભકર્મના બધાં હેતુઓ, ચાર કષાયો (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ,) પાંચ ઈન્દ્રિયોના રૂઢ વિષયો, (જે આગળ બતાવેલ છે), પદ્મ યોગ (યાગ મનના, ચાર વચનના અને સાત કાયાના), પાંચ મિત્રાત્વ (આભિમત્તિક, અનાભિમત્તિક, આભિનિવેશિક, સાશયિક અને અનામોગિક, અહીં નામ માત્ર લખ્યા છે, પરંતુ સમ્યક્તાધિકારમાં અર્થ સહિત લખનામાં આવશે.) તથા આત્મ અને રૌદ્ર ધ્યાન છે શુભકર્મના બધાં હેતુઓ દાન, દીન અને તપાદિ છે હવે આશ્રય શબ્દની

વ્યુત્પત્તિ તપાસીએ - આગચ્છન્નિ પાપાન્તિ યસ્માત્મ આસ્રય
અર્થાત્ જે થકી પાપ કર્મ આવે, તે આશ્રય આશ્રવના મૂલ
એ બેદો છે - ૧ સાપરાયિક ૨ ઇર્ષાપથ, સકપાય આશ્રવને
સાપરાયિક આશ્રવ કહે છે જ્યારે અકપાય આશ્રવને પાપથના
નામથી ઓળખવામા આવે છે ઇર્ષાપથ આશ્રવની સ્થિતિ એક
સમય માત્રની હોવાથી તેના બેદની વિવક્ષા નથી, પરંતુ સાપ-
રાયિક આશ્રવના બેદો, તત્ત્વાથ સૂત્રમા જનાભ્યા પ્રમાણે ૩૬ અને
નવતરન આદિમા ૯૯૫ પ્રમાણે ૪૨ છે તે બેનાનીસ બેદોના
નામ આ છે -

૧ પ્રાણુતિપાત, ૨ મૃપાનાદ, ૩ અદંતા ભ, ૪ મેથુન
૫ પરિમહ્ આ પામેનો ત્યાગ નહિ કરવો તે અમ્નતાશ્રવ
કહેવાય છે વળી ક્રાંધ માન માયા અને લોભ એ ચાર
ક્રધાયાશ્રવ છે, ૬ પરોન્દ્રિય, ૭ મનોદ્રવ, પ્રાણેન્દ્રિય ચતુ-
રિન્દ્રિય અને ઓન્દ્રિય એ પાને ઇન્દ્રિયોને નિયમમા ન આવવી,
તે પાચ ઇન્દ્રિયાશ્રવ, તથા મન વચન અને તાપાના
યોગેને બોગાદિ વિપથોમા જતા ન અટકાવવા, તે નણુ યોગાશ્રવ
છે અને પત્નીય ક્રિયાશ્રવ એ પ્રમાણે ૪૨ બેદો થયા

હવે ક્રિયાશ્રવને માટે પચીત ક્રિયાઓ અથ સાથે જોઈએ -

૧ સરીરને પ્રમત્તભાવથી ઉપયોગ રહિતપણે સક્રિય થના
જુ, તે કાયિકી ક્રિયા ૨ સજાદિવડે જીવોની હિસા પગેરે જે
ક્રિયાથી થાય, તે અધિકરણકી ક્રિયા ૩ જીવ અને અજીવ પર
દ્રેષભાવથી જે ખરાબ વિચાર કરવો તે પ્રાદ્વેષિકી ક્રિયા ૪ જેથી
પોતાને, અથવા પરને પરિતાપ ઉપજે, તે પરિતાપકી ક્રિયા
૫ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોને હણવા અથવા બીજા પાસે હણાવના ત્રિ
પ્રાણુત્પાતકીક્રિયા ૬ એક પ્રમુખ ક્રિયા કરવી અથવા કરા-

વળી, તે આરણ્યકી ક્રિયા ૭ ધન, ધાન્યાદિ નવનિધિ પત્રિદ્ધિ ઉપર મમત્વભાન ગણવે, તે પરિગ્રહકી ક્રિયા, ૮ છન ભેદ કરી ખીજાને ઠગવું, તે આયાત્રત્યયકી ક્રિયા ■ સન્માગની શ્રદ્ધા રહિત અસત્ય માર્ગનું પોષણ કરતા જે ક્રિયા લાગે, તે મિથ્યા-દર્શનપ્રત્યયકી ક્રિયા, ૧૦ જે કે દરેક વસ્તુ જીવના ઉપભોગમાં આવતી નથી, છતાં હતભાગર ત્રીન અભિલાષને આધીન થઈ ભક્ષનાભક્ષન વસ્તુનો નિયમ કરતો નથી, તેથી જે પાપાગમન થાય છે તે અપ્રત્યાખ્યાનકી ક્રિયા ૧૧ સુદર વસ્તુને જોવાથી તેના ઉપર જે રાગોત્પત્તિ રૂપ ક્રિયા થાય છે, તે દૃષ્ટિકી ક્રિયા, ૧૨ રાગાધીન બનો જી, બોધ, હાથી, અને ગાય વિગેરે મુકુમાર વસ્તુઓ પર હાથ લગાડવાથી જે ક્રિયા લાગે, તે પૃથ્ઠિકી ક્રિયા, ૧૩ અન્ય મનુષ્યોની નાદ, સ્પૃહિ દેખી ઈર્ષ્યાથી જે કર્મબંધ થાય છે, તે પ્રાતિત્યકી ક્રિયા, ૧૪ સ્વનત્વ સમૃદ્ધિની અન્ય કોઈ પ્રશંસા કરે, ત્યારે મનમાં આનંદિત થવું અથવા તેન, ઘી, દૂધ, અને દધિ વિગેરેના ભાજન ઉનાજા મૂકવાથી જે જીવોની હિંસા થાય છે, તે આમતોષનિષાતકી ક્રિયા, ૧૫ રાગદિના દુઃખથી ધન અને શત્રુઓ તરફ કરવા, તથા વાવ, તળાવ, કૂવા ખોદાવવા, તે નૈશત્ર્યકી ક્રિયા, ૧૬ પોતાને હાથે અથવા શિકારી કૂતરાઓ દ્વારા સસના પ્રમુખ જીવોને મારના અથવા જે કાર્ય સેનકના હાથથી થઈ શકે એવું હોય, છતાં અભિમાનથી પોતાના હાથે તે કૂર કાર્ય કરવું, તે સ્વહસ્તકી ક્રિયા ૧૭ અન્ય જીવ અથવા અનુવના પ્રયોગમાં અમુક વસ્તુ પાતાની પાને આવે, એવી કાશિસ કુળી, તે આનયનકી ક્રિયા ૧૮ જીવ અથવા અજીવ વસ્તુનું જેન ભેદન કરવું, તે વિદારણકી ક્રિયા, ૧૯ ઉપયોગ વિના શુન્ય ચિત્તે વસ્તુ લેવી મૂકવી, ઉઠવું બેસવું, દરવું ફરવું, ખાવું પીવું, સવું, ઇત્યાદિ કાર્ય કરવાથી જે ક્રિયા લાગે, તે અનાસોગકી ક્રિયા, ૨૦ આસોદ

તથા પરલોભથી વિરહ કાર્યનું જે આચરણ તે અનવકાક્ષાપ્રત્યયકી ક્રિયા, ૨૧ મન, વચન, અને કાયા સજવી જે અરામ ધ્યાન, તેની અદર પ્રવૃત્તિ કરવી, પરંતુ નિવૃત્તિ ન કરવી, તે પ્રયોગકી ક્રિયા, ૨૨ કાલ એવું કૂરકમ કરવામા આવે કે જેનાથી જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે ક્રમોનો એકા સાથે બધ થાય, તે સમુદ્ધાનકી ક્રિયા, ૨૩ મોહમલિત વચનોથી જે અત્યન્ત ગમેત્પત્તિ તથા પ્રેમનો પ્રકય થાય, તે પ્રેમકી ક્રિયા ૨૪ ક્રોધ અને માન વડે વિપરીત વચનો બોતવાથી અન્યને જે દ્વેષ થાય, તે દ્વેષકી ક્રિયા ૨૫ અને પ્રમાદ રહિત મુનિવર તથા કેવલી ભગવાનને ગમના ગમનથી જે ક્રિયા લાગે, તે ઈર્ષ્યાપીડી ક્રિયા

પૂવોક્ત પાંચ અત્રત, પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કપાલ, ત્રણ જોગ અને ૨૫ ક્રિયા મળી આશ્રવના ૪૨ બેદો થાય છે તેના વળી તીવ્રભાવ, મદભાવ, શાતભાવ, અશાતભાવ વીર્ષ વિશેષ અને અધિકરણ નિશેષથી વિશેષ બેદો પણ થાય છે જેમ કોઈ જીવ તીવ્રભાવથી તીવ્ર, તીનતર, તીનતમ બધ જાધે છે, ત્યારે મદભાવથી લઘુ, લઘુતર અને લઘુતમ આશ્રવરૂપ બધહેતુ હોવાથી જીવ હલકો અતિહલકો, અત્યત્ત હલકો બધ જાધે છે, તે કારણથી તીવ્ર-મદાદી ભાવો લોકમા પ્રસિદ્ધ છે વીર્ષવિશેષ એટલે આત્મીય દાયોપશમાદિ ભાવ જાણવા

હવે આધિકરણ નિશેષના બે બેદ છે ૧ જીવાધિકરણ અને અજીવાધિકરણ જીવના આશ્રવો જે આશ્રવ થાય, તે જીવાધિકરણ અને અજીવને આત્રીને જે આશ્રવ થાય તે અજીવાધિકરણ આમાં જીવાધિકરણના મૂળ ત્રણ બેદો છે અને ઉત્તર બેદ ૧૦૮ છે મૂળ બેદ સરણ, સમારણ અને આરણ આ સ્વરૂપને બતાવનાર સ્તોત્ર તત્ત્વાથ ભાષ્યમા આ પ્રમાણે છે —

મરમ્મ સકપાય પગ્નિતાપનયા મહેત્સમારમ્મ ।

આરમ્મ પ્રાણિયધસ્રિવિધો યોગસ્તત્તો જ્ઞેય ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—કપાય સહિત જે યોગ તે સરભ, પરિતાપના થવાથી જે મરભ થાય, તેજ સમારભ કહેવાય અને પ્રાણી-ઓનો જેમા વધ થાય, તે આરભ એ ત્રિવિધ યોગ મૂળ બેદ-૩૫ ગણુના

પૂર્વોક્ત મૂળ ત્રણે બેદોની સાથે મન, વચન અને કાયાને જોડનાથી નવ બેદ થાય જેમકે મનસરભ, વચનસરભ અને કાયસરભ તેજ પ્રમાણે મન સમારભ, વચનસમારભ અને કાય-સમારભ ત્રણી મન આરભ, વચન આરભ અને કાયઆરભ, આ પ્રમાણે થએલા નવ બેદ માહેના દરેકની સાથે કૃત, કારિત અને અનુમત—એ ત્રણ જોડવાથી ૨૭ બેદ થાય ૥૧ યથા કૃતમન-સરભ, કારિતમન સરભ, અનુમોદિતમન સરભ, કૃતવચનસરભ, કારિતવચનસરભ, અનુમોદિતવચનસરભ, કૃતકાયસરભ, કારિત-કાયસરભ, અને અનુમોદિતકાયસરભ, તેજ પ્રમાણે સરભની મા-ફક સમારભ અને આરભના નવ નવ બેદ ગણુતા ૨૭ બેદો થાય-આ સપ્તાવીસે બેદોને કોષ, માન, માયા અને લોભ એ ચારેની સાથે જોડતા એક મો આઠ ભાગાઓ થાય છે, તેનું કોષ્ટક આ પ્રમાણે છે—

૧ કોષકૃતમન સરભ	૨ કોષકારિતમન સરભ
૩ „ અનુમોદિતમન સરભ	૪ „ કૃતવચનસરભ
૫ „ કારિતવચનસરભ	૬ „ અનુમોદિતવચનસરભ
૭ „ કૃતકાયસરભ	૮ „ કારિતકાયસરભ
૯ „ અનુમોદિતકાયસરભ	૧૦ „ કૃતમન સમારભ

૧૧	કારિતમન સમાર ભ	૧૨	અનુમેદિતમન સમાર ભ
૧૩	કૃતવચનસમાર ભ	૧૪	કારિતવચનસમાર ભ
૧૫	અનુમેદિતવચનસમાર ભ	૧૬	કૃત-ાયસમાર ભ
૧૭	કારિતકાયસમાર ભ	૧૮	અનુમેદિતકાયસમાર ભ
૧૯	કૃતમનઆર ભ	૨૦	કારિતમનઆર ભ
૨૧	અનુમેદિતમનઆર ભ	૨૨	કૃતવચનઆર ભ
૨૩	કારિતવચનઆર ભ	૨૪	અનુમેદિતવચનઆર ભ
૨૫	કૃતકાયઆર ભ	૨૬	કારિતકાયઆર ભ
૨૭	અનુમેદિતકાયઆર ભ		

તેજ પ્રમાણે (૧) માનકૃતમન સરભ, (૨) માન-કારિત મનસરભ ઇલાદિક પ્રકારે ઉપર કહેના ૨૭ ભાગાની અ ૦ ' ક્રોધ ' ની જગ્યાએ સર્વ ' માન ' શબ્દ લગાડવાથી બીજા ૨૭ ભાગા થાય, અને તેવીજ રીતે સર્વ ' ક્રોધ ' ના સ્થાનમા ' માયા ' શબ્દ મૂકવાથી પણ ત્રીજા ૨૭ ભાગા થાય છે તેમ ' ક્રોધ ' ની જગ્યાએ સર્વ ' લોભ ' શબ્દ મૂકવાથી ચોથા ૨૭ ભાગ થાય એમ કુલ ૧૦૮ ભાગા જીવાધિકરણ આશ્રવ સંભાવ થાય છે

હવે અજીવ આશ્રિત જે આશ્રવ થાય, તે અજીવાધિકરણ આશ્રવના મૂન ચાર ભેદ અને ઉત્તરભેદ ૧૧ થાય છે તે આ પ્રમાણે-અજીવાધિકરણ આશ્રવના મૂન ચાર ભેદના નામ-નિવર્તના, નિરોધ સંયોગ અને નિસંગ.

પ્રથમ નિવર્તનાના ૨ ભે છે ૧ મૂલગુણનિવર્તનાધિકરણ - ઉત્તરગુણનિવર્તનાધિકરણ

પ્રથમ સરીર, વચન, મન અને આગેશ્વર, તે મૂલગુણ

નિવૃત્તનારિ-જી છે અને કાટ, પુન્નકાદિમા જે ચા કમોદિ, તે ઉત્તરગુણાનનર્તનાવિકરણ છે હવે બીજા નિદેષાધિકરણના ચાર ભેદ ૧, જમીન યા કોઈ પણ આધેષ ઉપર લેયા રિના વસ્તુ મૂકી, તે અત્યવેક્ષિત નિદેષાધિકરણ પૂજ્યા વિનાની જગ્યા ઉપર ઉન્મત્તની માફક વસ્તુ મૂકી, તે દુષ્પ્રામાર્જિતનિદેષ-પાધિકરણ ૩ આવેષ જમીન અથવા પાટ-પાટના પ્રમુખ કેવા છે, તેનો વિચાર કર્યા વિના એકદમ વસ્તુને ફેંકવી અથવા મૂકવી, તે સહસાનિદેષાધિકરણ અને ૪ ઉપયોગ સહિત પણ વસ્તુ મૂકી, તે અનાભોગનિદેષાધિકરણ

નોજ સંયોગાધિકરણના બે ભેદ છે —૨ જેમ દુધમા સાકર મેળવે છે, તેમ બોજનાદિ અન્ય વસ્તુમા અન્ય વસ્તુઓનો મેળાપ અધિક સ્વાદને માટે કરવો તે અન્નપાનમયોજનાધિકરણ ૨ તેમજ વસ્ત્રાદિમા રંગ ભેરગી ફાર લગાવવાથી અથવા ચદરવાની માફક એક વસ્ત્રની સાથે બીજા વસ્ત્રનો સાવો કરવાથી જે અધિક શોભા માલૂમ પડે, તેમ દડ અને પાત્રાદિકમા રંગ લગાવો તે ઉપકરણાધિકરણ

ચોથા નિસર્ગાધિકરણના ત્રણ ભેદ આ છે —૧, પ્રમત્ત દશાથી શરીરને અવતરના પૂર્વક છૂટું મૂકવું, તે ઢાંચનિસર્ગાધિકરણ ૨ વચનને નિયમમા ન રાખવું, તે વચનનિસર્ગાધિકરણ ૩ તેમ મનને વચમા ન રાખવું, તે મનનિસર્ગાધિકરણ ૪

એ પ્રમાણે પહેલાના બે, બીજાના ચાર, ત્રીજાના બે અને ચોથાના ત્રણ—જેમ મળી કુલ ૧૭ ભેદો અજીવાધિકરણ આશ્રવના હોવામા આવ્યા અને એ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત આશ્રવના ભેદ પ્રમેદ બતાવવામા આવ્યા

હવે એ જતાવતુ જરૂરું છે કે, આડ કમ માના અમુક કર્મને
અગે કયા આશ્રવો અર્થાત્ બધ હેતુઓ રહેતા છે

પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીયકર્મ તથા દર્શનાવરણીયકર્મના બધ
હેતુરૂપ આશ્રવ તપાસીએ

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યાયજ્ઞાન, અને કેવળ-
જ્ઞાન એ પાંચજ્ઞાનમાના કેષપણ જ્ઞાનની અથવા તે પૂર્વોક્ત પાંચ
જ્ઞાનવાળા ગમે તે જ્ઞાનવતની અર્થાત્ જ્ઞાનીપુરોની, તેમજ જ્ઞાનો-
પકરણ પાટી, પોથી કવણી, કવતી, નોકારવાતી, સાપડા, સાપડી
વિગેરેની તથા સખેય યા છાપેન પુસ્તકોની પ્રત્યનીકતા, એટલે
આશાતના કરવી, તેમ અનિષ્ટ ચિતવવાથી તત્સબધી આશ્રવ
થાય છે, એટલે કર્મનિધના હેતુ થાય છે વગ્ના જેની પાસે ભર્યો
હોય, અથવા જેની સાદાચ લીધી હોય, તેને બદલે અન્યનું નામ
લેવું, નિર્દનવપણ એટલે ખર્ચા જાણવા છતાં એપણે જ્ઞાન,
જ્ઞાનોપકરણ તથા જ્ઞાનવત પુરોનો શસ્ત્રાદિ વડે નાશ કરવો અથવા
તેઓની પ્રત્યે અતરમ અશ્વિજાવ કરવો, જ્ઞાનાભ્યાસ કરનારા
વિદ્યાર્થીઓને મજાતા અન્ન, પાન, વસ્ત્ર, અને વસતિ પ્રમુખનો
અતરાય કરવો, પાક કરતા વિદ્યાર્થીઓને કાયાન્તરમા જોડવા,
વિકલાદિમા લગાડવા પદ્ધિપુરુષને જાતિહીનતાનું અથવા અન્ય
અસલાખ્ય કનક આપવું, દેવભાવથી ગ્રાહ્યાન્ત ઉપસર્ગ કરવો,
અસ્વાધ્યાયને વખતે સ્વાધ્યાય કરવો, યોગોપધાનાદિ અવિધિએ
કરાવના, જ્ઞાનોપકરણ સમીપ રહેતા પણ આદાર, નિહાર, કુએષ્ટ
અથવા મેયુનાં કમ કરના, જ્ઞાનને પત્ર લગાડવો, શૂકથી અક્ષર
જગાડવા, જ્ઞાનદ્રવ્ય બાંધણું કરવું, કરાવવું અથવા કરનારના ઉપેક્ષા
કરવી, ઇત્યાદિ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના આશ્રવો છે

તેરીજ રીતે દર્શનની પ્રત્યનીકના (આચારના) કરનાથી દર્શનાવરણીય કર્મના આશ્રવો થાય છે જેમકે અમુદર્શન, અચક્ષુ-દર્શન, અવધિદર્શન અને કેવલદર્શનને ધારણ કરનાર સાતુ-મહાત્મા-પર અશુભ ચિતવન કરનારા, તેમ સમ્મતિતર્ક, ન્યાયક અને તત્વાર્થોદિ પ્રથેની અવલેહના એટલે અપમાન કરનારા છવે દર્શનાવરણીયકર્મ બાધે છે

દેવપૂજા, ગુરુમેના, સુપાત્રાન, દયા, ક્ષમા સરાગસયમ, દેશસયમ, અકામનિર્જરા, ચોચ (અત કરણ શુદ્ધિ), બાલતપ (અજ્ઞાન ઝટ) એટલા શાતાવેદનીય કર્મના બધ હેતુઓ (આશ્રવો) છે અને દુ ખ, શોક, વધ, તાપ, આક્રંદ અને રૂદન યોતે કરવાથી અથવા બીજાને કરાવવાથી તથા ઉભયને એટલે યોતાને તથા પરને બન્નેને દુ ખ શોકાદિ કરવા કરાવવાથી અશાતાવેદનીય કર્મના આશ્રવો થાય છે

ત્યાર પછી મોહનીયકર્મના બે ભેદો છે દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય પ્રથમ દર્શનમોહનીયકર્મના સામાન્ય બધ-હેતુઓ આ પ્રમાણે છે—જેમકે શ્રીસુવિધિનાચરિત્રમા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે—

યોતરાગે શ્રુતે સઘે ધર્મે મધગુણેષુ ચ ।
અયર્ણયાદિતા તોત્રમિથ્યાન્યપરિણામતા ॥ ૧ ॥

સર્વશમિદ્ધિદેયાપદ્મયો ધાર્મિકદૂષણમ્ ।
ઉન્માર્ગદેશનાનર્થાગ્રહોઽસયતપૂજનમ્ ॥ ૨ ॥

અમમીક્ષિતવારિત્ય ગુર્વાદિવ્યયમાનતા ।
ઈત્યાદયો દૃષ્ટિમોહન્યાસઘા પરિકીર્તિતા ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—નીતરાગ, શાસ્ત્ર, સધ, ધર્મવિષય અને સધના ગુણોમા અવર્ણવાદિના કરવી, એટલે તેમનો અનુલ્લેખ કરવો, તેમજ તેઓને વિષે અત્યન્ત મિથ્યાત્વનો પરિણામ કરવો, ૧ સર્વજ્ઞ, મોક્ષ અને દેવનો અભાવ સ્થાપન કરવો, ધર્મિષ્ઠ પુરુષોમા દૂષણ કાઢવું ઉન્માર્ગ વધે તેવી દેશના કરવી, અનયમા આગ્રહ કરવો, અસમતિની પૂજા કરવી ૨ વગર વિચાર કાર્ય કરવું, તેમ દેવ ગુરૂ અને ધર્મનું અપમાન કરવું ઇત્યાદિક દર્શનમોહનીયકર્મના આશ્રવો કહ્યા છે ૩

હવે બીજા ચારિત્રમોહનીયના બે બોદો છે ૧, કપાનચારિત્ર-મોહનીય ૨, નોકપાયચારિત્રમોહનીય તેમા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિના ઉદયથી આત્માના અત્યંત કપાયિત પરિણામને કપાય-ચારિત્રમોહનીયનો આશ્રવ કહેવામા આવે છે અને જે હાસ્ય, રતિ, અરતિ શોક ભય, જીગૃહ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુસક-વેદ—એ નવ નોકપાયો છે, તેના બંધહેતુઓને નોકપાયચારિત્ર-મોહનીયના આશ્રવો જાણવા

પ્રથમ હાસ્યરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો એટલે બંધહેતુઓ આ પ્રમાણે છે—અત્યંત હસવું, કલ્પ સબધી મશકરી, હાસી કરવાનો અભાવ, અત્યન્ત બકવાદ કરવો, અને દીન વચન બોલવા વિગેરે

રતિરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો—દેશાદિ જોવાની આરે ઉત્ક્રાંતિ થવી, અષ્ટાપદ, સોત્રાબાજી અને ગીતાદિની વિચિત્ર રમતમા મનને લગાડવું તથા તેમા બીજાઓના ચિત્તને પણ આકર્ષવું વિગેરે

અરતિરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવ—પોતાથી

અધિક તદ્દિમાન તેમ જ્ઞાનવાનને દેખી ઈર્ષ્યા કરવી અથવા ગુણિ-
જનોના ગુણોમાથી દ્વંષણ કરના પાપ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો
તથા પરના સુખનો નાશ કરવો, તેમજ પરના અકુશલમા ઉત્સાહ
કરવો અર્થાત્ પરના અપમગનમા ખુશી થવું, વિગેરે

શોકરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —પરને શોક
પ્રગટ કરાવવો તથા પોતે શોક ઉત્પન્ન કરી તેના તેજ વિચારમા
રોહનાદિ ક્રિયા કરવી

ભયરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —સ્વાભાવિક રીતે
પોતાને કંઈ ભયનો પરિણામ થવો, અથવા બીજા કાઈને એટલા
કરી બીવડાવવું, ત્રાસ દેવો, નિર્દય કર્મ કરવું ઇત્યાદિ

જીગૃહ્સારૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —સાધુ,
સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સધના અપવાદ અને
જીગૃહ્સા નિંદા કરવી, તેમજ સદાચારને નિંદવો

ઝીવેદ્ધરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —ઈર્ષ્યા અને
વિષયમા ગૃહ્ણતા, મૃષાવાદ, અતિકુદિલતા તથા પરજીમા આસક્તિ
વિગેરે

પુરૂષવેદ્ધરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો, —સ્વદારા
માનથી સંતોષ, ઈર્ષ્યારહિતપણું, કપાયની મદના, સરલ આચાર
અને સ્વભાવ વિગેરે

નપુસંવેદ્ધરૂપ નોકપાયચારિત્રમોહનીયના આશ્રવો —ઝી
અને પુરૂષ સળધી કામ સેવવામા અત્યન્ત અભિલાષા-તીન
કામતા, પાપ્યકિતા અને પ્રતોને જળાત્કારથી બચ્છ કરવા વિગેરે.

હવે સામાન્ય ચારિત્રમોહનીયકર્મના બધાદેવો એટલે આ-
શ્રવો આ પ્રમાણે જતાવેલા છે —

સાધૂના ગદ્દેના ધર્માન્મુક્તાના વિન્નકારિતા ।

મધુમાસવિરતાનામવિરત્યભિવર્ણનમ્ ॥ ૧ ॥

વિરતાવિરતાના ચાન્તરાયકર્મણ મુદ્ધ ।

અચારિત્રગુણાર્યાન તથા ચારિત્રદૂષણમ્ ॥ ૨ ॥

વપાયનોપાયાણામન્યસ્થાનામુદીરણમ્ ।

ચારિત્રમોહનોયસ્ય સામાન્યેનાસ્રવા અમી ॥ ૩ ॥

અર્થોત્.—મુનિવરોની નિંદા, ધર્મસન્મુખ થએના પ્રાણિ-
યોને કુચુક્તિથી વિધ્ન કરવું, એટલે તેમને ચારિત્રાદિના પરિણામથી
બ્રહ્મ કરવા, મદિરા અને માસભક્ષણમાં લીન થએલા પ્રાણીઓની
રીતભાતની પ્રશંસા કરવી અર્થોત્ વ્યસનીને ઉત્તેજન આપવું
૧ દેશવિરતિ એટલે સમ્યક્ત્વ મૂળ હાસ્ય મતને પાનનાર તથા
તેની અભિપ્રાય કરનારને અતરાય કરવો, અચારિત્ર શુભની બાધ્યા
કરવી, તેમ ચારિત્રમાં દૂષણ કાઢવું જેમકે કોઈ પુરુષ સાધુ થતો
હોય, તો પડવાઈ સાધુના અવગુણો આમળ કરી, મોક્ષપદ આપ-
નાર ચારિત્રમાં દૂષણ બતાવવું અને કહેવું કે ‘સાધુપણ અગી-
કાર કરવાથી કઈ કાર્ય થઈ શકતું નથી ખરો તો આવકપણા-
માજ ક્યારે છે, અમારા ધન્યભાગ છે જે, અમે સાધુ થયા નહિ’
ઈત્યાદિ વાતો બોલવી, ૨ સોળ કથાય તથા નવ નોકથાય જે
સૂતામાં રહેલ છે, તેને ઉદીરવા, અર્થોત્ અનતાનુનથી, અપ્રત્યા-
ખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સન્નવનન, એવા ચાર પ્રકારના કોષ
માન, માયા અને લોભ મળી ૧૬ કથાય તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ
શોક, બય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુસકવેદ, એ
૮ નોકથાય થવાના કારણો સેવવા તે સામાન્ય રીતે ચારિત્ર
મોહનીયના આશ્રયો બન્યું ૩

દ્વે મોહનીયકર્મ બાદ આયુષ્યકર્મના ચાર વિભાગ છે. નરકાયુ, તિર્થયાયુ, મનુષ્યાયુ, અને દેવાયુ, તે પ્રત્યેકના અવગ અવગ બંધહેતુઓ એટલે આસવો બતાવનામા આવે છે —

પ્રથમ નરકાયુ ના આસવો લક્ષમા રહે, તેટલા માટે તેના નામો બતાવના જરૂરના છે—

પચ્ચેન્દ્રિયપ્રાણિયધો વહ્વારમ્મપરિગ્રહો ।

નિરનુગ્રહતામાસમોજન સ્થિરચૈરિતા ॥ ૧ ॥

રૌદ્રધ્યાન મિથ્યાત્યાનતાનુબધિકપાયતે ।

કૃષ્ણનીલકાપોતાશ્ચ લેશ્યા અનૃતભાષણમ્ ॥ ૨ ॥

પરબ્રહ્માપહરણ મુદુર્મેથુનસેવનમ્ ।

અવશેન્દ્રિયતા ચેતિ નરકાયુષ આસ્રવા ॥ ૩ ॥

અર્થાત—પચ્ચેન્દ્રિય જીવોનો વધ, અત્યંત આરભ, અત્યંત પરિગ્રહ, મમતા, કૃપાગ્રહિતપણ, માસમોજન, સદા વૈરભાવ (૧) રૌદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વભાવ, અનતાનુબધિ કપાયતું કરવું, કૃષ્ણ, નીલ, અને કાપોત લેશ્યા, મૃયા ભાષણ (૨) પરબ્રહ્મનું હરણ કરવું, પ્રતિક્ષણ મૈથુનાસક્તિ અને ઇન્દ્રિયાધીનતા—એટલા નરકાયુ ના આસવો છે (૩)

ઉન્માર્ગની દેશના, માર્ગનો અત્યંત નાશ, મૃદ્વદયતા, આર્તધ્યાન, શત્રુ સહિત માયા, આરભ, પરિગ્રહ, અતિચાર સહિત શીતવ્રત, નીલ અને કાપોત લેશ્યાપણ, અવિરતિપણ તેમજ કપાયો તિર્થયાયુના આસવો બતાવના

મનુષ્યાયુષ્યના બંધહેતુઓને બતાવનાર શ્લોકો કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચદ્રાચાર્ય નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે —

અર્પો પરિગ્રહારમ્ભૌ મહજે માર્દવાર્જવે ।
કાપોતપીતલેશ્યત્વ ધર્મધ્યાનાનુરાગિતા ॥ ૧ ॥

પ્રત્યાર્યાનવપાયત્વ પરિણામઞ્ચ મધ્યમ ।
સચિભાગચિધાયિત્વ દેવતાયુગ્મપૂજનમ્ ॥ ૨ ॥

પૂર્વાલાપત્રિયાલાપૌ સુસ્ત્રપ્રજ્ઞાપનીયતા ।
લોકયાત્રાસુ માધ્યસ્થ્ય માનુષાયુષ આશ્રવા ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—અપારભ અને અપરિગ્રહ સ્વાભાવિક મુદુતા અને સરસતા, કાપોત અને પીત લેશ્યાનો ભાર ધર્મધ્યાનનો અનુરાગ (૧) ત્વડીકપાયતા, મધ્યમ પરિણામ સુપાત્તાન હેતુ ભોજન દિવા, દેવયુગ્મ પૂજન (૨) જે કોઈ મળવા આવે અથવા રસ્તામા મળે, તો પ્રથમ મિષ્ટવચનથી બોલવું તથા જે વચન વર્મણ કાઢી, તે પ્રિય કાઢવી, તેનું નામ પ્રિયાનાપ, તેમજ સુખચાતિ પૂર્વિક પ્રશ્ન પૂછવો, જે શાન્તિમા ઠા? ઇત્યાદિ વળી લોક-અવહારમા મધ્યસ્થતા, એટલા મનુષ્યામુખ્યના આશ્રવો છે. (૩)

હવે દેવાયુખ્યના બંધહેતુમુચક રનોકો જોઈએ—

સરાગસયમો દેશસયમોઽકામનિર્જરા ।
કલ્યાણમિત્રસપર્વા ધર્મશ્રવણશીલતા ॥ ૧ ॥

પાત્રે દાન તપ અદ્ધારત્નત્રયાવિરાધના ।
મૃત્યુકાલે પરિણામો લેશ્યયો પદ્મપોતયો ॥ ૨ ॥

ચાલતપોઽમિતીયાદિસાધનોહ્યમ્યનાનિ ચ ।
અવ્યક્તસામાયિકતા દેવસ્યાયુષ આશ્રવા ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—સરાગસયમ, દેશસયમ, અકામનિર્જરા, સન્મિત્રનો સયોગ, ધર્મતત્ત્વ સાલજવાનો સ્વભાવ. ૧ ખાત્રમા દાન, તપસ્યા-કરણ, શ્રદ્ધા, યાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયની વિરાધના નહિ કરવી, મૃત્યુકાવમા પદ્મ અને પીત લેશ્યાના પરિણામ ૨. બાલતપ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન રહિતપણે મનુષ્ય સ્વર્ગ અથવા રાજ્યાદિની પ્રાપ્તિને માટે જે તપસ્યા કરે છે તે, અગ્નિ અથવા જલ વિગેરેથી મરણ તથા દોરડા પ્રમુખનો ગળે ફાસો ખાઈ મરણ, (તાત્પર્ય કે—શાંતિપૂર્વક ખરા અત કરણથી અગ્નિ પ્રવેશ કરી પતિ પાઠળ મરનાર સ્ત્રી સ્વર્ગગામિની થાય છે, તેમજ જળમા ડૂબવાથી પણ વ્યતર દેવ થાય છે, પ્રેમાધીન બની કોઈ ફાસો ખાય છે, તો તે મરણ સમય સમભાવ રાખવાથી વ્યતરાદિ દેવનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે, માટે જ પૂર્વોક્ત અગ્નિ, જલ અને ફાસા વિગેરેથી થતા મરણને દેવગતિના આશ્રવો માનેલા છે) તથા અવિધિથી કરેલા સામાયિકાદિ ધર્મકૃત્યો પણ દેવામુખના આશ્રવો છે ૩

હવે નામકર્મના આશ્રવો પણ વિભાગથી બતાવવામા આવે છે—(૧) અશુભનામ કર્મના (૨) શુભનામ કર્મના (૩) અને તીર્થકૃત્તામકર્મના આશ્રવો જુદા જુદા નિરૂપિત કરવામા આવેના છે તેમાના અશુભનામકર્મના આશ્રવો નીચે પ્રમાણે છે—

મન, વચન અને કાયાની અમુક કાર્ય પરત્વે વકતા, પર પ્રાણિઓને ઠગના, ફૂડકપટભાન, મિથ્યાત્વભાવ, ચાડી કરવી, ચિત્તની ચમચળતા, જુદું સોનું તૈયાર કરવું એટલે નવા સિક્કા વિગેરે કરી લોકોને ઠગવા, ખોટી સાક્ષી, વર્ણ, મધ, રસ અને સ્પર્શોદિ વડે અન્યને ઠગવા અથવા અન્યથા બતાવવા (દાખલા તરીકે કન્યા સ્વામવર્ણવાળી હોય, છતાં ગૌર વર્ણવાળી છે એમ કહેવું ઇત્યાદિક કાર્યમા યથાયોગ્ય સમજી લેવું) પ્રાણિઓમા અગોપામ છેદવા (જેમ

કે કોઈ બળદને નિન છન કર્મ કરે છે, યાઈ કુતરાની પૂછડી અથવા કાન કાપે છે, ઈત્યાદિ કર્મો સ્વાથને લઈ અથવા રોખની ખાતર કરવા), યત્રકર્મ, પન્નરકર્મ, ખોટું માષ, ખોટા તોના, અન્નની નિદા, આત્મ પ્રસસા, હિસા, અનૃતભાષણ, ચોરી, અબ્રહ્મસેવા, મદારબ, પરિમહ, કોર તથા અયોગ્ય વચન, મનોહરવેષ અથવા અવકારાદિ વડે મદદ કરવી, વાચાગતા, આદેશ (વિના અપરાધ અન્યનું અપમાન કરવું), અયની શોભાનો ધાત કરવો, કોઈના ઉપર કામણ કરવું, હાસી અથવા અન્ય કોઈની વિડબના વડે પરને કુતૂળ ઉત્પત્ત કરવું, વેશ્યાની શોભા વધારવા માટે તેણીને અલકારાદિ આપવા, દાવાનળ લગાડવો, દેવપૂજાનું નામ દઈ સુગંધિ પદાર્થો ધર્મિક પુરોહિ પાસેથી ઠગીને લેવા, અત્યત કપાયિતા તથા દેવાલય, ઉપાશ્રય, ધર્મશાળા, દેવમૂર્તિ વિગેરેનો નાશ કરવો, તેમજ અમારાદિ પદર કર્મોદ્ધાર કરવા, કરાવવા તે તમામ અશુભનામકર્મના આશ્રવો છે

હવે શુભનામકર્મના આશ્રવો (બધેદેતુઓ) આ છે—પૂવોક્ત કુષ્ટ પરિણામોથી વિપરીત પરિણામોને સમજવા, તેમજ પ્રમાદની દાનિ, સદ્ભાવની વિક્તિ, ક્ષાન્તિ પ્રમુખ ગુણો, ધાર્મિક પુરોહિના દર્શનથી એકદમ સ્વાગત ક્રિયા, વિગેરે શુભનામકર્મના આશ્રવો છે

હવે તીર્થંકરનામકર્મના બધેદેતુઓ વીસ છે, તે આ પ્રમાણે છે—૧, નણ લોકના પૂજ્ય, ધ્યેય અને સ્વચનીય શ્રીઅરિહત-ભગવાનની ભક્તિ ૨, કૃતકૃત્ય અને નિતિતથ શ્રીસિદ્ધ ભગવાનની ભક્તિ ૩, પચ મહાવતધારી, ત્યાગી, વેરાગી, ક્રિયાપાત્ર અને જ્ઞાન ખ્યાનાદિ ૪૫ ગુણનારનાકર, જે મુનિવરો, તેમની ભક્તિ ૪, હત્રીય ગુણગણવિભૂષિત ગચ્છનાયક શ્રીઆચાર્ય મહાતાજની ભક્તિ ૫ સમસ્ત દ્રવ્યાનુયોગ, અરિતાનુયોગ અને કથાનુયોગાદિ

શાસ્ત્રના પારગામી જે બહુશ્રુત હોય તેની ભક્તિ ૬, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, ગણાવચ્છેદક, ગણી અને સ્થવિરાદિ યુક્ત જે સમુદાય તે ગૃહ, તેની ભક્તિ કરવી ૭, જ્ઞાન લખવું, લખાવવું, લખેનની સલાખ રાખવી, શુદ્ધ ચએલાનો ઉદ્ધાર કરવો, લોકા-પકાર થાય, તેવો જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો, તેના ઉપકરણ-પાટી, પુસ્તક, ઠવણી, કવથી, સાપડા, સાપડી વિગેરેની અવજા ન કરવી, જ્ઞાનારાધક તિથિઓ સમ્યક્ પ્રકારે આરાધની, 'નમો નાગસ્ત' એ પદની નોકારનાળી વીસ ગણવી, નિરતર એકાવન ખમાસણા જેવા તથા ૫૧ લોગસ્સનો કાઉસગ કરવો, ઇત્યાદિ પ્રકારે જ્ઞાન-પદની આગધના કરવી, તેનું નામ શ્રુતભક્તિ ૮, ઇર્દ, અઠમ, દશમ, દ્વાદશ, પદર અને માસખમણાદિની દેશકાયાનુસાર તપસ્યા કરનાર તપસ્વીની ભક્તિ ૯, ઉભયકાળ આનર્યક (પ્રતિક્રમણ) ક્રિયામા અપ્રમત્તતા ૧૦, વ્રતશીલમા અપ્રમત્તભાવ ૧૧, ઉચિત વિનયભાવ કરવો, પરગુ, વિનયવાદીની માફક દરેકનો વિનયભાવ કરવો, એમ નહિ કારણ કે શુભાધિક પુરુષમા નિનય કરવો સનથા ઉચિત છે, પરગુ અન્યથા નિનય કરવાથી ધર્મને બદલે અધર્મ થાય છે, માટે ઉચિત વિનયભાવ કરવો ૧૨ જ્ઞાનાભ્યાસ કરવો, તે આત્મકલ્યાણને માટે, નહિ કે આશ્રયિકા માટે અથવા વાદવિવાદને માટે, ઉન્માર્મનું પોપણ કરવા તથા અન્યને પરાસ્ત કરવા જ્ઞાનાભ્યાસ કરનારા તો અનેક જીવો જગત્-મા છે, તેથી કેવળ આત્મત્રેય માટે જે અભ્યાસ, તેજ જ્ઞાના-ભ્યાસ ૧૩, ૭ પ્રકારનો બાહ્ય અને ૭ પ્રકારે અભ્યંતર તપ આચારસારહિતપણે કરવો ૧૪, સ્વયં સયમ પાલવું, અન્યને સયમ-ધર્મમા સ્થિર કરવા, સયમ લેનારના મનમા પ્રતિબંધ હોય, તેને યથાશક્તિ મન, વચન, અને કાયાથી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો, ઇત્યાદિ પ્રકારે યોદ્ધા સયમપદની આરાધના કરવી ૧૫, એકાન્ત

સ્થળમા ખેસી આત્મસ્વરૂપનુ ચિતન કરવુ, સસારિક સંબંધોને ઉપાધિશૂન માની વિલાનમાથી મુક્ત થઈ, આત્મસ્વભાનમા પ્રવેશ કરી નિર્વિકલ્પ દશાનો સ્વાદ લેવો તે ધ્યાનપદ ૧૬, ત્રિકરણુ યોગે યથાશક્તિ ઉપદેશદ્વારા જૈનધર્મની વાસ્તવિક પવિત્રતા તથા પ્રાચીનતા જનસમૂહમા જાહેર કર-તી, જેથી જૈનધર્મોનશ્વિત અને ભદ્રિકપ્રાણીઓને જૈનધર્મ સંબંધી ખોટા વિકલ્પો શાત થવા સાથે પ્રેમભાવ થાય, તીર્થંકરદેવની ભક્તિ કરવી, તેમ જગદુદ્યાહની માફક દયાર્દ્રભાવથી જમદુદ્ધાર કરવા દાન દેવુ, ઇત્યાદિ કાર્યોથી શાસનપ્રભાવના કરતી, તે સોળમુ પદ શાસનપ્રભાવના ૧૬ સાધુ, સાધ્વી, આવક અને આવિકા રૂપ સધની અદગ સમાધિ થાય, તેવા ઉપાયો યોજવા, તે સધસમાધિ નામે સત્તરમુ પદ જાણવુ-૧૮, સાધુઓની શુદ્ધ આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર અને ઔપધાનિવેડે ભક્તિ કરતી, જેથી સમમારાધનમા સમ્યક્પ્રકારે તેઓ તત્પર રહે, તે સાધુસેના, ૧૯, અપૂર્વજ્ઞાનનું મહત્ત્વ ૨૦ દર્શનશુદ્ધિ એ પૂર્વોક્ત વીસ પદ અથવા વીસસ્થાનકની સમ્યક્ આરાધના કરવાથી અત્યુત્તમ તીર્થ કરનામકર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે આ ઉપર કહેના સ્થાનકોને તીર્થ કરનામકર્મના આશ્રવો જાણવા

પ્રથમ શ્રી કષ્ણભદેવરનામી તથા અતિમ તીર્થ કર શ્રીમહાનીર સ્વામી બન્નેએ વીસ સ્થાનકની આરાધના કરી તીર્થ કરપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું

હવે સાતમા ગોત્રકર્મના બંધહેતુઓ-આશ્રવો કહેવામા આવે છે ગોત્રકર્મના બે બેદો ■ ઉચ્ચ અને નીચ તેમા નીચગોત્રના આશ્રવો આ પ્રમાણે છે —પરની નિન્દા, અવજ્ઞા અને હાસી કરતી, તેના સારા ગુણોનો લોપ કરવો, છતાં અજ્ઞતા દોષોનું કહેવું, સ્વમુખે પોતાની પ્રશંસા કરવી, છતાં અજ્ઞતા ગુણોની પ્ર-ખ્યાતિ કરવી, સ્વદોષને ઢાકવો અને જાતિ આદિકનો મદ કરવો.

પૂર્વોક્ત દુર્ગુણોથી વિપરીત આચરણ, ગર્વરહિતતા તથા મન, વચન અને કાયાથી વિનય કરવો, તે ઉચ્ચગોત્રના આશ્રવો સમજવા લેખ્ય છે.

છેતરે ધનમા, લાભમા, ભોગમા, ઉપસોગમા અને વીર્યમા સહેતુકે અથના નહોતુકે જે અતરાય કરવો, તે અતિમ અતરાય કર્મના આશ્રવો જાણવા.

પૂર્વોક્ત આઠે કર્મોના આશ્રવોના નામમાત્ર લખવામા આવ્યા, તેને યથાભુક્તિ મનમા ધારણ કરી ત્યાગ કરવા શુભાશ્રવો, જો કે અતિ ત્યાગ કરવા લાયક છે, તોપણ મોક્ષના કારણભૂત હોવાથી તે આશ્રવોનો આશ્રય પૂર્વાચાર્યોએ કરેલો છે તેથી મોક્ષાભિલાષી જીવોએ તેનો આશ્રય કરવો અને અશુભાશ્રવોનો મન, વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરવો, કારણ કે સસારનું કારણ આશ્રય જ છે.

✽ મતની શ્રેષ્ઠતા ✽

સસારસમુદ્રમા તરવા માટે ધનજ્ઞા પ્રવહણ સમાન છે તેનું ધારણ કરવું, તેજ ખરે સસાર તરવાનું કારણ છે સૂર્યના વાપને શાત કરના જેમ મેઘ સમર્થ છે, હાથીઓને ભગાડવા જેમ સિંહ સમર્થ છે, જગતમા અધિકારનો નાશ કરવા જેમ ભારકર (સૂર્ય) સમર્થ છે પ્રાણીઓને ભય દેનાર સર્પોને દૂર કરવા ગરૂડ સમર્થ છે, જીવોને દુઃખદાવાનનની ટાળ કરનાર દારિદ્ર્યને દૂર કરવા જેમ કત્પવૃક્ષ સમર્થ છે, તેમ સસારસમુદ્રથી ભયભીત થએલા જનજીવોને પાર પમાડવા મત સમર્થ છે વળી અનેક પદ્ધતિઓનું પ્રદાન કરવારૂપ અદિતીપદાનસૌડીયવાળું પણ મતજ છે. કહ્યું છે કે —

આરોગ્ય રૂપલાઘણ્યે લીર્ણાયુષ્ય મહદ્વિતા ।
 આશૈશ્વર્ય પ્રતાપિત્ય સામ્રાજ્ય ઘમ્મવર્તિતા ॥ ૧ ॥
 સુરત્ય સામાનિકત્વમિન્દ્રત્વમદ્મિન્દ્રતા ।
 સિદ્ધત્ય તીર્થનાયત્ય સઘ વ્રતપલ્લ શ્વદ ॥ ૨ ॥
 યજ્ઞદમપિ નિર્માહ પ્રવ્રજ્યાપરિપાલક ।
 ન ચેન્મોક્ષમયાપ્નોતિ તથાપિ સ્વગભાગ્મચેત્ ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—આરોગ્ય, સુદરરૂપ, સરીરનું લાવણ્ય, લાંબુ આયુષ્ય
 મોટી સદ્ધિ આગ્રા પ્રધાનતા, પ્રતાપ, મન્દોદરપણું, ચક્રવર્તીપણું
 (૧) દેવપણું ઇન્દ્ર તુલ્ય સદ્ધિવાળા સામાનિકદેવપણે ઉત્પન્ન થવું,
 ખાસ ઇન્દ્રપણું, નવશ્રેયશક તથા સર્વાર્થસિદ્ધપણું, સિદ્ધપણું, તેમજ
 તીર્થ કર પદરૂપ તમામ જ્ઞો પ્રતોનાજ છે ૨

એક દિવસ ફક્ત મોહરહિતપણે યથાવિધિ પ્રતજ્ઞા રૂપ વ્રતનું
 પરિપાલન કરનાર, જો કદાચ મોહ ન મેળવે, તો પણ અનશ્વ
 વૈમાનિક દેવ તો થાયજ છે ૩

જેવી રીતે મત્ર, તત્ર, યત્ર, ઔષધ અને શુકન વિગેરે
 ચમત્કારી નિપયોને વિધિયુક્ત સેવન કરવામા આવે તોજ ફળને
 આપનારા થાય છે, તેવીજ રીતે પ્રવ્રજ્યા કે જોના દીક્ષા, સયમ,
 વ્રત યોગ, સન્યાસ વિગેરે પર્માવનામી શબ્દો છે, તે પદાર્થોનું પણ
 જો વિધિ સદ્ધિન સેવન થાય, તોજ પૂર્વોક્ત રૂપ આપનાર થાય
 અન્યથા વિપરીત ફળને દેનાર થાય છે પ્રવ્રજ્યાના અધિ-
 કારી જીવમા પ્રથમ ક્ષાન્તિની આવશ્યકતા છે જરામર સ્થાન્તિ
 હોય તોજ પ્રવ્રજ્યાનું પાનજ યોગ્ય થઈ શકે છે ક્ષાન્તિના
 અભાવમા સમસ્ત ગુણોના પણ અભાવ સમજવો, તેમજ તેના
 અસ્તિત્વથી સમગ્ર ગુણરૂપ રત્નોનું રક્ષણ થઈ શકે છે.

ગુણગુણોનું સ્વરૂપ કરવા માટે જ્ઞાન્તિ એક જ જાણી તુલ્ય છે
 જ્ઞાનાસ્તિ સાધુ માટે સકલસાધનો વેત્તા હોય, છતાં લોકોપકાર
 તેમજ સ્વકલ્યાણ કરી શકે નહિ આ વાત જગજાહે છે આના ન-
 વૃદ્ધ, અનુભવ પ્રમાણથી તેને પ્રત્યક્ષ જાણે છે તેથી તે સબધી
 વિસ્તારથી નહિ લખતા, જ્ઞાન્તિ સમસ્ત ગુણોનો બહાર છે, તે
 બતાવનાર થોડાએ જ જ્ઞેઓનું અવલોકન કરીએ—

જ્ઞાન્તિરેય મહાદાન જ્ઞાન્તિરેય મહાતપ ।
 જ્ઞાન્તિરેય મહાજ્ઞાન જ્ઞાન્તિરેય મહાદમ ॥ ૧ ॥

જ્ઞાન્તિરેય મહાશીલ જ્ઞાન્તિરેય મહાકુલમ્ ।
 જ્ઞાન્તિરેય મહાવીર્ય જ્ઞાન્તિરેય પરાક્રમ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાન્તિરેય ચ સંતોષ જ્ઞાન્તિરિન્નિગ્રયનિગ્રહ ।
 જ્ઞાન્તિરેય મહાશીચ જ્ઞાન્તિરેય મહાદયા ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન્તિરેય મહારૂપ જ્ઞાન્તિરેય મહાયત્નમ્ ।
 જ્ઞાન્તિરેય મહૈશ્વર્ય જ્ઞાન્તિર્ધૈર્યમુદાહૃતા ॥ ૪ ॥

જ્ઞાન્તિરેય પરં બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન્તિ પ્રકીર્તિતા ।
 જ્ઞાન્તિરેય પરા મુક્તિ જ્ઞાન્તિ સર્વાર્થસાધિકા ॥ ૫ ॥

જ્ઞાન્તિરેય જગદ્ગ્રન્થા જ્ઞાન્તિરેય જગદ્વિતા ।
 જ્ઞાન્તિરેય જગદ્ગ્રન્થેષ્ટા જ્ઞાન્તિ કર્ત્યાણદાયિકા ॥ ૬ ॥

જ્ઞાન્તિરેય જગત્પુજ્યા જ્ઞાન્તિ પરમમહત્ત્વમ્ ।
 જ્ઞાન્તિરેયોષધ ચારુ મર્યઘ્યાધિનિગ્રહણમ્ ॥ ૭ ॥

જ્ઞાન્તિરેયારિનિર્ણાશં ચતુરક્ષમહાયત્નમ્ ।
 વિં ધાત્ર ઘહુનોક્તેન જ્ઞાન્તી મર્ય પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થાત — જ્ઞાન્તિ તેજ મહાદાન, જ્ઞાન્તિ તેજ મહાતપ, જ્ઞાન્તિ તેજ મહાગ્માન તેમજ જ્ઞાન્તિ એજ મોટું દમન છે ૧ જ્ઞાન્તિ એજ મહાશીવ, જ્ઞાન્તિ એજ મહાકુવ, જ્ઞાન્તિ તેજ મહા વીર્ય, તેમજ જ્ઞાન્તિ તેજ રાક્ષસ છે ૨ જ્ઞાન્તિ એજ સતોપ, જ્ઞાન્તિ એજ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, જ્ઞાન્તિ તેજ સૌચધર્મ અને મહાદયા પણ જ્ઞાન્તિ જ છે ૩ વળી મહા રૂપ, મોટું બળ, મહા ઐશ્વર્ય તે પણ જ્ઞાન્તિ જ છે અને જ્ઞાન્તિ તેજ ધૈર્ય કહેતું છે ૪ જ્ઞાન્તિ તેજ પરબ્રહ્મ તથા સત્ય તે પણ જ્ઞાન્તિજ ૫ જ્ઞાન્તિ તેજ પરમ મુક્તિ તેમજ સર્વાય સાધક પણ જ્ઞાન્તિ જ છે ૫ જ્ઞાન્તિજ જગત્મા વહનીય છે વળી જગત્તને દિતકર પણ તે જ છે, જ્ઞાન્તિ તેજ જગત્મા મોગી છે, તેમજ કત્યાણુને દેવાવાળા પણ જ્ઞાન્તિજ છે જ્ઞાન્તિ તેજ જગત્પૂજ્ય છે, જ્ઞાન્તિ પરમ મગજ તેમજ સર્વ વ્યાધિ વિનાશક ઔષધ પણ જ્ઞાન્તિ (સહનનીયતા) જ છે ૭ જ્ઞાન્તિ એજ રાગાદિ સત્ત્વઓનો નાશ કરવામા ચતુરમી મોગી સેના છે, ઝાઝુ શુ કહીએ ? જ્ઞાન્તિમાજ સર્વ રહેતું છે ૮

પૂણ્ડ્રકૃતિમા ઉપદેશ.

હવે આ વૈરાગ્ય પ્રકરણની પૂણ્ડ્રકૃતિમા શીગૈતમકુલકની સર્વ-જનને લાલસાયક વીર શાયાઓ આપવી ધણીજ ઉપયોગી થઈ પડશે તુદ્ધા નરા અત્યપરા દ્યવન્તિ મૂઢા નરા કામપરા દ્યવન્તિ । તુદ્ધા નરા સ્વતિપરા દ્યવન્તિ મિસ્સા નરા તિન્નિયિ આ-યરન્તિ ॥ ૧ ॥

તે પઢિયા જે ધિરયા ધિરોહે તે માણુજે જે સમય ચરન્તિ । તે સત્તિજો જે ન ચલન્તિ ધમ્મ તે પ્રધયા જે વસજે દ્યવન્તિ ॥ ૨ ॥

कोदाभिभूया न सुद लहन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति ।
मायाविणो हुन्ति परस्म पेसा लुद्धा महिच्छा नरय उ-
विति ॥ ३ ॥

कोदो विस किं अमय अहिंसा माणो अरी किं हियमप्पमाओ ।
माया भय विं सरण तु सख लोदो दुदो किं सुदमाद
तुदो ॥ ४ ॥

तुद्धि अचंड भयय विणीय तुद्ध कुसील भयय अकित्ती ।
समन्नचित्त भयय अलच्छी मखे ठियस भयय सिरी य ॥५॥
चयति मित्ताणि नर कयग्घ चयन्ति पायाइ मुणिं जयन्तं ।
चयन्ति सुक्काणि सराणि हसा चप्पइ बुद्धी तुविथ मणुस्मं
॥ ६ ॥

अरोइ अत्थ कद्विप विलायो असपहारे कद्विप विलायो ।
विण्वित्तचित्तो कद्विप विलायो उहु कुसीसे कद्विप विलायो
॥ ७ ॥

दुद्धा विधा दडपरा हवन्ति विज्जाहरा मतपरा हवन्ति ।
भुक्खा नरा कोदपरा हवन्ति सुसाहुणो तत्तपरा हवन्ति
॥ ८ ॥

मोदा भये उग्गतयस्स खंती समाहिजोगो पसमस्स सोदा ।
नाण सुक्काणं चरणस्स सोदा सीसस्स सोदा विणय पयि-
त्ति ॥ ९ ॥

अमूमणो सोदइ धमयारी अकिंचणो मोदइ दिक्खधारी ।
बुद्धोजुओ मोदइ रायमती लज्जाजुओ मोदइ पगपत्ति ॥१०॥
अप्पा अरी गो अणवट्ठियस्स अप्पा जमो सीलमओ नरस्स ।
अप्पा दुरप्पा अणवट्ठियस्स अप्पा जिअप्पा सरण गइं
य ॥ ११ ॥

અર્થાત — જ્ઞાન્તિ તેજ મહાદાન, જ્ઞાન્તિ તેજ મહાતપ, જ્ઞાન્તિ તેજ મહાધ્યાન તેમજ જ્ઞાન્તિ એજ મોડુ દમન છે ૧ જ્ઞાન્તિ એજ મહાશીવ, જ્ઞાન્તિ એજ મહાકુવ, જ્ઞાન્તિ તેજ મહા-વીર્ય, તેમજ જ્ઞાન્તિ તેજ રાકમ છે ૨ જ્ઞાન્તિ એજ સતોષ, જ્ઞાન્તિ એજ ધન્વિનિગ્રહ, જ્ઞાન્તિ તેજ સૌચધર્મ અને મહાદયા પણ જ્ઞાન્તિ જ છે ૩ વળી મહા રૂપ, મોડુ બળ, મહા ઐશ્વર્ય તે પણ જ્ઞાન્તિ જ છે અને જ્ઞાન્તિ તેજ ધૈર્ય કહેતુ છે ૪ જ્ઞાન્તિ તેજ પરબ્રહ્મ તથા સત્ય તે પણ જ્ઞાન્તિજ છે જ્ઞાન્તિ તેજ પરમ મુક્તિ તેમજ સર્વાયસાધક પણ જ્ઞાન્તિ જ છે ૫ જ્ઞાન્તિજ જગત્મા વદનીય છે વળી જગત્તને દિતકર પણ તે જ છે, જ્ઞાન્તિ તેજ જગત્મા મોગી છે તેમજ કલ્યાણને દેવાવાળી પણ જ્ઞાન્તિજ છે જ્ઞાન્તિ તેજ જગત્પૂજ્ય છે, જ્ઞાન્તિ પરમ મગળ તેમજ સર્વ વ્યાધિ નિનાશક ઔષધ પણ જ્ઞાન્તિ (સહનશીલતા) જ છે ૭ જ્ઞાન્તિ એજ રાગાદિ યતુઓનો નાશ કરવામા ચતુરમી મોટી સેના છે, ઝાઝુ શુ કહીએ ? જ્ઞાન્તિમાજ સર્વ રહેતુ છે ૮

પૂર્ણાહુતિમા ઉપદેશ.

હવે આ વેરાગ્ય પ્રકરણની પૂર્ણાહુતિમા શ્રીગૌતમકુતકની સર્વ-જનને લાભદાયક વીસ ગાથાઓ આપરી ધરીજ ઉપયોગી થઇ પડશે

લુદ્ધા નરા અત્યપરા હવન્તિ મૂઢા નરા કામપરા હવન્તિ ।
 શુદ્ધા નરા સત્તિપરા હવન્તિ મિસ્સા નરા તિગ્નિધિ આ
 ચરન્તિ ॥ ૧ ॥

તે પઢિયા જે વિરયા ધિરોહે તે સાહુજો જે સમય ચરન્તિ ।
 તે સત્તિજો જે ન ચલન્તિ ધમ્મ તે વધવા જે યસને
 હવન્તિ ॥ ૨ ॥

कोहाभिभूया न सुह लहन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति ।
मायाविणो हुन्ति परस्स पेसा लुद्धा महिच्छा नरय उ-
विति ॥ ३ ॥

कोहो विस किं अमय अहिंसा माणो अरी किं हियमप्पमाओ ।
माया भय विं सरण तु सच्च लोहो दुहो किं सुहमाह
तुट्ठी ॥ ४ ॥

हुद्धि अवह भयय विणीय कुद्ध कुसील भयय अकिस्ती ।
सभन्नचित्त भयय अलच्छी सच्च टियस भयय सिरी न ॥ ५ ॥
थयति मित्ताणि नर कयग्घ चयन्ति पायाइ मुणिं जयन्ता
चयन्ति सुक्काणि मराणि हमा चप्पइ बुद्धी दुधिय मणुस्सं
॥ ६ ॥

अरोइ अत्थ कहिय विलायो असपहारे कहिय विलायो ।
विग्विस्तचित्तो कहिय विलायो ब्रहुं कुसीसे कहिय विलायो
॥ ७ ॥

दुट्ठा दिवा दडपरा हवन्ति विज्झाहरा मतपरा हवन्ति ।
मुक्खा नरा कोहपरा हवन्ति सुसाहुणो तत्तपरा हवन्ति
॥ ८ ॥

ओहा भये उग्गतयस्स खती ममाहिजोगो पत्तमस्स सोहा ।
नाण सुक्काण चरणस्स सोहा सीसस्स सोहा पिणप पवि-
त्ति ॥ ९ ॥

अमूसणो सोहइ वभयारी अकिंचणो सोहइ दिक्खधारी ।
बुद्धीजुओ सोहइ रायमती लज्जाजुओ सोहइ पगपत्ति ॥ १० ॥
अप्पा अरी हो अणवट्ठियस्स अप्पा जसो सीलमओ नरस्स ।
अप्पा दूरप्पा अणवट्ठियस्स अप्पा जिअप्पा सरण गई

य ॥ ११ ॥

न धम्मवज्जा परमत्थि वज्ज न पाणिहिमा परमं अवज्ज ।
 न पेमराणा परमत्थि उन्धो न गोहिलाभा परमत्थि लाभो ॥ १२ ॥
 न सेवियव्वा पमया परक्का न सेवियव्वा पुरिमा अविज्झा ।
 न सेवियव्वा अहिमानहीणा न सेवियव्वा पिसुणा म-
 णुस्ता ॥ १३ ॥
 जे धम्मिया ते खलु सेवियव्वा ज पडिया ते खलु पु-
 ण्हियव्वा ।
 जे साहुणो ते अभिघंदियव्वा जे निम्ममा ते पडिलाभि-
 यव्वा ॥ १४ ॥
 पुत्ता य सीता य नम विमत्ता रिसी य देवा य सम
 विमत्ता ।
 मुक्खा तिरिक्खा य सम विमत्ता मुआ दरिदा य सम
 विमत्ता ॥ १५ ॥
 सव्वा कला धम्मकला जिणाइ सव्वा कदा धम्मकदा
 जिणाइ ।
 सव्व थलं धम्मथल जिणाइ सव्व सुह धम्मसुह जिणाइ ॥ १६ ॥
 जूप पसत्तस्स धनस्स नासो मंसे पसत्तस्स दयाइ नासो ।
 मज्जे पसत्तस्स जमस्स नासो वेसापसत्तस्स दुलस्स नासो ॥ १७ ॥
 हिंसापसत्तस्स सुधम्मनासो घोरीपसत्तस्स सरीरनासो ।
 तदा परत्थीसु पसत्तयस्स सव्वयस्स नासो अहमा गइ ॥ १८ ॥
 दाण दरिदस्स पहुस्स खंती इच्छानिरोद्धो य सुहोइयस्स ।
 तारुणप इदियनिग्गहो य चत्तारि पयाणि सुदुक्कराणि ॥ १९ ॥
 असासय जीयियमाहु लोप धम्म चरे साहुजणोवइदु ।
 धम्मो य ताण सरण गइ य धम्म निसेविसु सुह लहन्ति ॥ २० ॥

અર્થાત્—લોભી મનુષ્યો દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાને તત્પર હોય છે, મૂર્ખ મનુષ્યો કામ ભોગને વિષે તત્પર હોય રે, તત્ત્વના જાણુ પુરો ક્ષમા એટલે સમતાને વિષે તત્પર હોય છે જ્યારે આમાન્ય (મિત્ર) પુરો અર્થ, કામ અને ક્ષમા એ નજીને આ રે ૧

જે પુરો વિરોધ અથવા ક્રોધથી વિરમ્યા હોય અર્થાત્ દુર હોય તેજ પડિત છે જે પુરો સિદ્ધાત પ્રમાણે ચાલે છે, તેજ સાધુ છે જેઓ ધમથી ચલે નહિ, તેજ મત્પરત છે અને જેઓ કષ્ટ વખતે સહાય કરે તેજ જાધવ છે ૨

ક્રોધથી આપ્ત થએના પ્રાણીઓ સુખ પામતા નથી, અદકાડી પુરો શોકમા પરાયણ હોય છે, માયાવી એટલે કપટી પ્રાણીઓ આ ભવમા અને પરભવમા પારકાના દાસ થાય છે, તેમજ લોભી અને મોટી તૃખાવાળા પ્રાણીઓ નરકમા જાય છે ૩

પ્રશ્ન—વિષ શુ ચીજ છે ?	ઉત્તર—ક્રોધ.
પ્રશ્ન—અમૃત શુ છે ?	ઉત્તર—અદિસા, દયા
પ્રશ્ન—શત્રુ કોણ ?	ઉત્તર—માન
પ્રશ્ન—દિત કોણ ?	ઉત્તર—અપ્રમાદ
પ્રશ્ન—ભય શુ છે ?	ઉત્તર—માયા
પ્રશ્ન—શરણ કોણ છે ?	ઉત્તર—સત્ય
પ્રશ્ન—દુષ્ણ શુ ?	ઉત્તર—લોભ
પ્રશ્ન—સુખ શુ ?	ઉત્તર—સતોષ ૪

સૌમ્યપરિણામી એટલે સાત સ્વભાવવાળા અને વિનયરત માણસને બુદ્ધિ (વિદ્યા) પ્રાપ્ત થાય છે, ક્રોધી અને દુશીનિયાને અક્રોધિ પ્રાપ્ત થાય છે, ભગ્ન ચિત્તવાળાને એટલે અસ્થિર ચિત્ત-

વાળા પ્રાણીને નિધ નપણુ પ્રાપ્ત થાય છે અને સત્યને વિષે રહેવા પુરૂષને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે ૫

કૃતદ્ધન એટલે નિમન્દરામ માણસને મિત્રો તથા દે છે, યન-શીન મુનિને પાપો તથા દેછે, સુકાંઠ મએના સરોવરને દસો તથા જાય છે, તેજ પ્રમાણે કુપિત માણસને હુદિ તથા દે ૬

અરૂચિવાળા માણસને પરમાયની વાત કહેની અરૂપચરિત સમાન છે એટલે નિરર્થક છે અર્થનો નિશ્ચય કર્યા વિના બોનવુ, તે પણ વિલાપ સમજવો, વ્યાક્ષિપ્ત ચિત્તવાળાને કાંઈ પણ કહેવુ, તે રિનાપતુલ્ય છે, તેમજ કુસિધ્ધને જાનું કહેવુ તે પણ વિલાપ માત્ર છે ૭

કુષ્ટ રાગઓ પ્રભને દડવામા તત્પર હોય ૮ વિદ્યાધરો મત્ર સાવનામા તત્પર હોય છે, મૂર્ખ પુરૂષો ક્રોધ કરવામા તત્પર હોય છે, જ્યારે બધા-સાધુપુરૂષો તત્ત્વનો નિચાર કરવામા તત્પર રહે છે ૮

ક્ષમા, એજ ઉમ તપસ્યા કરનારની શોભા છે સમાધિયોગ, ઉપશમની શોભા ૯ જ્ઞાન અને શુભધ્યાન, એ ચારિત્રની શોભા છે જ્યારે શિષ્યની શોભા વિનયપ્રવૃત્તિ એટલે વિનય કરવો તેજ છે ૯

આબૂયજીયી રહિત હોય, તો પણ બ્રહ્મચારી શોભે છે, દીક્ષા ધારી સાધુ પરિમહરહિતપણે શોભે છે રાજનો મત્રો હુદિની સુકત હોય, તેજ શોભે છે અને લજ્જાવાળી નીનવતી શો શોભે ૧૦

અનવસ્થિત એટલે જેનું ચિત્ત સ્થિર ન હેય તેવા માણસનો આત્માજ તેનો યત્રુ છે શીનવાળા માણસનો આત્મા યથ

પામે છે, અસ્થિર ચિત્તવાળો આત્મા દુરાત્મા જાણવો, તેમજ
જિતાત્મા એટલે જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતીને મન વશ કર્યું છે, એવો
આત્મા (સસારથી લયભ્રાન્ત પ્રાણીઓને) સરજી કરવા લાયક
છે ૧૧

ધર્મકાર્ય સમાન બીજી કોઈ મોટું કાર્ય નથી, પ્રાણીઓની
દિસાથી મોટું બીજી કોઈ અકાર્ય નથી, સ્નેહરાગથી ઉત્કૃષ્ટ બીજી
કોઈ બંધ નથી, તેમજ સમકિતરૂપ બોધિબીજ સમાન બીજી
કોઈ લાભ નથી

પારકી સ્ત્રી મેવવી નહિ, મૂર્ખ લોકોની સેવા કરવી નહિ,
તેમજ અભિમાની અને નીચપુરોની અને આડિયામાણ્યોની પશ્ચ
સેવા કરવી નહિ ૧૩

અરેખર, ધર્મિષ્ઠ પુરોનો સેવા કરવી જે પડિત પુરો
હોય, તેઓ નિગ્રથે પૂછવા યોગ્ય જાણના અને જે સાધુઓ છે,
તેજ સમસ્ત રીતે વધવા યોગ્ય છે તેમજ મુનિઓ નિરહકારી
હોય અથવા શરીરને વિષે મમત્વ નથી રાખતા, તેવા મુનિઓને
પ્રતિનામના અથવા અશનાદિક વહોરાવવું ૧૪

પુત્ર અને ગિધ્ય, મુનિઓ અને દેવો, મૂર્ખ અને તિર્થંક
(પશુ) તથા દરિદ્ર અને મરણ પામેના, એ જોડના સરખા
જાણવા ૧૫

સર્વ કળાઓની અદર ધર્મની કળા એજ જીતનારી ૧૬
કથાઓમા ધર્મ કથાજ જય પામે છે સર્વ પ્રકારના બલોમા ધર્મ
બળ જ જીતનાર છે, ત્યારે સર્વ સુખોમા ધર્મ સબધી સુખજ
હતે છે ૧૬

જૂગટામાં આસક્ત થયેલા માણસના ધનનો નાશ થાય છે
માસના લોતુપી માણસની દયાનો નાશ થાય છે, મરિમાં આ-
સક્ત થએલ માણસના યશનો નાશ થાય છે અને વેશ્યાગમનમાં
આસક્ત પ્રાણના કુળનો નાશ થાય છે ૧૭

દિસામાં આસક્ત માણસના ઠેક ધર્મનો નાશ થાય છે,
ઝોરીમાં આસક્ત ચવાથી શરીરનો નાશ થાય છે તેમજ પરસ્ત્રીમાં
લપટ થએલા પ્રાણીના દ્રવ્યનો અને શુણનો નાશ થાય છે, અને
અતે અધમ ગતિ થાય છે ૧૮

દરિદ્ર પુરુષથી દાન લઈ શકતું દુષ્કર છે, ઠકુરાઈપણમાં ક્ષમા
કરવી દુર્લભ છે, સુખોચિત માણસને ઠગાણો નિરોધ કરવો મુશ્કેલ
છે, જ્યારે યુવાવસ્થામાં ઈત્રિયનિગ્રહ દુષ્કર છે, એ ચારે ધણીજ
ફકર સમજવા ૧૯

આ સંસારને વિષે શ્રીજિનેશ્વર મહારાજે જીવિત-જ (જીવોનું
આયુષ્ય) ને અશાશ્વત્ કહેતું છે, તેથી કરીને સાધુજનોએ
ઉપદેશના ધર્મને હે જીન ! તું આચરજે, કારણ કે ધર્મ તેજ
ત્રણ છે અર્થાત્ અનર્થથી બચાવનાર છે, શરણ કરવા યોગ્ય છે
અને શુભ ગતિને આપનાર છે, અતઃ ધર્મનું સેવન કરવાથી
પ્રાણીએ મુખને સપાદન કરે છે ૨૦

હવે આ ઉપદેશને અર્દિજ સમાપ્ત કરી અનુચિત પ્રકરણમાં
પ્રવેશ કરીશું

ત્રીજી પ્રકરણ સમાપ્ત

ચોથું પ્રકરણ

ત્રીજા પ્રકરણમાં ખાસ કરીને યરાગ્યનીજ પુટિ કરવામાં આવી છે હવે મનુષ્યોને માગાનુસારીના ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવા બહુ આવશ્યક હોનાથી આ ચોથા પ્રકરણમાં માગાનુસારીના ગુણો કેટલા અને કેવા સ્વરૂપમાં છે, તે નુદ રીતે બતાવનામાં આવે છે ચારણ કે, માગાનુસારી થવા પગીજ મનુષ્યો ધર્મને નાથક થઈ શકે છે અત્યેન માગાનુસારીના ૫ ગુણોની યાખ્યા કરવા જરૂરની છે, તે દૂકામાં યોગશાસ્ત્રાનુસાર અહિં કહેનામાં આવે છે

માગાનુસારીના ગુણો

માગાનુસારિ ઇવ સરનતાથી સન્નત્વ મૂન મારનત ધાર્ય થય શકે છે જો કે, સમ્યક્ત્વ અને માગ ની નિગેરેની બ્યાખ્યા પણ આગળ થશે પરન્તુ અહિં ક્રમબાધ માગાનુસારીના ૫ ગુણોન દશ રતોડોનુ ક્રમક આપવામાં આવે

ન્યાયમપદ્મવિભવ શિષ્ટાચારપ્રશસક ।

કુલશીલમમે માર્ધ કૃતોદ્ધાદોન્યમોવ્રજે ॥ ૧ ॥

પાપમીદ પ્રસિદ્ધ ચ દેશાચાર મમાચરન ।

અચર્ણવાદી ન ક્વાપિ રાજાદિપુ વિશેષત ॥ ૨ ॥

અનતિવ્યક્તગુણે ચ સ્થાને મુપ્રાતિવેશિક ।
 અનેકનિગમદ્વારવિચ્છિન્નનિવેતન ॥ ૩ ॥
 કૃતસદ્ધ મદાચારૈર્માતાપિત્રોશ્ચ પૂજક ।
 ત્યજન્નુપપ્નુતસ્થાનમપ્રવૃત્તિશ્ચ ગર્હિતે ॥ ૪ ॥
 વ્યયમાયોચિત કુચન ત્રેપ વિક્તાનુમાન ।
 અષ્ટભિર્ધાગુર્ણયુક્ત ઋણ્યાનો ધર્મમન્વહમ્ ॥ ૫ ॥
 અર્જીર્ણે ભોજનત્યાગી કાલે ભોક્તા ચ મારમ્યત ।
 અન્યોન્યાપ્રતિગ્નેન ત્રિધર્મમપિ માધયેત્ ॥ ૬ ॥
 યથાવદતિયૌ સાર્ધૌ દાને ચ પ્રતિપત્તિકૃત્ ।
 સદાનભિનિવિષ્ટશ્ચ પક્ષપાતી ગુણેષુ ચ ॥ ૭ ॥
 અવેશકાલયોશ્ચર્વા ન્યજન્ જ્ઞાનન્ ચલાગ્લમ્ ।
 યુક્તસ્થજ્ઞાનયુજ્ઞાના પૂજક પાંચપીપ્લવ ॥ ૮ ॥
 દીર્ઘદર્શી વિશેષજ્ઞ કૃતજ્ઞો લોકચલ્લભ ।
 સલજ્ઞ સદય મૌમ્ય પરોપકૃતિકર્મઠ ॥ ૯ ॥
 અતરક્કારિપદ્ધર્મપરિહારપરાયણ ।
 ચશીકૃતેન્દ્રિયપ્રાપ્તૌ ગૃહિધમાય કરપતે ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમગુણ

અર્થાત્—સાથી પહેનો ગુણ ન્યાયસપક્ષત્રિભવ ‘ ન્યાયથી
 ઉત્પન્ન કરેલ દ્રવ્ય ’ છે જો મનુષ્યની પામે ન્યાયસપક્ષ દ્રવ્ય
 દેખ, તોજ પછીથી સમગ્ર ગુણો આવી મને છે ન્યાયથી પ્રાપ્ત
 થએલ વિભવને ન્યાયસપક્ષત્રિભવ કહેવાય છે અર્થે જરૂર એવી
 જિજ્ઞાસા થશે કે, ન્યાય એટલે શું ? અથવા તો ન્યાય જાણ્યા
 સિવાય ન્યાય કરી શકે નહિ માટે પ્રથમ ન્યાયનું સ્વરૂપ જાતાવડુ

બોધએ સ્યામિદ્રોહમિત્રદ્રોહવિશ્વસિતયજ્ઞનચૌર્યાદિગત્થાર્થો
 પાર્જનપરિહારેણાર્થાપાર્જનોપાયમૂત સ્વસ્વચર્ણાનુરૂપ સદા-
 ચારો ન્યાય । ‘ સ્વામીનો દ્રોહ, મિત્રનો દ્રોહ, વિશ્વાસુ પુરુષને
 ઠગવું અને ચોરી વિગેરે નિહિત કર્મોદ્ધારા પૈસો ખેંચ કરવો, પોત
 પોતાના વર્ણાનુસાર જે સદાચાર, તેનું નામ ન્યાય છે ’ અને એ
 ન્યાયથી મળેલ દ્રવ્યને ન્યાયસપન્નદ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે ન્યાય
 સપન્ન દ્રવ્ય ઉભયલોકમાં સુખકારી છે, જ્યારે અન્યાયસપન્ન
 દ્રવ્ય ઉભયલોકમાં દુખને આપનાર છે ન્યાયથી મેળવેલ દ્રવ્યને
 નિશકરીતે મનુષ્ય ભોગવી શકે છે તેમ સગા સબંધીને આપીને
 તેઓનો ઉદ્ધાર કરવાથી જગત્માં કીર્તિ વધારી શકે છે, સત્પા-
 ત્રમાં આપી શકાય છે, તેમજ ગરીબ-દીન પ્રાણીઓનો પણ
 ઉદ્ધાર કરી શકાય છે, અન્યાયસપન્ન પૈસાથી ઉભય લોકમાં દુખ-
 ની પ્રાપ્તિ થાય છે કેમકે જો પોતે ભોગવે તો લોકો શકા કરે
 કે આની પાસે દ્રવ્ય ન હતું, વેપાર પણ તેવો કાંઈ કયો નહોતો,
 કાંઈ જગાએથી આવ્યું પણ નથી, છતાં, લૂગડા લત્તા વિગેરે ધણી
 નવા કરાવેલ છે હમેશા ભોજન પણ નવા નવા ખાય છે તે
 ક્યાથી? જરૂર કાંઈને ઠગીને લાભ્યો હશે, છત્પાદિ શકાઓ કરવાનો
 લોકોને અનસર મળે છે વળી રાજ્ય જાણે કે-આ અન્યનો વિશ્વા-
 સઘાત કરીને અગર કાંઈને માગીને લાવેલ છે, તો તે દ્વારા જરૂર
 રૂડને પાત્ર થાય છે હવે પરલોકમાં નરનાદિ વેદતા અનુભવે છે,
 કાંઈ પ્રબળ પુખ્તનો ઉત્થ હોય તો, આ લોકમાં અપમાન અને
 રાજદંડથી બંને પણ ખરો પરંતુ ભવાન્તરમાં તો અવશ્ય કંટું
 વિપાક સહરા પડે છે, વળી અન્યાયસપન્ન દ્રવ્યનો નારા પણ
 અન્યાયને માર્ગેજ ચલાવી શકે છે આ પ્રસંગે એક દૃષ્ટાન્ત માટે
 આવે છે —

“ એક રાજાને રાજગદ બનાવવાની ઇચ્છા થઈ જ્યોતિષી

લોકોને બેનાના અને પૂછ્યું કે ‘ખાતમુદત્ત’ કયે દિવસે કરવું ? કાંઈ સારો દિવસ જોઈને કાળી આપો, જેથી મારી પરપરા આ મદેનમા આનંદપૂર્વક વિતાવ કરે અને એકવીસ પેની સુધી રાજ-અખડ રહે જ્યોત્સીઓએ મુદત્ત કાળી આપ્યું જે દિવસે ખાતમુદત્ત હતું, તેને પહેલે દિવસે નગરના લોકોને ઉદ્દયોપજાદારા જાહેર કર્યું ત્રાત કાળમા લાખો માણસો આવી પહોંચ્યા રાજ, મંત્રી, પુરોહિત સેનાધિપતિ, શેઠ, સાનુકાર આદિ ૧૮ વર્ણના લોકો બેગા થયા રાજાએ પડિતોને કહ્યું કે, ‘પડિનજી ! મુદત્તને કેટલી વાર છે ?’ પડિતોએ કહ્યું— મદારાજ ! ચાર ધડીની વાર છે’ રાજાએ કહ્યું ‘બોલો, આમા કાંઈ બીજી વિધિ હોય તો કહે’ પડિતોએ કહ્યું ‘મદારાજ ! એક વાત યાદ આવે છે, તે એ કે ખાતમુદત્તમા પાંચ જાતના રત્નો જોઈશે’ રાજા બે રો, ‘રત્નો ભઝારમા ધણા છે’

પડિતોએ કહ્યું—‘મદારાજ ! નીતિના હોય, તો મુદત્તની મદિમા કાપમ રહેશે, અન્યથા જોઈએ તેવો મુદત્ત નો પ્રભાવ રહેશે નહિ’ રાજા બોલ્યો—‘રાજભઝારમા નીતિના રત્નો છે’ પડિતોએ કહ્યું, ‘નહિ મદારાજ ! રાજલક્ષ્મી માટે તરનવેતાઓનો અભિપ્રાય છુટે છે માટે વેપારીની પાસેથી લેવા જોઈએ’

રાજાની આસપાસ હજારો મોટા મોટા સાનુકારો બેઠેલા હતા રાજાએ વેપારીવર્ગ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી, પણ કાંઈ બનાપારી બોલ્યો નહિ ત્યારે મંત્રી બોલ્યો—‘જેઓ નીતિપૂર્વક વેપાર કરતા હોય, તેઓએ અત્યારે રાજાને વધજ ચલાવે અવસર છે પરંતુ બધાઓ પોતપોતાની રીતિને જાણતા હતા કે, અમે સ્વપ્રામા પણ નીતિના દસ ન કરતા નથી, તો પછી સાદસ કરવું સર્વથા અનુચિત છે બધા મૌની મુનિની આફક માણસ પડ્યા, ત્યારે રાજા

બોલ્યો કે, ' મારા શહેરમા શુ કાંઈ નીતિ કરનાર નથી ? ' આવા રાજાના વચનો સાંભળી એક પ્રામાણિક પુરુષે કહ્યું કે, મહારાજ ! ' પાપ જાણે આપ, અને મા જાણે બાપ, ' તે ન્યાયાનુસાર હાજર રહેનાર તમામ અનીતિપ્રિય માલૂમ પડે છે, પરંતુ આપણા શહેરમા સોઠ લક્ષ્મીચંદ કદાપિ અનીતિ કરતા નથી, પરંતુ તમે અહીં હાજર નથી, ઘેર છે ' રાજાનો હુકમ ચવાયા એક ઘોડાગાડી તેમને ઘેર ગઈ લક્ષ્મીચંદ શેઠને મંત્રી મળ્યો અને કહ્યું- ' આનો મહારાજ તમને બોનાવે છે ' પોતે ઘણો ખુશી થયો, અને કપડા પહેરી તૈયાર થયો મંત્રીએ કહ્યું કે, ' ગાડીમા આવો, ' શેઠે કહ્યું કે- ' ઘોડા મારૂ અન્ન પાણી ખાતા નથી, તેથી હું ગાડીમા બેસીશ નહિ હું જલદી આવું છું ' આમ કહી સાથેને સાથે પગે ચાલી રાજા પામે આવ્યો, અને ઉચિત રીતે પ્રણામ કરીને બેઠો.

રાજાએ કહ્યું કે- ' ન્યાયસપત્રદ્રવ્ય તમારી પાસે છે ? ' શેઠે ઉત્તર આપ્યો- ' હા, છે ' ત્યારે રાજાએ કહ્યું- ' ખાતમુદત્ત માટે પાંચ જાતના રત્નો જોઈએ છીએ, માટે આવો ' શેઠ બોલ્યા કે- ' મહારાજ ! નીતિનો પૈસો અનીતિના કાપ મા અપાતો નથી ' રાજા, શેઠના આવા વચનો સાંભળતાજ, લાનચોળ થઈ ગયો અને બોલ્યો કે- ' તમારે પૈસા આપના પડશે ' શેઠે જણાવ્યું, ' મહારાજ ! ધરનાર આપના છે, નહિ હવે ' તે સમયે પતિતો બોલ્યા કે- ' આમ કે નાથી તો તે પૈસો પણ અનીતિનો ગણાશે '.

પત્યાદિ વાતચીત થતા મુહૂર્ત બનીત થયું રાજાએ એકદમ કહ્યું કે- ' આ વાતમા પ્રમાણ શુ છે ' ' શેઠ બોલ્યો કે- ' મહારાજ ! પરીક્ષા કરો ' રાજાએ એકદમ મંત્રીને બોનાવ્યો એક શેઠની સેનામહોર અને એક પોતાની, એક બે સેનામહોરો

નિશાની કરીને આપી અને કહ્યું કે, ‘ મારી સોનામહોર કોઈ પનિરપુરપને આપજે, અને શેઠની સોનામહોર મદા પાપી પુરપને આપજે ’ હવે વ્યવસ્થા શુ થાય છે, તે જોઈએ

મઝીએ શુદ્ધિમાન તથા નિશ્વાસુ પુરપને, તે બન્ને કામ અવગમ અનમ મેળાયા શેઠની સોનામહોર લઈ એક પુરપ ચહેર બદાર જતો હતો, તેવામા એક મઝીમાર મળેો પેના માણસે વિચાર કર્યો કે—આના કરતા અધિક પાપી માણસ કુનિયામા ખીજો કોણુ મળશે ? આ માણસ નિરપરાની અને પ્રાત મળમા સ્વચ્છ તળાવમા આનંદ કરતા માછનાને સ્વાર્થ માટે પકડે છે તેથી જો આને અશરશી (મેનામહોર) આપીશ, તો તેનુ સ્વાર લાવી જાળ બનાવશે અને અધિક માછનાને પકડશે આમ ધારી શેઠની સોનામહોર મઝીમારના હાથમા આપી, પોતે આગળ ચાલ્યો

મઝીમારને પોતાના જરમા સોનામહોર પ્રથમ જો મળી હતી તેજો વિચાર કર્યો કે, આને કયા રાખુ ? લૂગડા તો શુર્ણ છે યોગીની માફક કપડામા માત્ર એક લગેાટ છે ધણો વિચાર કરતા અતે તે સોનામહોર મેળામા મૂકી આગળ વધતા નીતિ સ પન્ન સોનામહોરનો જરા અશ ચૂકની સાથે પેટમા જવાથી તરકાળ તેની નિચારત્રણી જદનાઈ તે પોતા ॥ મનમાજ કહેના લાગ્યો કે—‘ અહો ! કોઈ ધમાત્માએ ધર્મ જાણી મને સોનામહોર આપી છે, જેના રૂપીયા કમમા કમ ૧૫ ઉપજશે જ્યારે આ માછનાના પૈસા તો ચાર કે છ આનાજ ઉપજશે હલુ માછના જીવે છે તો આટલુ પુણ્ય દેનારને કા ન આપુ ? ’ એમ વિચારી પાછો ફર્યો અને તમામ માછના જે તળાવમાથી લીધા હતા, તેમા ધીમે ધીમે ચૂકી ઘેર આવ્યો ધરે આવતા બજારમાથી

ભાર, બાજરો, અડદ, મગ વિગેરે અનાજ એક રૂપિયાતુ લેતો આવ્યો.

છોકરા અને સ્ત્રી નિચારમા પડ્યા કે, હમેશા બાર વાગે ઘેર આવતા, ધાન્ય પણ ઘણુ થોડુ લાવતા, તેને ઠેકાણે આજે તો પ્રપુત્રિયતનદને તણા ધાન્ય સહિત વેળાસર કયાથી આવ્યા ? આમ મનમા નિચાર કરતા છોકરા અને સ્ત્રી તે લાવેલ અનાજને કાચુ ને કાચુ ખાવા મડી ગયા તેની અસર પેટમા થતાજ સ્ત્રી બોલી કે— 'આટલુ ધાન્ય કયાથી લાવ્યા ?'

મન્જીમારે કહ્યું કે— 'એક ધર્માત્માએ મને સોનામહોર વિના માગે આપી તેમથી ધાન્ય લાવ્યો, હજુ રૂ. ૧૪ બાકી છે ' તે પોતાની સ્ત્રીને અને છોકરાઓને બતાવ્યા તે જોઇ તમામ બોલ્યા કે— 'જે મહીનાની ખરચી તો થઇ છે, માટે હવે આ નીચ રોજગાર છોડી દો રાત્રે તળાવે જવું અને નિરપગધી જતુઓને પકડવા, તે કરતા મજૂરી કરી ગુજરાન ચનાવીશુ, તે વધારે ઠીક છે ' આમ તમામની મરજી ચનાથી, તેણે મન્જીમારનો ધધો છોડી દીધો, અને સાલખરની પાટોશમા નિવાસ કરી મજૂરીથી નિર્વાહ કરવો શરૂ કર્યો.

હવે રાજની સોનામહોર પેના બીજા પુરુષે, પચાગ્નિની સેવના કરનાર એક યોગી, કે જે ધ્યાનસ્થ હતો, તેની આગળ મૂકી, અને પોને ઝાડની ઓચમા તેની વ્યવસ્થા જોવા બેઠો યોગી ધ્યાન છોડી સોનામહોરની રહામે જૂએ છે, તેટલામા સૂરના કિરણોની સાથે મગેની પેની પીતતર્જુવાળી અનીતિની સોનામહોર જોઇને એકદમ નિચારસાગરમા પડ્યો—

“ મેંને કિસીમો પુરુષસે યાચના તો ફી દી નહીં, તો ફિરયદ સોનામહોર મેરે સામને વદાસે ? ! શિષ્ય ! શિષ્ય !

ચાર અને તો મિલત હો નહીં, ઓર યહ સોનામદોર ' !
જહર હશ્વરને હો મેજી દે । કર્યાકિ ધ્યાન દ્વારા જગત્વા
મ્યરૂપ તો દેવ લિયા હે, લેવિન અનુમય દ્વારા શ્રીભોગવા
માક્ષાત્વાર નહીં કિયા । હમી લિયે હશ્વર ને કૃપા પરવે
સોનામદોર મેજી દે ।

ધત્વાદિ અનર્થોત્પાદક વિચાર યોગીને થયો, યોગી વિચાર-
શ્રેણીને આગળ વધારી કુકર્મમા પ્રવૃત્ત થયો અને પોતાનો ચાવીરા
વર્ષનો યોગ ગમાના પ્રવાહમા પ્રવાહિત કર્યો ધન અને સ્ત્રીના
સસર્મમા શુ યોગ રહી રહે ? કશુ છે કે —

આરમે નત્થિ દયા મહિલાસંગેજ નામહ યમ ।

સંવાપ સમ્મત અત્યગહણેજ પવ્યજ્ઞા માસઈ ॥ ૧ ॥

આરભમા દયા નથી, મહિલાના સમમા સ્વભાવરૂપ રહેતુ નથી
શકાથી સમ્પર્ક-વ-મદ્દા નટ થાય છે અને દ્રવ્યના લોભથી દીક્ષાનો
નાશ થાય છે

નીતિના પેસાથી મન્ત્રીમારને થયેન લાભ અને અનીતિના
પેસાથી યોગીને થયેતુ નુકસાન-નન્ને જાનતો રાજા પાસે જાહેર
કરનામા આની રાજા મનમા મૂન સમજ્યો કે, નીતિવાગો
અનુભવ નિહર રહે છે, જ્યારે અનીતિમાન સર્વન શકિતજ રહ્યા
કરે છે તેને માટે કશુ છે કે —

સર્વથ શુચયો ધીરા સ્વકર્મવલગર્વિતા ।

કુર્મનિદતાત્માન પાપા સર્વથ શક્તિતા ॥ ૨ ॥

પવિત્ર ધીરપુરુષો સર્વ ઠેકાણે સ્વકર્મના જળ વડે નિહર રહે
છે, જ્યારે કુકર્મ વડે હજુએના પાપી પુરુષો સર્વ ઠેકાણે શક્તિ
મનવાળા હોય છે

ઉપરના દષ્ટાન્ત ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે—
અનીતિનું દ્રવ્ય, મનુષ્યોની સદ્બુદ્ધિનો નાશ કરી અધર્મના માર્ગ
તરફ લઈ જાય છે માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ નીતિથીજ દ્રવ્ય
ઉપાજન કરના પ્રયાત્ન કરવો જોઈએ કહ્યું પણ ૩—

સુધીર્ઘર્થાર્જિને યત્ન કુર્યાન્ન્યાયપરાયણ ।

ન્યાય પદ્યાનપાયોડયમુપાય મપદ્મ યત્ન ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ ન્યાયપરાયણ થઈને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત
કરવો જોઈએ કેમકે ન્યાય, એજ લક્ષ્મીનો રિધ્નરહિત ઉપાય છે,
દુઃકામા કહીએ તો—

યદ યિમયયન્ધ્યતા સુજનભાગભાજા નૃણા—

મમાધુચરિતાર્જિતા ન પુનરુર્જિતા સપદ ।

કૃશત્વમપિ શોભતે મહજમાયતૌ સુંદર

વિષાકનિરસા ન તુ શ્વયધુસંભવા સ્થૂલતા ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—સુજનતાને બળવાવાળા મનુષ્યોને લક્ષ્મીથી રહિત
પણ સારું છે, પરંતુ ખરાગ ચરિત્રથી ઉપાર્જન કરેલી મોટી
સંપત્તિ કદજ કામની નથી જેમ સ્વાભાવિક પ્રાપ્ત થયેલું અને
પરિણામે સુંદર એવું કૃશપણ શોભે છે, પરંતુ પરિણામે વિરસ
અને સોજાઓથી પ્રાપ્ત થયેલી સ્થૂળતા સારી નથી

માટે સપદઓની—લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ ઈચ્છનારાઓએ શુભકર્મ
ઉપાર્જન કરવું જોઈએ અને તે શુભકર્મ નીતિથી થઈ શકે છે ન્યા
શુભકર્મ હોય છે, લા સપદઓ સ્વાભાવિક રીતેજ આપણી તરફ
આવી આવે છે કહ્યું છે કે—

નિપાનમિથ મળ્હુકા સગ પૂળમિવાળડજા ।
શુભકર્માણમાયાન્તિ વિચિત્રા મર્યમપદ ॥ ૧ ॥

અવાડા પ્રત્યે જેમ દેડકાઓ અને જલથી સંપૂર્ણ ભરેલ સરોવર પ્રત્યે જેમ પક્ષિઓ આવે છે તેમ શુભકર્મવાળા પુરુષ પ્રત્યે આધીન થઈને સર્વ સપદાઓ આવે છે માટે ન્યાયપૂનક દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રથમ ગુણ દરેકે પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ

બીજો ગુણ

હવે મામાનુસારીનો બીજો ગુણ તપાસીએ શિષ્ટાચારમ્-શસક અર્થાત્ શિષ્ટપુરુષના આચારનો પ્રશસક હોય, એવો માણસ કોઈ દિવસ પણ ઉત્તમ આચારને અવશ્ય પામે છે પ્રતી યાની અને વૃદ્ધપુરુષોની સેવાથી જેણે શિક્ષા મેળવેલ હોય તે શિષ્ટ કહેવામાં, એવા શિષ્ટોના આચારને શિષ્ટાચાર કહેવામાં આવે છે. જેમ કહ્યું છે —

લોકાપવાદભીરત્વ દોનામ્બુદ્ધરણાદય ।
કૃતજ્ઞતા સુદાક્ષિણ્ય સદાચાર પ્રકીર્તિત ॥ ૧ ॥

લોકના અપવાદથી બીધુ, અનાથ પ્રાણીઓના ઉદ્ધારમાં આદર કરવો તેમજ કૃતજ્ઞતા અને દાક્ષિણ્યને સદાચાર કહેવામાં આવે છે

અથવા સત્તા આચાર સદાચાર સત્તુ તેનો જે આચાર, તે સદાચાર, સત્પુરુષોના આચારની પ્રશસા કોઈ કવિએ આ પ્રમાણે કરી છે —

વિપચુચ્ચૈ સ્વૈય પદમનુવિધેય ચ મહતા
પ્રિયા ન્યાપ્યા વૃત્તિર્મલિનમસુમદ્ગેડ્પ્યસુવરમ્ ।

અમન્તો નામ્યર્થ્યા સુદ્ધદપિ ન ચાચ્યસ્તનુધન
મતા કેનોદિષ્ટ વિપમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૧ ॥

કષ્ટ સમયે ઊંચા પ્રકારની સ્થિરતા રાખવી, મહાપુરુષના પત્નુ અનુકરણ કરવું, ન્યાયયુક્ત વૃત્તિને પ્રિયકર સમજવી, પ્રાણના નાશ સમયે પણ અકાર્ય ન કરવું, દુર્જનોને પ્રાર્થના ન કરવી, અને થોડા ધનવાળા મિત્રની પાસે પણ યાચના ન કરવી, આ પ્રકારનું જીવનવારની ધારા જેવું દુર્વિંટ સત્યુચ્ચેનું નત કોણે કહ્યું ? અર્થાત્ તેને સાત્યવ્રતા અને તત્ત્વવેત્તાઓએજ બતાવેલ છે

ટૂંકમાં કહીએ તો ‘ સિદ્ધિચારની પ્રશસા ’ એ ધર્મરૂપી બીજનો આધાર અને પરનોકમા પણ ધર્મપ્રાપ્તિનું જારણ થાય છે. યાનત્ મોક્ષરૂપ કાર્યનું પણ કારણ બને છે. મારે આ ગુણ મનુષ્યોએ અનરૂપ ધારણ કરવો.

ત્રીજો ગુણ

હવે માર્ગાનુસારીનો ત્રીજો ગુણ જોઈએ ‘ કુલશીલમમૈ માર્ધ વૃત્તોદ્વાદોડ્યગોવ્રજૈ । ’ કુલ અને શીન સરખા હોય તથા ગોન બિન્ન હોય, તેની સાથે વિવાદ કરવો. કુલ એટલે પિતા, પિતામહાદિ પૂર્વવશ અને શીન તે મઘ, માસ, નિશામોજન ધત્વાના ત્યાગરૂપ બાલુવું આ ઉપર કહેલ બને-કુલ અને શીન નુ ૫ હોય, તો સ્ત્રીપુરુષને ધમસાધનમાં અનુકૂળના થાય પરંતુ જો કુન, શીન સરખા ન હોય, તો હમેશા ઝગડો ચલાવના સંભવ રહે છે. ઉત્તમકુલની કન્યા લઘુકુલના પુરુષને દમાવે, તથા હમેશા ધમકી આપે, કે ‘ હું મારે પીએર ચાલી જઈશ ’ તેમજ જો નીચકુનની હોય તો પ્રતિજ્ઞાદિ ધર્મમાં ખામી પાડે તેટલા મારે મદદકુળની ખાસ જરૂરીઆત છે, તેમજ પૂર્વોક્ત શીન જો

ભિન્ન પ્રકારનું હોય, તો ધર્મસાધનમાં પ્રત્યક્ષ વાધો પડે એકને મદદપાન, માસાહાર અથવા રાત્રિભોજન કરવું હોય, અને બીજાને તેના ઉપર અણુગમે હોય, તો તેથી પરસ્પર પ્રેમભાવ વધે નહિ અને તેથી સાસારિક બ્યવહારમાં જરૂર આપી પડે અને તેમ થવાથી ધર્મધ્યાનમાં વગર કલ્પે વાવો દષ્ટિગોચર થાય છે માટે સદશશી-લની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે વત્ત માનકાળમાં એક ધર્મના બે સમુદાય છે, કે જેમાં ફક્ત ક્રિયાબાહ્યોજ બેદ હોય છે તેની અદર કન્યાબ્યવહાર થાય છે ત્યાં પણ ધર્મ નિરૂદ્ધતાના કારણથી સ્ત્રી પુરુષ જન્મસુધી વૈશવિરોધવાળા માનૂમ પડે છે તો પછી કુલ સ્ત્રીન અત્યંત વિસદૃશ હોય તેની તો વાતજ શી ?

વળી બન્નેના ગોત્રો ભિન્નજ હોવા ભેદભે એક પુરુષનો જે વશ તેનું નામ ગોત્ર છે, તેમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય ગોત્રજ કહેવાય છે તેની સાથે નિવાહિત થનાથી લોકવિરૂદ્ધતાનો મોટો દોષ લાગે છે તથા જે મર્યાદા ચાલી આવેલી હોય છે તે ધણીનાર પુરુષને અનર્થથી શકે છે આવો બ્યવહાર જો ચાતુરહે, તોજ બહેન લાઇને સબંધ બની શકે યવન-યવહાર આમ જનોમાં પ્રચલિત થવાથી અનેક આપત્તિઓ ઉભી થવાનો સંભવ રહે છે માટે ભિન્ન ગોત્રજની સાથેજ વિવાહ કરવાની શાસ્ત્રકારોએ આજ્ઞા આપેલી છે, અને તે ઉચિતજ છે મર્યાદાયુક્ત નિવાહથી શુદ્ધ સ્ત્રીનો લાભ થાય છે તથા તેનું ફળ સુગતપુત્રાદિની ઉત્પત્તિ થવાથી ચિત્તને નિવૃત્તિ મળે છે સાસારિક કાર્યો જગત્માં પ્રશસનીય કહેવાય છે તેમજ દેવ અને અતિથિ જનની લાભિ અને કુટુંબ પરિવારનું પણ માન સચવાય ॥

પરંતુ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાના ચાર હેતુઓ વાચકે અવશ્ય-ધ્યાનમાં રાખવા ૧ સમસ્ત ગૃહ-યવહાર સ્ત્રીને માથે રાખવો,

૨, દ્રવ્ય સ્વાધીન રાખી જોઈએ તેથી અવિક આપવું નહિ ૩ અધટિત સ્વતંત્રતાનો બોગવટો કગવા દેવો નહિ અર્થાત્ કનગે રાખવી અને ૪ પુરૂષે અન્ય સ્ત્રીને લગિનીભાન અથવા માન-લાવથી જોવી

પુરૂષે પોતાની સ્ત્રીને માટે ઉપકૃષ્ટ આર બાળનોતુ ખાસ કરીને પાનન કરવું જોઈએ તેવીજ રીતે સ્ત્રીએ પશુ પોતાની શીશની રમાને માટે નીચે લખેલી બાનતો સાચી વધારે ધ્યાનમાં રાખવાની છે —

યાત્રાજાગરદૂરનીરહરણ માતુગૃહેડ્યમ્વિતિ
 ચચાર્થ રજકોપસર્પણમપિ સ્યાદ્દૂતિકામેલ્ય ।
 સ્થાનઞ્ચશમત્રીયિયાદગમન મતૃપ્રથામાદયો
 વ્યાપાર શ્વતુ શીલ્જીયિતહરા પ્રાય સતીનામપિ ॥૧॥
 તામ્બૂલ પ્રતિફલમં મર્મચ્ચન ધીઢા મુગન્ધસ્પૃહા
 વૈષાદમ્બરદામ્યગીતરુતુકાનક્રમિયા તૂલિકા ।
 કૌસુમ્યં મરમાન્નપુષ્પધુમૃણ રાત્રી રહિર્નિર્ગમ
 શશ્વત્યાજ્યમિદ્ મુશીલવિધવસ્ત્રીણા તુલીનાત્મનામ્ ॥૨॥

અર્થાત્—એકાકી જવું જગરણ કરવું, દુગથી પાણી લાવવું, માતાને ઘેર રહેવું, વસ્ત્રમાટે ધોળી પામે જવું દૂતિની સાથે સખધે રાખવો, પોતાના સ્થાનથી બાદ થવું, સખીના લગ્નમાં જવું અને પતિનું દેશાન્તરગમન, વિગેરે ક્રિયાઓ ખરેખર મની જોના શીનરૂપ જીવનને પ્રાય દરણુ કરનારી છે—નાશ કરનારી છે વળી તાબૂન, સુગાર, મર્મકારી વચન ક્રીડા મુમ્મદની ઇન્ગ, ઉદ્બટ વેગ, દારૂ, ખીત, કોણક, કામક્રીડા, સમ્પા, કુસબી વસ્ત્ર, રસસદિન અન્ન, પુષ્પ અને કેશર તથા રાત્રીમાં ધરથી બહાર જવું,

આ દરેકનો કુલીન અને સુલીન વિધવા સીએએ નિરતર ત્યાગ કરવો જોઈએ

ચોથો ગુણ

માર્ગાનુસારિનો ચોથો ગુણ પાપમીઠ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ અપાય (કષ્ટ) ના કારણરૂપ પાપોથી ડરતા રહેવું, તે છે

પ્રત્યક્ષ કષ્ટના કારણો-ચોરી, પરદારાગમન, જૂગડુ રમવું વિગેરે જેનાથી વ્યવહારમાં રાજકૃત વિડબના થાય અને પરાક્ષ કષ્ટના કારણો-મદ્ય, માસાદિ અપેય, અભક્ષ્ય પદાર્થ, જેથી નરકાદિ કષ્ટો સહન કરવા પડે આ કારણોથી દરેક માણ્યમે ડરતા રહેવું

પાંચમો ગુણ

માર્ગાનુસારિનો પાંચમો ગુણ-પ્રસિદ્ધ દેશાચાર સમાચરન અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ દેશાચારનો આદર કરવો તે છે ઉત્તમ રીતે ધણા કાળથી આજે આવતો જે બોજન વસ્ત્રાદિનો વ્યવહાર, તેનાથી વિરુદ્ધ ચાનવું નહિ નિરુદ્ધ ચાનવાથી તે દેશના નિવાસી લોકો સાથે વિરોધ થાય છે. અને વિરોધ થવાથી ચિત્તની વ્યવસ્થા ઠીક રહેતી નથી તેના પરિણામે ધર્મથી પણ વિમુખ રહેવાય છે માટે પ્રસિદ્ધ દેશાચારનું આચરણ અનશ્ય રાખવું

છઠ્ઠો ગુણ

અવર્ણવાદી ન કવાયિ રાજાદિયુ વિશેષતઃ । અવર્ણવાદ અર્થાત્ નિદા જે કહે, ને અવલુવાની કહેવાન એના અવર્ણવાદી ન થવું અર્થાત્ કાષ્ટની નિદા કરવી નહિ ૮૧કાયા લઈ ઉત્તમ પુરવો સુધી કાષ્ટની નિદા ન કરવી કારણ કે નિદા કરનાર નિદક ગણાય છે, અને તેનાથી બારે કમ નથ થાય છે જેમ કહે છે —

પરપરિભવપરિવાદાદાત્મોન્કર્ષાચ ચદ્વચ્ચતે કર્મ ।
 નીચૈર્ગોત્ર પ્રતિભવમનેવભવકોટિદુર્મોચમ્ ॥ ૧ ॥

ખીજનો પરિભવ અર્થાત્ ના. જોમા છે, એવો પરિવાદ
 એટલે નિદા કરવાથી અને પોતાની સ્લાષ્ટા કરવાથી દરેક ભવમા
 નીચગોત્રને દેનાર કર્મ બધાય છે, કે જે કર્મથી મહા મુશીબતે
 ફટી શકે છે

સમસ્ત સામાન્ય મનુષ્યો સબધી અવર્ણવાદ કીક નથી
 એટલે રાજા, અમાત્ય, પુરોહિત કે કાષ્ઠને પણ અવર્ણવાદ કષ્ટ
 અને નરકાદિ દુર્ગતિને આપે છે, તેમા પણ રાજાદિનો અવર્ણવાદ
 (નિદા) તો પ્રત્યક્ષ દ્રવ્યનાશ, પ્રાણનાશ આદિ અનર્થોને પેદા કરી
 નરકાદિક ગતિને આપનાર થાય છે માટે કાષ્ઠની કાષ્ટ વખતે પણ
 નિદા કરવી નહિ કદાચ નિદા કરવાની દેવ પડે, તો બેશક
 પોતાની નિદા કરવી

સાતમે ગુણ

માગૌનુસારિનો સાતમે ગુણ—અનતિવ્યક્તગુણે ચ સ્થાને
 સુપ્રાતિવેશ્મક । અનેકનિર્ગમદ્વારવિષર્જિતનિકેતા ॥જવા
 આનવાના અનેક બારણા રહિત ધરવાળો મૃદસ્થ સુખી રહે છે
 અનેક દરવાજાના નિગેધથી પરિચિત બારણાવાળા ધરમા રહેનાનો
 નિશ્ચય થાય છે, જેથી ચોર-જરાદિનો ભય કમ રહે જો અનેક
 બારણા હોય, તો દુષ્ટજનો ઉપદ્રવ કરે નહીં ધર ધણ ખુ નામા
 કે ધણ ગુપ્ત ન હોવું જોઈએ જો વધારે ખુદનાના હોય, તો
 ચોરાદિકનો ઉપદ્રવ થાય અને અતિ ગુપ્ત હોય, તો ધરની શોભા
 મારી જાય તથા અગ્નિ પ્રમુખના ઉપદ્રવમા વરને નુકસાન થાય
 વળી પાડોની મારા હોય ત્યા રહેવું, જેથી આપુત્રાદિના આચાર

વિચારો મુધરે, અને મનમાં તે સબધી ચિંતા ન રહે પાડોલી ખરાબ હેય, તો સતતિના આચાર વિચારોમાં અવશ્ય નુકસાન કરે માટે સાગ પાડોલીના સગમાં રહેવું

આઠમો ગુણ.

કૃતમગ મદાચારે એટલે કે ઉત્તમ આચારનાળા સત્પુરુષની સાન સગતિ કરવી, તે છે નીચપુરુષોની સગત કરી નહિ, નીચપુરુષો—સામાન્ય પહેલું છુગારી, વર્ત, દુરાચારી, ભટ, યાચક, ભાડ, નટ અને લાકિકમાં ઘોળી માળી, કુભાગ આદિની સોનત ધર્મિષ્ઠ પુરુષોને ધાતકારી છે બ્યાજકાન કેટલાક પુરુષો ત્યાં જીતિના મનુષ્યોને સાથે રાખે છે, જેથી તેનું પરિણામ લયકર આવે છે, કારણ કે ગૃહસ્થોને નીચજીતિના પુરુષોનો સગ કરવાની મનાઈ છે, તો પછી સાધુ માટે તો કહેવું જ શુ ? તેવા નીચપુરુષોનો સગ કરનાર સાધુનું સન્માન કરનાર ગૃહસ્થને પાપનું પોષણ કરનાર જાણવો.

દુનિયામાં મનુષ્યોએ ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તો ખાસ્ત કરીને સત્સંગ કરવો. સજ્જન પુરુષોનો સગ મહાન લાભ કસવે છે અને માટે નારદજીનું દષ્ટાન્ત બહુ ઉપયુક્ત થઈ પડે તેમ છે.

૨. એક વખત બ્રહ્મચર્યમાં સિરોમણિ નારદજીએ કૃષ્ણજીને પૂછ્યું કે—‘ મહારાજ સત્સંગનું ફળ શું ? ’ કૃષ્ણજીએ કહ્યું— ‘ શું તમારે સત્સંગનું ફળ જાણે છે ? ’ નારદજીએ કહ્યું— ‘ ૯૯ મહારાજ ’ કૃષ્ણજી બોલ્યા— ‘ હીક, તો તમે અમુક નરકમાં જાઓ ત્યાં તે એક નરકનો કોળ છે, તે તમને સત્સંગનું ફળ બતાવશે ’ નારદજી પહેલાં જ નરકમાં ત્યાં નારદજીની દૃષ્ટિ પેના કોડા ઉમર પડી, કે દુરંતજ નરકનો કોડો મરી ગયો નારદજીએ

કૃષ્ણજી પાસે આવીને કહ્યું — મહારાજ આપે સત્સંગનું ફળ તો સારૂ બતાવ્યું લેના ગયો સત્સંગનું ફળ અને મળી છત્રદિસા ' કૃષ્ણજીએ કહ્યું — ' શીરજ રાખો સત્સંગનું ફળ સારૂ જ મળશે. ' વળી જ્યારે નારદજીએ સત્સંગનું ફળ પૂછ્યું, ત્યારે કૃષ્ણજીએ કહ્યું — ' જાઓ ફાણા બગીચામાં, ત્યાં આબાના વૃક્ષ ઉપર પક્ષીનાં માળો છે, તે માળામાં એક પક્ષીનું બચ્ચું છે, તે બચ્ચું સત્સંગનું ફળ કહેશે ' નારદજી ત્યાં ગયા જેવી નારદજીની આખો અને બચ્ચાની આખો એકમેક થઈ કે તુરત બચ્ચું મરી ગયું નારદજીએ મનમાં વિચાર્યું — ડીક, આજે વળી સત્સંગનું ફળ સારૂ મળ્યું અસ્તુ. નારદજીએ કૃષ્ણજી પાસે આવીને આ હકીકત જણાવી વળી થોડા દિવસો થયા, એટલે નારદજીએ કૃષ્ણજીને સત્સંગનું ફળ પૂછ્યું. કૃષ્ણજીએ કહ્યું — ' જાઓ, ફાણા બરવાડને ત્યાં એક ગાય છે, તેને આજ બચ્ચું આવ્યું છે તે ગાયની વાંછડી તમને સત્સંગનું ફળ કહેશે, ' નારદજી વિશ્વાસે વિશ્વાસે ત્યાં ગયા જેવી નારદજીની આખો, અને વાંછડીની આખો એક થઈ કે તુરત વાંછડી મરી ગઈ નારદજીનું હૃદય ગોહાલ્યાના પાપથી બહુ કાપવા લાગ્યું તેમને કૃષ્ણજીની આવી લીના માટે અણગમો થયો નારદજીએ નિશ્ચય કર્યો કે-આપણે હવે કૃષ્ણજી પાસે સત્સંગનું ફળ પૂછવું નથી. અસ્તુ કેટલાક મહિનાઓ પછી એક વખત નારદજીને કૃષ્ણજી મળ્યા. કૃષ્ણજીએ કહ્યું — ' નારદજી ! આજકાલ સત્સંગનું ફળ કેમ પૂજતા નથી ? ' નારદજીએ કહ્યું, — ' મહારાજ ! મ્હારે સત્સંગનું ફળ જોઈતું નથી એની દિસાઓથી મ્હારા આત્માને ભારે કરવો, એ મને પસંદ નથી ' કૃષ્ણજીએ લગાર વિશ્વાસ આપવા પૂછ્યું — ' નારદજી ! હવે એક વખત મારું કહ્યું કરો ફાણા રાખને ત્યાં આ-જેજ પુત્રો જન્મ થયો છે તે પુત્રની પાસે જાઓ, તે તમને સત્સંગનું ફળ મતાવશે. ' નારદજીએ ચોખ્ખું સંભળાવ્યું કે—

‘મહારાજ ! માફ કરો આજ મધી જે જે જીવોની હિસા થઈ, તેમા તો કાંઈ મને પૂછવાનું નહોતું, પરંતુ જે રાજનો ઉપર પણ પેલા જીવોની માફક પરોક્ષવાસી થાય, તો રાજ માફ કાઢ્યું જ કાળી નાખેને ત્યાં જઈને તો મારે સત્સંગનું ફળ પૂછવું નથી’ કૃષ્ણ ભગવાને તેમને ધીરતા આપવા પૂર્વક કહ્યું — ‘નારદજી ! તમે ભગવાને ચિંતા ન કરો તમે નિઃશંકપણે જાઓ આ વખતે તમને જરૂર સત્સંગનું ફળ જણાશે’ નારદજી ભગવાનનું નામ લઈ ચરતા કરતા રાજ પામે ગયા રાજ પાસે જઈ જણાવ્યું કે — ‘મહે સાબળ્યું છે કે — આજે આપને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો છે તે વાત શું સાચી છે ?’ રાજએ કહ્યું — ‘હા’ નારદજીએ કહ્યું — ‘ત્યારે આપ તે પુત્રરાત્રને અહિં આપની પાસે મંગાવો, તો હું મારી-રહેમને જોવાની ઉત્કંઠા પૂરી કર’ રાજએ કહ્યું — ‘મહારાજ નારદજી ! આજના જન્મેના બાળકને અહિં સુધી કેમ લાવી શકાય ? આપ બ્રહ્મચારી છો, આપ નરપિ છો આપને માટે અત્યંત પુરમા જવાની તદ્દન હ્રદ છે, આપ ખુશીથી ત્યાં વધારો અને બાળકને દર્શન દો’ નારદજી અત્યંત પુરમા ગયા દામી બાળકને તેડીને નારદજીની પાસે લાવી બાળકે જેવા નારદજીને જોયા, કે તુરત બાળક ખેલે છે — નારદજી ! શું હજી સુધી આપ સત્સંગનું ફળ ન જોઈ શક્યા ? નારદજી તેજ વિવેચના જન્મેના બાળકનું આ વચન અને પોતાના હૃદયની વાત પ્રકટ થતી જોઈ ચકિત પડ્યા. બાળકે આમળ બોલતા જણાવ્યું — ‘મહારાજ ! નરકનો કોડો તે હું પોતેજ, આપના દર્શનથી-સત્સંગથી પક્ષી થયો ત્યાં આપને સત્સંગ થયો, તો ત્યાંથી મરી પણમા ગામનું જન્મ્યું થયો ત્યાં પણ આપના જેવા બ્રહ્મચારી સત્યરૂપનો સમાગમ થતાજ ત્યાંથી મરી અહિંજ રાજનો પુત્ર થયો છું, સત્સંગનું ફળ આથી વધારે શું તમને જોઈએ ?’ નારદજી બહુ ખુશી થયા અને પ્રસન્નવદને સ્વરૂપને આભ્યા-

કહેવાની મતનય કે સતપુત્રોને સમાજમ મનુષ્યોને ધર્મોજ
લાભદાયક થાય છે, માટે આ ગુણ અવશ્ય રાખવો જોઈએ

નવમે ગુણ

દ્વે નવમે ગુણ—માતાપિત્રોષ્ઠ ધૂજક અર્થાત્ માતાપિતાને
ત્રિસપ્ત એટલે પ્રાત કાળ, મધ્યાહન સમય અને સાંજના સમયે
નમસ્કાર કરવો, તે છે વળી તેઓને પરોક્ષને વિષે દિતકારી
ક્રિયામા જોડના ઉત્તમ ફળ ભોજનાદિ વસ્તુઓ દેવની માફક માતા-
પિતાની પામે ધરવી તેઓની રૂચિ હોય તે તે બાંધીની
ચેતે ખાવી, તેમ સમસ્ત કાર્યમા તેઓની રૂચિ અનુસાર વર્તવું,
માતાપિતાનો મોટો ઉપકાર છે, તેમા વળી માતા અતિપૂજ્ય
હોવાથી તેનો પૂર્વનિષાત કરેલ છે, જેમ કલુ પશુ છે કે —

ઉપાધ્યાયાન્દશાચાય આચાર્યાણા શત પિતા ।

સહસ્રં તુ પિતૃન્માતા ગૌતમેનાતિરિચ્યતે ॥ ૧ ॥

દશ ઉપાધ્યાયની અપેક્ષાએ એક આચાર્ય, સો આચાર્યની
અપેક્ષાએ એક પિતા અને હજાર પિતાની અપેક્ષાએ એક માતા
પૂજ્ય છે એમ ઉત્તરોત્તર પૂજ્યભાવમા વધારે છે આ પ્રમાણે
માતાપિતાનો પૂજક હોય, તેજ ધર્મને લાયક થઈ શકે છે

દશમે ગુણ

માયાનુસારિનો દશમે ગુણ ત્યજન્નુપપ્નુતસ્યાન અર્થાત્
ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો, તે છે ઉપદ્રવ તે સ્વયંક-પર-
ચક્રાદિ તથા દુર્મિત્ત, ખેગ, મટામારી વિગેરે સાત પ્રકારની ‘ ઈતિ ’
તેમજ જનવિરોધ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ રહિત સ્થાનમા રહેવું ઉપદ્રવ-
યુક્ત સ્થાનમા રહેવાથી અકાળ મૃત્યુ થાય છે જેથી ધર્મ અને

અર્થના નાશથી અકલ્યાણના ભાગી થવાય છે તેમ ચિત્તની મલીનતા થવાથી ધર્મ સાધનમાં વાધો પડે છે માટે ઉપદ્રવવાળા સ્થાનોને તો અવશ્ય છેડવા.

અગિયારમો ગુણ

અમ્નવૃત્તિશ્ચ ગદ્ધિતે અથાત્ નિન્દનીય કર્મમા પ્રશ્નિ કરવી નહિ દેશ જાતિ અને કુળની અપેક્ષાએ નિન્દનીય કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે જેમ સૌપીર દેશમાં કૃષિકર્મ, છાટમાં મઘનું બનાવવું વળી જાતિની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મણને સુરાપાન, અને તિન-સવણાદિનો વેપાર તેમજ કુળની અપેક્ષાએ ચૌહુકવશી રાજાઓને મઘ-પાનાદિ ગદ્ધિત છે કાર્ય કરનાર પુરુષનું ધર્મકાર્ય હાસીપાન થાય છે બારમો ગુણ

બારમો ગુણ—વ્યયમાયોચિત્ત કુર્ષેન્ અથાત્ ખર્ચ આવ-
હાનીને અનુસાર કરવો અધિક અથવા ન્યૂન ખર્ચ કરવાથી વ્યવહારમાં તે પુરુષ પ્રાપ્તિપુરુષ ગણાતો નથી અધિક કરે, તો કૂલણુજીની પક્તિમાં ગણાય છે અને ન્યૂન કરે, તો મ મણુની પક્તિમાં મૂકાય છે માટે સમયોચિત યોગ્ય રીતે વ્યય કદું નના પોષણમાં, પોતાના ઉપયોગમાં, દેવતાદિ નિમિત્તે અને અનિયમની ભક્તિ નિમિત્તે કરવો મનુષ્યોએ પોતાની આવહાનીના ચાર વિભાગ કરવા, જેથી ઉભય લોકમાં સુખસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય જેમકે—

પાદમાયાન્નિર્ધિ કુર્યાત્પાદ વિસ્તાય ઘટ્ટયેત્ ।

ધર્માપમોગયો પાદ પાદ મર્ત્યવ્યપોષણે ॥ ૧ ॥

આવહાનીનો ચોથો ભાગ ભાગરમાં રાખવો, ચોથો ભાગ વેપારમાં રાખવો, ચોથો ભાગ ધર્મ અને ઉપયોગમાં વાપરવો

અને ચોથો ભાગ પોપણ કરવા લાયક સ્ત્રીપુરુષનું પોપણ કરવામા
ખરચવો.

અથવા—

આયાદર્થં નિયુઝ્જીત ધર્મ સમધિક તત્ ।

દોષેણ દોષ કુર્યતિ યત્નતસ્તુચ્છમૈહિકમ્ ॥ ૧ ॥

આવદાનીથી અર્ધો ભાગ ધર્મમા જોડવો, અથવા અધ
ભાગથી પણ અધિક ધર્મકાર્યમા લગાવવો અને બાકીની રક-
મથી શેષ સામારિક ૬૨૭ કાર્યો યુક્તિપૂર્વક કરવાં

આવદાનીના પ્રમાણમા ધર્મ ન કરે, અને કેવળ સચપર્શીન
આપ, તો તે કૃત્ય છે, અર્થાત્ કરેલ ઉપકારનો નાશ કરનાર છે.
ધર્મના પ્રતાપે સુખી, ધની, માની બનેલ છે તે ધર્મની આરા-
ધના ન કરે, તો પત્રી કૃત્ય નહિ તો બીજું શું ? વળી એક
કવિ યુક્તિયુક્ત કલ્પના વડે ધનાયોને ધમ કરવાનું સૂચવતા
કહે છે—

લક્ષ્મીદાયાદાઘ્રત્વાગે ધમાગિરાજતસ્કરા ।

જ્યેષ્ઠપુત્રાપમાનેન કુપ્યન્તિ ગ્રાન્થવાસ્ત્રય ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મીના ચાર ભાગીદાર પુત્રો છે, વમ, અગ્નિ, રાજા અને
ચોર સૌથી મોટો અને માનનીય પુત્ર વમ છે તેના અપમાનથી
ત્રણ ભાગજો માથ પામે છે, અર્થાત્ ધર્મ નહિ કરનાર પુરુષની
લક્ષ્મી અગ્નિ વડે નાશ થાય છે, રાજા પૂત્રી જાય છે અગર
તરકરો ચોરી જાય છે, માટે શાસ્ત્રકારોએ ધર્મમા ચોથો ભાગ
અથવા અર્ધ ભાગ અથવા તો જેટલું ખરચાય તેટલું પણ ખર-
ખવા માટે સમધિક પદ આપેલ છે કાણુ બુદ્ધિમાન પુરુષ ચૂંચલ

દ્રવ્યથી નિશ્ચય ધર્મરત્નને ન મેળવે ? વાસ્તવમાં સવે પુરૂષો લાભાર્થી છે પરંતુ કૃપણતાના દોષને લીધે ચાત્ર પ્રમાણે વ્યવહાર કરી શકતા નથી, તે ધર્મલાયક ન ગણાય માટે આવતાની પ્રમાણે વ્યય કરવે.

તેરમો ગુણ

તેરમો ગુણ ત્રય વિજ્ઞાનુસારત એ છે એટલે પોશાક દ્રવ્યને અગ્રસરીને રાખવો જેથી લોકમાં પ્રમાણિકતા કહેવાય, અન્યથા લોકમાં સાદસી ઉડાઉ થા હમારો ગણાય છે અર્થાત્ લોકો કહે કે ' પામે દ્રવ્ય નથી, છતાં આ નવલસા નાનજી બને ન છે, શુ કોઈને ઠગીને દ્રવ્ય લાવે ન હશે ? અથવા તો ઠગના માટે દેશાવર જવા આદતો હશે ' ઈત્યાદિ હવે દ્રવ્ય છતાં જો ખરાબ વેપ રાખે, તો કૃપણતા ગણાય માટે દ્રવ્યાનુસાર ઉચિત પોશાક રાખવો, જેથી લોકમાન્ય થઈ શકાય કેમકે લોકમાન્યતા પણ સ્થાવનભૂત છે

ચૌદમો ગુણ

માયાનુસારિત ચૌદમો ગુણ છે અષ્ટમિધિગુણૈયુક્ત શુદ્ધિઃ આઠ ગુણો કરી સદિત રહેવું જોઈએ ધર્મશ્રવણની અદર શુદ્ધિના આઠ ગુણોની ખાસ જરૂરીયાત છે, અન્યથા ધર્મશ્રવણ માનથી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય છે

જેમ, એક મહારાજ રામચરિત વાચતા હતા, તેમાં ' સી-તાનુ હરણ થયું ' એવી વાત આવી આથી કેાઈકે ભદ્રિકે હવે વિચાર્યું જે સીતાજી હરણ થઈ ગયા

કથા તો પૂરી થઈ, પરંતુ તેની શકતુ સમાધાન સાબળવામાં-

આબુ નહિ તેથી તે કથા કરનાર મહારાજ પાસે ગયો, અને
 હાથ જોડી પૂછ્યું કે— મહારાજ ! તમામ વાતનો ખુનામો થયો
 પણ એક વાત બાકી રહી ' કથા વાચનાર તો વિચારમાં પડ્યા
 કે, શું કાંઈ શ્લોક રહી ગયો ? અથવા પાત્ર ફારફેર થઈ ગયું ?
 અથવા થયું શું કે જેથી આ શ્રોતા કહે છે કે એક વાત રહી
 ગઈ ? મહારાજે પૂછ્યું— ભાઈ ! જે બાબત રહ્યું હોય, તે કહે !

તે ભદ્રિક બોલ્યો— મહારાજ ! સીતાનું હૃદય થયું, એમ
 પ્રથમ સાબળ્યું હતું તો હવે હજી મરીને સીતાજી પાછા મનુ-
 શ્ય થયા કે નહિ ?

મહારાજ તો તે ભદ્રિકનું આવું કથન સાબળીને દરમી
 પડ્યા અને ભદ્રિકને સમજાવ્યો કે— સીતાનું હૃદય થયું, તેનો
 અર્થ એમ છે કે—સીતાજીને રાવણ લઈ ગયો પરંતુ જેમ તું ધારે
 છે તેમ હૃદય એટલે એક જાતનું જગતી જનાવર મીતાજી થયા
 નથી ' હવે ભદ્રિક જીન સમજ્યો જો તે ફરી પૂછના ન આવ્યો
 હોત તો ખીજા જીવો સાથે તે સબધે તકરાર કરત માટે ધર્મ-
 શ્રવણમાં શુદ્ધિના ગુણોની ખાસ જરૂરિયાત છે શુદ્ધિના આઠ ગુણો
 આ પ્રમાણે છે —

શુશ્રૂષા શ્રવણ ચૈવ ગ્રહણ ધારણ તથા ।

ऊदापोहोऽर्धयिज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ॥ ૧ ॥

(૧) અર્થાત્ સાબળવાની ઇચ્છા, તે શુશ્રૂષા, (૨)
 સાબળવું તે, શ્રવણ, (૩) સાબળેના સાત્ત્વના અર્થને સ્વીકારવો,
 તે ગ્રહણ, (૪) ગ્રહણ કરેલને જૂનવું નહિ, તે ધારણ (૫)
 જાણેના અર્થને અવલખી તેના જેવા અન્ય નિપયમાં બ્યાપ્તિવડે
 તર્ક કરવો, તે ઉદ્ધા (૬) અનુભવ અને મુક્તિ વડે વિશ્લેષ

એના હિસાબે અનર્થજનક કાર્યોથી નિવૃત્તિ, તે અપોહ, અથવા
 ઊહ તે સામાન્યજ્ઞાન અને અપોહ તે વિશેષજ્ઞાન (૭) તક-
 નિતર્ક જોગથી મોહ, સન્દેહ અને વિપર્વાસ સહિત વસ્તુધર્મનું જે
 જ્ઞાન, તે અર્થજ્ઞાન અને (૮) અમુક વસ્તુ આજ પ્રકારે છે,
 જરા પણ ફેરફાર નથી તેવોજ નિશ્ચય તે તત્ત્વજ્ઞાન

૫૬૨મો ગુણ

પૂર્વોક્ત આઠ ગુણો વડે જેની બુદ્ધિ પ્રેરભાવને પ્રાપ્ત થએલ
 હોય, તે પુરુષ કદાપિ અકલ્યાણનો ભાગી થાય નહિ માટે હમેશા
 બુદ્ધિના ગુણો પૂરક ઋષવાનો ધમમમ્બહમ્ વહેતો છે અર્થાત્
 ધર્મ સાબળનાર ધર્મને લાપક બતાવેલ છે અહીં ધર્મશ્રવણ
 વિશેષ ગુણ આપનાર બધાંજ બુદ્ધિના આઠ ગુણોમા જે શ્રવણ
 ગુણ છે, તે શ્રવણમાત્ર અર્થવાણ છે માટે એકતાનો સશય કરવા
 જેનું નયો ધમ સાબળનારને પ્રત્યક્ષ ગુણો નામે આપેલ મ્નોક-
 થી રપટ થશે —

જ્ઞાતમપાંજ્ઞસિતિ સ્થેવ તત્ત્વ નિવાતિ બુદ્ધયતે મૂઢમ્ ।

સ્થિરતામેતિ વ્યાકુલમુપયુક્તસુભાષિત ચેત ॥ ૬ ॥

યથાવગ્ધિય સુભાષિતવાણ જે મન, તે ખેદને દૂર કરે છે,
 દુઃખ દાવાનગથી તથેન પુરુષને સાત કરે છે, મનને બેધ કરે છે,
 વ્યાકુલ પુરુષને સ્થિરતા પમાડે છે, અર્થાત્ સુ ર વચનરમણાનું
 શ્રવણ સન શુભ વસ્તુને આપનાર છે, સુદર ચુકિત જો પ્રાપ્ત
 થાય તો ધતર અનકારાદિની અપેક્ષા રાખવાની જરૂરીઆત નથી
 જેમ કાષ્ટ એક કવિએ કહ્યું ॥ ૬ —

કિં હારૈ કિમુ વદુજૈ કિમસમૈ વર્ણાયતસૈરલં
 વેપૂરૈર્મણિકુન્દસૈરલમલં સાદમ્બરૈરમ્બરૈ ।

પુસામેકમચ્છિદત પુનરિદ મન્યામહે મણ્ડન

યન્નિષ્પીઢિતપાર્વણામૃતકરસ્યન્દોષમા સૂતય ॥૧॥

અર્શન-હારો વડે શુ ? કકરો વડે શુ ? અમૃત ય કર્ણુ-
ભૂયગોનુ શુ પ્રયોજન છે ? બાળુમધ વડે સયુ, મણિમય
કુડનોનુ શુ કામ છે ? અતિ સ્નન્ન વસ્ત્રોથી પણ શુ ? કપિઓ
કહે છે કે, પૂનમના ચંદ્રથી ઝરતા અમૃતની ઉપમાવાળી યથાર્થ
વચનમર્ગણા એજ પુરૂષોનુ અખડિત આબૂયણુ છે, એમ અમે
માનીએ છીએ આ બધા લાભો ધર્મશ્રવણુથી થાય છે

સોળમો ગુણુ

સોળમો ગુણુ ‘ અજીર્ણે ભોજનત્યાગી ’ અશુદ્ધિમા
ભોજન નહિ કરનાર શરીરે સુખી રહે છે અને સુખી પુરૂષ ધર્મ-
સાધન કરી શકે છે, તેજ કારણથી બ્યવહારનયનો આશ્રય લઇ
કેટલાક કહે છે કે શરીરમાર્થ સ્વલુ ધર્મસાધનમ્ । વસ્તુસ્થિતિ
અનુસાર તો આ પ્રમાણે કહેવુ ઉચિત છે કે, શરીરમાર્થ સ્વલુ
પાપસાધનમ્ । અર્થાત્ શરીર પ્રથમ પાપનુ કારણુ છે જેને
શરીર નથી તેને પાપનો બધ નથી જૂઓ સિદ્ધના જીવે અશરીરી
હોવાથી પાપનો બધ નથી શરીર પાપનુ કારણુ છે, પાપ શરીરનુ
ગરણુ છે, જ્યાં શરીર નથી ત્યાં પાપ નથી, અને જ્યાં પાપ
નથી ત્યાં શરીર નથી આમ અન્વયબ્યતિરેક ગ્રાપ્તિ છે, છતાં
બ્યવહાર દૃષ્ટિને લઇ શરીરને પ્રથમ ધર્મનુ સાધન માનેન છે માટે
અશુદ્ધિમા ભોજનનો ત્યાગ જતાવેવ છે વૈધકશાસ્ત્રમા લખેનછે કે -
અજીર્ણપ્રમથા રોગા સમસ્ત રોગો અજીણથી થાય છે અહીં
કાઇ કહેશે કે, કેટલેક ઠેકાણે ધાતુક્ષયપ્રમથા રોગા ધાતુના
ક્ષયથી રોગો ઉદ્ભવે છે, એમ કહે છે, તો કયુ વાક્ય માનવુ ।

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સમજવું કે, ધાતુક્ષય પણ અજીર્ણથી થાય છે જો અન્નાદિ ખોરાકની સપૂર્ણ પરિપાકદશા બરાબર હોય, તો કદાપિ ધાતુક્ષય થાય નહિ અને તેવો પરિશ્રમ કરે, તેમાં જગ પણ શરીરની નિર્મળતાનો કર રાખવાનો નથી અજીર્ણ થના છતાં લાનચથી જે બોજન કરે છે, તે સ્વચરીરને નષ્ટ કરે છે અજીર્ણ ભણવા માટે નીચે લખેલ શ્લોક અર્થસહિત ઠંઠ રાખવો —

મલ્લાતયોર્વિગન્ધો વિદ્મદ્દો ગાત્રગૌરવમરુચ્યમ્ ।

અવિશુદ્ધસોદ્ગાર પદ્મજીર્ણવ્યક્તિજ્ઞાનિ ॥ ૧ ॥

મળમાં અને વાયુમાં દુગ્ધ થે જણાય (૨), ઝાડો હમેશ કરના કારફેર થાય (૩), શરીરમાં આળસ પેટ ફૂંને ઇત્યાદિ (૪), બોજન પર હમેશ કરતા રૂચિ કમ જણાય (૫), અને ઓડકાર ખરાબ આવે (૬) અજીર્ણના એ પ્રમાણે છ સ્પષ્ટ ચિહ્નો ભણના પૂર્વોકત છમાંથી અને તે એક જણાય કે તુરત બોજન છોડવું જેથી જઠરાગ્નિ વિકારને લક્ષ્મીભૂત કરશે ધમશાસ્ત્ર પણ એક પખવાડીએ ઉપવાસ કરવાનું સૂચવે છે જો તેમ નિયમસર થાય, તો પ્રાય પ્રકૃતિ-નિકૃતિના કારણથી રોગ થવા પામે નહિં કમ જન્મ રોગ માટે તો ક્ષાષ્ણી ઉપાય નથી વત્તમાન સમયમાં ખટવાક લોકો 'ઉપવાસને ઠેકાણે રેચ લેવો, એવા મત ઉપર છે, પરંતુ આપણે શાત રીતે વિચારીશું, તો રેચ ઉત્તમ લોકમાં નુકસાન કરનાર માલૂમ પડશે જ્યારે ઉપવાસ ઉભય લોકમાં દિલકર માલૂમ પડે રેચ લેનાથી વાયુ પ્રકૃતિમાં કારફેર થાય છે કાષ્ઠ વાર વાયુ પ્રકાપને પામે તો, રેચ ધણુ નુકસાન કરે છે તથા પેટમાં રહેલ તૃમિનો નાશ કરે છે ઇત્યાદિ કારણથી રેચ ઉત્તમ લોકમાં અશક્તકર છે જ્યારે ઉપવાસ પદર દિવસમાં આપેના અન્નનો ખંડપાન કરાવે છે, અને નિમળ કરે છે ઇશ્વરભજનાદિ કૃતિમાં

તોડે છે, અન્નપર રૂચિ વધારે છે, જેથી કાષ્ઠ પણ રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી, માટે પદર દિવસે એક ઉપવાસ અવશ્ય કરવા લાયક છે અશુભ મા બોજન ત્યાગ કરવું, જેથી શરીર ઠીક રહે અશુભ ન હોય તો થોડું ખાવું, નિયમસર ખાવાથી ખાધેલ ભોજન રસવીર્યસપત્તિ થાય છે આ મિત્ત મુદ્દત્તે સઘન મુદ્દત્તે । જે થોડું ખાય છે, તે ઘણું ખાય છે માટે ખાવાની લાપચ ન ગમતા અશુભ સમયે ભોજનનો ત્યાગ કરવો

સત્તરમો ગુણ.

સત્તરમો ગુણ—કાલે મોક્ષા ચ સાત્ત્વ્યત્વ અર્થાત્ કાળે એટલે ભોજન સમયે ખાવું, તે પણ પ્રકૃતિને અનુકૂળ જ. કેમ કે વિપ થોડું હોય પણ તે પ્રાણનો નાશ કરે છે, માટે સાત્ત્વ પદાર્થો ખાના. કથું છે કે—

પાનાહારાદયો યસ્યાયિરદ્વા પ્રકૃતેરપિ ।

સુગિત્યાયાડવકમ્પન્તે તત્સાત્ત્વ્યમિતિ ગીયતે ॥ ૧ ॥

જેની પ્રકૃતિને અનુકૂળ પાન-આહારાદિક સુખ માટે થાય છે તે સાત્ત્વ્ય કહેવાય છે બળવાન પુરુષને સર્વ પથ્ય છે, તથાપિ યોગ્ય રીતે, યોગ્ય સમયે, યોગ્ય પદાર્થનું મેવન થાય તો શરીરની સ્વસ્થતા સચનાય અને તેથીજ ધર્મઆધનમા પણ વાધો આવે નહિ સસારમા દરેક કાર્યો નિધિપૂર્વક કરવાના છે જેમ બીજા કાર્યો નિયમસર નિધિપૂર્વક કરવાને કહેવ છે, તેમ ભોજનને માટે ગૃહસ્થોએ ભોજનની નિધિ સમજી રાખી, તે પ્રમાણે ભોજન કરવું જોઈએ ભોજનને માટે કહેનામા આવ્યું છે કે—

પિતુમાતુ શિશૂના ચ ગર્ભિણીવૃદ્ધરોગિણામ્

પ્રથમ ભોજનં દત્ત્વા સ્વયં મોક્ષવ્યમુક્તમૈ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—પિતા, માતા, બાળકો, ગર્ભિણી, વૃદ્ધ અને ઝાંખી એ બધાઓને પહેલા જમાડીને ઉત્તમ પુરુષોએ પોતે ભોજન કરવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પરંતુ—

ચતુષ્પદાના સંવેષા ધૃતાના ચ તથા નૃણામ્ ।

ચિન્તા વિધાય ધર્મશ સ્વયં ભુજ્જીત માયથા ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—ધર્મન મનુષ્ય પોતાના રાખેલા પશુઓ અને પોતાના મનુષ્યોનો (નોકરો વિગેરે) ચિંતા કરીને ભોજન કરે અન્યથા નહિ આ પ્રમાણેના નિયમ પૂર્વક ઉચિતકાળમાં ભોજન કરવું, એ સત્તરમો ગુણ છે

અઠારમો ગુણ

હવે અઠારમો ગુણ આ છે—અન્યોન્યાપ્રતિયત્તેન ત્રિવર્ગમપિ માધયન્ ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ જે ત્રિવર્ગ, તેની સાધના વિશેષ રહિતપણે કરનાર પુરુષ ધર્મસાધનને લાયક છે કહ્યું છે કે—

યસ્ય ત્રિવર્ગશૂન્યાનિ દિનાન્યાયાન્તિ યાન્તિ ચ ।

સ લોહકારમશ્વેય શ્વસન્નપિ ન ઝીવતિ ॥ ૧ ॥

જેના દિવસો, ધર્મ, અર્થ અને કામથી રહિતપણે આવે છે અને ભય છે, તે પુરુષ છુદ્દારની ધમણની માફક ચાલતો દાનતો હોવા છતાં જીવતપણે અર્થાત્ તેને જીવનનું જાણવું અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો તે પશુતુલ્ય ॥ જેમ —

ત્રિવર્ગસસાધનમન્તરેણ પશોરિવાયુર્ષિફલ નરસ્ય ।

તપ્રાપિ ધર્મ પ્રવર ઘદન્તિ નતં યિનાયદ્ ભવતોઽર્થ

કામૌ ॥ ૧ ॥

ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોના સાધન સિનાય મનુષ્યનું આયુષ્ય પશુની માદક નિર્દળ જાણવું ધર્મ, અર્થ અને કામની અદર પણ ધર્મ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, કારણ કે ધર્મ વિના અર્થ અને કામ મળતા નથી ધર્મ સુખનું, અર્થનું અને કામનું કારણ છે, યાવત મુક્તિનું કારણ પણ ધર્મ છે, જેનાથી સમસ્ત સ્ત્રીજાતની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ધર્મ પુણ્યવક્ષણ અથવા સજ્ઞાન લક્ષણ છે પુણ્યવક્ષણ ધર્મ, સજ્ઞાનવક્ષણ ધર્મનું કારણ છે કાર્યને પેદા કરી કારણ બને દૂર રહે ધર્મ, સાત કુલોને પવિત્ર કરે છે, જેમકે—

ધર્મ ધૃતોઽપિ વૃષો યા કૃતો યા કારિતોઽપિ યા ।

અનુમોદિતોઽપિ રાજેન્દ્ર ! પુનાર્યાસત્તમ કુલમ ॥૧॥

હે રાજેન્દ્ર ! સાબળેલ, દેખેલ, કરેલ, કરાવેલ અથવા અનુમોદેલ એવો પણ ધર્મ સાત કુલોને પવિત્ર કરે છે

અદિ કાષ્ઠિ શકા થવાનો સબન છે કે, ‘વારવાર ત્રણ વર્ગનું નામ આવે છે, મોક્ષ, મુક્તિ યા નિર્વાણનું તો નામ પણ આવતું નથી, તો શું તમે મોક્ષને નથી માનતા ?’ આ શકાના સમાધાનમા સમજવું કે-નિર્વાણ, મુક્તિ કે મોક્ષાદિ નામોથી જાળખાતા અર્થ પુરુષાર્થના સાધક મુનિવરો છે, જ્યારે અદિ પ્રસ્તુતમા તો ગૃહસ્થોને ધર્મલાપક થવા જીવધી અધિકાર છે, તેથી મોક્ષનું નામ દષ્ટિગોચર થતું નથી જનસિદ્ધાંતમા જેટલી ક્રિયાઓ છે, તે મોક્ષસાધક છે સ્વર્ગાદિકને તો અવાન્તર ક્રોડ તરીકે બતાવેલ છે જેમ કાષ્ઠ એક પુરુષ અમુક શહેરનો ઉદ્ધાર કરીને ચાલેલ દોય, પરંતુ ત્યાં નહિ પહોંચી શકવાથી માર્ગમા આવેલ ગામમા વાસ કરે, તેવી રીતે મોક્ષસાધકો પણ માર્ગશૂન્ય સ્વર્ગાદિક મનિગા જાય છે જેના સિદ્ધાન્તમા મોક્ષસાધક અનુબાન નથી, તેને જરૂર નાસ્તિક સમજના જોઈએ મોક્ષનું કારણ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચર્યન

અને સમ્મગચારિત્ર છે તે પ્રાપ્ત કરવાનો માટે પ્રથમ યોગ્યતા મેળવવી પડે છે તે યોગ્યતાના કારણજૂત, ધર્મ, અથ અને કામ રૂપ ત્રણે પુરુષાચીને અવિરોધ રીતે સાધન કરવારૂપ, અતારમો ગુણ છે તેની અદર ' મોક્ષ ' એવો શબ્દ આપવાની જરૂરીયાત ન હોવાથી આવ્યો નથી.

હવે પરસ્પર વિરોધ જતાની અવિરોધ રીતે પૂર્વોક્ત ત્રણે વર્ગોનું સાધન કરવાનું કહેવામા આવે છે. ધર્મ અને અર્થના નાશ પૂર્વક કેવલ કામ નામક પુરુષાર્થનું સાધન કરનાર માણસ, વનરાજની માફક આપણાનું સ્વાન યાય છે. જેમ વનરાજ પોતાના છુરિતને હારે છે. પરાધીનપણે રીબાઝ રીમાઈને મરણ પામે છે તેમ કામાસકેન પુરુષનું ધન, ધર્મ અને શરીરને નષ્ટ કરે છે. માટે કેવળ કામસેવા અનુચિત છે.

વળી જે પુરુષ ધર્મ અને કામનો અનાદર કરી કેવળ અર્થની અભિલાષા કરે છે, તે સિદ્ધતી માફક પાપનો ભાગી થાય છે. જેમ કે સિદ્ધ હરની પ્રમુખ જાનવરોને મારી પોતે અરૂપ ખાઈ, બાકીનું તમામ, અન્ય જાનવરોને અપણું કરે છે તેવી રીતે અર્થસાધક પુરુષ થોડું ખાઈ બાકીનું સજીવોને અથવા અન્યને અર્પણું કરે છે. પોતે તો અદાર પાપસ્થાનકનો સેવનાર બની દુર્ગતિમા જાય છે. માટે કેવળ અર્થસેના અધર્મિત છે. તેમજ અર્થ અને કામ છોડી કેવળ ધર્મસેવા કરી તે પણ શુદ્ધ્યાભાવનું કારણ છે. કેવળ ધર્મમેડા તો મુમુક્ષુજનોને માટે છે. અહો શુદ્ધસ્વધર્મનો અધિષ્ઠાર છે, માટે કેવળ ધર્મસેવા પણ વ્યાજબી નથી.

વળી, જે માણસ ધર્મને છોડી અર્થ અને કામની સેવા કરે છે, તે બીજા ખાઈ જનાર કણુબીની માફક દુષ્ટી થાય છે. જેમ ઝાઝા એક કણુબી ધણી મહેનતે બીજા લાંબો, અને તેને

ખાઈ ગયો. પરંતુ વરસાદના સમયમાં તેને ખેતરમાં વાની શક્યો નહિ તેથી ધાન્યનો અભાવ થયો, અને ધાન્યના અભાવમાં સુખનો અભાવ થયો, તેમ ધર્મ, એ અર્થ અને કામનું ખીજ છે તેને છોડી અર્થ અને કામ સેવનાર પેલા કણુખીની માફક ધણો દુઃખી થાય છે.

હવે એમ કોઈ કહે કે, ‘ધર્મ અને કામ સેવવા, પરંતુ અર્થ, અનર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેનો આદર કરવો નહિ; કારણ કે ધર્મથી પરભવ સુધરશે, અને કામથી આ ભવ સફળ થશે તો હવે શી આપત્તિ છે ?’ આમ વિચાર કરનાર જરા લાખો વિચાર કરે, તો આવી ગંભીર ભૂલમાં પડે નહિ. ગૃહસ્થાવાસમાં અર્થ સિવાય, ધર્મ અને કામ મેવવા કઠિન છે એટલે કે અર્થ વિના, ધર્મ અને કામની સેવા બનવાની નથી. કારણ કે, અર્થ નામના પુરુષાર્થનું સાધન નહિ કરનાથી મનુષ્ય દેવાદાર થાય છે, અને દેવાદાર માણસ દેવગુરુની મેવા કરી શકે નહિ તથા નિશ્ચિત-પણે સામાજિક કાર્યો પણ કરી શકે નહિ. માટે ધર્મ અને કામની સાથે અર્થ સેવવાની આવશ્યકતા છે.

હવે કોઈ એમ કહે કે ‘ધર્મ અને અર્થની સેવા કરનાર દેનાર થાય નહિ અને પરલોક પણ સુધારી શકે જેથી કોઈ પણ આપત્તિ આવવાનો સંભવ નથી, માટે ધર્મ અને અર્થની મેવા કરની, પરંતુ પાપી કામને કોડો ગાઉ દૂર રાખવો.’ યદ્યપિ આ નિયામ સુદર છે, તોપણ અહીં ગૃહસ્થનો અધિકાર હોવાથી કામની મેવાના અભાવમાં ગૃહસ્થાભાવરૂપ આપત્તિ છે, માટે ત્રણે વર્ગોને યોગ્ય રીતે મેવનાર પુરુષ ધર્મને લાલક છે કદાચિત્ કર્મ-વશાત્ બાધા થાય, તો ધર્મ, અર્થ અને કામ-એમ ઉત્તરોત્તર બાધાનો સંભવ થઈ શકે, તેટલા માટે પૂર્વ પૂર્વને બાધા થવા દેવી નહિ જેમ કે કર્મજોગે ૪૦ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રીનું મરણ થાય, તો

ફરીને સ્ત્રી પરણવાથી બ્યવહારવિરૂદ્ધ તથા સાત્ત્વવિરૂદ્ધતાદિ દોષો લાગે છે, માટે ચતુર્થ વ્રત લેવું અહીં જો કે કામની બાધા આવે છે ખરી પરંતુ ધર્મ અને અર્થની રક્ષા અવશ્ય થાય છે

કદાચ ધારો કે સ્ત્રી અને ધન બન્નેનો નાશ કર્મજોગે થાય, તો ધમની રક્ષા કરવી જો ધર્મ હશે તો તમામ યશ ધર્મચિન્તાસ્તુ સાધય, સન્નિવન પુરૂષો ધર્મરૂપ દ્રવ્યનાળા હોય છે ધમથી સર્વ વસ્તુઓ મળે છે જેમ કણુ પણુ છે કે —

આધારો યલ્લિલોક્યા જલધિજલધગ્ગાન્દવો યત્રિયોજ્યા
મુજ્યન્તે યત્પ્રસાદાદસુરસુરમરાધીશ્વરે સંપદસ્તા ।
આદેશ્યા યસ્ય ચિન્તામણિસુરસુરમીકામકુન્દાદિભાષા
ગ્રીમજ્જાનેન્દ્રધર્મ કિશલ્યતુ સ ધ શાશ્વર્તી સૌરયલક્ષ્મીમ્

જે તથુ લોકનો આધાર છે, જેનાથી સમુદ્ર, મેઘ, ચંદ્ર અને સૂર્યાદિની મધોદા છે જેના પૂર્ણ પ્રસાદથી અસુર એટલે બવનપતિ દેવો તથા સુર જે વૈમાનિક દેવો તેમજ ચક્રવર્તિ, બલદેવ અને વાસુદેવાદિની મુખસપદને જીવો જામે છે તેમજ ચિન્તામણિરત્ન, દેવો કામધેતુ તથા કામકુન્દાદિ પદાર્થો જે ધર્મના કિંકરો છે, અર્થાત્ ધમ કરનારને પૂર્વોક્ત ચીજો સહજ બાવથી મળે છે, એવો શ્રીજિનરાજ બગવાનનો ધર્મ તમો બબ્બજીવોને સૌખ્ય લક્ષ્મી એટલે શાશ્વતી મોક્ષલક્ષ્મીને નવપલ્લવ કરો અર્થાત્ આપો તેટલા માટે બચની તથા કામની બાધામા પણુ ધમતુ રલણુ કરવું

ઝોગણીસમો ગુણુ

ઝોગણીસમો ગુણુ—યથાવદતિથી સાધો દોને ચ પ્રતિ
યત્તિકૃત્ અતિથિ, સાધુ અને દીનમા યથાયોગ્ય ભક્તિ કરનાર
ધર્મને લાપક છે અતિથિ, સાધુ અને દીનતુ સ્વરૂ નાપ્યા વિના

યથાયોગ ભક્તિ થી અસંભવિત છે, તેટલા માટે અતિથિ, સાધુ અને દીનનું સ્વરૂપ બતાવવું જરૂરનું છે —

જે મહાત્માએ તિથિ અને દીપોત્સવાદિ પર્વોનો ત્યાગ કરેલ છે, તેને અતિથિ કહેવામાં આવે છે અને તે સિવાયના અવધ્યાગત સમજવા જેમ કહેલું છે —

તિથિપર્યાત્સયા સર્થે ત્યક્તા ચેન મહાત્મના ।

અતિથિં ત યિજાનીયાષ્ટેષમધ્યાગત યિદુ ॥ ૧ ॥

આ શ્લોકનો અર્થ ઉપર લખાઈ ગયો છે હવે સાધુ સદાચારત ઉત્તમ પાત્ર મહાવ્રતોના પાલનરૂપ જે સદાચાર, તેમા દીન, તે સાધુ, અને દીન એટલે ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષના આરાધનમાં અસક્ત, એ ત્રણેની ભક્તિ ઉચિત રીતે કરવી અન્યથા ધર્મ કરતા અધર્મ થનાનો સંભવ છે કારણ કે પાત્રને કુપાત્રની પકિતમાં મૂકવાથી અને કુપાત્રને પાત્રની પકિતમાં મૂકવાથી ધર્મ કરતા ધાડ પડવાનો સંભવ રહે છે જુઓ નીતિ-કારે પણ કહે છે —

ઔચિત્યમેકમેકત્ર ગુણાના કોટિમેકત ।

વિપાયતે ગુણગ્રામ ઔચિત્યપરિચર્જિત ॥ ૧ ॥

નીતિરૂપ કાટાના બન્ને બાજુના જાનકામાં એક ઠેકાણે ઔચિત્ય-ઉચિતતા, અને બીજે ઠેકાણે કોડ ગુણુ રાખીએ, તો ઉચિત ગુણુવાળું જાનકુ નીચે નમશે, અર્થાત્ કોડ ગુણુ કરતા ઉચિતતા અધિક છે તેટલા વાસ્તે પાત્ર પ્રમાણે પૂજા કરવી ઉચિત છે. ઉચિતતા વિના કોડા ગુણુનો સમૂહ વિષતુલ્ય છે, તેથી કરીને અતિથિ, સાધુ અને દીન એ ત્રણેની યોગ્યતા પ્રમાણે સેવા કરવી.

આ પ્રમાણે તેઓની સેવા-ભક્તિ કર્યા સિવાય શુદ્ધરથોએ

ભોજન પણ કરવું જોઈએ નહિ બાકિ, ગૃહસ્થના તે ભોજનને
ભોજન પણ કહ્યું નથી જેમ—

અર્હેદમ્ય પ્રથમ નિવેદ્ય સર્વલ સત્સાધુર્ગાય ચ
પ્રાતાય પ્રવિભાગત સુવિધિના દત્તયા યથાશક્તિત્ત ।

દેશાયાતસધર્મચારિભિરલં સાદ્વ ચ કાલે સ્વય
મુક્તોત્તેતિ સુભોજન ગૃહસ્થતા પુણ્ય જિનૈર્ભાષિતમ્ ॥૧॥

અર્થાત્—પ્રથમ દરેક વસ્તુઓ તીથ કર બગવાનને નિવેદન
કરી અર્થાત્ નૈવેદ્ય ધરાવી પછી પ્રાપ્ત થયેન સાદુ વર્ગને વિધિ
પૂર્વક વિભાગ કરી દા. ૧-માપવું તે પછી દેશાન્તરથી આવેલા
સંધર્મિયોની સાથે ભોજન કાળે ભોજન કરવું એજ ગૃહસ્થોત્ત
વિત્તમ ભોજન છે એમ જિનેશ્વરજીએ કહ્યું છે

વીશમો ગુણુ

હવે વીશમો ગુણુ આ છે—સધાનમિતિવિવિદ્ય દમ્ભેશ
આમિદરહિત રહેવું આમિદી પુરુષ ધર્મ લાપક થતો નથી આમિદી
પુરુષ મુક્તિને જ્યાં પોતાની મતિ હોય, ત્યાં લઈ જાય છે જ્યારે
અનામિદી પુરુષ જ્યાં મુક્તિ હોય ત્યાં મતિને સ્થિર કરે છે
જગતમા મુક્તિયો કરતા કુમુક્તિયો વળી હોય છે, કુમુક્તિ કરનાર
રામો દબારો માલુમ પડે છે જ્યારે સુમુક્તિનો આદર કરનાર
અને સુમુક્તિ પ્રમાણે વાતચીત કરનાર જગતમા વિરલા છે
મુક્તિનો આદર ત્યાજ હોય છે કે જ્યાં આમિદ હોતો નથી માટે
આમિદ રહિત પુરુષ, ગૃહસ્થ ધર્મને લાપક છે

એકવીશમો ગુણુ

। ‘પક્ષપાતી ગુણેષુ ચ’ । શુભોમા પક્ષપાત કરવો- અર્થાત્
ગુણનો આદર કરવો, એ, એકવીશમો, ગુણુ ■ શુભો, જેવા કે
સૌજન્ય, આદાર્ય, દાક્ષિણ્ય, સ્થૈર્ય, પ્રિયલાપણુ અને પરાપકારાદિ

ઐટલે કે સ્વપરના હિતકર અને આત્મસાધનમા સહાયક જે ગુણો છે, તેમા પક્ષપાત તથા તે ગુણોનુ જહુમાન કરવુ, ગુણની પ્રશંસા કરવી તેમ ગુણુરક્ષણમા મદદ કરવી, તેનુ નામ ગુણુપક્ષપાત છે. ગુણોમા પક્ષપાત કરનાર ભવાન્તરમા સુન્દર ગુણો મેળવે છે, જ્યારે ગુણુદ્વેષી નિર્ગુણીપણુ પામે છે વ્યક્તિ પર દ્વેષભાવને લઈ કેટલાક સ્વાત્મવેરી પુરુષો ગુણુ પર દ્વેષ કરે છે, તે મહા અનર્થ કરે છે કોઈ વખતે પણ ગુણના દ્વેષી તો ન જ થવુ, સમસ્ત જગજગન્તુઓના ગુણોની અનુમોદના કરવી, કે જેથી ભવાન્તરમા ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય

આવીશમે ગુણુ

અવેશકાલ્યાણર્થ્ય ત્યજન્ નિષિદ્ધ દેશ અને નિષિદ્ધ કાળની મનાઈનો ત્યાગ કરનાર પુરુષ ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક છે નિષિદ્ધ દેશમા જવાથી એક લાભ અને હાનિરો દુર્ગુણો થાય છે લાભ માત્ર નસુપ્રાપ્તિનો છે જ્યારે દુર્ગુણો ધર્મહાનિ, બપહાર-નિશ્ચક્તા અને હૃદયનિષ્ઠુરતા નિગેરે છે જીવનો સ્વભાવ અનાદિ કાળથી વિષય પગલે છે આર્ષદેશ ઠોડી અનાર્થભૂમિમા જવાથી પ્રથમ તો ધામિષ્ઠપુરુષનો સમાગમ નથી થતો વળી હુમેશા પ્રલક્ષ પ્રમાણુને પ્રમાણુ કરનાર આવૌકર્ત્થી જીવેનો સમાગમ, તેમજ માસાશી ખુ પેનો વાગાર સપર્ક નિગેરે દર્ષ્ટગોચર થાય છે ગગાનુ જળ મિષ્ટ, સ્વાદુ અને પવિત્ર ગણાય છે, પરન્તુ સમુદ્રમા જનાથી ખાર થાય છે તેમ પ્રથમ વિદેશગમન સમયે પુરુષ ધાર્મિક, સરસ્વતીનારી અને દંડ મનવાળો હોય છે, પણ ધીમે ધીમે ગગાના પાણીની જેમ ખારો થાય છે અહીં કોઈ પ્રયત્ન કરો, કે 'સાસારિક કાર્ય માટે જનાર પુરુષ ગંગાના જળની દશાને પામે તેમ માની લઈશુ, પરન્તુ દંડધર્મ અને જગતમાન્ય

કાષ્ઠ મનુષ્ય આર્થધર્મના તત્ત્વો સમજાવવા જાય, તો તેમા શો વિશેષ ? ' તેના ઉત્તરમા સમજવુ કે, સપ્તમણિની માફક જો પૂર્ણ હોય તો ગમે ત્યાં જાયો, તેને પ્રતિજ્ઞે નથી કારણ કે સર્પ અને મણિનો જન્મ સાથે છે અને વિનાશ પણ સાથેજ છે, પરંતુ સર્પનું વિષ મણિમા આવતુ નથી, જ્યારે મણિનું અમૃત સર્પને અસર કરતુ નથી કેમકે જન્મે પેત્રપેતાના વિષમા સપૂણ છે, અર્થાત્ સર્પ વિષથી ભરપૂર અને મણિ અમૃતથી ભરપૂર છે જે પુરુષ તેવો હોય, તે ઇચ્છા હોય ત્યાં પ્રુથીથી જાય, પણ અપૂર્ણને જ સવત્ર અપૂર્ણતા છે

અપૂર્ણનો ઉત્સાહ ક્ષણિક હોય છે વિચાર વિનશ્ચર હોય છે અને ધર્મવાસના હલદરના રંગ જેવી હોય છે તેને જો ઉપકાર કરવાની તીવ્ર અભિલાષા હોય તો ધર સાફ કરે, ત્યારમાદ પરધર સાફ કરવાનો ઇરાદો રાખે આર્થશૂભીમા દબારો પ્રાણીઓ જ મલી છે, અને વિદેશી પ્રજા ધન અને સ્ત્રીની લાનચ આપી સ્વધર્મ બનાવે છે, તેઓને બચાવો તથા અચાનકપ અધિકારમા પડેલ જબ્બરવાને પ્રકાશમા લાવો અહનીતિમા વિદેશગમનનો નિરેધ કયો છે તેનુ કારણ પૂર્વોક્ત ધર્મહાનિ જ છે પૂર્ણ ચાહે ત્યાં ગમન કરે, પરંતુ અપૂણ મનુષ્ય તો અનિષિદ દેશમા જ જાય પણ નિષિદ દેશમા તો જૂને ચૂકે પણ પગ ભરે નહિ વળી નિષિદ કાળની મર્યાદા પણ ત્યાં કરવી રાત્રીને સમયે કેટલાક મનુષ્યોને બહાર ફરવાનો ફુકમ નથી, છતાં તેમા ફરે તો કનકી ચાય, તથા ચોરાદિની ચકા પડે ચોમાસામા પ્રવાસ ન કરવો, જાત્રા ન કરવી તે મર્યાદાને ઉત્તરે, તો ઉપદવને પામે તેમ દિસાદિ કાંયો વધે, જેથી ધર્મ કરવા ધાડ થાય

ત્રેવીશમો શુભ

ત્રેવીશમો શુભ— ' જાનન્ ચલાવર્લ ' અર્થાત્ સ્વપરના

બળ અને અમળને બળવુ, તે છે બળ બળ્યા સિવાય કાર્યને પ્રારભ નિઃશ્ચય જાય છે બળ અને અમળનું જ્ઞાન કરી જે કાર્ય કરે છે, તેજ અશ્વ યાય છે બળવાન વ્યાયામ (કસરત) કરે, તે શરીરને પુષ્ટિ મળે, જ્યારે નિર્મળ વ્યાયામ કરે, તે શરીરને સપત્તિનો નાશ યાય છે કારણ કે, શક્તિ કરતા અધિક પરિશ્રમ શરીરના અવશેષને નુકસાન કરનાર છે, તેટલા માટે બળના પ્રમાણ મા કાપોર ભ કરવો, જેથી ચિત્ત વ્યાકુલ યાય નહિ, કેમકે સ્વચ્છ ચિત્તતા ધર્મસાધનમા ઉપયોગી છે

ચોવીશમો ગુણ

ચોવીશમો ગુણ-વ્રતસ્થજ્ઞાનવૃદ્ધાના પૂજક પ્રતિપુરોહિત અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરોહિતની સેવા કરનાર હોય અનાયારનો ત્યાગ અને શુદ્ધાચારનું પાનન, તે વ્રતમા અને તેમા જે રહે તે વ્રતસ્થ કહેવાય તેમજ હૃદય અને ઉપાદેય વસ્તુનો નિશ્ચય જેનાથી યાય તે જ્ઞાન હોય તે વડે વૃદ્ધ જે હોય તે જ્ઞાનવૃદ્ધ કહેવાય. એ બન્નેની સેવા મહાદેવને અપનાર ■ પ્રતિપુરોહિતની સેવાથી વ્રતનો ઉદય યાય છે જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવાથી વસ્તુધર્મની ઓળખાણ યાય છે વ્રતસ્થ અને જ્ઞાનવૃદ્ધોની સેવા અથાત્ તેમને દાય જોડવા, તેઓના અગમન સમયે ઉભા થવુ, તેમ બહુમાન કરવુ, જેથી તેઓ કલ્યાણ વૃદ્ધની માફક ઉત્તમ જ્ઞોને આપે

પચીશમો ગુણ

પચીશમો ગુણ છે પોષ્યપોષક । પોષણ કરવા લાયક માતા, પિતા, ભાઈ, બેન, સ્ત્રી, પુત્ર-પરિવારને અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવવા વડે કરીને અને પ્રાપ્ત વસ્તુના રક્ષણ વડે કરી પોષણ કરવુ, કે જેથી કરીને લોકબળવદારમા બાધા ન આવે

લોક વ્યવહારની બાધા ધર્મ સાધનમાં વિધિબૂત છે, માટે પોપવા લાયકનું પોપણ કરનાર ગૃહસ્થધર્મને યોગ્ય છે

છત્રીશમો ગુણ.

છત્રીશમો ગુણ—દીર્ઘદર્શી અર્થાત્ અવિચલ અને અનિવર્ય બનનેના વિચાર કરનાર ગણાય ॥ દીર્ઘદર્શી પુરુષ સાદસ કરતો નથી. સાદસ કરનાર પુરુષ અકલ્યાણને પામે છે, જેમ કહેવું છે ૩ —

સદસા વિદધીત ન મિચામવિવેક પરમાપદા પદમ ।
 ઘૃણુતે હિ વિમૃદ્યકારિણ ગુણહુઘ્ધા સ્વયમેવ સપદ ॥૨॥

પિના વિચારે ક્રિયા ન કરે, તેમ કરનાથી અવિવેક થાય છે અને અવિવેક પરમ આપદનું સ્થાન છે જેથી કરીને વિચારીને કાર્ય કરનાર પુરુષને ગુણમાં નુબ્ધ થએલી સપદાઓ પોતાની મેળે આવીને મળે છે

દીર્ઘદર્શી પુરુષમાં ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કરવાની શક્તિ હોય છે, જેમકે, અમુક કાર્ય કરનાથી લાભ થશે, અમુક કાર્ય કરવાથી નેગનાભ થવા સંભવ છે પરંતુ તે ગુણુ પુરુષના ઉદય સિનાય મળતો નથી અને પુરુષશાની ધર્મને મેળવી શકે છે એ દેખીતું છે

સત્તાવીશમો ગુણ

સત્તાવીશમો ગુણ—વિશેષજ્ઞ એટલે વિશેષ જાણનાર, તે છે વસ્તુ, અવસ્તુ, કૃત્ય, અકૃત્ય, તેમજ આત્મા અને પર, તેમજ શુ આત્મ છે, તેને જાણનાર હોય તે વિશેષજ્ઞ ગણાય છે ન્યા સુધી કૃત્યાકૃત્યનું, વસ્તુ અવસ્તુનું અને આત્મા તથા પરનું જ્ઞાન નથી, ત્યા સુધી મનુષ્ય પશુતુલ્ય છે અથવા તો આત્માના ગુણ દોષોને વિશેષ વડે જાણે, તેને વિશેષજ્ઞ જાણવો જે મનુષ્યની

અદર પોતાની વર્તણૂક ઉપર દટિ દેવાની શક્તિ નથી, તે પશુ સમાનજ છે તેને આગળ વધવાની આશા આકાશ-કુસુમ જેવી છે કહ્યું પણ છે કે—

इहोपपत्तिर्मम केन कर्मणा कृत प्रयातव्यमितो भवादिति ।
विचारणा यस्य न जायते हृदि कथं स धर्मप्रयणो भविष्यति ॥ १ ॥

‘કયા કર્મો વડે કરીને મારી અહિં ઉત્પત્તિ થએલી છે, અને આ ભનથી મારે કયા જવાનું છે ?’ આવી વિચારણા જે મનુષ્યના હૃદયમાં થતી નથી, તે ધર્મમાં વલપર કેવી રીતે થઈ શકે ? માટે વિશેષજ્ઞ પુરુષને ગૃહસ્થ ધર્મને યોગ્ય ગણેલ છે, અર્ઘાવીશમો ગુણ.

અર્ઘાવીશમો ગુણ—કૃતજ્ઞ, એટલે કરેન ગુણ અને ઉપકારને જાણનાર હોય આના કૃતજ્ઞ પુરુષો સસારમાં જહુ થોડાજ હોય છે કહ્યું છે કે—

विद्वांस शतश स्फुरन्ति भूवने सन्त्येव भूमिभृतो
वृत्तिं घनयिर्कीं च विप्रति कति प्रीणन्ति चाग्नि परे ।
दृश्यन्ते सुकृतप्रियास्तु कुशला दाताऽपि कोऽपि क्वचित्
कल्पोर्वीर्यवद्वनेन सुलभ प्राय कृतज्ञो जन ॥ १ ॥

અર્થાત્—સસારમાં સેકડો વિદ્વાનો સ્ફુરાયમાન છે રાજ્ય-ઓ, નિનયવૃત્તિને ધારણ કરનારા અને સુતર વાણીથી ખીન્નઓને-પ્રુશી કરનારા પણ અનેક છે, તેમ પ્રવ્યક્તિયાઓમાં કુશળ અને કંપવૃક્ષની માફક દાતા પણ ડોઘ ઠેકાણે હોય છે, પરન્તુ કૃતજ્ઞપુરુષ પ્રાય મળવો દુર્લભ છે

આવા કૃતજ્ઞપુરુષોજ ધર્મને લાયક થઈ શકે છે બાકી કૃતખનો તો ડોઘપણ ઠેકાણે નિસ્વાર થતા નથી

ઐગણ્ગ્રીસમો ગુણ

ઐગણ્ગ્રીસમો ગુણ છે - લોચલમ એટલે પ્રમાણિક લોકને વલ્લભ લોક શબ્દ વડે કરીને અહીં સામાન્યલોક લેવો નહિ. કારણ કે સામાન્યલોકને તો કાંઈ વલ્લભ થઈ શકતો નથી દુનિયા દોરગી છે ધર્મ કરનારને પણ નિંદે, અને ધર્મ નહિ કરનારને પણ નિંદે. કાર્ય કરનારનો દોષ કાઢે, નહિ કરનારને આ બધું અથવા હતવીર્ષ કહે સાધુ થનારને પણ નિંદે, તેમજ ગૃહસ્થને પણ નિંદે માટે કાંઈ જાની પુરે કણુ છે કે, 'લોક મૂકે પોક, તુ તાર સલાખ' લોક મૂકે પોક 'અહીંયા લોક શબ્દથી સામાન્યલોક લેવો જ્યારે 'લોચલમ' એ ટેકાણે લોક શબ્દથી પ્રમાણિક લોક સમજવો તે લોકને, વિનય વિવેકાદિ ગુણો વડે વલ્લભ થવું, એ ઐગણ્ગ્રીસમો ગુણ છે

ગ્રીસમો ગુણ

ગ્રીસમો ગુણ સલજ્ઞ મર્મોદવર્તી પુરુષ, લજ્જવાન પુરુષ સ્વીકૃતવર્તા નિષમેને પ્રાણાતમા પણ હોડતો નથી માટે દસ-વેકાલિકાદિ સૂત્રોમા 'લજ્જ' શબ્દ વડે સજ્જનો સ્ત્રીકાર કર્યો છે સજ્જનું કારણ લજ્જા છે માટે કારણમા કાપોપચાર કરવાથી લજ્જા સ્વયમ ગણાય છે લજ્જવાન પુરુષ સર્વે સુદરૂપ પામે છે નિર્વજ્જ પુરુષની મણવરી ઉત્તમ પુરુષમા થતી નથી લજ્જા ગુણને કારણ કરનાર પ્રાણનો ત્યાગ કરવો ઉચિત સમજે છે પણ અકૃત્યને ઠીક સમજતો નથી જેમકે

લજ્ઞા ગુણીયજનનીં જનનીમિથાર્યો

મત્યન્તશુદ્ધદયામનુષર્તમાના ।

સૈજસ્વિન સુશ્રમસૂનપિ સત્યજન્તિ

સત્યસ્થિતિધ્યસનિતો ન પુન પ્રતિજ્ઞામ્ ॥૧॥

ગુણના સમૂહને ઉત્પન્ન કરનારી માતાની માફક, અત્યુત્તમ-
અત્યન્ત શુદ્ધ અત કરણ કરાવનારી લજ્જા પ્રત્યે વર્તનાર, અત્ય-
સ્થિતિના બ્યસની તેજસ્વી પુરૂષો, પ્રાણો સુખે કરી ત્યાગ કરશે,
પરંતુ અદ્ય કોઈ પ્રતિનાને છોડશે નહિ અર્થાત્ લજ્જાના
પુરૂષ મરણને કબૂલ કરશે, પણ મતભગ કરશે નહિ અતએ
લજ્જાવાન માણસને ધર્મને યોગ્ય મતાવેલ છે

એકત્રીશમો ગુણ.

એકત્રીશમો ગુણ —સદય । દયાવાન દુ પી જીવેને દુ ખથી
છોડાવવા તેઓને સુખી કરવા તે દયા દયા રહિત તે સદય દયા
વિના કાંઈ પુરૂષ ધર્મને લાયક થતો નથી ધર્મને નિમિત્તે પચેન્દ્રિ-
યનો વધ કરનાર ધર્મને લાયક થવો દુર્ધટ છે દુખિત જીવેને
જેમ જેનું અત કરણ દ્યાર્દ્ર થતુ નથી, તે અત કરણ નથી, પરંતુ
અતકરણ છે (અર્થાત્ નાશકારક છે) ખરી રીતે દયાવાન પુરૂષ
જ દાન-પુણ્ય કરી શકે છે, આ સખધી વિશેષ વિવેચન જોવું
હોય, તેમજે માફ બતાવેલ અહિંસાદિગૂદર્શન નામક પુસ્તક જોવું

બત્રીશમો ગુણ

બત્રીશમો ગુણ —સૌમ્ય મનુષ્ય શાત સ્વભાવી-અક્રૂર આકૃતિ
વાળો હોવો જોઈએ ક્રૂરમૂર્તિ લોકોને ઉદ્દેગ કરનાર થાય છે ક્રૂર-
મૂર્તિ અથવા અક્રૂરમૂર્તિ થવું, તે પણ પૂર્વના પાપ-પુણ્ય પર
આધાર રાખે છે પૂર્વના પુણ્ય અથવા તથાપ્રકારના સખધ વિના
પુરૂષ ધર્મસાધનની સામગ્રી પામતો નથી

તેત્રીસમો ગુણ

દ્વે તેત્રીશમો ગુણ છે—પરોપકૃતિકર્મઠ । પરોપકારમા
દાવીય પરોપકાર કરનાર મનુષ્ય સર્વના નેત્રા પ્રત્યે અમૃત જેવો

માણસ પડે છે પરોપકાર રહિત પુરુષ પૃથ્વીને બારબૂત છે મનુષ્યના શરીરના અવયવો, બીજા જીવોની આફક કોષ ઉપયોગમાં લેતું નથી માટે અસાર શરીરથી જે સાર કાઢી લીધો, તેજ કામનો છે જો પરોપકાર કરવાની પદ્ધતિ મનુષ્યમાં કોઈક અંશે પણ ન થાય, તો તે પુરુષ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, જપ, શીત અને સતોપાદિ ગુણગણ વિભૂષિત હોય તોપણ આત્મતારક ગુણ સિવાય સાસનો-હારાદિ શુભનર કાર્યો કરી શકે નહિ આત્મતારક ગુણ મોટો છે તે ગુણને નિહવો નહિ શકિત અનુસાર કાર્ય પ્રશસ્ત ગણાય છે મૂકેવળી અને અતકૂતકેવળી વિગેરે આત્મતારક ગુણ તે વાળખી છે, પરંતુ જેમાં બીજાને તાતવાની શક્તિ છે, છતાં જે આત્મ વીર્યનો ઉપયોગ નથી કરતા, તેઓ માટે સાઅકારોએ અતરાયાદિ દોષો બતાવેલ છે એટલાજ માટે લખેલ છે કે, પરોપકારમાં શરવીર ધર્મને લાભક છે

ચોત્રીશમો ગુણ.

ચોત્રીશમો ગુણ —અન્તરહારિવદ્યર્ગપરિહારપરાયણ ।
અતરંગ જે છ શુભો-કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ, અને હુષ-તેઓના ત્યાગમાં તત્પર પુરુષ ધર્મને લાભક છે પરપરિગૃહીત અથવા કુવારીમાં જે ખરાબ નિચાર, તે કામ, પોતાના આત્મા અથવા પરના કષ્ટો ન વિચાર કરી, જ કોપ કરવો, તે ક્રોધ દાન દેવા લાભક અંગમાં દાન ન દેતું તથા વિના પ્રયોજન અનીનિ પૂર્વક અન્યનું ધન લેવું, તે લોભ મોટો આગ્રહ કરવો તથા પરનું યથાથ વચન હોય, તેનું મહણ ન કરવું તે માન કુન, બન એશ્વર્ય, રૂપ અને વિદ્યાદિ વડે અદ્ધકાર કરવો, તે મદ પ્રયોજન સિવાય પરને દુષ્ણ ઉત્પાદ કરી ભુગાર પ્રમુખ પાપસ્થાનક સેવી મનને સતોય કરવો, તે હુષ, પૂર્વેકન ૭ અતરંગ શુભોએ કાનો

કાનો નાશ કર્યો છે, તેના દૃષ્ટાન્તો — જેમકે કામથી દાહકૃત્ય ભોજન દુર્દશા પામ્યો, ક્રોધથી જનમેજયની દુર્દશા થઇ, લોભથી અજ-બિદુની, માનથી રાનજ અને દુર્યોધનની, મત્તથી હૈહય અર્જુનની દુર્દશા થઇ, તેમજ દર્પથી વાતાપિ અને વૃષ્ણિસઘ દુર્દશા પામ્યા.

પાત્રીશમો ગુણ

હવે અતિમ પાત્રીશમો ગુણ બતાવી આ પ્રકરણને સમાપ્ત કરીશુ. ઘશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામ જેણે ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ વશ કરેન છે, તે પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમ કેમ ચલાવી શકે છે.

અહીં એવી શકા થવાનો સભવ છે કે, ‘હજી ધમની પ્રાપ્તિ નથી તો ઇન્દ્રિયનું વલીકરણ કયાથી ? અને ઇન્દ્રિય વશ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમ કેમ ચલાવી શકે ?’

તેના ઉત્તરમા સમજવું કે, ‘ઘશીકૃતેન્દ્રિયગ્રામ’ તેનો અર્થ એમ કરવો, કે જેણે ઇન્દ્રિયનો સમૂહ મર્યાદિત કરેલ છે કેમકે સ્વર્ધ્યા ત્યાગ તો મુનિપ્રવરોજ કરી શકે અહીં પૂર્વોક્ત બંને શકાઓનું સમાધાન થઇ ગયું છે. ધમપ્રાપ્તિની પૂરમા પુરુષ સ્વાભાવિક રીતે મર્યાદાવર્તી બેનામા આવે છે. ધર્મપ્રાપ્તિ બાદ પણ મર્યાદા પૂર્વકજ વિષયાદિ મેનન બતાવેલ છે. જેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમા કહ્યું છે —

ઋતુકાલાભિગામી સ્યાત્સ્વદારનિરત સદા ।

પથર્જં વ્રજેચ્ચૈના તદ્વતો રતિકામ્યયા ॥ ૪૬ ॥

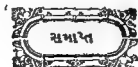
ઋતુકાળમા સ્ત્રી પ્રત્યે જનાર, હમેશા સ્વસ્ત્રીમા સંતોષી, એક સ્ત્રીના નતવાળો, ચતુર્દશી અને અમાવાસ્યા આદિ પર્વતિથિ-

ચેતે છોડી, વિષયની વાછાથી, તે પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યે જાય વિપરીત રીતે વિષયસેવનમાં પ્રહસાદિવાતુ પાપ અને નિરતરસૂતક બતાવે ન છે

સસારમાં મનુષ્યોએ શૂરવીર થવાની બહુ જરૂર છે વ્યાવહારિક કાર્યો પણ મનુષ્યો શૂરવીરતા સિવાય નથી કરી શકતા, તે પછી આત્મોદ્ધાર જેવું કાર્ય શૂરવીરતા સિવાય કેમ કરી શકે ? પરંતુ શૂર પુરુષ કોણ કહી શકાય ? એ એક વિચારવા જેવી બાબત છે નીતિકારોનું કથન છે કે—‘શત્તેષુ જાયતે શૂર’ સૌ મનુષ્યોમાં શૂરવીર એકજ હોય છે, પણ તે શૂર કોણ ? આનો ઉત્તર આપતા તેજ નીતિકારો કહે છે કે—‘દુન્નિદ્રયાણા જયે શૂર’ ઇન્દ્રિયોને વિજય કરવામાં જે શૂર હોય, તેજ સાચો શૂર છે

આવી શૂરવીરતા ધારણ કરી જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોને જીતી કરવામાં નથી આવતી, અથવા ઇન્દ્રિયોને મર્યાદામાં નથી રખાતી, ત્યાંસુધી મનુષ્ય શુદ્ધધર્મને યોગ્ય થઈ શકતો નથી (આ સબધમાં વિશેષ વિવેચન જાણવાની ઇચ્છા રાખનારે મારે બનાવેલ દુન્નિદ્રયપરાજયદિગુરૂશન જોવું) માટે ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનો પાત્રીસનો ગુણ પણ મનુષ્યોએ અવશ્ય ધારણ કરવો જોઈએ

એ પ્રમાણે ધર્મને લાયક થવા ઇચ્છનાર તમામ શુદ્ધસ્યોએ આ શ્રેયા પ્રકાશમાં બતાવેલા પાત્રીસે ગુણો પ્રાપ્ત કરવા કોશિશ કરવી

धर्मदेशना.

सं० १ —

स्व० शास्त्रविशारद जैनाचार्य श्री चित्रगुप्तधर्मपूरि

प्रकाशक —

फूलचन्द्रजी घेंड

समेटरी श्रीगणेशोपनिषद्मैत्रेयधर्मपाल

भावनगर—(काठियावाड़)

प्रति २०००'

वी स २४५६

सन् १९३०

धर्म स ८

मूल्य २-०-०

जगत्पूज्य, शास्त्रविशारद-जैनाचार्य
स्व० श्रीविजयधर्मसूरि

ग्रथकार और ग्रथ का परिचय ।

जैन जाति के उद्धार के लिये जिन्होंने आजीवन अविश्रान्त श्रम किया, काशी जैसे क्षेत्रमें एक बड़ी पाठशाला स्थापन कर अनेक सस्कृत-प्राकृत के विद्वान् तैयार किये, मगध और बंगाल जैसे मासाहार प्रधान देशों में पैदल भ्रमण कर हजारों मासाहारियों को शुद्धाहारी बनाये, पाश्चात्य विद्वानों को सैकड़ों अलम्य पुस्तकें दे कर, एवं उनके प्रश्नों के समाधान कर, यूरप अमरिका में भी जैनसाहित्य का प्रचार किया, काशीनरेश, दरभंगानरेश, उदयपुर महाराणा और ऐसे अन्यान्य राजा-महाराजाओं से मिल कर, उनका जैनधर्म की श्रेष्ठता और जैनधर्म के सिद्धान्त समझाये, थाबू के जैनमंदिरों में अगरेज लोग घूट पहन कर जाते थे, उस भयंकर आशोतना को बन्द करवाया, गुजरात, काठियावाड, मारवाड, मेवाड, मालवा आदि प्रान्तों में पैदल भ्रमण कर जैनों में से अज्ञानमय रूढ़ियों दूर कराईं, जिन्होंने अनेक पाठशालाएँ, ब्रिडिंग, बालाश्रम, पुस्तकालय, स्वयंसेवक मंडल आदि लोकोपकारी संस्थाएँ स्थापन कराईं, कलकत्ता युनिवर्सिटी के कलकत्ता संस्कृत एसोसिएशन की प्रथमा, मध्यमा और तीर्थ तक की परीक्षाओं में जैन्याय और

व्याकरण के अथ दासत काय जिनसे कल्कता की एसियाटिक सोसाइटी ऑफ बेंगाल एशुसीएट मेम्बर, जर्मनी की ओरियन्ट सोसाइटी ऑनरी मेम्बर, एवं इटाली की एशियाटिक सोसाइटी ऑनरी मेम्बर का सम्मानपत्र दिया था, जिन्होंने सच्चिन्दिवाल्ले, त्याग की मावनावाले स्वदेशप्रेमी समाजसेवक विद्वान् तत्पार करन के लिये श्रीवीरतत्त्व प्रकाशक मङ्गल नामक बड़ी भारी सस्या खोजी, (जो आज यह सस्या शिवपुरी-ज्वालियर में पूर्व और पश्चिम के विद्वानों के लिये भी एक विद्या का बाग बन गई है) और जिनका महत्त्व पूर्ण चरित्र गुजराती, हिन्दी, मराठी, बंगाली, मल्लम आदि भारतीय भाषाओं के उपरान्त अंग्रेजी, जर्मन, फ्रेंच, इटालीयन आदि पाश्चात्य भाषाओं में भी तत् तत् दश के विद्वानोंन लिख कर प्रकाशित कराये हैं, ऐसे स्वनाम धन्य स्वर्गस्थशास्त्रविद्वान्-चैनाचार्य श्रीविजयधर्मसुरिजी इस ग्रन्थ के निर्माता हैं ।

सामाजिक, धार्मिक एवं देशोद्धारक कार्यों में रातदिन लगे रहने पर भी आपने करीब दो डझन पुस्तकें महत्त्वपूर्ण लिखी हैं । जो कि हमारी ही ग्रन्थमाला की तरफ से प्रकाशित हुई है । ग्रन्थकार महात्माश्री की पुस्तकों में कितना महत्त्व है, वे जनता के लिये कितनी उपयोगी हैं, इसका अनुमान तो इस पर सही हो सकता है कि—उन पुस्तकों की दो दो—चार चार—पाच आवृत्तियाँ अभी तक निकल चुकी हैं ।

उन ग्रन्थरत्नों में एक यह भी (धर्मदेशना) ग्रन्थ है । यह ग्रन्थ मूल गुजराती में लिखा गया था । गुजराती में इसकी चार आवृत्तियाँ निकल चुकी हैं, हिन्दी में इसका अनुवाद अभी तक नहीं हुआ था । आज हम यह हिन्दी अनुवाद हमारे हिन्दी भाषाभाषी भाइयों के करकमल में रखने के लिये सद्मागी होने हैं । इसका हिन्दी अनुवाद हिन्दी के सुप्रसिद्ध लेखक कृष्णदाशजी वर्मान किया है । एतदर्थ हम उनके आभारी हैं ।

इस ग्रन्थ के कर्त्ता स्वर्गन्ध महात्माजी के उपदेश में एक खास विशेषता थी । वह यह कि—यद्यपि श्रीविजयधर्मसूरीश्वरजी महागज जैनाचार्य थे, परन्तु उनका उपदेश इस प्रकार सर्व साधारण के लिये ऐसा रोचक और उपयोगी होता था, कि—जिससे ब्राह्मण, जैन, क्षत्रिय, मुसलमान, पारसी, युरोपीयन, याहूदी—यावत् समस्त लोग मुग्ध होते थे । उसी उपदेश का इस पुस्तक में संग्रह है । ऐसा कह सकते हैं । सूरीश्वरजी जगत् के मनुष्यों को उपदेश देने में, जैसे वार्त्तमानिक स्थिति का सपूर्ण ख्याल रखते थे, उसी प्रकार इस पुस्तक की रचना में भी रक्ता है ।

इस ग्रन्थ की हम क्या प्रशंसा करें ? हाय कगन को धायन की जरूरत नहीं रहती । ग्रन्थ स्वयं ही सामने उपस्थित हैं । ग्रन्थकारने श्रुति, युक्ति, और अनुमतिपूर्ण प्रत्येक बात

लिखि है । नीति और सदाचार क्या चीज है ? इसका उत्तम प्रकार से स्पष्टीकरण किया है । ग्रंथ की उपयोगिता में और भी वृद्धि इसलिये हुई है कि—ग्रंथकत्तान प्रत्येक विषय का अनुकूल उस उस विषय को पुष्ट करनेवाले सुभाषित और रमिक दृष्टान्त भी दिये हैं । इसलिये सामान्य वर्ग के लिये जैसे यह ग्रंथ उपयोगी है, वैसे ही उपदेशकों के लिये भी अत्यन्त उपयोगी है ।

संक्षेप से कहा जाय तो, यह ग्रंथ मनुष्य मात्र के लिये, फिर वह किसी भी धर्म का, किसी भी समाज का किंवा किसी भी पथ का अनुयायी क्यों न हो, सभी को उपयोगी है । इसलिये हमारी इस श्रद्धा-मन्तव्य के अनुसार सब लोग इसका लाभ उठावें, और आत्मा को उच्च स्थिति में लानेवाले गुणों को प्राप्त करें, यही अन्तिम अभिलाषा है ।

इस ग्रंथ की एक हजार नकलें उपवानमें भाई भवरमलजी लोढा (विद्यार्थी, श्रीवीरतत्त्व प्रकाशक मण्डल—शिपपुरी) की प्रेरणा से भोपाल निवासी श्रीमान् सेठ अभीचंदजी कासटियाजीन जो सहायता की है, इसके लिये हृदय प्रेरक व सहायक का इस स्थान पर आभार मानत है ।

श्रीयशोविजय जैन ग्रंथमाला

भावनगर

कालगुन शु १९, २४९६, धर्म स ८

प्रकाशक

अनुक्रमणिका ।

प्रकरण पहला ।

(१ से १६६)

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
१ उपक्रम	१	२ क्रोध का स्वरूप	४९
१ नय का स्वरूप	७	३ क्रोधक जीतने के माधन	५७
२ निक्षेप का स्वरूप	९	४ मान का स्वरूप	६८
३ प्रमाण का स्वरूप	१०	५ मानका भय करने का उपाय	७१
४ समझी का स्वरूप	१५	६ बाहुबली का दृष्टान्त	८६
५ न्यायाद का स्वरूप	१७	७ माया का स्वरूप	९९
६ देशना क भेद	२१	८ मायाको जीतने के उपाय	१२२
७ तीर्थंकरों का मक्षिष्ठ चरित्र	२३	९ लोभ का स्वरूप	१३३
२ देशना का स्वरूप	२६	१० कपिल केवली का दृष्टान्त	१४८
१ प्रभु की देशना	४७	११ लोभ का भय करने का उपाय	१५९

प्रकरण दूसरा ।

(१६७ से ३५६)

१ उपक्रम	१६७	१ वैराग्य	१७१
२ विविध बोध	१७१	२ कर्मका प्राधान्य	१७२

१ मम्यज्ञानकी आवश्यकता १८१	२ निष्कण्टभाव २७९
४ तप विधान १८८	३ अगोचर स्त्री चरित्र २८९
५ नदनरूपि का दृष्टान्त १९१	४ क्रिया की अरुत ३००
६ अनुकूल उपसर्ग १९८	५ विषय इच्छा का त्याग ३०३
७ धर्म में दृढ़ता २०५	६ नास्तिक के वचन ३०९
८ पण्डित कौन होता है २११	७ नास्तिक के वचनों का निगकरण ३१४
९ मुनियों की महिमा २१६	८ जीव, कर्म अकेला ही भोगता है । ३२८
१० मटादि का त्याग २२०	१४ दशावतार का वर्णन ३४४
११ सच्चा धर्मात्मा कौन हो सकता है ? २२९	१ प्रथम अवतार ३४४
१२ खाम साधुओंको उपदेश २३४	२ दूसरा और तिसरा अवतार ३४५
१ मूर्खों का त्याग २३४	३ चौथा अवतार ३४५
२ एकाकी रहना २३८	४ पाँचवाँ अवतार ३४६
३ निनरूपी साधुओं का आचार २४२	५ छठा अवतार ३४७
४ छी आदिक सर्पों का त्याग २४४	६ सातवाँ अवतार ३४८
५ वचनशुद्धि २६१	७ आठवाँ और नवाँ अवतार ३४८
६ अज्ञानमन्यप्रवृत्ति २६४	८ दशवाँ अवतार ३४८
१३ विभुद्ध मार्ग सेवन २७०	
१ विषयत्याग २७२	

प्रकरण तीसरा ।

(३५७ से ४९४)

१ उपक्रम	३५७	२ शरीर की सार्थकता	४१५
२ मोह प्रपञ्च	३५९	३ अस्थिरता	४१५
१ मोह के भिन्नभिन्न स्वरूप	३५९	४ अपवित्रता	४२५
३ वैराग्य वृद्धि के कारण	३६५	५ एकत्व भावना	४३१
१ मानसिक झट्टि	३६५	६ दुःखमय ससार	४३५
२ कषाय का त्याग	३६९	१ नरगति के दुःख	४३७
३ मोहादि का त्याग	३७३	२ तिर्यचगति के दुःख	४४३
४ शरीर की दुर्जनता	३८३	३ मनुष्यगति के दुःख	४५२
५ समार की स्वार्थप्रता	३८७	४ देवगति के दुःख	४६१
४ मानवजन्म की दुर्लभता	४०३	५ आस्रव विचार	४७७
१ दश दृष्टान्त	४०५	१ वच-हेतु	४८१
		६ व्रत की श्रेष्ठता	४८६

चतुर्थ प्रकरण

(४९५ से ५००)

१ मार्गानुसारी के गुण	४९५	२ तीव्रगुण	५०७
१ प्रथमगुण	४९७	४ शौचा गुण	५१०
२ दूसरा गुण	५०६	५ पाँचवाँ गुण	५१३

प्रतीक्षा करने लगते हैं, जिसमें पाल से घरे हुए ढोले, गाड़ियाँ, ऊँट, बैल आदि मही की ओर जाने लगते हैं, जिसमें राजा, महाराजा आदि समृद्धिमान मनुष्यों के सामन सुखोत्पाक—सुखदायक—गीतों का गाना होना लगता है, जिसमें पण्डित लोग शास्त्रता के साथ मय्युक्त पाठशालाओं की ओर जान लगने हैं, जिसमें वन, शहर और उद्यान—सर्वत्र शान्ति छा जाती है, जिसमें नदी, समुद्र आदि का जल स्वच्छ होता है, और जिसमें अधिक—सुमासिद्ध अपने घर की ओर जान की तैयारी करते हैं। उन्नीसवाँ प्रातःकाल के समय में तीर्थंकर महाशय—श्री अर्हन्तदेव, देव रश्मि समवसरण में अशोक वृक्ष के नीचे बैठ कर, दशना—वर्मा—पदेश—देते हैं। यह दशना सामान्यतया एक पहर तक दी जाती है। यह दशना सात नव चार निक्षेप, दो प्रमाण, सप्तभगी और स्याद्वाद्द शैलीयुक्त होती है। बुद्धि के आठ गुण पूर्वक गणघर उन दशना को ग्रहण करते हैं। फिर वे ग्रहीत—ग्रहण किये हुए—अर्थ ॥ अनुसार द्वादशांगीकी रचना करते हैं।

यह द्वादशांगी अर्थ की अपेक्षा में 'नित्य' है। क्योंकि समस्त तीर्थंकर महाराज—यद्यपि दशनाएँ भिन्न भिन्न देते हैं, तथापि उन सब का अर्थ समान ही होता है। और शब्द रचना की अपेक्षा से यह 'अनित्य' है।

चौबीसों तीर्थंकर महाराज के गणघर—

“ उपज्जइ वा विगमेइ वा धुमेइ वा ” ।

(उत्पाद, व्यय और ध्रौव्य) इस त्रिपदी को प्राप्त करके द्वादशांगी की रचना करने हैं । तो भी उस में यह खास खूबी होती है कि भिन्न २ गणधरों की बनाई हुई द्वादशांगी का अर्थ समान ही होता है । यदि चाहें तो मोटे रूप से द्वादशांगी के अंदर आये हुए शब्दों को स्वयम्भूरपण समुद्र की उपमा व समझें हैं, परन्तु समुद्र परिमित है और उनका अर्थ अनंत है । इस लिए उपमा ठीक ठीक नहीं होती । इसी लिए व अनुपमेय है । अर्थात् उनको किसी की उपमा नहीं दी जा सकती है । कहा है कि—

“ एगस्स सुत्तस्स अणतो अत्थो ” ।

(एक सूत्र क अनंत अर्थ होत हैं ।) ऐसे सख्या वध सूत्र हैं । इसलिए उनक अर्थों को अनंत कहने में कोई बाधा नहीं दिखती ।

पूर्वोक्त वाक्य के लिए एक अल्पबुद्धि मनुष्य ने उपहास करते हुए समयसुंदर उपाध्यायजी से कहा —“ साहिब ! ठही साया में बैठकर खूब गप्प लगाई ह ” ।

इसी बात को लेकर कुशाग्रबुद्धि उपाध्यायजी महाराज ने एक वाक्य के आठ लाख अर्थ करके बताये थे । वह प्रय, जिसमें ४ अर्थ संकलित किये गये हैं—अब भी विद्यमान है ।

उमका नाम है ' अष्टलक्ष्मी ' । सन्त १७४६ ई लाहोर में उन्होंने यह ग्रंथ बनाया था ।

आठ लाख अर्थ सुनकर, उपहास करने वाला पुरख उपाध्याय महाराज के चरणकमल में जा गिरा, और अपने अग्राध की समा मांग, बोला—“सर्वज्ञों का ज्ञान, अल्पज्ञ पामरों के हृदयों में आश्चर्य उत्पन्न करता है, परन्तु तत्त्वज्ञों के हृदयों में कुछ भी आश्चर्य पैदा नहीं करता ” ।

कविश्वर ग्रामानसागर न भी शतार्थी बनाई है । इसी भाँति श्रीब्रह्मवर्धनगणित वि म १६०६ में शतार्थी बनाई है । जिसमें उपदेशमाला की कवल एक गाथा के सौ अर्थ किय गये हैं । अब ऐसे अनक दृष्टान्त और ग्रंथ लक्ष्मण व्यक्तियों के देखे जाते हैं नच सर्वज्ञों के—तीर्थङ्करों के—वाक्यों का यदि अनन्त अर्थ होत हों तो इसमें आश्चर्य ही क्या है ? काठ के प्रभाव से प्रत्येक व्यक्ति की योग्यता और साथ ही ज्ञान भी कम होता जा रहा है । इसलिए—आज यह भी कटपना नहीं की जा सकती कि, हम प्रकार अवशेष ज्ञान को ग्रहण करने का किमी म सामर्थ्य है ।

जिस समय तीर्थङ्कर महाराज ने दर्शना दी, उस समय उस दर्शना को ग्रहण करने वाले स्वाम गणधर महाराज मौजूद थे । मगर वे भी उसका अनन्तगुणहीन धारण कर सके थे । अब

गणधरों की भी यह बात है, तब मेरे समान अत्यन्त पामर जीवों का देशना का स्वरूप लिखने की हिम्मत करना—एक प्रकार के साहस के बिना और क्या कहा जा सकता है ?

ऐसा होन पर मैं मनोत्साह के आधीन होकर—हार्दिक प्रेरणा के तन्मय होकर—स्फूर्तरीत्या देशना का स्वरूप लिखने में प्रयुक्त होता हूँ । इससे अदर प्रमाद से, मतिभ्रम से, या अज्ञान के प्रभाव से, यदि कोई दोष रह जायगा तो उसे सज्जन वाचक शुद्ध करके पढ़ेंगे । उनके लिए यदि मुझे भिन्न भाव से सूचना भी देंगे तो मैं उस भ्रूत को सानंद सुधार लूँगा ।

कहना आवश्यक है कि, यद्यपि परोपकारी, निष्कारण भवु, भगदगुरु श्रीजिनान्न भगवान की देशना समस्त जीवों के लिए रितकर्ता है । तथापि उनके लिए पात्रपात्र का विचार करना भी आवश्यक है ।

उदाहरण के तौर पर हम रसायन पदार्थ को उपस्थित करेंगे । रसायन पदार्थों में मनुष्य को प्रष्ट बनाने का गुण होता है । तो भी रसायन उसी मनुष्य को बिटाई जाती है कि, निमका कोठा साफ होता है । यदि किसी अन्य को बिटादी जाती है, तो वही रसायन पदार्थ हानिकर हो जाता है ।

इसी भाँति भगवान की देशना भी उसी व्यक्ति को लाभ पहुँचाती है, वही मनुष्य उसमें लाभ उठाता है, जो समान भाव

रखने वाला है, जिसके मन में किसी प्रकार का आप्रहं नहीं है, और जिसकी बुद्धि वस्तु के वास्तविक धर्म की पहिचान करने के लिए लालायित रहती है ।

यहाँ प्रश्न हो सकता है कि—भगवानकी देशना जब मात्र गुणी या पात्र को ही लाभ पहुंचाती है—हितकर होता है, निगुणी या अपात्र को नहीं। तब हम क्यों न कहें कि, उस में इतनी न्यूनता है । क्यों कि योग्य पर उपकार करने में कुछ विशेषता नहीं है, विशेषता उसी समय हो सकती है जब वह अयोग्य पर भी उपकार करे और उसी समय हम उसका पूर्ण भी कह सकते हैं ।

उत्तर सीधा है । सूर्य की किरणों का स्वभाव सारे जगत का प्रवाशित करता है, परन्तु उन से उल्लू-बू घू-को प्रकाश नहीं मिलता, उल्टा वह तो सूर्य की किरणों से अधा बन जाता है । मगर इसमें सूर्य का क्या दोष है ? दुग्ध के समान जल से भरे हुए क्षीर समुद्र में फूटा घड़ा ढाड़ने से वह नहीं भरता है, तो इसमें समुद्र का क्या दोष है ? वसंत ऋतु में सारी वनस्पतियों में नवीन फूल पत्त आते हैं, परन्तु वीर वृक्ष में पत्ते नहीं आते हैं, और जवासा सूख जाता है, तो इसमें वसंत ऋतु का क्या दोष है ? कुछ नहीं । दोष है उन पदार्थों के दुर्भाग्य का । इसी प्रकार भगवान की देशना सब तरह से सामर्थ्य वाली है, मगर मध्येतर

जीवों का स्वभाव कठोर होने से उन्हें कुछ लाभ नहीं होता है तो इस से देशना में कुछ न्यूनता नहीं कही जा सकती ।

और उदाहरण लो । शक्कर का स्वभाव श्रेष्ठ गुण करना है, परन्तु गधे को उस से लाभ नहीं होता । गन्ध-ईश्व मीठा होता है, पर तु जँट के लिए वह विष स्रव्य होता है । घृत आयुर्वर्द्धक होता है, परन्तु ज्वर वाले मनुष्य के लिए वह घातक होता है । इसी भाँति तीर्थंकर महाराज की देशना मिथ्यात्व-वासित मनुष्य को नहीं रुबती है । इससे देशना दूषित नहीं हो सकती । दूषित है स्वयं सुनने वाला ।

इतना उपक्रम करने के पश्चात् अब हम अपने प्रतिज्ञात—प्रकृत विषय की प्रीमासा की ओर झुकेगे ।

प्रारम्भ में यह कह चुका हूँ कि यह देशना, नय, निक्षेप, प्रमाण, सप्तभगी और स्याद्वाद से परिपूर्ण है । इस लिए पहिले उनका समझाना आवश्यकीय समझ, सक्षेप में नयादि का स्वरूप बताया जाता है ।

नय का स्वरूप ।

निमिष द्वारा, श्रुतनामा प्रमाण से विषयीभूत बने हुए अर्थ (पदार्थ) के एक अश (धर्म) का—अन्य अशों का निषेध किये बिना—ज्ञान होता है, उसको—वक्ता के उस अभिप्राय विशेष को ' नय ' कहते हैं ।

इस क ठी भेद है । (१) द्रव्यार्थिक नय, और (२) पर्यायार्थिक नय ।

१ द्रव्यार्थिक नय क तीन भेद हैं । (१) नैगम नय, (२) समग्रह नय (३) ओर व्यवहार नय ।

२ पर्यायार्थिक नय क चार भेद हैं । (१) ऋजुसूत्र नय (२) झञ्झ नय (३) सम्मिश्रित नय और (४) एवभूत नय । इन सातों नयों का स्वरूप यहां न द्कर मरे ' जैन तत्त्व दिग्दर्शन ' में स देख लेने की सूचना करता हूँ ।

नयचक्र में सात नयों के सात सौ भेद बताये गये हैं । सम्प्रतिर्तक में लिखा है कि,—जितने वचन—पथ हैं इतनेही नय हैं इसी तरह जितने वचन मार्ग हैं, दुनिया में, उतने ही मत प्रचलित हैं । मगर इतना ध्यान में रखना चाहिए कि—केवल एक नय का वचन मिथ्या है, और सातों नयों का सम्मिलित वचन सत्य है ।

यहाँ प्रश्न उठता है कि—एक नय का वचन जब मिथ्या है, तब सातों नयों क सम्मिलित वचन में सम्प्रत्यक्ष—प्रमाण कैसे आ सकता है ? जैसे कि बालु रेत क एक कण में तैल नहीं है, तो उस क समुदाय में भी तैल नहीं हो सकता है ।

प्रश्न ठीक है, परन्तु यह हरेक जानता है, कि एक मोती-माँझ नहीं, मगर मोतियों का समुदाय माला है—मोतियों के

सम्मेलन से माला हो जाती है। इसी भाँति एक नय में सम्यक्त्व नहीं है, परन्तु नयों के समुदाय में है। एक मोती को कोई माला नहीं कह सकता है, यदि कोई कहे तो वह मृपावादी—झूठा समझा जाता है। इसी तरह एक नय में सम्यक्त्व नहीं है, यदि कोई धष्ट हो कर, एक नय में सम्यक्त्व बतावे, तो वह झूठा है। इस लिए यह सिद्धान्त बना लेना कि, एक वस्तु में जो गुण नहीं होता है वह उस के समुदाय में भी नहीं होता है, भ्रूत भरा है। पन्थों के धर्मों की शक्तियाँ ता अशक्त हैं।

निक्षेप का स्वरूप ।

“ निक्षिप्यते—स्थाप्यते वस्तुतत्त्वमनेनेति निक्षेपः ”

भावार्थ—जिस क द्वारा वस्तु-तत्त्व स्थापन किया जाता है, उस को ‘ निक्षेप ’ कहते हैं।

इस क-निक्षेप क-सामान्यतया चार भेद हैं। क्षयोपशम क प्रमाण से इस क छ, आठ, दस, बीस, जितने चाहें उतने भेद हो सकते हैं। यहाँ हम केवल चार का ही वर्णन करेंगे। चार ये हैं—(१) नाम (२) स्थापना (३) द्रव्य ओर (४) मात्र।

एक ‘ जीव ’ पदार्थ को छोड़कर अन्य सब पदार्थों पर ये चारों भेद घटित किय जा सकते हैं। कई आचार्य तो इनको कथचित् जीव में भी घटित करके बता देते हैं।

हम एक घट—बड़े पर इन चारों निक्षेपों को घटित करेंगे ।
नाम घट, स्थापना घट, द्रव्य घट और भाव घट ।

नद या चेतन किसी का घट नाम हो उस को नाम घट कहते हैं ।

पुस्तकों पर, मरलों में, मन्दिरो में या अन्यत्र किसी भी स्थान में घट की आकृति लिखी हुई हो, उस आकृति को स्थापना घट कहते हैं ।

जिस मिट्टी से घट—पटा बनन वाला है उस मिट्टी को द्रव्य घट कहते हैं ।

जट ले जाना, छाना, धारण करना आदि घट का कार्य करन समय घट का जो स्वरूप है उस को भाव घट कहते हैं ।

इन चारों भेदों में देश घट और काल घट भी शामिल कर दें ता निक्षेप के छ भेद हो जायें । अमुक दश में बना हुआ पटा, सो अमुक देश घट और अमुक काल में बना हुआ पटा सो अमुक काल घट ।

इसी भाँति एक पदार्थ पर य छ भेद या इनसे भी विशेष भेद कर के घटित किये जा सकने हैं ।

प्रमाण का स्वरूप ।

प्रमाण दो मान गये हैं । अत्यस्त और परोक्ष ।

प्रत्यक्ष प्रमाण दो प्रकार का है (१) साव्यवहारिक प्रत्यक्ष, और (२) पारमार्थिक प्रत्यक्ष ।

सा व्यवहारिक प्रत्यक्ष फिर दो प्रकार का होता है । (१) इन्द्रिय-निवधन, और (२) अनिन्द्रिय-निवधन । इन दोनों के फिर चार चार भेद हैं ।

वे ये हैं—

(१) अवग्रह (२) ईहा (३) अपाय और (४) धारणा ।

१—व्यजनावग्रह क बाद अर्थावग्रह होता है । जैसे—किसी भी वस्तु का यानी शब्दादि का म । और वस्तु को छोड़ कर अन्य—किसी भी इन्द्रिय के साथ सन्निकर्ष सम्भव होता है, उस ज्ञान को व्यजनावग्रह कहते हैं और उसके बाद अर्थावग्रह होता है । नैयायिक लोग इस ज्ञान को निर्विकल्प ज्ञान मानते हैं ।

२—ऐसा निर्विकल्प ज्ञान होने क बाद, 'यह शब्द किसका है ? कहाँसे आया है ?' आदि विचार का नाम 'ईहा' है ।

३—इसके बाद यह निर्णय होता है कि यह मनुष्य का शब्द है, अमुक मनुष्य का शब्द है । ऐसे निश्चित ज्ञान को 'अपाय' कहते हैं ।

४-इस प्रकार स निश्चित ज्ञान को अमृक समय तक याद रखना उसको ' धारणा ' कहते हैं ।

इस प्रकार दो तरह के सांख्यवहारिक प्रत्यक्ष का वर्णन करने के बाद अब पारमार्थिक प्रत्यक्ष के भेदों का वर्णन किया जायगा ।

इन्द्रिय और मन की अपेक्षा बिना केवल आत्माद्वारा ही जो ज्ञान होता है उसको पारमार्थिक प्रत्यक्ष कहते हैं ।

पारमार्थिक प्रत्यक्ष दो प्रकार का होता है (१) सकल और (२) विरल ।

विरल पारमार्थिक प्रत्यक्ष के दो भेद हैं—(१) अवधि और (२) मन पर्यय ।

सकल पारमार्थिक प्रत्यक्ष का एक ही भेद है । वह है—
केवलज्ञान ।

इस तरह उक्त दोनों तरह के प्रत्यक्ष प्रमाण के-परोक्ष की भाँति ही—दो भेद हैं—(१) स्वार्थ और (२) परार्थ ।

१-आभूषणों सहित श्रीतीर्थंकर भगवान का मूर्ति के हमको दर्शन होता है यह है 'स्वायमप्रत्यक्ष' ।

२-दूसरे को कहना कि—आभूषणों से अलंकृत यह श्री भिनराज की प्रतिमा है । और हमारे कहने से दूसरा उसका प्रत्यक्ष करता है । यह है ' परार्थप्रत्यक्ष ' ।

परोक्ष प्रमाण क पात्र भेद हैं—(१) स्मरण (२) प्रत्यभि-
ज्ञान (३) तर्क (४) अनुमान और (५) आगम ।

१—सत्कारों क जाग्रत होन से अनुभूत पदार्थ का जो
ज्ञान होता है, उसको 'स्मरण' कहते हैं । जैसे यह भगवान की
वही प्रतिमा है जिसको मैं अमुक स्थल में अमुक समय
देखी थी ।

२—अनुभव और स्मृति रूप हेतुओं द्वारा तिर्यग्-ऊर्ध्वता
सामान्यादि विषयों की, प्रत्यक्ष परोक्ष मिश्रित सकलना स्वरूप
जो ज्ञान होता है उसको 'प्रत्यभिज्ञान' कहते हैं । जैसे—
(१) यह गो पिंड (गाय रूप पदार्थ) उसी प्रकार का है ।
गवय-रोम-गाय क जैसा होता है । (२) यह वही जिनदत्त है ।

३—अवयव-व्यतिरेक से उत्पन्न होने वाला तथा तीनों
काल सहित माध्य साधन का जो सवध, वही सवध जिस में
आवचन रूप हो ऐसा, तथा अमुक वस्तु के अस्तित्व में अमुक
वस्तु हो और अमुक वस्तु क न होने पर अमुक वस्तु न हो,
इस प्रकार का जो संवेदन उस को, 'ऊह' या 'तर्क'
कहते हैं । जैसे जहाँ धूआँ होता है वहाँ आग अवश्यमव होनी
है । आग क नहीं होने से धूआँ भी नहीं होता है । इस प्रकार
के ज्ञान को 'तर्क' कहत हैं ।

४—प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय और निगमन इ

अवयवों से जो ज्ञान प्रमाता-पुरुष को होता है उस को ' अनुमान ' कहते हैं ।

अनुमान दो तरह का होता है—(१) स्वार्थानुमान और (२) परार्थानुमान ।

(१) किसी पुरुष ने, रमोई-घर में या ऐसी ही किसी अग्नि नग्ने वाल स्थान में देखा है कि—जहाँ धूम्र होता है वहाँ अग्नि भी अवश्यमव होती है । एक बार वह पुरुष कारण वश किसी पर्वत के निकट गया । उसने दूर से उस पर्वत पर धूम्र उठत देखा । उस समय उस को, रमोई-घर में धूम्र और अग्नि के साहचर्य का जो अनुभव हुआ था वह याद आ गया । इस से उस को निश्चय हुआ कि जहाँ धूम्र होता है वहाँ अग्नि अवश्यमव होती है । क्योंकि धूम्र, अग्नि का व्याप्य है, इस ठीक इस पर्वत पर अवश्य ही अग्नि है । तर्क-मतिक लोग ऐसी ज्ञान को ' स्वार्थानुमिति ' ज्ञान कहते हैं । इस स्वार्थानुमिति का जो कारण होता है उसको ' स्वार्थानुमान ' कहते हैं ।

(२) परार्थानुमिति के कारण को ' परार्थानुमान ' कहते हैं । परार्थानुमिति में उपर बताये हुए पाँच अवयवों की अपेक्षा रहती है । क्योंकि अभ्युत्पन्न-मति वाला उक्त पाँच अवयवों की सहायता के बिना अनुमान नहीं कर सकता है ।

कई बार तो उम को—अव्युत्पन्न—मति वाले को—दस अवयवों की भी आवश्यकता हो जाती है । और व्युत्पन्नमति तो दो अवयवों से भी अन्मान कर सकता है ।

५—कहने योग्य पदार्थ को जो यथार्थ रीत्या जानने हैं और जानते हैं उसी तरह कहते हैं, वे ' आप्त पुरुष ' कहलाते हैं । ये आप्त दो प्रकार के होते हैं—(१) लौकिक आप्त और (२) अलौकिक आप्त ।

(१) पितादि लौकिक आप्त हैं ।

(२) तीर्थस्त्रादि अलौकिक—लोकोत्तर आप्त हैं ।

इन दोनों में से लोकोत्तर आप्त पुरुषों के वचनों से उद्भूति जो अर्थ—ज्ञान है, उम को ' आगम ' कहते हैं । उपचार से आप्त पुरुषों के वचनों को भी हम आगम कह सकते हैं ।

' आगम ' का कार्य है—सप्तमगी के वास्तविक स्वरूप को समझाना । सप्तमगी के द्वारा स्याद्वाद अथवा अनेकान्तवाद का रहस्य समझ में आता है । इस लिए यहाँ हम पहिले सप्तमगी का विचार करेंगे । प्रत्येक पदार्थ पर सप्तमगी घटित हो सकता है ।

सप्तमगी का स्वरूप ।

इस सप्तमगी का पूर्वोक्त ' नय ' और ' प्रमाण ' के

माय सत्त्व है । क्योंकि सप्तमगी नय और प्रमाण रूप है ।

इतना जानन क बाद अब ' घट ' पदार्थ पर सामान्यतया सप्तमगी का उस क अर्थ सहित विचार किया जायगा ।

१ स्यादस्त्येव घट —कथंचित् घट है ।

२ स्यान्नास्त्येव घट —कथंचित् घट नहीं है ।

३ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव घट —कथंचित् घट है, कथंचित् घट नहीं है ।

४ स्यादवक्तव्य एव घट —कथंचित् घट अवक्तव्य है ।

५ स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्य एव घट —कथंचित् घट है और अवक्तव्य है ।

६ स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव घटः—कथंचित् घट नहीं है, और अवक्तव्य है ।

७ स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्य एव घटः—कथंचित् घट है, कथंचित् घट नहीं है उस रूप अवक्तव्य है ।

उक्त सात प्रकारों क बिना कोई भी आठवों प्रकार नहीं हो सकता है, क्यों कि—प्रश्न कवत्र सात ही प्रकार क है । यद्यपि पदार्थ क धर्म अनंत हैं, इसलिए उन के आश्रय स भग भी अनंत हैं, तथापि प्रत्येक धर्म पर तो य सात भग ही घट सकते हैं ।

सप्तमगी का मणुष्य स्वरूप तत्त्वज्ञानी जान सकते हैं । इसका विशेष स्वरूप जानन की जिन्हें इच्छा हो, उन्हें चाहिए

कि वे रत्नाकरावतारिका का चतुर्थ परिच्छेद, स्याद्वादमजरी क तेईसवें श्लोक की व्याख्या ओर सप्तभगीतरगिणी नामा ग्रन्थ देखें ।

स्याद्वाद का स्वरूप ।

प्रत्यक्ष, परोक्ष और आगम प्रमाण में जो पदार्थ मिद्ध है। चुका है, उस में परस्पर विरुद्ध धर्मों का भी सापक्ष रीत्या समावेश है । ऐसा बोध कराने वाले सिद्धान्त को ' स्याद्वाद ' कहते हैं ।

जैसे—एक ही पुरुष में अस्तित्व, नास्तित्व, पुत्रत्व, पितृत्व, स्वामित्व, सेवकत्व, मागिनेयत्व, मातुलत्व, जीवत्व, मनुष्यत्व, ब्राह्मणत्व, वाच्यत्व और प्रमेयत्व आदि अनङ्क धर्मों का समावेश होता है ।

यह बात स्वानुभव मिद्ध है । तो भी दु स की बाव है कि लोग आग्रह वश पदार्थ के वास्तविक स्वरूप का इन्कार करने में कुछ भी आगा पीछा नहीं करते हैं ।

यहाँ कोई वादी शका करे कि—तुम्हारी मानो हुई स्याद्वाद प्रक्रिया में सकर, व्यक्तिका, और विरोध आदि दोष स्पष्टतया दिखाई देते हैं ।

इस के उत्तर में हम वादी से पूछेंगे कि—पचावयव वाक्य में पहिले अवयव और प्रतिज्ञा होती है । उस के बाद हमेशा

हेतु की आवश्यकता पड़ती है, क्योंकि बिना हेतु के साध्य सिद्ध नहीं होता है। मगर जो हेतु होता है वह हमेशा साध्य का साधक और माध्याभाव का बाधक होता है। इस तरह विचारने से ज्ञात होता है कि—हेतु के अंदर साधकत्व और बाधकत्व दोनों धर्म मौजूद हैं। इस भाँति एक ही हेतु में साधक और बाधक दोनों धर्मों का अनायास ही समावेश हो गया है, इस लिए तुम्हारे कथनानुसार ही तुम्हारा हेतु सकार, व्यतिकर और विरोधादि दूषणों से दूषित ठहरता है। इस प्रकार का दूषित हेतु क्या कभी माध्य का साधक होता है ?

यदि कहोगे कि—हम हेतु के अन्दर साधकत्व और बाधकत्व जो धर्म मानते हैं वे अपेक्षित हैं, तो फिर तुमने ही तुम्हारे प्रश्न का उत्तर दे दिया है। जैन भी निरपेक्षित धर्म कहाँ मानते हैं ? एक वस्तु के अन्दर सापक्षरीत्या परस्पर विरुद्ध उभय धर्मों का मानना 'स्याद्वाद' है।

चाहे किसी मार्ग से रवाना हों, मगर जब तक हम सत्य मार्ग को ग्रहण नहीं करते हैं—वास्तविक मार्ग पर नहीं चढ़ते हैं तब तक हम अपने इच्छित नगर में नहीं पहुँच सकते हैं। मैं जोर देकर कहूँगा कि प्रत्येक दर्शन वालों ने, प्रकारान्तर से स्याद्वाद सिद्धान्त को ही स्वीकार किया है। यदि उन में से कुछ का यहाँ उद्घेस किया जायगा तो वह अयोग्य नहीं होगा।

प्रथम सास्य मत की प्रक्रिया का विचार किया जायगा । वे सत्त्व, रज और तम इन तीन गुणों की साम्यावस्था को प्रधान-मूल-प्रकृति मानते हैं । तो भी उस मत में प्रसाद, लाघव, उपष्टम्भ, चलन और आवरणादि भिन्न २ स्वभाव वाले अनेक धर्मों का एक ही धर्म के अन्दर होना स्वीकार किया गया है, तब विचारना यह है कि-इस का नाम अनेकान्तवाद-स्याद्वाद नहीं है तो ओर क्या है ?

इसी तरह नित्यत्व, अनित्यत्व जैसे परस्पर विरोधी धर्मों का पृथ्वी में होना नैयायिकों ने स्वीकार किया है । यह भी ' स्याद्वाद ' के सिवा और क्या है ?

पञ्चशर्णी रत्न का नाम 'मेचक' है । बौद्ध लोग अनेकाकार मेचक के ऐसे ज्ञान को एकाकार में मानते हैं । वह भी ' स्याद्वाद ' ही है ।

उत्तरमीमांसक लोग, ' घटमह जानामि ' (मैं घट को जानता हूँ) इस प्रकार के अनुभव से और उनके मत में ज्ञान स्वप्रकाशक होने से, एक ही ज्ञान में प्रमाता, प्रभिक्ति तथा प्रमेय रूप विषयता को स्वीकार करते हैं । इस का नाम भी ' स्याद्वाद ' के सिवा और कुछ नहीं है ।

वाम्ताव में तो प्रत्येक मतवालों ने ' अधमुष्ण ' न्यायद्वारा मुक्त मार्ग ही का स्वीकार किया है । अर्थात् अधा सर्व जि

फिरा ॥ अपने ही बिल पर आता है, तो भी वह समझता है कि—मैं बहुत दूर निकल गया हूँ । इसी भाँति जैनतर मतानुयायी लोग भी स्याद्वाद की मीठी सड़क पर चलत हुए भी, अपने को एरान्त पक्ष का समझ, अनकान्त पक्ष को बुरी दृष्टि से देखते हैं । इसका कारण यदि सोचेंगे तो मिथ्यादृष्टि के भ्रम और कुछ नहीं मालूम होगा ।

वादिदेवसूरि के शब्दों में कहें तो प्रत्येक स्थान में स्याद्वादशार्दूल—स्याद्वादसिंह ही विजयी बनता है । यथा—

प्रत्यक्षद्वयदीप्तनयुगान्तर्कस्फुरत्कसर,

शाब्दयात्तकालवस्त्रकुहर सदेतुगुञ्जारय ।

प्रकोटनयकानन स्मृतिनखश्रेणीशिक्षाभीषण,

सद्भावावधिबन्धुरो विजयत स्याद्वादपञ्चानन ॥९॥

[स्याद्वादरत्नाकर—प्रथमपरिच्छेद]

भावार्थ—सांख्यवहारिक और पारमार्थिक इन दो प्रत्यक्ष प्रमाण रूप दीप्त—वज्रस्वी नेत्रों वाला, स्फुरायमान तर्क प्रमाण रूपी केशर वाला, शाब्द—भागम—प्रमाण रूप फैलाये हुए मुख वाला, श्रेष्ठ हस्त रूप गर्जना वाला, सद्भा रूप पूँछ बाठा, और स्मृति रूप नखश्रेणी के अप्रमागसे मयकर बना हुआ स्याद्वाद रूपी सिंह 'नय' रूपी वन के अंदर क्रीड़ा करता हुआ विजयी बनता है ।

जिसने पूर्वोक्त स्याद्वादपञ्चानन देख लिया है उस को ;

अमपदार्थ रूपी उन्मत्त हाथी उग्रवित नहीं कर सकते हैं । एकान्तवाद में जैसे एक ही पदार्थ में नित्य, अनित्य, सत्, असत्, अमिच्छाप्य, अनमिच्छाप्य, और सामान्य, विशेष, ये चार धर्म, सिद्ध नहीं होते हैं, इसी प्रकार उपक्रम, अनगम, नय और निक्षेप भी सिद्ध नहीं होते हैं । कहा है कि—

एका तवाटो न च कान्तवादो—

ऽप्यसम्पन्नो यत्र चतुष्टयस्य ।

उपक्रमो वाऽनुगमो नयश्च,

निक्षेप एते प्रभवन्ति तद्वत् ॥ ४६ ॥

[जेनम्याद्वाटमुक्तावली—प्रथममन्त्रक ।]

इस प्रकार प्रसंगोपात्त ‘नय’, ‘निक्षेप’, ‘प्रमाण’, आदि का विवचन का के अत्र हम देशना के विषय पर आयेगे ।

देशना के भेद ।

देशना का अर्थ है उपदेश । उपदेश दुनिया में दो प्रकार का देखा जाता है । (१) स्वार्थोपदेश और (२) परमार्थोपदेश ।

(१) रागी—मोहमायाऽऽमक्त—व्यक्तियों के उपदेश को स्वार्थोपदेश कहते हैं ।

(२) धीतराग—मोहमाया रहित—व्यक्तियों के उपदेश को परमार्थ उपदेश कहते हैं ।

घन, कीर्ति और पुण्य क लोभ से जो उपदेश होता है, वह स्वार्थोपदेश गिना जाता है । घनादि की अपेक्षा बिना जो उपदेश होता है वह परमार्थोपदेश होता है । पिठला उपदेश तीर्थकर प्रभृति द्वारा दिया जाता है, क्योंकि श्री तीर्थकरों को घन, यश या पुण्य की कुछ भी परवाह नहीं होती है । दीक्षा क पहिले एक वर्ष पर्यन्त तीर्थकर वार्षिक दान देते हैं । उस की सम्पदा तीन अरब, अठ्यासी करोड़, अस्सी लाख स्पर्ण मोहरें होती हैं । इतना दान देनवाला दानवीर क्या कमी घन की आशा रख सकता है ? कदापि नहीं । जन्म से लेकर निर्वाण पर्यन्त चौमठ इन्द्र मिन का यश गात है, व तीर्थकर महाराज क्या लौकिक यश की वांछा कर सकते हैं ? और जिन्होंने अतुल पुण्य के प्रभाव से तीर्थकर नामकर्म बाबा है उन को नष्ट करन ही क लिए जो आहार, विहार धर्मोपदेशादि कार्य करने में प्रवृत्त होत हैं, ऐसे पुरुषों क लिए क्या यह सम्भव होसकता है कि व पुण्य की आकांक्षा करेंगे ?

प्राय दस्ता जाता है कि— सत्सार में कई सरागी पुरुष घन के लिए उपदेश दत हैं, कई अपना यश फैलाने के लिए उपदेश-पटु बनत हैं और व्याख्यान वाचस्पति आदि कीर्ति-सम्मान-प्रसारिणी पदवियाँ प्राप्त कर अपन को कृतकृत्य मानते हैं और कई निम्नही, त्यागी, वैरागी मुनि पुण्यकी अभिलाषा से उपदेश करत हैं । यद्यपि मुनि मध्य जीवों के कल्याणार्थ उपदेश

देते हैं, तथापि वे उस उपदेश से जो शुभ पुण्य होता है, उस को मोक्ष का कारण समझते हैं, इसी लिए कहा गया है कि वे पुण्य की अभिलाषा से उपदेश देते हैं । और इसी लिए हम उक्त प्रकार के उपदेशकों के उपदेश को स्वार्थोपदेश मानते हैं ।

यह कहा जा चुका है कि वीतराग भगवान का जो उपदेश है वह परमार्थोपदेश है । इस मान्यता के साथ ही हमें—

“ पुरुषविश्वासे वचनविश्वासः ” ।

जिस पुरुष पर हमें विश्वास होता है, उस पुरुष के वचनों पर भी विश्वास होता है । इस याच को सामने रखना होगा । और इसी लिए पहिले ऐसे उपदेशकों के चरित्रों का और लक्षणों का विचार कर लेना अप्राप्तगिर नहीं होगा ।

तीर्थंकरों का सक्षिप्त चरित्र ।

जो जीव भविष्य में तीर्थंकर होनेवाला होता है वह स्वभाव ही सब स्थानों पर उच्च कोटि में रहता है । उदाहरणार्थ— वह जीव शायद पृथ्वीकाय में उत्पन्न हो जाय तो भी वह खारी मिट्टी में उत्पन्न होकर स्फटिक रत्न आदि उच्च कोटि के पृथ्वीकायिक जीवों में उत्पन्न होता है । इसी प्रकार यदि वह जीव जल, अग्नि, वायु और वनस्पतिकाय के अंदर उत्पन्न होता है तो उन उन में भी जो उत्तम चीज समझी जाती है उसी में उत्पन्न होता है ।

इस भौति एकन्द्रिय में मग्न भ्रमण करने के बाद, वह जीव अनुरूप से द्वीन्द्रियादि योनियों को पार कर के अन्त में देव, मनुष्य आदि का पर्याय पाता है । फिर मनुष्यमग्न के अंदर वेगमयवास्ति अन्त करणवाला होकर, तीर्थंकर होनेवाला वह जीव बीस स्थानक के तप की या उमी में एक आध स्थानक के तप की आराधना करता है, और उसका परिणाम यह होता है कि वह ' तीर्थंकर नामकर्म ' वैषम्य का सद्भाव प्राप्त करता है । मनुष्यमग्न से, आयु पूर्ण कर, वह प्रायः देव गति में जाता है । कदाचित् वह नरक गति में जाता है, तो भी दोनों गतियों के अंदर उसको मतिज्ञान, श्रुतज्ञान और अवधिज्ञान रहता है, इससे वह अपना च्यवन समय जान लेता है । वह यह भी जान लेता है कि मैं अमुक स्थल में उत्पन्न होऊँगा । उसके बाद वह देव या नरक गति में आयुष्य की जितनी स्थिति भोगनी हो उतनी भोग कर, माता की कृत्तम आ जाता है, जैसे कि मानसरोवर में हस्त आ जाते हैं ।

सामान्य मनुष्य की भौति भावी तीर्थंकर भी नौ महीने तक गर्भ में रहते हैं, परन्तु जितनी वदना अन्य जीव भोगते हैं उतनी वे नहीं भोगते । ऐसा नियम नहीं है कि सारे तीर्थंकर महाराजाओं के जीव महावीर स्वामी की भौति नौ महीने और सात्तैसात दिन तक गर्भ में रहें । कहीं तीर्थंकर विशेष समय तक रहते हैं और कहीं कम समय तक ।

जब श्री तीर्थंकर महाराज का जन्म होता है, तब उसी समय ' सौधर्म ' नाम। इन्द्र का आसन कम्पित होता है । उस समय उपयोग देकर अवधिज्ञान द्वारा इन्द्र जानता है कि—तीर्थंकर महाराज का जन्म हुआ है । तत्काल ही वह सिंहासन से उतर कर जिस दिशा में श्री तीर्थंकर देव का जन्म हुआ होता है उस ही दिशा में सात आठ कदम चलता है, फिर नमस्कार करके श्री भगवान की स्तुति करता है ।

श्री प्रभु का जन्मोत्सव करने के लिए जैसे सौधर्मेन्द्र सपरिवार आता है वैसे ही अनुक्रम से दूसरे इन्द्र भी प्रभु के जन्मोत्सव का लाभ लेनेके लिये आते हैं—जन्मोत्सव में आ कर फायदा उठाते हैं ।

वह सौधर्मेन्द्र प्रभु को मेरु के शिखर पर ले जाता है । वहाँ पांडुक बन में पांडुकशिला नामा शिला पर सिंहासन रचा हुआ है । सौधर्मेन्द्र प्रभु को गोद में लेकर उस में बैठाता है । उसके बाद शाश्वत और लौकिक तीर्थों के जल से और पुष्पादि के सुगंध मिश्रित जल से प्रभु का अभिषेक होता है । तत्पश्चात् अनेक प्रकार के भक्ति—मार्वा सहित प्रभु उनकी माता के पास पहुँचा दिये जाते हैं ।

वहाँ से चौसठों इन्द्र नदीश्वर द्वीप में—जो जन्तू-द्वीप से आठवाँ द्वीप है—जाकर, शाश्वत जिन मन्दिरों के अन्दर अठाई महोत्सव करते हैं । उस के पूर्ण हो जाने पर अपने आप को धन्य मानने हुए अपने २ स्थानों को चले जाते हैं ।

इस प्रभु भी प्रतिदिन द्वितीया के चद्रमा की मूर्ति बढते जाते हैं । उनकी आकृति—उनका स्वरूप—बहुत ही सुंदर होता है ।

कहा है कि—

द्विनराजमुखा गजराजगति—

रहगोष्ठ्युत्त सितदन्ततति ।

शितिकेशमरोऽम्बुनमञ्जुम्बर ,

सुरभिधस्तित प्रमयोछसित ॥ १ ॥

मतिमान् श्रुतिमान् प्रथितावधियुक् ,

पृथुपूर्वमवम्बरणो गतरह् ।

मति-कान्ति धृतिप्रभृतिस्वगुणै—

जगतोऽप्यधिरा जगतीतिलक ॥ २ ॥

भावार्थ—मिन का मुख चद्रमा के समान है, मिन की गति—चाल—गजराज के समान है, मिन के ओष्ठ सफ़ेद छाछ है, मिन की दाँत—धेणी सफ़ेद है, मिन का केशधनुष काठा है, मिन के हाथ कमल के समान कोमल है, मिन का श्वास सुगन्धित है, कान्ति ॥ जो देदीप्यमान हो रहे हैं, मतिज्ञान और श्रुतज्ञान के साथ मिन का अवधिज्ञान भी सुविस्तृत है, पूर्व मन्त्र की स्मृति भी मिन्हें बहुत ज्यादा होती है, मिन का शरीर रोग रहित है और मति, कान्ति और धीरज आदि गुण जिन म

समस्त ससार से ज्यादा है, ऐसे श्री प्रभु पृथ्वी के तिलक समान हैं ।

प्रभु जब यौवनावस्था में आते हैं, तब माता पिता उनका विवाह करने के लिए आग्रह करते हैं । उस समय अवधिज्ञान द्वारा प्रभु इस बात का विचार करते हैं कि उन के भोग्य-कर्म बाकी है या नहीं । यदि उन को ज्ञात होता है कि भोग्यकर्म बाकी है, तो वे यह सोच कर ब्याह कर लेते हैं कि अपने सिर पर जो कर्म देना रहा है, वह अवश्यमेव चुकना ही पड़ेगा । और यदि उन्हें मालूम होता है कि भोग्यकर्म बाकी नहीं है तो वे ब्याह नहीं करते हैं, जैसे कि नेमिनाथ, मछिनाथ आदिने ब्याह नहीं किया था । विवाहित तीर्थंकरों के सन्तति भी होती है ।

भोग्य-कर्म का जब अन्त होता है तब लोकान्तिक देव श्री प्रभु के पास आ कर प्रार्थना करते हैं कि—“ हे भगवन् ! कर्म रूपी कीचड़ में डूबे हुए ॥स ससार का उद्धार करो और तीर्थ की प्ररूपणा करो ” ।

यद्यपि प्रभु स्वयमेव अवधिज्ञान द्वारा दीक्षा के समय को जानते हैं, तथापि लोकान्तिक देवों का अनादि काल से ऐसा ही आचार चला आ रहा है इसलिए वे प्रभु से उक्त प्रार्थना करते हैं । उसी समय से प्रत्येक तीर्थंकर अपने मातापिता से

या अपन ज्येष्ठ भ्राता आदि से सम्मति लेकर वार्षिक दान देना प्रारम्भ करते हैं । एक पहर तक प्रभु याचकों को उन की इच्छानुसार दान देते हैं ।

उसके बाद व हमेशा एक करोड़ और आठ लाख सोना-महोरे दान में देते हैं । सब मिला कर एक वर्ष में नितनी सोनामहोरे प्रभु दान में देते हैं उनकी सख्या यह है—

षष्ठरेण हिरण्यस्य ददौ कोटीशतत्रयम् ।

अष्टाशीति च कोटीना लक्षाशीति च नामिभूः ॥

भावार्थ—भगवान एक बरस में ३८८ करोड़ और ८० लाख सोनामहोरे का दान देते हैं ।

अपना राज्य भी पुत्रादि को बाँट देते हैं, ताकि पीछे स कोई क्लेश उत्पन्न न हो । इस प्रकार समस्त प्रकार की मृच्छा त्याग कर, बड़े महोत्सव के साथ शिविका में—पालकी में—बैठ कर, शहर के बाहिर अशोकवृक्ष के नीचे जाकर शिविका में से उतरते हैं । वहाँ, जैसे मयूर अपने पीछों का त्याग करते हैं, उसी प्रकार भगवान अपने सारे आभूषण उतार कर, स्वयमेव पचमृष्टि लोच करते हैं । उस समय इन्द्र महाराज आ कर प्रभु को देवदुष्य (दिव्य पद्म) अर्पण करते हैं । उसी समय भगवान को चतुर्थ ज्ञान—मनःपर्यय ज्ञान—भी उत्पन्न होता है । तत्पश्चात् भगवान, सारे पाप—व्यापार का त्याग कर, अनगर—

पाधु—पट धार कर, अहाँ दीक्षा लेते है उस स्थान से विहार करके
आमानुग्राम विचरण करते है ।

विचरने हैं, परन्तु जब तक उन्हें केवलज्ञान नहीं होता
है, तब तक वे मौन रहने है, अर्थात् किसी को उपदेश नहीं
लेते है । क्योंकि सूक्ष्म, व्यवहित पदार्थ—और अतिदूरवर्ती
वस्तुओं का ज्ञान हुए बिना उपदेश देने से वचनों में परिवर्तन
हो जाने की—कही हुई बात में मिथ्याश मित्र ज्ञान की आशका
होती है । इसी लिए भगवान केवलज्ञान प्राप्त हुए बिना उपदेश
नहीं देते हैं ।

केवलज्ञान उत्पन्न हो जाने के बाद, चार निकाय के देव—
अथर्व, ज्योतिष्क, सुवनपति और वैमानिक देव—समवसरण की
रचना करते हैं । भगवान उस समवसरण में बैठकर, द्वादश
परिपट के सामने घर्मोपदेश देना प्रारम्भ करते हैं । उसी
घर्मोपदेश का नाम देशना है । पाठकों को उस देशना के स्वाट
का कुछ अनुभव आगे चलकर कराया जायगा ।

जब तक तीर्थंकरों को केवलज्ञान उत्पन्न नहीं होता है, तब
तक वे देव, मनुष्य और तीर्थंकर कृत् घोर उपसर्ग और परीसह
महते हैं । जैसे—

पत्तगे च सुरेदे च कौशिके पादमंमृशि ।

निर्विशेषमनस्काय श्रीवीरस्वामिने नम ॥

एक बार भक्तिपूर्वक इन्द्र महाराज न वीरप्रभु के भिन-
 चरणकपटों का स्पर्श किया था, उन्हीं चरणकपटों का स्पर्श,
 द्वेषवृद्धि से चडकौशिक सर्पन किया था । चडकौशिकन विचारा
 था कि—'अहो ! मेरे स्थान में यह कौन आकर खड़ा है ?
 मैं शीघ्र ही दश मारकर, तत्काल ही जमीन पर गिराऊँगा—
 यमराज के घर पहुँचाऊँगा ' ।

इस मौनि दोनों कौशिकोंने—एक कौशिक इन्द्र और दूसरा
 कौशिक सर्पने—मगवान का चरणस्पर्श किया था । और दोनों के
 भाव सर्वथा एक दूसरे के प्रतिकूल थे । एक का स्पर्श करना
 भक्ति पूर्वक था और दूसरे का द्वेष सहित । तो भी मगवान
 महावीर की दृष्टि तो दोनों के लिए समान ही रही । ऐम राग-
 द्वेष रहित परमात्मा को मरा नमस्कार होवे । अहा ! मगवान
 किनने कर्णानिधि थ ? फिर भी—

कृतापराधेऽपि जने कृपामन्यरत्नारयो ।

इषद्वाप्यार्द्रयोर्भद्र श्रीवीरजिननेत्रयो ॥

अर्थात्—मगमदवन एक रात के अदर श्रीवीर प्रभु पर
 अति कठोर बीस उपसर्ग किये थे । वे उपसर्ग ऐसे थे कि,
 यदि उनमें का एक भी उपसर्ग किसी दृढ़ शरीर वाले लौकिक
 पुरुष पर हुआ होता तो, क्षण मात्र ही में उस का शरीर नष्ट
 हो गया होता, मगर मगवान् ने समान पावों से ऐस बीस

उपसर्ग सहे । इतना नहीं, अपराध करनेवाले उस सगम नामा देव के ऊपर कृपा करने की लहर भगवान की आत्मा में उत्पन्न हुई थी । उन की आँखों में यह मोच कर जल भर आया था कि विचारा मेरे निमित्त से दुर्गति में ले जानेवाले कर्मों का बधन कर रहा है । प्रभु के जिन नेत्रों में करुणावश जल भर आया उन नेत्रों का कल्याण हो ।

इस प्रकार श्रीमद् हेमचन्द्राचार्य के समान धुरधर विद्वान् कलिकाटसर्वज्ञ आचार्य भी मुक्त कठ से प्रभु की स्तुति करते हैं ।

इस मौनि प्रत्येक तीर्थंकर उपमर्गों के समय समानभाव रखते थे । एक बार श्रीपार्श्वनाथ प्रभु तापस आश्रम के पीछे बह के नीचे स्थित होकर, ध्यान में आरुढ़ हुए थे । उस समय कमठनामा एक असुर १ भगवान पर अत्यन्त उपसर्ग किये थे । घरणेन्द्र-कुमार ने उस देवकृत उपमर्ग का निवारण कर, प्रभु के प्रति अपनी जो भक्ति थी, वह प्रकट की थी । मगर भगवान की मनोवृत्ति तो दोनों के ऊपर सशान ही रही थी ।

कमठे घरणेन्द्रे च त्वोचितं कर्म कुर्वति ।

प्रभुस्तुल्यमनोवृत्तिं पार्श्वनाथ श्रियेऽस्तु वः ॥

इम मौनि सत्य कवियों ने जिन की स्तुति की है, ऐसे श्री भगवान् हिंस्र कर्म के क्षयार्थ, द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव

से अप्रतिबद्ध हो अपन शत्रु और मित्र को समान दृष्टि से देखत हुए, भूमि पर विचरण करते हैं। विचरण इस प्रकार होता है—

प्रभु प्रथम तो ' निर्मम '—ममत्व—मेरापन का त्याग—हो कर विचरते हैं। दूसरे अकिंचन—द्रव्यादि परिग्रह रहित हो कर विचरण करते हैं। फिर कौमी के पात्र की भाँति स्नेहरहित हो कर विचरते हैं। यानि जिस भाँति कौसी क बर्तन पानी से नहीं खरडाने हे उसी भाँति भगवान् भी किसी पदार्थ से नहीं खरडाने हे—छिन्न नहीं होते हैं।

भगवान् जीव के समान अप्रतिहत गति वाले, गगन के समान निराधार, शास्त्र सलिल के समान—स्वच्छ हृदय वाले, कमल के समान निर्लेप, कलुष के समान गुप्तेन्द्रिय, सिंह के समान निर्भीक, भारड पक्षी के समान अप्रमादी, कुजर—हाथी के समान शौरीर्यवान्, वृषभ के समान बलवान्—यानि जिस भाँति वृषभ—बैल—भार वहन करने की—दोने की शक्ति रखता है, वैसे ही भगवान् भी स्वीकृत पंच महान्त का भार वहन करने की शक्ति रखते हैं। मेरु के समान अडिग, सागर के समान गभीर—जैसे समुद्र में कुछ भी गिरे परन्तु वह अपन स्वभाव को नहीं छोड़ता है, उसी भाँति प्रभु भी हर्ष—विषाद के कारण मिटने पर भी अविकृत स्वभाव वाला रहते हैं। फिर प्रभु चंद्र के समान शान्त

सूर्य के समान तेजस्वी, और स्वर्ण के समान स्वच्छ स्वभाव वाले होते हैं । स्वर्ण जैसे, ताप, ताड़ना आदि कष्ट सह कर भी अपने स्वभाव को नहीं छोड़ता है, वैसे ही भगवान् कष्ट परंपरा प्राप्त होने पर भी अपने स्वभाव का परित्याग नहीं करते हैं । वसुधारा की भाँति सर्वसह—यत्र कुछ सहन करने वाले, आदि अनेक विशेषण विशिष्ट श्री भगवान्, तपस्यादि करते हुए छद्मस्य—अवस्था को बिनाते हैं । भगवान् जो तपस्या करते हैं वह सब ' निर्मल '—चउविहार होती है ।

उदाहरणार्थ—श्री महावीर भगवान् न बाग्ह बरस से भी कुछ ज्यादा समय तक घोर तपस्या की थी । उन में केवल ३४९ पारणे उन्होंने न किये थे । इसी प्रकार उक्त समय में निद्रा भी मत्र मिलाकर कवल एक रात्रि प्रमाण ही ली थी । भगवान् ने सब निम्न लिखित तपस्याएँ की थी ।

१ उ मासी—छ महीन की, १ पाँच दिवस न्यून छ मासी—पाँच महीने और पचीस दिन की, ९ चौमासी—चार महीन की, २ त्रिमासी—तीन महीने की, २ ढाई मासी—ढाई महीन की, ६ द्विमासी—दो महीने की, २ डेढ मासी—डेढ महीन की, १२ मासतपण—एक एक महीने की, ७२ पन्द्रह उपवास की, २ दिन मद्र प्रतिमा, ४ दिन महाभद्र प्रतिमा, १० दिन सर्वतोभद्र प्रतिमा, २२९ उठ—दो दो दिन के उपवास की, १२ अठम—तीन तीन दिन के उपवास की ।

मनुष्य का जन्म होना, चार हाथवाला पुरुष और दश शिरवाला मनुष्य आदि बातें ऐसी हैं कि, जिन का अनुभव क साध विचार किया जाय तो अवर्तित मालूम होती हैं । इस प्रकार की एक भी बात तीर्थंकर महाराज न प्ररूपित नहीं की है । भगवान् कवल जगत—जीवों के हित के लिए और अपनी भाषा वर्णना के पुद्गलों का नाश करने के लिए आलान भाव से देशना देते हैं । उन देशना का स्वरूप कुछ यहाँ बताया जाता है ।

देशना का स्वरूप ।

“ हे भव्य जीवो ! इस ससार के क्लेशों से यदि तुम घबरा गये हो, जन्म, जरा और मृत्यु का दुःख से तुम्हारा मन यदि उद्विग्न हो गया हो, और इस ससार रूपी वन को छोड़ कर, मुक्ति मंदिर में जाने की तुम्हारी यदि आन्तरिक इच्छा हो, तो विषय रूपी विषमृष्ट का नीचे एक क्षण बार के लिए भी विध्राम न करना ॥ ”

विदेश ज्ञान वाले तत्त्व—अनुभवहीन युवक को जैसे एक हित की बात कही जाय कि—“ तु अशुभ स्थान में मत जाना और यदि भूल से चला ही जाय तो सावधान रहना ” । इसी

प्रकार से कल्याण की इच्छा रखने वाले पुरुषों को ज्ञानियों न पूर्वाक्त हितशिक्षा दी है, लाभ की बात कही है ।

विषयदासना रूपी विषवृक्ष की शक्ति बहुत प्रबल है । विषय की वह छाया तीनों लोक की सीमा पर्यन्त फैली हुई है । उस छाया के प्रताप से, सद्भाग्य से ही कोई पुरुष बच सकता है । उस ने नामधारी त्यागियों को भी भोगी बना दिया है, और भोगियों को तो सर्वथा नष्ट भ्रष्ट ही कर डाला है । विशेष क्या कहें ? उसने देव, दानव, हरि, ब्रह्मा आदि देवों के पास से भी दासों का सा आचरण कराया है । विषय रूपी विषवृक्ष की इस छाया में से, सर्वथा अलग रहने के लिए, परपरा से महा-पुरुष हितोपदेश देते आये हैं । जो लोग महापुरुषों के बचनों पर विश्वास न कर, स्वच्छिन्नी बन जाते हैं और मन कद्विषय विचारश्रेणी में गुप्त कर, पूर्वाक्त विषय रूपी विषवृक्ष की छाया तन्त्रे विश्राम लेने के लिए आकर्षित हो जाते हैं, व क्षण-वार ही में अपनी आत्मिक सत्ता को खो बैठते हैं, मोह मदिराका पान कर मूर्च्छित हो जाते हैं, उनका कृत्याकृत्य सन्ध्या विवक नष्ट हो जाता है, और व मन र्भ आता है वैसे ही बोलन अथवा करन लग जाते हैं ।

वास्तव में देखा जाय तो विषय, विष-जहर-से भी ज्यादा खलवान है । क्योंकि विष तो इस भव में मृत्यु का देनेवाला होता है, परन्तु विषय-विष तो कई भदों तक मरण के अनिष्ट

फल देता है । चौरासी लाख जीवयोनियों में—जीवों क भिन्न
२ उत्पत्ति स्थानों में—अनादिकाल से भ्रमण करानवाली भी
वस्तुतः यह विषयवासना ही है ।

इस बात को सब दर्शनो घर्मा वाले स्वीकार करत हैं कि—
समार में मनुष्ययोनिपर्याय सर्वोत्तम है । कारण यह है कि,
मनुष्यपर्याय क सिवा अन्य किसी पर्याय से मुक्ति नहीं मि-
लती है । हाँ, कई ऐसी भी योनियाँ हैं जिन से देवगति मिठ
सकती है । विषय सवन की इच्छा सामान्यतया सब योनियों क
जीवों को होती है । कई योनियाँ ऐसी हैं जिन में पूरी तरह से
विषय भोगन होता है और कई ऐसी हैं जिन में केवल मात्र ही
हाती है । मगर विषय होता जरूर है, इमरा अभाव किसी
भी योनि में नहीं होता । तो भी मनुष्ययोनि में एक बात की
विशेषता है । वह यह है कि यदि मनुष्य को तत्त्वज्ञान हो
जाता है, तो वह विषय वासना से रहित हो सकता है । और
इसी हेतु से मनुष्ययोनि सर्वात्कृष्ट बताई गई है । अन्यथा
विषय सवन तो मनुष्ययोनि में भी अनादि काल से चला ही
आ रहा है । और इसी कारण से परमपूज्य वाचकमुख्य
श्रीरामानुजातिजी महाराज कहते हैं कि —

“ मन्त्रकोटिभिरसुलभ मानुष्यक प्राप्य क प्रमादो म ” ।

न च गतपायुर्भूय प्रत्येत्यपि देवराजस्य ” ॥

अर्थ—करोड़ों जन्मों से भी अत्यन्त दुर्लभ मनुष्यजन्म

को पाकर मुझे यह क्या प्रमाद हो रहा है ? क्योंकि देवराज-इन्द्र को भी गया हुआ आयुष्य फिर मे मिलनेवाला नहीं है ।

तात्पर्य यह है कि, व्यावहारिक पक्ष में समर्थ ऐसे इन्द्रादि देव भी जब मृत्यु की शरण में चने जाते हैं तब फिर अपने समान पामरों की तो गति ही क्या है ? प्रमाद, मत्त जीवों का पक्का शत्रु है । यह मत्त जीवों को उठा उठाकर समार समुद्र में फेंक देता है । ऊपर के श्लोक में ' कः प्रमादो मे ' कहा गया है । इस ' प्रमाद ' शब्द स पाँचों प्रकार क प्रमादों का ग्रहण हो सकता है, परन्तु उन पाँच में भी मुख्य तो विषय ही है । बाकी क मद्य, कषाय, निद्रा और विरुथा जो हैं, व तो उस क कार्य रूप हैं । क्योंकि विषयो पुरुष व्यसनी होते हैं । क्रोध, मान, माया और लोभ ये चारों कषाय भी विषय क निमित्त स ही होते हैं । राग, द्वेष तो उनके सहचारी ही हैं । निद्रा अश्रमिचरित रीत्या विषयी मनुष्य को सेवा करती है । और विरुथा तो विषयी मनुष्य क स्तिर पर विधिलिपि के समान लिखी हुई ही होती है । श्रीकोट्याचार्यजी सूत्रकृताग की टीका में लिखते हैं —

निर्वाणादिमुखप्रदे नामव जैनन्द्रधर्मान्विते,

लब्धे स्वरूपमचारुकामजमुख नो सेवितु युज्यते ।

वैदूर्यादिमहोपग्रीवनिचिते प्राप्तेऽपि रत्नाम्बरे,

लातु स्वल्पमदीप्तिकाचशङ्कल किं चोचित साम्प्रतम् ? ॥

भावार्थ—श्री जिनन्द्र के धर्म से युक्त, निर्वाण और स्वर्गादि सुख को देनेवाले मनुष्य जन्म को पाकर, भ्रमनोद्भूत और पापों विषय के सुख का संवन करना कदापि उचित नहीं है । वैदूर्यादि रत्नों के समूह से भरे हुए रत्नाकर की प्राप्ति हो जान पर, थोड़ी कान्ति-शोभावाले काच के टुकड़े को ग्रहण करना क्या उचित है ? कदापि नहीं ।

हे मध्य प्राणिओ ! थोड़े के लिए विशय खोना उचित नहीं है । निगोद में से चन्ते हुए बहुत कठिनाई से मनुष्य-जन्म की प्राप्ति हो गई है । अब तो विषयवासना को छोड़ना ही बाकी रहा है । यदि तुम क्रूर पाप की खानि विषय की सगति नहीं छोड़ दोगे तो कल्याण तुम्हारे से सैकड़ों कोस दूर भागता रहेगा । इस बात को दृढ़ता के साथ तुम अपने हृदय में जमा रखना ।

मध्य जन्म की दुर्लभता निखाने के लिए शास्त्रकारों ने दम दृष्टांत दिये हैं । उनका आगे उल्लेख किया जा-यगा । यहाँ अब यह बताया जाता है कि ससार में कौन कौन से पदार्थ उत्तरोत्तर दुर्लभ हैं । यानि कौनसा पदार्थ

कठिनता से और कौनसा उममे भी विशेष कठिनतासे प्राप्त होता है । कहा है कि—

भूतेषु जङ्गमत्व तस्मिन् पञ्चेन्द्रियत्वमुत्कृष्टम् ।

तस्मादपि मानुष्य मानुष्येऽप्यार्यदशश्च ॥ १ ॥

देशे कुल प्रधान कुले प्रधान च जातिरुत्कृष्टा ।

जातौ रूप-समृद्धौ रूपे च बल विशिष्टतमम् ॥ २ ॥

भवति बले चायुष्क प्रकृष्टमायुष्वतोऽपि विज्ञानम् ।

विज्ञाने सम्यक्त्व सम्यक्त्व शीलसंप्राप्ति ॥ ३ ॥

एतत्पूर्वध्याय समाप्तो मोक्षसाधनोपाय ।

तत्र च बहु संप्राप्त भवद्भिरल्प च संप्राप्यम् ॥ ४ ॥

तत्कृस्तोद्यममधुना मदुक्तमार्गे समाधिमाधाय ।

त्यक्त्वा सगमनार्थं कार्यं सद्भि सदा श्रेय ॥ ५ ॥

भावार्थ—एकेन्द्रिय स्थावर से अस होना दुर्लभ है । अस जीवोंमें पञ्चेन्द्रिय होना उत्कृष्ट है । पञ्चेन्द्रिय में भी मानुष्य भव पाना कठिन है । मानुष्य मत्र में भी आर्यदश, आर्यदेश में भी प्रधानकुल, प्रधानकुल में भी उत्कृष्ट जाति, उत्कृष्ट जाति में भी रूप और समृद्धि, रूप और समृद्धि में भी विशिष्टतम—उत्कृष्ट प्रकार का—बल, उत्कृष्ट प्रकार के बल में भी दीर्घ आयुष्य, और दीर्घ आयुष्य में भी विज्ञान की प्राप्ति बहुत पुण्य के उदय से होती है । इसी प्रकार विज्ञान प्राप्त होने पर

भी सम्यक्त्व मिलना दुर्लभ है, और सम्यक्त्व मिलने पर भी सदाचार की प्राप्ति होना अतीव दुर्लभ है। इस भाँति सत्सेव में उत्तरोत्तर मोक्ष के साधन बताये हैं। हे भग्यो ! तुम्हें बहुत कुछ मिल चुका है। अब थोड़ा ही मिलना अवशेष रहा है। इसलिए मेरे बताये हुए मार्ग में ज्ञान, दर्शन, चारित्र और तप खरी समाधि को स्वीकार करो, इन्हींमें रत होने का उद्यम करो। सत्पुरुषों के लिए अनाद्य—अनुचित—मगति को छोड़ कर निज श्रेय का अपन करवाण का साधन करना ही अच्छा है। उनके विषय कथा-यादि दुर्गुणों में कभी भी नहीं गिरना चाहिए।

बहुत बड़ी पुण्यराशि के कारण मनुष्य जन्म रूपी कल्पवृक्ष प्राप्त हुआ है। मत्स्य, सन्तोष, परोपकार, इन्द्रियमय, दान, शील, तप, भाव, समभाव, विवक और विनयादि गुण मनुष्य-जन्म रूपी कल्पवृक्ष के पुष्प हैं। इन की रक्षा करो। इन से स्वर्ग, मोक्षादि उत्तम फलों की प्राप्ति होगी।

ससार में आखों ही नहीं बल्के करोड़ों पदार्थ कर्मबन्धन के हेतु रूप हैं। मगर जल, जमीन और जोर, खानी द्रव्य, भूमि और खी ये तीन मुख्यतया क्लेश के धार हैं। इस बात को छोटे बड़ सब अच्छी तरह जानते हैं। इन तीन चीजों में से भी खी क्लेश का सब से विशेष बलवान कारण है। क्योंकि मनुष्य को जब खी मिलती है, तब उसे जमीन की भी—घाट्टार की भी

तलाश करनी पड़ती है। स्त्री और जमीन दोनों एक साथ मिल जाते हैं तब मनुष्य को जरूरी की, पैसे की आवश्यकता होती है।

जब द्रव्य नीतिपूर्वक उपार्जन करने पर भी उस में अठारह पापस्थानक की प्राप्ति की सम्भावना रहती है। तब जो मनुष्य अपनी नीति पूर्वक पैसा-धन इकट्ठा करता है, वह कितने बड़ पापकर्मा में बँधना होगा, पाठक इस का स्वयं विचार करें।

इस कथन में कुछ अत्युक्ति नहीं है कि जो पुरुष, स्त्री के संग से मुक्त है वह सब पापों से मुक्त है। यह समझना भी सर्वथा सत्य है कि जो पुरुष स्त्रीसंग में फँसा हुआ है उसने अपना सर्वस्व खो दिया है। एक विद्वानने बहुत ठीक कहा है कि—

समार ! तव निस्तारपटवी न ढवीयसी ।

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि र ! मदिरक्षणाः ॥

भावार्थ—हे समार ! यदि तेरे बीच में वनितारूपी दुस्तर नदी न पटी होती तो तुझ को तैरने में कुछ भी कठिनाता नहीं थी।

दुष्ट कर्म रूपी महागंगा ने जीवों को समार रूपी महा जगल में फँसाने के लिए कामिनी रूपी जाल बिछा रखी है, कि जिस में जान और अजान दोनों फँस जाते हैं। कहा है—

हय ! विहिणा ससारे महिलारूवेण मडिज्ज पास ।

वज्झन्ति जाणमाणा अयाणमाणा वि वज्झन्ति ॥

यदि मुझ से कोई पूछे कि—जगत में शूरीर कौन है ? तो मैं यही उत्तर दूँगा कि—स्त्रीचरित्र स जो खदित नहीं होता है, वही शूरीर है ।

ह मध्यो ! स्त्री का चरित्र अति गहन है । हम शास्त्रीय कथाओं स जानत हैं कि जो महापुरुष जगत क आधार रूप समझे जात थे, वस्त्रीचरित्र की कँस में कँस कर छोकलज्जा को छोड़ बैठ थे और दुःख क पात्र बन थे । आजकल भी हम ऐसे कई उदाहरण देखते हैं ।

एक बार राना मुज भिक्षा माँगन के लिए गया था । उस समय एक स्त्री ने मटक—रोटी के दो टुकड़े किये । उनमें स घृत के बिन्दु नीचे टपकन छगे । यह देखकर मुमराजा के मन में कल्पना उठी—

रे ! रे ! मटक ! मा रोदीर्यदह खण्डितोऽनया ।

राम रावण—मुझाया स्त्रीभि के के न खण्डिता ॥

मावार्थ—हे मटक ! तुझ को इस स्त्री न खदित किया इसलिए मत रो । स्त्री न तुझ को ही खदित नहीं किया है । राम, रावण और मुझ आदि भी—यानी सारे समार के पुरुष भी स्त्रियों स खदित हो चुक हैं ।

यही पुनराजा एकवार कूए के किनारे पर जाकर खड़ा था, उसी समय कुठ म्रियाँ पानी भरने क ठिये आई । उन्होंने पानी निकाल न के लिए रेंट को फिटाया । रेंट ऊँ ऊँ शब्द करने लगा । उस को देखकर मुन बोला —

रे ! रे ! यत्रक ! मा रोटी क क न भ्रमयन्त्यमू ।

कटाक्षक्षेपमात्रेण कराकृष्टस्य का कया ? ॥

भावार्थ—हे यत्र ! हे रेंट ! मत रो । स्त्रियों ने अपनी भ्रूमगी स किम को नहीं ममाया है ? जब इन की भ्रूमगी ही इतनी जबरदस्त है तब इन के हाथों की तो बात ही क्या है ? ये तुझे दोनों हाथा से पकड़ कर फिटा रही हैं । इसमें तेरी शक्तिहीनता नहीं है ।

इम विषय का अब विशय विस्तार न कर, मय्य पुरुषों को इतनी ही सटाह देंगे कि हे मय्य पुरुषो ! यथासाध्य विषय वासना को छोड़न का प्रयत्न करो । इस उत्तम मनुष्य देह को पाया है तो इसको सार्थक बने । शास्त्र सुनो, शुद्ध श्रद्धा रम्बो, देव गुरु की सेवा करो, अपनी शक्ति क अनुसार नियम ग्रहण करो और उन्हें पाओ, आगे बढ़ो और विषयरूपी विष-धृस की डायी से हमेशा बचते रहो । ' ११

जिस समय श्रीऋषभदेव प्रभु अष्टाषट पर्वत पर समोसरे थे उस समय उनके पाम उनके अठानवे पुत्र

गये थे । व मरत रामा की आज्ञा से चिड़ कोष दावानल से जल, मान मुमग से डम हुब, मायाजाल में कैम और मोह महा मल्ल से पराजिन होकर, गये थे । मगर जैसे ही उन्होंने भगवान के दर्शन किये, उनके सारे ऊँक विशेषण नष्ट हो गये । वे शान्त हो, हायमोह, मानमोह, बिनय से नम्र बन, बदना करके नीचे बैठ गये । भगवान न कवचज्ञान से सब कुछ जान कर, एक अगारक का उन को दृष्टान्त दिया । उस दृष्टान्त का सार यह है—“एक अगारदाहक—कोयला बनानेवाला अपने पीने जितना पानी लेकर वन में, जहाँ कोयला बनान की मढ़ी थी—गया । मगर गरमी का जोर था इसलिए उसने भावश्यकता से विशेष पानी पी लिया और पानी खतम हो दिया । व्यास ने उसे बहुत सताया । इसलिए वह अपने घर की ओर खाना हुआ । ताप था, व्यास थी, इस से विशेष घबरा कर, मार्ग में एक छायादार वृक्ष के नीचे बैठ गया । थोड़ी ही दूर में उसको नींद आ गई । उसे स्वप्न आया । स्वप्न में वह, व्यास था इसलिए, पानी पीने के लिए चला । नदी, सरोवर, बूँद आदि का सारा पानी पी गया, मगर उसकी व्यास नहीं बुझी । फिर उसने एक वन में एक ऊँटन कुआँ देखा । वह उस पर गया । घास की पूली के द्वारा उस में से पानी निकालने लगा । और घास में थोड़े अन्विन्दु लग कर भात थे उन्हें पीने लगा । ”

हे महानुभावो ! नदियों और सरोवरों का पानी पी ढाठा तो भी जिसकी प्यास नहीं बुझी उसकी प्यास क्या तृण के अग्र भाग से टपकने वाली बूंदों को पी कर बुझ सकती है ? कदापि नहीं । इसी भाँति इस जीव ने अनादि काल से ससार-चक्र में ममत हुए, सुरों और असुरों के बहुत से भोग भोगे हैं तो भी इसको तृप्ति नहीं हुई तो अब इस मनुष्य भव के भोग भोग लेने ही से क्या यह तृप्त हो जायगा ? १

यह सुन कर अठानव पुत्रों में जो सब से बड़ा पुत्र था वह बोला:—“ हे प्रभो ! आप की बात सत्य है । आपने अपने हाथों से जो राज्यलक्ष्मी दी है उसी से हम सतृप्त हैं । हम अधिक की इच्छा नहीं करते हैं । तो भी एक बात है । भरत बार बार हमारे पास दूत भेजता है और हमारा अपमान करता है । इस से हमारे हृदय में कषाय वृत्तियाँ उत्पन्न हुई हैं । हमने सब ने भरत के साथ युद्ध करना निश्चित किया है, आप की आज्ञा चाहते हैं ।

अपन पुत्रों के ऐसे वचन सुन कर, वरुणासागर प्रभु ने इस प्रकार देशना देना प्रारम्भ किया:—

प्रभु की देशना ।

दुष्प्राप प्राप्य मानुष्य सौम्याः ! सर्वान्सुदरम् ।
धर्मे सर्वात्मना यत्नः कार्यः स्वात्मसुखार्थिभिः ॥

भावार्थ—हे मौम्य पुरुषो ! कष्ट से वान योग्य और सर्वांग सुंदर मनुष्य पर्वीय को प्राप्त कर, स्वात्मसुख की इच्छा रखने वाले पुरुषों को चाहिए कि वे सर्व प्रकार से धर्म की आराधना करने का प्रयत्न करें ।

मनुष्य जन्म मिच्छन पर यह कार्य करना चाहिए ।

दुष्कर्मबन्धनोपाया अन्तराया सुखश्रियाम् ।

तपसामामया हेयाः कपायाः प्रथम बुधै ॥

भावार्थ—दुष्ट कर्म बंधन के हेतु, सुखरूपी छद्म-मी में अन्तराय और तपस्याओं के अंदर रोग के समान कपायों का पड़ित पुरुषों को सबसे पहिले त्याग करना चाहिए ।

और भी कहा है—

सकपायो नर सत्सु गुणवानपि नार्थ्यते ।

यतो न विषयपृक्त परमात्ममपीष्यते ॥ १ ॥

यथा प्रमथन्निनोऽरण्य दवाग्निर्दहति द्रुतम् ।

कपायवशगो जन्तुस्तथा जन्मार्जित तपः ॥ २ ॥

धर्मश्चित्ते दुराधेयः कपायकक्षुपात्मनाम् ।

रद्धो यथा कुसुमस्य नीलीवासितवाससि ॥ ३ ॥

यथाऽत्यज स्मृशन् स्वर्णवारिणाऽपि न शुध्यति ।

सकपायमनया जन्तुस्तपसाऽपि न शुद्धमाव ॥ ४ ॥

भावार्थ—कोई मनुष्य सत्पुरुषों के अदर गुणवान गिना जाता हो परन्तु यदि कषायवाला हो, तो वह इच्छन्न योग्य नहीं है, जैसे कि दूधपाक भी यदि विषमिष्टि है तो वह त्याज्य होता है ॥ १ ॥

जैसे प्रज्वलित टावानल तत्काल ही वन के वृक्षों को जला कर, राख कर देता है, वैसे ही क्रोध, मान, माया और लोभ इन चार कषायों के वश में जो जीव हो जाता है वह भी अपने जन्म मर के इकट्ठे किये हुए तप को नष्ट कर देता है ॥ २ ॥

जैसे नील वाला कपड़े में कसूबे का रंग नहीं चढ़ता है, उसी तरह कषायोंद्वारा जिस मनुष्य की आत्मा कष्टपिण हो जाती है, उसके अन्तःकरण में धर्म बड़ी कठिनता से स्थित रह सकता है ॥ ३ ॥

चाटाल से स्पर्श करनेवाला, मनुष्य जैसे स्वर्ण के—मोने के पानी से भी शुद्ध नहीं होता है वैसे ही कषाययुक्त जीव तप करन से भी शुद्ध नहीं होता है ॥ ४ ॥

इस प्रकार सामान्यतः कषायों का स्वरूप बताया गया । अब क्रोध, मान, माया और लोभ के स्वरूप का वर्णन किया जायगा ।

क्रोध का स्वरूप ।

हरत्येकदिनेनैव तेज पाण्मासिकं च ।

क्रोधं पुनः क्षणेनाऽपि पूर्वोद्ध्वाऽर्जितं तपः ॥

मावार्थ—एक दिन का ज्वर छ महीन क तन को हर लेता है, परन्तु क्रोध—एक क्षण का क्रोध भी—पूर्व कोटि वर्षों में उपार्जन किये हुए तप को नष्ट कर देता है ।

मन्निपातज्वरेणेव क्रोधेन व्याकुलो नर ।

कृत्याकृत्यविवके हा । विद्वानपि जडीभवत ॥

मावार्थ—क्रोधगाला मनुष्य—वह विद्वान हो तो भी—मन्निपातज्वर वाले मनुष्य की भाँति व्याकुल—पागलसा—हो जाता है और खेद है कि, वह कृत्य, अकृत्य क विवक को ग़ोकर, जड़ के समान बन जाता है ।

इसी बात का हम विशेष रूप से स्पष्टीकरण करेंगे । ज्वर आनसे शरीर क सारे अवयव शिथिल हो जात हैं । वही ज्वर जब मन्निपात का रूप धारण कर लेता है तब मनुष्य अनक प्रकार की चेष्टाएँ करने लग जाता है, न जाने क्या क्या करने लग जाता है । लोग उसके जीवन की आशंका करने लग जाते हैं । इसी भाँति क्रोधाभिभूत क्रोध क वश में पड़े हुए—मनुष्य के अवयव भी शिथिल हो जात हैं । उसकी वचनवर्णा अव्यवस्थित होजाती है—वह कुछ का कुछ बोलन लग जाता है । उसके शरीर की स्थिति विडम्बण होजाती है । उस समय लोगों को उसक धर्म रूपी जीवन की आशंका हो जाती है । कहा है कि—

तशोभिर्मृशमुत्कृष्टैरावर्जितसुरौ मुनी ।

करट-घरटौ कोपात् प्रयातौ नरकावनीम् ॥

भावार्थ—बहुत तप करके जिन्होंने देवताओं को वशमें किया था, वेही करट और घरट नामा मुनि कोप करके नरक में गये ।

सोचने की बात है कि, जब कोप, मुनियों के तप सयमादि धर्मकार्यों को भी नष्ट करके उन्हें नरक में ले जाता है तब दूसरे श्रद्धालुओं की तो बात ही क्या है ?

इसी बात को ग्राह्य करने के लिए और भी कहा है कि—

जीवोपतापक क्रोध, क्रोधो वैरस्य कारणम् ।

दुर्गतेर्जतनी क्रोध, क्रोध शममुस्वार्गला ॥ १ ॥

उत्पद्यमान प्रथम दहत्येव स्वमाश्रयम् ।

क्रोध कृशातुवत् पश्चादन्यदहति वा नवा ॥ २ ॥

अर्जित पूर्वकोट्या यद्वैराग्यमिच्छया ।

तपस्तत् तत्सणादेव दहति क्रोधपाशक ॥ ३ ॥

शमरूप पथ प्राज्यपुण्यसम्भारसञ्चिनम् ।

अमर्षविषसपर्कादसेव्य तरक्षणाद् भवेत् ॥ ४ ॥

चारित्र्यचित्ररचना विचित्रगुणधारिणीम् ।

समुत्सर्पन् क्रोधधूमो ज्वापली कुस्तेतराम् ॥ ५ ॥

१—क्रोध भीषों को सताप—दुःख देने वाला है, क्रोध वैर का कारण है, क्रोध दुर्गति का मार्ग है, और शान्ति रूपी सुख के कपाट बंद करने के लिए अर्गला भी क्रोध ही है ।

२—अग्नि की भाँति क्रोध भी उत्पन्न होकर पहिले अपने ही को भस्म करता है । पश्चात् दूसरों को जलाव भी और न भी जलाव । (अभिप्राय यह है कि, अग्नि की भाँति क्रोध से भी सदैव मध्य पुरुषों को बचत रहना चाहिए ।)

३—आठ वर्ष कम पूर्व कोटि वर्षों द्वारा जो तप सचय किया जाता है उसी तप को क्रोध रूपी अग्नि सण बार में जला कर भस्म कर देती है ।

४—बहुत बड़े पुण्य के समूह से संचित किये हुए शान्ति रूपी दुग्ध में, जब क्रोध रूपी विष का मिश्रण हो जाता है, तब वह दुग्ध भी पीन योग्य नहीं रहता है । (अर्थात्—क्रोध के उत्पन्न होने से मनुष्य की शान्ति नष्ट हो जाती है ।)

५—बन्ता हुआ क्रोध रूपी घूँसाँ विचित्र गुण धारी चारित्र्य रूपी चित्र को अत्यंत कालिमा पूर्ण बना देता है (मनुष्य का जीवन यह घर है । उच्च चारित्र्य सुंदर चित्र है । यह चित्र घर में टँगा हुआ है । घर में, शरीर में, क्रोध रूपी आग जल कर

उसमें से धूँआ उठता है, उमी स चाग्रि-चित्र दूषित हो जाता है—काठा हो जाना है।)

ऐम दुष्ट क्रोध को नष्ट करने क लिए प्रयत्न करना चाहिए।

यो वैराग्यशमीपत्रपुटे शमामोऽग्निः ।

शाकपत्रपुटामेन क्रोधेनोत्सृज्यते स किम् ? ॥

भावार्थ—वैराग्य रूपी शमीवृक्ष के पत्तों के दोनों द्वारा जो शान्ति रूपी रस एकत्रित किया गया है उस को तथा शाक के पत्तों के दोनों समान क्रोध से त्याग कर डेना चाहिए ? कदापि नहीं ।

शमीपत्र बहुत ही छोटे छोटे होते हैं । इसलिए उनमें उन हुए दोनों भी छोटे होते हैं और इसीलिए उनमें रस भी बहुत ही कम ठहरता है । अतः उनमें द्वारा रस जमा करने में बहुत देर लगती है । इसी प्रकार वैराग्य के द्वारा शान्त रस को एकत्रित करने में भी बहुत देर लगती है ।

शाकपत्र बड़े बड़े होते हैं । इस से दोनों बड़े बनने हैं और उन में बहुत ज्यादा रस जमा ना सकता है । ऐसे बड़े बड़े दोनों से छोटे छोटे दोनों द्वारा इम्हा किया हुआ रस बहुत ही जल्द खाओ किया जा सकता है । इसी मति वैराग्य के द्वारा एकत्रित किया हुआ शान्ति रूपी रस को क्रोध के द्वारा बहुत जल्द नष्ट हो जाता है । अतः बड़ी उठिर्नता से जो चीज एकत्रित की

गई हो उस को सरलता से नष्ट कर देना बुद्धिमत्ता नहीं है । और इसीलिए क्रोध करना बहुत ज्यादा हानि करनेवाला बताया गया है । फिर भी कहा है —

प्रवर्धमान क्रोधोऽयं किमकार्यं करोति न ? ।

भाविनी द्वारिका द्वैपायनक्रोधानले समित् ॥

भावार्थ—बन्ता हुआ क्रोध कौन सा अकार्य नहीं करता है ? अर्थात् सब कुछ करता है । द्वैपायन की क्रोधाग्नि में द्वारिका नगरी काष्ठ रूपी होगी—काष्ठ की भोंति भस्म हो जायगी ।

(इस श्लोक में ‘ भाविनी ’ शब्द से भाविष्य काल का प्रयोग किया गया है । इस का कारण यह है कि—द्वैपायन ऋषि क द्वारा द्वारिका पुरी नमिनाथ भगवान के समय में भस्म हुई थी, और देशना श्री आदीश्वर भगवान ने—ऋषभदेव भगवान न दी थी । जो नमिनाथ भगवान के बहुत पहिले हो चुके हैं । इसी लिए भविष्य काल का प्रयोग किया गया है ।)

उक्त श्लोक में वर्णित द्वैपायन ऋषिकी घटना इस तरह हुई थी कि—“ यादवों ने निष्कारण द्वैपायन ऋषि को सता कर उन के क्रोध को जगा दिया । इस से—क्रोधाघ हो कर—उन्होंने नियाणा किया कि—यदि मेरे तप का कुछ फल हो तो मैं अगले भव में इस नगर को जलाने वाला होऊँ । ऋषि जा कर, तप के प्रभाव से अग्निकुमार नामा देव हुए । फिर उन्होंने ने ऋषि

वाले मव में जो नियाणा-नियम-किया था-उम को पूरा किया; उन्होंने ने द्वारका को जला दिया ।

साराश इस उदाहरण के देने का यह है कि-द्वैषायन क समान ऋषि ने भी जब क्रोध कर के अपने तप का फल हार दिया और मसार भ्रमण को बढा लिया तब सामान्य मनुष्यों की तो बात ही क्या है ? इस लिये बुद्धिमान मनुष्यों को सदैव क्रोध से डरते रहना चाहिए । यदि कोई मनुष्य यह समझता हो कि, क्रोध किये बिना काम नहीं चल सकता है तो उन की यह समझ भूल भरी है । रुहा है कि—

क्रुध्यन् कार्यसिद्धिर्या न सा क्रोधनिबन्धना ।

जन्मान्तरार्जितोर्जस्विकर्मण खलु तत्फलम् ॥

भावार्थ—क्रोध करने वाले का कार्य सिद्ध हो जाता है, तो यह नहीं समझना चाहिए कि उस की कार्य-सिद्धि का कारण क्रोध है । बल्के यह समझना चाहिए कि, उस ने जन्मान्तर में अतिशय माहात्म्य वाला कर्म किया है उसी का यह फल है ।

स्वस्य लोकद्वयोच्छ्रित्यै, नाशाय स्व-परार्ययो ।

धिगहो ! दधति क्रोध शरीरेषु शरीरिण ॥

भावार्थ—अहो ! ऐसे प्राणियों को धिक्कार है कि जो;

अपना इम भव का और परभव का उच्छेद करने के लिए और अपना व पराये का हित नाश करने के लिए क्रोध करते हैं ।

सोचने की बात है कि दुनिया भ्रम कौन ऐसा मूर्ख होगा ? जो सर्वथा दुःख देने वाली और मथक परित्याग देने वाली चीज को अपने पास रखेगा ? । खेद तो इस बात का है कि—योग जानत हुए भी जब के समान हो कर—क्रोध का त्याग नहीं करते हैं । अहो ! वास्तव में दग्ग जाय तो क्रोध मार अन्यों का मूठ है ।

क्रोधाघा पश्य निष्पत्ति पितर मातर गुरुम् ।

सुहृ सोदर दारानात्मानमपि निघृणा ॥

भावार्थ—देखो ! क्रोधान्ध मनुष्य पिता, माता, गुरु, मित्र, भाई और स्त्री को भी मार देता है । इतना ही नहीं वह अपनी आत्मा को भी मार डालता है ।

मनुष्य जब क्रोध के वश हो जाता है, तब उसको विवेक ज्ञान विकृत नहीं रहता है । वह परमोपकारी अपने माता पिता को भी मारने का प्रयत्न करता है और कई बार तो उन्हें वह मार भी डालता है । कई बार ऐसे मनुष्य आत्मघात भी कर लेते हैं । मगर मनुष्य के हृदय से जब क्रोध चला जाता है । तब उसको पश्चात्ताप हान लगता है । आत्मघात करनेवाला भी अपने आप को मारने की क्रिया तो कर लेता है,

रन्तु जब उसको प्राणान्त समय की वेदना होती है, वदना से वह उस को कुछ होश आता है, तब वह सोचने लगता है कि— यदि मैं यह अकार्य नहीं किया होता तो अच्छा होता । अब मैं कैसे इस घटना से बच सकता हूँ ? ।

यह भी ध्यान में रखने की बात है कि—कायर मनुष्य ही आत्मघात करत है । वीर हृष्या मनुष्य विपादि प्रयोगों से कभी मरने का प्रयत्न नहीं करत हैं । व सदा इस नीति क नियम को याद रखते है कि—

‘ जीवन्नरः शत भद्राणि पश्यति ’ ।

(जीवित मनुष्य भैरवा कल्याण देखता है ।) शास्त्रकार आत्मघाती को महा पापी बनाते हैं । इसका कारण यह है कि— अज्ञानता की परमसीमा क सिवा आत्मघात क समान बहुत बड़ा अकार्य नहीं होता है । अज्ञानी मनुष्य बहुत से जन्मों तक ससार चक्र में भ्रमण किया करता है ।

सारे कथनका मयितार्थ—तात्पर्य—यह है कि, सारे अनर्था का मूल क्रोध है इसलिए इससे बचने का हमेशा प्रयत्न करत रहना चाहिए ।

क्रोध को जीतने के साधन ।

क्रोध के स्वरूप का वर्णन करने क बाद अब यह बताना आवश्यक है कि क्रोध कैसे जीता जा सकता है—मनुष्य क्रोधसे कैसे बच सकता है ? ।

क्रोधवहेस्तदहय शमनाय शुभात्मनि ।

श्रयणीया क्षमैकैव सत्यमारामसारणि ॥

भावार्थ—क्रोधाग्नि को शमन करने के लिए कल्याण क अमिलापी जीवों को सत्यम रूपी बागीचे को हरामरा रखन के लिए जड़ प्रवाह क समान—क्षमाका ही आश्रय करना चाहिए ।

यह ठीक है कि—आदमी को क्षमा का आश्रय लेना चाहिए, परन्तु अपराधियों को क्षमा करने का क्या उपाय है ? ऐसी शक्ता का समाधान करने के लिए शास्त्रज्ञ कहते हैं कि—

अपकारिजन कोपो निरोद्धु शक्यते कथम् ? ।

शक्यते सत्त्वमाहात्म्याद् यद्वा भावनयाऽनया ॥

अङ्गीकृत्यात्मन पाप यो मा बाधितुमिच्छति ।

स्वकर्मनिहतायास्मै क कुप्येद्बालिशोऽपि सन् ? ॥

भावार्थ—अपराधियों क ऊपर क्रोध करना कैसे रोका जा सकता है ? उत्तर—पुरुषार्थ क माहात्म्य से रोका जा सकता है—दूसरे इस भावना को भा कर भी कोप रोका जा सकता है कि—अपने आत्मा को पाप का भागी बना कर, जो मनुष्य मुझ को हानि पहुँचान का यत्न करता है, वह बिचारा स्वय ही निज कर्माद्वारा हत हो रहा है—सजा पा रहा है—फिर उस पर कौन मूर्ख होगा जो क्रोध करेगा ? ।

फिर भी कहा है —

प्रकुप्याम्यपकारिभ्य इति चेदाशयम्व ।

तत्किं न कुप्यसि स्वस्य कर्मणे वृत्तहेतवः ? ॥

मावार्थ—तेरे कहन का आशय यदि यह हो कि, मैं अपराधी क ऊपर क्रोध करता हूँ, तो दुस्स के कारण वास्तविक अपराधी जो तेरे कर्म हैं उन पर क्यों नहीं कोप करता है ? ।

कहने का भाव यह है कि दूसरे अपराधियों की अपेक्षा कर्म विशेष अपराधी है । क्यों कि दूसरे अपराधी तो थोड़े ही समय तक, मात्र थोड़ा सा दुस्स देते हैं, परन्तु कर्म तो अनादि काल से अनन्त दुस्स दे रहा है और आगे भी अपने अस्तित्व तक देता रहेगा । इस लिए वास्तविक अपराधी को गोट कर अवास्तविक अपराधी पर कोप करना सर्वथा अकर्तव्य है । समार में लोग हमें शत्रु या मित्र ज्ञात होते हैं, यह सब प्राचीन कर्मों का प्रभाव है । यदि कर्मों का नाश हो जाय तो उस के साथ ही शत्रु और मित्र क भाव का भी नाश हो जाय । शत्रु और मित्रभाव का अभाव होने से राग-द्वेष का अभाव होता है और राग-द्वेष के अभाव से मुक्ति मिलती है ।

इसी लिए जो मूल की ओर ध्यान देने वाला होता है, वही बुद्धिमान गिना जाता है । यह भी समझने की बात है कि, जैसे क्रोध, कर्म का कारण है इसी तरह कर्म भी क्रोध का कारण है । कर्म क अभाव से क्रोध का अभाव हो जाता है और क्रोध

क न होन पर कम चले जात है । इस प्रकार की अन्योन्य व्याप्ति दृष्टिगोचर होती है । पुरुष का पाम पुन्यार्थ—सब से ज्यादा हिम्मत का काम—यही है कि, कुछ भी कर क वह क्रोध को रोके ।

सोचन की बात है कि—

उपक्ष्य लोष्टक्षेसार लोष्ट दशति मण्डल ।

मृगारि शरमुप्रेक्ष्य शरक्षेसारमृच्छति ॥

भावार्थ—कुत्ते का स्वभाव है कि, वह पत्थर कैकन वाल को नहीं, पत्थर को काटन दौड़ता है । मगर सिंह, तीर को काटन न दौड़ कर तीर चछान वाले पर आक्रमण करता है ।

मनुष्य को सिंह की वृत्ति धारण करना चाहिए, कुत्ते की नहीं । अस सिंह मूल कारण पर आक्रमण करता है इसी भाँति भय पुरुषों को भी मूल कारणभूत अपने र्मों पर दृष्टि डालना चाहिए । दूसरे क लिर सोचना चाहिए कि यह विचारा मेरी शुआई करन की कोशिश करता है, इस का कारण यह स्वय नहीं है । कारण हैं मेरे कर्म । यह तो मेरे कर्मों की प्रेरणा से मेरे अनिए का प्रयत्न करन म प्रवृत्त हुआ है । और यह सोच कर मनुष्य को चाहिए कि वह शम, दम आदि धर्मों द्वारा कर्म शत्रु का नाश करे । यदि ऐसा नहीं करेगा तो वह श्वान के समान समझा जायगा । मनुष्य को सिंह बनना चाहिए, श्वान नहीं ।

अथोऽन्यप्रलयप्राणसमाश्रिता क्षमा ।

कदलीतुल्यसत्त्वस्य क्षमा तव न किं क्षमा ॥

भावार्थ—तीन लोक को नाश करने की और उस की रक्षा करने की शक्ति रखनेवाले वीर पुरुषों में अब क्षमा ही का आश्रय ग्रहण किया है । तब तेरे समान—फलेक समान शक्ति रखनेवाले मनुष्य के लिए क्षमा करना क्या उचित नहीं है ?

द्रव्य और भाव दोनों ही तरह में क्षमा करना सदा उचित योगी है । यह भी स्मरण में रखना चाहिए कि—

तथा किं नाकृष्या पुण्य यथा कोऽपि न बाध्यते ।

स्वप्रमादमिदानीं तु शोचन्नदीकुरु क्षमाम् ॥

भावार्थ—तू ऐसा पुण्य क्यों नहीं किया कि जिससे कोई भी मनुष्य तुझ को बाधा न पहुँचावे ॥ अब भी चेत और अपने प्रमाद को याद कर क्षमा को स्वीकार ।

प्राणियों को पहिले ही से ऐसा पुण्य उपार्जन कर लेना चाहिए कि जिससे कोई भी अन्य प्राणी अपने को बाधा पहुँचाने की हिम्मत न कर सके । यदि सूक्ष्म दृष्टि से विचार किया जायगा तो इस मसार की सारी रचना पुण्य और पाप ही के कारण से बनी हुई मालूम होगी । कोई रक्त, कोई राजा, कोई रोगी, कोई निरोगी, कोई शोकी, कोई आनदी, कोई कुत्सप, कोई सुन्दर, और कोई दरिद्री, कोई धनाढ्य, आदि प्रत्यक्ष विष-

मताए दृष्टिगोचर होती हैं—इसी भाती हैं । इन में नितनी उत्तमताएँ हैं वे सब पुण्य क कारण से मिली हैं । इसलिए यदि सुख की इच्छा हो तो पुण्य क कारणों का सेवन करो और पाप के कारणों को दूर कर दो ।

कहा है कि—

क्रोधान्धस्य मुनेश्चण्डचण्डालस्य च नान्तरम् ।

तस्मात् क्रोध परित्यज्य भोजन्वलघिया पदम् ॥

भावार्थ—क्रोधांध मुनि में और चाण्डाल में कुछ भी अन्तर नहीं होता है । इसलिए क्रोध को छोड़ कर शान्तिप्रधान पुरुषों के स्थान का सेवन करो ।

विचार करने से ज्ञान होता है कि—क्रोधी पुरुष सचमुच ही चाण्डाल ही क समान है । जैसे चाण्डाल निर्दयता क काम करता है उसी तरह क्रोधी मनुष्य भी निर्दयता क अमुक कार्य करने में भागा पीड़ा नहीं देखता है । क्रोधावस्थावाले को सज्जन और दुर्जन की पहिचान भी होना कठिन हो जाता है । इस के लिए यहाँ हम एक साधु का और धोनी का उदाहरण देंगे ।

"एक साधु बहुत ज्यादा क्रियापात्र था । उस क तप समय के प्रभाव से एक देवता उस क वश में हो गया था । वह उस की सेवा किया करता था । एक बार वह साधु कायचिन्ता—शरीर क आवश्यक्रीय कर्तव्य मलमूत्र का त्याग के लिए बाहिर

गया । वहाँ एक घोभी के घाट पर उसने मन्त्र का त्याग किया । यह देख कर घोभी को बहुत क्रोध आया । वह साधु को गालियाँ देने लगा । साधु भी शान्त न रह सका । वह भी अपने धर्मके विरुद्ध आचरण कर घोभी को गालियाँ देने लगा । घोभीने साधु का हाथ पकड़ा । साधुने भी घोभी का हाथ पकड़ लिया । साधु दुबला पतला था और घोभी शरीर का हृष्टपृष्ट था इसलिए इसने साधु को खून पीटा । मार मारकर साधु अपने स्थान पर आया और बैठ कर स्वस्थ हुआ । उसी समय उसकी सेवा करनेवाला देव आया और उसने पूजा, “ महाराज ! सुख-साता है ? ” ।

साधुने कहा —“ अरे ! मुझ को घोभीने मारा उस समय तू कहाँ गया था ? ” ।

देवने उत्तर दिया —“ महाराज मैं आपके पास ही था ” ।

साधुने पूजा —“ तब घोभी को, मुझे मारने से तूने क्यों नहीं रोका ? ” ।

देवने उत्तर दिया —“ महाराज ! उस समय मैं यह नहीं पहिचान सका था कि आप दोनों में से घोभी कौन है और साधु कौन है ? ” ।

देव के वचन सुन कर साधुने शान्ति क साथ सोचा तो उसे विदित हुआ कि देव का कहना सर्वथा ठीक है । मैं बड़ी

भारी भूट की । मैं अपना क्षमा धर्म छोड़ कर उल्टे मार्ग चला और इसी लिए मुझ को मार भी मराना पड़ा ।

इस से ममज्ञान चाहिए कि—क्रोध माधु को असाधु, ज्ञानी को अज्ञानी और सज्जन को दुर्जन बना देता है । इस लिए क्रोध नहीं करना चाहिए ।

और भी कहा है —

अरुन्तुदैर्वन शस्त्रेस्तुद्यमानो विचिन्तयेन् ।

चेत्तद्व्यमतत् क कोपोऽय मिष्योन्मत्तभाषितम् ॥

भावार्थ—अपन मर्मस्थान को—अन्तःकरण को—पीड़ा पहुँचाने वाले दूसरे मनुष्य के वचन सुन कर, मनुष्य को सोचना चाहिए कि, यदि इस का कहना सत्य है तो फिर इस पर क्रोध किस लिए करना चाहिए ? और यदि इस का कहना मिथ्या है तो फिर उसको उन्मत्तभाषी समझ कर उस पर क्रोध करना व्यर्थ है ।

अपन में दोष हो और कोई मनुष्य यदि निंदा करता हो, तो उस समय हम सोचना चाहिए कि—मुझ में दोष है इस लिए वह मेरी निन्दा कर रहा है । अतः मुझ को उस पर क्रोध करना उचित नहीं है । यदि अपन में दोष न हो और कोई निन्दा करे तो विचारना चाहिए कि वह कहता है वे दुष्ट तो मेरे में हैं ही नहीं फिर मुझ को दुःख क्यों मानना चाहिए ? दुष्ट ही दुःखी होते हैं । निर्दोष तो आनन्द ही मानते हैं ।

यह दूसरों की कीर्ति को सहन नहीं कर सकना है इसी लिए निचारा दूसरों की निन्दा करता है, मिथ्या दोष ढगा कर, दुर्गति का भाजन होता है, कृतक्रियाओं को नष्ट करता है, धर्म को हार जाता है और सभार की वृद्धि करता है । मनुष्य को अपनी निन्दा के समय ऐसी ही भावनाएँ भाना चाहिए ।

और भी कहा है —

वधायोपस्थितेऽन्यस्मिन् हसेद्विन्मितमानसः ।

वधे मत्कर्मसप्ताह्य वृथा नृत्यति बालिशः ॥

भावार्थ—अपने का मारने के लिए उद्यत मनुष्य को देख-कर विस्मित बित्त होकर मनुष्य हँसे कि—मौत तो मेरे कर्मके अधीन है । उस न यह मूर्ख मनुष्य वृथा ही नाच काँद कर रहा है ।

किसी मनुष्य के कर्म अशुभ होते हैं तब ही मारने वाला उस को मार सकता है अन्यथा मारने वाले के सारे प्रयत्न निष्फल हो जाते हैं । यहाँ निश्चयनय की अपेक्षा विचार करना चाहिए कि—मेरी मौत जिस निमित्त से होनी होगी उसी निमित्त से होगी । मारने वाले का प्रयत्न व्यर्थ है । इस प्रकार आक्रमित मनुष्य वैराग्य रग में रँगा जा कर हँसता है । -मारने वाले

पर समान भाव रखता है । अन्यथा वास्तव में दृष्टा जाय तो मृत्यु के समान दुनिया में दूसरा कोई भय नहीं है ।

वास्तव में क्रोध किस पर करना चाहिए—

सर्वपुरुषार्थचौरे क्रोधे कोपो न चेत्तन ।

ध्वित्वां स्तुपापराधेऽपि पर क्रोधपरायणम् ॥

भावार्थ—हे मनुष्य ! तू सारे पुरुषार्थों को छुरा ले जान वाला क्रोध है, यदि उस पर तू क्रोध न कर तरा थोड़ासा अपराध करने वाल मनुष्य पर तू क्रोध करता है ना तुझे धिक्कार है!

धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चारों पुरुषार्थों का नाश करने वाले क्रोध पर क्रोध करना चाहिए । क्रोध के कारण ही यह जीव अनादि काल से दुर्गति-भाजन होता आया है । इस लिए जैसे बड़ा गुनाह करने वाले को देश निकाला दिया जाता है इसी भाँति हम क्रोध को भी शरीर रूपा दश से निकाल देना चाहिए, क्रोध को देश निकाले का उचित दण्ड देना चाहिए । दूसरे मनुष्य पर नाराज हो कर, क्रोध अपराधी को उत्तेजन देना सर्वथा अनुचित है ।

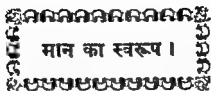
अब एक श्लोक दे कर क्रोध का विषय समाप्त किया जायगा ।

सर्वेन्द्रियगलानि क प्रसर्पन्त तत शुचीः ।

समया आहुलिकया जयेत् क्रोधमहोरगम् ॥

भावार्थ—सारी इन्द्रियों को स्थिर कर देने वाले, बढ़ते हुए क्रोध रूपी महा सर्प को क्षमा रूपी सर्प पकड़ने क मंत्र से जीत लेना चाहिए ।

सर्प जिस मनुष्य को काटता है उस की सारी इन्द्रियाँ शिथिल हो जाती हैं । उम का बग आगे बढ़ता जाता है, यानी जहर बढ़ता जाता है । समय पर यदि किसी जादूगर—सर्प को उतारने वाले—का योग नहीं मिलता है तो मनुष्य मर भी जाता है । इसी भाँति जिस के शरीर में क्रोध प्रविष्ट होता है उस की सारी इन्द्रियाँ शिथिल कर देता है, शरीर को तपा देता है, रक्त को सुखा देता है और ज्ञान मुखा देता है । उभी समय यदि क्षमा रूपी मंत्र की प्राप्ति हो जाती है, तो क्रोध चाँदाल नष्ट हो जाता है । यदि क्षमा मंत्र नहीं मिलता है, तो धर्म रूपी प्राण निकल जाते हैं, इसी लिए हे मध्य जीवो ! क्रोध से दूर रहो ! दूर रहो !

अपन पुत्रों को क्रोध नहीं करने का उपदेश देने के बाद प्रभु ने इस भौति मान का उपदेश देना प्रारम्भ किया —

हे जीवो ! मान न करो । मान करने से विनय नष्ट होता है । विनय के अभावमें विद्या प्राप्त नहीं की जा सकती है । विद्या विना मनुष्य में विवेक नहीं आता । विवेक के अभाव मनुष्य को उस तत्त्व ज्ञान की प्राप्ति नहीं होती है, जो मोक्ष का कारण है । इस लिए सारे अनर्थों के मूल मान रूपी अजगर का त्याग करने की आवश्यकता होने से, मान के दोषों का, मान के स्वरूप को और कैसे विचारों से मान का नाश किया जा सकता है उन का क्रमशः विवेचन किया जायगा ।

विनयश्रुतशीलानां त्रिवर्गस्य च घातक ।

विवेकलोचनं सुम्पन् मानोऽन्धकरणो नृणाम् ॥

भावार्थ—मान, विनय, शास्त्र, सदाचार और त्रिवर्ग का धर्म, अर्थ और काम का—घात करने वाला है, और विवेक चक्षुओं को नष्ट कर मनुष्य को अन्धा बनाने वाला है ।

यह मान आठ प्रकार का बताया जाता है । यथा—

जातिलामकुलैश्वर्यवद्वरूपतप श्रुतैः ।

कुर्वन् मदं पुनस्तानि हीनानि लभते जन ॥

भावार्थ—मद—मान—आठ है—जातिमद, लाममद, कुल-
मद, ऐश्वर्यमद, बलमद, रूपमद, तपमद और ज्ञानमद । जो कोई
व्यक्ति आठों में से कोईसा मद करता है—इनमें से किसी
बात का अभिमान करता है—उस को आगामी जन्म में, वह
वस्तु उतनी ही कम मिलती है जितना कि वह उस का मद
करता है ।

मद और मान एक ही बात है । किसी को जाति का
अभिमान होता है, किसी को, लाम का अभिमान होता है—वह
समझता है कि, मेरे समान किसी को भी लाभ नहीं मिला है ।
मैं बहुत बड़े भाग्य वाला हूँ, आदि । किसी को कुल का अभि-
मान होता है । वह समझता है कि, मेरा कुल ही सब से ऊँचा
है । अन्य कुछ सब मुझसे नीचे हैं । किसी को बल का अभि-
मान होता है । किसी को रूप का गर्व होता है । वह समझता
है कि—मेरे समान सुंदर आकृति अथवा कान्ति किसी की भी
नहीं है । किसी को तप का अभिमान होता है । वह समझता
है कि, मैं तपस्वी हूँ । मेरे समान तपस्या करने वाला इस जगत्
में दूसरा कोई नहीं है । और किसी को ज्ञान का अभिमान
होता है । वह समझता है कि, मेरे समान किम भी शास्त्रों का

ज्ञान है । मैं पूरा ज्ञाता हूँ । प्रत्येक मनुष्य मेरे सामन मूर्ख है । मैं तत्त्व की जैसी व्याख्या करता हूँ, जिस तरह दूसरों को समझाता हूँ, जिस भाँति तत्त्व का सार निकाल कर रखता हूँ, उस तरह तत्त्व का ज्ञान वाला मनुष्य आज तक दृष्टि में नहीं आया ।

इस प्रकार आठ मर्दों का गर्भ कर क मनुष्य जन्मान्तर में उन से वंचित रहना है अथवा उन्हें कम पाता है और परिणाम में दुखी होता है । देखो—

(१) जाति का मद करलेवाले हरिकेशी को नीच जाति मिली । (२) लाम का मद करने वाला सुभम चक्रवर्ती नरक में गया । (३) कुल का मट करने वाला मरीचि का जीव चिरकाल तक समार में भ्रमण करने के बाद अन्त में, श्री महावीरस्वामी का जीव हो कर मिश्वारी कुल के गर्भ में आया । फिर देवों ने हरण कर के उन्हें क्षत्रिय—कुल के गर्भ में रक्खा । (४) दशार्ण मद्रराजा ने जब ऐश्वर्य का बहकार किया तब इन्द्र महाराज ने उस को अपनी सगृद्धि बताई । उसको देख कर, दशार्णमद्र का मद उतर गया और वह साधु बन गया । (५) बल का मद कर के त्रेणिक राजा नरक का अधिकारी बना । (६) रूप का मद करने से मन्तकुमार चक्रवर्ती रोगी बना । (७) तप का मद करने में कुलगुँ नृपि के तप में अन्तराय पड़ा । और (८)

श्रुत का मद-कमल से स्थूलिभद्र के समान रहा। मुनि भी सम्पूर्ण श्रुत के अर्थ से वनित हो गये। इस लिए जो अपना कल्याण चाहते हैं उन के लिए उचित है कि, वृद्धन मदों से सदा दूर रहें।

मान का जय करने का उपाय।

जाति मद दूर करने का उपाय—

जातिभेदाभैकविधानुत्तमाधममध्यमान् ।

दृष्ट्वा को नाम कुर्वीत जातु जातिमद सुधी ॥

उत्तमा जातिमाप्नोति हीनमाप्नोति कर्मत ।

तत्राशाश्चतिर्ही जातिं को नामासाध माद्यतु १ ॥

भावार्थ—उत्तम, मध्यम और अधम ऐस अनेक प्रकार के जाति भेदों को देख कर, कौन सद्बुद्धि मनुष्य होगा जो जाति का मद करेगा ? कोई भी नहीं करेगा।

जीव कर्म ही से उत्तम जाति पात है और नीच जाति भी उन्हें कर्म ही से मिलती है। ऐसी—कर्म से मिलनेवाली—अनित्य जाति को पा कर कौन मनुष्य इन का मद करेगा ? कोई भी नहीं करेगा।

अब लाभ मद कैसे जीता जाता है सो बताया जायगा।

अन्तरायक्षयादेव लाभो भवति नायथा ।

ततश्च वस्तुतत्त्वज्ञो नो लाभमदमृद्वहेत् ॥

भावार्थ—लाम, लामान्तराय कर्म के क्षय होने ही से होता है, अन्यथा नहीं। इस लिए वस्तु के तत्त्व को जाननेवाले पुरुषों को लाम का मद नहीं रखना चाहिए।

किसी भी वस्तु की प्राप्ति में अथवा अप्राप्ति में शुभाशुभ कर्म ही कारण होता है। शुभ कर्म के उदय से और अशुभ कर्म के क्षय से लाम होता है। इस लिए जिस समय लाम हो उस समय लेश मात्र भी मद नहीं करना चाहिए। बल्के यह सोचना चाहिए कि मेरे पूर्व के शुभ कर्मों का क्षय हुआ है। इस क्षति में मद करना कैसा ? कहा है कि—

परप्रसादशक्त्यादिभवे लामे महत्यपि ।

न लाममदमृच्छति महात्मान कथचन ॥

भावार्थ—दूसरों की कृपा से, दूसरों की शक्ति से बहुत बड़ा लाम होता है तो भी महात्मा लोग किसी भी तरह से लाम का मद नहीं करते हैं।

अत्र कुल मद त्यागने का उपाय बताया जायगा।

अकुलीनानपि प्रेक्ष्य प्रज्ञाश्रीशीलशास्त्रि ।

न कर्तव्य कुलमदो महाकुत्रमैरपि ॥

किं कुलं कुशीलस्य सुशीलस्यापि तन किं ।

एव विदन् कुलमदं विख्यात् न विचक्षण ॥

भावार्थ—अकुलीन—नीचकुल में उत्पन्न हुए हुए—पुरुषों

को भी ज्ञान, छद्मी और सदाचार वाले देख कर, ऊँचे कुलोद्भव-ऊँचे कुल में जन्मे हुए मनुष्यों को कुल का मद नहीं करना चाहिए ।

यदि मनुष्य कुशील-दुराचारी-है तो फिर उस के कुलीन होने से क्या है ? और जो सुशील है, सदाचारी है उस को भी कुल का प्रयोजन है ? ऐसे समझ कर बुद्धिमान मनुष्यों को कुल का मद नहीं करना चाहिए ।

ससार में अकुलीन मनुष्य भी छद्मी आदि पदार्थों से सुशोभित देखे जाते हैं । इस का कारण यह है कि, उन्होंने ने पूर्वमव मे पुण्य का तो मचय किया है, परन्तु साथ ही नीच गोत्र कर्म भी बाँधा है, इस लिए इस मव में वे नीच कुल में उत्पन्न हुए हैं । कई कुलीन ज्ञान, धन धान्यादि समृद्धि से रहित होते हैं, इस का कारण यह है कि, उन्होंने ने उच्च गोत्र का कर्म तो बाँधा है, परन्तु पुण्य उपार्जन नहीं किया है । इस लिए सब को शुभाशुभ कर्म की रचना समझ कर, कुल मद नहीं करना चाहिए ।

अहो ! जो मनुष्य बुरी आदतों का दामन रहा है उस को कुल मद करने से क्या लाभ है ? और जिस को सदाचार मे स्वाभाविक प्रेम है, उस को भी कुल से क्या लाभ होनवाला है ? उच्च कुल से लोगों में ख्याति मल मिल जाय,

परन्तु निजात्मा का उस से कुछ भला होनवाला नहीं है—
परमार्थ उस से कुछ सधनेवाला नहीं है । इतना ही क्यों, यदि
उत्तम कुछ पाप-बधन का हेतु हो, तो उस को अपना ही बात
करनवाठा शम्भ समझना चाहिए । क्यों कि यदि उस को उच्च
कुल नहीं मिला होता तो वह पाप कर्मों का बंध करनवाले
विचार नहीं करता, प्रत्युत वह न्यूनता के ही विचार करता है ।
यह सदा याद रखना चाहिए कि अच्छी चीज भी अच्छे भाव-
वालों ही को लाभदायक होती है ।

ऐश्वर्य मद के लिए कहा है—

श्रुत्वा त्रिभुवनैश्वर्यसंपदं वज्रधारिणः ।

पुंगवामघनादीनामैश्वर्ये कीदृशो मदः ।

गुणोज्ज्वलादपि भ्रंशयेद् दोषवन्तमपि श्रयेत् ।

कुशीलस्त्रीवदैश्वर्यं न मदाय न विवकिनाम् ॥

भावार्थ—त्रिभुवन का ऐश्वर्य इन्द्र की संपदा है । उन का
ऐश्वर्य की बात सुन कर भी नगर, ग्राम, घन, धान्यादि का
मद करना सोहता है क्या ? नहीं सोहता ।

दुराचारिणी स्त्री की तरह, जो ऐश्वर्य गुणवान पुरुष का
(आश्रय ले कर) त्याग भी कर देता है और दुरानारी पुरुष
का भी आश्रय ले लेता है, ऐसे ऐश्वर्य का विवेकी पुरुषों को
कब मद होता है ?

सोचो कि इन्द्र की ऋद्धि के सामने मनुष्य की ऋद्धि किस हिसाब में है ? जब यदि किसी गिनती में नहीं है—तुच्छ है तब फिर ऐसे ऐश्वर्य का मद करना क्या व्यर्थ नहीं है ? समय आन प० इन्द्र भी अपनी सम्पत्ति को छोड़ जाता है तो फिर मनुष्य की तो बात ही क्या है ? इस लिए अनित्य लक्ष्मी के लिए नित्य आत्मा को दुखी करना, बुद्धिमानों के लिए अनुचित है ।

ऐश्वर्य किसी को गुणवान समझकर, उस के पास नहीं जाता है, इसी तरह किसी को दुर्गुणी समझ कर उस से दूर नहीं भागता है । उस के आने और जाने का आधार मात्र पूर्व पुण्य है । पुण्य क्षय होने से वह भी क्षय हो जाता है और पुण्य की बढ़ती में वह भी बढ़ता जाता है । तात्पर्य यह है कि जो पुण्यालु होत हैं उन्हीं को ऐश्वर्य मिलता है । मगर पुण्य को भी अन्त र्ग छोड़ देना पड़ता है । त्याग्य होन पर भी मोक्ष में जान योग्य बनने के लिए, पुण्य परंपरा से, कारण है इसी लिए, शास्त्रकारोंने पवित्र पुण्य का आश्रय ग्रहण किया है । अतः पुण्य उपार्जन करने का भी प्रयत्न करना चाहिए, परन्तु ऐश्वर्य का मद तो कदापि नहीं करना चाहिए ।

अब बल मद्र को छोड़ देने का आदेश देते हुए शास्त्रकार कहते हैं कि—

महाबलोऽपि रोगाद्यैरबल विप्रते क्षणात् ।
 इत्यनित्यबले पुता युक्तो बलमदो न हि ॥
 बलवन्तोऽपि जरसि मृत्यौ कर्मफलान्तरे ।
 अबलाश्चेत्ततो हन्त ! तेषां बलमदो मुधा ॥

भावार्थ—महाबलवान् पुरुष भी रोगादि के कारण क्षण मात्र में निर्बल हो जाता है । ऐसे अनित्य बल का मनुष्यों को मद नहीं करना चाहिए ।

बलवान् पुरुष भी जब बुढ़ापे के सामने, मौत के सामने और कर्मों के अन्यान्य कलों के सामने निर्बल हो जाते हैं तब उन का बल मद करना धृषा है ।

प्रायः देखा जाता है कि—आत्मबल विकसित करके उसका कोई मद नहीं करता । मद करते हैं लोग शरीर का । भाइयो ! सोचो, जब कि बल का आश्रय रूप जो शरीर है, वह भी सर्वथा नाशवान् है, तब उसमें स उत्पन्न होनेवाला बल तो नाशवान् होवहीगा । इसलिए ऐसे नाश होनेवाले बल का मद करना बुद्धिमानों को नहीं सोहता ।

बल यदि बुढ़ापे का, मृत्यु का और अन्य कर्मों का नाश करता हो तो उस का मद करना उचित भी हो सकता है, परन्तु यह तो उल्टा उनसे,—जरा, मृत्यु और कर्म न नष्ट हो जाता है । बुढ़ापे के बड़े बड़े योद्धाओं को अर्जरित किया है । बलवान्

पुरुषों को भी मौत क्षण मात्र में उठा ले गई है। कर्म राजाने बड़े बड़े शक्ति शालियों को पराधीन बना दिया है। इस से स्पष्ट है कि, बल कर्माधीन है, वह पराधीन चीज है। ऐसी पराधीन चीज का मद चतुर पुरुषों की चतुराई को कलकित करता है।

अब छठवें रूप मद को भी छोड़ देने की शास्त्रकार सूचना देते हैं—

सप्तधातुमये देहे चयापचयधर्मण ।

जरारुजादिभावस्य को रूपस्य मद वहेत् ॥

सन्तकुमारस्य रूप क्षणात्क्षयमुपागतम् ।

श्रुत्वा सकर्णः स्वप्नेऽपि कुर्याद् रूपमद किल ? ॥

भावार्थ—जो रूप सात धातुओं वाले शरीर में बढते और घटते रहने का धर्मवाला है, बुढ़ापा रोग आदि भावों का जिस में निवास है ऐस रूप का मद कौन करे ? कोई नहीं।

सन्तकुमार चक्रवर्ती का रूप भी क्षणवार में नष्ट हो गया। यह बात सुनकर, क्या कोई स्वप्न में भी रूप का मद करेगा ?

रूप मदैव शरीर का साथी है। इसलिए यह बात निर्विवाद है कि शरीर की अवस्था के अनुसार रूप की भी अवस्था होती है। नाश होना, मोटा होना दुबला होना आदि शरीर के जो स्वभाविक धर्म हैं, वेही धर्म रूप में भी हैं। शरीर में तो एक विशेषता है कि वह धर्म का साधन है, परन्तु रूप तो धर्म का

भी साधन नहीं है । कुरूप सुन्दर रूप बिनाके—जीव भी शरीर की सहायता स उच्च श्रेणी पर चढ़ गये हैं ।

शास्त्रकारोंने जब यह आज्ञा दी है कि शरीर का भी मद नहीं करना चाहिए, तब रूप का मद करना तो वह बनाही कैसे सकन है ? यह सोचन का कार्य हम बुद्धिमान मनुष्यों को सौंपने हैं कि रूप का मद करनेवाले मनुष्य बुद्धिमान हैं या मूर्ख ?

सन्तकुमार चक्रवर्ती क समान धर्मात्मा पुरुषन भी जब रूप का मद किया तब तत्काल ही उस का रूप नष्ट हो गया । साथ ही साथ महारोगोंन उनक शरीर में प्रवेश किया । इस महा प्रलय का सक्षिप्त वृत्तान्त और उसमे उत्पन्न होनवाली भावनाओं का आगे विवचन किया जायगा । यहाँ तो हम कबल इतना ही बताना चाहत हैं, कि ऐसे महापुरुष के लिए भी असह्य वेदना का कारण हो गया है तब अपने समान पामर पुरुषों का रूप का मद कितना घटदायी हो सकता है ? यह बात कल्पना के बाहिर की है ।

तपमद को छोड़न की शिक्षा देते हुए शास्त्रकार फरमाते हैं -

नामेयस्य तपोनिष्ठा श्रुत्वा वीरजिनम्य ॥

को नाम स्वरूपतपसि स्वकीये मदमाश्रयेत् ? ॥

येनैव तपसा श्रुयेत् तरसा कर्मसचय ।

तेनैव मददिग्धेन वर्धते कर्मसचय ॥

भावार्थ—ऋषभदेव स्वामी की और श्रीवीरप्रभु की तप में जैसी दृढ़ता थी उस को पुनः, कौन ऐसा मनुष्य होगा जो अपने थोड़े से तप मद का आश्रय करेगा ?—थोड़े से तप का मद करेगा ? जिस तप से शीघ्रही कर्म—सचय नष्ट होता है, वही तप यदि मद सहित किया जाता है तो उस से कर्म—सचय नष्ट जाता है ।

पहिले तीर्थंकर श्रीऋषभदेव भगवान की और अन्तिम तीर्थंकर श्रीमहावीर भगवान की तपस्या अन्यान्य बाईस तीर्थ-करों से अधिक है । इसीलिए यहाँ उन का दृष्टान्त दिया है ।

श्रीऋषभदेव भगवानने एक वर्ष तक आहार नहीं लिया था, इस का कारण यह था कि उस समय में लोग अन्नदान देना नहीं जानते थे । इसलिए व भगवान के सामने हाथी, घोड़ा, रथ, कन्या और धन आदि ग्रहण करने को उपस्थित करते थे, परन्तु भगवान को वे कल्पते न थे, वे उनक लेने योग्य नहीं थे इसलिए भगवान उनको नहीं लेते थे । एक वर्ष का अन्तमें श्रेयास कुमारने पारणा कराया । एक वर्ष तक किमी की बुद्धि दान देने की और नहीं सुकी । इस का मुख्य कारण यह था कि, पूर्व भव में भगवान क जीवने अन्तराय कर्म बाँधा था । वह श्री ऋषभदेव स्वामी के भव में उदित हुआ । क्योंकि किये हुए कर्म मोगे बिना नहीं छूटते हैं । कहा है कि—

उदयति यदि मानु पश्चिमाया दिशाया,

प्रचलति यदि मेरु शीतता याति वह्नि ।

विकसति यदि पद्म पर्वताग्रे शिलाया,
तपि न चलतीय भाविनी कर्मरेखा ॥

भावार्थ—यदि सूर्य पश्चिम दिशा में उग्न लगे, मेरु चलिता हो जाय, अग्नि शीतल हो जाय, ओर कमल पर्वत की चोटी पर शिला के ऊपर खिन्न जाय तो भी जो भावी है, जो कर्म रेखा है, जो होनहार है वह कभी नहीं टूटता है ।

कर्म की प्रधानता को अन्य घर्मावधारी भी स्वीकार करत हैं । देखो । जिस समय वसिष्ठऋषि रामचद्रमी को गद्दी पर बिठान का मुहूर्त बताया था, उसी समय उन्हें वन में जाना पडा था । इसी छिष्ट कहा है कि

ऋमणो हि प्रधानत्वं किं कुर्वन्ति शुभा भद्रा* ।
वशिष्ठदत्तलङ्घोऽपि रामः प्रव्रजितो वने ॥ *

उस समय रामचद्रमीने क्या विचार किया था ?

यचिन्ति तदिह दूरतर प्रयाति,
यद्येतसा न गणित तदिहाम्युपैति ।

प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती,
सोह ममामि विपिने जटितस्तपस्वी ॥

* इस का भावार्थ इसी श्लोक के ऊपर था सुझा दे ।

मात्रार्थ—जिसका मैंने विचार किया था वह अत्यन्त दूर जा रहा है और जिस का भूलकर भी विचार नहीं किया था वह पासमें आ रहा है । प्रातःकाल ही मैं पृथ्वी का नायक वर्तमान होनेवाला था परन्तु (सवेरे होने के पहिले ही) मैं इसी समय जटाधारी तपस्वी बनकर वन में जा रहा हूँ ।

इससे स्पष्ट है कि, प्रत्येक दर्शनवालोंने येनकेन प्रकारेण—किसी न किसी तरहसे—कर्म की प्रधानता को स्वीकार किया है । ईश्वर के कर्तृत्व स्वीकारनेवालों को भी अन्त में कर्म ही का आधार लेना पड़ा है । इस की अपेक्षा तो पहिले ही से कर्म को मानना विशेष अश्चर्य है ।

प्रशङ्गश्च योद्धासा कर्म का विवचन कर फिर हम अपने विषय पर आते हैं । श्रीभगवान् भगवानने वार्षिक तपस्यादि अनेक तपस्याएँ कीं, गोर परिसह और उपसर्ग सह घाति कर्मों का क्षय किया, ऋषिज्ञान पाया और अनेक प्राणियों को शिव-सुख का मार्ग बताया । इसी भाँति श्रीमहावीर प्रभुने भी घोर तपस्या की थी । इस दशना के प्रारम्भ में—उपोद्घात में—उस का दिग्दर्शन कराया जा चुका है । इसलिए यहाँ इतना ही कहना काफी होगा कि—उन लोकोत्तर पुरुषों की तपस्या के सामने अपनी तपस्या—जिस को हम घोर तपस्या समझते हैं—तुच्छ है । ऐसी तुच्छ तपस्या का गर्व करना क्या उचित है ? निम्न तप के द्वारा निकाचित कर्म भी क्षय हो जाते हैं, उसी तप के द्वारा,

यदि 'उम' का गर्व किया जाय, तो निश्चित कर्म का बंध भी हो जाता है। पाठक यदि इसका विचार करेंगे तो कदापि मद नहीं करेंगे।

कृष्णामागर प्रभु आठवें श्रुत मद का बहिष्कार करने के लिए इस तरह कर्मात्त है —

स्वबुद्ध्या रचिता यन्ये गाम्राण्याघ्राय लीलया ।

सर्वज्ञोऽस्मीनि मदवान् स्वकीयाङ्गानि स्वादति ॥

श्रीमद्गणधरेन्द्राणां श्रुत्वा निर्माणधारणम् ।

क श्रयेत श्रुतमद सवर्णद्वयो जनः ॥

भावार्थ—दुमरो के—दूसरे आचार्यों के—बनाये हुए शास्त्रों की, निज बुद्धि के अनुसार, खेलसे सुगंध लेकर जो मनुष्य उसका मद करता है, अपन आप को सर्वज्ञ बताने लगता है, वह मनुष्य अपने ही शरीर को खाता है—अपनी आत्मा को हानि पहुँचाता है।

श्रीमान् श्रेष्ठ गणधरों की रचना—ग्रन्थ बनाने की—और धारणा—याद रखने की—शक्ति की बात सुनकर, कौन तात्त्विक अन्त करणवाला मनुष्य श्रुतमद का आश्रय लेगा ?—कौन अपनी विद्वत्ता का गर्व करेगा ? कोई नहीं ?

कृष्णाम् बुद्धिवाले आचार्य महाराजों ने अपनी बुद्धि का सदुपयोग कर के, खेलसे, अनेक शास्त्र बनाये हैं। तो भी

उन्होंने न कभी, लेश मात्र भी, गर्व नहीं किया । उन को बनाये हुए ग्रन्थ इस कथ्यमाण है । पामर मनुष्य इस प्रकार के ग्रन्थ तो नहीं बना सकता । केवल उन आचार्यों को बनाये हुए पाँच पचीस ग्रन्थ बाँच कर, गर्व करने लग जाता है । इस से वह प्रामाणिक लोगों की दृष्टि में मूर्ख जैवता है और कीर्ति के बदले अपकीर्ति पाता है । वह उन्नत होने का बजाय, अवनत होता है, इस लिए शास्त्रकारों ने उस को ' निज शरीर को खाने वाला ' जो विशेषण दिया है वह बहुत ही ठीक दिया है ।

श्री गणधर महाराजों की चमत्कार शक्ति के सामने, उस की-पाँच पचीस ग्रन्थ पढ़नेवाले की-शक्ति तुच्छ है । उन की सूर्य रूपी शक्ति के सामने हम उस को झुगनु भी नहीं बता सकते हैं । विचार करने की बात है कि, जिन महाजुभावों ने केवल त्रिपदी के आधार पर द्वादशांगी की रचना की-श्री अर्हंतद्वय के आश्रय को पूर्णतया उस में सकलित कर दिया, जिन की धारणा-स्मरण-शक्ति और ग्रन्थ-रचना शक्ति दोनों को भी आश्चर्य में डालती है । ऐसे गणधरों ने भी जब कभी किसी जगह मदांश प्रकट नहीं किया, मद को जहर समझ कर लेश मात्र भी मद नहीं किया, तब बेचारे पामर जीव की शक्ति, भक्ति और व्यक्ति फिर किस गिनती में है ।

इस लिए हे चेतन ! श्रुत मदादि कोई भी मद न कर, और निर्मद होकर नि सीम सुख का मागी बन ।

ऊपर मान के—आठों मर्दों के—भिन्न २ स्वरूपों का विचार किया अब उस का सामान्यतः समुच्चय—स्वरूप का विचार किया जायगा ।

कहा है कि—

उत्सर्पयन् दोषशास्त्रा गुणमूलान्वधो नयन् ।

उन्मूलनीयो मानद्वुस्तन्मार्दवसहित्पू ॥

भावार्थ—दोष रूपी शास्त्राओं को फैलानेवाले, और गुण रूपी जड़ों को नीचे ले जानेवाले—गुणों को दबा देनेवाले—मान रूपी वृक्ष को मार्दव—सरलता—रूपी नदी के पूर से उखाड़ कर फेंक देना चाहिए ।

इस मानरोग को नाश करने की इच्छा रखनेवाले मनुष्यों को मृदुता—कोमलता—रूपी औषध का सेवन करना चाहिए ।

कहा है कि —

मार्दवं नाम मृदुता तच्चौद्धत्यन्निषेधनम् ।

मानस्य पुनरौद्धत्य स्वरूपमनुपधिक्म् ॥

अन्तः स्पृशेद्यत्र यत्रौद्धत्य जत्स्यादिगोचरम् ।

तत्र तस्य प्रतिकारहेतोर्मार्दवमाश्रयेत् ॥

भावार्थ—मान का स्वाभाविक रूप उद्धतता—अविनीतता—है । इस को दूर करनेवाला मार्दव—मृदुता—है ।

अन्त प्रदेश में—हृदय में जिस जिस जगह पर जाति मद आदि आठ मद सबही उद्धता—गर्व—उत्पन्न हो, उसी उसी जगह उस का प्रतिकार करने के लिए—उस को नष्ट करने के लिए—मार्दव मार्वों को भर देना चाहिए ।

रोग की शान्ति के लिए बुद्धिमान मनुष्य जैसे योग्य औषधोपचार करते हैं, उभी मॉनि जहाँ जहाँ आठ मद का मबध हो, वहाँ वहाँ कोमलता का उपयोग करना चाहिए । मद रूपी रोग को नष्ट करने में मृदुता सर्वोत्कृष्ट औषध है । मृदुता गुण को धारण करनेवाले पुरुष सदैव सुखी रहते हैं ।

उदाहरणार्थ, एक पुष्प छे । पुष्प की मृदुता जगत में प्रसिद्ध है । बैबरा कठोर से भी कठोर वस्तु को भेद करके उस में प्रवेश करने की शक्ति रखता है । शक्ति ही नहीं, उस का स्वभाव ही ऐसा है, परन्तु वह भी पुष्प को, कोमल स्वभावी समझकर, दुख नहीं देता है । जब कि भ्रमर क समान प्राणी भी कोमल के साथ कोमलता धारण कर लेता है, तब दूसरे की जो बात ही क्या है ? इसलिए मृदुता धारण करना ही श्रेष्ठ है ।

कहा है कि—

सर्वत्र मार्दव कुर्यात् पूज्येषु तु विशेषतः ।-

येन पापाद्विमृच्येत पूज्यपूजाव्यतिक्रमात् ॥

भावार्थ—मृदुता सब ही जगह रखनी चाहिए, 'पान्तु'

पूज्य पुरुषों के सामन तो विशेष रूप से रखनी चाहिए । इस से मनुष्य पूजनीय की पूजा के व्यतिक्रम से—पूजा करने में कुछ भूल करदी हो उस से—जो पाप लगा हो उस पाप से मुक्त हो जाता है ।

मान के लिए बाहुबली का हृदयभङ्ग दृष्टान्त बहुत ही विचार करने योग्य है ।

बाहुबली का दृष्टान्त ।

मानाद्बाहुबलीबद्धो लताभिरिव पादप ।

मार्दवात्तक्षणान्मुक्त सद्यः संप्राप कवचम् ॥

भाषार्थ—वृक्ष जैसे लताओं से गिरा रहता है उसी भाँति बाहुबली मानरूपी लता से आवद्ध हो गये—बँध गये थे । मगर सरलता के कारण स व बंधन रहित हो गये । इससे उन्हें तत्काल ही केवलज्ञान उत्पन्न हो गया ।

बाहुबली की कथा संक्षेप में इस प्रकार है ।

१ बाहुबली चक्रवर्ती भरत के छोटे भाई थे । वहलिक नामा देशके व स्वामी थे । भरत जब छ खड्ग पृथ्वी को जीत कर सापिस अयोध्या में आये तब चक्रवर्त्तन आयुवशाळा में प्रवेश नहीं किया । मंत्रियोंने कहा —“ महाराज हमें अभी और दश जीतने हैं । क्योंकि जब निज गोत्रवाले ही आज्ञा नहीं मानते है तब दूसरा कौन आज्ञा मानेगा ? ”

मंत्रियों की बातों से, और चक्रवर्त्तक आशुवशाला में प्रवेश नहीं करने के कारण से, मरतने बाहुबली के पास दूत भेजा। दूत बाह्यलोक देश को देख कर चकित हो गया। वहाँ उसने हजारों चमत्कार देखे। उस देश में मरत का कोई नाम भी नहीं जानता था। 'भरत' शब्द का व्यवहार स्त्रियों की सादियों में और कौचलियों में—जो काम किया जाता था उसीके लिए होता था।

धीरे धीरे वह दूत उस देश की मुख्य नगरी 'तप्तशिला' में पहुँचा। बाहुबली की आज्ञा मँगवा कर उसने दरबार में प्रवेश किया। साम, डाम, दंड और भेड़वाले वचनों से दूतने यथा-योग्य अपना कार्य किया। बाहुबली दूत की बातों से क्रुपित हुए, परन्तु दूत को अवध्य समझकर, उस को अपमान के साथ सभा से बाहिर निकलवा दिया।

दूतने वापिस जाकर, निमक मिरच लगाकर बटित बटना सुनाई। और भरत राजा को लड़ने के लिए तैयार किया। बाहुबली भी उधर लड़ने को तैयार हो गये। पूर्व और पश्चिम समुद्र आकर जैसे एकत्रित होते हैं वैसे ही दोनों तरफ की सेनाएँ आमने सामने आ खड़ी हुई। युद्ध प्रारम्भ होने में कबल आज्ञा ही की देरी थी।

उस समय देवता, यह सोच कर बीच में पड़े कि—

युद्ध में बिनाही कारण हमारों मनुष्यों का बध होगा । उन्होंने दोनों पांडुओं के आपस में युद्ध करने का प्रवच किया । दोनों का युद्ध आरंभ हुआ । उनका युद्ध देखन के लिए मन्थस्य भावस, एक ओर दध, दानव, यक्ष, राक्षस, किन्नर और विद्याधर खड़े हुए और दूसरी तरफ उन दोनों की सना । दोनों में पाँच प्रकार का युद्ध हुआ । (१) दृष्टि युद्ध, (२) वाक् युद्ध (३) बाहु युद्ध (४) दह युद्ध, और (५) मुष्टि युद्ध ।

पहिलेक चारों युद्धों में बाहुबलीन भरत राजा को परास्त कर दिया । इस से राजा भरत का मुख स्थान हो गया । बाहुबलीने उसको उत्साहित कर मुष्टि युद्ध के लिए तत्पर किया । पहिले भरतने बाहुबली के ऊपर मुष्टि का प्रहार किया, जिससे बाहुबली घुटन तक पृथ्वी में घुस गये, क्षणवार ओंखें बंद रहनेके बाद बाहुबली को चेत हुआ । उनके मुष्टि प्रहार का समय आया । उन्होंने मुक्का मारने के लिए हाथ उठाया । भरत और बाहुबली दोनों उस भव में मोक्ष जानवाले थे । इससे उसी समय इनको विचार हुआ—“ यदि भरतक मुक्का लगजायगा तो तत्काल ही यह मर जायगा । खेद है कि, इस विनश्वर राज्य के लिए मैं समय लोक में निन्द्य कार्य करने के लिए तैयार हुआ हूँ । मगर वैसा ही, ऊँचा किया हुआ हाथ नीचे करलेना उचित नहीं है । ” ऐसा सोच कर उन्होंने जो हाथ भरत पर मुक्का मारने के लिए उठाया था उसी हाथ को उन्होंने अपन मस्तक पर डाला ।

और अपने केशों का छेच कर लिया । बाहुबली द्रव्य और भावसे परिग्रह के त्यागी बन गये । कहा है कि—

इत्युदित्वा महासत्त्व सोऽम्पणी शीघ्रकारिणाम् ।
तेनैव मुष्टिना मूर्ध्नि उद्धमे तृणवत् कचान् ॥

भावार्थ—इस प्रकार सतोगुण के उदित होने पर, शीघ्र कार्य करनेवालों में सदैव आगे रहनेवाले उसने—बाहुबलीने—उसी मुष्टिसे धाम की तरह अपने शिरसे बालों को उखाड़ डाला ।

अपन मर्द को त्यागी हुए देख भरत महाराज की इस प्रकार स्थिति हुई ।

भरतस्त तथा दृष्ट्वा विचार्य स्वकुर्म च ।
यस्य न्यक्षिप्रीवो विविक्षुस्त्रि मेदिनीम् ॥ १ ॥
शान्त रस मूर्त्तमिदं भ्रातर प्रणनाम ॥
नम्रजैःश्रुमि कोष्ठी. कोपशेषमिवोत्सृजन् ॥ २ ॥
सुनन्दानन्दनमुनेर्गुणस्तवनपूर्विकाम् ।
स्वनिन्दामित्यथाकार्पीत् स्वापवादगदौषधीम् ॥ ३ ॥

भावार्थ—भरत महाराज, उनको—बाहुबली को—वैसी स्थिति में देख—साधु बने देख—अपना कुर्म विचार नीचा मुँह करके सहे हो गये । नीचा मुख काके सहे हुए वे ऐसे मालूम होते थे मानो वे पृथ्वी में धुस जाना चाहते हैं ।

२—मूर्तिमान शा नरस अपने माइ को भरतने, नमस्कार किया । उस समय उसकी आँखोंसे कुछ गरम आँसु की बूँदे निकल पड़ीं । व ऐसी मालूम हुई मानो उसन अपन हृदय में बचे हुए कोर को आँसुओं के द्वारा निकालकर फेंक दिया है ।

३—बाहुबली मुनि क गुणों का स्तवन करनेक बाद, अपने अपवाद रूपी रोग की महा औषधि आत्मनिर्दिश करने लगे ।

भरत महाराजन अपने अपवाद रूपी रोग को शांत करने क लिए आत्म-निर्दिश करते हुए बाहुबली मुनिसे इसप्रतीति क्षमा माँगने लगे—

घन्यस्त्व तत्पजे येन राज्यं भवतुरुन्मया ।
 पापोऽहं यदसत्पुष्टो दुर्मदस्त्वामुपादवम् ॥ १ ॥
 स्वशक्तिं ये न जानन्ति ये चान्याय प्रकुर्वन् ।
 जीवन्ति ये च लोभेन तेषामस्मि धुरधर ॥ २ ॥
 राज्यं भवतरोर्भीजं ये न जानति तेऽधमा ।
 तन्मयोऽप्यहं विशिष्ये तदमहानो विद्वन्निधि ॥ ३ ॥
 त्वमेव पुत्रस्तातस्य यस्तातपन्थमन्वगा ।
 पुत्रोऽहमपि तस्य स्या चेद् भवामि भवादृश ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे बन्धु मुझ पर दया करके तुमन राज्य छोड़ दिया इसलिए तुम घन्य हो ! मैं पापी हूँ जिस से कि, मैंने असन्तोष और दुर्मद क वश में होकर तुम को कष्ट पहुँचाया ।

२-जो लोग अपनी शक्ति को नहीं जानते हैं, जो अन्याय करते हैं और जो लोभ से अपना जीवन बिताते हैं, उन सब में मैं घुरघुर हूँ-बड़ा हुआ हूँ । (अर्थात्-मैं अपनी शक्ति को नही जानता हूँ, अन्याय करता हूँ और लोभ के वश में अपना जीवन बिताता हूँ ।)

३-जो यह नहीं जानते हैं कि, राज्य सप्तरूपी वृक्ष का बीज है, व अवघम हैं, परन्तु मैं तो उनसे भी विशेष अवघम हूँ, क्योंकि मैं यह जानते हुए भी राज्य का परित्याग नहीं करता हूँ । (इस कथन का अभिप्राय यह है कि, वास्तविक जानकार वही होता है जो किसी वस्तु को यदि अनिष्ट समझता है, तो उस फो ओड देता है । मगर जो ऐसा नहीं करते हैं और कवल बातें बनाते हैं व सप्तर को उगनवाले हैं ।)

४-तूही अपने पिता का वास्तविक पुत्र है, क्योंकि तूने उनके मार्ग का अनुसरण किया है । मैं भी उसी समय उन का वास्तविक पुत्र कहलाने योग्य होऊँगा, जब तेरे समान बन जाऊँगा ।

ततो बाहुनलिं नत्वा भरत सपरिच्छद ।

पूरीमयोध्यामगमत् स्वराज्यश्रीसहोदराम् ॥

भावार्थ—तत्पश्चात् भरत बाहुनली को नमस्कार कर, सप-
रिवार स्वर्ग की समानता करनेवाली अयोध्या नगरी में गये ।

परत महाराजने अन्त करण पूर्वक उक्त प्रकार से महात्मा-बाहुबली की स्तुति और आत्मनिन्दा की। इससे उन को द्रव्य और भाव दोनों प्रकार की लक्ष्मी प्राप्त हुई। फिर वे अपने स्थान को चले गये।

इसर बाहुबली भी श्रीप्रभु के पास जाने का विचार करना लगे। उसी समय मान महाशत्रु उन के आगे आ खड़ा हुआ। वे सोचने लगे कि—क्या मैं जाकर अपने छोटे भाइयों को—जिन्होंने मेरे पहिले दीक्षा ग्रहण की है—नमस्कार करूँ ? नहीं। तब मुझे चाहिए कि मैं पहिले, तपस्या करके अपने पापों का नाश कर केवलज्ञान प्राप्त कर लूँ और फिर भगवान के पास जाऊँ। ऐसा सोचकर वहीं खड़े हुए ध्यान करने लगे।

एक वर्ष पर्यन्त आहार पानी लिए बिना, वे एक वर्ष पर्यन्त स्थाणु—शाखाहीन वृक्ष की भाँति खड़े रहे। पक्षियों ने उन की बाड़ी मूँछ में घोंसल बनाये। पशु उन को एक वृक्ष समझ कर, उनके शरीर से अपना शरीर गिम कर, खुमली मिटाने लगे।

इस प्रकार की घोर तपस्या करने पर भी मान के कारण बाहुबली को केवलज्ञान नहीं हुआ। अतः मैं कल्याण समुद्र अतः र्यामी श्रीभगवान न ब्राह्मी और सुन्दरी को जो पहिले ही से साध्वियों हो चुकी थीं, बाहुबली के पास, उन्हें उपदेश देने के लिए भेजा। भगवानने जिस स्थान पर बाहुबली का होना बताया

था उसी स्थान पर वे दोनों पहुँचीं, परन्तु वहाँ बाहुबली उन्हें नहीं दीखे । उन्हें मगवान के वचनों पर पूरा श्रद्धान था, इस लिए वे उसी स्थल को बारीकी से देखने लगी । लता से टके हुए बाहुबली अन्त में उन्हें दिखाई दिये । उन्होंने ने मग्य-स्वर में कहा —

“ हे बन्धु, गज से नीचे उतरो । जो गज पर-हाथी पर चढ़े रहते हैं उन्हें कवलज्ञान प्राप्त नहीं होता है । ” इतना कह कर वे अपने स्थान को चली गई ।

उन के जाने बाद, धीरे, धीरे बाहुबली गभीरता से सोचने लगे—“ मैंने सारी राज्य-ऋद्धियाँ का त्याग कर दिया है, तो भी सयम धारिणी साध्वियों ने मुझ को हाथी से उतरने के लिए क्यों कहा ? मेरे पास हाथी कहाँ है ? मगर यह भी तो है कि—साध्वियों कभी मिथ्या नहीं बोलती हैं । तब उन्होंने ने ऐसा कहा क्यों ? ”

इसी याँति सोचते सोचते अन्त में उन्हें साध्वियों के वचन का गहन्य ज्ञात हो गया । उन्होंने ने सोचा—“ साध्वियों ने ठीक कहा था । मैं मान रूपी हाथी पर चढ़ रहा हूँ । ‘ हा ! धिक ! माम् धिक ! सत्य है । मान रूपी हाथी पर चढ़े हुए पुरुष को कभी कवलज्ञान नहीं होता है । यह मेरी कैसी अज्ञानता है कि मैंने जगद्-वध पुरुषों को नमस्कार करने में भी

मुझ को लज्जा मारूम हुई । अस्तु । भावी कभी अन्यथा होने-
वाला नहीं है । ॥

तत्पश्चान्—

इदानीमपि गत्वा तान् वदिष्येऽहं महामुनीन् ॥
चिन्तयिष्यति म महामत्सत्त्व पादमुदक्षिपत् ॥
लतावल्लीष श्रुटिपञ्चभित्तो घातिकर्मसु ॥
तस्मिन्नेव पदे ज्ञानमुत्पदे तस्य केवलम् ॥

भावार्थ—‘ अब भी जा कर मैं उन महामुनियों को बदना
करूंगा । ’ ऐसा सोच कर महा सत्त्वशाली बाहुबली मुनिने जैसे
ही चलन के लिए वहाँ से पैर उठाया, वैसे ही चारों तरफ
छिपटे हुए लता तटुओं की भाँति उन के घाति कर्म भी नष्ट हो
गये । और उन को केवलज्ञान हो गया ।

उक्त दृष्टान्त से विदित होगा कि बाहुबली के समान सत्त्व-
धारी—शक्तिशाली—महामुनि के तप तेज को भी मानने दबा
दिया और उन्हें केवलज्ञान नहीं पैदा होन दिया, तब पामर
मनुष्यों के घर्मध्यान को नष्ट कर दे इस में तो आश्चर्य ही किम
बात का है ?

और इसी लिए मोक्षामिलायी मनुष्यों को मान नहीं करना
चाहिए । यदि प्रमाद से, या अज्ञान के उदय से मान आ भी

जाय तो बाहुबली महाराज के इस उदाहरण का स्मरण कर मान का त्याग करना चाहिए और आत्मानन्दी बनना चाहिए ।

एकान्त में बैठ कर घड़ी भर आत्म-साक्षी स, विचार किया, जाय तो यह बात हमें, अनुभवसिद्ध मालूम होगी कि, मान का फल मनुष्य को तत्काल ही मिल जाता है । जिस वस्तु का मनुष्य गर्व करता है, उमी वस्तु में, थोड़ी समय बाद, मनुष्य को, विकार उत्पन्न हुआ मालूम होता है । संभव है कि, किसी क पुण्य का तीव्र उदय हो, उसके कारण उसे अभिमान का फल न भी मिले । मगर यह तो निश्चित है कि, भवान्तर में उसे अपने कृत-मान का फल अवश्यमेव भोगना पड़गा ।

यह कह दें तो भी अत्युक्ति न होगी कि, अभिमान मिथ्यात्म का पिता है—मिथ्यात्व को उत्पन्न करनेवाला है । क्यों कि मान घर्मात्मा मनुष्यों के मन रूपी मंदिर में घुसकर अपनी कदामह रूपी दुर्गंधी फैलाता है और सद्भावना रूपी सुगंधीसे नष्ट कर देता है—उससे—कदामहसे—मनुष्य की सत्त्वानवेपण बुद्धि—समान दृष्टिसे विवेकपूर्वक पदार्थ क स्वरूप को देखने की बुद्धि नष्ट हो जाती है । इस से वह वस्तु का स्वरूप सिद्ध करने में जहाँ उसकी मति होती है वहीं युक्ति को खींच ले जाता है । युक्ति जिस ओर बुद्धि को ले जाना चाहती है—युक्ति से जिस प्रकार वस्तु का स्वरूप सिद्ध होता है—वैसे वह नहीं होने देता ।

जिस को कदाग्रह रूपी दुष्ट ग्रह लग गया, उस के लिए समझना चाहिए कि इस क दिन बुरे हैं—इस का भाग्य उल्टा हो गया है । क्यों कि कदाग्रही मनुष्य के हृदय में कभी सद्भिचारों की स्फूर्ति नहीं होती है ।

बड़े बुरे कदाग्रह को कुठार, अग्नि, विष, पत्थर मिट्टी, राख, रोग, शोक आदि की जो उपमाएँ दी जाती हैं वह वास्तव में यथार्थ हैं—ठीक हैं । क्यों कि कुठार कुल्हाड़ी—जैसे वृक्षों को नाश करता है, वैसे ही मान भी सद्बुद्धान रूप से वृक्ष का नाश कर देता है । अग्नि जिस प्रकार छता समूह का नाश कर उस फूल फल देने से वंचित कर देती है, उसी तरह जिस क हृदय में कदाग्रह रूपी अग्नि लगती है वह सद्भावना रूपी बेज का नाश कर, समता रूपी पुष्प और हितोपदेश रूपी फल देने से मनुष्य को वंचित कर देती है । विष जैसे मनुष्य के अवयवों को ढीले बना कर अनन्य बदना देने के बाद उस का प्राण लेता है इसी प्रकार जो मनुष्य कदाग्रह रूपी विष का पावन कर लेता है, उसके सम्यग् ज्ञान रूपी शरीर के अवयव शिथिल हो जाने हैं, वह अज्ञान हो जाता है, दुश्चिन्ता रूपी बदना होती है और अन्त में उस के शुभ भाव प्राण नष्ट हो जाते हैं । पत्थर में जिस भाँति गड़ बिन्दु प्रविष्ट नहीं हो सकता है उसी तरह जिसका हृदय कदाग्रह से पत्थर समान हो जाता है उसमें तत्त्व जल प्रविष्ट नहीं हो सकता है । मिट्टी जैसे काचन को मलिन

मरती है जैसे ही कदाग्रह रूरी मिट्टी भी स्वच्छ आत्मा को कर्मरज से मलिन बना देती है । तृतादि पदार्थों में मत्स्य-राख गिर जाने से जैसे वे व्यर्थ हो जाते हैं, इसी भाँति, मनुष्य के हृदय में परमार्थ वृत्ति रूपी जो घृत होना है उस को मान रूपी राख गिर कर, व्यर्थ कर देता है । जैसे ज्वरादि रोग जिस शरीर में होते हैं, उन शरीरों को मिष्टान्न, घृत, दुग्ध आदि पदार्थ रुचिकर नहीं होते हैं, जैसे ही जिस का हृदय कदाग्रह रूपी रोग से बीमार हो जाता है उस मनुष्य को मत्स्य पदार्थ रूपी मिठाई, तत्त्व रुचि रूपी दुध और विवेक रूपी घृत अच्छे नहीं लगन है । शोक रूपी शक्कू-काँटा—जिस के शरीर में ब्रुस जाता है उस के मन वचन और काय म्लान हो जाते हैं, इसी तरह कदाग्रह रूपी शोक जिसके हृदय में प्रविष्ट होना है उसके हृदय में देव, गुरु और धर्म इस त्रिपुटि के लिए गलानि रहा करती है । अर्थात् सुगुरु, सुदेव और सुधर्म को वह नहीं पहिचान सकता है ।

इस प्रकार उक्त विशेषणों सहित कदाग्रह है । सुगुरु जीवोंन अभिमान को छोड़ देना चाहिए । जहाँ अभिमान का नाश हो जाता है वहाँ कदाग्रह प्रविष्ट होने का साहस नहीं कर सकता है । क्योंकि कारण बिना कार्य की उत्पत्ति नहीं होती है ।

इसि अभिमान से दुर्योधन की कैसी दुर्गति हुई थी ? दुर्योधन का हाल वधों से बूढ़ों तक सब जानते हैं ।

श्री महावीर मगवान के शासन में व्रत, नियम, स्वाध्याय और न्द्रिय निग्रह करनेवाले कई मुनियों के भी निन्हव की छाप लगी थी । उस के मूल कारण की जाँच करेंगे तो मालूम हो गा कि वह क्याग्रह था ।

अभिमान ही से वितर्कवाद कर के मनुष्य अपने जीवन को व्यर्थ नष्ट कर देते हैं । वे परमत्र में अनेक दुःख उठाते हैं । उस समय अभिमान उन की रक्षा नहीं करना, प्रायुत जीव उस के कारण एक कोडी का हो जाता है ।

निराभिमान पुरुष अहंकार, ममकार के शत्रु होते हैं । वे सत्य के पक्षपाती होते हैं । उन के हृदय पर विषक, विनय, शम, तपः की प्रकाश छा जाता है । जिस से वे वास्तविक ज्ञान दर्शन और चारित्र्य को देख सकत हैं । इसी मोति इन्हें अन्य को भी वे दिखा सकत हैं । जिस समय मान का उदय नहीं होता उस समय मनुष्य गुणी के गुणगान कर सकता है ।

स्वयंगुणी और गुणानुरागी पुरुष ही चारित्र्य और दर्शनगुण की प्राप्ति कर सकते हैं । इस के विपरीत अभिमान पर्वत पर चढ़े हुए गुण-द्वेपी मनुष्य वास्तविक वस्तु को न समझ सकने के कारण मिथ्यात्व की भूमि में स्थित होत होते हैं । श्रीमद्

पद्मोविजयजी महाराज अपने ' मार्गद्वानिशिका ' नामा ग्रंथ में
लेखते हैं —

गुणी च गुणरागी च गुणद्वेषी च साधुषु ॥

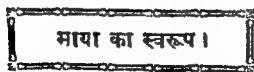
श्रुयन्ते व्यक्तमृत्कृष्टमध्यमाधमबुद्धयः ॥ २० ॥

ते च चारित्रसम्यक्त्वमिष्ट्यादर्शनभूमयः ॥

अतो द्वयोः प्रकृत्यैव वर्तितव्यं यथाचरन् ॥ २१ ॥

भाषा—गुणी, गुणानुरागी और साधु—द्वेषी ऐसे तीन
प्रकार के मनुष्य, स्पष्टतया—सुने जाते हैं । व क्रमशः उत्तम,
मध्यम और अधम होते हैं, । वे चारित्र, सम्यक्त्व और मिष्ट्या-
दर्शन की भूमि पर हैं व क्रमशः चारित्रवान, सम्यक्त्वी और
मिष्ट्यादृष्टी होते हैं । इस लिए विश्वकी पुरुषों को चाहिए कि,
व यथाशक्ति प्रथम के दो प्रकार के मार्गों पर चलने का
प्रयत्न करें ।

मगधान ने क्रोध और मान की व्याख्या करने के बाद
माया महादेवी का स्वरूप इस प्रकार प्रकट किया था ।

माया का सामान्य अर्थ होता है कपट, प्रपञ्च, छद्म, ठगी,
दगा, विश्रामघात आदि । जो मनुष्य माया से मुक्त हैं वे

सदैव सत्सार से मुक्त रहत हैं और जो माया से बँधे हुए हैं वे सदैव सत्सार में बँधे ही रहत हैं । आत्म-कल्याण की इच्छा रखनेवाले मनुष्यों को सदैव माया से दूर रहना चाहिए । माया की जाल में जो मनुष्य फँसे होत है व सदा सत्यमत से वंचित रहते हैं और अपने किये हुए दान, पुण्य, व सृष्टि के फल से निराश होत है । माया सारे दुर्गुणों की ग्वानि है ।

कहा है कि—

अमृतान्य जननी परशु शीलशास्त्रिन ।

जन्मभूमिरविद्याना, माया दुर्गतिकारणम् ॥

भावार्थ—माया, मूठ की माता है, प्रसन्न रूपी वृक्ष को काटनवाली कुस्हाडी है, अविद्या की ज मभूमि है और दुर्गति का कारण है ।

मायावी मनुष्य अपना अभिमान रखन के लिए जुठ बोलत कभी नहीं सकता । इतनाही नहीं झूठ बोलने में वह अपनी बीरता समझता है । अपने आचार विचारों को भी वह निर्भीक होकर छोड़ देता है । निन्दनीय दुर्गुण माया से प्राप्त होते हैं । दुर्गति तो इस से सहज ही में हो जाती है ।

आज यह विश्वास नहीं हो सकता कि, इस पंचम काल में भी कोई मायाचार से बचा हुआ है । हम राक्षसी के पजे में सब ही फँसे हुए हैं । प्रायः देखा जाता है कि मनुष्य अपने

कार्यों को ठीक बतान का बहुत बड़ा प्रयत्न करत है, परन्तु होता इससे उल्टा है। वे माया रूपी नागिन को अपने हृदय में धारण कर आत्म-कल्याण क हेतु रूप तप, सयमादि कार्यों को क्षणवार में नष्ट भ्रष्ट कर देते हैं।

लोगों में ख्याति पाने के लिए वे अनेक प्रकार के कष्ट उठाने में आनन्द मानते हैं। आत्मघाती होने का ढोंग कर महापुरुष बनने की छालमा रखते हैं। परन्तु वास्तव में देखा जाय तो वे आत्म-विलेशी बन, ससार सागर में सतानवाली विप-क्रिया साधन करने में अगुआ बनने हैं। ऐसे मनुष्यों को उग कह कर आत्म-स्वरूप से उगाये हुए कहना चाहिए। ऐसे जीव विचारे घोड़े के लिए बहुत खो देते हैं। इसके लिए 'हृदयम-दीपपद्मशिक्षा' में जो उपदेश दिया गया है वह वास्तव में अनुकरण करन योग्य है।

कार्यं च किं ते परदोषदृष्ट्या,

कार्यं च किं ते परचिन्तया च ।

वृथा कथं स्थितमि मालमुद्धे ।

कुरु स्वकार्यं त्यज सर्वमन्यत् ॥

भावार्थ—हे जीव ! दूसरों के दोष देखने से तुझ को क्या मतलब है ? दूसरों की चिंता करने से भी तुझे क्या है ? हे

माल बुद्धिवाले ! व्यर्थ दुःख क्यों करता है ? तू अपना कार्य कर, दूसरा सब कुछ छोड़ दे ।

उक्त श्लोक के भाव को अपने हृदय पर लिख लेना चाहिए, तू नुसार सब आत्महित करना चाहिए । अमृत क्रिया का आश्रय लेना चाहिए । मगर यह उसी समय हो सकता है, जब माया का त्याग कर दिया जाय । इसलिए शक्तिमत् माया का त्याग कराने की चेष्टा करना चाहिए ।

मायावी मनुष्य, अपने आत्मा ही को भोला ठेन है । कहा है कि—

मौटिल्यपन्थ पापा मायया सकृत्तय ॥

मुक्ता वञ्चयमाना वञ्चयन् स्वमेव हि ॥

भावार्थ—कूटिन्त्रा—कपट—करन में चतुर और माया से मगुन के समान वृत्ति धारण करने वाले पापी लोग जगत को उगत हुए भवने नार को ही उग छत हैं ।

अब मिला २ प्रकार की माया का—प्रपञ्च का—स्वरूपवर्णन किया जायगा । यहाँ पहिले राजप्रपञ्च का विचार किया जाता है । कहा है कि —

मूपादगुण्ययोगेन छद्मदू विश्वस्नघातनात् ।

अर्थलोभाच्च राजानो वञ्चयन्तऽखिल जगत् ॥

भावार्थ—रूपरूपी पादगुणयोः अर्थान् सति भावि, उन
कर के छठ से विद्यासु पुरुषों क बात कन म ए। अर्थात् क
लोक से राजा लोक जगत् को उगत हैं, अतएव व राजा नहीं हे,
किन्तु सचमुच रक ही है।

अब मुनिवेष को धारण कर क लोग कैस दुनिया को टगते
हैं ? इस का विचार किया जाता है। कहा है कि—

ये लुब्धचित्ता विषयादिभागे

बहिर्विरागा हृदि बद्धरागा ॥

त दाग्भिर्वा वपमृनाश्च धूर्ता

मनामि लोकस्य तु रञ्जयन्ति ॥

भावार्थ—जिन का हृदय विषयादि भोगों में लुब्ध हो रहा
है, जो अन्तरंग से रागी हैं और दिखान बेरागी हैं, व कपटी
है, वपाडवरी धूर्त हैं। व तो कवज लोगों क चित्त को प्रसन्न
करन ही में लगे रहते हे।

पाठकों को शङ्का होगी कि, लोग क्या मूर्ख है जो ऐसे
धूर्त लोगों की बातों पर विश्वास करते है ? इस क उत्तर में हम
इतना ही रहना चाहन हैं कि ऐसा हो होता है। कहा
है कि—

मुग्धश्च लोकोऽपि हि यत्र माँ।

निवशितस्तत्र रतिं करोति ।

धूर्तस्य वाक्यैः परिमोहितानां

केषां न चित्तं भ्रमतीह लोके ॥

भावार्थ—लोग भद्रिक हैं—भोले हैं । वे जिस मार्ग पर चलाये जाते हैं उसी पर चलते हैं और उसी में आनन्द मानते हैं । क्यों कि इस ससार में धूर्त लोगों के वाक्यों पर मुग्ध हो कर किन लोगों का चित्तभ्रम नहीं हो जाता है ? (एक बार तो सब का हृदय अवश्यमेव भ्रम में पड़ जाता है । कपटी साधु जिनका अनर्थ करता है उतना औरों से होना कठिन है ।)

भारतवर्ष में लगभग बावन स—अष्टावन लाख के लगभग नामधारी साधु हैं । उन में से कई ऐसे हैं कि जिन्होंने कीर्ति और धनमाला आदि के आधीन हो कर अपन आचार को छोड़ दिया है, और उन्मत्त हो शास्त्र मार्ग का परित्याग कर स्वेच्छा-चार का वर्ताव कर रहे हैं ।

हिन्दु धर्म शास्त्रों में—मनुस्मृति, कूर्मपुराण, वराहपुराण, मत्स्यपुराण, और नरसिंहपुराण आदि ग्रन्थों में वर्णाश्रम धर्म की व्यवस्था है । उस व्यवस्था में सयासियों के लिए जो व्यवस्था है उस व्यवस्था के अनुसार, हम देखते हैं कि नहीं चलते हैं । हम थोड़ासा उस व्यवस्था का यहा उल्लेख करेंगे ।

नरसिंहपुराण में ६० वें अध्याय के २६३ वें श्लोक पर लिखा है कि,—

ततः प्रभृति पुत्रादौ सुखलोभादि वर्जयेत् ।

दद्याच्च भुमाबुदक सर्वभूताभयङ्करम् ॥

भावार्थ—उस के बाद—मनुष्य धानप्रस्थाश्रम को छोड़ कर सत्यासी बनता है तब से—यावज्जीवन—मरण पर्यंत—पुत्रादि के सुख का और लोभ का त्याग करें, पृथ्वी पर जलाजुली छोड़े और सर्व प्राणियों को अभय करने वाली हो ऐसी प्रतिज्ञा करें । ’

दीक्षा से मरण पर्यन्त पुत्र, पुत्री, धन, दौष्टत आदि किसी पर किसी भी तरह का राग मात्र न रखे और न किसी जीव को दुःख पहुँचाने वाली प्रवृत्ति ही करे । यानी इस प्रकार का व्यवहार करे जिस से किसी जीव को पीड़ा न पहुँचे । इस वाक्य से हिंसा प्रवृत्ति का निषेध किया गया है ।

और भी अन्यान्य पुराणों और स्मृतियों में लिखा है,

न हिंस्यात् सर्वं भूतानि नानृत वा वदेत् कश्चित् ।

नाहित नाप्रिय ब्रूयात् स्तेन स्यात् कथंचन ॥ १ ॥

तृण वा यदि वा शाक मृद वा जलमेव च ।

परस्यापहृन् जतुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

उन के नाम ये हैं—अहिंसा, सत्य, अस्तेय—चोरी नहीं करना, त्याग—निस्पृहता, और मधुनवर्जन—व्रक्षचर्य ।

खेद है कि—उन में से कितने ही साधुओं ने अपने धर्मा-नुसार आचार विचार रखना छोड़ दिया है, मधुकर वृत्ति का त्याग कर दिया है, और येन केन प्रकारेण अपने उदर की पूर्ति कर साधुजाति पर बलक लगाया है और लगात हैं । सत्य-मार्ग के प्रकाशक, मोक्षमार्ग के साधक, कर्मशत्रु के नाशक, शत्रु और मित्र दोनों पर समान भाव रखनेवाले, समारसागर से भय जीवों को तारनेवाले, रागद्वेष से मुक्त, कचन और कामिनी—धन और स्त्री—के त्यागी और वैरागी आदि अनेक गुणधारी साधुओं पर ब आक्षेप करते हैं, सत्याचार की निन्दा करते हैं और मोठे लोगों को उगते फिरते हैं। यद्यपि अन्त में सत्य बात प्रकट होती है, तथापि थोड़ी देर के लिए तो समार अवश्य भ्रम में पड़ जाता है । कइयों ने तो वास्तविक मार्ग की निन्दा करने के लिए कई तरह के श्लोक जोड़ डाले हैं । उदाहरणार्थ—

हस्तिना ताड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमदिरम् ।

न वदधावर्नी मापा प्राणै कण्ठगतैरपि ॥

भावार्थ—हाथी मारने को आया हो तो भी जैनमन्दिर में (अपनी नान बचाने के लिए भी) न जाना चाहिए । और

कण्ठगत प्राण हों—मरणामश्र हो—नो भी यवनों की भाषा नहीं बोलना चाहिए ।

इम श्लोक के उत्तर में यदि कोई जैनाचार्य भी इस तरह के श्लोक की रचना कर डाले तो वह अनुचिन्त नहीं कही जा सकती । जैसे—

मिहेनाताड्यमानोऽपि न गच्छेच्छैवमन्दिरम् ।

न वदेद् हिंसिर्हि भाषां प्राणै कण्ठगतैरपि ॥

मावार्थ—सिंह मारने आया हो तो भी शिव के मंदिर में नहीं जाना चाहिए, और कण्ठ गत प्राण हों तो भी हिंसक भाषा नहीं बोलना चाहिए ।

महाशयो ! द्वेषबुद्धि से कैसे कैसे आक्षेप किये जाते हैं ! ऊपर के दोनों श्लोक अग्राह्य हैं । ये दोनों श्लोक क्या हैं ? दढादढि, केशाकेशि और मुष्टामुष्टि युद्ध है । वस्तुतः देखा जाय तो किसी अल्पबुद्धिवाले ने जैनियों पर उक्त प्रकार का आक्षेप किया है । क्यों कि यह श्लोक न कहीं किसी स्मृति में है और न किसी पुराण में ही । स्मृति या पुराण में इस श्लोक का न होना ही बताता है कि यह किसी उच्छृंखल वृत्तिवाले की कृति है । अपनी उच्छृंखलता को निर्दोष प्रमाणित करने और सप्ताह में अनर्थ उत्पन्न करने के लिए यह श्लोक बना डाला है ।

इस का एक कारण और भी है । जल जैनमुनि तत्स्य वृत्ति से जगत् के जीवों को वास्तविक उपदेश देने लगे तब नामधारी ब्राह्मणों की ठगी प्रकारा में आने लगी और उन की आमदनी में घटका पहुँचाने लगा, तब उन्होंने जैनधर्म पर चार अनुचित आक्षेप—कटक—लगा कर जीवों को सत्योपदेश से वंचित कर दिया ।

प्रथम कटक यह कि—जैन लोग नास्तिक हैं ।

दूसरा कटक यह लगाया कि—जैनी मलिन हैं ।

तीसरा कटक यह लगाया कि—जैनियों के देव नगे हैं ।

चौथा यह कि—जैनी ब्राह्मणों को अपने मंदिर में भारते हैं ।

पाठक, विचार कीजिए कि जो जैन गृहस्थ और जैन-साधु सदैव वैराग्य वृत्ति रखने हैं, और जप, तप, सयम, ज्ञान, ध्यान आदि की की हजारों प्रशंसा की क्रियाएँ करते हैं उन जैनियों को नास्तिक बतानवाला स्वयं कैसा धर्मात्मा हो सकता है ?

दूसरा आक्षेप है मलिनता का । मगर यह भी ठीक नहीं है । क्यों कि जैन लोग अशुद्ध आहार व्यवहार नहीं करते । भोजन करते हैं शोचने साथ । जल व्यवहार में सात्वत हैं अच्छी तरह से छान कर और मगवान का पूजनपाठ

भी वे मन्त्री प्रकार से स्नान कर चदन का लेप कर के । ऐसा व्यवहार करने वाले जैन को यदि मलिन कहें तो फिर दुनिया में शुद्ध कौन है ? वास्तव में तो मलिन वही होता है जो घर्म के बहने जीव हिंसादि अकार्य कराना है, लोगों को नरक में डकेलता है और आप भी उन के साथ गिरता है ।

जैनों के देव नगे हैं । यह आक्षेप भी उन का निर्मूल ही है । क्यों कि यदि कोई जैन श्वेतांबर मूर्तियों को देखेगा तो उस को ज्ञात हो जायगा कि वे नगी नहीं होती है । उन की कटि पर वस्त्र होता है । यद्यपि दिगंबर आमनाय की मूर्तिया नग्न होती है, परन्तु जैनतर मूर्तियों से वे बहुत ही ऊँचे दर्जे की होती है । शंकर और विष्णु की मूर्ति को यदि देखोगे तो विदित होगा कि उन में किसी भी प्रकार का सम्मान दर्शक चिन्ह नहीं है । इस में कुछ अत्युक्ति नहीं है ।

अब हम इस बात का विशेष विवेचन नहीं करेंगे, क्योंकि ऐसा करने से एक तो निंदा में उतरना होता है, निममे प्रयत्न लिखने के उद्देश में वाधा पहुँचती है, दूसरे विषयांतर होने का भी भय है ।

चौथा कलक यह है कि, जैन अपने मंदिरों में ब्राह्मणों का बलिदान करते हैं । इस का उत्तर जनरव स्वयं दे रही है । सब जानते हैं कि जैन एक कीड़ी को मारने में भी महापाप

ममझने हैं । जो एक कीड़ी मारने में भी महा पाप समझते हैं वे ब्राह्मणों को—पंचेन्द्री जीवों को मारे यह सर्वथा असमर्थ है ।

मरी लगभग पचास बरस की उम्र हुई है । अपनी इच्छा में मैंने प्रायः जैनशास्त्र पढ़े हैं । मगर मुझे उन में कहीं भी ऐसी बात लिखी नहीं मिली । अब भी यदि कहीं ऐसी बात लिखी मिल जाय तो मैं जैनशास्त्रों को कुशाग्रमानन के लिए तैयार हूँ । बचपन ही से मैं मानता हूँ कि जिन शास्त्रों में बलिदान—पंचेन्द्रियवध का प्ररूपण हो वह शास्त्र कुशाग्र है ।

जैनियों के तो नहीं, मगर हिन्दु शास्त्रों के अन्दर यज्ञ, श्राद्ध, देवपूजा आदि कार्यों में बलिदान करने का आदेश है । कई स्थानों से नरमध और काली के आश्रित नरबलि की बातें हमें सुनने को मिली हैं । मगर अब नीतिकुशल ब्रिटिश राज्य के प्रसार से यह अन्याय सर्व नष्ट हो गया है । इसी तरह हिन्दुस्तान में से यदि साहित्य हिंसा बढ़ हो जाय तो बिचारे मूक—बे ज्ञान—प्राणियों का भयानक भिल और साथ ही भारत के लोगों को दुःख और उन के कपड़े विशेष प्रमाण में मिलने लगे ।

मगर हतमाय्य भारत का अभी ऐसा सुदिन नहीं आया है कि जिस से वह दश, काल का विचार करके ऐसे कुरिवा

को मेट दे और भारत में सन प्रकार से आनन्द का प्रसार होने दे । अस्तु ।

हमने, जैनों पर जो कलक लगाये गये हैं उन का उत्तर दिया है । पाठकों से अनुरोध है कि वे उन अर्द्धविदग्ध लोगों से दूर रह कि जो सत्यवक्ताओं पर कलक लगा कर उनके उपदेश से लोगों को वचिन रखते ह । और सत्य मार्ग दिखाने वालों क सहवास में आवे ।

अब अल्प मात्र मायावी और धूर्त ब्राह्मणों का स्वरूप समझाने क लिए श्लोक दिया जाता है—

तिष्ठैर्मुद्रया भूतैः क्षामतांशनेन च ।

अन्तःशूया बहिः सागं वक्ष्यन्ति द्विजा जनम् ॥

भावार्थ—तिलक और मुद्रास और दुर्बलता क ढोंगस, शून्य अन्त ऋणवाले मगर ऊपरसे भले होने का ढोंग बताने वाले ब्राह्मण मनुष्यों को ठगते हैं ।

अहिंसादि दश प्रकार क मत्स्य धर्म को छोड़, आडंबर में आनन्द माननेवाले नामधारी ब्राह्मण, वास्तव में ब्राह्मण शब्द को छल्लित करनेवाले पुरुष—छत्रे तिलक लगा, हाथ में दर्भासन ले, बगल में पुस्तक दबा मोले लोगों क सामने शान्त मुद्रा धारण करत हैं, अशुद्ध वेद मंत्र उच्चारण कर कल्पित अर्थ बताते हैं,

यजमान के सामने अपनी दरिद्रता प्रकाशित कर, स्वोदर पूर्ति के लिए अनङ्ग प्रकार के प्रपञ्च रचन हैं और लोगों को ठगते हैं ।

हमें विचार ऐसे ब्राह्मणों पर दया आती है । वे अपनी कृतियों से लोगों के कर्मदार होते हैं, और कर्मदारी चुकाने के लिए बारबार जन्म और मरण के चक्र मोगेंगे । इसी भाँति ऐसे ब्राह्मणों को दान दनशालों को भी अपना कर्मा वसूल करने के लिए जन्म, मरा, मृत्युपूर्ण इस सभार में जन्म लेना पड़ेगा । जन्म है, वहाँ मृत्यु भी अवश्य भावी है । पाराशर स्मृति का निम्न लिखित श्लोक सदा दाता के ध्यान में रखने योग्य है ।

यतिन काष्ठन दत्त्वा ताम्बूल ब्रह्मचारिणे ।

चौरेभ्योऽप्यमय दत्त्वा स दाता नरकं व्रजेत् ॥

भाषार्थ—जो यति को—साधु को—धन देता है, ब्रह्मचारी को ताम्बूल देता है, और चौरों को अमय देता है वह दाता नरक में जाता है ।

इस श्लोक से स्पष्ट है कि जो जिस चीज के योग्य हो वही चीज देना चाहिए । उसके विपरीत देन से दाता नरक में जाता है ।

बहुतसे हिन्दु शास्त्रों में यह बात बताई गई है कि, " ब्राह्मणों की पूजा करना चाहिए, क्योंकि ब्राह्मण सुपात्र हैं । "

साय ही उन में ब्राह्मणों के गुणों का वर्णन करदिया गया है ।
जैसे —

ब्राह्मणा ब्रह्मचर्येण यथा शिल्पेन शिल्पिक ।

अन्यथा नाममात्र स्यादिन्द्रगोपस्तु कीटवत् ॥

भावार्थ—जैसे शिल्पि विद्या के होन पर ही हम उसको शिल्पी बताने हैं वैसे ही जो ब्रह्मचर्य पाळता है वही ब्रह्मचारी कहलाने योग्य है । अन्यथा तो इन्द्रगोप नामा कीड़े की भाँति वह नाम मात्र का कीड़ा है ।

गुण के बिना कोई गुणी नहीं कहा जासकता । यदि नाम मात्रही से कोई वैसा हो जाय तो फिर मनुष्य का नाम 'ईश्वर' भी है । इसलिए मनुष्य भी ईश्वर की भाँति क्या नहीं पूजा जाता है ? इसी भाँति ब्राह्मण के योग्य जिस में गुण न हो वह ब्राह्मण कुल में जन्मन से और ब्राह्मण नाम-धारण करने से पुन्य नहीं हो सकता है । उसको ब्राह्मण कहना भी अनुचित है । मनुजी के वाक्य 'जन्मना जायते शूद्रः ।' (जन्म से सब ही शूद्र होते हैं) से भी यही सिद्ध होता है कि, जन्म से कोई ब्राह्मण नहीं होसकता है ।

तात्पर्य यह है कि, सब जगह गुणका मान होता है, जन्म का नहीं । इसलिए मान उसी ब्राह्मण को मिलना चाहिए कि जिस

मे सत्य, सन्तोष, तप, जप, ध्यान, ज्ञान आदि गुण होते हैं ।
कहा है कि —

सत्य ब्रह्म तपो ब्रह्म ब्रह्मचेन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदया ब्रह्म होतुर्ब्राह्मणः ॥ १ ॥

सत्य नास्ति दया नास्ति नास्ति चेन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदया नास्ति होतुर्ब्राह्मणः ॥ २ ॥

भावार्थ—सत्य ब्रह्म है, तप ब्रह्म है, इन्द्रियनिग्रह ब्रह्म है और सब प्राणियों पर दया करना ब्रह्म है । ये ब्राह्मण के लक्षण हैं ।

२—सत्य का न होना, दया का न होना, इन्द्रियनिग्रह का न होना, और सब प्राणियों पर दया का न होना, ये ब्राह्मण के लक्षण हैं ।

ब्राह्मण किम को कहना चाहिए ? इस के सबर में शास्त्रकार अनेक स्त्रोतों द्वारा कथन कर गये हैं । वास्तव में देखा जाय तो लोग पूज्य का पूजा करते हैं । ‘पूजितपूजको स्तोत्रः ।’ जो नाम मात्र के ब्राह्मण हैं वे ऊपर बताये हुए इन्द्रगोप नामा कीड़े के समान हैं ।

इन्द्रगोप नाम के कीड़े वर्षा के प्रारम्भ में होते हैं । उन का रंग लाल होता है । उन का नाम यद्यपि इन्द्रगोप—इन्द्र का रक्षक है, तथापि उन विचारों में इतना सामर्थ्य छोड़ कर अपनी

रक्षा करने जितना भी सामर्थ्य नहीं है । उन को कोए उठा ले जाने हैं और बुरी तरह से मारत हैं ।

इस प्रकार यदि कोई नाम मात्र के लिए ही ब्राह्मण हो, तो उस विचारे ही भ्रम, पथ द हर सुखी करना चाहिए । मगर उस को सुपात्र समझ कर उस क त्रिषु धनमाला छुड़ाना किसी भी तरह से उचित नहीं है । गुरु तत्वाधिकार म इस पर और विशेष रूप से विमर्श किया जायगा ।

अथ व्यापारी जग कैसा प्रया करत है उस पर विचार किया जायगा । कहा है कि —

कृत्य कृतुत्रामानाशुक्रियामानियोगत ।

वज्रव त जन मुग्ध मायाभागो बणिगुनना ॥

भावार्थ—मायाचारी भावडा बनिए लोग खोटे ताडो और खोटे मापों से, शीघ्र क्रिया से गानियोग स यानी छुट्टा लायरी क्रिया से मूर्ख लोगो को ठगा ह ।

बनिया की ठगी दुनिया म प्रसिद्ध है । चबड द्रव्य के लिए, कई बार व निश्चिठ धर्म को बेचन म भी आगा पीछा नहीं करते हैं । जो उन पर विश्वास रखता है उस को तो बे पुरी तरह स ठगते ह । नीति और धर्म दोनों को ब जलाजला दे देते हैं, तो भी हस देवन है कि उनमें से कइया को पेट मर खाने क लिए भी नहीं भिश्ता है ।

ऐस व्यापारीयों को ध्यान म रखना चाहिए कि जिस देश में व्यापारी एक ही तरह क तोले और माप रखते हैं, व नीति पूर्वक व्यापार करते हैं उस देश म सब ही—राजा, प्रजा और व्यापारी, बनी होत हैं, इज्जतदार होत हैं और सुखी होत हैं ।

प्राचीनकाल में अपना यह भारत देश, धर्म, कर्म, व्यापार, कला, कौशु, विनय, विवक, विद्या आदि सब बार्ता म सर्वोत्तम था । मगर इस समय इस की जो दुर्दशा हुई है, उस का कारण हम तो यही कहेंगे कि यह माया महाद्वी का काही प्रसाद है । यदि माया महाद्वी भारत से नही माय तो स्वार्थी लोग, परमार्थी मायु वास्तविक सायु और सन वास्तविक सत हो जायें । व्यापारी सच्चे व्यापारी और साहुकार वास्तविक साहुकार गिन जाने लगे । ऐसा होते ही देशोन्नति त काल ही हो जाय ।

मगर दुर्भाग्य की बात यह है कि प्रत्येक मनुष्य के रोम रोम म माया का मायान्त्र हो रहा है, इस लिए उस को तत्काल ही निकाट देना बहुत ही कठिन है । जो मनुष्य मायु राक्षसी के बने स बच जाय उस हम तो यही कहेंगे कि—वह वास्तविक हीरा है मञ्चा माणिक्य है, मसार न पूज्य है । दुनिया क दाम व ही लोग हैं जो माया जाल में फेमे हुए हैं ।

अब ब्रह्मा के माया-प्रबन्ध-का विचार दिया जायगा । कहा है कि —

आरक्ताभिर्हावमावलीलागतिविलोकनै ।

कामिनो रञ्जयन्तीभिर्वेश्याभिर्वञ्च्यत नगत् ॥

भावार्थ—हावमाव की लीला करनेवाली, चलने के ढंग वाली, कटाक्षपात करनेवाली, कामीजनों के मन को मुग्ध करनेवाली और प्रेम करने का ढाँग दिखानेवाली वश्याएँ दुनिया को ठगती हैं ।

वश्या सदैव निन्द्य है । धन और प्राण दोनों का नाश करनेवाली है । हजारों मनुष्य वश्याओं के आधीन हो कर नष्ट भ्रष्ट हो चुक हैं । ऐसे हजारों मनुष्यों के उदाहरण हमारे समक्ष हैं । मनुष्य जानत हुए भी मोह महामह के आधीन हो कर, वेश्या के अनुगामी बनत हैं और अपने आप को बरबाद करत हैं ।

पूर्व देश म—कलकत्ता बनारस आदि प्रांत में—यह एक अनोखी बात है कि, जिस गृहस्थ के घर में एक दो रखेल स्त्रियाँ नहीं होती हैं वह सद्गृहस्थ नहीं कहलाता है । रईम स्थानों में रखेल स्त्री के छोकड़ों को भी संपत्ति में से हिस्सा दिया जाता है । मगर जिस प्रकार से पुरुष इस प्रकार स्वच्छन्दता का वर्णन करते हैं, उस तरह स्त्रियाँ नहीं करती हैं ।

तो भी पुरुषों को यह ध्यान में रखना चाहिए कि, काम का प्राबल्य पुरुषों की अपेक्षा स्त्रियों में आठ गुना ज्यादा होता

दम्पती वितर पुत्रा सोदर्य मुहदो निजा ।

ईशा भृत्यास्तृणान्येऽपि माययाऽन्योन्यवधत्ता ॥

भावार्थ—माया से पुरुष अपनी स्त्री को, स्त्री अपन पति को, भाई भाई को, मित्र को, स्वामी सेवक को, और सेवक स्वामी को ठगत है । इस तरह परस्पर के प्रगाढ़ सबंधी भी एक दूसरे को ठगत हैं ।

जीव अपन अपन स्वार्थ के लिए प्रपन्न रहत हैं । यह एक बड़ी मजे की बात है कि, जिन को हम मूर्ख समझते हैं व ही अपन स्वार्थ के समय बहुत ज्यादा बुद्धिमान हो जात हैं ।

उदाहरणार्थ—हम देखत हैं कि बगुला जब पानी पर जाता है तब सरकीब-स पैर उठाता है कि, पानीमें थोड़ासा भी हलन चलन नहीं होता है, परन्तु ज्योंहि वह मछली को या मेंढक को देखता है ऐसी चोंच मारता है कि उस की सारी भक्काई हवा हो जाती है । यह एक सामान्य उदाहरण है । स्वार्थांध मनुष्य सब वसी तरह के होत है ।

माया को जीतने का उपाय ।

शास्त्रकार कहत है कि —“ स्वार्थभ्रशो हि मूर्खता । ”
(स्वार्थ का नष्ट होना मूर्खता है ।) मगर इस में जो ‘स्व’ शब्द आया है उस का अर्थ है ‘आत्मा’ । इस लिए आत्मा के

अर्थ का नाश होना मूर्खता है । शास्त्रकारों का यह कहना बिल्कुल ठीक है । आत्मा के अर्थनाश की संभावना माया से होती है । इस लिए माया का त्याग करना उचित है ।

माया क महादोष ही से मल्लिनाथ के समान तीर्थंकर को भी स्त्री वद की प्राप्ति हुई है । कहा है कि —

दम्भलेशोऽपि मल्लयादे स्त्रीत्वानर्थनिबन्धनम् ।

अतस्तत्परिहाराय प्रतितः महात्मना ॥

मावार्थ—श्री मल्लिनाथ तीर्थंकर आदि महा पुरुषों के लिए भी, माया का लेश, स्त्री वेदादि अनर्थ का कारण हुआ, इस लिए महात्मा पुरुषों को चाहिए कि वे दम्भ के नाश का प्रयत्न करें ।

किया हुआ कर्म तीन लोक के नाथ को भी नहीं छोड़ता है, तो फिर दूसरे मनुष्यों की तो बात ही क्या है ? श्री मल्लिनाथ स्वामी के जीव का दम्भ धर्म की वृद्धि के लिए था । उस का संक्षेप में यहाँ बयान किया जाता है—

“ श्रीमल्लिनाथ स्वामी तीर्थंकर हुए इसके तीन भव पहिले वे अपने मित्रों के साथ तपस्या करते थे । उस समय उनके मनमें आया कि मैं अपने मित्रों की अपेक्षा ऊँचा दर्जा प्राप्त करूँ तो अच्छा हो, इस विचार को कार्य में परिणत करने के लिए उपवास के अन्त में पारणे के समय वे कह देते कि—“तुम

दम्पती पितर पुत्रा सोदर्य सुहृदो निजा ।

ईशा भृत्यास्तथान्येऽपि माययाऽन्योन्यवञ्चका ॥

भावार्थ—माया ॥ पुरुष अपनी स्त्री को, स्त्री अपने पति को, भाई भाई को, मित्र को, स्वामी सेवक को, और सेवक स्वामी को ठगते हैं। इस तरह परस्पर के प्रगाढ़ संबंधी भी एक दूसरे को ठगते हैं।

जीव अपने अपने स्वार्थ के लिए प्रपञ्च रचते हैं। यह एक बड़ी मजे की बात है कि, जिन को हम मूर्ख समझते हैं वही अपने स्वार्थ के समय बहुत ज्यादा बुद्धिमान हो जाते हैं।

उदाहरणार्थ—हम देखते हैं कि बगुला जब पानी पर जाता है तब तानीब-स पैर उठाता है कि, पानी में थोड़ा सा भी हलन चलन नहीं होता है, परन्तु ज्योंहि वह मछली को या मेंढक को देखता है ऐसी चोंच मारता है कि उस की सारी भक्ताई हवा हो जाती है। यह एक सामान्य उदाहरण है। स्वार्थी व मनुष्य सब इसी तरह के होते हैं।

माया को जीतने का उपाय ।

शास्त्रकार कहते हैं कि —“ स्वार्थभ्रशो हि मूर्खता । ”
(स्वार्थ का नष्ट होना मूर्खता है।) मगर इस में जो ‘स्व’ शब्द आया है उस का अर्थ है ‘आत्मा’। इस लिए आत्मा के

अर्थ का नाश होना मूर्खता है । शास्त्रकारों का यह कहना बिल्कुल ठीक है । आत्मा व अर्थनाश की संभावना माया से होती है । इस लिए माया का त्याग करना उचित है ।

माया व महादोष ही से महिनाथ व समान तीर्थंकर को भी स्त्री वद की प्राप्ति हुई है । कहा है कि,—

दम्भलेशोऽपि मत्स्यादे स्त्रीत्वानर्थनिबन्धनम् ।

अतस्तत्परिहाराय प्रतित य महात्मना ॥

भावार्थ—श्री महिनाथ तीर्थंकर आदि महा पुरुषों के लिए भी, माया का लेश, स्त्री वेदादि अनर्थ का कारण हुआ, इस लिए महात्मा पुरुषों को चाहिए कि वे दम्भ व नाश का प्रयत्न करें ।

किया हुआ कर्म तीन लोक व नाथ को भी नहीं छोड़ता है, तो फिर दूसरे मनुष्यों की तो बात ही क्या है ? श्री महिनाथ स्वामी व जीव का दम्भ वर्म की वृद्धि के लिए था । उस का सत्त्व में यहाँ बधन किया जाता है—

“ श्रीमहिनाथ स्वामी तीर्थंकर हुए इसके तीन भव पहिले व अपने मित्रों के साथ तपस्या करते थे । उस समय उनके मनमें आया कि मैं अपने मित्रों की अपेक्षा ऊँचा दर्जा प्राप्त करने तो अच्छा हो, इस विचार को कार्य में परिणत करने के लिए उपवास के अन्त में पाशों के समय व कह दते कि—“तुम

पारणे कर लो, मैं पीछे करूँगा । " मिय पारणा करते थे । आप पारणा १ करके तपस्या भाग बढ़ाते थे । इस प्रकार तपश्चरणमे उन्होंने तीर्थंकर नाम र्धर्म बोधा परन्तु साथ ही माया के कारण उन्हें श्रीवद का भी बच हुआ । "

धर्म कभी शिमीका लिहाज नहीं करता । इसलिए संपुर्यों को सदैव दमसे—अपम—डरत रहना चाहिए । दम मय का नाश करनेवाला है । कहा है कि—

दम्भा मुक्तिछतावहिर्दम्भो राहु त्रिधाविधौ ।

दौर्भाग्य कारण दम्भो दम्भोऽव्यात्ममुखार्णव ॥

भावार्थ—दम्भ मुक्ति रूपी त्रेट का नाश करने के लिए अग्नि के समान है, त्रिधा रूपी चन्द्रमा का आच्छादन करने के लिए दम्भ राहु के समान है, और दौर्भाग्य का कारण व अव्यात्म गुण को रोकने में अर्गश के समान भी दम ही है ।

जब तक दम रहता है तब मरु धर्मकृति—जो मोक्ष का कारण है—नहीं होती है । अनरु प्रकार की क्रियाएँ कीजायें तो भी दम उनको सक्रम नहीं होने देता है । चद्र स्वयं शीतल, निर्मल और रमणीय है तो भी जब राहु के फंदे में आता है तब मिट्टी की ठीकरी के समान निस्तम बन जाता है । ग्नी भौंति धर्म रूपी चन्द्रमा जब दमकृति रूपी राहु की जाल में फँस जाता है तब उसका वास्तविक तेज विरोहित हो जाता है ।

जहाँ दम प्रवेश करता है वहाँ शीघ्र ही दुर्भाग्य का उत्पन्न होता है । और अध्यात्म का सुख तो दमी को स्वप्न म भी नहीं मिलता है । इस लिए मनुष्य को चाहिए कि वह सदा दम से दूर रहे । दम के लिए और भी कहा है कि—

सुत्यज रसत्राम्पद्य सुत्यज वहमूषणम् ।

सुत्यजा कामभोगाद्या दुस्त्यज दम्भमेव ॥

भावार्थ—रस की लालसा गसन्नता से छोटी जा सकती है, देह का आभूषण भी खुशी से ग़ोड़ा जा सकता है और काम भोगादि भी खुशी से छोटे जा सकते हैं, परन्तु दम्भ की सेवा छोड़ना कष्ट करना छोड़ देना—बड़ा ही कठिन काम है ।

अहो ! कहाँ तक कहें : दमत्याग के बिना श्री भगवान् मापित दीक्षा पालन भी निष्फ़ल है । कहा है कि —

अहो ! मोहत्य माहात्म्य दीक्षा मागवतीमपि ।

दम्भेन यद्विलुम्पति ॥ कज्जलेन व शृणु ॥ *

भावार्थ—अहो ! मोह का काम माहात्म्य है कि उसके कारण—मोहोद्भूत दम्भ के कारण—श्री विनराग की दीक्षा का भी नाश हो जाता है, जेमे कि काजल से चित्र नाश हो जाता है ।

दम्भ धर्म के अन्दर भी वैसा विघ्न डालनेवाला है ।
कहा है कि —

अञ्जे हिम तनौ रोगो बने बहिर्दिन निशा ।
ग्रन्थे मौख्ये कलि सौख्ये धर्मे दम्भ उपज्ज्व ॥

भावार्थ—जैसा कपल को बरफ, शरीर को रोग, बन को अग्नि, दिन को रात्रि, ग्रन्थ को भूलना, और सुख को क्लेश नाश करने वाला है, इन में विघ्न डालन वाला है, उसी भाँति दम्भ भी धर्म में विघ्न डालन वाला है—धर्म को नाश कराने वाला है ।

दम्भ सहित जो जप, तप, सयम आदि किये जाते हैं वे सत्कार के भ्रमण को कम नहीं कर सकते हैं । जबतक दम्भ है तब तक ये सब निष्फल है । कहा है कि —

दम्भेन व्रतमास्थाय यो घाञ्छति पर पदम् ।
लोहनाय समाख्य सोऽङ्घ्रे पार यियासति ॥१॥

किं व्रतन तपोभिर्वा दम्भश्चेन्न निराकृतः ।
किमाश्नेन किं दीपैर्यद्यान्ध्य न दशोर्गतम् ॥२॥

वेशत्रोचवराण्य्यामिस्ताब्रध्नतादिभ्यम् ।

दम्भेन दुष्यते सर्वं प्राप्तेनैव महामणि ॥३॥

भावार्थ—जो मनुष्य कष्टपूर्वक व्रत करके मोक्ष पान की इच्छा रखता है, वह मानो लोहे की नाव में बैठकर समुद्र तैरना चाहता है । २—यदि दम्भ या नाश नहीं हुआ तो फिर व्रत

और तपसे—छठ अष्टम आदि तपसे—क्या लाभ है ? यदि अग्ने की आँवों से अघापन नहीं मिटा तो आइना या प्रकाश उसके लिए किस प्रयोजन के है ? ३—त्रास नामा दूषण के कारण जैसे महायणि दूषित होना है वैसे ही केश लोच, भूमि शयन, भिक्षासे प्राप्त किया हुआ शुद्ध आहार और अठारह प्रकार के ब्रह्मचर्यघन का पालन सब दूषित हो जाते हैं ।

कपटी मनुष्य का कहीं भी कल्याण नहीं होता । कपटी मनुष्य के यम, नियम आदि उस के लिए भव—भ्रमण की अभिवृद्धि के कारण होते हैं । यहाँ तक कि, उस का घोर तपश्चरण भी उस के लिए जन्म, जरा और मृत्युरूपी महा दुःख को बढ़ाने का ही हेतु होता है । ब्रह्मचर्य भी उस के लिए मोक्ष का कारण नहीं होता है । जैसे दूषितयणि की थोड़ी कीमत आती है वैसे ही मोक्ष के कारण रूप, जप, तप, सयम आदि भी कपटी मनुष्य के लिए मोक्ष के कारण हो जाते हैं ।

मनुष्य यदि अपनी बुद्धि को स्थिर करके विचार करे तो निष्काण्ट ही उस को सिद्धि हो जाय कि, यश के लिए और अनेक प्रकार की उपाधियों के लिए जा कपट कियाएँ की जाती हैं व ही यदि निष्कपट भाव में ली जायँ तो उन से मनुष्य को वास्तविक भक्षय यश की प्राप्ति होती है । क्रियावान जब निर्दम हो कर कियाएँ करे तब ही राजा, महाराजा, देव, दानव

और विद्याधर उन की सेवा करने को तत्पर होंगे । मगर वास्तविक क्रियावान उस को भी पीड़ा समझेंगे और उस की ओर से उदास होकर स्वतन्त्र सुख में मग्न होंगे । जब उन की ऐसी स्थिति हो जायगी तब अपने स्वाभाविक वैरभाव को छोड़ कर उन के मुँह से निकलत हुए शब्द श्रवण करेंगे और अपने आप को कुल कृत्य मानेंगे । कहा है कि —

सारङ्गा सिंहास सशक्ति सुतविद्या, तन्दिनी व्याघ्रपोत,
 मार्गारा ससाल, प्रणयपरिवशान् वेकिताता मुजङ्गम् ।
 वैराण्यान्मन्मजाता यपि गलितमदा जन्तवोऽन्ये त्यजेयु-
 र्द्युता सोम्येकस्मिन् प्रशमितकृपुय योगिन क्षीणमोहम् ॥

भावार्थ—जो समताधारी है, जिन के पाप शांत हो गये हैं और जिनका मोह नष्ट हो गया है, ऐस योगी को देखकर, प्राणी अपने जन्म के साथ जन्मे हुए वैर को भी छोड़ देत हैं । हरिणी अपने बच्चे की तरह सिंह के बच्चे को स्नेहसे स्पर्श करती है, गाय शेर के बच्चे को, बिल्ली हम के शिशु को और मयूरी—मोरनी—तर्प के बच्चे को अपना बच्चों की भाँति स्पर्श करती हैं । यह सब योग का प्रभाव है ।

आजकल बहुतस त्यागी गिन जानेवाले महात्मा जहाँ विचरत हैं वहाँ, या जहाँ जमते हैं वहाँ नया भेद उत्पन्न

करने हैं । क्योंकि यदि वे ऐसा न करें तो लोग उन्हें महात्मा कैसे कहें ? इस प्रकार के महान्माओं को भी नये अनर्थ पैदा करने के लिए दम करना पड़ता है ।

इसी लिए शास्त्रकार स्पष्टतया पुकार कर कहते हैं कि, माड्यो ! यदि तुम साधुता का निर्वाह नहीं कर सकते हो तो गृहस्त्री बनो । ऐसा करने में तुम्हारे बीचमें यदि छान या कुछ की मर्यादा बाधा डालनी हो तो निर्दभी हो कर लोगों के सामने स्पष्ट शब्दों में कहो कि,—“ मैं साधु नहीं हूँ, साधुओं का सेवक हूँ । ” और तदनुसार—अपने कथन के अनुसार—वर्तान भी करो । कहा है कि—

अन एव न यो धर्तु मूलोत्तरगुणानलम् ।

युक्ता मुश्राद्धना तस्य न तु दम्भेन जीवनम् ॥ १ ॥

परिहर्तु न यो लिङ्गमप्यल दृग्गगवान् ।

मविज्ञासिक म स्यानिर्दम्भ साधुसेवक ॥ २ ॥

भावार्थ—इस लिए—जो (साधु) मूल और उत्तर गुणों के पालन की शक्ति नहीं रखता है उसको शुद्ध ध्रावक बनना चाहिए । ऐसा न कर के दम के माय जीवन बिताना सर्वथा अनुचित है ।

२ यदि किसी को साधु वष पर राग हो और वह वष को नहीं छोटना चाहता हो तो फिर वह " सविज्ञ पासिक "

वन । वह विष्णुदत्त को छोड़, साधुओं का सबक बन, निर्दमतापूर्वक विचारण करे ।

श्री वीतरागप्रभु की ऐसी आज्ञा है कि, अपनी शक्ति के अनुसार धर्मकार्य करो । जो करो उसको निर्दमतापूर्वक करो । इस लिए उक्त श्लोक में साधुवन छोड़ कर श्रावक बनने की सलाह दी गई है ।

यहाँ पाठकों को शका होगी कि, शास्त्रों में हर मगह सत्सार को जेहन का उपदेश दिया गया है और यहाँ यह उल्टी बात—सत्सार में प्रवेश होने की बात कैसे कह दी गई ?

इस कथन के रहस्य को विचारना चाहिए । जीव अनादि काल से कर्मकीचड़ से ज़िपटा हुआ है—मलिन हो रहा है । उस मलिनता को किसी अशों में मिटाने के लिए वह साधु होता है । मगर साधु बनने पर भी यदि मलिनता बटने का कारण देखा जाय तो फिर उस कारण को मिटा देना चाहिए । इसी लिए कहा गया है कि—“ युक्ता सुश्राद्धता तस्य न तु दम्भेन जीवनम् । ” इस प्रकार के गभीर आशयवाला वाक्य और उपदेश, वीतराग के शासन बिना अन्यत्र कहीं भी देखने को नहीं मिलेगा ।

सत्सार के अंदर शिवाकान्ते, रण्डमुण्ड, नटावारी, नग्न आदि अनेक प्रकार के साधु देखे जाते हैं, परन्तु उनमें मनादि की

दृढ़ प्रतिज्ञा के कहीं दर्शन नहीं होते । प्रतिज्ञा लेकर उसको पूर्णतया पालन करनेवाले यदि कोई साधु है तो व अैन ही है । पाठकों को उनके आचार विचार का वर्णन कई स्थानों पर भागे पढ़न को मिलेगा ।

इस बात को प्रत्येक स्वीकार करेगा कि धर्म परिणामों में है । कपड़ों में नहीं है । तो भी कपड़े उपयोगी हैं । ये चारित्र्य की रक्षा क लिए दुर्ग का काम देते हैं । जैसे राजा दुर्ग क विना अपने नगर की रक्षा नहीं कर सकना है उसी तरह मुनि भी वेष के विना अपने आचार को भङ्गी प्रकार से नहीं पाल सकता है । कई जीवों का, मुनिवेष धारण किये विना भी कल्याण हुआ है, परन्तु वह राजमार्ग नहीं है । मुनिवेष कल्याण का राजमार्ग है । इस लिए कहा है कि —

“ हे सन्तो ! मायाजाल को छोड़ दो । उसकी जरासी भी गाँठ न रखो । चिन्त को शान्त रखो । इन्द्रियों के व्यूह को धर्म की साधना क काम में लाओ । मान—अभिमान—मद को तोड़ डालो । भगवान क सामन हाथ जोड़ कर खड़े हो जाओ । फिर मोक्ष क प्रति दौड़ जाओ । कल्याण होने में अब थोड़ी ही देर रह गई है । ”

जगत में मायावी पृष्ठों के विद्या, विवेक, विनय आदि सद्गुण सब निःफल जाते हैं । इतना ही नहीं मायावी मनुष्य

विश्वास क योग्य भी नहीं रहता है । वह जो शुभ काम करता है उसको भी लोग उस का प्रपञ्च समझते हैं । इसी लिए कहा है कि माया महा नागिनी है । इस स सदा दूर रहो ।

मायाचार स दूर हो जाने पर भी लोग यदि उसको माया चारी कहें तो इस की कुछ भी परवाह नहीं करना चाहिए । क्यों कि साँच को आँच नहीं है । विजय हमेशा सत्य ही की होती है ।

आमलूख लोग बुद्धिमान पुरुषों को भी प्रपञ्ची बताते हैं । परन्तु लोगों क बहन से उन्हें भयभीत नहीं हो कर अपना कार्य करते रहना चाहिए । हाँ, अघर्म से अवश्य डरना चाहिए । बाद विवाद क अन्दर जब युक्ति प्रयुक्ति स काम लिया जाता है तब, यह निश्चय है कि उनमें से एक जीतता है और दूसरा हारता है । हारा हुआ मनुष्य मोठे लोगों को भ्रम म डालन के लिए जमी को प्रपञ्ची अथवा Political आदमी बताता है । परन्तु इस तरह से जमी पुरुष मायावी-प्रपञ्ची-नहीं हो सकता है ।

यदि वास्तविक रीति स देखेंगे तो मालूम होगा कि अपना मूँठा बचाव करने के लिए-अपनी महत्ता कायम रखने के लिए-लोगों को जो ऐसी बातें कहता है वही प्रपञ्ची है । मगर इस तरह अपनी कमजोरी लोगों म प्रकट न होने देने क ख्याल

से दूसरों पर दोष लगाता हुआ वह विचारा स्वयं ही नष्ट भ्रष्ट हो जाता है ।

इस लिए आत्मार्थी पुरुषों को चाहिए कि वे यथार्थ बात कहें । उस में एक शब्द भी न बढ़ावें न घटावें । हे भग्य ! तू लोक में माननीय, पूजनीय और वदनीय होने का आशातनुओं को तोड़ दे । लौकिक कार्य को अनुचित समझ कर तू ले कोटर कार्य करने में प्रवृत्त हुआ है, तो भी खेद है कि तू अब नन्द मोह माहाराज के माया रूपी बधन में बँधा हुआ है । और उस बधन को, जैसे मकड़ी अपने जाले को दृढ़ बनाती है जैसे विशेष रूप से दृढ़ करता जा रहा है । मगर यह सर्वज्ञ अनुमित है । निष्कपटी, निर्दभी और निर्मायी हो कर, स्वयं का भागी बन, जगत जीवों का हितकर बन और मनुज हिन्दु मुसलमान भोग ।

लोभ का स्वरूप ।

मित्र मित्र हविषाले लोगों के लक्ष्य बना हुआ माया का वर्णन कर प्रभुने लोभ के सबद में कहा था । इस लिए यहाँ अब लोभ के सबद में विचार किया जायगा ।

श्री दशवैमलिक सूत्र में लिखा है —

कोहो पीई पणामेई माणो विणय नासणो ।

माया मिताणि नासेई लोको सव्वविणासणो ॥

भावार्थ—क्रोध प्रेम को नष्ट करता है, मान विनय को नष्ट करता है, माया मित्रता को नष्ट करती है और लोभ सब का (सब गुणों का) नाश कर देता है ।

लोभ क विषय में जितना कहा जाय उतना थोडा है । लोभ महा पिशाच है । सारे दुर्गुणों का यह सरदार है । लोभ क बशवर्ती मनुष्यों में सारे दुर्गुण रहने हैं । कहावत है कि —

सब अवगुण को गुण लोभ भयो,

तब और अवगुण भये न भये ॥

साराश यह है कि जहाँ लोभ होता है वहाँ सारे दुर्गुण आखड़े होत हैं, और लोभ क नाश होन ही सारे उसी के साथ नष्ट हो जात है । लोभाधीन मनुष्य अन्याय में प्रवृत्त होता है । जहाँ लोभ है वहाँ अन्याय है ही । इस सिद्धा त की व्याप्ति में कहीं भी विरोध मान्य नहीं होगा । तत्त्ववत्ता मनुष्योंन लोभ पिशाच को नीच बताया है । कहा है कि —

आकर सर्वदोषाणा, गुणप्रमनराक्षय ।

कदो व्यसनवल्लीना लोभ सर्वार्थबाधक ॥

भावार्थ—लोभ सब दोषों की स्वानि है, गुणों के खाने

में राक्षस के समान है, व्ययन रूपी लना की जड़ है और सारे अर्थों का नाशक है ।

जैसे जैसे मनुष्य को लाभ होता जाता है वैसे ही वैसे उस का लोभ भी बढ़ता जाता है । इसीलिए बड़े लोग कह गये हैं कि — ‘ लामालोभ प्रवर्धत ’ लोभ किसी जगह पर भी जाँकर नहीं बसता है ।

घनहीन शतमेक सहस्र घनवानपि ।

सहस्राधिपतिर्लक्ष कोटिं लक्षेश्वरोऽपि च ॥ १ ॥

कोटीश्वरो नरेन्द्रन्व नरेन्द्रश्चक्रवर्तिताम् ।

चक्रवर्ती च देवत्व देवोऽपीन्द्रत्वमिच्छति ॥ २ ॥

भावार्थ—निर्धन मनुष्य प्रथम सौ रुपये की इच्छा करता है, सौ रुपये मिश्रने पर उसको हजार की चाह होती है, सहस्राधिपति को लक्षाधिपति होने की इच्छा होती है और लक्षाधिपति को कोट्याधिपति बनने की । करोड़पति माडलिक बनना चाहता है माडलिक चक्रवर्ती होने की कामना करता है, चक्रवर्ती देवता बनना चाहता है और देवता इन्द्र बनने की इच्छा करते हैं ।

मगर इन्द्र होजान पर लोभ शान्त नहीं होता है । उत्तराध्ययनसूत्र के अंदर लिखा है कि इच्छा आकाश के समान है । जैसे आकाश का कोई अन्त नहीं है वैसे ही इच्छा का भी कोई

अन्त नहीं है । प्रारम्भ में लोभ का स्वरूप छोटा होता है, परन्तु क्रमशः वह बढ़ता हुआ भयंकर राक्षसी रूप धारण कर लेता है । अन्त में लोभी मनुष्य यहाँ तक निकृष्ट बन जाता है कि वह अपने माता को, पिता को, भाई को, बहिन को, स्त्रियों को, सेवक को और दूत को व गुरु को ठग लेना में भी आगापीछा नहीं करता है । इतना ही क्यों समय पड़ने पर उनका प्राण लेलेन में भी आगापीछा नहीं करता है । कहा है कि —

हिंसेन सर्वपापाना मिथ्यात्वमिव कर्मणाम् ।

राजयक्ष्मण रोगाणां लोभः सर्वागता गुरुः ॥

भावार्थ—हिंसा जैसे सारे पापों का, मिथ्यात्व सारे कर्मों का, क्षय रोग सारे रोगों का गुरु है, वैसा ही लोभ सारे अपराधों का गुरु है ।

जहाँ हिंसा होती है वहाँ सारे पाप स्वयंभू आ खड़े होने हैं । हिंसा सारे कर्मों की नाश करनवाली होती है । मगर कड़ लोग हिंसा में धर्म मानते हैं, इसलिए यह विचारणीय है कि, वे धर्मात्मा हैं या नहीं । अस्तु ।

हिंसा, मिथ्यात्व और राजयक्ष्मा ऐसे तीन दृष्टान्त देकर लोभ की भयंकरता बताई गई है । एकन्द्री से पंचेन्द्री तक में लोभ का अखण्ड राज्य हो रहा है । कहा है कि —

अहो ! लोमस्य साम्राज्यमेकच्छत्र महीतले ।

तस्वोऽपि निर्वि प्राप्य पादे प्रच्छादयति यत् ॥

भावार्थ—अहो पृथ्वीतल पर लोम का एक छत्र राज्य हो रहा है । (औरों की क्या बात है मगर) वृक्ष भी निर्वि पा कर उसको अपनी जड़ों से ढक देते हैं ।

एक-द्वी वृक्ष भी द्रव्य क भंडार को अपनी जड़ों से ढक देते हैं ता कि—कोई उसको देख न सक ।

श्री अग्निहोत्र मगवानने बताया है कि, सारे प्राणियों क ञ्दर चार प्रकार की सज्ञा है । (१) आहारसज्ञा, (२) भय सज्ञा, (३) मैथुनसज्ञा, (४) परिग्रहसज्ञा ।

आहारसज्ञा क कारण वृक्ष अपनी जड़ों के द्वारा जल ग्रहण कर अपन डाल पात तक पहुँचाते है । भयसज्ञा क कारण मनुष्य का हाथ अपनी ओर आते देख कर लजालु का पौदा अपन पत्ते सकुचित कर लेता है । क्लिने ही वृक्षों क अदर मैथुनसज्ञा का भी हम प्रत्यक्ष अनुभव करते हैं । उनक अदर नरनारी का विभाग होता है, इस लिए जब वे दोनों सम्मिलित होते है, वहीं व फलते हैं अन्यथा नहीं । अशोक और बकुल के वृक्ष स्त्री का स्पर्श होने से या स्त्री क मुँह का पानी उन पर पडन से फलत हैं । और परिग्रह सज्ञा के कारण वृक्ष अपन फलों, फूलों और पत्तों की प्रकारान्तर से रक्षा करते ह । बड़ चेले फलों को

पत्तों क नीचे ठिपा रखती हैं, इसी भाँति परिग्रह सज्ञा ही के कारण अज्ञात अवस्था में भी वृक्ष घन की ममता रखत हैं ।

इसी भाँति दो इन्द्रि, तीन इन्द्रि और चउ इन्द्रि जीव भी परिग्रह की सज्ञावाले होते हैं । कहा है कि —

अपि द्रविणलोभेन ते द्वित्रिचतुरिन्द्रिया ।

एकीयान्यधितिष्ठन्ति प्राप्तिषानानि मूर्च्छया ॥

भावार्थ—दो इन्द्रि, तीन इन्द्रि और चार इन्द्रि जीव द्रव्य के लोभ से पूर्व क निधान सेवन करते हैं । अर्थात् अपनी पूर्वावस्था में जिस जगह द्रव्य रक्खा हुआ होता है उसी जगह लोभ-परिणामों क कारण दो इन्द्रि आदि क रूप में जा कर उत्पन्न होत हैं ।

अब यह विचार किया जायगा कि पंचेन्द्रि जीव लोभ के बश कैसी २ आपत्तियाँ सहते हैं । कहा है कि —

मुनङ्गगृहगोघा म्युर्मृग्या पञ्चेन्द्रिया अपि ।

घनलोभेन जायन्त निधानस्थानमृमिषु ॥

भावार्थ—सर्प, गृहगोघा, आदि के रूप में पञ्चेन्द्रिय जीव भी घन के लोभ से अपने निधान स्थान की भूमि में उत्पन्न होते हैं ।

लोभाधीन जीव मर कर भी अपन भटार के आसरास पञ्चेन्द्रिय तिर्यक् के रूप में उत्पन्न होता है । इतना ही क्यों,

यदि कोई स्त्री या पुरुष वहाँ जाता है तो इस को देख कर उस में क्रोध आता है । इस को हानि भी पहुँचाता है । यदि कोई जर्जरस्त वहा से घन खोद कर निकाल ले जाता है तो उस को बड़ा दुःख होता है और सताप कर करके वह अपने प्राण देता है । यद्यपि वह घन उस क निरूपयोगी होता है और उसे यह ज्ञान भी नहीं होता है कि, यह घन मेरे किसी काम में आनेवाठा है, तथापि पूर्वभक्ष के लोभ से वह व्याकुल होता है और दुःख पराम्परा को भोगता है । कषाय के कारण वहाँ से मरकर विशेष दुर्गति में जाता है अथवा वहाँ बारबार जन्मता और मरता रहता है ।

लोभ भूत पिशाचादिको भी दुखी करता है । कहा है कि —

पिशाचमुद्रलप्रेतभूतयक्षादयो धनम् ।

स्वकीय परकीय वाऽप्यवितिष्ठन्ति लोभत ॥

भावार्थ—पिशाच, व्यन्तर, प्रेत, भूत और यक्षादि देव अपन या दूसरे ॥ घन को लोभ क वश में होकर दबा रखते हैं ।

यह बात हरेक जानता है कि पिशाच, व्यन्तर और भूत प्रेतादि को द्रव्य की कुछ भी आवश्यकता नहीं है । तो भी वे लोभ क कारण रात दिन चिन्तित रहने हैं । वे किसी को

अपना धन नहीं लेना देत हैं और यदि कोई लेनाता है तो उसको सुखशांति स उसका उपभोग नहीं करन देते हैं ।

यह तो हुई पिशाचों की बात । उच्च जाति के देव भी लोभ क वश में होकर नीच गति पाते हैं । कहा है कि —

भूषणोद्यानवाप्यान् मौर्च्छितास्त्रिदशा अपि ।

च्युत्वा तत्रैव जायन्त पृथ्वीकायादियोनिषु ॥

भावार्थ—देवता भी गहना, बागीचा और बावडियों में मोहित होन स, व देवयोनि स चक्र—उहीं स्थानों में—पृथ्वी कायादि योनि पात हैं ।

विमानवासी देव त्रीढा करन क लिए नाहिर जात हैं । वहाँ यदि उनकी आशु पूर्ण होजाती है तो निम वस्तु स व सुख होत है उमी वस्तु में, व माकर, जन्मत हैं । उसम भी प्रबल कारण लोभ ही है ।

यहाँ यह बताना अनुचित नहीं होगा कि, मनुष्य लोभ क वश होकर कैसे कैसे अनर्थ करत हैं । और कैम कैसे कष्ट उठात हैं ? कहा है कि —

एकामिषमिलापिणो सारमया इव द्रुतम् ।

सोदर्या अपि युध्यन् धनलेशजितृप्सया ॥

भावार्थ—मांस के एक टुकड़े क लिए जैस कुत्ते बहुत मलदी

लड पटते हैं वैसे ही सहोदर सगे—भाई भी थोड़े से धन के लिए आपस में युद्ध करते हैं ।

आश्चर्य है कि एक ही माना के गर्भ से जन्मे हुए भाई लोभ रूपी विशाच के वश में हो, सन्ध को एक और रख, आपस में शत्रुता का वर्ताव करने लगते हैं । उदाहरण स्वरूप हम भरत और बाहुबलि का व कौरवों और पांडवों के युद्ध का नाम लेते हैं । इनके युद्धों से जैन और हिन्दु सब परिचित हैं । पांडवचरित्र में और महाभारत में इन युद्धों का विस्तार पूर्वक वर्णन आया है । वर्तमान समय में भी ऐसे सैकड़ों उदाहरण हम प्रत्यक्ष देखते हैं । स्वार्थ साधन में ही रत रहनेवालों की बात को रहने दो मगर परमार्थ साधक मुनियों को—जो मोक्ष के सार्थवाह और निःस्पृही गिने जाते हैं—भी लोभ ढाकू लूटे बिना नहीं छोड़ता है । कहा है कि —

प्राण्योपशान्तमोहश्च क्रोधादिविमये सति ।

लोमाशमात्रदोषेण पतति यतयोऽपि हि ॥

भावार्थ—क्रोध, मान और माया को जीतकर ' उपशान्त मोह ' नामा गुणस्थान में पहुँचे हुए मुनि भी लोभ के अश मात्र से वहाँ से पतित हो जाते हैं ।

जैनशास्त्रों में चौदह गुणस्थान बताये गये हैं । वे क्रमशः एक दूसरे से ऊँची कोटि के हैं । जैसे जैसे आत्मिक गुणों

की उत्पत्ति होती जाती है वैसे ही वैसे जीव उच्च उच्च तर गुणस्थान में चला जाता है ।

इनमें से पहिले चतुर्थ गुणस्थान की प्राप्ति ही बड़ी कठिन है । चतुर्थ गुणस्थानक की प्राप्ति क समय मनुष्य को वस्तु धर्म की वास्तविक पहिचान होती है । अर्थात् वह वास्तविक देव को देव मानता है, वास्तविक गुरु को गुरु मानता है और वास्तविक धर्म को धर्म समझने लगता है । समझ कर फिर तीनों की भक्ति में रत होता है ।

भक्ति करत हुए फिर उत्सुक व्रत करने क माय होन हैं । मोटे रूप से व्रत आदरता है । तब वह पंचम गुणस्थान वर्ती कहलाता है । इस गुणस्थान में श्रावकों क पूर्णतया व्रत पालन कर फिर वह साधु धर्म स्वीकार करता है । व्रतों को पूर्णतया पालना स्वीकार करता है । इससे वह छठे गुणस्थानवर्ती होता है । फिर जैसे जैसे उत्तरोत्तर आत्म सत्ता की शुद्धता होती जाती है वैसे ही वैसे वह आगे क गुणस्थानों में प्रवेश करता जाता है ।

जब वह दशवें गुणस्थान में पहुँचता है तब उसके क्रोध मान, माया और लोभ क्रमशः क्षय होते हैं या उपशान्त होते हैं । ग्यारहवें गुणस्थान में सूक्ष्म लोभ उपशान्त दशा में रहता है । वही लोभ जीव को ग्यारहवें गुणस्थान से पतित करता है ।

ग्यारहवें गुणस्थान से पतित जीव कई तो सातवें गुणस्थान में आते हैं और वहा से उपशात श्रेणी छोड़ कर क्षपक श्रेणी प्रारम्भ कर के मोक्ष में जाने हैं । कई मीधे मिथ्यात्व गुणस्थान में आते हैं और मर कर निगोद आदि गतियों में जाते हैं ।

समस्त जैन तत्त्ववेत्ताओंने यह बान बताया है कि, दशवें गुणस्थान तक लोभ का जोर रहता है । कर्म—सिद्धान्त के रहस्य को जाननेवाले यह बात मठी प्रकार से समझते हैं कि जीव ग्यारहवें गुणस्थान से वापिस गिरता है ।

जब आत्म—सत्ता को पहिचानने वाले भी लोभ के सपाटे में आ कर नीचे गिर जाते हैं तब दूसरे पामर जीवोंकी तो बात ही क्या है ?

वर्तमान स्थिति का यदि हम विचार करेंगे तो हमें ज्ञात होगा कि लोभ ढाकूने सारे वर्ग के साधुओं की दुर्दशा रर डाली है । यहा पहिले हम त्यागी, वैरागी गिने जानवाले जैन मुनियों का विचार करेंगे । हमें इन की स्थिति देख कर बड़ा आश्चर्य होता है ।

उन के नाम हैं अनगार, भिक्षु, मुनि, मुमुक्षु आदि । परंतु उनमें से कइयोंक व्यवहार इन नामों से सर्वथा उल्टे हैं । मगर इसका वास्तविक कारण देखेंगे तो मालूम होगा कि वह लोभ वृत्ति ही है । ठीक ही है । लोभवृत्ति का जोर जब दशवें गुणस्थान तक होता

ह, तब छोटे गुणज्ञानवालों को लोभ हो तो इसमें आश्चर्य ही क्या है ?

जिन्होंने सपार उठ दिया है और जो त्यागी मुनि बने हैं उनमें जो लोभवृत्ति का विशेष जोर है इसका कारण मोह है । मोहनीय कर्म का जोर तत्त्वज्ञान के बिना नहीं हट सकता है । तत्त्वज्ञान की प्राप्ति के लिए निःस्पृहता गुण चाहिए और निःस्पृहता ' मेरे तरे पन से दूर दूर मागता है । '

लोभर, मेरे तरे में गिर मुनि नीच गिरते हैं । किसी को धन का लोभ होता है, किसी को उपाधि का—पदवी का—लोभ होता है, किसी को पुस्तकों का लोभ होता है, किसी को श्रावकों का लोभ होता है और किसी को शिष्यों का लोभ होता है । इसी तरह किसी ने किसी प्रकार के कुचक्र में फँसकर अपना जन्म व्यर्थ गँवात हैं ।

यद्यपि वे यान्य साधुओं की अपेक्षा जन मुनि कई गुण त्यागी और परागी होते हैं, तथापि अनीति से उभारन किये हुए पैसों का अन्न—जो वे श्रावकों के यहाँ से छीते हैं—खाकर, वे उल्टे मार्ग पर चलन लगनात है । इसीलिए बड़े लोगों ने कहा है कि, ' जैसा खावे अन्न, वैसा होवे मन्न ' और यह कथन सर्वथा ठीक ही है ।

जो मुनि सपार के कार्यों से सर्वथा मुक्त हो गये हैं, जो

अहर्निशि आत्म-मनन में रत रहते हैं उनके लिए मोह उत्पन्न होने का कोई कारण नहीं है । तो भी कर्द्वार मुनि मोह में फँस जाते हैं इसका कारण आहार भी है ।

कई जगह सदाव्रत की भौंति दान दिया जाता है । मगर उससे दान देनेवाले और लेनेवाले दोनों को कुछ वास्तविक लाभ नहीं होता है । दाता यदि नीति से पैसा उपार्जन कर आत्मकल्याण के हित सुपात्र को दान दे और सुपात्र केवल समय निर्वाह के लिए शरीर को टिका रखने की गरज से दान ले, तो इससे दोनों की सुगति होती है । मगर यदि इससे विपरीत किया जाता है, यदि नीति अनीति का विचार किये बिना दाता घन उपार्जन करता है और यश कीर्ति के हेतु दान देता है, और लेनेवाले अपने शारीरिक सुख के लिए दान लेता है तो दोनों की दुर्गति है ।

जहाँ वास्तविक मुनिपन है वहाँ लोभ का अभाव भी आवश्यक है । यदि गृहस्थों के ससर्ग से लोभादि दुर्गुण मुनि में उत्पन्न हों, तो मुनि को चाहिए कि वह ऐसे आवकों के ससर्ग में आना छोड़ दे । ससर्ग छोड़ने पर भी यदि उसकी लोभवृत्ति का शमन न होतो उसको समझना चाहिए कि अभी उसको और बहुत काल तक ससार में भ्रमण करना है ।

लोभ के वश में पड़ा हुआ जीव अनेक अनर्थ परंपरा की

माल में फँसता है । देवद्रव्य और गुरुद्रव्य को हजम कर जान की शिक्षा दिलानवाला भी लोभ ही है । प्राणियों को अनीति मार्ग पर ले जानेवाला भी लोभ ही है ।

यद्यपि मनुष्य समझता है कि मुझ को सब कुछ छोड़ कर चला जाना है तथापि द्रव्याधीन हो कर दरिद्रावस्था का उपभोग करता है । रातदिन द्रव्य के लिए दीन बनता है, नहीं करने का कार्य करता है और नहीं बोलने का होता है वह बोलता है । इसी मौति सबधियों के साथ उमरा बहुत काल का जो सबब होता है उसे भी वह लोभ के बाल में हो कर तोड़ देता है । लोभी मनुष्य असद् वस्तु का भी सद्भाव बताने लग जाता है । कहा है कि—

हासशोकद्वेषर्षानसतोऽप्यात्मनि स्फुटम् ।

स्वामिनोऽप्ये लोभवन्तो नाटयन्ति नटा इव ॥१॥

भावार्थ—हास्य, शोक, द्वेष और र्ष का अभाव होने पर भी, लोभी मनुष्य—केवल लोभ के कारण—अपने स्वामी के सामने नट की तरह नाचता है ।

लोभी मनुष्य का हृदय दुःखी होने पर भी धनवान के आगे उसने खुश काने के लिए—ऊपर से हँसता है । मालिक का कुछ नुकसान होने पर—वास्तविक दुःख न होने पर भी—अपनी मुद्रा को शोक प्रदर्शित बना लेता है । स्वामी के शत्रु

पर अपना द्वेष न हो तो भी अपना उसके प्रति द्वेष होना बताने की चेष्टा करता है । अपने स्वामी से अपन को थोड़ा लाम हुआ है, यह मोच कर मन में दुःखी होता है, परन्तु उसके सामने यह बताने का-प्रयत्न करता है कि इस लाम से मैं बहुत सन्तुष्ट हूँ । वह कहता है—“ आप ही मेरे भगदाता है । आप ही के प्रताप से मैं सुखी हूँ । आप की दी हुई प्रसादी मेरे लिए लाख रुपये की है । ”

इस भाँति लोभी खुशामद करता है । ऐसी खुशामद करने पर भी मेघारे की आशा पूरी नहीं होती है । वह जैसे जैसे लोभ रूपी खड्गे को मरने की कोशिश करता है वैसे ही वैसे वह विशेष रूप से खाली होता जाता है । इसलिए कहा है कि,—

अपि नाभैष पूर्यंत पयोमि पयसापतिः ।

न तु त्रैलोक्यराज्येऽपि प्राप्ते लोभ प्रपूर्यते ॥

भावार्थ—समुद्र में चाहे कितना ही पानी जाय तो भी वह पूर्ण नहीं होता है, इसी भाँति तीन लोक का राज्य मिल जाने पर भी लोभरूपी समुद्र कभी नहीं भरता है ।

समुद्र जैसे उस में कितना ही जल आ जाय तो भी वह नहीं भरता है वैसे ही चाहे कितना ही लाम हो जाय तो भी लोभरूपी समुद्र खाली का खाली ही रहता है । इतना ही नहीं

जैसे जैसे विशेष लाम होता जाता है वैस ही वैसे लोभ विशेष विशेष बढ़ता जाता है । इसी लिए कहा है कि —

“ यथा लाभस्तथा लोभो लाभालोभः प्रवर्धते । ”

(जैसे लाभ होता है वैस ही लोभ भी होता है । लाभ से लोभ बढ़ता है ।) इस बात का समर्थन करने के लिए श्री उत्तराध्ययन सूत्र में कपिल नामा केवली का एक उदाहरण आया है । उसका यहाँ उल्लेख करना आवश्यक है ।

“ कोशाम्बी नगरी में जितशत्रु नाम का राजा राज्य करता था । उस नगर में काश्यप नाम का एक ब्राह्मण रहता था । राजा और प्रजा सब ही उसका सत्कार करते थे । उसकी स्त्री का नाम था यशा और पुत्र का नाम था कपिल । काश्यप कपिल की बाल्यावस्थाही में मर गया । इस लिए काश्यप के अधिकार पर कोई दूसरा ब्राह्मण आया । इस ब्राह्मण का राज दरबार में और प्रजा में आदर सत्कार होता देख कर यशा दुखी होने लगी । तब उससे कपिलन पूछा — “ माता ! तुम क्यों रोती हो ? ”

यशाने उत्तर दिया — “ हे कपिल ! यदि तू १२१ हुआ, होता तो तेरे पिता का अधिकार किसी दूसरे के हाथ में न जाता । ”

कपिलने कहा — “ माता ! दुःख न करो मैं पढ़ूँगा । ”

सुन कर यशा को जरा सतोष हुआ । उसने कहा —“ हे पुत्र । यहाँ राजमान्य नवीन पंडित के भय से तुझ को कोई नहीं पढ़ावेगा । इस लिए तू श्रावस्ती नगरी में जा । वहाँ तरे पिता का इन्द्रदत्त नामा मित्र रहता है । वह तुझ को पढ़ावेगा ।”

माता की आज्ञा लेकर कपिल श्रावस्ती नगरी में इन्द्रदत्त उपाध्याय के पास गया और उसको अपना सारा हाल सुनाया । सुनकर इन्द्रदत्तने सोचा—“ यह मेरे मित्र का पुत्र है इसलिए इसको पढ़ाना मेरा कर्तव्य है । ”

तत्पश्चात् उसने क्षालिभद्र नामा एक दानवीर सेठ के यहाँ उसके खानदान का प्रबंध करादिया और उसको पढ़ाना प्रारम्भ किया । अध्ययन के प्रतापसे उसके विद्वान् बनने के सिन्हा दिखाई दिये ।

मगर कर्म बड़ा विचित्र है । यौवनावस्था के कारण सेठके घर की एक दासी के साथ उसका संबंध होगया । कुछ दिन का बाद दासी को गर्भ रहा ।

दासीने एक दिन कपिलसे कहा —“ मैं तुमसे गर्भिणी हुई हूँ । इसलिए उसकी प्रसूति का भार तुम्हारे सिर है । कुछ रुपयों की आवश्यकता होगी । ”

दासी के वचन सुनकर विचारा कपिल चबराया । उसको रातभर नींद न आई । दासी को यह हाल पालुप हुआ ।

दासीन कहा —“ बचरावे किमलिए हो ? यहाँ एक घन नामा सेठ रहता है । जो कोई जाकर उसको सबसे पहिले आशीर्वाद देता है उसको वह दो मासे सोना देता है । तुम जाकर उसको सबसे पहिले आशिष दो । ”

सबसे पहिले जाकर घन को आशिम देनेका विचार करता हुआ कपिल सोया । मगर उसको पूरी नींद नहीं आई । थोड़ीसी आँख लगने के बाद आधी रातको ही वह उठ बैठा और यह सोचकर उठ बैठा कि दिन निकटन वाला है ।

मगर बाहिर निकलते ही उसको सिपाहियोंने पकड़ लिया । रातभर याने में बिठाकर सबरे ही वह राजा के पास पहुँचाया गया ।

राजान उसको पूछा —“ तू आधी रातको घरसे बाहिर किसलिए निकला था ? ”

कपिलने सोचा ‘ मोंच को आँच नहीं ’ सच कहनाही ठीक है । फिर उसने अपना सारा सत्य वृत्तान्त सुना दिया ।

राजा उसके सत्य बोलनसे प्रसन्न हुआ और कहा —“ जो चाहिए सो माँग । मैं दूँगा । ”

कपिलन उत्तर दिया —“ मैं सोचकर माँगूँगा । ”

तत्पश्चात् वह विचार करनेके लिए अशोकवाटिका में गया ।

और सोचने लगा—“ मैं दो माशा के बजाय दस माशा सोना माँग लूँ । मगर इतनेसे तो केवल ऋपडे ही बनेंगे । जेवर नहीं बनेगा । इसलिए बहुत देरके बाद उसने निश्चय किया कि एक हजार माशे माँग लूँगा । लोभने उसको उस निश्चय पर भी स्थिर न रहने दिया । उसने सोचा—घर, द्वार, घोड़ा, गाड़ी, दासदासी आदि एक हजार माशेसे न हो सकेंगे । इसलिए एक लाख माशे माँग लूँ । मगर यहाँ जीव न ठहर सका । सोचने लगा—एक लाख में तो राजा के समान समृद्धिशाली न बन सकूँगा । इसलिए एक करोड़ माशा सोना माँगना चाहिए ।

उसी समय उसके शुभ कर्माँ का उदय आया । उसके हृदय में वैराग्य भावना उत्पन्न हुई । उसको नैसर्गिक सम्यक्त्व उत्पन्न हुआ और साथ ही शम, सवेग, निर्वेद आदि गुणोंकी भी प्राप्ति हुई । इससे वह पाटिका ही में बैठा हुआ भावसाधु बन गया और द्रव्यसाधु बनने के लिए लोभ करने को तत्पर हुआ । उसी समय देवताओंने आकर उसको मुनिका वष अर्पण किया ।

तत्पश्चात् वह वहाँस उठकर राजा के पास गया । राजाने उसको बहु रूपिये की भाँति दूमरा वष बदला देख, पृछा — क्या सोचा ? ”

उसने उत्तर दिया —

“ जहा लाहो तहा लोहो लाहा लोहो पवद्धइ ।

दोमासाकणयकज्ज कोडीए वि न निवट्टिय ॥

भरवार्थ—जैसा लाम वैसे ही लोम । लाम लोम को बगता है । मैं दो माशा सोने के लिए आया था मगर एक करोड़ माशा से भी मुझ को सन्तोष नहीं हुआ ।

इसलिए हे राजा ! लोम को छोड़ अब मैंने मुनि का वेष धारण किया है । अब मैं द्रव्य और भावसे साधु हूँ । ”

राजाने कहा —“ मैं एक करोड़ माशा सोना देने को तैयार हूँ । ”

कविलने उत्तर दिया —“ राजन् ! मैंन सब परिग्रह को छोड़ दिया है । ”

इस प्रकार कहकर कविल मुनि वहाँसे चले गये । शुद्ध चारित्र पालने लगे । इससे उनको लोकालोक का प्रकाश करने वाला केवलज्ञान प्राप्त हुआ ।

एकवार मार्ग में उन को चोर मित्रे । उनको बन्दी ही उत्तमता के साथ उपदेश दिया । और बलमद्रादि चोरों को सन्मार्ग पर लगाया । उदाहरणार्थ उन का उपदेश में भी एक गाथा यहाँ उद्धृत की जाती है ।

अधुवे असासयमी ससारमि दुक्खपउराए ।

किं नाम हज्ज त कम्मय भेणाह दुग्गइ न गच्छेज्जा ।

भाषार्थ—इस अस्तिर अशाश्वत और दुःख पूर्ण ससार में ऐसा कौनसा कर्म है कि जिस के करने से मैं दुर्गति में न जाऊँ ?

ये वाक्य केवली कपिलने चोरों को स-मार्ग पर लाने के लिए कहा है । अन्यथा वे स्वयं तो कृतकृत्य हो चुके थे । ”

केवली कपिल के उदाहरण से मनुष्य को यह शिक्षा ग्रहण करनी चाहिए कि लोभ का त्याग करना ही अच्छा है । कपिलने लोभ छोड़ा तब ही वे केवली बनकर अनरामर पद को प्राप्त कर सके । यदि वे ऐसा न करते तो न जाने उन की क्या दशा होती ?

जो मनुष्य लोभ ज्ञ आधीन होता है, वह किसी का भी भला नहीं कर सकता है । दूसरे का हित तो दूर रहा वह स्वयं अपना हित भी नहीं कर सकता है । विपत्तियों का पहाड़ सिर पर टूट पड़ने पर भी लोभ के बश हो कर वह द्रव्यव्यय द्वारा उस को नहीं दृष्ट कर सकता है । लोभ प्रकृति दुनिया में अनेक प्रकार की विडम्बनाएँ उत्पन्न करती है । इस के कारण जाति विरादरी में, सज्जन समाज में और अन्यान्य लौकिक कार्यों में वह अमान और अपयश का ही भाजन होता है । खोमी से धर्म साधन भी नहीं होता है । लोभ रूपी अग्नि सतोष रूपी अमृत के बिना शान्त नहीं हो सकती है । कहा है कि —

विपत्तियों में डालती है। विषयी मनुष्य रक्त के समान हो जाता है। चाहे कोई राजा हो या फकीर, धनी हो या गरीब, देव हो या दानव, और मृत हो, या पिशाच, चाहे कोई भी हो। विषय की आशा में पड़ कर वे स्त्री के दास हो जाते हैं, सिर पर जूते खाने हैं, और जन समूह में तिरस्कार व अपमानित होते हैं।

इसी माति कीर्ति के लोभी भी स्वर्ग और मोक्ष फल के देनेवाले धर्मानुष्ठान को धूल में मिला देते हैं, मिथ्या ढोंग व मायाचार कर ससार के बंधन को हड़ करते हैं और ऐसे कार्य करते हैं, जिन से लोग उन पर तो क्या, मगर सत्य साधुओं पर भी सदेह करन लगते हैं। उन के भक्त लोग भी उन से विमुख हो जाते हैं। यह जो कहा जाता है कि, आशाधीन मनुष्य भगत् के दास होते हैं, इस में लेश मात्र भी अवास्तविकता या अतिशयोक्ति नहीं है। गौची, मोची, तछी, तबोछी, लोहार, सूतार, दरजी, नाई और पढ़ित आदि सब ही लोग लोभाधीन हो कर, दूसरों की सेवा में अपना जीवन बिताते हैं। अहो ! कहा तक वहें लोभ रूपी दावानुल समस्त वस्तुओं को नाश करने में समर्थ है। इस लिए मध्य जीवों को उचित है कि व लोभ रूपी दावानुल को, ज्ञानमेघसे बरसनेवाले सतोष जलसे शान्त कर दें।

लोभ का जय करने के उपाय।

पुण्य के बिना द्रव्य का लाभ नहीं होता है और कदाचित्त हो जाता है तो वह विशेष समय तक नहीं टिकता है । यदि वह टिकता है तो भी उस से आत्मिक सुख नहीं मिलता है । इस लिए विचारशील पुरुषों को कदापि लोभ नहीं करना चाहिए । दुनिया में कोई ऐसा उदाहरण नहीं मिलेगा, जिस से यह मालूम हो कि, लोभ के कारण कोई सुखी हुआ है । सागर नामा सेठ लोभ ही के कारण समुद्र में डूब कर मर गया है । कहा जाता है कि,—

अतित्रोभो न कर्तव्यो लोभो नैव च नैव च ।

अतित्रोभमसादेन सागरो सागर गत ॥

भावार्थ—लोभ न करना चाहिए (यदि कोई करे तो भी साधारण) अति लोभ तो कदापि नहीं करना चाहिए । बहुत ज्यादा लोभ करने ही से सागर नामा सेठ सागर में डूब गया था ।

लोभ ही के कारण क्षुभमचक्रवर्तीन अन्य चक्रवर्तियों की अपेक्षा कोई नवीन बात करनी चाही । उमने जाहा कि—सब चक्रवर्तियोंने छ खड पृथ्वी का साधन किया है । सातवीं का किसीने नहीं किया । अत मैं उस का साधन कर सात खट

पृथ्वी का स्वामी बनूँ। ऐसा सोचकर वह सातवें खण्ड का साधन करने लगा, परन्तु वह बीचही में डुब मरा और सातवीं नारकी में पहुँचा ।

इस उदाहरण से यह नतीजा निकलता है कि, सन्तोष के बिना मनुष्य को, चक्रवर्ती की भद्रि मिछे या वासुदेव प्रति-वासुदेव की या बलदेव की मिद्धि प्राप्त हो तो भी उस का छोम नहीं मिटता है ।

छोम करने से ज्ञान, दर्शन, और चारित्र रूप निश्चल छस्मी का नाश होता है । शायद छोमसे चक्क छस्मी प्राप्त हो जाय तो भी अपने स्वभावकुल बापीस चली जाती है । यदि छस्मी नहीं जाती है, तो उसकी रक्षाकी चिन्ता में छोमी स्वयमव धुल धुल कर मर जाता है । इसी लिए कहा जाता है कि तृष्णा महादेवी का स्वप्न में भी सहवास नहीं करना चाहिए । तृष्णा महादेवी की सगति से अनन्त जीव नष्ट भ्रष्ट हुए हैं, उन की दुर्देशा हुई है वे दुर्गति में गये हैं । छोमी की इस गति में भी वैसी खराब हालत होती है उस के लिए भ्रमण सेठ का उदाहरण बहुत ही अच्छा होगा । उस के पास बहुत धन था, तो भी वह आशुमार तैल और चक्के पी खाता रहा था । उस का वृत्तान्त इस तरह है —

“ पूर्वपत्र मे मम्मण सेठ का जीव एक सामान्य वैश्य था । उसका ब्याह भी नहीं हुआ था । एक बार जिम नगर मे मम्मण रहता था उस नगर के एक सठने लड्डुओं की ब्रह्माण बाँटी—अपनी सारी जाति में प्रति मनुष्य एक लड्डू दिया । मम्मण को भी एक लड्डू मिला । उसने यह सोचकर लड्डू खा लिया—न खाया कि, किसी दिन खाऊँगा ।

एक दिन मम्मण निश्चित भाव से अपने घर में बैठा हुआ था, उभी समय उसक माथ से एक पंचमहाव्रतधारी मुनि शुद्ध आहार की गरुषणा करते हुए वहाँ आ पहुँचे । मुनि को देख कर, उसने खड़े होकर नमस्कार किया । फिर वह मोचर लगा—
“ मेरा अहोभाग्य है जो मेरे घर मुनि महाराज पधारे हैं । मगर रसोई तो अबतक तैयार नहीं हुई है, मुनि को मैं क्या बहराऊँ—आहार क्या देऊँ । ”

थोड़ी देर चिन्ता करने के बाद उसे लड्डू याद आया । उसने तत्काल ही लड्डू—भो साढे बारह सोना महोरो क खर्च से बनाया था—मुनिराज को, उनके योग्य समझ, बहरा दिया । मुनिराज बहरकर चले गये । मम्मण भी सन्तुष्ट होकर, बैठा । उसी समय उसकी पटोसनने आकर पूछा —“ क्या तुमने लड्डू खा लिया ? ”

उमने उत्तर दिया —“ नहीं । ”

पद्मोत्तमना पूजा —“ तब लड़ू उहाँ गया । ”

उत्तम उत्तर दिया —“ मैंने उमे मुनि महाराज को बहरा दिया । ”

पद्मोत्तमनन अरा मुँह बनाकर कहा —“ अरे तुमने यह क्या किया ? वह बहुत अच्छा स्वाद लड़ू था । ”

यह सुनकर, उत्तम लड़ूवाला बतन सँभाला । उसमें उस थोडासा लड़ूका चूरा पड़ा हुआ मिला । उसने लेकर मुँह में डाला । उसका उसे बहुत स्वाद आया । इसलिए उसे विशेष स्वाद आया । अतः उसे विशेष खाने की इच्छा हुई । उस इच्छाने—उम लड़ू खाने के लोभने—उसकी उत्तम भावना को नष्ट कर दिया और उसका जीव को उन्मार्ग पर ले गया । वह मुनिके पीछे दौड़ा । मुनि को वन में जाते हुए, उत्तम मार्ग में रोका, और कहा —“ मैं तुम्हें जो लड़ू बहराया है वह वापिस दे दो । ”

साधुन उत्तर दिया —“ भाई, साधु के पात्र में पड़ा हुआ आहार वापिस लिया नहीं जाता और न साधु ही उसे वापिस देते हैं । ”

और भी शान्तिसे कई तरहकी बातें कहकर, मुनिने उसको सम्झाया, परन्तु अपने एक न सुनी । वह लड़ू के लोभ में ल

रहा था । सीधी तरहसे लड्डू मिलता न देख वह साधुसे झगड़ने लगा ।

मुनिने सोचा—“ यह आहार मेरे लिए अयोग्य है, वापिस उसको देना भी उचित नहीं है । इसलिए इसका कुछ और प्रयत्न करना चाहिए । ”

तत्पश्चात् उन्होंने मम्मण के देखने हुए उस लड्डू को राम में मल डाला, इससे मम्मण निराश होकर चला गया । मुनि वन में जाकर धर्म ध्यान में लगे ।

मम्मण का जीव मरकर, मम्मण सेठ बना । लड्डू के दान से उस को बहुतसा धन मिला, परन्तु अपने साधु को खाने का अन्तराय किया था इसलिए वह धन को खा पी न सका, उम्मे अपना सारा जीवन तैल और चँवले खाकर बिताया । ”

हम प्रत्यक्ष देखते हैं कि, कई प्राणियों को घृत, आम का रस, दूध, दही आदि मिलने हैं तो भी वे उन्हें खा नहीं सकते हैं । इसका कारण हमें तो यही जान पड़ता है कि उन जीवोंने पूर्व जन्म में किन्हीं को उन पदार्थों का अन्तराय दिया था ।

लोम के लिए और भी कई दृष्टान्त दिये जा सकते हैं ।

धवल सेठने लोम के वश, पाप की कुछ परवाह नकर श्रीपाल को मारने के अनेक प्रयत्न किये । अन्त में उसका-धवलका ही विनाश हो गया था ।

ऐस पुराणों स अनेक उदाहरण दिये जा सकत हैं, परंतु अब हम उनको छोड़कर आभकाल की बातों का थोड़ा उल्लेख करेंगे ।

माल स्वरीदन और बेचनेवाले में झगडा होजाता है । होम क कारण बेचनेवाला कुछ कम देन की नियत रखता है और लेनेवाला कुछ ज्यादा लेन की । नौकर और मालिक के बीच में झगडा होता है और कईबार तो उन्हें बचहरियों में घटना पडता है । मंत्री और राजा क बीचमें झेस होजाने से राजा मंत्री का घर लूट डेता है । लुटा हुआ मंत्री दूसरे राजा से जा मिलता है और राजा, राज्य के साथ स्वदेश को भी नष्ट भ्रष्ट करा डालता है । विद्रोह के दोषस उसकी भी अन्त में घुरी हालत हो जाती है । इन सबका कारण एक ही है । वह है लोभ ।

लामाचीन मनुष्य अपनी जाति की या अपन दश की कुछ भी भडाई नहीं करते है । गुरु और शिष्य का संबंध आत्म-कल्याण क लिए होता है । मगर यदि उन क दिलों में लोभ का अकुर फूट उठे तो गुरु अपनी गुरुना छोडकर, धूर्त बन जाता है और शिष्य अपना शिष्यत्व छोडकर उगी अवतियार करता है । फिर दानों आत्म कल्याण को छोडकर द्रव्य कल्याण की धुन में लगत है । उनके पठन, पाठन, मनन, क्रियाकांड, धर्मोपदेश

आदि सब मायामिश्रित होकर उनके दुर्गतिका कारण होजाते हैं । लोकपूजा और कीर्ति लोभ रूपी धूमकेतुसे नष्ट होजाते हैं ।

लोभ लाखों गुणों का नाशक है, लोभ आत्मघर्म का पक्का शत्रु है, लोभ पाप का पोषक है, लोभ सयम गुणों का छुगने वाला है । अज्ञानादि मोरों को आनदित करने में लोभ मेघ के समान है । मिथ्यात्वरूपी उल्लू को सहायता देने में लोभ रात्रि के समान है । दम, ईर्ष्या, रति अगति, शोक सताप और अविशेषादि जठ-जन्तुओं को आश्रय देने में लोभ महामुद्र के समान है । काम क्रोधादि चोरों को आश्रय देने में लोभ महान् पर्वत के समान है । वीनता रूपी हिणों और क्रूरा रूपी मित्रों के रहने के लिए लोभ एक महान् जगल के समान है और चोर आदि दुर्गुण रूपी महान् सर्पों के लिए लोभ विवर-बिल-वेग के समान है ।

ऐसे लोभ को जीतने के लिए, लोभ के बट्टर शत्रु, सदागम के सच्चे पुनरत्न सन्तोष को अपने पास रखना चाहिए । सन्तोष मनुष्य को, अपने पिता सदागम के पास लेजाता है । सदागम ऐसा मार्ग बताता है कि, जिससे सभार का स्वरूप उसके लिए प्रत्यक्ष होजाता है । अब सन्तोष की संगति प्रत्येक के लिए अत्यन्त आवश्यकीय है ।

उपर हमने भगवान् ऋषभदेव की देशना का अनुसरण क

क्रोध, मान, माया और लोभका स्वरूप बताया है, इन की नि सारता का विवचन किया है । इससे पाठकों के हृदय में वैराग्यवृत्ति उत्पन्न हुई होगी—वैराग्य रस चखन की इच्छा उत्पन्न हुई होगी । अतः उसको, हम भगते प्रकरण में भगवान के वैराग्य रस परिपूर्ण वचनों द्वारा, तुल्य करान का प्रयत्न करेंगे ।

प्रकरण दूसरा ।

सत्सार में जैसे उपदेशकों की सख्या बताना कठिन है वैसे ही मतों की गिनती बताना भी अल्पज्ञों के लिए कठिन है । अपन यदि भारतक्षेत्र का विचार करेंगे तो हमें मालूम होगा कि यह सत्योपदेश से सर्वथा वंचित हो रहा है । जिस के मन में जो विचार उत्पन्न होते हैं, उन को वह तत्काळ ही प्रकाशित कर देता है । और जहाँ कहीं बीस पचीस मनुष्य उस क विचारों के अनुकूल हो जाते हैं, वहीं उस का एक नवीन मत चढ़ पड़ता है ।

आनकल कितने ही उपदेशक अपन दशाचार को जला-जली दे, कोट, पतलून और बूट आदि में मस्त हो, अपनी स्त्रियों को साथ ले, अपन समान विचारवालों के यहाँ जाते हैं । वहाँ दो चार गीत, गा, गवा, संगीतकला का आस्वादन कर घन्यवाद की छेन देन कर वापिस चले आते हैं । कई काल के अनुसार पाँच पचास शब्द बोल, अपनी वाहवाह कारवान ही में आनंद मानते हैं । कई बिचारे मोहाधीन हो, ईश्वर का स्वरूप स्वयमेव न समझे होते हैं तो भी दूसरे को ईश्वर का स्वरूप बतान की कोशिश करते हैं । कई उपदेशक केवल प्रत्यक्ष प्रमाण

को ही प्रामाणिक मानते हैं, जो प्रत्यक्ष दिखता है उमी को स्वीकार करते हैं, दूसरी बातों का इन्कार करते हैं, और दूसरों को भी इसी प्रकार की उपदेश देते हैं । कई जटवादी पंच महा-भूतों को ही मान आत्मादि वास्तविक पदार्थों को मिथ्या बताते हैं । कई गृहस्पति के सबंधी होने का दावा कर भय, मास और स्त्री सेवन आदि गर्हणीय बातों को धर्म मानते हैं, और इस तरह आप दुष्ट पथ में चल कर दूसरे लोगों को उम पथ पर चढ़ने के लिए घसीटते हैं । कई जन सवा करनेवाले मनुष्यों ही को देव मानते हैं और गृहस्था से भी उतरती श्रेणीवाले को गुरु मानते हैं । अर्थात् कई ऐसे लोगों को गुरु मानते हैं जो भ्रष्टाचारी हैं और भ्रष्टाचार का उपदेश देनेवाले हैं, जो स्त्रियों को उपदेश देते हैं कि—“ यह वृन्दावन है, इस में मैं मधुसूदन हूँ, तू राक्षस है । इस लिए यहाँ मेरे साथ रमण करने में तेरी कोई हानि नहीं है । ”

उक्त प्रकार के हजारों लाखों उपदेशक हैं । वे आप सप्ताह सागर में डूबते हैं और विचारे दूसरे लोगों को भी डुबाते हैं । छुट्टियों के दिनों में—जैसे रविवार आदि दिनों में—शहरों में हजारों सभाएँ होती हैं । उन में हजारों उपदेशक होते हैं और वे हजारों प्रकार की नवीन कल्पनाओं की, और विचारों की मिश्रताओं का समूह जन समाज के आगे रखते हैं । मगर

वास्तविक तत्त्वज्ञान की बात कहनेवाला तो कोई भी नजर नहीं आता है ।

पूर्वकाल में त्यागी महात्मा लोग जो उपदेश देते थे, उन को वे स्वयं आचरण में लाते थे । कोई धार्मिक कृति करने की शिक्षा व उस समय तक लोगों को नहीं देते थे, जब तक कि व स्वयं उन को आचरण में नहीं लाने लगते थे । आजकल तो ऐसे उपदेशक रह गये हैं कि —

पड़िन मये मशालची, बातें करें बनाय ।

करं और को चादनी, आप अंधेरे जायें ॥

श्रीमान महावीर स्वामी आन से २४४९ वरस पहिले जब इस भारतक्षेत्र में विचारते थे उस समय बुद्ध, पुराण, कश्यप, मखलीगोष्माल, कुकुदकात्यायन, अजितकेसरी, चण्डल और सनय बोलपुत्र आदि उपदेशक की विद्यमान थे । मगर उन के आपस में वैर विरोध बहुत ही थोड़ा था । श्रीमान महावीर स्वामी रागद्वेष रहित थे, सवज्ञ थे, इस लिए उन्होंने लोगों को केवल आत्मश्रेय का ही उपदेश दिया था । उन के उपदेश में ज्ञान, दर्शन, चरित्र और तप, आदि का शान्तिपूर्वक प्रतिपादन किया गया है । श्रीमान महावीर स्वामी के विषय में बुद्धादि देवोंने कईबार रागद्वेष किया था, वह उन के बनाये हुए

पिन्कादि प्रयोंद्वारा व्यक्त हुआ है । मगर श्री महावीर स्वामीन तो कभी किसी के प्रति रागद्वेष की परिणति नहीं बनाई है । उन्हीं महावीर प्रभु के उपदेश की वानगी आम पाठकों को दिखाई जाती है । इस उपदेश में साधुओं को, अनुकूल और प्रतिकूल उपसर्ग व परिसह समभावपूर्वक सहन करने के लिए और वेदज्ञान, दर्शन और चारित्र्य रूप रत्नत्रय की निर्मलता करण के लिए कहा गया है ।

वर्तमान समय में पैतालीस आगम विद्यमान हैं । उन में महावीर भगवान का उपदेश ही सकृत्तिन है । उन्हीं आगमों में से यहा मूलगहाग सूत्र के दूसरे अध्ययन के प्रथम उद्देश का विवचन किया जायगा ।

प्रथम प्रकरण में क्रोध, मान, माया और लोभम होनवाली हानियों और उन के त्यागस होनवाळ लाभों का विवचन किया गया है । अब दूसरे प्रकरण में वैराग्यजनक उपदेश का—जो समय और कर्मसय का कारण है—और अनुकूल व प्रतिकूल उपसर्गों का प्रतिपादन किया जायगा । यह प्रतिपादन वैतालिक अध्ययन का साराश होगा ।

विविध बोध ।

वैराग्य ।

समुत्सह, कि न बुत्सह, सबोही खलु पक्ष दुल्लहा ।
 गो ह्वणमति राईओ, मो सुलभ पुणरवि जीविय ॥१॥
 डहरा बुद्धाय पासह, गन्मत्था वि बियति माणवा ।
 सणे जह भट्टय हरे, एवमाउक्खयम्मि तुट्ठई ॥२॥

१ हे भग्यो ! समझो । समझन क्यों नहीं हो ? परलो-
 में धर्म की प्राप्ति दुर्लभ है । गया समय फिर वापिस नहीं आता
 है । बार बार मनुष्य जीवन मिलना कठिन है । कई बालक
 में, कई वृद्धावस्था में और कई जन्मते ही मर जाते हैं । आयु
 समाप्त होन पर जीवन किसी तरह से नहीं टिकता है । इन्से
 पक्षी जैसे चिटियाँ आदि क्षुद्र जीवों का नाश करते हैं । इस
 तरह काल जीवों का सहार करता है ।

२ दुष्ट काल काल भिशाच की दृष्टि जब टेढ़ी
 जानी है तब, वह किसी की भाषा नहीं मानती है । धन्य
 वैद्य और यात्रिक, मांत्रिक, तांत्रिक कोई भी उसको नहीं ब-
 सकता है । इस बात का हरेक को अनुभव है कि जब अ-
 कष्ट पदार्थ का वियोग होता है, अथवा अपन किस प्रिय मनु-

का मरण हो जाता है तब जीव व्याकुल हो उठता है। अगर मैं, दोचार घंटे या पौन पचीस दिन बीते कि मनुष्य ऐसा का ऐसा ही वापिस होजाता है। कि 'बड़ी छोहा और बड़ी छहार।' किसी तरह की चिन्ता नहीं रहनी। शास्त्रार प्रकार प्रकार का कह रहे हैं कि जिन भावों के द्वारा तुम्हारी भावना बढ़, उत्तम हो, उन भावों को कभी मत छोड़ो। अगर बहु समारी जीव उल्टे विचारों के चक्कर में पड़ते हैं। वे सोचते हैं कि—“साधुओं के पास जाना ठीक नहीं है। क्योंकि उनका धया तो ससार को अमार बतान का है। सुनन सुनन किसी दिन कैसा समय हो, और अचानक ही बेराय का रग लग जाय तो अच्छा नहीं। इसलिए अच्छा यही है कि साधुओं के पास जाना ही नहीं।” ऐसे लोग दूसरों को भी साधुओं के पास जान से रोकने हैं और उन्हें कहत हैं कि “क्या ससार में, साधुओं के पास गय बिना चर्मागवन नहीं हो सकता है।”

ऐसे विचार और कृत्य करनेवाला मनुष्य जब जन्मान्तर में भी सम्यक्त्व की प्राप्ति नहीं कर सकता है तब उस को ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य तो मित्र ही कैसे सकत है। इसी लिए माता, पितादि के स्नेह में रहने का निषेध कर भगवान कहने हैं कि —

मायाहिं पियाहिं छुप्पइ नो सुलहा सुगई य पेचओ ।

एया भयाइ पेहिया आरमा विरमेज्ज सुव्वए ॥ १ ॥

जमिण जगनी पुढोजगा कम्मेहिं लुप्पति पाणिणो ।

सयमेव कदेहिं गाहइ णो तस्स मुच्चेज्ज पृथय ॥ ४ ॥

३, ४—जो जीव माता पिता के मोह में मुग्ध होता है वह सुगति का भाजन नहीं होता है, प्रत्युत दुर्गति का भाजन होता है । जो जीव दुर्गति के दुःखों को ताडन, छेदन, भेदन, तर्जन आदि को देखकर आरम्भादि क्रियाओं से निवृत्त होता है वह भ्रती कहलाता है । जो आरम्भादि क्रियाओं से निवृत्त नहीं होते हैं व प्राणि इस अनित्य और अशरण जगत् में अपने कर्मों द्वारा आप ही नष्ट हो जाता है क्योंकि किया हुआ कर्म फल दिये बिना नहीं छोड़ता है ।

जो लोह की बनी हुई जनीरें होती हैं व शारीरिक बल से तोड़ी जा सकती हैं, परन्तु माता, पिता, पुत्र, स्त्री, धन और बन्धु रूपी पदार्थ से बनी हुई जनीरें शारीरिक बल से वश्यापि नहीं टूटती है । उस को तोड़न के लिए परम वैराग्य रूपी तीक्ष्ण कुठार की आवश्यकता पड़ती है । मोहासक्त मनुष्य की परलोक में तो दुर्गति होती ही है, परन्तु इस भव में भी वह सुख से आहार, निद्रा नहीं ले सकता है । उसका प्रत्येक समय हाय हाय करते ही बीतता है । मनुष्य जब सौ रूपय की आशा करके कोई कार्य प्रारम्भ करता है और उस को सौ मिल जात है तब दूसरी बार वह हजार प्राप्त करने की आशा में लगता है ।

हजार मिलने पर लाख की आशा करता है । लाख मिलने पर करोड़ की चाह करता है, करोड़ भी मिल गये तो उसे चक्रवर्ती की शक्ति की अभिलाषा होती है । सद्भाग्य से वह भी मिल गई तो फिर सोचता है कि मनुष्यों के भोग तो देवों के भोगों के सामने कुछ हैं, इसलिये मैं देव हो जाऊँ तो अच्छा है । काकतालीय न्याय से कहीं वह देव भी हो गया तो मन फिर इन्द्र बनने के लिए छलचाला है । इस भाँति आकाशोपम अनन्त इच्छा बढ़ती ही जाती है । उस का कहीं अन्त नहीं होता । मनोरथ भू की खाड़ी कभी नहीं भरती । इसी लिए बारबार कहा जाता है कि, सन्तोष रूपी राजा की राजधानी के अदा निवास करो । उस की राजधानी औचित्य रूप नगर है । उपशम रूपी सुन्दर मन्दिरों से वह सुशोभित है । सद्भावना रूपी श्री वर्ग उस में रमण करता है । तप रूपी रामकुमारों का वह क्रीडा स्थल है । सत्य नाम का मन्त्री सारी प्रजा के सुख का ध्यान रखता है । सयम नामा सेना उस नगर की रक्षा करती है । ऐसी सन्तोष राजा की नगरी है । उस में जो निवास करता है, वह देव, दानव, राजा और इन्द्रादि के सुखों से भी विशेष सुखी होता है । कहावत भी है कि—“ असत्य के समान कोई पाप नहीं है, धान्ति के समान कोई तप नहीं है; परोपकार के समान कोई पुण्य नहीं है और सन्तोष के समान कोई सुख नहीं है । ”

इसलिए हे भक्त्यो ! सन्तोष सरदार की सगति कर, मोह
 यमत्व को छोड़ दो । थोड़े समय के सुखामास के लिए सागर
 के समान दुःख को किम लिए अपने सिर पर लेते हो ? जिस
 कुटुम्ब के लिए तुम प्रयत्न कर रहे हो, वह कुटुम्ब तुम्हारे साथ
 चलेनेवाला नहीं है । ओ कुटुम्बी तुम्हारे साथ चलेनेवाले हैं उन
 के लिए यदि थोड़ा सा भी प्रयत्न करोगे तो हमेशा के लिए तुम
 सुखी बनोगे । अपने किये हुए कर्म स्वयं जीव को भोगन पटते
 हैं । दूसरा कोई भोगने के लिए नहीं आता है । अर्थात् दुःख
 के समय कोई आकर खड़ा रहनेवाला नहीं है । कम की सत्ता
 सब जीवों पर है । स्वसत्ता का उपभोग किये बिना कर्म कीसी
 को भी नहीं छोड़ते हैं । कर्म की प्रधानता के लिए निम्नलिखित
 गाथाएँ क्या कहती हैं ?

कर्मका प्राधान्य

देशगधवुरक्षमा असुरा भूमिचरा मिरिसिवा ।

राया नरसङ्घिमाहणा ठाणा तेवि चयति दुक्खिया ॥५॥

कामेहिं य सपवहिं य गिद्धा कम्मसहा कालेण जन्वो ।

ताले जह भणञ्चुए एवआउक्कयम्मि तुट्ठति ॥६॥

भावार्थ—ज्योतिष्क, वैमानिक, गधर्व, राक्षस, व्यतरादि

असुर कुमारादि दश प्रकार के देव, भूचर सर्पादि तिर्यच और राजा चक्रवर्ती, शेर, ब्राह्मण आदि सारे सामान्य प्रकृतिवाल मनुष्य अपना स्थान छोड़ कर चले जाते हैं ।

विषयेच्छा से, मातापिता के स्नेह से और सासु ससरे के स्नेह से लुब्ध बन हुए जीवों को जब अपन कृतकर्म भोगने पड़ते हैं, तब वे व्याकुल होकर हा मान ! हा तात ! आदि शब्द पुकारने लगते हैं और अन्त में परलोकगामी होते हैं । जैसे ताल वृक्ष पर से टूटा हुआ कल भूमि पर गिरता है उसी तरह वे भी आशुष्य रूपी वृक्ष से गिरकर घराशायी होते हैं—मर जाते हैं ।

प्राणियों को मरते समय बहुत दुःख होता है, क्योंकि उस समय उन्हें असह्य बदना सहन करनी पड़ती है । शास्त्रकारोंने मरण—बदना, जन्म—बदना से भी विशेष बताई है । जन्मत समय जीवों को बड़ा दुःख भुगतना पड़ता है । उन को, इसी प्रकार योन्द्धार, खिचकर पीछा सहते हुए बाहिर आता है जैसे कि, भौंटे के या स्वर्ण के तार को जन्ती में खिच कर बाहिर निकलना पड़ता है । कईका तो इस बदना के मारे उसी समय शरीर छूट जाता है । जन्म के समय कसी बदना होती है इस को दिखाने के लिए एक उदाहरण दिया गया है कि—केले के समान सुकोमल शरीर वाला एक युवक—निमने कभी नहीं जाना है कि दुःख क्या है ।

के शरीर में, उस के प्रत्येक रोम-रध में तपकर सूर्यो घृषा दो । उन सूर्यों के चुभने से उस को जीतनीव दना होगी उससे भी ज्यादा वेदना जब के समय जीव को होती है । इसी लिए तो शास्त्रकार जन्म दुःख को, जरा दुःख को और मरण दुःख को बहुत बताने हे । इन में भी मरण का दुःख सब से ज्यादा है ।

एक मनुष्य, जिसको रोगसे अत्यन्त पीडा होती हो, उठन बैठने की तो क्या मगर कावट बदलने में भी जो अशक्त हो, रात-दिन शरीर में जीसे चळती हों, ऐसा मनुष्य भी जब मरण समय आता है तब बड़ा दुःखी होता है । मरण पीडा से कैंपने हुए उस के शरीर को देखकर हरेक यह अनुभव कर सकता है कि यह बहुत ही दुःखी हो रहा है । उस को देखने वाले के मन में अपने माँ की विचार कर के एकरा वैराग्य उत्पन्न हो जाता है । इस तरह के अनेक दुःख, दूध-दानवादिने भी-जिनका गाथा में उल्लेख हो चुका हो-सहे हैं तब अपने समान पामर जीवों की तो बात ही क्या है ।

यह सारी लीला है किसकी ? केवल कर्म की । आश्चर्य तो इस बात का है कि, इन सब बातों को समझते हुए भी जीव मोह रूपी मदिरा का पान कर उल्टे मार्ग पर चळ रहे हे । जीव गाथा में वही अनुसार, मातापिता और सास ससुर के मोह में

छिप्न हा उन क अवान्तरिक मयब को वास्तविक मान, ऐसी विषयवासना क फल म पट जाता ह कि जो अनादि कालस दुख दता आरही है और मानी में जो नरकादि क दुखों में हकन्नवागी है । ऐसा होत हुए भी जीव आति बश उस को भयना वर्तय समस्त बैठता है ।

कई लोग कहा करत हैं कि, वस, बीस बरस तक माता पिना कुटुम्बादि का पाठन करक व उनक स्तह का और विषय तृष्णा का उपभोग करक उमक शान्त होजाने पर आत्मश्रेय करूँगा । मगर मनुष्य को ध्यान म रखना चाहिए कि विषय-तृष्णा मध्याह्नोत्तर काल की छाया क समान है । अर्थात् दुपहर क बादल की छाया जैस कमश बदनी ही जाती है, वैस ही मोहन्य सन्ध और विषय तृष्णा भी बदती जाती है । उसके परिणाम से जो कर्म बँधते हैं उनका फल जीव को अवश्य-मव भोगना पडता है । कर्म को किमीकी शर्म नहीं आती है । इसी वान को विशेष रूप स स्पष्ट कनवाली भाषा की ओर ध्यान दीजिए ।

जे यावि चहुंमुख सिया घमिय माहण भिखुए सिया ।

अभिणुगइहेहि मुच्छिए तिय से कम्मेहि तिउति ॥७॥

भावार्थ—जो कोई मूर्ख सहित कर्म करता है उस को

उन का फल अवश्यमेव भोगना पडता है । पीठ वह कर्म करने-

बाठ चाह माधु हो, बहुजन-शास्त्रों का ज्ञाता-हो ओर चाहे सामान्य मनुष्य हो ।

शास्त्रज्ञान फरमाते हैं कि, कर्म ही मत्ता का नाम ही सत्ता की मत्ता है, और कर्म के अभाव का नाम ही भ्रम का अभाव है । कलिकाठ गुरु श्रीरामचन्द्राचार्य भी कुमारपाल राजा को उपदेश देते हुए कहते हैं कि —

“ कर्म कर्तुं च भोक्तुं च श्राद्ध ! जैनेन्द्रशासने । ”

इस वाक्य को यद्यपि जैन लोग ग्रास करके स्वीकारते हैं, लेकिन दूसरे भी इसी न्यायकी सीधी सड़क पर आते हैं । देवों के छोड़ लोग श्रीरामचन्द्रजी को ईश्वर का अवतार मानते हैं, मगर उन्हीं रामचन्द्रजी को गद्दी बैठने समय ही, कर्म के कारण, बन में जाना पड़ा था । इस बात का पहिले विगप रूप से उल्लेख किया जा चुका है ।

राजा हरिश्चन्द्र का भी कर्मने कैसी बिडम्बना की थी ? कहा है —

सुताग विनीता, स्वजन विरह, पुत्र मरण,
विनीतायास्स्यागो रिपु बहुलदेशो च गमनम् ।

हरिश्चन्द्रो राजा वहति सलिल प्रेतसदने,
अवस्थाप्येकाहोपग्रहह । विपमा कर्मगतय ॥

भावार्थ—सुतारादेवी को बेचना, कुटुंब का विरह होना,

पुत्र का मरना, अयोध्या नगर को छोड़ना, बहु शत्रु पूर्ण देश में
गुप्त रीति से विचरण करना और पट क हेतु नीच के घर पानी
भरना यह सब क्या है ? कर्म की विचित्रता या कुछ और ?
अहा ! एक ही मनुष्य एक ही व्यक्तिकी इस भाँति अवस्थाएँ !
अहो ! कर्म की गति बड़ी ही विषम है !

जिसके घर में सवेरे शाम छनीस राग रागिनियों का गायन
होता था, नाना भाँतिकी नृत्य होता था, हाथियों के मदस्त्रने से
जिस के घर के मामन कीचड़ हो जाता था, उसी घर का शून्य
हो जाना जिस के हृदय को नहीं बरस देता है, जिस को वैराग्य
उत्पन्न नहीं करा देता है ? ऐसी कर्म की कीहुई विचित्रताएँ लोग
हमारे ध्यान में देखते हैं, मगर फिर भी वे यह कह कर सन्ताप
पकड़ लेते हैं कि ' ईश्वर की ऐसी ही मरमी थी । ' वे वास्तविक
विराट की जानन का प्रयत्न नहीं करते हैं ।

कर्म जो करता है वह दूसरा कोई नहीं कर सकता है ।
कर्म राजा भूमिदल में जीवों को, इच्छानुसार नवीन नवीन साग
बनवाकर, नाश नचाता है । कर्म एक प्रकार के नाटक का सूत्र
धार है । दुनिया रंगमण्डप है और जीव एक २ पात्र हैं । कर्म
इन सबसे चौदासी लाख जीवधोनि रूपी नाटक का अभिनय
कराता है । सबन इस सूत्रधार को माना है । जैन इस को कर्मक
नाम से पहिचानते हैं । दूसरे इसको माया, मयूच, प्रारब्ध,

सचित, अदृश्य आदि नामों से पुकारत हैं । कर्म महावीर और रामचन्द्र के समान समर्थ पुरुषों को भी भोगन पड़े हैं तब दूसरे सामान्य जीवों की तो बातही क्या है । कर्म धर्म को अधर्म और अधर्म को धर्म समझा देता है । यानी वह वास्तविक वस्तुओं को भी मुड़ा देता है ।

सम्यग्ज्ञान की आवश्यकता ।

योगदान कहते हैं कि —

अहं पास विवगमुद्रिए अ वितिते इह भासइ ध्रुव ।

णाहिसिं आर कओ पर बेहासे कम्मेहिं किञ्चति ॥

भावार्थ—परिमह त्याग सहित कई समार को छोड़कर खड़े होन है, परन्तु व मुक्ति के वास्तविक मार्ग—ज्ञान, दर्शन और चारित्र से अनभिज्ञ होते हैं, इसलिए कल्पित योग मार्ग को ही मुक्ति का कारण बताते हैं, और मनम समझत हैं कि हम जो कुछ कर रहे हैं वही मोक्ष का मार्ग है ।

हे शिष्य ! इसी तरह तू भी यदि उनक मार्ग पर चलेगा तो, तू भी समार और मोक्ष, यह लोक और परलोक और साधुमान व गृहस्थ भाव के ज्ञान से वंचित रहगा यानी बीच में रहकर कर्म से पीड़ित होगा ।

यह बात सत्य है, कि जबतक सम्यग्ज्ञान नहीं होता है, तब तर मारे कष्टानुष्ठान भवभ्रमण के कारण होते हैं। जो साधु सम्यग्ज्ञान विहीन होता है, वह व्यर्थ ही पूजा, स्तुति की अभि लाषा कर साधुता का गर्व करता है और और प्रशस्ति के कपट कर आजिविका चलाता है घन सम्रह करता है। गुणाक्षर न्याय से कदाचित् किसी को वास्तविक मुक्ति मार्ग का ज्ञान भी हो जाय और उसको वह सत्य भी मानन लगे तो भी उसका अन्त करण लूची मंदिर में मिथ्यात्व वामना घुमी रहा से वह निरवध अनुष्ठान नहीं कर सकता है। वह साधु किया—स्नानादि क्रिया को सुख का साधन समझकर करना है, वह स्वर्गादि सुखों की अभिप्राया स ऐसी त्रियाएँ करता है, सभव है कि उसकी साधना स उसको स्वर्गादि सुख प्राप्त हो जायें—मगर मुक्ति तो उन स कभी नहीं मिलनी है। हैं। ससार—भ्रमण की वृद्धि उन से अवश्य होनी है।

यहाँ यह शका की जा सकती है कि, कोई जैनतर त्यागी, वैरागी निष्कामिही बनकर तप कर तो उसको मुक्ति मिल सकती है या नहीं ? इस क समाधान म हम कह सकन है कि, यदि वह निर्ममत्व—मूर्च्छारहित—भाववाला होता है तो बल्कल ऋषि की ढाँति उस को सम्यग्ज्ञान होकर मुक्ति मिल जाती है, परन्तु यदि वह ममत्वी कषाय करनवाला होता है तो अग्निशर्मा की

भाँति अनेक भव तक ससार म भ्रमण करना पड़ता है । कहा है कि —

जइवि य णिगणे किसे चरे जइवि य भुजिय मासमत्तो ।
जे इह मायावि मिज्जइ आगता गळ्माय णतमो ॥ ९ ॥

भावार्थ — यदि कोई नग्न होकर फिरे, एक एक मास के अन्तर से पारणा करे और अपन शरीर को कृश बना दे मगर माया में त्रिस्त रहे तो उसे कभी मुक्ति नहीं मिलती है ।

कई तापसादि ऐसे हैं जो घन, धान्यादि बाह्य परिग्रहों को छोड़ कर, नग्न होजाने हैं, तपस्या कर करके अपने शरीर को सुखा डालते हैं, परन्तु माया कपायादि अन्तर्गम परिग्रह से ब दूर नहीं होते हैं इसलिए उन क कष्टातुष्टान कबउ व्यर्थ ही नहीं जाते हैं बल्के उल्टे भवभ्रमण बढ़ानवाले होजाते ह । चाहे कोई लड़े खड़े अपना जन्म बिना दे, चाहे कोई गंगा नदी की सेवाछ से अपना पेट भरे, चाहे कोई नर्मदा नदी की मिट्टी से अपने दिन निकाले, चाहे कोई महीन महीन क अंतर से निरस और तुच्छ आहार ले और चाहे कोई एक पैर पर खट टुएएक हाथ ऊँचा कर कष्ट सहन करे । इन से कुछ नही होना जना है । ये क्रियाएँ जब तक हृदय मे माया—कपट का अधिकार है तब तरु सब व्यर्थ हैं । माया के छूटे बिना कोई जन्ममरण क फदे स नहीं टूट सकता है । चाहे कोई वैष्णव हो, कोई बौद्ध हो

और चाह जैनी ही हो, जब तक सरल प्रकृति और सम्यग्ज्ञान नहीं होते हैं, तब तक उस का कल्याण नहीं होता है । इनक अभाव में उसकी की हुई क्रियाएँ भी सब निष्फल जाती हैं ।

महँ कष्ट क्रिया होती है वहाँ क्रोधादि कषाय भी स्वयं मेव आ उरस्थित होत ह । ये समयचारी पुरुषों को भी, उन की धर्मक्रियाओं को नष्ट अष्ट कर दुर्गति में पहुँचाती हैं, तब फिर अन्य लोगों की तो बात ही क्या है ? इसी लिए भगवान् उपदेश देत हैं कि —

पुरिमो राम पावकमुष्णा पलियन्त मणुयाण मीविय ।

सत्ता इह काममुच्छिन्ना मोह जति अमबुद्धा नरा ॥१०॥

भावार्थ —ह मनुष्यो । तुम पाप कर्म से मुक्त होओ, क्योंकि मनुष्यों की आयु उ कष्ट से तीन पन्ध्रोंपम की होती है । उसमें से भी समय क अधिकारी तो पूर्वकोटि वर्ष में थोड़ी आयुवाले ही होते हैं ।

विचारन की बात है कि, भरतक्षत्र में काल की अपेक्षा से मनुष्य की उत्कृष्ट आयु पूर्व कोटि वर्ष की थी, मगर पञ्चमकाल में तो व्यवहार से १०० सौ बरस की आयु ही मनुष्य की समझी जाती है । इतनी आयु भी कोई महान मायवाण ही निश्चित और रोगरहित होकर योगना है । अन्यथा आजकल तो जो कोई ५० या ६० बरस की आयु में मरता है उसको

भी लोग मायशाली ही बताते हैं । कई भवपन ही में मर जाते हैं । कई अपने आयुष्य रूपी चदन को विषय रूपी अग्नि से भस्मसात कर डालते हैं । उचित तो यह है कि आयुष्य रूपी चदन को धर्मध्यान में उपयोग करना चाहिए । तुच्छ सामाजिक सुखों के लिए जो कष्ट सहना जाता है वही कष्ट यदि ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य की अभिवृद्धि के लिए सहे जायें, परिसह और उपसर्ग यदि आत्मकल्याण के लिए सहे जायें तो अत्यन्त उपकार हो सकता है । भगवान् कहते हैं —

यवि ता अहमेव सुप्पण सुप्पति ओअसि पाणिणो ।

एव सहिएहि पासए अणिहेम पृढे अहियासए ॥११॥

भावार्थ —परिसहों और उपसर्गों से केवल मैं ही दुःख नहीं हूँ, और भी अनेक जीव इस असार ससार में पड़, परवर्ष हो, कष्ट उठाते हैं । इस प्रकार का विचार कर मनुष्य को अपने ऊपर आये हुए कष्टों को सहना चाहिए, क्लेश भावों को जरा भी हृदय में स्थान नहीं देना चाहिए ।

जो जीव कर्माधीन हैं उन्हें प्रतिक्षण दुःख होता है । मर कई रातदिन होनेवाले दुःख ऐसे हैं कि जिन को जीव दुःख नहीं समझते हैं । कारण उनको सहते सहते वे उनके अध्ययन मर जाते हैं । मनुष्य, देव, तिर्यच और नरकगति के जीवों अनेक कष्ट सहन पड़ते हैं । मगर उन कष्टों को वे अज्ञान

और परवशता से सहते हैं इसलिए उन से कुछ लाभ नहीं होता है । हाँ हानी उन से अवश्यमव होती है । वही कष्ट यदि ज्ञान पूर्वक वैराग्य और समता भावना ॥ सह जायें तो उन से बहुत लाभ हो । कई अशक्त और धन की आशा रखनवाले लोग बाह्य दृष्टि से दुर्जनो के बनन महन हैं, कई विद्वत् ज्ञान के छिद्र, या रोग के बशम होकर खिन्न चित्त से अपन घर का सुख छोड़न हैं, परन्तु सतोष पूर्वक कोई ऐसा नहीं करता । इसी भाँति आशा की जमीर में नष्ट हुए कई जीव बड़ी ही भयकर सारी, गरमी, विप्रेली हवा सहते हैं, समुद्रयात्रा की पीडा उठाते हैं, द्रव्य के लोभ में बचक लक्ष्मी की प्राप्ति के लिए निमर चिन्ता करते हैं, परिश्रम करते हैं और भुलके व्याम रहन हैं । मगर वही या इसी प्रकार के कष्ट यदि धर्म के निमित्त सह जाय तो जीवों की सब आशाएँ स्वयमव पूरी हो जाय । जो गुरु के शठोर—मगर हितकारा—बनो को जानदस सहते हैं, जो रूप, रस, गन्ध और स्पर्शादि विषयों को सतोष पूर्वक त्याग करते हैं और जो दूसरे जीवों को कष्ट न हो इस प्रकार के आचरण पूर्वक मुनिधर्म का पालन करते हैं, वे ही महा पुरुष होते हैं, वे ही परिसह और उपसर्ग सह सकते हैं, वे ही अपन ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य को उज्ज्वल बना सकते हैं और वे ही अपन दोनों लोक सुधारते हैं । यह सदा ध्यान में रखना चाहिए कि, सत्पात्र में जो अवगुण जाता है वह भी सद्गुण बन जाता है । जैसा कि भिक्षा

मौगना बुग है, परन्तु वही साधुओं के लिए मूषण है । भूमि पर मोना दरिद्रता का चिन्ह है, परन्तु साधुओं के लिए वह भूषणास्पद है । इसी मौति की और भी कई बातें हैं जो गृह-स्थायस्था में दुर्गुण समझी जाती हैं, परन्तु साधु-अवस्था में भूषण गिनी जाती हैं, इतना ही नहीं वह हित करनेवाली भी प्रमाणित होती है । मगर इस बात को बहुत ही कमलोग पसंद करते हैं । इस भव में और पर भव में जो दुःख देनेवाली बातें हैं उन्हीं को लोग ज्यादा पसंद करते हैं ।

वस्तुतः सुख वही है जिस का अन्त सुख है और दुःख वही है जिस का अन्त दुःख है । जिस दुःख का अवसान सुख में होता है वही वास्तविक सुख है और जिस सुख का अवसान दुःख में होता है वही वास्तविक दुःख है । उदाहरणार्थ—मुनि धर्म द्रव्यसे—बाहिरसे—दुःख पूर्ण मालूम होता है, परन्तु भावसे—वास्तव में—वह सुखमय है । इसी लिए कहा है कि —

नो दुष्कर्मप्रयामो न कुयुवतिसुतस्वामिदुर्वाक्यदुःख,

राजादौ न प्रणामोऽशनवसनधनस्थानचिन्ता न चैव ।

ज्ञानासिर्लोकपूजा प्रशमसुखमय प्रेत्य नाकाधवासि ।

श्रामण्येऽमी गुणाः सुस्तदिह सुमतयस्तत्र यन्न कुरुष्वम्॥

भावार्थ—साधु दशा में बुरे कर्म करने का प्रयत्न नहीं

होता, कुटिल स्त्री, अविनयी पुत्र और स्वामि क दुर्वचन का डर नहीं रहता, राजादि को प्रणाम नहीं करना पड़ता, और मोहन वस्त्र की चिन्ता नहीं रहती । वहाँ अभिनव—नये नये—ज्ञान की प्राप्ति होती रहती है, लोग पूजा करते हैं, उससे स्वर्गादि गति मिलती हैं और महान् प्रथम सुख—जो सम्राटों को और इन्द्रों को भी प्राप्त नहीं होता है—साधुओं को प्राप्त होता है । ऐसी साधुता प्राप्त करने के लिए हे सद्बुद्धि मीत्रो ! तुम यत्न करो ।

एक गुजराती ऋषि भी कहता है,—

साधु रहजे सुखिया, दुखिया नहि लवलेश,
अष्ट तर्मेन जीतवा, पर्यो साधुनो वेष

भावार्थ—साधु अनायास ही—सहन ही में—सुखसे रहने हैं । उन्हें थोड़ासा भी कष्ट नहीं होता । उन्होंने आठों कर्मों को जीतने के लिए साधु का वेष पहना है ।

ऐसे साधुओं को ज्ञान तरहसे तप का गुण रखना चाहिए—
तप करना चाहिए । रहा है कि —

धुणिया कुटिय च लेवय कितए देहमणासणा इह ।

अविहिता मेव पन्थए अणुघम्मो मुणिणा वेदिनो ॥१२॥

मावार्थ—जैसा भीति पर लगाये हुए चूने या मिट्टी के गिर जानसे भींग पतली हो जाती है—कमजोर हो जाती है, इसी तरह अनशनादि छ प्रकार के बाह्य तपसे, शरीर कृश होने के साथ ही साथ कर्म भी कृश—कमजोर हो जाते हैं। फिर सर्वज्ञ, बीतराग प्ररूपित अहिंसा प्रधान सर्वोत्तम धर्म की प्राप्ति होती है।

त्यागियों के लिए तप का विधान श्रेष्ठ एवं आवश्यकीय है। तप के बिना शुद्धतासे ब्रह्मचर्य पालना बड़ा कठिन होता है। गृहस्थ भी यदि भगवान्प्ररूपित प्रौढादिक, पाँचों तिथियों में नियमस करते रहें तो उन के द्रव्य और भाव दोनों प्रकार के रोगों की शान्ति हो जाय। द्रव्य रोग को शान्त करने के लिए आजकल बड़े बड़े डॉक्टर भी उपवास करने की शिक्षा देते हैं। अतएव शरीर की रक्षा के लिए भी तपस्या की ग्वास जरूरत है। यदि धार्मिक—विचार दृष्टिसे देखेंगे तो भी तप की बात ठीक मालूम होगी। जिस शरीर के लिए दुनिया में बड़े बड़े अनर्थ होते हैं। वह शरीर यहीं पड़ा रह जाता है और आत्मा परलोक में जा कर दुखी बनता है। आजकल किसी भी समय किसीसे भी पूछो कि वह क्या कर रहा है। तो उसका यही उत्तर मिलेगा कि मैं शरीर को सुखी करने के लिए अमुक किया कर रहा हूँ। कोई कहेगा मैं शरीर में अमुक रोग है उस के लिए दवा कर रहा हूँ, कोई कहेगा मैं थक गया हूँ इस लिए घटा भर आराम लेने के लिए सोजाता हूँ, कोई

कहेगा मैं स्नान कर क भोगन की तैयारी करता हूँ । मगर कोई यह नहीं कहेगा कि—मैं अमुक आत्मिक क्रिया कर रहा हूँ, या दूसरे की मछाई क अमुक कार्य में लगा हूँ । इसी लिए शरीर को, धर्माचार्यान्, पाप का कारण बताया है । कोई मनुष्य एकवार किसीसे ठगा जाता है, तो फिर दुबारा उसी उमर का विश्वास नहीं करता है । फिर कई मर्बोस इस शरीर के द्वारा ठग जा कर भी जो आ माएँ उस पर ममत्व रखनी हैं, उस पर विश्वास करती हैं और उससे अपन हित का काम नहीं करवाती हैं । व कैसी भोली—अज्ञान आत्माएँ हैं, पाठक इसका विचार करें ।

यह शरीर थोडासा भी विश्वास करने योग्य नहीं है । क्यों कि कोई यह नहीं बना सकता कि न मालूम किस समय और कैसी स्थिति में यह शरीर रूपी दुर्जन, आत्मा रूपी सज्जन को छोड़ कर चला जायगा । इसी लिए मुनिजन शरीर रूपी दुर्जन को तपस्या द्वारा दुर्बल बना देते हैं । कल्याण की इच्छा रखनवाले हरेक आदमी को शरीर के साथ व्यवहार करना चाहिए ।

तपस्या करनेवाले को एक बात खास तरहसे ध्यान में रखनी चाहिए कि—तपस्या का फल समा है । अतः तपस्या शान्ति पूर्वक दृष्टि के साथ करना चाहिए । कैसे ही क्रोध के कारण मिलन और कैसे ही दुःख गिन पर भी तपस्या करनेवाले को

शान्तिरस में ही मत्त रहना चाहिए। प्रायः गवा जाता है कि—
तपस्वियों के हृत्पथ में पारणे के समय बहुत अशान्ति हो जाती
है। आहार में थोड़ीसी देर हो जानेपर ही उनका आत्मप्रदेश
सत्त हो उठन हैं। मगर ऐसा न होना चाहिए। नन्दन ऋषि का
उदाहरण इसके लिए स्वामि तरह से ध्यान में रखन योग्य है।

□

□

नन्दन ऋषि का वृत्तान्त ।

□

□

नन्दन ऋषि गृहस्थ अवस्था में बहुत ही दुखी थे। मगर
उनका पुरा वृत्तान्त न लिखा जाकर केवल उपयोगी वृत्तान्त ही
यहाँ लिखा जायगा। कहा है कि —

“ दुःखगर्भं हि वैराग्य योगबुद्धिमवर्द्धकम् । ”

दुःख का गर्भ ही से—दुःख ही से—वैराग्य उत्पन्न होता है
और योग में बुद्धि प्रवर्तती है। यह वाक्य सर्वथा ठीक है। इन
मुनि का चरित उसका ज्वलत उदाहरण है।

नन्दन ऋषि नवसे दीक्षा ली थी तबही से उन्होंने साधु-
सत्ता की प्रतिज्ञा ली थी और एक एक महीन के उपवास के
बाद व पारणा किया करते थे। उन्होंने कुठ मिटाकर
११८०४९९ मासक्षमण किये थे। अपने पारणे के दिन भी

व शान्ति और अपन साधु-सेवा क नियम को यथास्थित पालत
थ । ऐसे पवित्र जीवनवाले व्यक्तियों की देव, दानवादि सेवा करें
और उनके शीघ्र ही कर्म सय हो जायें तो इस में कुछ आश्चर्य
की बात नहीं है ।

एकवार सौषर्मेन्द्र समा में बैठा हुआ था । उसने अवधि
ज्ञानद्वारा उक्त मुनि की पवित्रता, दृष्टता, शान्ति और तपस्या
को देखा । इस से उसने अपना सिर धुना । यह देख, देवता
हाथ जोड़ कर बोले —“ हे महाराज ! इस समय सिर धुनने का
कोई कारण नहीं बना तो भी आपन सिर धुना । इस से हमारे
हृदय में शका उत्पन्न हुई है । कृपा करके सिर धुनने का कारण
बताइए और हमारी शका का निवारण कीजिए ।’

इन्द्रन उत्तर दिया —“ हे महानुभावो ! भारतभेद्र में मैंने
अवधिज्ञानद्वारा, एक महापुरुष क दर्शन किये हैं । उसकी अवल
और हृदय प्रतिज्ञा दम्बकर मुझ को आश्चर्य हुआ । फिर मैंने
मनपूर्वक उस को वदना की । धन्य है ऐसे महापुरुषों को कि
जिनकी स्थिति से मनुष्यलोक दक्कलोक से भी विशेष भाग्यवान
हो गया है ।’

उक्त प्रकार के इन्द्र के वचन सुन दो मिथ्यात्वी देव बोले
‘ —महाराज ! आप हमारे स्वामी हैं, इसलिए हम आप की
हामी हैं, भठे मिला दें । मगर वास्तव में तो हमारा हृदय यह

विश्वास नहीं कर सकता कि, मनुष्यों में भी इतनी दृढता हो सकती है। हम उस महात्मा की परीक्षा लेंगे। यदि वह हमारी परीक्षा में पास होगा तो फिर आप की बात को हम सत्य समझेंगे। ”

इतना कह कर व इन्द्र की समा से रवाना हुए। वह मुनि के पारणे का दिन था। मुनि आहार पानीला, आलोचना कर आहार करना ही चाहने थे कि उसी समय एक देव साधु का पाव करके उनके पास गया और बटे रखे स्तर में कहने लगा —“ हे दुष्ट ! हे उदरभरि ! हे कपटपटु ! इसी तरह से कष्टानरण करके ही क्या तू लोगों में अरुनी कीर्तिलभा का विस्तार करता है ? बाहिर उपवन में एक साधु बड़ी ही ख़ाब हालत में पड़ा है, मारे क्षुधा के उसके प्राण छट पटा रहे हैं। उसके औषध का, आहार का प्रबन्ध किये बिना ही तू माल उड़ाने बैठा है ! धिक्कार है ! तेरे जन्म को धिक्कार है ! तेरे इस मुनिपन को और धिक्कार है ! तेरी प्रतिज्ञा को ! ”

आगत वैपश्चारी मुनि के वचन सुन कर नन्दन ऋषिने अपन हाथ का नवाला जो, पड़िले ही मुँह में रगन को उठाया था—वापिस पात्र में डाल दिया और कहा —“महानुभाव, शान्ति रखिए ! मैं आपके साथ चलता हूँ। ”

पाठक, एक मास के पारणे के समय इस प्रकार के वचन

शान्ति से सुनना और पारणा न कर के चुपचाप सब के लिए चले खड़े होना कितना उत्कृष्ट त्याग है ! कितना अवल प्रतिज्ञा-पाटन है ! कितना स्थिर शान्ति पर अधिकार है !

अपि आहार पानी झोली में रख, झोली को खूँटी पर टँक, कृत्रिम मुनि के साथ चले दिये । व जहाँ पीडित मुनि थे वहाँ पहुँचे । पीडित मुनिन इस बीस पुरी भली बातें सुनाई । मगर अपि को थोड़ासा भी क्रोध नहीं आया, शान्त-सुखा-सागर शांत ही रहा, उल्टे व यह सोचन लगे कि मैं इस साधु को किस तरह से शान्ति दूँ ? अपि उसी समय पीडित मुनिके लिए आहार और औषध लाने के लिए नगर में गये । मगर वह दूसरा देव प्रत्येक घर में जा जा कर आहार को अशुद्ध बना देने लगा । शुद्ध आहार के लिए, एक मास के उपवासी अपि बराबर एक प्रहर तक गाँव में फिरते रहे, तब कहीं जा कर उनको शुद्ध आहार मिला । व आहार ले कर पीडित मुनि के पास आये । बनावटी मुनि क्रोध करके बोला —“ आहार लाने में इतनी देर क्यों ली ? ”

अपिन उत्तर दिया —“ शुद्ध आहार लाने में देर हो गई । ”

तब उस कृत्रिम मुनिन-देवर्न-कहा —“ वाहरे दुराचारी ! कपटी ! अपन लिए तो मनमाना आहार ले आना और दूसरों

के लिए शुद्ध आहार हूँ, कैसा अच्छा ढोंग है । और भी कई तरह के मर्मभेदी शब्द उसने ऋषि को कहे मगर फिर भी उनके मनोमन्दिर में चिरानमान शान्ति देवी जरासी भी विचलित नहीं हुई । देवने अपने विभग ज्ञान से देखा । मगर मुनि के हृदय में उसे कुछ भी परिवर्तन नहीं मालूम हुआ । ऋषिने कहा —
 ' हे महानुभाव ! आप नगर में चलिए । वहाँ औषध आहार आदि का अच्छा सुभीता होगा । '

यह सुन कर पीडित साधु बोला — " स्वार्थी मनुष्य को दूसरे के सुखों का ध्यान थोड़ा ही रहता है । यह देख रहा है कि मेरे में एक कदम बढ़ने जितनी भी शक्ति नहीं है तो भी यह अपने सुभीने के लिए मुझ को नगर में चलन के लिए कह रहा है । ऐसे स्वार्थाधीन साधु को किसने वैयावच-सेवा शुश्रूषा करनेवाला बनाया है ? जान पड़ता है कि, स्वयमेव वैयावच कर्ता बन बैठा है । "

ऐसी बातें सुन कर भी धीर, धीर और गंभीर हृत्पी महामुनि के मन में विकार नहीं उठा । बल्क उन्होंने न साधु-वाले विष्टत भाववाले साधु को शान्त करने की ओर मन को लगाया । वे बोले — " महाराज ! आप मेरे कंधे पर बैठिए । मैं आप को किसी भी तरह का कष्ट पहुँचाये बिना उपाश्रय में ले जाऊँगा । "

कृत्रिम पीडित साधु कंधे पर चढ़ गया । दूसरा कृत्रिम साधु उनक साथ साथ चला । जैसे जैसे ऋषि आगे बढ़ते छगे वैसे ही वैसे कृत्रिम साधु अपनी देवी शक्ति द्वारा भार बढ़ाने लगा । मारे भार के नन्दनऋषि की कमर एकदम झुक गई तो भी अपने मनोबल से वह हार न मान आगे बढ़ते ही गये । चलते हुए वह शहर के मध्य भाग में पहुँचे । वहाँ हजारों लोगों का आनाजाना था । बड़े सेठ साहूकारों की दुकान थी । वहाँ पहुँचते कृत्रिम पीडित मुनि नन्दनऋषि पर महान् दुर्गन्ध फैलाने वाली विष्टा कर दी । दूसरे ऋषि का सारा शरीर खराब हो गया । दुर्गन्ध से व्याकुल हो, अपना घघा छोड़ लोग भागने लगे । चारों तरफ बड़ी धबराहट मच गई । मगर नन्दनऋषि कुछ भी विचलित नहीं हुए । वे सोचने लगे—“अहो ! ये मुनि बहुत रोगी हैं । इसी लिए रोग की पीडान इनको क्रोधी बना दिया है । वास्तव में तो ये क्रोधी नहीं हैं । क्या प्रयत्न करने से इनका रोग शान्त हो जायगा ? ” ऐसे सोचते हुए मुनि वहाँ से आगे बढ़े । देव उनको स्थिर देख कर बड़े चकित हुए । पीडित मुनि स्वयं से क्रोध पड़े । देव अपना दिव्य रूप धारण कर सामने खड़े हो गये और कहा लगे—“हे महामुनि ! हम सुधर्मा दशलोक के देव हैं । अब तक हमने आप का तिरस्कार किया और आप को सताया इसके लिए आप हमें क्षमा कीजिए । सौधमेन्द्रन आप की प्रशंसा की थी । हमने उनकी

चात सत्य न समझी । इस लिए हम आप की परीक्षा के लिए यहाँ आये । यद्यपि उत्तम पुरुष परीक्षणीय नहीं होते हैं, तथापि हमारे समान अल्पज्ञों को प्रत्यक्ष देखे बिना विश्वास नहीं होता है इसी लिए इतनी धृष्टता की थी । ”

फिर उन्होंने न मुनि के शरीर पर जो विष्टा रूप प्रदूषण थे उनको सुगन्धित चन्दन के रूप में बदल, मुनि को प्रणाम कर, निज देवलोक को प्रयाण किया ।

तत्पश्चात् मुनि समभाव सहित, हर्षशोक विहीन—समानभाव सहित उपाश्रय में जा, मास क्षमण का वारण कर धर्म—ध्यानमें डीन हुए । ”

उक्त जो दृष्टान्त दिया गया है, वह इस बात को स्पष्ट करता है कि, शान्ति के साथ किया गया तप ही वास्तविक फल का देनेवाला होता है । शान्ति के साथ तपस्या करनेवाले साधु ही कर्मों को क्षय कर सकते हैं । इसी लिए भगवान् कर्मते हैं कि —

सज्जो जह पसुगुडिया विहुणिय धमयइ सिय रय ।

एव दविभोवहाणव कम्म खवइ तवस्सी माहणे ॥ १५ ॥

भावार्थ—जैसे पक्षी अपनी शरीर पर लगी हुई धूल को पंख फटफटा कर दूर कर देता है, वैसे ही मुक्ति गमन योग्य

साबु भी तपस्या के द्वारा पूर्व जन्मग बंधे हुए कर्मों को क्षय कर देते हैं ।

पक्षियों क शरीर पर चाहे किन्नी ही धूँ उ जमी हो, पौखों क फडफडात ही उन की धूल उड जाती है, और मैल के दूर हो जानस व स्वच्छ और सुन्दर मालूम होन लगते हैं । इसी भाँति जो मुनि जिनोक्त मुक्ति पहुँचानवाली नाना भाँति की क्रियाएँ करत हैं, स्थिरता क साथ तप करतें हैं, उन को प्रतिकूल तो क्या मगर अनुकूल उपसर्ग भी—जो अच्छा क्रियावानों को भी धर्मभ्रष्ट बना देते हैं—उन को विचलति नहीं कर सक्ते हैं ।

◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆ ◆ अनुकूल उपसर्ग । ◆ ◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆◆

उपसर्ग दो तरह क है—अनुकूल और प्रतिकूल । अनुकूल उपसर्ग प्रतिकूल उपसर्गोंसे विशेष बलवान होत ह । बडा मारी शक्तिशाली व्यक्ति भी अनुकूल उपसर्गोंसे हार जाता है । क्योंकि मोहनीय कर्म अनादि कालस जीवों को ससार की ओर खींचता आ रहा है । इस का स्वभाव ठीक चुम्बक के समान है । जैसे चुम्बक हरेक तरह के लोहे को अपनी ओर खींचता है वैसे ही मोहनीय कर्म भी जीवों को अपनी ओर

खींचता है। हाँ, यदि चुम्बक पत्थर छोटा और छोहे का टुकड़ा बड़ा होता है तो वह उस को अपनी ओर नहीं खींच सकता है। इसी भाँति जिस का आत्म-वीर्य प्रकट हुआ होता है उस को मोहनीय कर्म सत्कार की ओर नहीं खींच सकता है। इतना होने पर भी असर अवश्यमेव होती है। आत्मवीर्य विकसित आत्मा को भी माता पिता आदि का स्नेह होता है, परन्तु वह उस को अपने कर्तव्यसे-वर्धसे-च्युत नहीं कर सकता है।

उद्वियमणगारमसण समण ठाण त्रिय तवस्सिण ।

दहर बुद्धा य पत्थए अवि सुस्से ण य त लभेज्ज णो ॥

भावार्थ—समार छोड़ कर साधु धर्म पालने को खड़े हुए, निर्दोष आहार का भोजन करनेवाले और अनक प्रकार के तप करनेवाले अनगार को, अनुकूल उपसर्ग समय के उत्तरोत्तर स्थानसे, लेशमात्र भी नहीं गिरा सकते हैं।

कुटुबी यदि कहें कि हम तुम्हारे आधार पर हैं, तुम हमारे पालन करता हो, हम को अनाथ स्थिति में छोड़ जाना आप के लिए ठीक नहीं है। आदि बातें कहें तो भी साधु अपने भाव चारित्र्यसे च्युत नहीं होने द। श्री पुत्र आदि भी इसी प्रकारसे अनुकूल उपसर्ग करते हैं। कहा है कि —

जइ कालुणियाणि कासिया जइ रोयति पुत्तकारणे ।

दविय मित्रखुममुद्विय णो लब्धमति ण सठवित्तए ॥ १७ ॥

जइ विय कामेहिं लाविया जइ ण जाहिण बघओ घर ।

जइ जीवित नावकसए णो छम्भति ण सठवित्तए ॥ १८ ॥

भावार्थ—जो साधु माता पितादि के वरुणाजनक वचन सुन कर और उन का रुदन सुन कर भी उन की ओर ध्यान नहीं देता है, वही साधु अपने चारित्र्य से भ्रष्ट नहीं होता है और वही मुक्ति में भी जाता है ।

साधु के सबधी उस को इन्द्रिय विषयों को तृप्त करने की छलच दिखा कर, उसे अपने ब्रह्म में करना चाहें, न माने तो व उस को बाध कर अपने घर ले जायें और वहाँ उस को नाना माति की पीढाएँ दें, तो भी वीर्यवान साधु अपने समयसे भ्रष्ट न होवे । यानी वह असत्य बनना न चाहे । मृत्यु आती हो तो उस को स्वीकार कर ले, परन्तु स्वीकृत चारित्र्य को न छोड़े । और इस तरह स्वमनों को अनुकूल उपसर्ग कर के निराश होना पड़े । और भी कहा है कि —

सेरति य ण ममाङ्गो माया पिपा य सुया न मारिया ।

पोसाहिण पासओ तुम लोगपरपि जहासि पोसणो ॥ १९ ॥

भावार्थ—जो नव दीक्षित हो या दीक्षा लेने की तत्पर हो उस को, उस के माता, पिता, पुत्र और स्त्री कहते हैं कि—
“तु हमारा है, हम दु खियों की तरस खा, तु विचारशील है,

जो लाभकारी कार्य हो वह कर । यदि तू हव को छोड़ देगा तो
तू दोनों लोकसे छोड़ दिया जाएगा । ”

इस याति अनेक तरेहसे अनुकूल उपसर्ग कर के माता पि
तादि नव दीक्षित साधु को पुन ससार में ले जाने का प्रयत्न
करते हैं । सूत्रकारने दूसरे अध्ययन के प्रारम्भसे तीसरे अध्ययन
के अन्त तक इस का विवेचन किया है । हम यदि उस व
यहा पर दिग्दर्शन करा दें तो वह अनुपयुक्त न होगा । दीक्षा
के सन्ध में कई लोग कई बार साधुओं पर चीढ़ जाते हैं और
उन को गालियाँ देते हैं । मगर हमें इस में कुछ आश्चर्य न
है । क्योंकि यह बात कोई नवीन नहीं है । वीर प्रभु के
काल में भी ऐसी बातें होती थीं । भगवान के वचनों पर विश्वास
रखनेवाले भी, प्रुधस्नेह के कारण इसी तरह करते थे ।
इसी तरह के स्नेहवश-रागवश-ही अवति सुकुमाल को उन
माता भद्राने कहा था —

“ कोणे तने भोलव्यो, कोणे नाखी भुरकी रे । ”

(तूझ को किसने भ्रम में डाला है, किसने तूझ पर भुरका
झाल दी है ?) आदि । मोह, अज्ञान मनुष्य से भिन्न
चेष्टाएँ करवाता है, उतनी ही पोढ़ी हैं । दीक्षा लेने को तैयार
या नवदीक्षित मनुष्य पर, उसके भावों से गिराने के लिए उ
माता, पिता, पुत्र आदि अनेक प्रकार के अनुकूल उपसर्ग क

है । यदि वह अनुकूल उपमर्गों से नहीं मानता है तो फिर व उस पर प्रतिकूल उपमर्ग करत है । अठारहवीं गाथा में उसक सवध में कुछ सक्त किया जा चुका है । उसका यहाँ विशेष उल्लेख न करेंगे । तीसरे अध्ययन के दूसरे उद्देश में अनुकूल उपमर्गों की कई बातें लिखी हैं । सामान्य और भद्रिक प्रकृति के पुरुषों की मलाई के लिए उनका हम यहाँ उल्लेख करेंगे ।

नव दीक्षित को अथवा दीक्षा लेने की इच्छा रखनेवाले को उसका माता, पिता आदि परिवार उसको घर पर खड़े हो जात है, रोने लगत है और कहत हैं कि—“ हे पुत्र ! हमन कई कष्ट सह कर तुम को बचपन से पाठा है । तुम्हें नाना भौतिक सुख दिये हैं और इतना बड़ा किया है । अब तू हमारा पालन करना योग्य हुआ है, अतः हमें पाछ । हमें इस दशा में छोड़ कर कहाँ जाता है ? तेरे बिना हमें कौन पालेगा ? ।

माता कहती है —“ हे पुत्र ! तेरे पिता बृद्ध हुए हैं । थोड़े ही दिनों के अब य महमान है । तेरी बहिन कुमारी है । तेरे भाई बहुत छोटी छोटी आयुके हैं । मेरी भी स्मृति बहुत खराब हो गई है । ऐसी दशा में हमारा पोषण करनेवाला तेरे सिवा कौन है ? इस लिए हमारा पाठन कर, जिससे इस भव में

भी तुझे कीर्ति मिले और परमव में तेरा भग्न हो । नीतिशास्त्र में लिखा है कि—

गुरवो यत्र पूज्यन्ते यत्र धान्य सुसङ्कृतम् ।

अदन्तऋहो यत्र तत्र शक्र । वसाम्यहम् ॥

भावार्थ—लक्ष्मी इन्द्र से कहती है—हे इन्द्र ! जहाँ माता पितादि गुरुजनों की पूजा होती है, जहाँ शुद्ध किया हुआ धान्य होता है, और जहाँ गोलु सगडे नहीं होते हैं, वहीं मैं रहती हूँ ।

ऊपर लिखी हुई तीन चीजें जहाँ होती हैं, वहीं लक्ष्मी का निवास होता है । हे पुत्र ! तू हमारे घर का रत्न है । यदि तू जायगा तो हमें सदैव क्लेश उठाना पड़ेगा । क्लेश के कारण हमारे घर से लक्ष्मी चली जायगी । परिणाम यह होगा कि हम सदा के लिए बरबाद हो जायेंगे ।

हे पुत्र ! तरे नन्ह नन्हें बालक हैं उनका कौन पाछन करेगा ? तेरी स्त्री नवयौवना है उसकी कौन रक्षा करेगा ? । तू उसको छोड़क जाता है, वह यदि अपन को न सँभाल सकगी तो लोगों में तेरी और हमारी बदनामी होगी । अपने ऊपर बलक लगेगा । यद्यपि तू पापमीरु है, सप्तारूपी काराग्रहसे तेरा मन उद्विग्न हो रहा है, इसी लिए तू जाना चाहता है, तथापि हमें खराब स्थिति में छोड़ कर जाना सर्वथा नीतिविरुद्ध है ।

इस लिए तू वापिस घर चल । तू घर में रह कर भी धर्म-साधन कर सकता है । आरम समारम से सर्वथा दूर रहना । नीतिपूर्वक कार्य करना । कार्य करने में यदि किसी तरह की अड़चन पड़ेगी तो हम सब लोग मिल कर तेरी सहायता करेंगे । एकवार ही में कार्यसे घबरा कर घर छोड़ देना सर्वथा अनुचित है इस लिए घर चल कर फिरसे कार्य में लग । ”

सबही और भी कहते हैं —“ हे पुत्र ! एक बार घर चल । अपने स्वमन सबधियोंस मिल कर फिर वापिस चले आना । व लोग तेरे लिए तरस रहे हैं । जा जा कर वापिस आ जाने में कुछ तेरा साधुपन नहीं बिगड़ जायगा । वहाँ रह कर भी तू घर का कुछ कार्य न करना । इच्छित धर्मानुष्ठान करते हुए तुझे कौन रोक सकता है ? एक बात यह भी है । यदि तू योग्य समय पर दीक्षा लेगा तो कामादि विकार भी तुझ को नहीं सता सकेंगे । हे पुत्र ! हम जानते हैं कि, तू कर्मसे डर कर घर छोड़ रहा है, परन्तु तुझे इस की चिन्ता करने की कोई आवश्यकता नहीं है । हमने सारा कर्मा चुका दिया है । तुझे व्यापार करने के लिए जो द्रव्य चाहिए वह भी हम तुझे देंगे । तू किसी प्रकार का मन में भय न कर । ”

धर्म में दृढ़ता ।

इस प्रकार के अनेक अनुकूल उपसर्गों के होने पर भी दृढ़ धर्मी और शूरीर मनुष्य ऐसे उपसर्गोंसे चलायमान नहीं होते हैं । जो कायर मनुष्य ऐसे उपसर्गोंसे डर, बाधित अपने घर की तरफ दौड़ते हैं, उन्हें दोनों तरफसे अपमानित होना पड़ता है, और दुर्गति का भागी बनना पड़ता है । यह अधिकार सूनकृतांग क अदर आया है ।

श्री ऋषभदेव के ९८ पुत्रों को जिस समय वैराग्य हुआ था, उसी समय उन्होंने दीक्षा ले ली थी । व किमीस आज्ञा लेन नहीं गये थे । भक्त के और जगत् के अनादिकाल का वैर है । जगत भक्त क कार्य में विघ्न डालता है । सारे आस्तिक शास्त्रकार वैरागी पुरुष को, इस प्रश्न का—कि विद्वान को सबसे पहिले क्या करना चाहिए, उत्तर देते हैं कि—‘ससार सतति का छेद करना चाहिए, इस में विलम्ब नहीं करना चाहिए’ कहा है कि—

त्वरित किं कर्तव्य विदुषा, ससारसन्ततिच्छेदः ।

(विद्वान् को जल्दीस क्या करना चाहिए ? ससार सतति का विच्छेद ।)

जैनशास्त्र ही इस बात का उपदेश नहीं देते हैं, बल्कि मना नुयायी भी इसी तरह का उपदेश देते हैं । वे कहते हैं —

यदहरव विरज्येत तदहरेव भग्नज्येत ।

(जिस समय विरक्ति के भाव आते उसी समय सन्यासी हो जाना चाहिए ।)

वैरागी पुरुष को दीक्षा लेनेमें बिल्कुल देर न करना चाहिए । वैराग्य आते ही उस को सत्सारसे बाहिर निकल जाना चाहिए । ऐसे कई उदाहरण हमन देखे हैं कि, निम में वैराग्य आन पर लोगोंन ' क्या होगा ? ' ' कैसा होगा ? ' आदि विचार कर के वैराग्य वृत्ति को छाड़ दिया है । और व वापिस सत्सार में कैम गये हैं । यहाँ एक दृष्टान्त दिया जाना है ।

“ एक खाई थी । उस को दो आदमी छँचना चाहते थे । कई विचारों क बाद उन्होंने उस को छूद जान का निश्चय किया । दूर जा कर फिर वेग के साथ दौड़ कर एक खाई को छूद गया । दूसरा भी दौड़ा । मगर दौन्त हुए उसन सोचा कि, मैं इस को छूद सकूंगा ? इस शक क विचारसे उन का वेग रुक गया । और अखिर इसी पार उस को किनारे पर खड़ा हो जाना पड़ा । ”

इस भाँति वैराग्य क वग में जो दीक्षा ले लेता है वह तो सत्सार क पार हो जाता है और जो शकाशील हो जाता है वह

ससार में ही रह जाता है । फिर उम की ओर दृष्टि कठिनसे कठिन बाधाएँ भी घेरि घेरि नष्ट प्राय हो जाती है । इसी लिए शास्त्रकारोंने विराग तद्वी प्राप्त करने में विलम्ब नहीं करने की सूचना दी है । सासारिक ऐसे मनुष्यों के सबध में, जो अनुकूल उपसर्गोंसे पराभूत हो कर धम छोड़ देते हैं—रहा गया है कि—

अन्ने अन्नेहिं मुच्छिया मोह जति नरा असुवडा ।

विसम विममेहिं गाहिया ते पावेहिं पुणो पगडिभया ॥२०॥

भावार्थ—अल्प पराक्रमवाला जीव माता पितादिस और परिवारसे उपद्रविन हो कर मोह में पड़ जाते हैं । और समस्त प्रकार की मर्यादा छोड़ कर गृहवास को स्वीकार कर लेते हैं । गृहवास में जा कर मूर्त कृतियों द्वारा विषम कर्मों का भय करते हैं । अर्थात् फिरसे जो अवस्था होती है उस के अंदर व पूर्वावस्थासे भी विशेष भीरु बन जाते हैं ।

यह बात तो प्रसिद्ध है कि, ऊँची भूमि पर चढ़ा हुआ मनुष्य जब गिरता है तब उस के विशेष रूपसे चोट लगती है । इसी तरह जो ग्यारह गुणस्थान में चढ़ कर गिरता है वह पहिले मिथ्यात्व गुणस्थान में जा कर ठहरता है । समयसे गिरा हुआ जीव प्राय श्रावकों के क्रतुसे भी पतित हो जाता है । इसी लिए सूत्रकार अपन धर्म में स्थिर रहन के लिए इस प्रकार उपदेश देते हैं—

तन्हा दवि इत्तल पडिए पावाओ विरतेमिनिष्पुडे ।

पणए वीरे महाविहिं सिद्धिपह नभाउय धुव ॥

भावार्थ — अनुकूल उपसर्ग कायर पुरुषों को धर्म ध्यान से भ्रष्ट कर देते हैं, इसलिए हे मुक्तिगमन योग्य साधो ! तू तत्वा-
तत्व का विचार कर । ससारस्थ जीव महार्कर्म करते हैं । उनके
अतिरुद्ध विषाक को देख पापकर्म से अलग रह, शान्त हो ।
प्राणातिपात आदि आश्रयों से, जो पाप क कारण हैं—तू निवृत्त
हो । इसी भाँति सदम्भ विचार में कुशल बनकर कर्म शत्रुओं
का नाश करने के लिए वीरधन धारण कर, और युक्तियुक्त जो
मुक्ति का मार्ग है उस में लीन हो । यानी सद्गुणान में स्थिर
रह । भगवती गाथा में भी यही बात कही गई है —

वेयालिय मगमागओ मणवयसाकायण सनुडो ।

विद्यावित्त च णायओ आरम च सुसपुडे चरेज्जासि ॥२२॥

भावार्थ — साधु कर्म का नाश करनेवाले ज्ञान, दर्शन और
चारित्र्य रूप मुक्ति के मार्ग को प्राप्त होने पर मन, वचन, काया
के दण्ड से रहित होकर, परिग्रह और क्रुद्वच को वैराग्य भावना से
छोड़कर, साधक व्यापार का त्याग कर, एव इन्द्रियों के विकार
से रहित बनकर के विचरे । इस तरह सुधर्मात्मा जी जयस्वामी
को कहते हैं ।

श्रीवीर भगवान का उपदेश केवल मोक्ष के लिए है। सूय-गढाग सूत्र के दूसरे अध्ययन के प्रथम उद्देश की २१ वीं और २२ वीं गाथा में जो उपदेश दिया गया है, वह आदरणीय और माननीय है। उनमें 'उक्त्व' शब्द आया है। वह रहस्यपूर्ण है। उसका अर्थ 'दत्त' यानि 'विचारकर' ऐसा होता है। ससार में जीव अपने कृतकर्मनुसार चौरासी लाख जीवयोनि में भ्रमण करते हैं। सारे दर्शनवाले 'कर्म' और उनके अनुसार फल को मानते हैं। न्याय दर्शन औरों से भिन्न मानता है। वह कहता है कि, कर्मानुसार फल ईश्वर देता है। और सब ही फल कर्मानुसार मानते हैं। वास्तविक बात भी ऐसी ही है। ईश्वर राग, द्वेष, मोह, माया, काम, क्रोध आदि दूषणों से रहित है। इसलिए वह दुनिया का व्यापार अपने सिर नहीं लेता है। ले भी नहीं सकता है। क्यों कि जिन कारणों से दुनिया का व्यापार अपने सिर लिया जाता है, उन कारणों का उसको अभाव होता है। और इस अटल सिद्धान्त को हरक मानता है कि, कारण क बिना कार्य नहीं होता है। कहा है कि —

यादश क्रियते कर्म तादृश भुज्यते फलम् ।

यादशमुप्यते बीज तादृश प्राप्यते फलम् ॥

भावार्थ—जैसा कर्म किया जाता है वैसा ही फल मिलता है। जैसे कि—जैसा बीज बोया जाता है वैसा ही फल मिलता है।

तम्हा दवि इत्थं पढिए पावाभो विरतिमिनिश्रुते ।

पणए वीरे महाविहिं सिद्धिपह नेभाउय धुव ॥

मावार्थ —अनुकूल उपसर्ग कायर पुरुषों को धर्म ध्यान से
अष्ट कर देत हैं, इसलिए हे मुक्तिगमन योग्य साधो ! तू तन्मा-
तत्त्व का विचार कर । समारम्भ जीव महाकर्म करते हैं । उनक
अतिवृद्ध विशाक को देख पापकर्म से अलग रह, शान्त हो ।
प्राणातिपात आदि आश्रवों से, जो पाप क कारण हैं—तू निवृत्त
हो । इसी भाँति समस्त विचार में कुशल बनकर कर्म शत्रुओं
का नाश करने के लिए वीरमन धारण कर, और युक्तियुक्त जो
मुक्ति का मार्ग है उस में लीन हो । यानी सद्गुणान में स्थिर
रह । अगली गाथा में भी यही बात कही गई है —

वयालिय मगमागओ भणवयसाकायण सवुहो ।

विद्यावित्त च णायओ आरभ व सुसवुहे चरेज्जासि ॥२२॥

मावार्थ —साधु कर्म का नाश करनेवाले ज्ञान, दर्शन और
चारित्र्य रूप मुक्ति के मार्ग को प्राप्त होने पर मन, वचन, काया
क दब से रहित होकर, परिश्रम और क्लृप्त को वैराग्य भावना से
छोड़कर, सावध व्यागर का स्थाग कर, एव इन्द्रियों के विकार
से रहित बनकर के विचरे । इस तरह सुधर्मात्माजी जवून्मापी
को कहत हैं ।

श्रीर्वार भगवान का उपदेश केवल मोक्ष के लिए है । मूय-गडाग सूत्र के दूसरे अध्ययन के प्रथम उद्देश की २१ वीं और २२ वीं गाथा में जो उपदेश दिया गया है, वह आदरणीय और माननीय है । उनमें 'द्वख' शब्द आया है । वह रहस्यपूर्ण है । उसका अर्थ 'दख' यानि 'विचारकर' ऐसा होता है । ससार में जीव अथवा कृत्तुमानुमार चौरासी लाख जीवयोनिमें भ्रमण करते हैं । सारे दर्शनवाले 'कर्म' और उसके अनुसार फल को मानते हैं । न्याय दर्शन औरों से भिन्न मानता है । वह कहता है कि, कर्त्तुमानुमार फल ईश्वर देता है । और सब ही फल कर्त्तुमानुसार मानते हैं । वास्तविक बात भी ऐसी ही है । ईश्वर राग, द्वेष, मोह, माया, काम, क्रोध आदि दुषणों से रहित है । इसलिए वह दुनिया का व्यापार अपने सिर नहीं लेता है । ले भी नहीं सकता है । क्यों कि भिन कारणों से दुनिया का व्यापार अपने सिर लिया जाता है, उन कारणों का उसको अभाव होता है । और इस अटल सिद्धान्त को हरेक मानता है कि, कारण क बिना कार्य नहीं होता है । कहा है कि —

यादृश क्रियते कर्म तादृश भुज्यते फलम् ।

यादृशमुप्यते बीज तादृश प्राप्यते फलम् ॥

भावार्थ—जैसा कर्म किया जाता है वैसा ही फल मिलता है । जैसे कि—जैसा बीज बोया जाता है वैसा ही फल मिलता है ।

इसलिए कर्म बाँधने समय विचार रखना चाहिए । यानी कोई ऐसी त्रुटि नहीं करना चाहिए कि, जिससे उसका विपाकोदयके समय हाय, बौय न करना पड़े । शास्त्रकार अनेक मुक्तियों से जीवों को पुकारकर समझाते हैं कि —“ हे जीव ! जरा तत्त्वदृष्टि से अपने हित का विचार कर । जो शुभ और अशुभ कर्म तू करेगा उनके फल तुझ ही को भोगन पड़ेंगे । दूसरा उसमें कोई साथी नहीं होगा । पापमें तू जो घन इच्छा करेगा उसको लेनेवाले तो बहुतसे मिल जायेंगे, परन्तु पाप से जो दुःख होगा उसे लेनेके लिए कोई भी तैयार नहीं होगा । शायद कोई तुझ को प्रेम के बश बहगा कि, मैं नरे दुःखका आधा हिस्सा ले लूँगा, परन्तु वह ऐसा कर नहीं सकेगा । क्योंकि कृत का नाश और अकृत का आगमन सत्य मार्ग में नहीं होता है । इसलिए हे मुनि ! जगत् का प्रत्यक्ष जो विचित्र भाव है उसको देख ले । ”

इस अशर असार ससार में जीव आधि व्याधि और उपाधि में गूँथे हुए हैं । इससे उनका जीवन दुःख के साथ बीतता है । यदि यही जीवन ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य रूप रत्न-त्रय के आराधन में बिताया जाय तो, कल्याण-मार्ग की प्राप्ति में कुछ भी देर न द्ये । ”

मगर मोह रूपी मातंग-हाथी—जब तक जीवों के सिर पर

होता है, तबतक उनको आगे बढ़ने का विचार नहीं होता है । ससार में रहनेवाले जीव क्या ससार को ठीक समझते हैं ? कदापि नहीं । तो भी वे मोह महापल्ल के आधीन होते हैं । इसलिए वह जैसे वेष पहिनाता है, वैसे वे पहिनते हैं, जैसे वह नाच नचाना है, वैसे ही वे नाचते हैं, और जैसे वह बोलता है वैसे ही वे बोलते हैं । अर्थात् मोहाधीन मनुष्य के लिए कोई भी बात न करने योग्य—न आदरने योग्य नहीं होती है । वह तो सबको करने योग्य समझता है । इसीलिए सूत्रकारोंने 'पटिन' शब्द बीच में दिया है ।

पडित कौन होता है ?

विचार मात्र ही से कोई काम नहीं होता । केवल विचार ही से मोह—मातंग भी निर्बल नहीं होता । वास्तविक तत्त्वों का ज्ञान होने पर मनुष्य मोह के मर्मों और उस की चेष्टार्था को समझने लगता है । तत्पश्चात् यदि वह, कल्याणाकांक्षी और वीर होता है तो, स्वमत्ता का उपयोग करता है और परमत्ता का त्याग करता है । ऐसा करने पर वह 'पटिन' कहलाता है । जो ऐसा नहीं करता है, वह पडित नहीं कहलाता है । शास्त्र-कार स्पष्ट कहते हैं कि —

‘ यः क्रियावान् स च पण्डितः । ’

(जो क्रियावान् होता है वही वास्तविक पण्डित होता है ।)
अन्य तो केवल नाम ही के पण्डित होते हैं । इसी बात को
उपदेश शतक के र्गर्ग इस तरह कहने है —

विद्वांसो न परोपदेशकुशनाम्ने युक्तिमापाविशे,
नो कुर्वन्ति हित निजस्य किमपि प्राप्ता पराम्पर्यनाम् ।
तस्मात् केवलमात्मनः क्लिप्तं कृतानुष्ठानमादीयते,
मर्त्यैर्ये सुकृतेकलामनिपुणैस्तेभ्यो नमः सर्वदा ॥

भावार्थ—जो केवल दूसरों को उपदेश देनेही में कुशल
होते हैं उन्हें विद्वान् नहीं समझना चाहिए । व तो केवल युक्ति
और माया के जानकार मात्र हैं । जो अपना कुछ भी आत्म-
हित नहीं करते हैं व दूसरों की अभ्यर्थना पाते हैं यानी दूसरों
के किरा बनते हैं इसलिये सुकृत के असाधारण ठाह में जो
अतुरप्तरूप, कष्ट आत्मकल्याण के लिये शुमानुष्ठान स्वीकारते हैं
वे पुरुष सचमुच वदनीय हैं । शान्प्रकार कहते हैं कि—वैये पुरुषों
को मरा सवना नमस्कार हो ।

पण्डित वही गिना जाता है जो क्रियावान् होता है । केवल
पुस्तक पढ़कर कुतर्क करनेवाला या दूसरों को उपदेश देकर आप
उसके अनुसार नहीं चरनेवाला पण्डित नहीं होता है । शतककार
और भी कहने हैं कि —

हित न कुर्यान्निजकृत्य यो हि,
 परोपदेश स ददाति मूर्ख ।
 ज्वलन् मूलं स्वकृपादयोश्च,
 दृश्येत मूढेन परस्य गेहम् ॥

भावार्थ—जो अपना हित न कर दूसरोंको उपदेश देता है वह मूर्ख है । मूढ़ अपने पैरों में जलती हुई दावानल को तो नहीं देखता मगर दूसरों के जलते हुए घर को देखता है ।

तात्पर्य यह है कि जो अपनी आत्मा का विचार न कर दूसरों को उपदेश देता है वह पण्डित नहीं है । पण्डित वही होता है जो अपना कल्याण करता हुआ दूसरों के कल्याण का उद्यम करता है । मोह को भी ऐसा ही मनुष्य जीत सकता है । इसी हेतु से गाथा में ' वीर ' विशेषण दिया गया है । अन्य प्रकार के वीरों की अपेक्षा इस प्रकार का वीर वास्तविक वीर होता है । जो जगत को जीतने वाले देव नामधारी कई देवों को अपने वश में करता है, और जो मुक्ति-मोक्षान पर चढ़ने वाले मुमुक्षु मनुष्यों को समाधि में फेंक देता है, उस मोह राक्षस को जीतनेवाला ही वास्तविक ' वीर ' कहलाना है । अन्य वीर-पाव में आसक्त होते हैं, मगर इस वीर के लिए तो विशेषण दिया गया है—' पावाभो विगृह ' (पाप कर्म से विरक्त—कोई पाप नहीं करनेवाला) सत्कार में एक, भी जीव ऐसा नहीं है

कि जो पाप नहीं करता है, परन्तु वीर प्रभु के कई भणगार ऐसे हैं जि, जिन से नवीन कर्मों का आना बढ़ होता है और पुराने कर्मों का क्षय होता है ।

प्रश्न—उपर कहा गया है कि, सप्ता में कोई जीव ऐसा नहीं है कि जिसको प्रतिक्षण कर्म का बंध नहीं होता है । इस लिए एवभूतनय की दृष्टि से जब तक कोई निद्रा नहीं हो जाता है तब तक उसके नवीन कर्मों का बंध होता ही रहता है । श्री वीर प्रभु के साधु भी सप्ता में हैं । और जब वे सप्ता में हैं तब उनके नवीन कर्मों का बंध भी जरूर होता ही है । यदि ऐसा नहीं माना जायगा तो यह बात सिद्ध हो जायगी कि, सप्तास्थ जीवों के कर्म का बंध अवश्यमेव होता है ।

उत्तर—श्री वीरप्रभु के साधु भी कर्मबन्ध काष्ठ हैं । परन्तु उनके जो बंध पड़ता है वह अल्पतर होने से अबध रूप ही होता है । जैसे कवली पहिले समय में सातावदनी को बाँधते हैं, और दूसरे ही समय में उसको भोग रते हैं इस छिद्र वह बंध, बंध रूप नहीं समझा जाता है । इसी भाँति शुभाशयवाले, अकपायी, ज्ञान दर्शन और चारित्र्य रूप रत्नत्रय के आराधक, अप्रमत्त भावों में विचरण करनेवाले मुनि अल्पतर कर्म बाँधते हैं और विशपतर कर्मों को निर्जरा करते हैं, इसलिए उनके बंध को, अबध करने में कोई हानि नहीं है ।

कर्म दो प्रकार के हैं । शुभ और अशुभ । यहाँ अशुभ कर्म से मुक्त होना साधुओं के लिए कहा गया है । शुभ से नहीं । शुभ कर्म तो किसी रूप में थोड़ा बहुत मुक्ति का साधक भी होता है । अनुत्तर विमान के देवों का नाम सप्तलव है । इसका कारण यह है कि, वे श्रेणी में आरूढ़ हुए हैं । यदि सातलव आयु ही शेष रही होती तो व अवश्यमेव मुक्ति नगरी में निवास करत । परन्तु पुण्य का पुम उनका बाकी होने से उनकी आयु सातलव की अवशेष न हो कर, तैतीस सागरोपम की हुई है । यहाँ पुण्य मुक्ति का प्रतिबधक हुआ है, परन्तु उसने एकावतारी बना, मुक्ति की छाप लगा दी है । अर्थात् वे देव गति से अब मनुष्य पर्याय पा, अवश्यमेव मोक्ष में जायेंगे ।

इन्द्रादि पदवी पुण्य से मिलती है । इन्द्रादिकों के और निपन्निशलाका पुरुषों के पुण्य की छाप लगी हुई है । इसी लिए मुक्ति मिलन में पुण्य भी शुभ साधन है । अन्तमें तो उसका क्षय हो जाता है । मनुष्य गति भी मुक्ति का कारण है, परन्तु अन्त में उसका भी क्षय हो जाता है । अभिप्राय यह है कि, अन्त में क्षय होनेवाला भी मुक्ति का कारण हो सकता है । अक्षय ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य भी कारण हैं, और पुण्य भी परपरा से कारण है । ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य अनन्तर कारण हैं । इसी लिए ' पाप से विरत ' विशेषण दिया है । यदि पुण्य

वेध का त्याग बताना होता तो ' कर्म से विरत ' विशेषण बताते । अभिनिवृत्ति का अर्थ होता है—मोघ, मान, माया और लोभ आदि से शांत बना हुआ । जो मनुष्य श्रेष्ठादि कपार्यों से अशान्त होता है वह कभी पापसे निवृत्त नहीं हो सक्ता है । पूर्वाक्त विशेषण विशिष्ट पुण्य न्याययुक्त और मुक्तियुक्त मुक्ति भाग को प्राप्त होता है । इसलिये उसको 'पण्य' विशेषण दिया गया है । इसका अर्थ होता है—सम्य मार्ग को पाया हुआ । या समस्त प्रकार के परिग्रहों का त्याग कर वैराग्यवृत्ति को अनुसरण करनेवाला ।

॥ मुनियों की महिमा ॥

पाठकों को समझना चाहिए कि आत्मकल्याण रूप के छत्विष्यों रूप फूल लगते हैं । वे फूल आत्म-श्रद्धा समझे जाते हैं । किसी सासारिक कार्य के लिए छत्विष्यों का उपयोग नहीं करते हैं । उनकी छत्विष्यों केवल शासनोन्नति के ही कार्य में आती हैं । उनका—श्रद्धियों का यहाँ योग्यता दिग्दर्शन कराया जाता है । तपस्वी मुनियों की नासिका का मूँल औषध रूप होता है । जैसे चद्र की कान्ति से पर्वत की वनस्पतियों औषध रूप होती हैं इसी तरह से मुनियों के श्रेण्यादि भी उनके तप के

प्रभाव से औषध रूप बन जाते हैं । कुछ युक्त शरीर भी उसक संपर्क से कचन तुल्य हो जाता है । यानी उनके श्लेष्मादि से कोढ़ भी मिट जाते हैं और कोढ़ी शरीर स्वर्ण के समान उज्ज्वल हो जाता है जैसे कि, कोटिरस से तांबा भी सोना हो जाता है । उनके वान, नेत्र और शरीर से उत्पन्न हुआ हुआ मैल सब रोगों को नष्ट करने में समर्थ होता है । भाव कहने का यह है कि, मुनियों के स्पर्श मात्र ही स प्राणियों के सब तरह के रोग नष्ट हो जाते हैं । जैसे बिजली के स्पर्श से वायु रोग नष्ट हो जाता है और गघहस्ति के मद की गघ से अन्य हाथी भाग जाते हैं वैसे ही चाहे कैसा ही विषमिश्रित अन्न उन मुमुक्षुओं के पात्र में आता है तो वह अमृत के समान हो जाता है । जैसे मन्त्राक्षर के स्मरण से जहर नष्ट हो जाता है वैसे ही, मुनियों के वचनों को सुन कर बड़ी से बड़ी व्याधि भी मिट जाती है । नख, केश, दाँत और शरीर के दूसरे अवयव भी औषध रूप हो जाते हैं । स्वातिनक्षत्र का पानी सीप में पड़ने से मोती, सर्प के मुख में पड़ने से जहर और बॉम में पड़ने से वशलोचन हो जाता है । इस का कारण 'पात्र' है । यानी स्वातिनक्षत्र जैसे पात्र में पड़ता है, वैसे ही रूप को धारण कर लेता है । इसी भाँति शरीर के अवयव यद्यपि स्वभाव ही से असुद्ध होते हैं, तथापि तप के ज्ञानमे व पूर्वोक्त अवस्था को प्राप्त हो जाते हैं । इस में देशपात्र

भी शक को स्थान नहीं है । आजकल के लोग इस बात को सुन कर हँसेंगे, परन्तु जब व योग के माहात्म्य का विचार करेंगे तब उन का हँसना बद हो जायगा और व इस बात की सत्यता को समझने लेंगे । सब दर्शनकारोंने योग की महिमा का वर्णन किया है । उन्होंने भी अणिमादि आठ सिद्धियाँ बतलाई हैं । मगर प्र यक्ष प्रमाणस व्यवहार करनेवाले लोगों की समझ में ये नहीं आती । ये बुद्धिगम्य नहीं हैं । तो भी वस्तुतः ये सच्ची । इन छिपे शास्त्रकारोंने यथामति इन का वर्णन किया है । इन के नाम मात्र यहाँ लिखे जायगे । उन की सत्यता का विषय मैं इतना कहना आवश्यकिय है कि—शास्त्रों में पदार्थ दो प्रकार के बताये हैं । (१) हेतुसिद्ध और (२) हेतुगम्य रहित । जो पदार्थ हेतुगम्य नहीं हैं उन में पामर जीवों की बुद्धि काम नहीं दती । हमें पहिले यह सोचना चाहिए कि, इन शास्त्रों में लिखेवाले कौन हैं ? यह बात यदि हमारे समझ में आ जाय तो सिद्धियों की बात हमें अक्षरशः सत्य मालूम होन लगे ।

इन अणिमादि आठ सिद्धियों को बतानेवाले, राम, द्वेष्ट रहित सर्वज्ञ और सर्वदर्शी श्रीमहावीर देव हैं । और उन्हीं का अनुकरण बुद्ध और पाताञ्जल आदिन भी किया हैं । व भी योगरूपी कर्तव्य के पुण्य अणिमादि आठ सिद्धियों को

मानते हैं । और उस का वास्तविक फल केवलज्ञान बताते हैं ।
उप कठ का आस्वादन अविनाशी निवृत्ति है ।

अणिमा, महिमा, प्राकाम्य, इशित्व, वशित्व, लघिमा, यत्रकामावसायित्व और प्राप्ति ये आठ सिद्धियाँ योगियों को मिलती हैं । इन के सिवा अन्य भी मिलती हैं, परन्तु यहाँ केवल इन्हीं आठ का वर्णन किया जाता है ।

१-अणिमा, इससे बड़ा स्वरूप भी छोटा बनाया जा सकता है । यानी सुईमसे तागे के समान निकल जाय इतना छोटा रूप इस क द्वारा बनाया जा सकता है । २-महिमा, इससे मेरुसे भी उच्चतर शरीर बनाने की शक्ति आती है । ३-प्राकाम्य, इससे भूमिकी माति ही जल में भी चलने की शक्ति आती है । ४-इशित्व-इससे तीर्थंकर, चक्रवर्ती आदि की ऋद्धि प्राप्त करने का बल मिलता है । ५-वशित्व, इस क द्वारा नूर जंतु भी वश में आ जाते हैं । ६-लघिमा, इस क द्वारा शरीर वायुसे भी हलका हो जाता है । ७-यत्रकामावसायित्व, इस क द्वारा इच्छानुसार नाना प्रकार के रूप बनाने का सामर्थ्य आता है । ८-प्राप्ति, इस के द्वारा मेरु पर्वतादिसे, और सूर्यमण्डलसे स्पर्श करने का बल आता है ।

इन के सिवाय दूसरी भी अनक ऋद्धियाँ हैं । उनका विस्तार जानने की इच्छा रखनेवालोंको, योगशास्त्र और ऋषम-

भी शका को स्नान नहीं है । आजकल के लोग इस बात को सुन कर हँसेंगे, परन्तु जब व योग के माहात्म्य का विचार करेंगे तब उन का हँसना बंद हो जायगा और वे इस बात की सत्यता को समझने लोंगे । सब दर्शनकारोंने योग की महिमा का वर्णन किया है । उन्होंने भी अणिमादि आठ सिद्धियाँ बताई हैं । मगर प्रत्यक्ष प्रमाणसं व्यवहार करनेवाले लोगों की समझ में ये नहीं आती । ये बुद्धिगम्य नहीं हैं । तो भी वस्तुतः वे सच्ची हैं । इस लिए शास्त्रकारोंने यथामति इन का वर्णन किया है । इन के नाम मात्र यहाँ लिखे जायेंगे । उन की सत्यता का विषय में इतना कहना आवश्यक है कि—शास्त्रों में पदार्थ दो प्रकार के बताये हैं । (१) हेतुसिद्ध और (२) हेतुगम्य रहित । जो पदार्थ हेतुगम्य नहीं हैं उन में मानव जीवों की बुद्धि काम नहीं देती । हमें पहिले यह सोचना चाहिए कि, इन शास्त्रों के लिखनवाले कौन हैं ? यह बात यदि हमारे समझ में आ जाय तो सिद्धियों की बात हमें अक्षरशः सत्य मान लेने लगे ।

इन अणिमादि आठ सिद्धियों को बनानेवाले, राग, द्वेष रहित सर्वज्ञ और सर्वदर्शी श्रीमहावीर देव हैं । और उन्हीं का अनुकरण बुद्ध और पाताञ्जल आदिन भी किया है । वे मा योगरूपी कलशवृक्ष के पुष्प अणिमादि आठ सिद्धियों को

मानते हैं । और उस का वास्तविक फल केवलज्ञान बताते हैं ।
उप फल का आस्वादन अविनाशी निवृत्ति है ।

अणिमा, महिमा, प्राकाम्य, इशित्व, वशित्व, लघिमा, यत्रकामावसायित्व और प्राप्ति ये आठ सिद्धियाँ योगियों को मिलती हैं । इन के सिवा अन्य भी मिलती हैं, परन्तु यहाँ केवल इ ही आठ का वर्णन किया जाता है ।

१-अणिमा, इससे बड़ा स्वरूप भी छोटा बनाया जा सकता है । यानी सुईमेंसे तागे के समान निकल जावे इतना छोटा रूप इस के द्वारा बनाया जा सकता है । २-महिमा, इससे मेरुस भी उच्चतर शरीर बनाने की शक्ति आती है । ३-प्राकाम्य, इससे भूमिकी भाँति ही जल में भी चलने की शक्ति आती है । ४-इशित्व-इससे तीर्थंकर, चक्रवर्ती आदि की ऋद्धि प्राप्त करने का बल मिलता है । ५-वशित्व, इस के द्वारा मूर जंतु भी वश में आ जाते हैं । ६-लघिमा, इस के द्वारा शरीर वायुसे भी हलका हो जाता है । ७-यत्रकामावसायित्व, इस के द्वारा इच्छानुसार नाना प्रकार के रूप बनाने का सामर्थ्य आता है । ८-प्राप्ति, इस के द्वारा मेरु पर्वतादिसे, और सूर्यमण्डलसे स्पर्श करने का बल आता है ।

इन के सिवाय दूसरी भी अनेक ऋद्धियाँ हैं । उनका विस्तार जानने की इच्छा रखनेवालोंको, योगशास्त्र और ऋषय-

देव भगवान के चरित्र को देखना चाहिए । अब दूसरे उद्देश का वर्णन किया जायगा ।

मदादि का त्याग ।

प्रथम उद्देश में श्रीऋषभदेव भगवानने अपन पुत्रों को जो उपदेश दिया था, उन्हीं को विशेष रूपसे पुष्ट करन के लिए और उपशम भाव की विशेष रूपसे वृद्धि करन के लिए सूचका दूसरे उद्देश को प्रारम्भ करते हुए फरमाते हैं —

तय स च जहाइ सेवय इति सखाय मुणीण मज्जइ ।

गोयेततरेण माएणे असेयकरी अनेसि इत्थणी ॥ १ ॥

जे परिभवइ पर जण समारे परिवत्तइ मह ।

अट्ट इत्थणिया उ पाविया इति सखाय मुणीण मज्जइ ॥ २ ॥

भावार्थ—जैस सर्व अपनी काचली छोड़ कर उमस अलग हो जाता है वैस ही मुनि भी कर्मों का त्याग कर दत्त हैं । कारण नहीं होनेसे कार्य भी नहीं होता है, ऐसा समझ कर मुनि, गोत्र, जाति, कुल और रूप आदि के मदस उन्मत्त नहीं होते हैं । व दूसरों की निंदा भी नहीं किया करते हैं । (१) जो जीव अर्थों का तिरस्कार करते हैं, व सत्तर रूपी धन के

अन्दर तीर्थंकर तक भ्रमण करते रहते हैं। परनिन्दा महान पाप का कारण है। इसी लिए इस को 'पापिनी' का विशेषण दिया गया है। इस लिए मुनियों को परनिन्दा नहीं करनी चाहिए।

हे भ्रष्टो ! श्री वितराग प्रभु का उपदेश वास्तव में ध्यान देने योग्य है। वे क्या कहते हैं ? वे कहते हैं,—काचली त्याग करने योग्य होती है। इस लिए सर्प उस का त्याग कर देते हैं। यदि वे ऐसा नहीं करते हैं तो उन की दुर्दशा होती है। इसी तरह कर्म भी नष्ट करने योग्य हैं। मुनियों को उन्हें नाश करना चाहिए। क्रोधादि कषायों को मुनि कर्म का कारण समझने दें। कर्म और कषाय का अन्वय—व्यतिरेक संबंध है। यानी कषायों के होने पर कर्म होते हैं और कषायों के नष्ट होने पर कर्म भी नहीं रहते हैं। इस बात को समझ कर मुनि कषायों का त्याग करते हैं और आठ मर्दों को अपने मनोमर्दि में ध्यान नहीं देते हैं।

श्री तीर्थंकरोंने कर्मनिर्मल के मद का भी निवारण किया है, फिर दूसरे मर्दों की तो बात ही क्या है ? मुनियों को दूसरों की निन्दा भी नहीं करनी चाहिए। परनिन्दा का समय को उपस्थित करनेवाला मद है। जब मन में उत्कर्षता का—भ्रमने आप को दूसरोंसे बड़ा समझने का—दिचार आता है, तब ही

दूसरों की निन्दा की जाती है । दुनिया में परनिंदा के समान और कोई दूसरा पाप नहीं है । दूसरों की निन्दा करनेवाला महा निन्द्य कर्म बाधता है और फिर उन के कारण वह समार-कान्तार में—दुनिया रूपी जगल में पशु की तरह भटकता फिरता है, और अनन्त जन्म, मरणादि के वृष्टों को सहता है । इसी लिए सूत्रकारों ने निन्दा को ' पापिणी ' का विशेषण दिया है ।

हे महानुभावो ! यदि तुम्हें आत्मकल्याण की अभिलाषा हो तो, जागृतावस्था की बात तो दूर रही, मगर स्वप्नावस्था में भी परनिंदा न करो । यदि निन्दा करने की तुम्हारी आदत ही पड़ गई हो तो, किसी दूसरे की निन्दा न कर स्वयं अपनी ही निन्दा करो, जिससे किसी समय तुम्हारा उद्धार भी हो सके । वास्तविक रीत्या तो आत्म—निंदा करना भी अनुचित है । क्योंकि आत्मा तो स्वभाव से ही निर्मल है, परन्तु वैभाविक दशा के कारण से वह नडीभूत हो गया है । इस लिए साधुओं ने मन, वचन और काया से परभावों को छोड़ना चाहिए । अपने मनमें यह न सोचना चाहिए कि, मेरे समान कोई सूत्र सिद्धान्तों का जाननेवाला नहीं है, मेरे समान कोई तप करनेवाला नहीं है, मेरे समान कोई उच्च कुलशान नहीं है और मेरे समान कोई रूपवाला नहीं है । आदि मन ही क्या न ज्ञान ही से ऐसे शब्दों का उच्चारण करना चाहिए और न शरीर ही

से इस प्रकार की कोई चेष्टा करनी चाहिए । क्योंकि ऐसा करने से बहुत बुरे कर्षों का भव होता है । सूत्रकार इसी बात को श्रद्धा करने के लिए और कहते हैं —

जे यावि अणायगे सिया जे विय पेसग पेसए सिया ।

जे मोणपय उवडिए, जो लज्जे ममय सया यरे ॥ ३ ॥

समअन्नयरम्मि सजमे ससुद्धे समणे परिव्वए ।

जे आवकहा समाहिए दविए कालमकासि पडिए ॥ ४ ॥

भावार्थ—यदि स्वयं नायक अर्थात् नायकरहित चक्रवर्त्ति और दासालुदास व्यक्तिने मुनिपद धारण किया हो, तो वे लज्जा को छोड़ शिष्ट व्यवहार का पालन करें । अर्थात् यदि रंक व्यक्तिने चक्रवर्त्ती से पहिले दीक्षा ली हो तो, चक्रवर्त्ती उसको नमस्कार करे । (३) सामायिक छेशेपस्यापनीय—आदि चारित्रिक स्थानमें रह, सम्यक प्रकार से शुद्ध भाववाला बन, द्रव्य और भाव परिग्रह से मुक्त हो, सुसमाहितादि विशेषण विशिष्ट बन, लज्जा, मद आदिका त्याग कर मुनि चारित्र धर्म की पालना करे । (४)

प्रथम की गाथा से जैन शासन की अपूर्व उदारता और निष्पक्षपातता दृष्टिगत होती है । वस्तुतः तीर्थंकर महाराज के शासन में पक्षपात को जलाजुली दी गई है । जैन शासन जाति प्रधान नहीं, गुण प्रधान है । जो मनुष्य पवित्र जैन धर्म का

सम्मान करता है—जैन धर्मानुसार चरता है वह जैन जाति के अन्तर्भूत हो सकता है । धर्माधिकार सबका समान है । मनुस्मृति कहती है कि—“ शूद्रो को धर्मोपदेश नहीं करना चाहिए । ” ऐसी कपोलकल्पित बातें वीतराग के शासनमें नहीं हैं । जन शासन में चाहे कोई चक्रवर्ती हो या रक, दोनों का दर्जा एकसा है । और दोनोंमें से जो पहिले ज्ञान, दर्शन और चारित्र को स्वीकार करता है वही धर्नीय होता है । व्यवहार भी इसी के अनुसार होता है । इस में जाति, धन या वय की प्रधानता नहीं है । गुण की प्रधानता है । क्षत्रिय जाति सर्वोत्कृष्ट गिनी गई है । इस का कारण उन का आत्म-वीर्य है । यदि वह आत्म-वीर्य हीन हो, तो वह केवल नाम की बड़ी है । कई धर्मों में अमुक जाति के स यामी को—चाहे वह कसा ही महारामा हो—धर्म सुनाने का या सुनाने का अधिकार नहीं है । वह केवल ऐंकार का ही ध्यान कर सकता है । ऐसी अनेक बातें हैं । ब्राह्मणों ने समय पा कर अपनी एक हथी मत्ता प्राप्त कर ली थी, उसका अब ह्रास होने लग रहा है । लोग तत्त्वज्ञान को समझन लग रहे हैं । कई जिज्ञासु बने हैं । वे पक्षपात का तिरस्कार करते हैं । वास्तव में देखा जाय तो पक्षपात अधोगति में ढाढनेवाला है । पक्षपात शब्द यदि पक्षियों के लिए लागू करेंगे तो इस का अर्थ होगा पक्ष-पक्ष, का पात-गिरना । पक्ष का गिरना पक्षी का ही नीचे गिरना है । क्योंकि पक्षी बिना पखों के उड़ नहीं सकते

है । भारतभूमि में भी आज यही दशा है । पक्षपात के कारण भारत नीचे गिरता जा रहा है । कहा है कि —

पक्षपातो भवेद्यस्य तस्य पातो भवेद् ध्रुवम् ।

दृष्ट खगकुट्टेष्वेव तथा भारतभूमिषु ॥

भावार्थ—जिस को पक्षपात होता है, उसका निश्चयतः पतन होता है । पश्चिम में यह बात देखो । भारत में भी यही बात हो रही है ।

इसलिए पक्षपात नहीं करना चाहिए । सूत्रकार लज्जा और मद को छोड़ने का उपदेश दे, प्रकारान्तर से और भी वही बात कहते हैं —

दूर अणुपस्तिषा मुणी तीत धम्ममणागय तहा ।

पुठ्ठे परुत्तेहि माहणे अविहण्णु समयम्मि रीयइ ॥ ५ ॥

पण्ण समत्ते सया जए समताधम्ममुदाहरे मुणी ।

सुहमे उ सया अलुसए णो कुज्जे णो माणि माहणे ॥ ६ ॥

भावार्थ—सम्यक् धर्म के बिना मोक्ष नहीं मिलता है । इसका, और बीते हुए काल में और भविष्य काल में जीवों का शुभाशुभगति का विचारकर, ब्रह्मचारी मुनियों को, म्लेच्छों के कठोर वचनों से या उनके प्रहार से लेशमात्र भी कषाय नहीं करना चाहिए और स्वदक ऋषि के शिष्यों की भाँति शान्ति के साथ जैन शासनानुसार विचरण करना चाहिए । (१) सुंदर

चुद्धिवाले समय क आराधक साधु को चाहिए कि वह सदा भाव शत्रुओं पर विजय प्राप्त करे । इस प्रकार वह प्रश्न कर्ता के सामने भी नीचा न देखे । कुशङ्कता के साथ-युक्ति पूर्वक-शान्त भावों से अहिंसादि लक्षणयुक्त धर्म का प्रकाश करे, सूक्ष्मदृष्टि से अपने आत्मभावों को देख, यदि कोड़ मार तो भी उस पर क्रोध न करे और यदि कोई पूजा करे तो मां वह अभिमान न करे । (२)

सूत्रकारन ' दूर ' शब्द का अर्थ मोक्ष दिया है । यह विशुद्ध ठीक है । मोक्ष वास्तव में दूर ही है । श्री धीतराग प्रभु को आज्ञानुसार तप, जप, ज्ञान, ध्यान, परोपकार दया आदि किये जाते हैं तब ही मुक्ति नगर का शुद्ध मार्ग-जो सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्शन और सम्यग्चारित्र्य रूप है-मिलता है । जबतक भूत भविष्यत काल सबकी जीवों की शुभाशुभ प्रवृत्ति का ज्ञान नहीं होता है, तबतक अपने कर्तव्य में हड़ नहीं हुआ जाता । इसीलिए सूत्रकार कहते हैं कि-जीवों की कर्मकृत शुभाशुभ गति और विविध वर्तव्य को तू दख । जगन और भगत में अनादि काठ स बैर चला आ रहा है । इसलिए यदि साधु को कोई कठोर वचन कहे या कोई उसे मारे तो भी साधु को उसके प्रति द्वेष भाव नहीं करना चाहिए और निम्नलिखित याचना मानी चाहिए । यदि कोई बिना कारण साधु को कष्ट दे तो उस को विचारना चाहिए कि,—“ मेरे माग्य का उदय हुआ है, कि जिससे अनायास ही मेरे कर्म की निर्मला होगी । लोगों को मेरा

तिरस्कार करने से आनन्द मिलता है, इसलिए उनसे भी मुझ को ज्यादा आनन्द है। क्योंकि उनक किये हुए तिरस्कार को मैं थोड़ी देर शान्ति के साथ सहन कर सकूँगा तो, मेरे चिरकाल के दुःखदायक क्षिप्त कर्म नष्ट हो जायँगे। मुझ को धारण से लोगों को सुख होता है तो वे भले सुखी हों। एक को दुःख होने से यदि सैकड़ों को सुख होता है तो कौन ऐसा मूर्ख है जो सैकड़ों को सुख न होने देगा ? ये कठोर वचन कहनेवाले मेरे वास्तविक वधु हैं। क्योंकि कर्म रूप दृढ़ गाँठ जो मेरे हृदयकोश में बँधी हुई है, उसक ये लोग स्वारे वचन रूप औषध से काट रहे हैं। ये लोग मेरा खूब ताड़न, तर्जन करें। इससे मेरा लाभ ही है। स्वर्ण पर लगा हुआ मैल अग्नि के बिना साफ नहीं होता है, इसी तरह आत्मा के ऊपर लगा हुआ कर्म—मैल भी उपमार्ग, परिसह रूपी अग्नि के बिना नष्ट होनेवाला नहीं है। द्रव्य से दुःख देनेवाले और मेरे भाव रोग को हरनेवाले मेरे मित्रों पर यदि मैं क्रोध करूँ तो कृतघ्न कहलाऊँ। क्योंकि वे स्वयं दुर्गति के खड्डे में उतरकर मुझ को उस से बाहिर निशाल रहे हैं। अपना पुण्य धन खर्च करके जो मेरा अनादिकाल का ऋण चुका रहे हैं उन पर मैं क्रोध कर सकता हूँ ? वध वधनादि मेरे हर्ष के लिए हैं, क्योंकि वे तो मुझ को सप्सार रूपी जेलखाने से निकालने के प्रयत्न हैं। मुझे अफसोस है तो केवल इतना ही कि, मुझ को जेलखाने से छुड़ानेवाले मेरे हितुओं की सप्सार—वृद्धि

हो रही है । दूसरों को सन्तुष्ट करने के लिए कई लोग अपने धन और शरीर का त्याग करते हैं । मैं यदि सन्तोष पूर्वक मारन ताड़न सह कर यदि मुझे मारनेवालों को सन्तुष्ट कर सकूँ तो इसके सिवा और अच्छी बात मेरे लिए क्या हो सकती है ? लोगों के सन्तोष के सामने मेरे पर पड़न वाली मार मेरे लिए तुच्छ है । ”

मुमुक्षु को विचारना चाहिए कि,—“अमुकन मेरा तिरस्कार ही किया है, मुझ को मारा तो नहीं है । ” मारा हो तो सोचना चाहिए कि—“ इसन मुझ को पीटा ही है, मेरा प्राण तो नहीं लिये हैं । यदि प्राण छेड़ेगा तो भी मेरा धर्म तो नहीं छेड़े सकेगा । ”

तात्पर्य कहने का यह है कि, कल्याणार्थी पुरुषों को सम-भावों से वध, वधन, ताड़न, तर्जन और आक्षेपादि को सहन करना चाहिए । इस तरह करन से साधुओं को कष्टों का उद्भव नहीं होता है । खषरु मुनि क ४९९ शिष्यों को एक अभयने भिन्दा ही घानी में पीछे डाले तो भी उन्होंने कष्ट नहीं की । इसी तरह ॥ ओ साधु समय का पूर्णतया आराधन करते हैं वेही वास्तविक अहिंसा धर्म को पालनेवाले और अहिंसा के उपदेशक होते हैं । क्यों कि साधु, धर्म का उपदेशक होना चाहिए ।

सूत्रकार आगे कहते हैं —

बहुजगमणम्मि सबुद्धो सब्बदेहि णरे अणिस्सिए ।

हरए व सया अणाविले धम्म पादुरकासि कासवम् ॥ ७ ॥

बहवे पाणा पुढो सिया पत्तेय समयउवेहिया ।

जे मोणपद उवट्टिते विरति तत्थ अकासि पडिए ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो बाह्य और अम्यतर परिग्रह रहित होता है, जिसका हृदय स्वच्छ सरोवर क समान सदा निर्मल होता है, जो अनेक धर्मों के बीच में समाधि पूर्वक आर्हत धर्म का प्रकाश करता है, जो सोचता है कि—“अपने कर्मानुसार प्रत्येक प्राणी भिन्न भिन्न स्थिति में है, वे सबही सुख को चाहते हैं व दुःख से द्वेष करते हैं,” और जिनेन्द्र धर्म को स्वीकार कर नियम करता है कि, मैं न किसी जीव को मारूँगा, न किसी को मरवाऊँगा और न किसी मारनेवाले को भला समझूँगा, वही पण्डित होता है ।

ॐ सच्चा धर्मात्मा कौन होता है ? ॐ

सूत्रकारने साधु को महाहृद क समान निर्मल बताया है सो यथार्थ है । महाहृद में मच्छ, कच्छादि अनेक जीव रहत हैं, पान्तु वह लेश मात्र भी मलिन नहीं होता और न वह क्षुब्ध ही होता है । इसी भाँति उग्रगर्भ और परिसर्पों से महामुनि लेश मात्र भी क्षुब्ध नहीं होते हैं । दुनिया में अनेक प्रकार क धर्म विद्यमान हैं, तो भी मुनि क्षमा आदि दश धर्मों का प्रकाश

करते हैं, जिमसे वास्तविक धर्म का साधन कर स्वर्ग और मोक्ष सुख को पात हैं । दुनिया में वास्तविक धर्म साधकों की अपेक्षा अवास्तविक धर्म के साधक बहुत ज्यादा मनुष्य है । शास्त्रों में हमके लिए एक दृष्टान्त दिया गया है ।

“ मगध देश में राजगृही नगरी थी । उसमें श्रेणिक राजा राज्य करता था । एक दिन वह अपने कुमार अमरकुमार सहित समा में गया था । समा में अनक प्रकार की बातें हो रही थीं । बातों में धार्मिक चर्चा भी चली । समास्थित कई लोगों ने कहा कि, समा में धर्म मनुष्य कम है और अधर्म मनुष्य विशेष है । सारी समाज यह बात स्वीकार कर ली मगर चतुर, बुद्धिमान अभयकुमारने यह बात न मानी । उसने कहा कि—‘ हे समाजनो ! समा में धर्म मनुष्य विशेष है और अधर्म कम । अतः तुम मेरी बात न मानो, मगर परीक्षा करने पर मानने लग जाओगे । ’

समान प्रसन्नता पूर्वक परीक्षा करने की स्वीकारता की । परीक्षा के लिए अमरकुमारने नगर के बाहिर दो तबू लगाये, एक काला और एक सफ़ेद । तत्पश्चात् नगर में टिगोरा पिठवा दिया कि—‘कल सब लोग नगर के बाहिर जायें और जो धर्मात्मा हों वे सफ़ेद तबू में और बाकी के काले तबू में जा कर बैठ, ’ ऐसाही हुआ । सब लोग सफ़ेद तबू में जाकर बैठ केवल दो भावक काले तबू में बैठे ।

अमयकुमार, राजा श्रेणिक और अन्यान्य समाजन-जो परीक्षक बने थे, वहाँ गये। सफेद तबू का दर्वाजे पर खड़े हो गये। और प्रत्येक को बुला बुला कर प्रश्न पूछने लगे कि— तुमने क्या सुकृत किया है ? और करत रहते हो ?

एकने उत्तर दिया —“ मैं किमान हूँ। खेती करता हूँ। मेरे धान का नुकसान करनेवाले कई जीवों को मैं मारता हूँ। कई भूखों को भोजन देता हूँ। ”

दूसरेने कहा —“ मैं ब्राह्मण हूँ। पट्कर्म में मेरे प्रसिद्धि पाई है। वेद की आज्ञानुसार कर्म करता हूँ, और कराता हूँ। कई पशुओं को मरवा कर उन्हें और मारनवालों को स्वर्ग का अधिकारी बनाना हूँ। ”

तीसरा बोला —“ मैं वणिकपुत्र हूँ। व्यापार करके अपने कुटुम्ब का पालन पोषण करता हूँ। ”

चौथा बोला —“ मैं भगी हूँ। अपने कुलाचार को पालता हूँ। अनेक मांसाहारी पशु पक्षियों को मुझसे सुख पहुँचता है। मुझसे मांस प्राप्त करके वे अपने जीवन की रक्षा करते हैं। इसलिए मैं धर्मात्मा हूँ। ”

इस तरह सबने अपनी अपनी कल्पना के अनुसार धर्म बताया और अपने को धर्मात्मा साबित किया। तत्पश्चात् वे परीक्षक काले तबू के सामने गये। उनमें से केवल दोही श्रावक

बाहिर निकले । क्योंकि उसमें उन दो के सिवा तीसरा कोई भी नहीं था । राजा, मंत्री और अन्याय लोग यह देख कर आश्चर्यान्वित हुए । वे मन ही मन सोचने लगे—“ये दोनों वास्तविक धर्मात्मा होने पर भी इस काले तनू में क्यों बैठे हैं ? ” फिर उन्होंने ने श्रावकों से पूछा —“ तुमने क्या अधर्म किया है ? ”

व दोनों माईं साधुनयन बोले —

अवाप्य मानुष जन्म लब्ध्वा जैन च शासनम् ।

कृत्वा निवृत्तिं मद्यस्य सम्यक् सापि न पालिता ॥

भावार्थ—अति दुर्लभ मनुष्य जन्म को और जैनधर्म को प्राप्त करके हमन मद्यपान का—शराब पीन का—त्याग किया था । मगर खेद है कि, हम उसको भली प्रकार स न पाल सके ।

अनेन व्रतभङ्गेन म यमाना अधार्मिकम् ।

अधमाधममात्मानं कृष्णप्राप्तादमाश्रिता ॥

भावार्थ—इस व्रत का भंग किया, उससे हमने अपन आप को अधर्मी समझकर अधमाधम जान कर इस काले प्राप्ताद में—तब में प्रवेश किया है ।

शास्त्रकारोंन, जिसन व्रत भंग किया हो उस मनुष्य का जीवन को व्यर्थ प्राय बताया है । यथा —

वर प्रवष्टु ज्वलित हुताशनः,

न चापि भग्न चिरसञ्चित वन ।

वर हि मृत्यु सुविशुद्धचेतसो,

न चापि शीलस्खलितस्य जीवनम् ॥

भावार्थ—मउती हुई अग्नि में प्रवेश करना अच्छा है, पान्तु चिरसंचित—बहुत दिनों के पाले हुए—धन को भग करना अच्छा नहीं है । विशुद्ध अन्तःकरण सहित मर जाना अच्छा है, मगर शीलभ्रष्ट हो कर जीवित रहना खराब है ।

ऐसे शास्त्रीय वाक्यों के अनुसार हम अधर्मी हैं इसी लिए हम काले तबू में बैठे हैं । ”

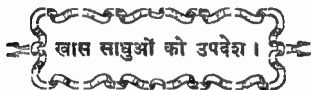
ससार में वास्तव में तो धर्मात्मा मुनिवर्ग ही है । दूसरे जो अपने आप को धर्मात्मा बताते हैं यह उनका ढोंग है । आजकल का जमाना महात्मा को अधर्मात्मा बताता है और अधर्मात्मा गृहस्थों को महात्मा की पदवी प्रदान करता है । अर्थात् गृहस्थों को महात्मा कह कर पुकारता है । कलिकाळ का कैसा माहात्म्य है कि गृहस्थ आजकल धर्म के सर्वस्व बन बैठे हैं ।

इस गाथा में दीपिकाकार ने स्पष्ट लिखा है कि, गाथाओं में गिनाये हुए गुणों को धारण करनेवाले साधु ही धर्मोपदेश देने के अधिकारी हैं । गृहस्थ नहीं । यह बात युक्ति पूर्वक सब को माननी पड़ेगी कि, जो लोग त्यागी होंगे वही त्याग का वास्तविक स्वरूप बता सकेंगे अन्य नहीं । मोक्ष में

जाने के लिए त्याग धर्म के सिवा दूसरा कोई मार्ग नहीं है ।
मगर आनन्द की रीति तो उल्टी ही हो रही है ।

यहां हम साधुओं को भी सुचिन्तित करना चाहते हैं कि—
हे मुनिवरो ! गुरुकुल में रहते हुए अपन आत्मश्रेय का प्रयत्न
करो, और आत्मश्रेय के साथ ही श्री वीर प्रभु के शासन की
उन्नति का मन में आत्मभोग दो ।

अब प्रभु साधुओं को क्या उपदेश दिया है ? इस का
विचार किया जायगा ।

मूर्च्छाका त्याग ।

धम्मस्स ए परए मुणी आरमम्म य अतए ढिए ।
पोयति य ण ममाङ्गो णो छम्मति णिय परिग्गह ॥९॥
इह लोग दुहावह विऊ परलोगे य दुह दुहावह ।
विद्धसणधम्ममेव त इति विज्जको गारमावसे ॥१०॥

भावार्थ—जो श्रुतधर्म और चारित्रधर्म का पारगामी हो
और जो आरम, समारम और सरमसे दूर रहता हो वही

‘ मुनि ’ कहलाने योग्य है । परन्तु जो ऐसे नहीं होते हैं, अर्थात् ऊपर बताये हुए धर्म को जो नहीं पालने हैं व, मेरा मेरा कर, विनश्वा वस्तुओं में मुग्ध हो मरते हैं, और दुर्गति में जाते हैं । धन धान्यादि इस मसार में दुःख देनेवाले हैं । इतना ही नहीं परलोक में भी वे महान् दुःख के देनेवाले हैं । धर्म का नाश करनेवाला भी परिग्रह ही है । यह समझकर कौन बुद्धिमान् गृहवास का सेवन करना चाहेगा ?

पहिले क ठो पदों में मत्स्य साधु का स्वरूप बताया गया है । उन में यह भी बताया गया है कि साधु वृत्तिवाले ही इस लोक में और परलोक में सुखी होते हैं । इससे विपरीत वृत्तिवाले जीव दुःखी हैं । अगर् दो पत्रों में परिग्रह दुःख का कारण बताया गया है । इस बात को विशेष रूपसे स्पष्ट करने का प्रयत्न करना विष्ट पेपण मात्र होगा । क्योंकि द्रव्य के उपा र्जन करने में, उस की रक्षा करने में, और उस को गर्व करने में जो कष्ट होता है, उस को सब भली प्रकारसे जानते हैं । इसी लिए नीति के जाननेवाले पुरुषोंन ‘ अर्थ ’ नाम के पुरुषार्थ को धिक्कारा है । कहा है कि —

अर्थानामर्जनं दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्षान् दुःखं भाजनान् ॥

भावार्थ—धन को पैदा करने में दुःख होता है । और

पैदा किये हुए की रक्षा करने में दुःख होता है । जिस के आने में दुःख है जिस के जाने में दुःख है, ऐसे दुःख के भाजन अर्थ को धिक्कार दे ।

परिम्रह धर्म का भी नाश करनेवाला है । जैसे वक्रग्रह जिस के तिर पर आता है उस को अनेक प्रकार की विपदाएँ भोगनी पड़ती हैं, इसी तरह ममत्व रूप क्रूर ग्रह भी दुःख देनेवाला है । इतना ही नहीं अपन सबसे प्रिय जनसे बैर करा देनेवाला भी यही परिम्रह है । छोमाभिभूत मनुष्य अपन माता, पिता, भाई, बहिन आदि क प्राण भी क्षणवार में छे लेता है । इस के अनक उदाहरण मौजूद हैं । परिम्रह रूपी ग्रह परलोक में भी जीव को शांति नहीं देने देता है । विशेष क्या कहें ? तत्त्वज्ञान छोग आशा को विष की बेल बतात हैं । मगर हम कहेंगे कि, यह विष की बेल से भी ज्यादा बुरी है । क्यों कि विष की बेल तो इसी भय में प्राण छूती है । मगर आशा हम मर और पर मर दोनों में दुःख देती है । छोमी छोग दुनिया क दास है । छोमी मनुष्य के लिए कोई भी अकृत्य नहीं है । इन सब बातों को जानते हुए भी कौन ऐसा विद्वान् मनुष्य होगा जो गृहस्थावस्था में रहेगा । और जान बूझ कर कोई भी जेलखाने में रहना पसंद नहीं करता है, और मसार सपूर्णतया जेलखाना है । कहा है कि —

प्रिया स्नेहो यरिमन्निगडसदृशो यामिकमठो—

यम स्वीयो वर्गो धनमभिनवबन्धनमिव ।

महामेध्यापूर्णं व्यसनत्रिलसमर्गविषमम् ,

भय कारागेह तदिह न रति क्वापि विदुषाम् ॥

भावार्थ—जहाँ स्त्रियों का स्नेह बेढी के समान है, कुटुम्बी
जन चौकीदार के समान हैं, धन धान्यादि बंधन रूप हैं, और
विष्टा, मूत्रादिसे पूर्ण महान दुर्गंधवाला व्यसन रूपी खड्डा है,
वहाँ—ऐसे सत्तार रूपी जेलखान में रह कर क्या विद्वान पुरुषों
को सुख मिल सकता है ? नहीं ।

इसी प्रकारसे ज्ञानी मनुष्योंन सत्तार को श्मशान रूप
बताया है —

महाक्रोधो गृध्रोऽनुपरतिशृगाली च चपला,

स्मरोलूको यत्र प्रकटकदुःशब्द प्रचरति ।

प्रदीप्त शोकाऽग्निस्तत अपयशो भस्म परित

श्मशान सत्तारस्तदतिरमणीयत्वमिह किम् ॥

भावार्थ—जिस में महान क्रोध रूपी गीघ पक्षी फिरता है;
जिस में अशान्ति रूपी चपल सियार रहता है, कामदेव रूपी
उल्लू जिस में दुस्सह कड़वे शब्दों का उच्चारण करता है, जिस
में शोक रूपी महान अग्नि जल रही है, और जिस में अपमान

रूपी भस्म पड़ी हुई है, ऐसे श्मशान रूपी ससार में रमणीयता—
सुंदरता क्या है ?

ससार में क्या सुंदरता है तो कुछ मालूम नहीं, तो भी
आश्चर्य है कि, इस में बुद्धिमान और निर्वुद्धि दोनों प्रकार के
मनुष्य फँसते हैं । इस का कारण मोह के सिवा और कुछ नहीं
है । मोह ही मनुष्य को उल्टे मार्ग पर चलाता है । कहा
है कि —

दारा परिभवकारा बभ्रुजनो बन्धन विष विषया ।

कोऽयं जनस्य मोहो ये रिषवस्तपु सुहृदाशा ॥

भावार्थ—क्रिया परामर्श करनेवाली हैं, बभ्रुजन बंधन हैं,
और विषयमोग विष के समान है, तो भी कौन ऐसा है, जो
इन शत्रुओंसे भी मित्रता की आशा कराता है ? यह मनुष्य
का मोह है ।

यह सत्य है कि मिथ्याज्ञान सीप के अंदर भी चाँदी का
भ्रम पैदा करता है । इस लिए साधु को चाहिए कि वह गृहस्थ
धर्म में लिप्त न हो कर अपन साधु धर्म को मछी प्रकार पाले ।
और किसी भी पदार्थ के ऊपर भ्रूँछा न रखे ।

एकाकी रहना ।

अन विशेष रूप से उपदेश देते हुए सुत्रकार कहते हैं कि —

महय पल्लिगोष जाणिया जा विय वदणपूयणा इ८ ।

सुद्धमे सल्ले दुरुद्धरे विउमता पयहिज्ज सयव ॥ ११ ॥

एगे चरे ठाणमासणे सयणे एगे समाहिण मिया ।

मिक्खु उव्वहाणवीरण वइगुत्ते अज्जत्तमवुडो ॥ १२ ॥

भावार्थ—लोकपूजा और वदनादि मुक्ति मार्ग में कीचड के समान हैं । इस लिए साधु पुरुषों को चाहिए कि, व उनको सूक्ष्म शय्य समझ कर उनसे दूर रहें, गृहस्थियों से ज्यादा परिचय न बनावें और रागद्वेष रहित हो कर एकाकी भूमि पर विचरण करें । काउमगग के स्थान, आसन, शयन आदि प्रत्येक स्थान पर साधु समाहित रहें, तपोविधान में आत्म-वीर्य का गोपन न करें और वचनश्रुति पूर्वक अध्यात्म में चित्त लगावें ।

सत्कार परिसह सहन करना बहुत कठिन है । लोकनिंदा का सहन करना सरल है, परन्तु पूजा और स्तुति का सहन करना बहुत ही कठिन है । इसी लिए सूत्रकारने अभिमान को मुक्ति के मार्ग में कीचड के समान बताया है । स्वाध्याय, जप, तप आदि उत्तम कार्यों को क्लृप्त करनेवाला भी अभिमान ही है । इस लिए साधुओं को वदना और पूजनादि परिसह से दूर रहना चाहिए । और आसन, शयन आदि में अकेले रहना चाहिए । 'अकेले' शब्द का अर्थ समुदाय से दूर रहना नहीं

का हो रहा है । इससे गृहस्थ, साधुओं का जो विनय करना चाहिए, वह नहीं करते । उल्टे किसी मौक़ पर व मन, वचन और काया से साधुओं की आशातना करते हैं । इतना ही नहीं वे अपना थोटासा अपमान होन पर साधुओं को दुःख देन और उनकी फ़जीहनी करन को भी तैयार हो जाते हैं । इसी-लिए सूत्रकारन गृहस्थों का परिचय न बग़ाने की—गृहस्थों से दूर रहना की आज्ञा दी है । साधु को रागद्वेष रहित होकर यथाशक्ति तप भी करना चाहिए । तप क बिना कर्म का नाश नहीं होता है । तपके साथ वचनगुप्तिकी भी रक्षा करनी चाहिए । क्योंकि पुण्य को कमी के कारण तपस्या करनेवाले प्रायः भीषों को बहुत जल्द क्रोध हो आता है । इसलिए वचन पर अधिकार रखना आवश्यक है ।

जिनकल्पी साधुओं का आचार ।

जैनशास्त्रों में दो प्रकार के साधु बताये गये हैं । (१) जिनकल्पी, और (२) स्थविरकल्पी । यहाँ जिनकल्पी साधुओं का थोड़ासा आचार बताया जायगा । सूत्रकार फ़र्माते हैं —

णो पिहे ण या वपगुणो दार सुनघरास्स सनए ।

पुठ्ठेण उदाहरे वाय ण समुच्छे णो सधरे तण ॥ १३ ॥

अत्थत्थए अणाउले समविसमाइ मुणी हियासए ।

चरगा य दुवावि भेरवा अदुवा तत्थ सरीसवा सिया ॥ १४ ॥

भावार्थ—जिस शुन्य गृहमें साधु सोवे उसे उसका दर्वाजा न बंद करना चाहिए और न खोलना चाहिए। क्योंकि खोलने से या बंद करने से अचानक जीव हत्या होमाने की संभावना है। रस्ते चलते हुए साधु किसी के प्रश्न का उत्तर न दे। यदि उत्तर देने की बहुत ज्यादा आवश्यकता ही हो तो साधु अल्प वात न कहे। जो वास्तविक बात हो वही कहे। वह मकान में पड़ी हुई धूलि को न उठावे और न उस पर घास आदि ही बिछावे। चलते हुए जहाँ सूर्य अस्त हो जाय वहीं वह रह जाय। ध्यान करे। परिसर, उपसर्गादि से लेशमात्र भी न डरे। सागर के समान गभीर रहे। जगह खड़ेनाली हो तो समभावों से उसकी तकलीफ को उठा ले। इसी तरह दश, मशक, भयकर भूत, पिशाच, सर्पादि के परिसरों को भी समतापूर्वक सह ले। राग, द्वेष थोडासा भी न करे। सूत्रकार और कहन हैं कि—

तिरिया मणुया य दिव्वा उवसग्गा तिविहा हियासिया ।
 लोमादिय पि ण हरिसे सुत्तागारगओ महामुणी ॥ १५ ॥
 णो अभिक्खेज्ज जीविय नो विय पूयणपत्थए सिया ।
 अन्मत्थमुर्विति मेरवा सुत्तागारगयस्स भिस्सुणो ॥ १६ ॥

भावार्थ—तिरिह, व्याघ्रादि तिर्यंच कृत उपसर्गों को, मनुष्य कृत प्रतिकूल और अनुकूल उपसर्गों को, और व्यन्तरादि देवकृत उपसर्गों को सूने घर में रहे हुए मुनि समभावों के साथ सहन

करे । अपना एक रोम भी न फरकने दे । उपसर्गों के समय में जीवन की आशा न रखे और न यही सोचे कि, इन उपसर्गों से मैं मर जाऊँगा । इसी तरह उपसर्गों से पूजा प्रभावना की भी इच्छा न करे । शून्य घर में होनेवाले, या शमशानादि में होनेवाले उपसर्गों को मुनि बारबार समता पूर्वक सहन करें ।

उक्त चार गाथाएँ जिनकल्पों साधुओं के लिए कही गई हैं । जिनकल्प व्यवहार में युच्छिन्न—नष्ट हो गया है । बलिष्ठ कर्मा को नष्ट करने के लिए, प्रथम सहनन आदिक योगसे, मुनि मतगमन पहिले जिनकल्पी बनत थे । अब तो कवल स्थविरकल्प ही बाकी रह गया है । व्यवहारसूत्र, बृहत्कल्प और प्रवचन-सारोद्धार के अदर जिनकल्पका विशेष विस्तार के साथ वर्णन किया गया है ।

साधुओं को स्त्री, रामा आदि स दूर रहना चाहिए । इसके लिए सूत्रकार फर्मात है —

स्त्री आदि के संसर्ग त्याग ।

उक्तीयतरस्त ताङ्णो भयमाणस्त विविक्कमासण ।

सामाइयमाहु तस्त ज णो अप्पाण भएण दमए ॥१७॥

उत्तिणोदगतत्तमोङ्णो धम्मठियस्त मुणिस्त हीमतो ।

सत्तग्गिअसाहु राईहि असमाही उ तहागयस्त वि ॥१८॥

भावार्थ—जिसने ज्ञान, दर्शन और चारित्र के अदर अपने

आत्मा को प्राप्त किया है, जो निज, परका रक्षक है, जो स्त्री, पशु और नपुंसक रहित स्थान में रहता है और जो उपसर्ग परिसह आदि से नहीं डरता है, उसी साधु को सामायिक रूप चारित्र की प्राप्ति होती है । जो चारित्र धर्म में स्थिर होते हैं, जो असयम से लज्जित होते हैं, तीन चार उबाला हुआ—अचित्त जल काम में लेते हैं, ऐसे साधु भी राजादि का ससर्ग करने से असमाधि को पात हैं । अर्थात् असम साधु किसी गृहस्थ का विशेष परिचय न करे, राजा का तो स्वास करके । क्योंकि साधु को राजा के दाक्षिण्य से धर्मक्रिया का समय भी कभी खोना पड़े ।

ज्ञान, दर्शन और चारित्र्युक्त पुरुषों को भी उत्तम कारण—उत्तम परिस्थिति में रहने की भी वीतराग प्रसुने आज्ञा दी है । उन्होंने कहा है कि—स्त्री, पशु और नपुंसक रहित स्थान में रहो । मगर आजकाल के शुष्क ज्ञानी स्त्री के पास रह कर ब्रह्मचर्य पालन करने की सूचना देते हैं । यह कैसा मिथ्यात्व है ? श्री स्यूलिभद्र, सुदर्शनसेठ और विजयशेठ के समान स्त्रीके पास रह कर ब्रह्मचर्य पालनवाले आज निकल सकते हैं क्या ? दशवैशालिक सूत्र के आठवें अध्यायन में ५२६—२८ वें श्लोक पर क्या लिखा है ?

महा कुक्कुटपोअस्म निच कुल्लओ मय ।

एन खु वपयास्ति इन्धीविगाहओ मय ॥ ५४ ॥

चित्तमिति न निज्जार नारि वा सुभलकिय ।

भनवर पिव दद्रूण दिट्ठि पडिसमाहरे ॥ ५५ ॥

हृत्पथायपलिच्छिन्न कलनासविगम्पिय ।

अविवाससय नारि बप्पयारी विवज्जए ॥ ५६ ॥

भावार्थ—जैसे सुगें क बच्चे को बिछी का सदा भय रहता है, इसी तरह ब्रह्मचारी पुरुषों को स्त्रीक शरीर का भय रहता है । इसलिए चित्राम की स्त्रियों को भी नहीं देखना चाहिए । यदि किसी कारण से, अचानक स्त्री पर दृष्टि पड़ जाय तो, दृष्टि को तत्काल ही वापिस एस ही खींच लेनी चाहिए कि, जिस तरह सूर्य पर से दृष्टि खींच लेते हैं । जिस क हाथ, पैर, कान और नाक कटे हुए हों, और जिसकी मौ बरस की अवस्था हो गड हो, उस स्त्रीके साथ भी ब्रह्मचारी को परिचय नहीं करना चाहिए । हाथ, पैर, नाक, कान विहीन सौ बरस की स्त्रीके साथ परिचय करन की भी जब भगवान् सूत्रकार मनाई करत हैं, तब जबान स्त्री की तो बात ही क्या है ? भागवत और मनुस्मृति भी इस बात को स्वीकार करत हैं । भागवत क ग्यारह वें स्कंध के चौदहवें अध्यायन में और मनुस्मृति में कहा है कि —

स्त्रीणा स्त्रीसंगिना सग त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ।

क्षेम विविक्तभासीनश्चितयेन्मायतद्वित ॥

मात्रा स्वप्ना दुहित्वा वा न विविक्तामनो भवत् ।

नञ्ज्वानिन्द्रियग्रामो विद्वानमपि कर्षति ॥

भावार्थ—स्त्रियों के और स्त्रियों का ससर्ग करनेवाले पुत्र के सग को दूर ही से छोड़ कर कल्याण में आत्म सत्तावाचन, एकान्त में बैठ, मेरा ध्यान कर। माता, भगिनी और पुत्र के साथ भी एक आसन पर न बैठ, क्योंकि इन्द्रियों का समबलवान होने से, वह विद्वानों को भी विषयवामना की ओर र्ग्वीचता है।

भागवत और मनुस्मृति के उक्त श्लोक सर्वथा ठीक कहते हैं कि जहाँ स्त्री रहती हो वहाँ ब्रह्मचारी वास न करे। मनु जैनधर्म तो इनसे भी आगे बढ़ता है। वह तो पशु और नपुंसक के सहवास की भी मनाई करता है। क्योंकि, पशुओं को ब्रह्मज्ञान नहीं रहता है कि, ये महात्मा बैठे हैं, इसलिए इनके सामने विषय-सेवन न करूँ। वे तो अनादिकाल से उनके सिर पर लटके हुए मैथुन सज्जा के आवीन होकर चेष्टाएँ करेंगेही। मगर अपरितत्वज्ञानीयों को उन चेष्टाओं को नहीं देखना चाहिए। परितत्वज्ञानी-सर्वज्ञ तो सारे जगत को देखते हैं। मगर रागद्वेष नहीं होने से उनको किसी प्रकार का दोष नहीं लगता है। अन्य महापुरुषों को ससारी जीवों की अपेक्षा रागद्वेष कम होने से, वामनाओं का कम डर रहता है, तो भी पूर्णतया रागद्वेष नष्ट न होनेसे विप्रतिपत्ति का भय रहता है। इसीलिए श्रीवीरराग प्रमुने तत्त्वदृष्टि से देखकर, स्त्री, पशु और नपुंसक स्थापन में रहने की आज्ञा दी है। यह बात जरा विपरीत भाव

देगी कि, एक तरफ से तो व्याघ्रादि से नहीं डरने का उपदेश दिया जाता है और दूसरी तरफसे स्त्रियों से और नष्टमकादि से इतना भयभीत रहना बताया जाता है। सोचने से मालूम होगा कि यह बात बिल्कुल ठीक है। क्योंकि, व्याघ्रादितो इसी द्रव्य शरीर को नष्ट करनेवाले हैं, परन्तु स्त्रियाँ आदि तो मावप्राणों को नाश कर देनेवाले हैं। इसी हेतु से ऐसा उपदेश दिया गया है। साधुओं को गरम जल पीने की आज्ञा दी गई है। वह जैसे जैसे गरम किया हुआ नहीं होना चाहिए। वह 'त्रिदण्डो त्कालिक-तीनवार उबाल आया हुआ होना चाहिए। नाम मात्र को गरम किया हुआ, या रात को चूल्हे पर रखता हुआ जल सबेरे नहीं पीना चाहिए। विज्ञानवक्ता लोग भी अमुक बिम्बी तक भाग के परमाणु पहुँचने पर जल को निर्जीव मानते हैं। सत्रवार का यथार्थ तात्पर्य समझ कर टीका करनेवाले धुरधुर विद्वान् भाचार्योंन, टीकाद्वारा उसे समझाया है। इसीलिए टीकाकारों को भी भगवान की उपमा दी गई है। मगर अफसोस है कि भानकल अगुरुकुल सेवी सूत्रों का अपनी इच्छानुरूप अथ वर, पर को दूषित करने का प्रयत्न करते हैं। आत्मार्षी पुरुषों को ऐसे लोगों के चक्कर में न आकर सत्य की शोध करनी चाहिए। सोचो कि, सूत्रों की टीकाएँ लिखनेवाले कान थे ! और वे कैसे समय में हुए थे ? बाद के लिए कोई कह बैठे कि-टीकाएँ लिखनेवाले तो शिषिछाचारी थे। यद्यपि यह

कथन उपेक्षा योग्य—ध्यान नहीं देने योग्य है, तथापि 'तुष्यति दुर्जनः' इस न्याय को सामने रखकर, ऐसा कहनेवाले से हम पृच्छते हैं कि यदि टीकाकार शिषिठाचारी थे तो उन्होंने तीन बार उवाच आया हुआ जल पीने के लिए क्यों कहा ? क्योंकि शिषिठाचारी तो इन्द्रियों की छालमाओं को तृप्त करनेवाले होते हैं और तीन बार उवाच हुए पानी में से तो उसका स्वाद बिल-कुल चटा जाता है । फिर उनकी छालसा उससे कैसे तृप्त हो सकती है ।

वर्तमान में शिषिठाचारी साधुओं को देखो । वे ठंडा पानी ही पीते हैं । गरम पानी नहीं पीते । उल्टे वे अपनी चतुराई कर गरम पानी को दुपित बनाने का प्रयत्न करते हैं । अस्तु । हम इतना ही कहना चाहते हैं कि—भाइयो ! शीलागाचार्य क समान महान पुरुषों के ऊपर दोष न लगाओ । अपने कर्मों के दोषों को समझो । पूर्व पापों के कारण तुम अमर्त्य को मर्त्य और अपेय को पेय समझने लगे हो । जो ऐसा मानते हैं वे क्या चारित्रवान् कहे जा सकते हैं ? आचार्य तीर्थकारों के समान समझे जाते हैं । जो आचार्य सम्यक् प्रकार से जैनमत के प्रचारक हुए हैं उनके वचनों को माने बिना दूसरी कोई गति नहीं है । क्योंकि सूत्र तो अल्प है और ज्ञेय पदार्थ अनन्त हैं । आज तक एक भी तीर्थकार के समय में सारी बातें सिद्धान्तों में नहीं गूँथी जा सकी है । विग्रह—अशठ गीतार्थ की प्रवृत्ति

और आचरण भी मार्ग प्रकाशक है । जैसे जिनवचन मार्गप्रवर्तक है, उसी तरह गीतार्थ की प्रवृत्ति भी सर्वथा मान्य है । यह कहना बुरा नहीं होगा कि, जिसने गीतार्थकी प्रवृत्ति का समान नहीं किया उसने तीव्रर क वचनों का भी अनादर किया है । श्रीमठ उपाध्याय यशोविजयजी महाराज कहते हैं —

द्वितीयानादर हन्त ! प्रथमस्याप्यनादर ।

जीतस्यापि प्रधानत्वं साप्रत श्रूयत यत ॥

मावार्थ—दुमरे प्रमाणों का अनादर होन से पहिले जो जिनवचन हैं, उनका भी अनादर होता है । क्योंकि वर्तमान में जीत-रूपकी प्रधानता है ।

इसी प्रकार का कथन घर्मरत्न प्रकरण में भी है —

“ मग्नो आगमणीर्द्वि अहवा सविग्वबहुजणाङ्गत्ति । ”

(मार्ग आगमानुसार जानना । अथवा सविग्न बहुजनों ॥ आकीर्ण जानना) उक्त कथनानुसार मूल सूत्र को प्रमाण माननेवाले बालजीव मूल सूत्र का अनादर करनेवाले हैं । वीतराग के शासन में सुविहीताचार्यों का ऐसा मत है कि—जिन बातों का सूत्रों में निषेध और विधान नहीं है, मगर चिरकाल से जिनको जनसमुदाय मानता करता आया है उनको गीतार्थ मुनि-मिन्हों ने अपनी मति से दोषों को दूर कर दिया है—

अपनी बुद्धि से दूषित नहीं करते हैं। दूषित करने से उक्त महान दोषों का डर रहना है। इसलिए वीतराग की आज्ञानुसार धर्माचरण करनेवाले, असत्यम से घृणा करनेवाले मुनियों को चाहिए कि वे स्वमति—रूपना को छोड़, राजादि के ससर्ग से दूर रह आत्मकल्याण करें। मगर यह कथन एकांत नहीं है। गण्डुनायक, कवित्व शक्तिवाले और वादलठिब सपन्न राजा के साथ मेल जोड़ कर सकते हैं। सिद्धसेन दिवाकर और मल्ल-वादी आदि कई ऐसे महात्मा हो गये हैं कि जिन्होंने, राजाओं के साथ मेल जोड़ करके उनको सत्यमार्ग पर चलाया है और वीर शासन की प्रभावना की है। यहाँ हम सिद्धसेन दिवाकर-का थोड़ासा हाल लिखना उचित समझते हैं —

“ ग्रामानुग्राम विहार करते हुए एकवार सिद्धसेन दिवाकर महाराज उज्जयनी नगरी में गये। रागद्वेष के बश में पड़े हुए कुछ ब्राह्मण उस समय जैनमंदिर की प्रतिष्ठा करने में विघ्न डालने थे। वहाँ के श्रावक लोग आचार्य महाराज के पास गये। उनसे विनती की — “ आप स्वयं समय को पूर्ण जाननेवाले हैं। आप की कवित्व शक्ति अपूर्व है। आप तत्त्व—विद्या के समुद्र हैं। इसलिए आप राजा को समझाइए। द्वेषीवर्ग के कथन से राजा के हृदय में जैनधर्म प्रति जो विपरीत भाव हो गये हैं उनको निकालिए और राजा को सत्य—धर्म मार्ग दिवा कर हमारा क्लेश शान्त कीजिए। ”

श्रावकों के वचन युक्तियुक्त समझ चार श्लोक बना, उन्हें ले राजद्वार पर पहुँचे । नियमानुसार द्वारपालने आचार्य महाराज को अदर जाने से रोका । आचार्य महाराजने एक श्लोक लिख कर द्वारपाल को दिया और कहा —“ यह श्लोक ले जा कर राजा विक्रमादित्य को देदे । ” वह श्लोक यह था —

दिदृक्षुर्भिक्षुरेकोऽस्ति वारितो द्वारि तिष्ठति ।

हस्तन्यस्तचतु श्लोक किंवाऽऽगच्छतु गच्छतु ? ॥

भावार्थ—एक साधु आपसे भेट करने की इच्छा कर आप के द्वार पर खड़ा है । वह चार श्लोक भी आप को सुनाने के लिए लाया है । वह अंदर आव या चला जाय ?

इस श्लोक को पढ़ कर गुणज्ञ राजा विद्वत्ता से प्रसन्न हुआ और उसने यह श्लोक लिख कर द्वारपाल को दिया —

दीपता दशलक्षानि शासनानि चतुर्दश ।

हस्तन्यस्तचतु श्लोको यद्वाऽऽगच्छतु गच्छतु ॥

भावार्थ—दश लाख सोनामहोरें और चौदह शासन उमकों दो, तत्पश्चात् चार श्लोक लेकर आये हुए साधु को कहो कि— यदि उसकी इच्छा हो तो आव और उसकी इच्छा हो तो चला जाय ।

इस प्रकार का राजा विक्रमादित्य का ओदार्य और वचन चातुर्य देख आचार्यशृंगव को बहुत प्रसन्नता हुई । व द्वारपाल को

यह कह कर राजसभा में गये कि, मुझे द्रव्य या शासन की-
 हुकूमत की—कुछ परवाह नहीं है। सभा में जाकर आचार्य महा-
 राजन राजा को चार द्वारवाले सिंहासन पर बैठे देखा। राजा
 उस समय पूर्व दिशा की ओर मुंह करके बैठा था। राजा को
 देख कर आचार्य महाराज बोले —

अपूर्वेष धनुर्विद्या भवता शिक्षिता कुतः ।

मार्गणौघ समध्येति गुणो याति दिगन्तरम् ॥

भावार्थ—हे राजन् । आप ऐसी अपूर्व धनुर्विद्या कहीं से
 सीखे हैं ? कि जिससे मार्गणों का समूह—याचक-रूपी बाण
 आपके पास आते हैं और गुण-रूपी चित्र दिग्दिगान्तरों में
 चला जाता है। अर्थात् तीरों को दूर जाना चाहिए मो वे तो
 आपके पास आते हैं और चिह्नों को पास में रहना चाहिए वह
 दिशाओं में व्याप्त हो गया है। (यहाँ आचार्य महाराजन
 याचकों को तीर और उदारतादि गुणों को चिह्न बता कर कवि
 कल्पना का चमत्कार दिखाया है।)

इस श्लेषार्थी श्लोक को सुन कर राजा बहुत प्रमत्त हुआ।
 वह पूर्व दिशा छोड़ कर दक्षिण दिशा की तरफ जा बैठा। यानो
 पूर्व दिशा का राज्य उसने आचार्य महाराज को दे दिया।
 आचार्य महाराज दक्षिण दिशा की तरफ जाकर यह श्लोक
 बोले —

सर्वदा सर्वदोऽपीति मिथ्या सस्तूयमे बुधै ।

नारयो लेभिरे पृष्ठ न चक्षु परयोपित ॥ २ ॥

भावार्थ—हे राजा ! पण्डित लोग तेरी स्तुति कर कहने हैं कि, तू सदैव सब को उन की इच्छानुकूल देता है सो मिथ्या है। क्योंकि रण में शत्रु तेरी पीठ चाहते हैं और परस्त्रियाँ तेरी दृष्टि चाहती है, मगर उनकी इच्छाओं को तो तू कभी पूर्ण नहीं करता है।

इस श्लोक को सुनकर, राजा दक्षिण दिशा को छोड़ कर पश्चिम दिशा की ओर जा बैठा। सूरिश्वर पश्चिम दिशा की ओर जाकर यह श्लोक बोले —

आहते तव नि स्वान स्फुटित रिपुहृदयै ।

गलिष तत्प्रियानत्रे राजक्षिप्रमिव महत् ॥ ३ ॥

भावार्थ—हे राजा ! यह तो बड़े आश्चर्य की बात हुई कि, तेरी यात्रा के लिए बने हुए बाणों को सुनकर तेरे शत्रुओं के हृदयरूपी घड़े फूट गये, जिससे शत्रुओं की स्त्रियों के नेत्रों में पानी भर गया।

इस श्लोक को सुनकर राजा पश्चिम दिशा छोड़कर पूर्व दिशा की ओर जा बैठा। सूरि महाराजन उस तरफ जाकर कहा —
सरस्वती स्थिता वक्त्रे लक्ष्मी करसरोरुहे ।

कीर्ति किं कुपिता राजन् । येन देशान्तर गता ॥ ४ ॥

भावार्थ—आप के मुख में सरस्वती बसती है, और कर-कमल में लक्ष्मी का निवास है । यह देखकर हे राजन् । तेरी कीर्ति क्या तुझ से नाराज हो गई है, जिससे वह देशान्तरों में चली गई है ?

राजा सिंहासन से उतर गया । उस को चारों श्लोकों से अवर्णनीय आनन्द हुआ । उसने समस्त राज्य आचार्य महाराज को अर्पण कर, उन के चरणों में सिर नवाँ, कहा —“मैं आपका सेवक हूँ । जो कुछ आज्ञा हो कीजिए । ”

आचार्य महाराज बोले —“ हे विक्रमार्क ! हमारे लिए मणि और काच, पत्थर और कचन सब समान हैं । हमें राज्य क्या करना है ? मैं तो—

पद्भ्यामध्वनि सघरेय, विरस भुज्जीय भेष सक्तु—

ज्जीर्णं सिंग निवसीय भूमिबलये रात्रौ शयीय क्षणम् ।

निस्तगत्वमधिश्चयेय समतामुल्लासयेयाऽनिश,

ज्योतिस्तत्परम दधीय हृदये कुर्वीय किं भृभुजा ॥

भावार्थ—पैदल चलता हूँ । दिन में एकवार विरस मोहन करता हूँ । जीर्ण वस्त्र पहनता हूँ । रात के समय थोड़ी देर के लिए भूमि पर सोता हूँ । असंग भावना का आश्रय लेता हूँ । रातदिन समता देवी को प्रसन्न करता हूँ और परमज्योति को हृदय में धारण करता हूँ । फिर मैं राजा बन के क्या करूँगा ?

शास्त्रों में मुनियों के आचार का बहुत विस्तार के साथ वर्णन किया गया है । मगर मैं तुम को संक्षेप में बताता हूँ —

पद्म्या गच्छदुपानद्म्या सचरन्तेऽत्र ये दिवा ।

चारित्रिणस्त एव स्युर्न परे यानयायिन ॥

भावार्थ—जो महा पुरुष दिन में नंगे पैर, उपयोग रख कर, प्रयोजन होने पर गमनागमन—जाना आना—करते हैं, वे ही चारित्रि पात्र होते हैं । वाहन पर चढ़ कर गमनागमन करनेवाले चारित्रवान नहीं हैं ।

और भी कहा है कि —

केशोत्तारणमल्पमल्पमशन निर्भ्यञ्जनं भोजन

निद्रावर्जनमहि मज्जनविधित्यागश्च भोगश्च न ।

पान सरकृतपापसामविरत त्रेषा किञ्चेत्थ क्रिया

तेषा कर्ममयामथ स्फुटमथ स्पष्टोऽपि सक्षीयते ॥

भावार्थ—जो शास्त्रविधि के अनुसार केशछोड़ करत हैं, जो शाक रहित अल्प भोजन करने हैं, जो दिन में नहीं सोते हैं जो स्नानविधि और योग का त्याग करत हैं, और जो तीन-बार उबला हुआ पानी पीते हैं । इस प्रकार की क्रिया करने-वाले अपन विद्यमान अष्टविध कर्म रोग को नष्ट कर देते हैं । "

इस तरह से अपना आचार सुनाया तो भी राज्ञ्य प्रह्ण करन का आग्रह राजान नहीं छोड़ा, तब आचार्य महाराजने

कहा —“ हे राजन् ! हम जब उत्तम भोजन लेने की भी इच्छा नहीं है तब राज्य की इच्छा तो हो ही कैसे सकती है ? कहा है कि —

शमसुखशीलिनमनसामशनमपि द्वेषमेति किमु कामा ? ।

स्यलमपि दहति क्षपाना किमद्ग ! पुनरुज्ज्वलो वह्नि ॥

भावार्थ—जिन का मन शम-सुख से मुक्त होता है उनको भोजन से भी द्वेष होता है तो फिर कामवासना की तो बात ही क्या है ? क्यों कि जब केवल स्यल ही मउलियों को भलानेवाला, दु ख देनेवाला होता है तब फिर उज्ज्वल अग्नि की तो बात ही क्या है ?

हे राजन् हम तुम्हारे राज्य से भी अधिक सुखी है । स्वतन्त्र और स्वाभाविक सुख को छोड कर परतन्त्र और वैभाविक सुख की कौन बुद्धिमान इच्छा कर सकता है ? साधु की अवस्था में कैसे सुख है ? इस की लिए श्रीभर्तृहरि कहते हैं कि —

मही रम्या शय्या, विष्टलमुषधान भुजलता,

वितान चाकाश, व्यजनमनुकूटोऽयमनिष्ठ ।

स्फुरद्दीपश्चन्द्रो, विरति वनिता सद्गमुदित

सुख शान्त शेते मुनिरतनुमूर्तिर्नृप इव ॥

भावार्थ — राजा के समान अवतुल ऋद्धिवाले शान्त मुनि सुख के साथ सोते हैं । सोते समय राजा को चिन्ता होती है,

परन्तु मुनि निश्चिन्त हो जाते हैं । राजा के सुख के साथ तुलना करत हुए यदि कोई शका करे कि राजा तो शय्या पर सोता है, मुनि को शय्या कहाँसे मिल सकती है ? इसका उत्तर में कवि कहता है कि, राजा की शय्या तो जब नौकर तैयार करते हैं तब ही होती है, परन्तु मुनियों के लिए पृथ्वी रूपी मनोहर शय्या हमेशा के लिए ही तैयार रहती है ।

प्र०—राजा के तकिये होते हैं, मुनियों को कहाँसे मिल सकते हैं ।

उ०—मुजग्ता ही मुनियों का तकिया है कि, जो सोते समय मुनियों के सिरके नीचे रहता है । राजा के तकिये में तो खटमल आदि जानवर पड़ जाते हैं, मगर मुनियों के इस तकिये में तो किसी की शका भी नहीं है ।

प्र०—राजा की शय्या पर तो रगबिरगी चाँदनी-चदोवा होती है । मुनियों को वह कहाँ से प्राप्त हो सकती है ?

उ०—तारा, नक्षत्रादि विचित्र रगवाला आकाश ही मुनियों के लिए चाँदनी है । राजाओं की चाँदनी मलिन हो जाती है । मगर मुनियों की यह चाँदनी कभी खराब नहीं होती ।

प्र०—राजा ■ यहाँ पत्ते चलते हैं, मगर मुनियों के पास कहाँ हैं ?

उ०—दशो दिशाओं का अनुकूल मद पवन ही मुनियों

का पत्ता है । राजाओं के पखे तो, पत्ता खींचनवालों के अमात्र से किसी समय बद भी हो सकता है, परन्तु मुनियों का पत्ता कभी बद नहीं होता ।

प्र०—मुनियों के पास दीपक कहाँसे आ सकता है ?
दीपक बिना सब अधेरा ।

उ०—देदीप्यमान चद्रमा मुनियों के लिए दीपक है । यदि चद्रमा को सदा रहनेवाला दीपक मानने में आपत्ति हो, तो तत्त्वार्थ बोध को उनका दीपक समझो । वह सदैव उनको प्रकाश देता रहता है । राजा का दीपक जमीन को काली करनेवाला और प्रयत्न साध्य है । मगर मुनियों का दीपक उससे उल्टे गुणवाला है ।

प्र०—राजा की सेवा में कामिनी-वर्ग रहता है, वह मुनियों के पास कैसे हो सकता है ?

उ०—विरति, शान्ति, समवृत्ति, दया, दाक्षिण्यता आदि कामिनी वर्ग सदा मुनियों की सेवा में रहता है । उससे मुनि सदैव सुखी रहते हैं । राजा को तो कईवार स्त्री वर्ग से दुःख भी होता है । यदि कोई स्त्री रूख जाती है, तो खुशाफद के वचनों द्वारा उसको प्रमत्त करना पड़ता है । और कहीं स्त्रियों के आपस में झगडा हो जाता है तो राजा के बुरे हाल होते हैं । एक कविने ठीक कहा है कि —

बहुत वणिज बहु बेटियाँ दो नारी मारतार ।
उमको है क्या मारना, मार रहा क्रितार ॥

कर्म राजा स मरे हुए को क्या मारना ? मुनियों को ऐसा
दुःख कभी नहीं होता । मुनि राजा की अपेक्षा कई दारजे
अधिक सुखी हैं । इसलिए हे राजन् ! हम राज्य ले कर क्या
करेंगे ? ”

इत्यादि कथन स आचार्य महाराजने राजा को अपना मक्त
किया । नगर में द्वेपीवर्गन जिनमन्दिर आ बनना रोका था उसके
बनन की राजा से आज्ञा दिलाई । और इस तरह उन्होंने वीर
शासन की विजयपताका फहराई । ऐसे प्रभावशाली पुरुषों को
राजा की सगति फलदायिनी है, परन्तु सामान्य प्रकृतिवालों को
नो राजा की सगति हानिकर ही होती है । उक्त गुणधारी
पहापुरप कईबार लोगों की दृष्टि में, गिथिलाचारी भी मालूम पड़े
मगर समय पड़न पर व पुन वेस के वैसेही शूरवीर दृष्टि में आने
लग जात है । अशक्तों को, राजा के ससर्ग करन की इस
लिए मनाई की गई है कि, यदि थोड़ासा भी उनका सन्मान हो
जाय तो व अन्त में राजा के क्रिंकर—राजा के आज्ञापालक
और सर्व प्रकार ■ पतित हो जात है । कई पद्धित तो
राजा की दाक्षिण्यतासे—अनुकूलतासे—निजधर्म को छोट कर
हिंसा रूप अधर्म को भी स्वीकार करत है । मगर वास्त

विक्र तत्त्ववत्ता पुरुष तो शान्ति के साथ राजा को हितकर वचन कहते ही हैं । पीछे राजा चाहे माने या न माने, राजा को अच्छे लों या न लों । कहा है कि —

हित मनोहारि च दुर्लभ वचः ।

(हितकर और मनोहर वचन दुर्लभ होते हैं ।) यत्न इसी लिए आत्मसाधक मुनियों को राजादि का ससर्ग नहीं करना चाहिए । ऐसा सुनकारोंन कर्माया है ।

वचनशुद्धि ।

अहिगणकृदस्तमिच्छुणो वयमाणस्तपसज्ज टाटण ।

अट्टे परिहायति बहु अहिगण न करेज्ज पण्डिण ॥१९॥

सीओदग पडिदुगन्ठिगो अपडिणम्स लवावसप्पिणो ।

सामाइय साहु तत्स ज जो गिहिमत्तण न मुज्जति ॥२०॥

भावार्थ—केश करनवाले और केश के कारणभूत वचनों को बोलनेवाले साधु चिरकाळ से उपार्जन किये हुए मुक्ति के कारण को—चारित्र्य को नष्ट कर देते हैं । इसीलिए मलाई बुराई को समझनेवाले मुनि को कभी केश नहीं करना चाहिए । चारित्र्यवान साधु वही होता है जो कभी सचित्त जल को काम में नहीं छाता है, निषाणा नहीं करता है, ओर कर्मवध से

करता है। अर्थात् जो कार्य कर्मवच के कारण होते हैं उनको वे नहीं करते हैं। वे गृहस्थ के बर्तनों में भोजन भी नहीं करते हैं।

निन्होंने आधि, व्याधि और उपाधि का त्याग कर दिया है, और जो मात्र आत्मश्रेय के लिए ही वैराग्यवृत्ति में प्रवृत्ति करते हैं, उनके लिए क्लेश होना का कोई कारण नहीं है। इतना होना पर भी यदि वे क्लेश करें या करावें तो उनको महान मोह का उदय समझना चाहिए। इसीलिए तो शास्त्रकारोंने कहा है कि, जो क्रोध करता है, वह अपने पूर्वकोटि भरस तक पाल हुए सयम का नाश करना है। सज्जन पुरुष कभी अपने मुखकमल में कठोर वचन नहीं निकालते हैं। अगर उनका मुँहसे कठोर वचन निकलने लग जाय तो उनका मुँह को मुखकमल न समझकर मुखदावानल समझना चाहिए। कठोर वचन सामनेवाले मनुष्य के हृदयकमल को जलाकर उस को मृत्यु के मुख में डालत है। शस्त्रों के घाव समझाते हैं, मार्मिक वचन घाव कभी नहीं समते। जब सज्जनों की पक्ति में रहे हुए मनुष्यों के लिए भी कठोर वचन का बोलना अनुचित है, तब साधुओं के लिए तो कठोर वचन बोलना ठीक होही कैसे सकता है? साधुओं को बहुत विचार के साथ वचन वर्णना निकालनी चाहिए। साधुओं को ऐसा वचन बोलना चाहिए कि जो कषाय क्लृपित मनुष्यों को शान्ति देने में अदन के सपान हों, जो क्रोध रूपी

अग्नि को शान्त करने में जल के समान हों, जो समोह रूपी धूल को उड़ाने में वायु के समान हों और जो मोह महामल को नाश करने में शस्त्र के समान हों । हाँ, साधु 'महानुभाव', 'देवानुप्रिय', 'हे मद्र', 'हे धर्मशील', आदि जो वचन उचारते हैं वे असत् रूप न होकर परमार्थ होने चाहिए । थोड़ी गमीरता से विचार किया जाय तो, मालूम होजाय कि 'मुनि' शब्द का अर्थ ही मौन की सूचना करता है । अर्थात् मुनि बिना प्रयोजन न बोले और अगर बोले तो, दिन, मित और तथ्य इन विशेषणों से विशिष्ट वचन बोले । पञ्चवणा सूत्र में भाषापद के अदर भाषा बोलनेवाले के लिए सूक्ष्मता से विचार किया गया है ।

मणक नामा एक मुनि के लिए शय्यभवसूरिने सिद्धान्तो में से सार खींचकर, दशत्रैकालिक सूत्र में भाषा के सबध में जो सातवाँ अध्यायन दिया है, उस में स्पष्ट लिखा है कि —

“ चोर को चोर और काने को काना भी नहीं कहना चाहिए । क्योंकि उनसे सुननेवाले को दुःख होता है इसलिए वह मृपावाद रूप हैं । ”

तत्पश्चात् इसी सूत्र के आचारप्रणिधि नामा आठवें अध्यायन में लिखा है कि—“ जिस वचन से सामनेवाले को अप्रसन्नता हो यानी जिस वचन से सुननेवाले को क्रोध आ जाय, साधु ऐसा अहितकर वचन न बोले । ”

अपत्तिञ्ज जेण सिआ आसु कुप्पिञ्ज वा परो ।

सव्वसो त न भासिञ्ज मास अहिअगामिणि ॥ ४८ ॥

(दशवैकालिक अध्ययन ८ वॉ)

ऊपर इसी गाथा का अर्थ दिया गया है । नीति में भी ' वाग्भूषण भूषण ' इत्यादि युक्तियुक्त वचन हैं । क्लेश करनेवाला और क्लेश कर वचन बोलनशाला मनुष्य दुसरा के लिए अहितकर होता है । इतनाही नहीं वह आप भी चारित्ररत्न को नष्टकर दुर्गतिगामी बनता है । इसीलिए सूत्रकार कहत हैं कि—
“ पण्डित वही होता है जो कह न करे, न कराव और कह में अनुमोदना भी न दे । वह केवल साधुपन में रहकर कर्म की निर्जटा करे । ”

अज्ञानजन्यप्रवृत्ति ।

णय सव्वयमाहु जीविय तह विव बालाणो पगढमइ ।

घाले पापेहिं मिज्जति इति सव्वाय मुणि ण मज्जति ॥ २१ ॥

छदेण घाले इमा पया बहुमाया मोहण पाउडा ।

वियदेण पल्लिति माहणे सीउण्ह वयसा हियासए ॥ २ ॥

भावार्थ—बालजीव जानते हैं कि, टूटे हुए जीवन को सँधने का कोई उपाय नहीं है, तो भी बालजीव ठिठाइ करके, पापकर्म करते हैं और दुःख हैं । यह जानकर मुनि को कभी

क्रोध नहीं करना चाहिए । लोग अपने ही अभिप्रायों से शुभाशयवाले बनत हैं । कई जीवहिंसा में धर्म मानते हैं, कई आरम्भ-दिसे द्रव्य उपार्जन कर कुटुम्ब का पालन करने में धर्म मानते हैं और कई माया, प्रपञ्च कारके लोगों को ठगनाही धर्म समझते हैं । मगर हे मुनि ! तुझे तो निर्मायी—मायाविहीन—होकर वर्णाश्रित करना चाहिए और मन, वचन व काया से शीत उष्णादि परितह सहने चाहिए ।

चञ्चल द्रव्य के लिए कई पुरुष विकट भट्टी में जाते हैं, कालेपानी को लेंघते हैं, वचन क्रम को छोड़ते हैं, असेव्य को—नहीं सेवन करने योग्य को—सेवते हैं और अकृत्य को भी कृत्य समझते हैं । इतना ही नहीं । जहाँ रहते हैं वहाँ बहुत बड़ी चिन्ता का भार लेकर रहते हैं । उदाहरणार्थ—एक आदमी रेल या जहाज में सफर कर रहा है । उस के पास कुछ द्रव्य है । तो उस की रक्षा के लिए वह बिल्कुल नहीं सोवगा । यदि कहीं अचानक नींद आगई तो वापिस जल्दी ही से जाग कर वह अपनी कमर और जेब सँभालेगा । विश्वासपात्र मनुष्यों के बीच में सोने पर भी उस को धैर्य नहीं रहेगा । वह अपनी चीजें देख लेगा कि हैं या नहीं । देखो, इस चञ्चल द्रव्य के लिए कितना खयाल रखना पड़ता है ? तो भी मनुष्य उसे रक्षता है । मगर जो जीवन कोटि रुपये खर्चने पर भी एक घडीभर के लिए भी

नहीं मिलता उनके लिए मनुष्य कभी स्याल नहीं करता । जीवन प्रमाद, विषया और विनोदादि में योही चत्रा जाता है । यह बात कितने खेद की है कि जो जीवनमुक्ति रूपी नगर में पहुँचने का साधन है उसके लिए मनुष्य बिलकुल बेपरवाह रहता है । और इसीलिए सूत्रकारने ' बाल ' शब्द दिया है । सूत्रकार कहत हैं कि—' बाल ' की अज्ञानजन्य क्रियाओं को देखकर, उनका विचार कर मुनि को बाल नहीं बनना चाहिए । लोग अधर्म को धर्म समझ कर हिंसा करते हैं और मोह के कारण कुटुम्ब पोषण को सुपात्र दान समझते हैं । ये भी मिथ्या है । कई लोग भद्रिक पुरुषों को ठगते हैं, परन्तु वास्तव में तो व ही ठगे जात हैं । इसलिए हे साधु ! तू थोड़ी सी भी माया न कर । मायाचारी के हजारों कष्टानुमान भी धृष्ट होन हैं । साधु को निर्मायी बन समभाव पूर्वक सुख और दुःख को सहन करना चाहिए । सुख आन पर जीवन की और दुःख आने पर मरण की आशा नहीं करना चाहिए । शीत, उष्णादि परितह सहन करने चाहिए ।

अब सूत्रकार उदाहरण के साथ, साधुओं को श्रीबीतराग के धर्मपर दृढ रहने का उपदेश देते हैं ।

कुणए अपराणिह जहा अक्खेहिं कुसलेहिं दीवय ।

वडमेव गहाय णो कलिं नो तिय नो चेव दावर ॥ २३ ॥

एव लोगमि ताडणां वृष्टं जे धम्मे अणुत्तरे ।

त गिण्हं हियं ति उत्तमं कळमिव सेमवहाय पडिए ॥२४॥

भावार्थ—पासों से और कोठियों से खेलता हुआ द्यूतकार अन्य द्यूतकार से नहीं जीता जाता है । क्यों कि जिस दाव से उस की जीत होती है, उसी दाव को वह स्वीकार करता है । उदाहरणार्थ— यदि वह चौक से जीता होना है, तो द्यूत तीभा के ऊपर कभी दाव नहीं लगाता है । अर्थात् जैसे जुआरी जीते हुए दाव ही को ग्रहण करता है, वैसे ही साधु भी उसी धर्म को स्वीकार करता है जो अहिंसा प्रधान है, जो वीतराग प्ररूपक है, जो क्षमादि दश प्रकार के धर्म युक्त है और जिसमें अनंत जीव विजयी हुए हैं, होते हैं और होंगे । जैसे जुआरी चौक बिना दूसरे दावों को छोड़ देता है, वैसे ही साधु भी कवल अहिंसादि गुणगण विमृषित धर्म का स्वीकार करता है और गृहस्थ धर्म, पातत्यादि का धर्म और मिथ्यामार्गानुगामी क धर्म को छोड़ देता है ।

उच्च, नीच सब ही जातियों 'धर्म' शब्द का व्यवहार करती हैं । आस्तिक और नास्तिक सब ही धर्म के लिए लड़ते हैं । इसी के खडन मडन के लिए लाखों, करोड़ों ग्रंथों की रचना हुई है । तो भी जगत के जीव अबतक सत्य धर्म की परीक्षा नहीं कर सके । और जिसने परीक्षा करली है, समझना चाहिए कि

उसके राग द्वेषका ही अभाव हो गया । जिसके राग द्वेष का अभाव हो जाता है, वह अपन भाषा—श्रुतों को क्षय करने के लिए उपदेश देता है । वह इस बात की परवाह नहीं करता कि, सारे जीव सत्य धर्म—गामी होत हैं या नहीं । उसके उपदेश को सुनकर कई सद्भाग्यवाले भ्रम्य होते हैं वतो मिथ्यात्व को छोड़कर सम्यक्त्व दशा को प्राप्त कर लेते हैं और कई दुर्भाग्य होत हैं व उल्टे द्वेषानल में गिर, सत्य धर्म की निंदा करत हैं और प्रगाढ़ मिथ्यात्वी बनत हैं । जगत् में हमेशा से सत्यान्वेषियों की संख्या कम होती है और मिथ्याद्वारियों की ज्यादा । मिथ्याद्वारी अपनी बात को सही करने के लिए मिथ्याशास्त्रों की रचना भी करत हैं । उन मिथ्याशास्त्रों का प्रचार करने के लिए सत्य का अपलाप किया जाता है । हम यहाँ एक दृष्टान्त देंगे । मनुस्मृति के पाँचवें अध्याय में एक श्लोक है —

न मासमक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुन ।

प्रवृत्तिरेषामुत्तमा निवृत्तिस्तु महाफला ॥

भावार्थ—मास खान में, शराब पीने में और मैथुन करने में कोई दोष नहीं है । प्राणियों की यह प्रवृत्ति है । निवृत्ति से महान् फल की प्राप्ति होती है ।

इस श्लोक का पूर्वार्द्ध और उत्तरार्द्ध—दोनों आपस में एक

दूसरे क विरुद्ध है । उत्तरार्द्ध म ' निवृत्ति ' को महान् फल देनेवाली बताइ है । मगर इस में सोचने की बात यह है कि, यदि प्रवृत्ति में दोष न हो तो फिर निवृत्ति मे महान् फल कैसे मिल सकता है ? मगर दोषग्रस्त है इमीलिए निर्वाण दोष मुक्त साबित होता है । विषय दुर्गति का कारण है इमीलिए ब्रह्मचर्य स्वर्ग का कारण होता है । इसी तरह प्रवृत्ति दोषपूर्ण मानी जायगी तब ही निवृत्ति महान् फल देनेवाली साबित होगी । यह बात ठीक उसी समय हो सकती है जब कि, श्लोक क पूर्वार्द्ध का अर्थ बालबुद्धि से न किया जाकर तत्त्वदृष्टि से किया जाय । जैसे—

‘ न मासभक्षणे दोषो ’ इस पद म ‘ मासभक्षणे ’ ओर ‘ दोषो ’ ऐसे दो शब्द हैं । इन दो शब्दों के बीच क छुप्त ‘ अकार ’ को मिलाकर इसका अर्थ करना चाहिए । अकार मिल जान से इस पद का अर्थ होगा—“ मास खाने में अदोष नहीं है । दोष ही है । ” इसी तरह मद्यपान में भी ‘ अदोष ’ नहीं है दोष ही है और इसी भाँति मैथुन में भी ‘ अदोष ’ नहीं है दोष ही है । क्योंकि प्राणियों की प्रवृत्ति अनादिकाष्ठ से अज्ञान जन्य है । इसलिए उससे निवृत्ति करे तो महान् फल मिले । इस तरह अर्थ करन से ठीक होता है । यदि कदाग्रह करक कहाजाय कि, मनुजी का वाक्य है कि, ‘ प्रवृत्तिरेपाभूताना

निवृत्तिस्तु महाफला । १ और इस वाक्य का अर्थ ऐसा ही है कि, ' प्रवृत्ति में दोष नहीं है, और निवृत्ति में महाफल है । ' तो व० वाक्य तत्स्य मनुष्य के मनोमदिर में स्थान न पा सकेगा । उस प्रकार का अर्थ क्रियानाश्र, मनुषी का कथन प्रामाणिक माना जाय तो फिर कोई मध्यस्थ पुरुष निम्न लिखित श्लोक कह तो व भी प्रामाणिक क्यों न गिन जायें ? जैसे —

क्रोधे लोभे तथा दम्भे चौर्ये दोषो नहि नृणाम् ।

प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ १ ॥

पैशुन्ये पान्दिन्दाया मान दोषधर्मोऽपि न ।

प्रवृत्तिरेषा भूताना, निवृत्तिस्तु महाफला ॥ २ ॥

अमन्ये दोषसत्ता न दवाज्ञास्वण्डने तस्य ।

प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ३ ॥

रुतघ्नश्च न वै दोषो निध्या धर्मोपदशके ।

प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ४ ॥

शुद्रवृत्तौ न वै दोषो म्लच्छुद्रवृत्तौ तत्रैव च ।

प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५ ॥

विशघात ३ नो दोषो गोत्रधे नृत्रधे तथा ।

प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ६ ॥

शकरास्यापने दोषो नहि पितृत्रधे तथा ।

प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ७ ॥

आद्धाऽकृतौ न स्याद् दोषो विस्मृते चात्मनिकर्मणि
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ८ ॥

त्रियद् वच्मि महाभाग ! पापे नैवास्ति दूषणम् ।
प्रवृत्तिरेषा भूताना निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ९ ॥

इत्यादि श्लोक क्या प्रामाणिक गिन जा सकते हैं ? यदि ये श्लोक प्रामाणिक गिने जायें तो फिर समार से पाप बिल्कुल ही उठ जाय और कबल पुण्य ही पुण्य बाकी रह जाय । मगर हम न ऐसा देखने हैं और न अनुभव ही करते हैं । जगत् को हम विचित्र ढंगवाला देखते हैं । और ऐसा कृत्य करते हैं वैसे ही फल का अनुभव करते हैं । इसीलिए जिस में हिंसा, झूठ, चोरी, व्यभिचार और सस्पृहता है वह अधर्म है और इससे जो विपरीत है वह धर्म है । यह बात सदा ध्यान में रखनी चाहिए कि, खडन, मडन और बखेड़ों से कभी धर्म की प्राप्ति नहीं होती है । कोई प्रश्न करेगा कि—न भामभक्षणे दोषो इत्यादि वाक्यों को लेकर अन्तर जितना कूट कहा है वह खडन नहीं है तो और क्या है ? हम उस को कहेंगे कि, हमने खडन नहीं किया है । हमने तो श्लोक का वास्तविक अर्थ बताया है । धर्मी वर्ग हिंसा करने में खुश नहीं है तो भी यदि कोई मनुष्य ऐसे वाक्यों पर विश्वास करके धर्मच्युत होता हो तो उस को धर्म में स्थित करने के लिए हमारा यह प्रयत्न है । इतना होना पर भी अध

श्रद्धा को आगे करके यदि कोई हिंसादि दुष्टन्य करे तो उसके भाग्य की बात है । इसीलिए श्रीवीतराग प्रभुन साधुओं को दृष्टान्त सहित त्रिशुद्धमार्ग को ग्रहण करने का उपदेश दिया है ।

विशुद्धमार्ग सेवन ।

त्रिपय त्याग ।

उत्तरमणुयाण भाहिया गामधम्मा इह म अणुस्सुय ।

नसि विरता समुट्ठिया कासवस्म अणुधम्मचारिणो ॥२५॥

जे एय चरति भाहिय नाएण महया महेसिणा ।

ते उट्ठिय ते समुट्ठिया अनोन्न मारति धम्मओ ॥२६॥

भावार्थ—सुधर्मास्वामी जबूस्वामी स कहत हैं कि हे जबू ! पहिले ऋषभदेव भगवानन जो बात अपने पुत्रों को कही थी । वही बात श्रीमहावीरस्वामीन मुझ स कही । अब वह बात मैं तुझे कहता हूँ । वह यह है,—इन्द्रिय त्रिपय मनुष्यों के लिए दुर्जय है । शब्दादि के २३ विभाग किये गये हैं । जो व्यक्ति उन विषयों स विरक्त हो उमी को त्रिनोक्त धर्म का पालनवाला समझना चाहिए । जो पूर्वाक्त ग्राम धर्मों को ज्ञानपूर्वक छोड़त है वही काश्यप धर्म की सेवा करते हैं । यानी उनको

श्रीकृष्णभदेव और श्रीमहावीरस्वामी के अनुयायी समझना चाहिए,—उन्हीं को समार से उद्विग्न बनो हुए अत्यंत वैराग्य के रंग में रंगे हुए ओर मर्त्य प्रकार से उठे हुए समझना चाहिए । वे परस्पर सारणा, वारणा, चोयणा, पञ्चोयणा इत्यादिक करें ।

इन्द्रियाँ पाँच हैं । (१) स्पर्शनेन्द्रिय, (२) रसनेन्द्रिय (३) घ्राणेन्द्रिय (४) चक्षुरिन्द्रिय, और (५) श्रोत्रेन्द्रिय । इन पाँच इन्द्रियों के मोग से जीव को पचेन्द्री की मज्ञा मिलती है । न्यून इन्द्रियवाले जीव अनुक्रम से एकन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चक्षुरिन्द्रियादि मज्ञा को धारण करते हैं । इन्द्रियों के नाम पहिले बताय गये हैं । उन्हीं के क्रमसे सब की मज्ञा जाननी चाहिए । जैसे एकन्द्रिय के केवल रसनन्द्रिय होती है । द्वीन्द्रिय के रसना और घ्राणेन्द्रिय होती है । त्रीन्द्रिय के स्पर्श रसना और घ्राणेन्द्रिय होती है । चतुरेन्द्री के स्पर्श, रसना, घ्राण और चक्षुरिन्द्रिय होती है । और पचेन्द्री के स्पर्श, रसना, घ्राण, चक्षु और श्रोत्र । कई जीवों के कान की जगह बिन्दु के समान एक गुड़ीसी होती है । लोगोम कहावत है, कि—‘ मीठा उसके इडा ’ और ‘ कान उसके धान ’ होते हैं । जीवों के अनेक भेद होते हैं । यह तो हम नहीं कह सकते कि, यह बात तीर्थंकरों के सिवा अन्य के शास्त्रों में है ही नहीं, मगर यह जरूर कहा जा सकता है कि, तीर्थंकरों के सिवा अन्य के

शास्त्रों में यह बात विस्तार के साथ नहीं बताई गई है । वास्तव में देखा जाय तो जब तक जीव और भूजीव का ज्ञान नहीं होता है, तब तक कोई जीवदया का हिमायती नहीं हो सकता है । क्योंकि जब तक कारणशुद्धि का ज्ञान नहीं होता तब तक कार्य की शुद्धि होना अति कठिन है । सबसे पहिले तो सूक्ष्मदृष्टि के साथ यह विचार करना चाहिए कि जगत में जीव कितने प्रकार के हैं ? कबल स्थूल दृष्टि से चौरासी लाख जीव कैसे होते हैं ? इसका विस्तार बंदों में नहीं है । थोड़ा बहुत पुराणों में है ।

हमारी ऐसी मायता है कि, पुराणों के अंदर जीवों का जो थोड़ा बहुत भेद बताया गया है वह जैनशास्त्रानुसार है । उनमें जो असंभव बातें हैं वे मन कल्पित होंगी । आजकल ध्वादनुयायी लोगों की श्रद्धा पुराणों से हटती जाती है । इसका कारण पुराणों के कर्त्ताओं का अप्रामाणिक होना जान पड़ता है । तीर्थंकर महाराज का उपदेश, निर्विकारी, परस्पर अविरुद्ध और आत्मश्रेय कर्त्ता है । उसमें बताया गया है कि, कर्म कितनी तरहके हैं ? कर्म आत्मा के साथ कैसे संबध करते हैं ? और कैसी कृति कर्म से उन कर्मों का नाश होता है ? जैनशास्त्र उन्हीं धीतराग प्रभु के उपदेशों का सकल है । मगर अफसोस है कि, वर्तमानकाल में जीव इन्द्रिय सुख में लपट बन, थोड़े से कठिन आचरणों को देख घबरा जाते हैं । वे सोचने लगते

कि, ऐसी कठिन क्रिया करने से क्या होगा ? इसका परिणाम क्या अच्छा होगा ? माइयो ! विषयों को छोड़े बिना क्या सुदूर और अच्छा परिणाम हो सकता है ? नहीं ! इसी लिए श्री बीतरागप्रभुने शब्दादि विषयों को जीतने का साधुओं को उपदेश दिया है । यानी साधु व ही कहे जा सकत हैं जो शब्दादि विषयों को जीतने हैं इसके सिवाय परस्पर में धर्म की चर्चा करने का उपदेश दिया गया है । यह बात भी बहुत अच्छी है । जिस गच्छ में सारणा-वारणा न हो वह गच्छ साधुओं को छोड़ देना चाहिए । जिस गच्छ में सारणा-वारणादिक हो उस में यदि गुरु दट दे तो भी साधु को उस गच्छ का त्याग नहीं करना चाहिए । यदि सारणा वारणा न हो तो वर्तमान में जो दशा हिन्दु बाबाओं की हो रही है वही दशा बीतराग के शासन में प्रवृत्ति करनेवाले साधुओं की भी हो जाय । इसलिए हितशिक्षापूर्वक अवश्यमेव धर्मचर्चा होनी चाहिए ।

विषय के त्याग के लिए उपदेश करत हुए सूत्रकार और भी कहते हैं कि —

मा पेह पुरा पणामए अमिक्खे उवहिं धुणित्तर ।

जे दूमण तेहिं णो णया ते जाणति समाहिमाहिय ॥२७॥

णो काहिए होज्ज सजए पासणिए ण य सपसारए ।

नच्चा घम्म अणुत्तर क्यकिरिए ण यावि मामए ॥२८॥

भावार्थ—नत्त्वों को जाननेवाले कहते हैं कि—महित के भोगे हुए कर्मों का विचार न कर, भविष्य के लिए विषय-प्राप्ति की अभिठापा न कर और माया को दूर कर । जो मनुष्य दुष्ट मनमहित विषयाधीन नहीं होते हैं, व सर्वात्तम सभावि धर्म को जानते हैं । गोचरी के लिए गये हुए साधु को गृहस्थों के घरमें बातचीत नहीं करनी चाहिए । उसको प्राश्निक भी नहीं बनना चाहिए । यानी कोई ऋश्न पूछ तो उसका उत्तर न दे कर कहना चाहिए कि, गुरु आदि भन्नी प्रकार ॥ इसका उत्तर देंगे । यदि कोई चीजों के भाव के लिए पूछ या पानी के लिए पूछे तो उसका भी उत्तर नहीं देना चाहिए । श्रीतराग के धर्म को सर्वोत्कृष्ट समझ, साधु को चाहिए कि, वह सम्यग् अनुष्ठान में त पर होव और शरीरादि में ममत्वभाव न रखे ।

इस सामान्य नियम को सब ही समझते हैं कि जिस पदार्थ का चिन्तन करने से या जिसको देखन से मनोवृत्ति विपरीत हो उस पदार्थ का न विचार करना चाहिए और न उसको देखना ही चाहिए । खास करके शब्दादि विषय आ म शत्रु है । व शाश्वत आत्म—ऋद्धि के चोर हैं इसलिए उन पर योडासा भी दृष्टिपात नहीं करना चाहिए । उनका स्मरण भी नहीं करना चाहिए । इस बात की भी सावधानी रखनी चाहिए कि भविष्य में उनका सन्ध न हो । माया और आठ तरह के कर्मों को

दूर करना चाहिए । तात्पर्य कहनेका यह है कि, कर्म का कारण माया है, इसलिए माया को दूर करने से उसका कार्य कर्म भी स्वयमेव दूर हो जाता है । समाधि धर्म के जाननेवाले और शूरीर सत्ता में व ही लोग समझे जाते हैं कि, जो बुरे विचारों से विषय-विषय नहीं होते हैं । साधु को गृहस्थ के घरमें बातचीत करने की मनाई की गई है । इसका अभिप्राय यह है कि, साधु गृहस्थ के घरमें जा कर प्रियथा, या वे मतलब की गपशप न करे । यदि साधु को धर्मकथा करने का मौका पड़े तो वह उस समय करे जब दूसरे एक दो साधु उसके साथ हों, वड़ ब्रियों हों और गृहस्थ पुरष भी वहाँ मौजूद हो । यदि ऐसा न हो तो साधु धर्मकथा भी न करे । प्रश्न का उत्तर देने की शक्ति होने पर भी आप उत्तर न देकर, गुरु का मान रखने के लिए, उसको गुरु के पास आन के लिए कहे । यदि कही ऐसा अवसर आ जाय कि प्रश्न का उत्तर न देने से शासन की निन्ता होती हो, या लोग अनक प्रकार की कल्पना करत हों तो, साधु शास्त्र के साथ गभीरतापूर्वक प्रश्न का उत्तर दे । मगर वृष्टि आदि सावध प्रश्नों का उत्तर तो साधु सर्वथा न दे । ऐसे प्रश्नों में अनेक प्रकार के अनर्थ रहे हुए हैं । क्योंकि शुभाशुभ चतानेवाला प्रत्यक्ष आर्तध्यानी होता है ।

उदाहरणार्थ—साधु कह कि, अमुक दिन वर्षा होगी ।

मगर त्रस दिन वर्षा न होतो साधु को अत्यन्त दुःख होता है । अपन बताये हुए दिन के पहिले दिन और उस दिन आकाश की ओर दृष्टि लगी रहती है । नगर या ग्राम के बाहिर जाकर पवन की भी परीक्षा करनी पड़ती है । इसी प्रकार वस्तुओं का भाव बतानेवाला भी दुर्धर्मी रहता है । अपना वचन सत्य करने में हचारों जीवों की हानी होगी, इस बात की ओर उस का लक्ष्य नहीं रहता है । अपन वचन की मिद्धि बतान के लिए एकाम्र चित्त स मन्त्रादि का भी जप करना पड़ता है । वैसा ही ध्यान यदि आत्मा के लिए किया जाय तो अनादिकाष्ठ से पीछे लगे हुए रागद्वेष शत्रु नष्ट हो जायें । मगर ऐसा भाग्य लावे कहाँस ? तबसे तो मन, वचन और कायका योग उसी ओर लगता है जिससे रागद्वेष की अभिवृद्धि हाती है । इसीलिए जिनराजद्वन साधुओं को भविष्य का शुभाशुभ बतान की मनाई की है । यदि साधु हक बात जानता हो तो भी उसे कहना नहीं चाहिए । जो अपन शरीर की भी परवाह नहीं रखत है, जो वास्तविक साधु होते हैं व, यशोवाद की कुछ परवाह नहीं कात हैं । उन्हें इस बात का भी आग्रह नहीं होता है कि, ये मेरे भक्त हैं और मैं उनका गुरु हूँ ।

साधुओं को कपट का त्याग कर आत्महित करन के लिए सूत्रकार फरमाते हैं —

निष्कपटभाव ।

छन्न च पसस णो करे न य उक्कोस पगास माहणे ।

तेसिं सुविवेगमाहिणं णया जेहिं सुजोसिय धुय ॥२९॥

अणिहे सहिए सुसपुडे धम्मट्ठी उवहाण वीरिए ।

विहरेज्ज समाहि इदिणं आत्तहिअ खु दुहेण लब्धइ ॥३०॥

भावार्थ—(लक्षण से लक्ष्यार्थ का बोध कराने के लिए उप-
देश करते हैं) प्रथम छन्न यानी माया । क्योंकि मायावी मनुष्य
अपन अभिप्राय को ठिपा हुआ रखता है, इसलिए हे मुनि !
तू माया न कर । प्रशस्य यानी लोभ । जगज्जीव लोभ को मान
देते हैं इसलिए इसका नाम प्रशस्य है, उसको भी हे मुनि ! तू
न कर । इसीतरह उत्कर्ष मान को कहते हैं इसलिए हे मुनि !
उस को भी तू न कर । जिसरु उदित होने से मुख विकारादि
चेष्टाएँ होती हैं । वह प्रकाश यानी क्रोध है । उसको भी हे
मुनि ! तू न कर । उक्त माया, लोभ, मान और क्रोध जो
नहीं काते ई उन्हें सुविवेकी जानना चाहिए । समझना चाहिए
कि उन महापुरुषोंने सयम की सेवा की है । अस्नेह यानी
ममत्वरहित या परित्याग से अपराजित, अथवा अणह अर्थात्
अनद्य—निष्पाप, ज्ञानादि गुणयुक्त इसीतरह स्वहित यानी आत्म
हितकारक । भली प्रकार का सवृन्द्ध्य और मनोविकार रहित ।
धर्मार्थी, उपधान, सूत्रविधि क अनुमार योगवहनादि क्रिया करने-

बाठा और बशीरुनन्दिय—बश में की हैं इन्द्रियों जिसने होकर पृथ्वीतल में विचरण करे । क्योंकि आत्महित बहुत ही दुर्लभ है । माया महादेवीने अनन्त जीवों का भोग लिया है । तो भी वैसी ही तृष्णानाची है । श्रीयशोविजयजी महागम आठवें पापस्यान का वर्णन करते हुए कहते हैं —

केशलोच मलधारणा, सुणो सताजी,
मूमिशय्या घृतयाग, गुणवताजी,
सुक्क सकळ छ साधुन, सुणो सताजी,
दुष्कर मायात्याग, गुणवताजी ।
गयन वचन आकारनु, सुणो सताजी,
गोपन मायावत, गुणवताजी,
जेह करे असनीपरे, सुणो सताजी,
त नहि हितकर तन, गुणवताजी ।

इ पादि कथन का त्रिवकी पुर्ण्य को विचार करना चाहिए । केशठात्र को कई वैराग्य रग में रगे हुए अन्त फणवाले भी नहीं उर सकत हैं । मलधारण अति दुसह है । मूमि पर सोना और घन को पालना । ये सब बातें कठिन हैं । मगर इनका करना सरल बताया है । परन्तु माया को छोड़ना तो बहुत ही कठिन बताया गया है । बात है भी ठीक । आत्मा का अनादि शत्रु मोहराजा अपन भत्री मान को मनु य रूपिणी अपनी

प्रजा के पास भेजता है । यह मानमयी अपनी पुत्री माया के साथ लोगों की धनिष्ठता करवाकर निश्चिन्त होजाता है । कोई कितनाही त्यागी होता है, उसे भी मायादेवी एकबार तो चक्कर खिला ही देती है । इसीलिए शास्त्रकर्ता बार बार मायादेवी से दूर रहने का उपदेश देते हैं । मगर जब तरु मनुष्यों को कीर्ति, पूजादि की अभिलाषा रहती है तब तक उनकी उत्कृष्ट क्रियाएँ ससार क्षय के बनाय समार—वृद्धि करती हैं । उनकी व सब क्रियाएँ लोकरजन के लिए होती हैं । साधु को अपना व्यवहार शुद्ध रखना चाहिए । लोग चाहे पूजें या न पूजें । साधु को इसकी कुछ परवाह नहीं करनी चाहिए । कोई भी क्रिया लोगों के लिए न कर अपने आत्महित के लिए करनी चाहिए । इसीलिए तो साधु एक वृत्तिवाले बताये गये हैं । एकान्त में हो या जन-समुदाय में हों, ग्राम में हों या अरण्य में हों, साधुओं को सब जगह समभाव भावितात्मा रहना चाहिए । अम्यया क्रिया कष्ट रूप है । उसके लिए यहाँ एक दृष्टांत दिया जाता है ।

“कुमुमपुर में एक शेर के घर दो साधु गये । एक ऊपर की मजिह में गये और दूसरे नीचे की मजिह में रहे । ऊपर की मजिहवाले साधु पंचमहाव्रतधारी, शुद्धाहारी, पादचारी, सचित्तपरिहारी, एकलविहारी आदि गुणगण विशिष्ट थे । मगर उनके ये सारे गुण लोभधमा के उपयोग में आते थे । दूसरे

शिथिलचारी होन पर भी गुणानुरागी और निर्मायी-निष्कपटी थे । भक्त लोग नीचे की मनिलवाले साधु को बदना कर ऊपर की मनिल में गये । ऊपर की मनिलवाले साधु को यह बात मालूम हुई । वह नीचेवाले साधु की निंदा करन लगा और कहन लगा —“ पात-पा को बदना करन स पाप लगना है, प्रभु की आज्ञा का भग होता है । ” आदि, जो कुछ मुँह में आया वही नीचेवाले साधु के लिए कहा । श्रावक सुनन के बाद वापिस नीचे आये और नीचेवाले साधु को ऊपर क समाचार सुनाये । गृहस्थ नमक मिरच लगाकर एक दूसरे की बात कहन में बहुत ज्यादा चतुर होत हैं । मगर नीचे की मनिलवाले साधु गुणानुरागी थे । इसलिए उन्होंने शान्तिपूर्वक उत्तर दिया —“ हे महानुभावो, ऊपर की मनिलवाले पुण्यवर ठीक कहत हैं । वेशक मैं भवदनीय हूँ । मैं माय-शाली हूँ । सूत्रसिद्धान्तों के जानकार हूँ, चारित्रपात्र हूँ और शुद्ध आहार लेनवाले हूँ । मैं तो महावीर क शासन को लज्जित करनवाला केवल व्यवधारी हूँ । ”

इस तरह की बातें सुन, इधर की बातें उधर करनवाले श्रावक बहुत चक्किन हुए । इतन ही में एक कवचज्ञानी साधु वहाँ आगये । श्रावकों ने दोनों साधुओं का वृत्तान्त सुनाकर पूछा —
“ हे भगवन् ! दोनों में से अल्पकर्म कौन है ? ”

ज्ञानी प्रश्न उत्तर दिया —“ निन्दा करनवाला दम्भी

बहुत भव करेगा । दूसरा सरल स्वभावी परिमित भवों में कर्मों को नाश कर मोक्ष में जायगा । ”

पाठको ! माया महादेवी का चरित्र हजारों पृष्ठों में लिखा जाय तो भी वह पूरा न हो । मात्र तत्त्वज्ञानी से ही वह पूरा हो सकता है । माया का जनक अभिमान मोह का मंत्री है । मंत्री वश में आजाय तो राजा भी वश में आजाता है । इसी तरह लोभ और क्रोध भी आत्मा के शत्रु हैं । और मोह राजा के शत्रु है । विवेको पुरुषों को शत्रु की सेवा नहीं करनी चाहिए । सूत्रकारोंने आत्महित अति कठिन बताया है । भवभ्रमण करते हुए इस जीवने अनन्त जन्म मरणादि क असह्य दुःख सहे है । कईवार वह अपमानित हुआ है, कौड़ी के अन तयें माग म बेचा गया है । और चारों गतियों में पुण्य के अभाव से भव परपरा पाया है । कहा है कि —

अस्मिन्नमारससारे निसर्गेणातिदारुणे ।

अवधिर्नहि दुःखाना यादसामिव वारिधौ ॥

भावार्थ—जैसे समुद्र में जलजन्तु असह्य है, इसी तरह स्वभाव से ही अति भयंकर इस असर ससार में दुःख भी सीमा रहित हैं ।

ससार में यदि कोई सुखी है तो वह जिन—अणुगार ही है । उमक बिना दूसरा कोई सुखी नहीं है । सुखी पुरुष प्राय धार्मिक

क्रियाओं में चित्त लगा सकता है । वर्तमानकाल की स्थिति को देखकर कोई मध्यस्थ पुरुष शका करेगा कि,—सुखी पुरुष कभी धर्म नहीं करते हैं । जितने धर्म करनेवाले हैं वे सब दुःखी हैं । अपने दुःख को मिटाने के लिए वे धर्म करते हैं । ” मगर हम जब पदार्थों पर प्रेम करनेवाले और अगत को सुखी दिखनवालों को सुखी नहीं बताते हैं । हम तो उसी को वास्तविक सुखी बनाते हैं जो सकल्प विहीन होता है । और वही धार्मिक सुखी पुरुष धर्म क्रिया करने में विजयी बनता है । इसीलिए तो आचार्यों ने पुण्यानुबन्धी पुण्य को कथंचित् मुक्ति का कारण माना है । साक्षात् मुक्ति का कारण तो पुण्य पाप का अभाव है । ज्ञान दर्शन और चारित्र्य रूप रत्नत्रय की आराधना करते कर्म की निर्भरा होती है । तीर्थंकरों के पुण्यानुबन्धी पुण्य होता है, इसलिए सामान्यकषत्री भी उनके समवमरण में आते हैं । वे कृतकृत्य होते हैं, तीर्थंकर के समान ज्ञानवान् होते हैं, तो भी व्यवहारमय का मानते हैं । कवली की परिपक्व के आग छद्मस्थ भाववाले गणवर बैठते हैं । इसके दो कारण हैं प्रथम तो वे ही प्रश्नोत्तर करनेवाले होते हैं दूसरे वे पदस्थ होते हैं । इस सारे व्यवहार का कारण पुण्यानुबन्ध है । कई अणुकार ग्रन्थ के अन्त में स्पष्ट शब्दों में लिखते हैं कि—“इस ग्रन्थ को लिखने से भुक्त को जो पुण्यबन्ध हुआ है उससे गये अनादिकाल के वास्तविक शत्रु राग, द्वेषादि नष्ट होंगे । ” कई आचार्य लिखते हैं कि—“ इस

प्रय को लिखने से जो पुण्य हुआ है, उससे मज्ज जीव सुखी होवे ।” पुण्य और पाप के लिए चतुर्भुगी इस तरह बताई गई है — पुण्यानुबंधी पुण्य, पापानुबंधी पुण्य, पापानुबंधी पाप और पापानुबंधी पुण्य । जैसे अध्यवसायों से-भावों से क्रिया होती है वैसा ही कर्मवृत्त होना है । इसीलिए प्रभुने बार बार साधुओं को उपदेश दिया है कि—“तुम कभी टटा बखेडा न करो । सदा अप्रमत्त भावों में विचरण करो, इसी से आत्म-कल्याण होगा । आत्मकल्याण बड़ी कठिनता से होता है ।” अब उद्देश की समाप्ति करते हुए सूत्रकार कहते हैं —

णहि णूण पुरा अणुस्सुत अदुवा त तट्ठ णो समुद्धिय ।

[अदुवा अविनहणो अणुद्धिय] (इति पाठान्तरम्)

मुणिणा सामाइ आहितनाएण जगसज्जदसिणा ॥ ३१ ॥

एव मत्ता महत्तर धम्ममिण सहिया बहू जणा ।

गुरुणो छदाणुवत्तगा विराया तिन्न महोषमाहित्ति ॥ ३२ ॥

भावार्थ—समभाव लक्षणवाला मामाधिक (चारित्र्य)—जिमको सर्वदर्शी और सर्वज्ञ श्री वीतरागने बताया है—पूर्वकाल में कभी प्राणियों के सुनने में नहीं आया । यदि किसीने सुना भी होगा तो उसने यथास्थित उसका अनुष्ठान नहीं किया । (पाठान्तर—यथार्थ अनुष्ठान नहीं होने से आत्म-हित होना प्राणियों के लिए दुर्लभ है ।) इसप्रकार आत्महित दुर्लभ समझकर मनुष्यत्व

आर्यदेश इत्यादि को सद्गुणान का कारण ममज्ञकार, धर्म-धर्म में बड़ा अन्तर है। इसलिये ज्ञान-दर्शन-चारित्र्यरूप विशेष धर्म को पालन करनेवाले गुरु क आज्ञा वशवर्ती हजारों जीव सत्सार महासागर से पार हुए, ऐसा मैं तुझे कहता हूँ, ऐसा नहीं, परन्तु श्री ऋषभादि तीर्थंकर कह गये हैं ऐसा कहता हूँ। यह बचन महावीर का है। इसको लेकर सुधर्मास्वामी जयूष्मामि को कहते हैं।

कवल उही लोगों का उपदेश तत्परपूर्ण होता है जो जग-ज्जीवों क हितैषी होते हैं। इस अवसरिणी काल में चौबीस तीर्थंकर हो गये हैं। उन सबका उपदेश एकसा हुआ है। शब्द रचना में परिवर्तन होसकता है। भाव एक हैं। शब्द रचा तो दश, काठके अनुसार होती है। भगवान श्री महावीर स्वामी सम्पूर्ण भाषा को जानने थे। व सब भाषाओं के ज्ञाता थे। तो भी उन्होंने बालक, स्त्रियों, चारित्रधर्माभिलाषी और मदशुद्धि लोगों के हितार्थ उपदेश भाषा में दिया। कहा है कि—

बाह्यहीमन्दमुखीणा नृणा चारित्रकाशिना ।

अनुग्रहार्थं तत्त्वज्ञे सिद्धान्तं प्राकृतं कृतं ॥

उक्त हनुसे सिद्धा न प्राकृत भाषा में निबद्ध हुए। श्रीमहावीर स्वामी के उपदेश में शान्ति की वृद्धि क सिवा अन्य उपदेश नहीं है। श्री महावीर स्वामी का शासन अबतक भी

विरोध भाव रहित बराबर चल रहा है । जो मतमान्तर और गच्छादि हुए हैं व प्रायः पदार्थ विलोपी नहीं है । क्रियाकाण्ड में भेद है, सो भले स्वगच्छानुसार क्रिया जाय । जिसकी कृति कषायभाव रहित होगी उसको अवश्यमेव फल मिलेगा । आत्म कल्याण के लिए जो क्रिया की जाती है, वह सकाम निर्जरा बताई गई है । उसका करनेवाला चाहे सम्यक्त्वी हो चाहे मिथ्यादृष्टि । सम्यग्दृष्टि जो क्रिया करता है वह भी सकाम निर्जरा ही बताई गई है । हाँ, सकाम निर्जरा में न्यूनाधिक भेद अवश्य होंगे । जीव—चाहे वह कोई हो—यदि आग्रह और निदानरहित त्याग, वैराग्य, इन्द्रियनिग्रह और तपोविधानादि करेगा तो ये कर्मफल को नष्ट करने में अवश्यमेव जलका काम देंगे । ये फिर चाहे थोड़ी जलधारा के समान कार्य करें और चाहे बड़ी जलधारा के समान । सत्त्ववृत्ताओं के वचन सरल, सुंदर और पक्षपात रहित होते हैं । जैनशास्त्रों में स्पष्ट लिखा है कि—“ ज्येनाबर हो या दिगंबर, बुद्ध हो किंवा अन्य कपिलादि हो । चाहे कोई भी हो । जो समताभावों से आत्मचितवन करेगा, यानी कषाय भावों को जलाञ्जुली देगा वह अवश्यमेव मुक्तिगामी होगा । ” इसी कारण से जैन सिद्धान्तों में पद्मभेद से सिद्ध बताया गया है । अन्य छिगी भी मोक्ष महल में पहुँच सकते हैं । क्योंकि वास्तव में तो देव, गुरु और धर्म की श्रद्धा व पदार्थ तत्त्व का यथार्थ ज्ञान ही मुक्ति रूपी वृक्ष का अवश्य बीज है । वर्तमान में ४९

जैन सिद्धान्त बतानेवाले सूत्र उपलब्ध हैं । प्रायः कई सिद्धांतों पर मिला २ आचार्यों ने अनक टीकाएँ बनाई हैं । मगर मूल सूत्रों के आशय की तो सबन एकही प्रकृषणा की है । यद्यपि टीकाकारों ने अपने लक्ष्योपशमक अनुसार न्यूनाविक शक्तियों का विस्तार किया है, तथापि किसीन मूल सूत्र के विरुद्ध व्याख्या नहीं की है । इससे उनकी प्रमाणिकता और मजबूती सहज ही में सिद्ध होजाती है । जब हम जैनतर मतानुयायियों के पारस्परिक खडन को देखते हैं, तब हृदय में दुःख होता है । उस मतवालों के अन्तर में श्रद्धा की कमी होती है । उनके हृदय सगयी बनते हैं । कइयों ने तो चबराकर कह दिया है कि —

श्रुतिश्च मित्रा स्मृतयश्च मित्रा,
नैका मुनिर्यस्य वच प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्व निहित गुहाया,
गृह्यमानो येन गतः स पथा ॥

भावार्थ—श्रुतियाँ मित्र हैं और स्मृतियाँ भी मित्र हैं । ऐसा कोई भी मुनि नहीं है कि, जिसका वचन प्रमाणभूत माना जाय । धर्मका तत्त्व गुफा में स्थापित है, इसलिये वही मार्ग है जिसपर महामन-बड़े पुरुष-गये हैं ।

ये वाक्य सशय-भाव की सूचना देते हैं । सारा बात ठीक है कि, सबज्ञ दर्शन के सिवा अन्य दर्शनों में परस्पर विरोधी दोष

मालूम होते हैं । उनका उद्देश्य यहाँ न करक अन्यत्र किया जायगा । हे भक्त्यो ! सूयगडाग सूत्र के दूसरे अध्ययन का दूसरा उद्देश्य यहाँ समाप्त हुआ । अब तीसरे उद्देश्य का विचार किया जायगा ।

सूयगडाग सूत्र के दूसरे उद्देश्य में बताया गया है कि, चारित्रवान जीव निर्विघ्नता से मुक्ति नगरी में पहुँच सकने हैं । तो भी चारित्ररत्न की रक्षा करते समय परिसर्हा के कारण अनेक विघ्न बीच में आ जाते हैं । मगर सात्विक शिरोमणी मुनिरत्न परिसर्हों को जीत कर विजयी बनते हैं । दुनिया की मूढमुढेया में न गिर आत्मवीर्य से परिसह फौज को हटा, सुमट श्रेणी की परीक्षा में पाम हो, कर्मशत्रु का पराजय करते हैं । वैस ही सत्य-स्वरूप की कमौटी पर कसा कर स्वजीव की रूपरेखा को निष्कलक रख कर, स्वमत्ता का उपभोग करते हैं । यह बात तीसरे उद्देश्य में क्रमशः बताई जाती है ।

अगोचर स्त्रीचरित्र

सद्युदकम्पस्म भिक्खुणो न दुक्खं पृथ्ठं भवोहिण् ।
तं सज्जमओ वच्चिज्जइ मरणं हेव्व वयति पडिया ॥ १ ॥
अ विज्जवणा भवोसिया सतिनेहिं मम विहाहिया ।
तम्हा उठति पासहा अदक्खुकामाइरोगव ॥ २ ॥

भावार्थ—मिथ्यादर्शन, अतिरिक्ति, प्रमाद, कषाय और भोग कर्मबन्ध के कारण हैं इनसे निवृत्त बना हुआ और मिश्रित नवाला साधु अज्ञान से बँधे हुए कर्मों का समयद्वारा नाश, मरणादि को छोड़ मुक्ति में जाता है। ऐसा पण्डित लोग होते हैं।

२ जो स्त्री के बन्धन में नहीं पडा है वह सत्सार से पार पाये प जीव के समान है। इसलिए तुम ऊर्ध्व जो मोक्ष है उसको लो। जो काम को रोग के समान देखते हैं व भी मुक्त जीव समान ही हैं।

कर्मबन्ध के कारणों का अभाव कर्म के अभाव को सूचित करता है। क्योंकि कारण की सत्ता में कार्य की सत्ता है। कर्मबन्ध के कारणों से दूर रहनेवाला शीघ्र ही कर्मों से दूर हो जाता है। उदाहरणार्थ एक तालाब को लो। तालाब पूरा भरा हुआ होने पर भी उसमें पानी आना रोक दिया जाय और बहिष्के का पानी बराबर काम में आता रहे तो थोड़े ही समय में वह तालाब सूख जाता है। इसी तरह आत्मभाराम रूप सरोवर कर्मरूपी जल से भरा हुआ है। यदि कर्मबन्ध के कारण रोक दिये जायँ तो नवीन कर्मों का आना रुक जाता है और जप, तप, ज्ञान, ध्यान आदि से पुराने कर्म नष्ट हो जाते हैं। अज्ञान भावों से बँधे हुए कर्मबद्ध सत्ता को पाते हैं। ३

ही कर्म बाद में स्पष्ट, निघत्त और निकाचित अवस्था को प्राप्त होते हैं । परिणामों की धारा जैसे क्लिष्ट, क्लिष्टतर और क्लिष्टतम, अथवा शुभ, शुभतर और शुभतम होती है वैसे ही व बद्ध कर्मों को स्पष्ट, निघत्त और निकाचित बनाती जाती है । तत्त्ववेत्ता कर्मबध के समय मचेत होने की सूचना देते हैं । जो मनुष्य कर्म से मुक्त होता है, उसके सिर पर जन्म, ज्ञान और मरणादि दुःख परम्परा नहीं रहती है । वास्तविक सुख क अभिजापी और वास्तविक दुःख द्वेषी पुरुष ही जगत में पुरुष गिने जाते हैं । पुरुषों में ७२ कलाएँ होती हैं और स्त्रियों में चौसठ । तो भी कुमार्याएँ अपन चरित्र से पुरुषों को दबाती हैं, उनकी निंदा करती हैं, उनको जगत क मामने तुच्छ बनाती हैं, किकर के समान उन पर हुक्म चलाती हैं, आपत्ति के समय में भी मनमानी चीजें मगा कर उनको विशेष आपत्ति में ढालनी हैं और घर में बैठी चैन उड़ाती हैं । इतना ही नहीं वे पतिव्रत धर्म का त्याग कर अनेक प्रकार क कुकर्म करने में भी सज्जोच नहीं करती हैं । ऐसी कुमार्या की सगति को छोड़ना ही सुख का साधन है । मगर विषय-छपट पुरुष अघे की उपमा को धारण करते हैं । अघे आदमी के हृदय में भी ज्ञान चक्षु का प्रकाश होता है, परन्तु विषयाघ पुरुष तो अदर से और बाहिर से—दोनों तरफ से अघा होता है । इसलिये उसके सामन आये हुए तत्त्वज्ञान को भी वह नहीं समझ सकता है ।

स्त्री के गहन और अगोचर चरित्र को प्रेम-भक्ति समझ कर व्यर्थ हाथ पैर मारता है । उमक लिए अपने पूर्ण उपकारी मातापिता का तिरस्कार करने में भी आगा पीछा नहीं करता है । कष्ट में काम आनेवाले अनुवर्ग के साथ स्त्री के कहने से विरोध कर लेता है । वह देव, गुरु और धर्म की आज्ञा से भी स्त्री की आज्ञा को अधिक मानना है । तो भी स्त्री अपना स्वभाव नहीं छोड़ती है ।

प्रिय पाठक ! जैस पानी में चूठती हुई मछलियों के पैरों को जानना कठिन है, आकाश में उड़ते हुए पक्षियों की पद पक्षि को देखना मुश्किल है, इसी तरह स्त्रियों का चरित्र जानना भी मुश्किल है, इसके लिए यहाँ एक छोटासा उदाहरण दिया जाता है ।

“ एक ब्राह्मण काशी जैस नगर में रह कर स्त्रियों के नौ लाख चरित्र सीखा और अपने देश को चला । मार्ग में एक बहुत बड़ी राजधानी आई । ब्राह्मणने सोचा क राजा के पास जाकर आशीर्वाद दूँ । ताकी मार्ग में जो खर्चा हुआ है और होगा वह मिल जाय । यह सोच कर वह राजा के पास गया । राजाने सम्मानपूर्वक दान दिया । और पूछा — “ आप कहाँ से आये हैं ? ” ब्राह्मणन उत्तर दिया — “ काशीनी स । ” राजान पूछा — “ काशी में कितने बरस रहे ? क्या अभ्यास किया ? ”

और अब कहाँ जाते हो ? ” ब्राह्मणने उत्तर दिया —“ लगभग चौदह वर्ष तक रह कर मैं नौ लाख स्त्री-चरित्र मीखे हे । अब देश में जाकर आजीविका के लिए उद्यम करूँगा । ”

राजाने पूछा —“ यह तुम्हारी आजीविका का यही प्रयत्न हो जाय तो यहीं रह जाओगे ? ” ब्राह्मणन उत्तर दिया —“ हाँ, हम ब्राह्मण भाइयों का तो जहाँ वृत्ति लग जाय वही देश है । ”

राजाने मासिक वेतन देकर ब्राह्मण को नौकर रख लिया । वह सदैव उसके पाम से स्त्रियों के चरित्र सुनने लगा । जैसे जैसे ध्यानपूर्वक जी लगा कर राजा स्त्री चरित्र सुनता जाता था वैसे ही वैसे उसका चित्त स्त्रियों के ऊपर से हटता जाता है । उसका परिणाम यह हुआ कि वह नित्य प्रति अपना एक एक रानी को छोटन लगा । ऐसे धीरे धीरे उसने ४०० राणियों का त्याग कर दिया । तब शहर में और अतः पुर में ऐसी बात फैल गई कि राजा राणियों पर अविश्वास करता है । धीरे धीरे वह सारी स्त्रियों को छोड़कर, भन्त में जोगी बनगा । पट्टा-नीन भी यह बात सुनी । पट्टानीन ब्राह्मण को टड देना निश्चित किया । बुद्धिमान मनुष्य मूल कारण ही को नष्ट करने का प्रयत्न करते हैं । उसने दासी को आज्ञा दी —“ जा, राजा को स्त्री-चरित्र सुनानेवाले ब्राह्मण को बुला ला । ” दासी ब्राह्मण के पास गई । मगर ब्राह्मणने उसकी बात नहीं सुनी । दासी वापिस राणी के पास गई और कहन लगी —“ रानी साहिबा ! ब्राह्मण

आपकी बाततक नहीं सुनता, फिर आनेकी तो चर्चा ही क्या है । वह महान दृढ़ विचारी जान पड़ता है । ” दासी की बात सुनकर बुद्धिमती राणीने सोचा कि ब्राह्मण प्राय लोभी होते हैं । और यह सामान्य नियम है कि द्रव्येण सर्वे वशिनो भवन्ति (द्रव्य से सब ही वश होते हैं ।) राणीम दोसौ सोनामहोरे दासी को दी । और यह कह कर उसको खाना की कि—ब्राह्मण के सामन जाकर सोनामहोरे रख देना जिसस वह अवश्यमेव सारा नाम ठाम पूछेगा । दासीने जाकर ऐसा ही किया । चमकीली सोनामहोरे देखत ही ब्राह्मण भी चमका और बोला —“ बाई तुम कौन हो ? किम हतु स यहाँ आये हो ? ” दासीने उत्तर दिया —“ महाराज ! मैं राजराजेश्वर की पट्टरानी की दासी हूँ । हमारी राणी साहिबा आपके ज्ञान से और आपकी चतुराई से बहुत प्रसन्न हुई है । आपकी पूजा के लिए सब सामग्री तैयार की गई है । एक थाल सोनामहोरो का भरके आपके लिए तैयार रखता है । इसलिए मैं आपको हमारे बाईसाहेब के पास ले जाने के लिए आई हूँ । ” दासी की बातें सुन लोभ से ब्राह्मण के मुँह में पानी भर आया । वह पचड़ी सिर पर रख, दृष्टा कंधे पर ढाल दासी के साथ खाना हुआ । रानी के पास पहुँचा । चमकती हुई सोनामहोरो से भरा हुआ थाल रानीन झटके आगे रखा । मन् मन ही मन सोचने लगा,—सारी उम्र भर नौकरी करन पर भी इतना धन नहीं मिलता सो धन आज सहज ही मैं

मिल गया । पाठकों को ध्यान रखना चाहिए कि, पहिलेवाली २०० स्वर्णपहोरे भी मः अपने ही साथ लेता आया था । रानीने महल के सब दरवाजे बंद करा, ब्राह्मण के साथ वार्ताविनोद प्रारंभ किया । उममें समय जाता हुआ कुछ भी मालूम नहीं हुआ । ब्राह्मण वार्ता और लोभ के आवेश में सारे विचार भूठ गया । दूसरी तरफ राजा सनस होकर दरबार में आया और ब्राह्मण के लिए पृष्ठन लगा । पंडित के पास से दोचार उदाहरण, दृष्टान्त, बातें सुनकर मन प्रसन्न करने के लिए पंडितजी को ढुंढवाने लगा । मगर पंडितजी का कहीं पता नहीं लगा । अन्त में राजाने अपने खास हज़ूरियों को भेजकर पंडितजी की खोज करवाई तो मालूम हुआ कि, पंडितजी पट्टरानी के महल में गये हैं । यह सुनकर राजा को बड़ा क्रोध आया । वह कहने लगा —

“अरे ! पंडित मुझे तो बारबार उपदेश देता है कि, स्त्रीके साथ बोलना नहीं चाहिए, उसके नेत्रों से नेत्र नहीं मिलाना चाहिए, उसके सामने नहीं खड़ा होना चाहिए और उसकी बात भी नहीं सुनना चाहिए । और आप आज मेरी रानी के पास गया है । ऐसे परोपदेश कुशळ की तो पूरी खबर लेनी चाहिए । ”

राजा उठ, नगी सलवार हाथ में ले अन्त प्रर में गया । और जल्दी से राणी के महल की सीढ़ी पर चढ़ा । रानी समझ गई कि राजा आया है । इतन ही में राजाने आकर दरवाजा खडखड़ाया और कहा — “दरवाजा खोलो । वह विसवादी और दुरा-

चारी ब्राह्मण कहाँ है ? ” राजाक वचन सुनकर ब्राह्मण घबराया और हाथ जोड़ कर राणी स कहन लगा कि—“ हे माता ! मुझे मृत्यु के कष्ट से बचाओ । राजा अदर आते ही मेरे प्राण ले छगा । ” रानीन कहा —“ मैं क्या करूँ ? पवन क जोर से दर्वाजे बंद हो गये होंगे । इतन ही राजाजी आगये । राजा को पूरी तरह से शक हो गई होगी । इसलिए तुम्हें बचाने का कोई उपाय नहीं है । तो भी एक बात है । मेरी पास एक छोटी सी पगी है । उस में यदि आप घुस जायें तो मैं कुछ उपाय करूँ । ” समार म प्राणों स प्यारी और कोई चीज नहीं होती । ब्राह्मण पगी में घुस गया । दासियोंन उसक हाथ पैर मरोड़ बड़ी रत्निता स पटी को बन्द कर दी । फिर पटी का ताला लगा कुनी रानी को देदी । रानीन कुनीयों के झुमखे को एक ओर रखकर दासियों को दर्वाजा खोलने के लिए कहा । दर्वाजा खोला गया । राजा क्रोधाव होकर बोला —“ वह ब्राह्मण यहाँ आया था ? ” रानीन उत्तर दिया —“ हाँ, ” रामान पूछा —“ वह कहाँ है ? ” रानीन उत्तर दिया —“ इस पेटी म ! ” राजाने पूछा —“ ताजी कहाँ है ? ” रानीन तालियों का झूमवा राजा के सामन फेंक दिया । उसमें सौ तालियाँ थी । झूमखा लेकर पैर पछाड़ता हुआ राजा पटी क पाम गया । बिचारे ब्राह्मण को अरक माँ अदर ही पशाव हो आया । रानी बोली —“ आपक रामान वानों के कच्चे मनुष्य दु नया म बहुत ही कम हानि ।

हे राजा ! जरा विचार तो करो कि यदि उस को पेटी में बंद करती तो क्या आपको बता देती ? यह देखो तुम्हारे पैरों से पेटी के नीचे का तरता हिलजाने से उसके अंदर की गगामल की और इतर की शीशियाँ फूट गईं । ये शीशियाँ तो मैंने तुम्हें स्नान कराने के लिए रखी थी ।” सुनकर राजाने सोचा, रानी ठीक रहती है । यदि ब्राह्मण पेटी में होता तो रानी कभी नहीं बताती । दासियोंने तत्काल ही ब्राह्मण का पेशाब राजा के शरीर पर छुपड़ दिया । मूत्र जरा खारा था इसलिए राजा के शरीर में चटपटी लगी । रानीने कहा — भत्तर बहुत ऊँची कीमत का था इसीलिए ऐसा लगता है । इस तरह सम्झाकर उसने राजा को दासियों के साथ स्नानागार की तरफ रवाना किया । तत्पश्चात् पेटी खोलकर रानीने ब्राह्मण को बाहिर निकाला और कहा — “ महाराज ! नौ लाख चरित्रों के अन्दर तुमने यह चरित्र भी सीखा है या नहीं ? जाओ, अब जल्दीसे अपने घर चले जाओ । ” विचारा ब्राह्मण घर गया । उसी दिनसे उसने स्त्री-चरित्र वर्णन न करने की प्रतिज्ञा ले ली । ”

प्रिय पाठक ! सोचो कि, स्त्रीचरित्र जब स्त्रियों के चरित्रों को जाननवालों को भी इस तरह चक्कर में डाल देता है तब जो नहीं जानता है उसकी तो क्या दशा करता होगा ? शास्त्रकारोंने स्त्री के पदपाश से छुटे हुए को मुक्त के समान कहा है सो ठीक ही है । धर्म रत्न के समान पदार्थ तो किसी भाग्य-

और चिन्तामणि की महिमा स सिद्ध हुए हुए कार्य सब इन्द्र-जाल के समान हो गये । पीछेसे जब उसको मालूम हुआ कि, उसके हाथ में तो चिन्तामणि रत्न आया था । उसको उसन कौआ उड़ानमें खो दिया । तब उसको अत्यन्त पश्चात्ताप हुआ ।

क्रिया की जरूरत ।

कई सुखशीली जीव इन्द्रिय सुख के आधीन होकर चारित्र्य रत्न को दूषित करत हैं । अश्वत्थ को धर्म समझ, प्रतिग्रमण प्रतिद्वेषनादि क्रियाओं में शिथिल हो लोगों के सामन बहबहाने लगते हैं कि,—“तुच्छ क्रियाओं में क्या धरा है ? सर्वोत्तम तो ज्ञानयोग है । ज्ञान मूर्ध के समान है । और क्रिया जुगनू के जैसी है । सदा प्रतिग्रमण प्रतिद्वेषनादि क्रिया करनवाले कष्ट करते हैं । हम को ऐसा करना नहीं आता । हम वैस दौग नहीं कात । जो कुछ करना है, वह शुद्ध करना चाहिए । अशुद्ध करन स भवपरपरा बन्ती है । वैसी क्रियाएँ तो मष का कारण बनती हैं ।” ऐसी कुयुक्तियों स भद्रिक जीवों को भ्रमित कर लोभपूजा चाहनवाल को यदि हम सच्चा बहुल समारी कहें तो कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी । जीव अपने दूषणों को समझ नहीं सकत हैं । इस कथन में भी आश्चर्य करन की कोई बात नहीं है कि, दूषण को भूषण समझनवाले जीव प्रथम गुणस्थानमें रहत हैं । समार रूपी विशाल मण्डप के अंदर जीवोंन अनक

प्रकार के वष वारण क्रिय है । परन्तु एक शुद्धोपदेश का रूप उन्होंने कभी नहीं बनाया है । यदि वह वारण किया जाय तो अवश्यमव वीतराग प्ररूपित तत्त्व में रुचि हो और वही रुचि कार्य में परिणत होकर मुक्ति नगर में जान के लिए टिकिट मिल जाय कि जिस पे रोक ठोक चला जाय । जगत् में जीव भित २ रुचिवाले हैं । छोटे जानरमी है, कोई क्रिया कुशल है, कोई ज्ञानप्रेमी है, कोई अज्यात्मपरसिक है, कोई ध्यानमग्न है और कोई शासनप्रेमी है । इस तरह जीव भित २ गुणों के अनुरागी होते हैं । व रहें । मगर उन्हें चाहिए कि वे एक गुण को ही सर्वथा अच्छा समझकर दूसरे गुणों की निंदा न करें । उक्त सब ही गुण मुक्ति के साधन हैं । जैसे घन उपार्जन करन का एक ही साध्य होता है, परन्तु उसके साधन अनक होत हैं । कोई किस तरह से और कोई किस तरह से अपने साधन की सिद्धि करता है, घन पैदा करता है । इसी तरह मुमुक्षुओं के लिए एकही साध्य है । वह साध्य है मुक्ति प्राप्त करना । ज्ञानसे, ध्यानसे, तपसे, क्रियासे, तपसे—किसी भी तरहसे अपने साध्य का साधन करलेना चाहिए । और एक की उपासना करते दूसरे की निंदा नहीं करना चाहिए । इसलिए हे भक्त्यो ! तुम वीतराग प्रभु की आज्ञा रूपिणी रस्सी को अपने हाथ में रखो । उससे तुम मारी वस्तुओं को बाँध सकोगे और अपने माय को सिद्ध कर सकोगे । श्री आवश्यक निर्गुक्ति की अमूल्य गाथाएँ क्या कहती हैं ?—

हय नाण कियाहीण हभा अलाणओ किया ।

पामतो पगुलो दड्डो घावमाणो अ अघओ ॥

सजोगसिद्धीइ फल धयति न हु एकचकेण रहो पयाइ ।

अओ अ पगू अ वणे समिद्धा ते सपउत्ता नयर पविट्ठा ॥

भावार्थ—क्रिया बिना ज्ञान व्यर्थ है और ज्ञानहीन क्रिया फिजूल है । जैसे कि, अघा दौड़न की शक्ति रखते हुए भी, और लम्हा दखन हुए भी दावानल में जल मरता है । क्रिया सहित अष्ट प्रवचन माता का जिसको ज्ञान हो वह भी ज्ञानी है । क्रिया ज्ञान स ही फलवनी होती है । एक पहिये से कमी १५ नहीं चटता । यदि कोई चलाने की हिम्मत करता है, तो कोई अकस्मात् घटना हो जाती है । उक्त अघा और लम्हा भिन्न भिन्न होन ही से जल कर नष्ट हो जाते हैं । यदि वे दोनों इकट्ठे हो जायें तो इष्ट नगर में पहुँचे । यानी वे जलने से बच जायें ।

इसी तरह जहाँ ज्ञान और क्रिया इकट्ठी होती है वहाँ अष्ट महासिद्धि और नवनिधि होती है । वहीं मुक्ति भी सिद्ध होती है । यानी ज्ञानपूर्वक क्रिया करनेवाले को मुक्ति मिल जाती है । माइयो ! कदापि एकान्त पक्ष में नहीं जाना चाहिए, लोकपूजा और कीर्ति के लिए वास्तविक कीर्ति का नाश नहीं करना चाहिए । जितना बन सके उतना ही धर्मध्यान करना

चाहिए, मगर व्यर्थ का ढोंग नहीं बताना चाहिए । शिथिला-
चारियों की कैसी स्थिति होती है, सो बताकर सूत्रकार विषय-
इच्छा को छोड़ने का उपदेश देत हैं ।

विषय-इच्छा का त्याग ।

वाहेण जहा व विच्छेद अबले होइ गंव पचोइए ।
से अतसो अप्पयामए नाइवहति अबले विसीयति ॥५॥
एव कामेसण विउ अज्जमुए पयहेज्ज सयव ।
वामी कामेण कामए छेद्वे वावि अलद्धकण्हइ ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे पारधी मृगादि पशुओं को दौड़ा दौड़ा कर
निर्बल बना देता है, और गाड़ी हँकनेवाला नेलों को आरसे
या चाबुक से मार मार कर थका देता है । निमित्त वे अन्त में
भाग न सकने के कारण मारे जाते हैं, वैसे ही जो साधु इन्द्रिय
विषयों में लीन होकर, थककर काम रूपी कीचड़ में फँस जाता
है । समय समय पर वह सोचता है कि, आज कल या परसों मैं
विषय-संगति का त्याग कर दूँगा । मगर वह थके हुए बैल के
समान विषय रूपी कीचड़ में से बाहिर नहीं निकल सकता है ।
यहाँ तक कि, वहीं मर जाता है । इसीलिए श्रीवीतराग प्रभु
उपदेश देते हैं कि,—प्राप्त विषय को अप्राप्त के समान समझकर
दूर ही से विषय-बाला का त्याग करो ।

विषय जार्हों के लिए विषय भी अधिक दुःख देनेवाला है, यह धर्म का नाश करता है, चारित्ररत्न की प्राप्ति नहीं होने देता है, ज्ञानगुण का लोप करता है, दर्शन शुद्धिर्म विघ्न डालता है, कीर्तिलता को जघा दता है, कुठ में कञ्जक लगाना है, व्यवहार में लम्पटता का पद दिठाता है और अन्त में सर्व नाश के रस्ते लगाता है । विशेष क्या कहें, विषय मनुष्य के सार पुरुषार्थों को नष्ट कर देता है । विषयी बननवाला चाह खी हो या पुरुष—ये सबके साथ एकसा व्यवहार करता है । इसीलिए तत्त्ववत्ताओं जालों में लिखा है कि,—“हे मन्थ, यदि तू ससाररूपी अरण्य को छोड़ कर मुक्ति नगर में जना चाहता है तो मार्ग में भान-वाल विषय रूपी वृक्ष क नीचे भणसार क ठिए भी विश्राम न करना । क्योंकि विषयरूपी विषवृक्ष की साया थोडे ही समय में बहुत ज्यादा फैल जाती है । इसी वजह से, कि उसमें से मनुष्य एक कदम भी आगे नहीं बढ़ सकता है । विषयासक्त जीव रातदिन आर्तारौद्र ध्यान में लिपा रहते हैं । उन को अष्टमी, चतुर्दशी या एकादशी किसी का भी ज्ञान नहीं रहता । तप, जप, देवपूजा, गुरुभक्ति, सामायिक और प्रतिक्रमण आदि क्रिया काठ विषयी मनुष्य को विडवना रूप लगत है । उसे गुरुशिक्षा दावानल सी जान पडती है और शास्त्रश्रवण उसे शूल क समान लगता है । विशेष क्या कहें ? वह चिरकाठ तक पाठेहुए चारित्ररत्नको को भी सो देता है और लज्जा को ताक में रखकर

उच्छृङ्खल व्यवहार करने लगता है । इसीलिए श्रीवीतराग भगवानने साधुओं को विषय-बाँझ नहीं करने का उपदेश दिया है । सूत्रकार फिर कहते हैं —

मा पच्छ असाधुता मय अच्चेही अणुसास अप्पग ।

अहिय च असाहु सोयती सपणइ परिदवइ बहु ॥ ७ ॥

हइ जीवियमेव पासह तरुणो एव वासमयस्स तुट्टइ ।

इत्तावासे य बुज्झह गिद्धनरा कामेसु मुच्छिंया ॥ ८ ॥

भावार्थ—मरण समय में या भवान्तर में कहीं असाधुता न होजाय इसलिए हे मुनि ! कामका सग छोड़ और आत्मा को उपदेश दे कि,—हे आत्मन् ! स्वराज काम करनेवाला परलोक में नरक और तिर्यचादि गति में जाकर पराधीनता भोगता है और नरक में जाता है तो परमाधार्मिक द्रव्यों की और तिर्यच होता है तो अयाय निर्यचो या सब ठ मनुष्यों की मार खानी पड़ती है । रात दिन रुदन करना पड़ता है । इस समार में और बात तो दूर रही मगर जीवन भी अनित्य है । कई तो तरुणावस्था ही में मर जाते हैं । वर्तमान समय की सौ बरस की आयु सागरोपम कै आगे किसी हिसाब में नहीं है । ऐसा होने पर भी विषय-मृद्ध जीव काम में ही आसक्त होते हैं । -

जो अपनी अच्छी हालत में धर्म नहीं करते हैं उन्हें मरते समय भारी पश्चात्ताप होता है । वे दुःखपूर्वक उद्धार निकालते हैं कि—“हमने धर्म नहीं किया, अब हमारी क्या दशा होगी

मनुष्य मरातर में नरक तिर्यचादि गति में जाकर पराधीनता पूर्वक हगारों कष्ट सहते हैं । मगर यहाँ धर्म के लिए कष्ट नहीं सहते । यदि वह धर्म के लिए यहाँ थोड़ासा कष्ट सह ले तो उन्हें भवान्तर में अन्य विडबनाएँ न पहनी पड़ें । सारी उन्नत धर्म न कर, मोह और भ्रमज्ञान के बश हो, अनरु प्रकार के अनर्थ दुर्घों का सबन कर, महा पाप के कारणों को—प्राणातिपात, मृषा-वाद, भद्रतादान, मेयुन, परिग्रह और महारमादि को—आचरण में ला मनुष्य जब म को व्यर्थ गमा दत है । फिर मरत समय हायवोय करन से क्या होता है ? निमन धर्म का सेवन किया होता है उसक लिए मृत्यु विवाहोत्सव के समान सुखदायी जान पडती है । क्योंकि वह जानता है कि, अब उसको असार पदार्थ के बजाय सार पदार्थ मिलेगा । प्राय देखा जाता है कि, मनुष्य जब एक पुराना और मलिन घर छोडकर देवयोग से भव्य महल में रहन को जाता है तब उसे बहुत प्रसन्नता होती है । इसी प्रकार यदि कोई, धर्मकृत्य किया हुआ मनुष्य होता है तो उसे भी ज्ञात होता है कि, मैं अब इससे भी अच्छी स्थिति में जाऊँगा, इसलिए मृत्यु से उसको कुछ भी कष्ट नहीं होता है । हाँ, धर्मकृत्य न कर मरण की शय्या पर सोते हुए जीव को अवश्य यह सोचकर मय लगता है कि, अब उसको नरकादि ही खराब स्थिति में जाना पडेगा । इसी-लिए शास्त्रकार उपदे देते हैं कि,—“ हे मनुष्यो ! विषय का

त्याग करो, अपने आत्मा को समझाओ कि, वह क्षणवार के सुख के लिए सागरोपम के दुग्ध मोल न ले। अमृत्यु चारित्र-रत्न को सुखाभास के लिए मत हार जाओ। ॥ नग्न-क्षेत्र की वेदना, परमाधार्मिक देवों की कीहुई वेदना, और पारस्परिक युद्धनय बनना ऐसी अनेक वेदनाएँ मारकी जीवों को भोगनी पड़ती हैं। कामाधीन साधु को परभव में ये वेदनाएँ सहनी पड़ती हैं। जिन्होंने व्रतभग किया होता है व तिर्यच गति में जाते हैं। वहाँ उन्हें अति मार, कठोर प्रहार, तृषा, क्षुधा और पराधीनता आदि अनेक दुग्ध सहने पड़ते हैं। लोग तिर्यचों के दुखों को देखकर व्याकुल होते हैं, परन्तु क्रूर कर्म करते हुए उन्हें छेशमात्र भी म्याल नहीं रहता है। प्रमाद सर्वत्र अशुभ फल का ही देनेवाला होता है। इभीलिए शास्त्रकार प्रमाद का त्याग करने के लिए अनेक प्रकार के उपदेश देते हैं। प्रमादी मनुष्य अपना उदर भरने में भी आठस्य करता है। कई ऐसे आलसी भी दंगे जाते हैं कि, वे दिनभर भूखे बैठ रहते हैं और अगर कोई उन्हें पानी पिजाने-वाला नहीं मिलता है, तो वे दो दो तीन तीन घंटे तक प्यासे ही बैठ रह जाते हैं। ऐसे ही सारे कामों में उनकी दुर्दगा होती है। धर्मकामों में वे शून्यचित्त बैठे रहते हैं। वे समय समय की क्रियाएँ नहीं करने हैं। गल्पे मारने में वे पूरे शूर होते हैं, परन्तु प्रतिक्रमण, प्रतिक्रमण जब समय आता है

तब व सुप्त हो जाते हैं । यादी ही दरमें जो कार्य सिद्ध होनवाला हाता है, उसको प्रमादी बहुत दस्त मिद्ध होनवाला कर डालता है । यह बड़े ही दुःख की बात है । प्रमादी लग्न के समय भी जब उँवना जाता है, तब अन्य समय में जाय उसमें तो आश्चर्य ही किम बातका है ? जो समय आत्म साधन का और कर्म की निर्मला का हो, वही यदि कर्मबधन का हो जाय तो समझना चाहिए कि उस मनुष्य का भवस्थिति बहुत बारी है । बुद्धिविहीन आलसी जाँव रत्नचिंतामणी का त्याग कर, काच को गहण करत हैं । मनुष्य भवसमुद्र स पार करन की चारित्र रूपी नौका को छोड़ के पत्थर के समान विषय का आलबन करता है । और अपनी कीर्ति की रक्षा करने के लिए अनेक प्रकार के कष्ट सहता है । वही कष्ट यदि आत्म-हित के लिए सहन करे तो कुछ भी अवशेष न रह । मगर वह तो कर्मरामा जैस भवसमुद्र में नचाता है उमा तरह नाचता है । सूत्रकार फिर भी प्रकारान्तर स इसी विषय का उल्लेख दत हैं और व यहाँतक सूचिन करत है कि, प्रमादी मनुष्य अन्त में नास्तिक बनजाता है । रहा है कि —

अ इह आरमनिस्सया आत्तदुडा एगतलूपगा ।

गता त पावत्रोगय चिराय आसुरिय दित्त ॥९॥

ण य सम्ममाहु जीवित तह वि य बालजणो पगम्भइ ।

पच्चुप्पन्नेण कारिय को ददुत्तु परलोकमागत ॥१०॥

मावार्थ—जो मनुष्य इस भव में आरम समाख्यादि में गुपता है वह अपने आत्मा को दब देता है, एकांत हिंसक की पक्ति में बैठता है और परमव में नरकादि गति को पाता है । जो पचासि तप, बालतपादि क्रियाएँ करता है वह असुर-गति पाता है । यानी वह नीच देव बनना है । वहाँ अधम देव बनकर दुःखमिश्रित सुख भोगता हुआ बहुत काल बिताता है । दूटा हुआ आयुष्य कमी नहीं जुड़ता । इसलिए आयुष्य की सत्ताही में धर्मसाधन करना चाहिए । मगर बालनीव इसरु धिरुद्ध चलते हैं । वे दिठाई करके अकृत्य करन लज्जित नहीं होते हैं । पापकर्म करनेवाले को यदि कोई वर्मात्मा धर्म करने की प्रेरणा करता है तो वह दिठाई से उत्तर देता है कि, भविष्यकाल के साथ हमारा क्या संबंध है ? क्या कोई परलोक देव आया है ? परलोक होने में प्रमाण क्या है ?

नास्तिक के वचन ।

यह स्पष्ट बात है कि, जहा आरम है, वहा दया का अभाव है और जहा दया गई वहा सब कुत्त गया । जब तक मनोमटिर में बीतगंगा देव की आज्ञा युक्त दयादेवी का निवास है तब ही तब सब धर्मानुष्ठान है । इसी लिए सूत्रकारने जो मनुष्य आरम में आसक्त होना हैं उस को हिंसक बताया है । कहावत में जो पद प्रचलित है उन में

भी ऐसे ही भाव दखे जाते हैं । जैसे—आरम्भे नास्तिक
 दया । (आरम्भ में दया नहीं है ।) जीवहिंसक चाहे
 कैसी ही बट-क्रियाएँ कर, मगर उस को कभी उच्च गति
 नहीं मिलती । इन्ना ही नहीं वह अन्त को नरक में
 जाता है । यदि बाल तप का जोर होता है तो वह देव
 गति में भी चला जाता है । मगर वहा भी वह किस्मिप
 देव होता है । देवगति में भी उस का जीवन पराधीनता
 में और नीच कर्म करन में व्यतीत होता है । मनुष्य का
 आयुष्य वैसे ही थोडा होता है । उस में भी सात कारणों
 से और कभी हो जाती है, सात आगंतों से टूटी हुई
 आयु वापिस नहीं सघती है । इन बात को जानने हुए भी
 कई अज्ञानी जीव बाल चेष्टाओं में पड समय रत्न को
 मलिन करते हैं अथवा उस को कोडियों क मोल बेच देते
 हैं । यदि कोई उन को उपदेश देता है कि,—“हे महानुभाव,
 उत्तम सामग्री मिली है तो भी तुम प्रमाद क्यों करत
 हो ? ” तब व आरम्भमग्न साधु ढीठ हो, नास्तिक बन
 मनमाना उत्तर देत हैं । व कहत हैं —“ परलोक क होने
 में क्या प्रमाण है ? परलोक में जा कर तो कोई आन तक
 वापिस नहीं आया है । यह बात तो लोगो को व्यर्थ ही
 भ्रम में डालनेवादी है । किसी मनुष्यन एरु ‘ गप ’ मारी
 कि—परलोक है । दुसरे मनुष्योंन उन को, विस्तार क साथ

लोगों में फैलाया । समार में ऐसे कई उदाहरण मिलते हैं ।
 जैसे—एक मनुष्यने रात को—जब सब लोग सो रहे, थे—उठ
 कर, सिंह के पैरों के चिन्ह बनाये और फिर वह सो
 गया । सवेरे उस मार्ग ॥ जान आनेवाले लोगों को वे
 चिन्ह दिखा कर कहने लगा—“ देखो यह क्या है ? ”
 उनमेंसे एकने उत्तर दिया—“ जान पड़ता है कि, रात में
 यहा कोई सिंह आया है । ” दूसरेने कहा—“मेरे मन में
 रात को शका हुई थी कि, कोई सिंह के समान जानवर
 है । ” तीसरा बोला—“ मैंने रात को सिंह का सा शब्द
 सुना था । ” चौथेने कहा—“मैंने सिंह को अपनी आँखों
 से देखा था । ” ऐसी अनेक बातें हुई । इसी तरह लोग
 परलोक की बातें करने हैं । वास्तविक वस्तु तो वही होती
 है, जो प्रत्यक्ष प्रमाण से सिद्ध होती है । बाकी तो व्यर्थ
 के जमाव है । खूब खाओ, पियो और विषय सुख भोगो ।
 परलोक उमी समय माना जा सकता है जब कि परलोक
 की आत्मा सिद्ध हो जाय । ” स्वाचार से पतित मनुष्य
 इस तरह से नास्तिक मत का आश्रय लेता है । नीति-
 कारोंन रहा है कि, नास्ति भ्रष्टे विचारः (भ्रष्टा में
 विचार नहीं होता है ।) आचार ही प्रथम धर्म है । हिन्दु
 भी कहते हैं कि, आचारहीन न पुनन्नि चेदाः ।
 (आचारहीन मनुष्य को बढ़ भी पवित्र नहीं कर सकता है ।)

निस मुनि में आचार नहीं है । वह मुनि नहीं है मगर, मुनि-पिशाच है । सूत्रकार आचार को मुख्य मानत है । क्यों कि आचार के बिना विचार नष्ट होते हैं । पूर्वोक्त गाथा में बताया गया है कि, आचारग्रष्ट नास्तिक के वचनों का उच्चारण करता है, सो सर्वथा ठीक है । वर्तमान में कई ऐसे ही हैं । जैन वपचारी परिग्रही कैसे कैसे अनर्थ करते हैं, उन का हमें प्रत्यक्ष अनुभव हो रहा है । वे आरम समारम के सूत्रधार बनने हैं । वे मन्त्र, तन्त्र, यन्त्र जड़ी बूटी और औषधालय के अभिरति बन नहीं करने योग्य कार्यों को भी करते हैं । इतना ही नहीं वे शुद्ध आचार, विचार के साधुओं की निद्रा करने में भी बिल्कुल पीछे नहीं हठने हैं । वे स्वयं क्रियाकाण्ड को छोड़ते हैं और दूसरों को भी क्रियाकाण्ड करनेसे रोकन हैं । चतुर्दशी के समान उत्तम दिन में भी वे रात्रिभोजनादि क्रियाएँ नहीं छोड़ सकते हैं । पान सुपारी की बात तो दूर रही मगर रात में कत्ता हुआ दूध पीना भी वे बुरा नहीं समझन हैं । स्वाचारपतित जैन नामधारी कई भावक भी कबज बातों ही में कल्याण मानते हैं और दूसरों के दूषण निकालन में चतुर बनते हैं मगर वे मदमति स्वकल्याण की और कुछ भी ध्यान नहीं देते । वे और तो क्या अमर्त्य का भी त्याग नहीं करते । रात्रि भोजनादि, तो उन का एक व्यावहारिक कृत्य हो जाता है । आन बातों को मवा दुग्ध आदि रत म टिलान हैं । और

ऐसे उन को रात में खाने के आदि बनाते हैं । सम्यक्त्व के मूल बाह्य व्रत की रूढ़ि को छोड़ कर विक्रया की रूढ़ि में पड़ते हैं । प्रतिक्रमण और सामायिक की रीति को भूल कर अवकाश मिलने पर मुनिवरों की तुलना करने लग जाते हैं । वे कहते हैं,— 'अमुक साधु इतना पढ़ा हुआ है, अमुक क्रिया पात्र है, अमुक ज्ञानी है, अमुक ध्यानी है और अमुक झगडालू है ।' ऐसी बातों द्वारा मुनिपद की अवज्ञा कर बिचारे चारित्र्य मोहनीय कर्म बाधने हैं । वे समझते हैं कि, हम मध्यस्थ बुद्धिसे विचार करते हैं । मगर ऐसा कहना उन का ढोंग मात्र है । यदि वास्तविक रीतिमें उन्हें सोचना हो तो उन्हें सोचना चाहिए कि,—“ हमारे दिन किस प्रकारसे जाने हैं ? हमारे पूर्वजों केसे कैसे कार्य किये थे ? आजकल हमारी प्रवृत्ति कैसी हो रही है ? ” आदि । मगर वे तो ऐसा न कर, पवित्र मुनियों की आलोचनाओंसे ही प्रमत्त होते हैं और मारी कर्म बाधने हैं । ऐसा होने का कारण अपने आचारों में शिथिल होना है । मनुष्य फर्सत में—निकम्मा होता है, तब ही विक्रयाँ करता है । यदि वह सामाजिक कार्योंसे छुटी पाते ही सामायिक प्रतिक्रमण आदि करने लग जाय तो उसे ऐसी विक्रयाँ करने का मौका न मिले । कहावत है कि—“ निकम्मा मन शैतान का घर । ” सो सर्वथा ठीक है इसीलिए शास्त्रकार आचार में लीन रहने का उपदेश देते हैं ।

जो मनुष्य आचार को पाठता है वही कभी अनर्थ नहीं करता है, नास्तिक नहीं बनता है, दूसरे को अनर्थ करनेवाला नहीं बनाता है और आत्मकल्याण से विमुख भी नहीं होता है ।

नास्तिक के घबर्नों का निराकरण ।

पहिले शास्त्रकार नास्तिकों को इस तरह का उपदेश देते हैं —

अदमस्तु व दक्खुवाहिय सद्दहसु अदक्खुदसण ।

हदि हु सुनिरुद्धदसणे मोहणिज्जेण वडेण कम्मणा ॥११॥

बुक्खी मोहे पुणो पुणो निज्जीदज्जसि लोमपूयण ।

एव सहित हियासहे आयुतुल पाणेहिं सजए ॥१२॥

भावार्थ—तू मोहनीय कर्मद्वारा तेरा विशुद्ध दर्शन रुक-
हुआ है, इसी लिए तू असर्वज्ञदर्शनानुयायी बना है और इसी
लिए सूत्रकारने ‘ हे अवतुल्य ! ’ शब्द से तुझ को सघोषण
किया है । अब भी तू सर्वज्ञ के आगम को प्रमाण कर, यानी
सर्वज्ञ के आगम को मान ।

बुक्खी मनुष्य मोह में पड़ता है, मोहविमल होकर ससार
में परिभ्रमण करता है, बार बार मोह और मोह से दुःख होता
है । इसी लिए मोह को छोड़ कर वह लोमपूजा में सुगम नहीं
होता है । सहित, यानी ज्ञानादि गुण सहित, और सयमी हो
वह सब प्राणियों को अपनी आत्मा के समान देखता है

और किसी भी जीव को पीड़ा नहीं पहुँचाता है । मिथ्यात्व मोहनीय की अपेक्षा मोहनीय कर्म की उत्कृष्ट स्थिति है । मोहाधीन मनुष्य जिन्ने अनर्थ करें उतने ही थोड़े हैं । पूर्णता के उदय ही से सर्वज्ञ दर्शन पर श्रद्धा होती है । मगर नास्तिकता तो सहज ही में उत्पन्न हो जाती है । ' पालोक से कौन आया है ' आदि बातें शिथिलाचारी की कही हुई दमर्सी गाथा में बताई गई हैं । उसकी कही हुई ऐसी बातें भी लिख दी गई हैं कि जिनसे शिथिलाचारी स्वयं भी नष्ट होता है और अन्यो को भी शकाशील बनाता है । सूत्रकारने उन्हीं का उत्तर देने के लिए, जान पड़ता है कि ग्यारहवीं गाथा लिखी है । इस गाथा का यदि सूक्ष्मता से विचार किया जाय तो नास्तिक की बातें ऐसे ही उड़ जाती हैं, जैसे कि प्रवृत्त पवन के वेग से तृण उड़ जाते हैं । पहिली बात सिंह क पद चिन्हों की है । पद चिन्ह की बात बना कर सत्य का अपछाप किया गया है । यह ठीक है कि, इससे बालजीवों को थोड़ी देर के लिए शका हो जाती है । मगर पदार्थ-तत्त्व का ज्ञाता को तो इस बात को सुन कर हँसी आती है । सिंह होता है इसी लिए तो लोगोंने उसकी कल्पना कर ली । यदि नहीं होता तो लोग कल्पना कैसे कर लेत ? वस्तु होती है तब ही कल्पना भी की जाती है । वस्तु के बिना कल्पना नहीं होती । क्या कोई कभी हाथी के सींग की भी कल्पना करता है ? नहीं । इसी

तरह परलोक है इसी लिए उसकी कल्पना हुई है । अगर पर-
 लोक नहीं होने के सच में नास्तिकने कहा था कि,—जब
 परलोक की आत्मा ही नहीं है तो फिर परलोक कैसा सिद्ध हो
 सकता है ? ' इसके लिए उसने इतना ही पूछना काफी होगा
 कि,—तुझे परलोक नहीं होने का ज्ञान कैसे हुआ ? क्यों कि
 अल्पी पदार्थ का शीघ्रता से निषेध कर सके ऐसा ज्ञान तो
 तुझ को भिन्नकुल ही नहीं है । ' इसका वह उत्तर देगा कि,—
 मैं तो हर एक बात को प्रत्यक्ष प्रमाण से मानता हूँ । वेसे कोई
 बात नहीं मानता । उमरा उत्तर यह है कि,—यदि वह प्रत्यक्ष
 प्रमाण के बिना सच को मिला मानता है तो फिर वह पिता,
 पितामह आदि ना होना प्रत्यक्ष प्रमाण में कैसे प्रमाणित कर
 सकेगा ? उसको प्रत्यक्ष प्रमाण के बिना ही पिता, पितामह
 आदि का अस्तित्व स्वीकारना पड़ेगा । यदि नहीं स्वीकारेगा
 तो व्यवहार का लोप हो जायगा । एक बात और है । निम
 प्रत्यक्ष प्रमाण को वह मानता है, व२ प्रमाण है या अप्र-
 माण ? यदि वह उसको अप्रमाण बतावेगा, तो अप्रमाण से
 किसी पदार्थ की मिद्धि नहीं होगी । और यदि प्रमाण बता
 वेगा तो कौन से प्रमाण से वह उसको प्रमाण मानता है ?
 यदि प्रत्यक्ष प्रमाण से रहेगा तो उस प्रत्यक्ष प्रमाण को
 प्रमाण या अप्रमाण बताते अनवस्था दोष आवगा । यदि उसे
 अनुमान से प्रमागरूप मानगा तो, अनुमान प्रमाण स्वरूप हो

जायगा । इस तरह अनुमान ही जब प्रमाणरूप हो जायगा तब जीवादि सब पदार्थ अनुमान प्रमाण से सिद्ध हो जायेंगे । जीव के बिना जगत् केवल जडरूप है । जगत् में पदार्थ दो प्रकार के हैं । एक जड और दूसरा चेतन । जड पदार्थ के सबध से मुक्त रहन के लिए शास्त्रकार बारबार विचारशील रहन को कहते हैं । बारहवीं गाथा में मोह से दुःख और दुःख से मोह बताया गया है । यह सर्वथा ठीक है । दुःखावस्था में मनुष्य विशेष रूप से मोही बन जाता है । मोही पुरुष पाप कर्म में प्रवृत्ति करता है । पाप कर्म से दुःख होता है । सूत्रकार कहते हैं कि,—मम तरह के मोह को छोड़ कर ज्ञान गुणमहित बनो । अपन आत्मा को जैसे सुख प्रिय है और दुःख अप्रिय । इसी प्रकार समार में जीवों को दुःख अप्रिय है और सुख प्रिय है । इसलिए ऐसी प्रवृत्ति मत करो जिससे किसी को दुःख हो । कबल ऐसी ही प्रवृत्ति करो जिससे आत्महित हो । थोड़ासा धर्म ही जब स्वर्ग सुख का कारण है, नभ साधु धर्म मोक्ष का कारण हो, इसमें आश्चर्य ही क्या है ? साधु धर्म से शायद—किसी कारणवश—मुक्ति न मिले तो स्वर्ग तो अवश्यमव मिले । कहा है कि —

गां पि अ आवसे नरे अणुपुत्रि पाणेहि समए ।

समता स कत्य सुज्वते देवाण गच्छे स लोगय ॥१३॥

तरह परलोक है इसी लिए उसकी कल्पना हुई है । अगर पा-
लोक नहीं होन के सबब में नास्तिकने कहा था कि,—नव
परलोकी आत्मा ही नहीं है तो फिर परलोक कैसे सिद्ध हो
सकता है ? १' इसके लिए उसने इतना ही पूछना चाही होगा
कि,—तुझे परलोक नहीं होन का ज्ञान कैसे हुआ ? क्यों कि
अरुणी पदार्थ का शीघ्रता से निषेध कर सके ऐसा मान तो
तुझ को बिल्कुल ही नहीं है । २' इसका वह उत्तर देगा कि,—
मैं तो हरेक बात को प्रत्यक्ष प्रमाण से मानता हूँ । वैसे कोई
बात नहीं मानता । उसका उत्तर यह है कि,—यदि वह प्रत्यक्ष
प्रमाण के बिना सब को मिथ्या मानता है तो फिर वह विना,
विनामह आदि का होना प्रत्यक्ष प्रमाण में कैसे प्रमाणित कर
सकेगा ? उसकी प्रत्यक्ष प्रमाण के बिना ही विना, विनामह
आदि का अस्तित्व स्वीकारना पड़ेगा । यदि नहीं स्वीकारेगा
तो व्यवहार का ठोप हो जायगा । एक बात और है । जिस
प्रत्यक्ष प्रमाण को वह मानता है, वह प्रमाण है या अप्र-
माण ? यदि वह उसको अप्रमाण बतायगा, तो अप्रमाण से
किसी पदार्थ की सिद्धि नहीं होगी । और यदि प्रमाण बता
वेगा तो कौन से प्रमाण से वह उसको प्रमाण मानता है ?
यदि प्रत्यक्ष प्रमाण से नहेगा तो उस प्रत्यक्ष प्रमाण को
प्रमाण या अप्रमाण बताते अनवस्था दोष आयेगा । यदि उसे
अनुमान से प्रमाणरूप मानेगा तो, अनुमान प्रमाण स्वरूप हो

जायगा । इस तरह अनुमान ही जब प्रमाणरूप हो जायगा तब जीवादि सब पदार्थ अनुमान प्रमाण से सिद्ध हो जायेंगे । जीव के बिना जगत् केषळ जडरूप है । जगत् में पदार्थ दो प्रकार के हैं । एक जड और दूसरा चेतन । जड पदार्थ के सवध से मुक्त रहन के लिए शास्त्रकार बारवार विचारशील रहन को कहते हैं । बारहवीं गाथा में मोह से दुःख और दुःख से मोह बताया गया है । यह सर्वथा ठीक है । दुःखावस्था में मनुष्य विशेष रूप से मोही बन जाता है । मोही पुरुष पाप कर्म में प्रवृत्ति करता है । पाप कर्म से दुःख होता है । सूत्रकार कहत है कि,—सब तरह के मोह को छोड कर ज्ञान गुणमहित बनो । अपन आत्मा को जैसे सुख प्रिय है और दुःख अप्रिय । इसी प्रकार समार में जीवों को दुःख अप्रिय है और सुख प्रिय है । इसलिए ऐसी प्रवृत्ति मत करो जिससे किसी को दुःख हो । केवल ऐसी ही प्रवृत्ति करो जिससे आत्महित हो । थोडासा धर्म ही जब स्वर्ग सुख का कारण है, नव साधु धर्म मोक्ष का कारण हो, इसमें आश्चर्य ही क्या है ? साधु धर्म से शायद—किसी कारणवश—मुक्ति न मिले तो स्वर्ग तो अवश्यमेव मिले । कहा है कि —

गार पि अ आवसे नरे अणुपुब्बि पाणेहि सजए ।

समता सवत्य सुब्बते देवाण गच्छे ॥ लोगय ॥१३॥

सोच, मगवाणु सामग सचे तय केन्नुवरुम ।

मन्व्य विणीय मच्छे उच्च मिसु विमुद्धमाहे ॥१४॥

भावार्थ—घर में रहनेवाला गृहस्थ अनुनम से देशवि-
रति को पारता हुआ, और सर्वत्र ममभावशाली गरीब
देवणाक में जाता है, तो साधु की तो बात ही क्या है
वीतराग देव का आगम मुन, त्रिलोक के नाथने स्वानुम
पूर्वक जो समय धर्म प्रकाशित किया है, उनको प्राप्त कर
वा उद्यम करो, प्राप्त समय की रक्षा करो, रागद्वेष त्याग
पूर्वक क्यागीत दोष टाक कर शुद्ध आहार लो और ऐ-
प्रयत्न करो कि निममे उस आहार के द्वारा समय ।
उन्म्वटता बने ।

श्री वीर वरमात्मा के शासन में पम्परात को देश निका-
रिया गया है । जो कोई चाग्रि धर्म का पालन करता
वह मोक्षपुत्री में जा सकता है । गृहस्थप्राप्त में रहा हुआ
मनुष्य भी, यदि वह संप्रधान से रहता - 'दि ४
वा, पड़े में जा सकता है' वा।

न करे, न पूजे, न सम्मान करे तो केवलज्ञान की आशातना हो । गृहस्थी चाहे कैसा ही ज्ञानी हो जाय भी, वह गुरुपद के योग्य नहीं होता है । वह धर्मलाभ की आशिस भी नहीं दे सकता है । जब वह साधु का वष धारण करता है, तब ही वह गुरुपद के और धर्मलाभ के योग्य होता है । श्रावक प्रति-माधारी हो, साधु के समान आचार पालना हो और भिक्षा आहार लेता हो, तो भी वह धर्मलाभ नहीं दे सकता है । धर्मलाभ की शुभाशिस—जो न स्वधर्म को हानि करनेवाली हो और न दूसरे को हानि करनेवाली है—साधु ही देते हैं । अगर वर्तमान में कई जेन नामधारी बिचारे धर्मलाभ देते डरते हैं । कई शास्त्रों के परिचय से कुछ समझना सीखे हैं, प तु वे बिचार अब परम्परा में पड़े हुए हैं, इसलिए सादेचार अक्षर भी नहीं बोल सकते हैं । और कई तो धर्मलाभ को—जिमको प्रत्येक आचार्यने सम्मान दिया है—निंदा करते हैं । वे बिचारे कर्म कीचड़ में डूने हुए हैं । सूत्रों की टीकाओं में स्थान स्थान पर धर्मलाभ आया है । उसके अक्षर स्पष्ट हैं । दशवैकालिक सूत्र के पिंडेपणाध्ययन की १८ वीं गाथा की टीका में महेतुक धर्मलाभ देना कहा है । ठाणांग सूत्र की धृति के तीसरे अध्ययन के तीसरे उद्देश में साधुने धर्मलाभ दिया । । यह कथन है । उत्तराध्ययन सूत्र की टीका में अरति परिसर के कथानक में ‘ महासदेण धम्मलाभिआ ’ आदि स्पष्ट पाठ

लिखा हुआ है। इसी तरह कलिकाल सर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्यकृत त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्रादि में, साधुने धर्मलाभ दिया, ऐसा कथन कई स्थानों में आता है। श्रीनमनाथचरित्र के दूसरे सर्ग में चारुदत्त के सपथ में एक, निम्न लिखित, श्लोक आया है —

तत्पारुषेण दृष्टश्च कायोत्सर्गस्थितो मुनिः ।

वन्दितश्च मया धमश्राम दत्त्वति सोऽप्रवीत् ॥

आदि धर्मलाभ का अधिकार है। इसी तरह दिगम्बर भी धर्मलाभ को प्रमाणभूत मानते हैं। यदि कोई कदाग्रहमस्त कहे कि मूल सूत्र में धर्मलाभ कहाँ है ? इसका उत्तर हम इसनाह देंगे कि —

“महानुभाव ! यदि तुम मूलसूत्र के अनुसार ही सारे कार्य कात हो तो तुम्हारा यह प्रश्न ठीक हो सकता है कि, मूलसूत्र में यह है या नहीं। अन्यथा तुम विद्वान मढली के उपहाम पात्र हो। श्रीमहावीर भगवान के शासन में मूलसूत्र, निर्युक्ति, भाष्य और चूर्णिकादि सब प्रमाणभूत मान गये हैं। परमात्मा का शामन हम को राग द्वेष कम करने की सूचना देता है। चाहे कोई हो, यदि वह रागद्वेष से रहित है तो वह मुक्त है। वैष्णव, शैव, बौद्ध, साख्य, मीमांसक, या जैन कोई भी हो। जो समभाव भावीतात्मा होता है,

वह अवश्यमेव मोक्ष में जाता है, यह बात नि सदेह है । जैन धर्म की यही तो खूबी है । सखेद कहना पड़ता है कि, अन्य दर्शनवाले शूद्र को उपदेश देने में पाप मानते हैं । इतना ही नहीं वे तो यह भी कहते हैं कि शूद्र को उपदेश देनेवाला नरक में जाता है । मनुस्मृति के चौथे अध्याय में लिखा है —

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥८०॥

भावार्थ—शूद्र को बुद्धि नहीं देना (अदास) शूद्र को मूठा नहीं देना, (टीकाकारने यह आशय निकाला है कि, जो दास न हो उसको नहीं देना चाहिए ।) होम से बचा हुआ नहीं देना, धर्मोपदेश नहीं करना, और व्रत का आदेश नहीं करना, चाहिए ।

और भी कहा है —

यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।

सोऽमव्रत नाम तम सह तेनैव मज्जति ॥८१॥

भावार्थ—जो मनुष्य शूद्र को धर्म सुनाता है, या व्रत का उपदेश करता है, वह पुरुष असव्रत नामा नरक में उस शूद्र के साथ ही डूबता है । अर्थात् सुननेवाले और सुनानेवाले दोनों की दुर्गति होती है ।

गर्ग ऋषि की सम्मति में भी यह बात ठीक है । उन्होंने लिखा है —

स्नहाहोमाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा ।

शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात् स नरकं व्रजत् ॥

भावार्थ—स्नहस, लोभस, मोहस या अज्ञान से जो ब्राह्मण शूद्र को उपदेश देता है, वह ब्राह्मण नरक में जाता है ।

सज्जनो ! ऊपर जो तीन श्लोक दिये गये हैं, उनमें स प्रथम के दो मनुस्मृति के हैं और तीसरा गर्गऋषि का है । ये तानों, शूद्र को बुद्धि, धर्म और व्रत रूपी रत्न की प्राप्ति के लिए बहुत बड़े अन्तराय हैं, उसको कन्याण रूपी बाटिका में जाने से रोकने के लिए दृढ़ कोट के समान है । या कहो कि, यह ब्राह्मणों के जुल्म का एक नमूना है । जिसको उपदेश देने ही से नरक मिलता है, उनका अन्न खान से तो न जाने क्या हो जाय । मगर शूद्रों के अन्न बिना जब ब्राह्मणों का पेट नहीं भरने लगा तब, शूद्रों का अन्न पवित्र माना जाने लगा और शूद्रों के कन्याण का मार्ग ब्राह्मणों का पेट भरना मात्र रहा । हाय ! स्वार्थ ! तूने परमार्थ नहीं देखा । नीति तुझ को याद न रही । तू लोभ व्यवहार मूल गया । तुझको यह ध्यान न रहा कि, आगे नीति का जमाना आ रहा है । उक्त श्लोक की टीका करनेवालेने मनुजी के श्लोक का उल्टा अर्थ निकाला है । वह

कहता है—“ बीच में ब्राह्मणों को रखकर उपदेशादि कार्य करना चाहिए । ” मगर ऐसा करना तो एक कष्ट मात्र है । जान पड़ता है कि, टीकाकार के पास कोई शुद्ध बहुतसा धन लेकर धर्म सुनने के लिए आया होगा । इसलिए उससे धन लेकर अपना स्वार्थ साधने के लिए उसने ऐसा अर्थ किया होगा । यदि मनुजी को यह बात स्वीकार होती तो वे स्वयं एक श्लोक और लिख दते । गर्गाचार्यने, लिखा है कि, स्नेहसे, मोहसे, छोमसे या अज्ञानसे, किसी भी तरहसे, यदि ब्राह्मण किसी शुद्ध को उपदेश देता है तो वह नरक में जाता है, इसका भी कोई खास कारण होगा । जान पड़ता है कि, जैसे ब्राह्मणों में और क्षत्रियों में एक बार वैर हो गया था, इसी तरह शुद्धों में ब्राह्मणों की सेवा नहीं की होगी और इसी लिए उन्होंने नाराज होकर शुद्धों को धर्माधिष्ठान से दूर कर दिया । यह बात मनुस्मृति से सिद्ध होती है कि, थोड़े दिन तक ब्राह्मणोंने भारत में खूब मनमानी और धरमानी की थी । मनुस्मृति के ग्याहवें अध्यायन में लिखा है कि —

यज्ञश्चेत् प्रतिकुलं स्यादेकेनाङ्गेन यज्वन ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिक सति राजनि ॥११॥

यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनः कर्तुरसोमप ।

कृदुन्नात्तस्य तद् द्रव्यमाहरेद् यज्ञसिद्धये ॥१२॥

भावार्थ—राजा धार्मिक हो, और उस समय यदि एक अगमे ब्राह्मण अथवा क्षत्रिय का यज्ञ रुफा हुआ हो, तो—जो कोई वश्य बहुत पशुओंवाला हो, मगर यज्ञकर्ता, या सोमप न हो, उसके कुटुम्ब से वह पदार्थ (हठ से या चोरी से) यज्ञ की सिद्धि के लिए, हरण करना चाहिए । ऐसा करने का कारण यह है कि, राजा उसी धर्म का होना से यदि वैश्य जाकर कर्पादि करे तो भी उसकी सुनाई न हो । ब्राह्मण इतना कहकर ही सन्तुष्ट नहीं हुए । इसी अध्याय में उन्होंने आगे लिखा है कि धाडा ढालने में भी कोई पाप नहीं है । जैसे—

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

स कृत्वा पृथ्वमात्मानं सतारयति तावुभौ ॥१९॥

भावार्थ—जो मनुष्य असाधु (कृपण और यज्ञादि कर्म हीन) हो उसके पास से धन लेकर साधु को (ब्राह्मणादि को) धन देता है, वह अपने आत्मा को तारने के साथ ही उन दोनों को भी तारता है ।

ऐसी बातें असर्वज्ञों के शास्त्रों में मिलती हैं । पाठको ! यदि जबर्दस्ती करने से भी धर्म होता हो और मुक्ति मिलती हो तो, भारत में कई ऐसे उन्मत्त राजा हो गये हैं कि, जिन्होंने हिन्दुओं, जैनों और बौद्धों के मंदिरों को जोर जुल्म से नष्ट किया है और उन्हें बिगला है, उनको भी मुक्ति मिलनी चाहिए,

उनकी भी सद्गति होनी चाहिए । मगर यह बात सदा याद रखनी चाहिए कि अन्याय से कभी धर्म नहीं होता है । वीर परमात्मा के उपदेश पर, जो कोई व्यक्ति तटस्थ होकर विचार करेगा, उसको अन्य सब उपदेश तुच्छ लगेंगे । मगर कठिनता तो यह है कि, कोई तटस्थ होकर किसी बात का विचार करना नहीं चाहता । मनुष्य प्रायः अपने कुलधर्म को उचित बनाने ही की ओर विशेषतया प्रवृत्त होते हैं । कुछ नवीन मता-नुयायी लोगों को उनके शास्त्रों के कुछ श्लोक अच्छे नहीं लगते हैं, इसलिए वे उन श्लोकों को शेष के ऊपर से लिखे हुए बनाने की या उनके अर्थ बदलने की चेष्टाएँ करते हैं । मगर परस्पर में विरोधी बातें कहनेवाले उन शास्त्रों की सगति छोड़न का वे साहस नहीं करते । सच तो यह है कि, यदि वे वास्तव में कल्याण के अभिलाषी होते तो, कभी ऐसा व्यर्थ परिश्रम नहीं करते । धर्मशास्त्रों में, सच्चे धर्मशास्त्रों में कभी हिंसा, मृषावाद, अदत्त-ग्रहण, मैथुनसेवन और परिग्रह का प्रतिपादन नहीं होता । उनमें पाँच महापापों का या उनके कारणों का वर्णन होना सर्वथा असम्भव है । निम्न इन पापों का या इनकङ्कारणों का कथन है, वे शास्त्र नहीं हैं बल्के शस्त्र हैं । वीर परमात्मा के शासन में पूर्वोक्त पाँच आस्रवों को छोड़न का कथन है । उसमें कहीं भी आस्रवों से धर्म नहीं माना गया है । सूत्रों में स्थान स्थान पर जैनसाधुओं को पाँच आस्रवों से दूर रहने का उपदेश दिया गया

है। उत्सर्ग की रक्षा करन के लिए कहीं अपवाद मार्ग भी बताया गया है। मगर वह भी दूसरों को झेस करतो कदापि नहीं है। साधुपद स्वीकारने का चारों वर्णवालों को अधिकार है। चारों वर्ण के साधुओं का हक समान है। जैन शासन में यह बात नहीं है कि, ब्राह्मण ही ब्रह्मर्षि हो सकता है, दूसरा नहीं हो सकता या ब्राह्मण ही दण्ड धारण कर सकता है दूसरा नहीं कर सकता। किसी भी वर्ण का साधु हो, वह गुण की अधिकतासे ही अधिक माना जाता है। शरीर की अधिकता से या वर्ण की जाति की अधिकता से अधिक नहीं माना जाता है। जिनमें ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य की अधिकता होती है, वही साधु पूज्य, माननीय और स्तवनीय होता है। ब्राह्मण लोग शक्राचार्य के सिवाय अन्य को नमस्कार नहीं करते हैं। दूसरे विचारे साधु जब ब्राह्मणों को नमस्कार करते हैं, तब व उनको पटाते हैं। साधुस—चाहे वह किसी वर्ण का हो, जिसने कचन और कामिनी का त्याग कर दिया है—नमस्कार कराना सर्वथा अनुचित है। मगर ब्राह्मण उससे नमस्कार करवाते हैं। अति किसी बात की अच्छी नहीं होती। इस बात को सब मानते हैं। तो भी ब्राह्मण अति करते हैं, और इसीलिए उनके अति आचार अनाचार गिन जाते हैं।

महानुभावो ! गुण का मान होता है तब ही अच्छा होता है। बिना गुण क कभी कल्याण नहीं होता है। कोई जाति,

शरीर, आत्मा, वर्ण या कुल से ब्राह्मण नहीं कहला सकता । यदि कोई हठसे ब्राह्मण कहलाता है तो उसका कभी कल्याण नहीं होता है । कल्याण या आत्मोन्नति तो उसी समय होगी जब शम, दम, वैराग्य, परोपकार और सतोपवृत्ति आदि गुणगण पैदा होंगे । जिसका आत्मा उन्नत हुआ वह वास्तविक रीत्या स्वयमेव उच्च जातिवाला होगया । चाहे कोई किसी जाति का हो, वह धर्मोपदेश और व्रतपालन में समान अधिकारी है । जिस दर्शन में पक्षपात है वह दर्शन, उसने विचारों में आगे बढ़ा हुआ नहीं है । एक दूसरे क साथ बैठकर खानपान करना या न करना, इसका आधार देशाचार, कुलाचार और प्रेम पर है । वीर परमात्मा का पक्षपात रहित यह उपदेश है कि, धर्म सबक लिए है । चाहे किसी जाति का मनुष्य चारित्र्य पाले, वह स्वर्गापवर्ग प्राप्त कर सकता है । यदि शान्ति से विचारेंगे तो मालूम होगा कि जाति का झगडा थोड़े ही काल से चला है । एक जगह मैंने पढ़ा है कि, पहिले सब जगत एक ही वर्णवाला था । पीछे से वह गुण और क्रिया की विभिन्नता से चार भागों में विभक्त होगया । अब चारके चार सौ हो जायें तो कौन क्या करे ? मगर यह कहना सर्वथा अनुचित है कि, अमुक धर्मक्रिया करने का अधिकारी नहीं है । शूद्र हो या क्षत्री आत्म-वीर्य में तो दोनों ही समान हैं । क्षत्रियों का कुल उत्तम है । इमीलिए सब तीर्थंकर क्षत्रियकुल में ही उत्पन्न हुए हैं । मगर इससे शूद्रकुल का अधि-

कार कम नहीं हो जाता है । जो कोई आत्मवीर्य का उपयोग करेगा, वही कर्मों को नाश करेगा या कर्म बाँधेगा । धर्म के अन्त आत्मवीर्य के उपयोग करने से मुक्ति और अग्र मार्ग में उपयोग करने से भोग मिलन है । प्रसन्नोपात्त इतना कह अब फिर वीर परमात्मा का अववा ऋषभदेव प्रभु का उपदेश जो सत्सार की असत्ता का सूचक है—बनाया जाता है ।

जीव, कर्म अकेलाही भोगता है ।

सर्व नचा अहितिए घम्मही उवहाणवीरिए ।

गुत्ते जुत्ते सत्ता मये भायपरे पामायतद्धिते ॥ १५ ॥

वित्त पमसो य नाईओ त चाले सरण ति मज्झिं ।

एत मम तेसु धी अह नो ताण सरण न विज्झिं ॥ १६ ॥

भावार्थ—हे धर्मार्थी मनुष्य ! हय, ज्ञेय और उपादेय पदार्थ को जानकर सत्य सर्वज्ञ कथित मार्ग को ग्रहण कर, अपने बल-वीर्य को न छोड़ाकर, तपस्या कर और मन, वचन व काया के अयोग्य वर्णाव को रोकन वाले ज्ञानादि गुणों को जो निज और पर दोनों की उन्नति करने वाले हैं—संपादन करने का यत्न कर । बालजीव स्वर्णादि द्रव्य, गो, महिष आदि पशु और माता पिता और ज्ञाति को अपना शरणस्थान मानता है । वह समझता है कि—‘य मरे हूँ, मैं इनका हूँ। मगर ज्ञान के अभावसे वह

नहीं सोच सकता है कि—ये रोग के उपद्रव में फैलने से या दुर्गति में जानेसे मुझ को नहीं बचा सकेंगे ।

पन्द्रहवीं गाथा में कहा गया है कि, ज्ञानी पुरुष ज्ञानद्वारा वस्तु तत्त्व को जानकर, सर्वज्ञ के मार्ग को ग्रहण करे । इसका अभिप्राय यह नहीं है कि सर्वज्ञ के मार्ग को मानन लग जाय । अभिप्राय यह है कि, मानकर तदनुसार आचरण करने लग जाय । धर्माधी हो, चारित्र धर्म के प्रति आत्मवीर्य का उपयोग करे । अथवा कर्मक्षय करने के लिए अमोघ शस्त्ररूप तप का आदर को । तप विचारपूर्वक करना चाहिए, ताकि उसमें किसी जीवको पीडा न हो । ससार में कई जीव ऐसे हैं जो, राज्य की, धन की या स्वर्ग की इच्छा कर सदोष तप करते हैं । कितने ही छ काव की बिराघना पूर्वक पचाग्नि तप करते हैं । कई नर्मदा अथवा गंगा की सेवाछ और मिट्टी खाकर तप करते हैं और ज्ञान के अभावसे महा पाप बाँधने हैं । सेवाछ में और मिट्टी में असह्य, अनन्त जीव होते हैं । उनको व नाश करते हैं । यद्यपि वे रमादि इन्द्रिय विषयों का त्याग कर, कष्टक्रिया करते हैं, इससे उनके अगळे भव में राज्यलक्ष्मी मिश्रती है । मगर उनका पुण्य पापानुबन्धी पुण्य होता है, इसलिए वे राज्यलक्ष्मी पा, स्वार्थी मनुष्यों की सगति में पड, धर्मसाधन के बजाय अधर्म का सवन करते हैं और अत में बिचारे नरकादि गति में जा कर जितना सुख भोगा होता है उससे भी अधिक दुःख का

वहाँ उपभोग करत है । इसी लिए कहा जाता है कि, दूसरों को और भन में अपन को हानि पहुँचानवाला सद्गोप तन न कर ऐसा तप करना चाहिए कि जिस में किसी को दुःख न हो । अपन मन, वचन और काया के योग को अशुभ मार्ग से हटा कर शुभ मार्ग में लगाना चाहिए । और निरंतर स्वार का कल्याण के लिए प्रयत्न करना चाहिए । सारे सामाजिक सुखों का त्याग करके मुक्ति के सुखपर ध्यान ध्यान देना चाहिए । दुनिया के सारे सुख, दुःख मिश्रित और नाशमान हैं, इसलिए ज्ञानी पुरुषों को चाहिए कि वे हेय और उपादेय पदार्थ को ध्यान में रख कर, ऐसी कृति करे कि जिससे मुक्ति-मार्ग सरल हो जाय, और जीव मुक्ति मंदिर में चला जाय ।

सोलहवीं गाथा के कथनानुसार अशरण को शरण मानने-वाले जीव समार में बहुत हैं । क्या स्वर्ग, पशु और मातापितादि कभी किसी को शरण हुए हैं ? जब निज शरीर ही अरने शरण नहीं होता है तो फिर अन्य तो शरण हो ही कैसे सकने हैं ? मगर व बिचारे अज्ञान के बश हो रहे हैं, इसलिए वह जैसे उनको अँधेरे में फिराता है, वैसे ही व फिरत हैं । मोहरामा नवीन नवीन मुक्तियों करके जीवों को फँसाये रखता है । वह उन्हें अपने राज्य से बाहिर नहीं निकलन देता है । ससार को छोड़नेवाले कई जीव, बिचारे मोह के पद में फँस, मूल मार्ग से

विचलित हो, विषय में जा पड़ते हैं । वे साधु और गृहस्थ दोनों मार्गों से परिभ्रष्ट हो, ससार समुद्र में गौते खाते हैं । शांति के साथ इसका कारण खोजेंगे तो अज्ञान मालूम होगा ।

यहाँ कोई शका करेगा कि, कई सूत्र, सिद्धान्तों के जाननेवाले पदवीधर साधु भी, कर्म के चक्र में पड़, अनर्थ करते हैं, इसका क्या कारण है ? इस शका का इस तरह से समाधान किया जायगा कि—उनको द्रव्यज्ञान है, मगर स्पर्शज्ञान नहीं है । जिसके हृदय में स्पर्शज्ञान का प्रकाश पड़ गया है, वह साधु कभी अनर्थ नहीं करेगा । यदि कभी उससे भूल हो भी जायगी तो तत्काल ही वह अपनी भूल को समझ उसका परित्याग कर देगा । आर्द्रकुमार, अरण्यकमुनि और नन्दिपेण के समान साधु भी एकबार तो कर्म के योग से पतित हो गये थे । मगर वे पतितावस्था में भी अपतित के समान ही थे । वे केवल कर्म का भ्रमण चुकाने ही के लिए रोग की भाँति भोग का उपभोग करते थे । वर्तमानकाल में ऐसा होना असम्भव है । मगर ' उठे तब ही से सवरा ' समझ अपने आप को वापिस सँभाल ले, उसी को ज्ञानी और ध्यानी समझना चाहिए । मगर जो लोगों को ठगने के लिए अमती की तरह दम करता है, उसका दोनों लोक में अकल्याण होता है । क्योंकि पापी का पाप कभी छिपा हुआ नहीं रहता है । पाप के प्रकट हो जाने से यह भव

तो बिगड़ता ही है, मगर परमव में भी उसको अनक कष्ट भोगने पड़ते हैं । जीव यदि एकान्त में बैठ कर थोड़ा सा शान्ति के साथ विचार करे तो वह फिर कभी पाप न करे । मगर जो जीव ' ढक्रेल पजे देन्सौ ' की तरह अशरण को शरण मानता है उसको शास्त्रकार मूर्ख समझते हैं । जो वस्तु अपनी सम्बन्धिनी की मानी जाती है, वह वास्तव में अपनी सबधिनी नहीं है । कहा है कि —

ऋद्धि सहावतरला रोगभ्रामगुर इय सरीर ।
दोण्ह वि गमनभीला णो किञ्चि होज्ज सबधा ॥

और भी कहा है —

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
प्रतिजन्म निवर्तन्ते कस्य माता पितापि वा । ॥

भाषार्थ—बचल स्वभावशाली ऋद्धि और रोग, बुढ़ापा आदि से भग होनवाला शरीर दोनों ही, जान के स्तभाववाले हैं । इन के साथ आत्मा का थोड़ासा भी सबध नहीं हो सकता है ।

मित्र मित्र ज नो में हजारों माता पिता हुए और सैकड़ों लड़के व लीयों हुई । (मगर जन्म के साथ ही वे सब बदल गये) किस की माता है और किस का पिता ? ये सारे सबध

कर्मकृत है । ये किसी के शरण नहीं हो सकते हैं । सूत्रकार भी यही बात कहते हैं —

अन्धपागमित मि वा दुहे अहवा उक्कमिते भवतिर ।

एगस्स गतीय आगती विदुमता सरण न मज्झइ ॥१७॥

सग्गे सयक्कम्म कप्पिया अवियत्तेण दूहेण पाणिणो ।

हिंति मयाउला सग्ग जाइमरामरणेहिं भिद्दुता ॥१८॥

भावार्थ—पूर्वोपार्जित असातावदनीय कर्म के जोर से दुःख आते समय, आयुष्य कर्म—चाहे वह किसी कारण से क्यों न हो—क्षीण होते समय और मृत्यु के समय विद्वान् विचार करते हैं कि,—जीव अपने कृत कर्मों को अकेला ही भोगता है । गति और आगति भी कर्मानुसार वह अकेला ही भोगता है । धन, माल, माना, पिता, पुत्र और परिवार कोई भी रक्षा नहीं कर सकता है । केवल मोहनीय कर्म के जोरसे जीव अशरण को शरण मानता है । जानकार पुरुष घनादि को शरण नहीं मानते हैं ।

सब जीव अपने कर्मों के अनुसार एकेन्द्रियादि योनियों में परिभ्रमण करते हैं । वहाँ अवक्तव्य दुःखों के द्वारा वे दुःखी हो गयाकुल बन, वहाँ तहाँ भटकते फिरते हैं । इसी तरह जाति, बुढ़ापा और मरणादि से उपद्रवित हो कर मूर्ख पीडित होते हैं । दुःख के समय हरेक जीव प्रभु को याद करता है, ससार को असार समझता है, त्यागियों को धन्यवाद देता है और त्याग—

मार्ग को पसंद करता है । इसी तरह मरते समय रोता है कि,—
 "हाय ! अब मरा क्या होगा ? धन, माल, पुत्र और परिवार आदि सब यहीं रह जायेंगे । कोई साथ में नहीं आयगा । कृत कर्म के बहुत फल अकेले ही को भोगन पड़ेगे । कोई भी मददगार नहीं होगा ।" कहा है कि —

एतस्य जन्ममरणे गतयश्च शुभाशुभा भवामर्ते ।

तस्मादाकालिकहितमेकेनैवात्मन कार्यम् ॥

भावार्थ—जन्म, मरण अकेले ही को होते हैं । भवामर्त में शुभाशुभ गतियों में भी अकेले ही को किरना पड़ता है । इसी लिए जन्म से लेकर मरण पर्यन्त अकेले ही को आत्म-हित करना चाहिए ।

और भी कहा है कि —

एको करेइ कम्म फलमवि तस्सिक्कउ समणुहवइ ।

एको जायइ मरइ य परलोय एक्कभो जाइ ॥

भावार्थ—जीव अकेला कर्म करता है और उस कर्म का फल भी अकेला ही भोगता है । वह अकेला ही मरता है, अकेला ही जन्मता है और परलोक में अकेला ही जाता है ।

जीवने उक्त बातों का स्वयं अनुभव किया है, परन्तु वह समय पर भूल जाता है । दुःख के समय या मरण के समय यदि ये बातें याद आवें तो किस काम की हैं ? आग लगने के

बाद कृपा खोदने से क्या लाभ होता है ? पहिले ही से किया हुआ कार्य हमेशा उपयोग में आता है । इसीलिए शास्त्रकार नवीन नवीन युक्तियों द्वारा जीवों को समझाते हैं, मगर भारी कर्मवाले जीव कुछ भी नहीं समझते हैं । मरते समय वे रोने लगते हैं, इसमें उनका रोना फिजूल होता है । उल्टे हाय, हाय कराके व द्विगुण कर्म बाँधते हैं । इसीलिए कहा है कि, बंध के समय सचेत रहना और उदय के समय शान्ति से सहना चाहिए । जीव सहज भावों से जिन कर्मों को बाँधते हैं, वे रोनेसे भी कभी नहीं छुटते हैं । अठारहवीं गाथा में स्पष्ट बताया गया है कि, जीव ससार रूपी महासागर में म्कृत कर्मानुसार एकन्द्रिय अवस्था में अन्यक्त दुःख सहते हैं । वे दुःख नारकीय दुःखों के जीवों से भी अनन्तगुणे ज्यादा हैं । गौतम स्वामीने महावीर स्वामी से पूछा कि,—हे भगवान् निगोद के जीवों को कैसा दुःख है ? उसके उत्तर में भगवान्ने कहा कि,—“हे गौतम ! नारकी के जीव तीव्र अज्ञातावेदनीय के उदय से जिस दुःखका अनुभव करते हैं उससे अनन्तगुणा दुःख निगोद के जीव भोगते हैं । उस निगोद के अंदर यह जीव बहुत समय तक रहा है । अकाम निर्भरा के जोरसे घीरे घीरे बढ़ता हुआ, वह मनुष्य हुआ है । यहाँ वह जो चाहे सो कर सकता है । मगर माग्य के बिना कुछ नहीं हो सकता है । यह ठीक है कि, प्राप्त सामग्री व्यर्थ नहीं जाती है । मगर यही सामग्री पुण्यहीन को उत्तरा फँस देती है —

आजकाल कई जीव स्वयं तो धर्मकरणी करते हैं, मगर जो करते हैं उनकी भी य, लेम्बों और गुप्त मित्रमण्डल व्याख्यानों द्वारा निंदा करते हैं । इससे दूसरे जीव भी प्रमाद क वश में होकर समय को चूक जाते हैं । इसरु लिए निम्नलिखित उदाहरण साम विचारणीय है ।

“ शिकागो-अमेरिका के एक बंदर से किसी व्यापारी का एक महान् खाना हुआ । उपर्ये एक अठन रुपये के मूल्य क हीरे, मोती, स्वर्ण, चाँदी आदि भरे हुए थे । वह मार्ग क अनन्त उपद्रवों को हटाती हुई, कुशजता पूर्वक बारा में पहुँच गई महान् सङ्कशठ पहुँचन की प्रसन्नता की, सञ्जामीयोंन पुरार की । व्यापारीन भी सुनी । कपानन व्यापारी के घर जाकर, जहाज के बंदर में पहुँच जान की सूचना दी । साथ ही सामान उतारने के लिए भी कहा । व्यापारी सेठ को प्रमत्तता हुई । कस्तान चला गया । सेठ उस समय अपने मित्रों के साथ चौपट खेल रहा था । इसलिए जहाज से सामान उतारवाने का प्रवध करने के लिए भी वह मुनीम को आज्ञा न दे सका । यह बाजी पूरी कर के उठता हूँ, यह पूरी करके उठता हूँ, इसी तरह सोचता हुआ वह खेलना ही रहा । आनन्द के साथ खेलते हुए, कितना समय बीत गया इसकी उसको कुछ भी खबर न रही । सूर्य छिप गया । शहर में दीयावत्ती की रोशनी की गई । सेठने सोचा,—कल सवेरे ही सब कार्य छोड का पहिले सामान उतारवा लूँगा ।

अब तो रात हो गई है । फिर थोड़ी देर गपशप कर अपने शयनमंदिर में गया । रात को दस बजे क करीब अकस्मात् आकाश में बादलों की आसदायक घोर गर्जना होन लगी, बिजलियाँ चमकने लगीं । जोरसे आँधी आई । जीर्ण घर जमीं दोन होन लगे । समुद्र की कल्लोलें शैल शृंग की उपमा को धारण करने लगे । नौकाएँ और जहाज जो बंदरों में पड़े थे वे भी-झूले की तरह झूलने लगे । थोड़ी देर में तो वे बाँधे हुए बंधनों से मुक्त होकर बंदर के बहार निकल गये । खिलाडी सेठ का माल जिन जहाज में भरा हुआ था, वह जहाज भी बंदर में स निकल कर, समुद्र में क्रीडा करने लगा । मानो वह यह बता रहा था कि, सेठ यदि क्रीडा करता है तो मैं भी क्यों न करूँ ? इस तरफ सेठ की नींद उठ गई । वह बड़ी चिन्ता में पड़ा । उसने सोचा,—“ जहाज का माल ऐसी हालत में कैसे बचेगा ? यदि बच जायगा तो मैं एक लाख रुपये का दान गरीब लोगों को दूँगा, एक लाख रुपये देवमक्ति में लगाऊँगा, एक लाख रुपये गुरुमक्ति में खर्चूँगा, एक लाख रुपये धर्मोन्नति में लगाऊँगा और एक लाख रुपये विद्यार्थी वर्ग की सहायताार्थ व्यय करूँगा । ऐसे पाँच लाख रुपये पुण्यकाय में लगाऊँगा । हे प्रभो ! हे शासनदेवो ! किसी तरह मेरे जहाज की रक्षा करो । ” सेठ इधर इस तरह विचासागर में गौते लगा रहा था । इतनेही में साढ़े ग्यारह बजे घबराये हुए जहाज रक्षक आये और कहने

लगे —“ महाराज ! जहाज बंदर में से निकल गया । पता नहीं कहाँ गया । हमन पूरे एक घंटे तक, मौत की कुछ परवाह न कर जहाज के लिए परिश्रम किया । मगर परिणाम कुछ न हुआ । दैवकोप के आगे हमारा परिश्रम निष्फल गया । ” फिर वे लोग अपने अपने घर चले गये । बिचारा अनाथ जहाज समुद्र में डूब मरा । सबरे ही बंदर पर जाकर जहाज की तलाश कराई । मगर उसका कहीं पता न मिला । बिचारा सड़ रोता हुआ वापिस आया । ॥

देखा पाठक ! बीमा उतर गया । हमारों विपत्तियों से जहाज सहीसलामत बंदर में पहुँच गया, मगर माल उतरवान में आहत्य करन से कितनी हानि हो गई ! कर्मदार घर पर आये । आये । दिवाला निकला और सेठ की करोड़ों की इज्जत कौड़ी हो गई ।

पाठक ! सेठ को जरूर मूर्ख गिनेंगे । मगर यदि वे उपनय से विचार करेंगे तो उन्हें सेठसे भी समारी जीब अधिक मूर्ख मालूम होंगे । समारी जीवों का जहाज निगोद रूपी शिकागो से रवाना हुआ है । जहाँ वह अनन्तकाल तक पड़ा रहा था । वहाँ से वह पृथ्वीकाय, अपकाय, अग्निकाय, वायुकाय और प्रत्येक वनस्पतिकाय रूपी महासागर में असह्य काल तक चल कर, इंद्रिय, मीन्द्रिय और चतुरेन्द्रिय रूपी काले समुद्र में

असह्यत बरस तक चला । शुभ पुण्य रूपी अनुकूल पवन क
 जोरसे वह आगे बढ़ा । पचेन्द्रिय के मुख्य चार भेद रूप बरफ
 क पहाड़ों से टकराता हुआ मनुष्य गोरूपी महासागर में -
 निमग्न विस्तार पैतालीम लाल योजन का है पहुँचा । फिर वह
 अनार्य देश रूप मयङ्ग विघ्नों को पार कर, आर्यदेश प्रशान्त
 सागर में आया । यद्यपि प्रशान्त नाम है तथापि आगिर में
 समुद्र है । उसमें भी जितना ही हिस्सा अनार्यों से बसा हुआ
 है । जैसे भिल्ल, पुलिंद, गहाल, बहाल, बर्बर, सैनिक, वैशर्त,
 समिक, लख, मख आदि । ये सब मार्ग की विपत्तियों के
 समान हैं । इन सब को भी पार करके वह जहान उत्तम कुल
 रूप समुद्र के उम स्थान में पहुँचा जहाँ से बढर नम आता
 है । वहाँ वह पाँच बरस तक ओरी, शीली आदि रूप बह्लोल-
 मान में गौते खाता रहा । वहाँ से वह आगे बढ़ा । महान
 युवावस्था रूप तूफानी खाड़ी में पहुँचा वहाँ, कर्मयोग से और
 असातावदनीय के प्रबल जोरसे गलिक, श्वेत आदि १८ प्रकार
 १ महा रोग, चौरासी प्रकार के वायु के उपद्रव, उदररोग,
 ज्वर, अतिसार, श्वास, कास, मगदर, हरस, शिरोरोग, कपालरोग,
 नेत्ररोग, कर्णरोग, कठमाल, तालुशोष, जिहारोग, दतरोग, ओष्ठ-
 रोग, मूलराग, कुसीशूल, हृदयशूल, पीठशूल और प्रहहादि पाँच
 करोड, अठमठ लाख, नन्यानवे हजार, पाँचसौ और चौगुसीरोग
 जो कि औदारिक शरीर में प्राय हुआ करते हैं—रूप विघ्नों से

पार होकर सहीसलामत बदर में पहुँच गया। इस जहान में, पचमहावन अथवा बारहवत रूपी अमूल्य रत्न, दान, शील, तप, धार, ज्ञान, ध्यान, परोपकार और स्वरूप चिन्तन रूप स्वर्ग रजनादि माल, मरा हुआ है। इस माल को उतारने के लिए गुरुद्वी कप्तानने आत्मारूपी सेठ को सूचित किया। मगर पचप्रमाद, और तरह काठियान जो अशुभ कर्म से होत हैं—आत्मा—सेठ को कष्टन की बान पर कुछ ध्यान नहीं देने दिया। वह यही कहता रहा कि, यह खेल पूरा करके माल उतारूँगा। इतन ही में सूर्य अस्त हो जा गया, रात की अधिकार छा गया और अकस्मात् तूफान में तमाम बरबाद हो गया।

यहाँ मनुष्य जन्म रूपी जहान है, गुरुवचन कष्टन की कपन है, ससार चौपट है, रागद्वेष पासे हैं, सोलह बंधों सोलह सारे हैं, रात्रि मिथ्यात्व है और अकस्मात् तूफान मृत्यु है। जीव यदि नहीं समझता है तो जहान बदर में से निकल कर बरबाद हो जाता है। लाभ केवल इतना ही है कि, जहान पहिले चला नहीं था तब जीव अव्यवहार राशिवाला गिना जा लगा है। इस तरह जहान के सब जान से जीव बापिस अनन्त काल तक भटकगा। इसी लिए ज्ञानी प्रह्व नवीन नवीन युक्तियों द्वारा समझाते हैं कि,—हे माई ! प्रमाद मत कर। ज्ञान, दर्शन और चारित्ररूप रत्नत्रय की पवित्रता कर। इनके बिना तेरा कल्याण नहीं होगा। निज स्वभाव में मग्न हो। विकारों व

त्याग कर । आत्मश्रेय के लिए स्वनिंदा कर । सब जीवों को अपने कृत कर्मानुसार फल मिलता है । समय उत्तम है । गया समय फिसे आनवाला नहीं है । इसी बात को पृष्ट करने के लिए सूत्रकार फिर कहते हैं —

इणमेव खण वियाणिया णो सुलभ बोहिं च आहित ।

एव सहिए हियासए आहिजिणे इणमेव सेसगा ॥१९॥

अभविंशु पुरावि भिखु व आएमावि भवति सुब्बना ।

एयाइ गुणाइ आहुते कासवस्स अणुवम्मचारिणो ॥२०॥

भावार्थ—प्राप्त समय को द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव से सुंदर समझो । सम्यग्दर्शन की प्राप्ति सुलभ नहीं है । ऐसा श्री-रूपभदेव भगवान् कर्मात् है । इसलिए, ज्ञान, दर्शन और चारित्र्यवारी मुनि उत्पन्न परिसर्हा को सहन करे । (श्रीरूपभदेवस्वामी के समान अन्य तईम तीर्थकर भी इस बात को कहते हैं ।)
(१९) हे साधुआ ! पूर्वकाल में जो प्रधान व्रतवारी भिनश्चर हागये हैं, उन्होंने और भविष्य में होनेवाले तमाम प्रधान व्रतवारी भिनश्चरोंन उक्त चारित्र के गुण बताये हैं । सबका सिद्धान्त यही है कि,—“ज्ञान, दर्शन और चारित्र की आराधना ही मुक्ति का मार्ग है । (यानि तीर्थकरों की देशनाओं में भेद नहीं है । अतपद्धों की करपनाओं में भेद है) ॥२०॥

द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावरूप अति उत्तम समय प्राप्त

हुआ है । शुभ सामग्री की प्राप्ति शुभकाल का सूचक है और अशुभ सामग्री अशुभ की । श्रीऋषभदेवस्वामी अपने पुत्रों को कहते हैं कि—“ हे महानुभावो ! द्रव्य से तत्पन, पंचेन्द्रिय पटुता, सुकुलोत्पत्ति और मनुष्यजन्म आदिका, क्षेत्र से आर्य क्षेत्र का भारतभूमि क अदर १२ हजार देश है । उनमें मात्र पचीस आर्यक्षेत्र हैं । बकीके अनार्य । आर्यक्षेत्र में जन्म होना कठिन है । वह उत्तम काल से अवसरिणी चौथ आरे के काल का कि जिस में धर्मकरणी सुगमता से होता है, और भाव स शास्त्र श्रवण धर्मश्रद्धा, चारित्राचरण और कर्मक्षयोपशमानुसार विरति परिणाम आदिना, मिलना कठिन है । मगर ये सब शुभ सामग्रियाँ प्राप्त हुई हैं । द्रव्य सामग्री क्षेत्र सामग्री की खास अपेक्षा रखी है । जिस क्षेत्र में धर्मवर्चा नहीं होती उस क्षेत्र में द्रव्यसामग्री अनर्थ को पैदा करती है । द्रव्य, और क्षेत्र दोनों सामग्रियों की प्राप्ति हो, मगर यदि काल सामग्री न मिले तो कार्य की सिद्धि न हो । क्योंकि जिस काल में तीर्थंकर विचारण कृत हों, या सुविहित आचार्य, उपाध्याय और मुनिवर विचरत ह, तबही जीव दोनों सामग्रियों से लाभ उठाया करत है । अन्यथा प्राप्त दोनों सामग्रियाँ व्यर्थ जाता है । पृथक् योग से द्रव्य, क्षेत्र और कालरूप त्रिपुत्री सामग्री भी मिले, मगर उसमें सनापति क ममान भाव न हो तो कार्य की सिद्धि नहीं होती है । और इस त्रिपुत्री के बिना केवल भाव भी यावनारूप ही रह

जाता है । अर्थात् ये चारों सामग्रियाँ एकत्रित होती हैं, तबही कार्यसिद्धि होती है । इनमें से यदि एक भी सामग्री की कमी होतो, कार्य की सिद्धि नहीं होती । हे भव्यो ! द्रव्य, क्षेत्र काष्ठ और भाव से यह समय उत्तम है । सम्यक्त्व की प्राप्ति सुलभ नहीं है । सारे तीर्थंकर अग्न शिष्यों को इसी तरह का उपदेश देते हैं । इसी तरह मैं भी तुम से कहता हूँ । भूत, भविष्य के तीर्थंकर भी इसी तरह का उपदेश करते हैं । इसमें किसी तीर्थंकर का मतभेद नहीं है । सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्श और सम्यग्चारित्र्य ही मुक्ति का मार्ग है । सारे तीर्थंकर यही बात बताते हैं । इतनाही नहीं, वे स्वयं सम्यग्ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य की आराधना कर सुव्रत हुए हैं, और सुव्रत के प्रभाव से जगत्पूज्य होकर निर्वाण को पाये हैं । श्रीतीर्थंकर देवों का जन्म दूसरे लौकिक देवों की तरह जगत की विदम्बनाओं को हरण करने के लिए नहीं होता है । वे पूर्वजन्म में वीश स्थानक तप की आराधना कर, पृथ्वी प्रकर्षता से तीर्थंकर नाम कर्म बाँधते हैं, उसीको क्षय करने के लिए, उनका जन्म होता है । जन्म से मरण पर्यंत का उनका जीवन मनन करन योग्य होता है । उनका कवन कभी एक दूसरे का विरोधी नहीं होता । यानी पहिली बात के अनुसार ही उनकी पिछली बात भी होती है । मगर अन्य देवों का जीवन क्रीडा, विनाद, वात्सर विरोधी कवन आदि से, अप्रामाणिक बीतता है । इन कवन की दृष्टि के

यहाँ हम दश अवतारों की जीवनियों का थोड़ा सा दिग्दर्शन कराँयेंगे । जिमसे पाठक समझ सकेंगे कि हमारी बात कहाँ तक सत्य है ।

दशावतार का वर्णन ।

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमृद्धिभ्रते

दैत्य दारयते बलि उलयते क्षत्रसय कुर्वते ।

पौलस्त्य भयते हल कलयते वासुधमातन्वन,

मूर्च्छान् मूर्च्छयते दशारुतिरुन कृष्णाय तुभ्य नम ॥

मत्स्य कूर्मा वराहश्च नरसिंहोऽथ वामन ।

रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्ध कल्की च ते दश ॥

इनमें का पहिला श्लोक जयदेवकृत गीतगोविंद का है ।

इसमें दश अवतारों का प्रयोजन बताया है । मगर जब तक प्रत्येक अवतार का थोड़ासा वृत्तान्त नहीं दिया जाय तब तक पाठकों को कोई बात पूरी तरह से समझ में नहीं आयगी । इसी लिए यहाँ उनका थोड़ासा वृत्तान्त दिया जाता है ।

प्रथम अवतार ।

वेदानुद्धरते यह वाक्य मत्स्यावतार का वृत्तान्त सूचित करता है । शखनामा दैत्य चारों ध्रुवों को लेकर रसातल में गया । उस समय पृथ्वी निर्वेद होगई । दक्कन मनमें सोचा कि,—“ बुद्ध

दैत्यन अनर्थ किया है, इसलिए शम्भुदैत्य का नाश करना चाहिए, और वेदों को वापिस पृथ्वीतल में लाना चाहिए । ” ऐसा सोच, मत्स्यावतार धारण कर, देव रमातल मं गये और दैत्य को मारकर बंदों को पीछे पृथ्वी पर लाये । यह पहिले अवतार की बात हुई ।

दूसरा और तीसरा अवतार ।

एकवार पृथ्वी पाताल में जाने लगी तब भगवानन कूर्म-बहुए का अवतार धारण कर उसको पीठपर उठाली । और वराह रूप धारण कर ठो डाढ़ों से उसको पकड़ रखी । यह हे कूर्म ओर वराह ३१ अवतार की बातें ।

चौथा अवतार ।

हिरण्यकशिपु दैत्य का नाश करने के लिए, चौथा नरसिंह-अवतार हुआ । दैत्य प्रायः शिवभक्त होते हैं । वे शिवजी की आराधना करते हैं । एकवार हिरण्यकशिपु दैत्यने शिवजी की पूर्णतया भक्ति की । शिवजीन प्रसन्न होकर उसको वरदान दिया कि—“ तेरी मोत सुखेस या गीलेसे, भग्नी से या पानीसे, देव से या दानव से या तिर्यच से किसीसे भी नई होगी । ” हिरण्यकशिपु का पुत्र प्रह्लाद विष्णु का भक्त हुआ । हिरण्यकशिपु को यह बात ज्ञान हुई । अपने देव शिवका छेप करनेके अपराधमें उसन पून मारा, बाँधा, पीटा मगर वह “ विष्णु विष्णु ” ही

रहता रहा । इससे उसके शरीर में एक भी प्रभाव का असर न हुआ । विष्णुने उसके सत्त्व से प्रसन्न होकर, वरदान दिया कि, तू इन्द्र होगा । तदनुसार वह इन्द्र हुआ । तो भी वह उसको पीड़ा देता रहा । तब मगवाने नरसिंह का रूप धारण किया । मुख सिंह का और शरीर पुरुष का बना, हिरण्यकशिपु को, पैरोंतले दबा, नाखुनों से सीना चीर दिया, वह मर गया ।

मत्स्य, कूर्म, वराह और नरसिंह, ये चार अवतार कृतयुग में हुए हैं ।

पाँचवाँ अवतार ।

बलि नामा दैत्य इन्द्रपद की प्राप्ति के लिए सौ यज्ञ करने का प्रयत्न करता था । प्रयत्न द्वारा उसने ९९ यज्ञ पूरे कर दिये । जब अन्तिम यज्ञ प्रारम्भ हुआ तब देव को यह सोचकर, गुस्सा आया कि, मैंने प्रह्लाद को इन्द्रपद दिया है, उसको यह छ लेगा । ॥ पश्चात् बलि को दह दनक लिए व वामन का रूप धारण कर, यज्ञस्थान पर पहुँचे, और कहन लगे —“ हे दानधर ! हे यज्ञ विधायक बलि ! यह समय दान करने के लिए उपयुक्त है । ” बलिने पूछा —“ ह ब्राह्मण ! तू क्या चाहता है ? ” वामन उत्तर दिया —“ मैं रहने के लिए साढ़े तीन पावदा पृथ्वी चाहता हूँ । ” बलिने दी । एक ब्राह्मणन रहा —“ हे राजा ! ये ब्राह्मण नहीं हैं । ये विष्णु मगवाने हैं । वामन रूप धारण कर

यहाँ आये हैं । ” बलि को ब्राह्मण की बात सुन, क्रोध हो आया । इनकी इश्वर बातें होती थीं, इतने में वामनावतार विष्णुने सारी पृथ्वी तीन ही पावड़े में ले ली । आधा पावड़े के लिए उन्होंने बलिसे कहा — “ रे दुष्ट अपनी पीठ दे । ” बलि पीठ पर पैर धराने से पाताल में चला गया । मरते समय बलिने कहा — “ महाराज ! लोग क्या जानेंगे कि, बलि इस तरह का दुष्मा है । इसलिए कोई ऐसी बात होनी चाहिए कि जो मेरी इस कृति की स्मृति रूप सदा बनी रहे । ” तब विष्णुने कहा — दीवाली के चार दिन तक तू राजा और मैं तेरा द्वारपाल रहूँगा । ”

छठा अवतार ।

यह अवतार राम यानी परशुराम का दुष्मा । उसका वृत्तान्त इस तरह से है,— “ सहस्रार नाम का एक क्षत्रिय था । उसके रेणुका नाम की बहिन थी । जमदग्नि ऋषिने रेणुका के साथ जबर्दस्ती से व्याह कर लिया । सहस्रार जमदग्नि के आश्रम में गया । वहाँ उसने ऋषी और अपनी बहिन को बातें करते सुना । सुनकर सहस्रार बहुत क्रुपित हुआ । क्षत्रिय स्वभावतः ही शौर्य गुणवाले होते हैं । इसलिए उसने जमदग्नि को सताया और रेणुका को दुःख दिया । इसलिए भगवान् ने जमदग्नि के घर जन्म लेकर, सहस्रार को मार डाला, और इक्कीसवार पृथ्वी के क्षत्रिय विहीन बनाया ।

सातवों अवतार :

राक्षस रावणन जब पृथ्वी पर बहुत उत्पात मचाया, तब देवन राम का अवतार लेकर रावण को मारा । वामन, परशुराम और राम ये तीनों अवतार त्रेतायुग में हुए हैं ।

आठवों और नवों अवतार ।

कसादि दैत्यों को मारन क लिए भगवानन कृष्ण का रूप धारण किया । बुद्धावतार शीतल रूप, उनने म्लेच्छों के मंदिर बनाये । ये दोनों अवतार द्वापर युग म हुए हैं ।

दसवों अवतार ।

म्लेच्छों का नाश करन क लिए कलियुग म कश्चि अवतार हुआ ।

उक्त दशों अवतार धारण करनेवाला, सर्वज्ञ, ईश्वर, सर्व-शक्तिमान, जगत्कर्ता और अविरोधक कहा जा सकता है या नहीं ? पक्षपात को छोड़कर यदि इस प्रश्न का विवेचन किया जाय तो उस में कोई निंदा या विषया नहीं है । वस्तु का विचार करना मनुष्य मान का धर्म है ।

पहिले मत्स्य, कूर्म, वराह और नरसिंह इन चारों अवतारों की मध्यस्थ भाव स मीमांसा की जायगी । शत्रु नामा दैत्य यदों को लेकर पाताल म धुस गया । उनको वापिस लानके लिए भगवान को मछली के पेट में जन्य लेना पड़ा । सोचन की

बात है । जो सर्वज्ञ थे उनको यह तो पहिले ही से ज्ञात होना चाहिए था कि, शत्रु नामा देत्य उत्पन्न होगा, वह वेदों को पाताल में ले जायगा और उसक पापमे वेदों को वापिस लानेक लिए पृथ्वी पर मुझ को अवतार लेना पड़ेगा । यदि व इतना जान गये थे तो फिर उन्हें चाहिए था कि व शत्रु को पैदा ही न होन देत । क्योंकि जब ने सर्वशक्तिमान थे तब ऐसा करना उनके लिए कोई कठिन कार्य न था । एक जान और भी है, उनके मतानुयायियों के मतानुसार जगत्को पैदा भी वही अवतार भेजेवाले भगवान करत है । फिर उन्होंने शत्रु को उत्पन्न क्यों किया । इसका दूसरी तरह से विचार किया जायगा । प्रथम तो इसकी सत्यता में ही शका होती है । क्यों कि— शत्रु राक्षस, अर्धरूप वेदों को पाताल में ले गया था शब्दात्मक को ? या पुस्तकाकार को ? अगर वह श्रियात्मक वेद ले गया तो उससे कुछ मूल वेदों की हानि नहीं होती । शब्दात्मक जा नहीं सकत, क्योंकि शब्द क्षणिक है । तब यह सम्भव है कि वह पुस्तकाकार वेदों को ले गया होगा । ता इससे क्या बनना बिगडता है ? क्योंकि हमारों प्रतियाँ देश में लिखी हुई होंगी, उनमें से यदि एक चली गई तो उसक अभाव से बद नष्ट नहीं होजाते । ऐसी और भी कई बातें इस विषय में कही जा सकती हैं । और इसीसे मत्स्यावतार का प्रयोजन ठीक नहीं मालूम होता है ।

अब दूसरे कूर्म और तीसरे वराह अवतार की ओर दृष्टि-पात कीजिए । ये अवतार पृथ्वी समातल में जा रही थी उस को धारण करने के लिए हुए थे । कूर्म पृथ्वी को अपनी पीठ पर धारण कर रक्खा । यहाँ प्रश्न यह उपस्थित होता है कि, कूर्म जिसके आश्रय पर रहा था ? यदि कहोगे कि, वे तो ईश्वर थे, सर्वशक्तिमान थे, इसलिए बिना ही आश्रय के रह गये थे, तो यह कथन युक्तियुक्त नहीं होगा । क्योंकि जब वे सर्वशक्तिमान थे तब वे पृथ्वी को भी अपनी ही तरह निराश्रय ठहरा सकते थे । उनका कूर्म बनने की कोई आवश्यकता नहीं थी । क्यों उन्होंने गर्भ के दुःख झेलने का और तिर्यक् योनि में उत्पन्न होने का प्रयास किया ? पाठक सोचें, इसी तरह की बातें वराह के लिए भी हैं । वराहने जब पृथ्वी को अपनी दाढ़ों में पकड़ रक्खी थी, तब वह स्वयं खड़ा कहाँ रहा था । आदि ।

चौथे अवतार में दुवने नरसिंहरूप धारण कर शिवभक्त शिष्यकशिपु को मारा और भक्त प्रह्लाद को हृदय दिया । इसका अभिप्राय यह है कि वे अपने भक्तों की रक्षा करनेवाले—उनको उच्च पद देनेवाले और भक्तों के प्राण लेनेवाले हैं । यह व्यवहार रागद्वेष युक्त है । और जिसका व्यवहार राग, द्वेष युक्त होता है वह कभी वीतरागी नहीं कहला सकता है ।

वामनरूप धारण कर बलि को मारने की अपेक्षा क्या यह

चुरा पा कि वे बलि को पैदाही न करते : वामनरूप धारण करना, मित्रा माँगना, तीन पैर पृथिवी ले लेना, बलि को, उसकी पीठ में पैर रखकर, पाताल में पहुँचाना, और उसको मगते समय वरदान देना कि,—“ दीवाली के समय चार दिन तक तेरी पूजा होगी, मैं तरा द्वारपाल रहूँगा । ” आदि बातें असम्भव हैं । ये सर्वज्ञमात्र में शरा उत्पन्न करती हैं ।

पराशुराम का अवतार क्षत्रियों का नाश करने के लिए हुआ । इसी लिए क्षत्रियों में और ब्राह्मणों में वैरभाव उत्पन्न हो गया । इसी कारण से ११ बार पृथ्वी निक्षत्रिय हुई । फिर अगन्तर में अब्राह्मणी पृथ्वी हुई । बहुत बड़ा जुलम हुआ । यदि अपमदग्नि के अपराध का विचार किया जाकर उसको दंड दिया जाता तो इतना अनर्थ न होता । क्या से यह बात सिद्ध होती है कि, जबर्दस्ती से किसी के साथ व्याह करनेवाले का पक्षग्रहण करके भगवान्ने जन्म लिया । यदि क्या की बात सत्य हो तो ऐसे भगवान् सर्वज्ञ और सर्वशक्तिमान नहीं हो सकते हैं । सर्वशक्तिमान जो होता है, वह पहिले ही से परस्पर के विरोधी कार्य को देख लेता है । सर्वशक्तिमान कभी जन्म मारणादि की विद्वशना में नहीं पड़ता । क्या एक सामान्य मनुष्य भी एक छोटे से कार्य के लिए बड़े बड़े अनर्थ कर सकता है ? कदापि नहीं । स्वयं कर्ता ही जब कार्य रूप हो जायगा, तब फिर अन्य कर्ता कौन गिना

जायगा । यदि कर्मा भी कार्यरूप हो जाय तो, अनायास ही अनवस्था का दूषण उपस्थित होता है ।

दूसरे अवतार भी द्रव की महत्ता को सूचित नहीं करत हैं । उनके जीवन उल्टे अल्पज्ञता और अविवेकता को समझात हैं । रावण को मारने के लिए राम का अवतार हुआ । रावण महासती सीता को हरकर ल गया । रामचन्द्रजी जगह जगह उनको ढूँढते फिरे । सीता की खबर मिली । उन्होंने सना इक्की कर रावण का मारा । आदि बातें ऐसी हैं, निमित्त स्पष्ट ज्ञान होता है कि, अदतार धारण करनेवाले द्रव में सर्वज्ञता नहीं थी । हाँ, यह बात ठीक है कि रामचन्द्रजीने वैराग्य प्राप्त कर दीक्षा ली थी । और कर्म क्षय कर, ज्वली, सर्वज्ञ हो मोक्ष में गये थे । जैन सिद्धान्त यही बात कहते हैं । यह युक्तियुक्त भी है । कस को मारने के लिए कृष्णावतार और बुद्धावतार के कार्यों को दूर करने के लिए कल्कि अवतार हुआ था । बुद्धावतार शीतञ्च स्वरूप माना गया है । उसने म्लेच्छों के मंदिर बर्दाये थे । यह बात कस मानी जा सकती है । ये बात भी परस्पर में विरोधिनी हैं कि, एक अवतारने म्लेच्छों के मंदिर बर्दाये और दूसरा अवतार म्लेच्छों का नाश करने के लिए हुआ । यदि अवतारों की बात कल्पित प्रमाणित हो जाय तो सारी महिमा ही कल्पित हो जाय । यदि अवतारों की बात ठीक हो तो यह मानने में कोई हानि नहीं है कि, ईश्वर साधारण मनुष्यों की भाँति दुःख परम्परा

मोगना है । जिस ईश्वर की मनुष्य जन्म, जरा और मृत्यु के दुखों में बचने के लिए सेवा-पूजा करता है, वही ईश्वर यदि, जन्म, मरण दुखों से पीड़ित हो तो वह अपनी सेवा करनेवालों को इन दुखों से कैसे बचा सकता है ? अर्थात् नहीं बचा सकता है । जिसमें राग, द्वेष, मोह और अज्ञानादि नहीं हैं वह जन्ममरणादि के दुखों से दुखी नहीं होता है । जो उसके वचनों पर विश्वास करता है वह भी जन्म मरण के कष्टों से छूट सकता है । जो जीव राग, द्वेषादि दूषणों से दूषित होता है वह अक्षयमेव जन्म धारण करता है । जो जन्ममरणादि करता है वह ईश्वर नहीं कहा जा सकता है । ईश्वर किसीको हानी, छाम नहीं पहुँचाना । वह तो केवलज्ञानद्वारा जो कुछ देता है, उसीका कथन करता है । वह जीवों को छाम पहुँचानेवाला उपदेश देता है । उसका उपदेश अतीत और अनागत तीर्थ-करों के उपदेश से भिन्न नहीं होता है । विरोधी बातें अल्पज्ञ, अभीतरागी और असर्वज्ञों के कथन में होती हैं । सर्वज्ञ, सर्वदर्शी वीतराग भगवान् के कथन में नहीं होती, क्योंकि उनको तो त्रिकाठ का ज्ञान होता है । इसीलिए सब तीर्थकर सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यग्चारित्र्य ही को मुक्ति का मार्ग बताते हैं । जो उनके वाक्यों पर श्रद्धान् करता है, वह सम्यक्स्वी बनकर नियमित समय में मुक्ति पाता है । इसलिए श्रीऋषभदेव भगवान् ने अपने पुत्रों को उपदेश दिया है कि,

“ हे महानुभावो ! तृप्तारे हाथ अत्युत्तम समय आया है । ”
यही उरदेश श्रीमहावीर स्वामीने अपने गणघरों को दिया था,
और गणघरोंने अपने शिष्या को ।

तीसरे उद्देश की समाप्ति के साथ दूसरे अध्याय की
समाप्ति में कहा है —

तिविहेण वि पाणमाहणे आयहित अणियाण सवुडे ।

एव सिद्धा अणतसो सपइ ने अणागया वरे ॥ २१ ॥

एव से उदाहु अणुत्तरनाणीअणुत्तरदसी अणुत्तरनाणदसणे घरो ।

अरहा नायपुत्ते भगव वसाळिये वियाहिये त्तिवैमि ॥ २२ ॥

भावार्थ—मन, वचन, काया से किसी जीव को मारे नहीं ।
तथा आत्महित करनेवाला, अतिदान सवृत्त मुनि सिद्धिपद को
पाता है । अनन्तकाल में अनन्त जीव सिद्ध हुए, और वर्तमान
में मुक्ति पाते हैं (महाविदेहादि क्षेत्रों की अपेक्षा से) अनागत
काल में मुक्ति पायेंगे । पांच महाव्रतों के पालन के सिवाय अन्य
मुक्तिमार्ग नहीं हैं । (२१) पूर्वार्क तीन उद्देशों में कहे हुए
आचार को पालन करनेवाले मुक्ति में गये हैं, जाते हैं और
जायेंगे । ऐसा ऋषभदेव स्वामिने अपने पुत्रों को कहा । यही
अर्थ श्रीवीरस्वामिने सुधर्मास्वामि को कहा । पूज्य, ज्ञातनदन,
प्रधान केवलज्ञान-केवलदर्शन को धारण करनेवाले एव विशाल

कुल, विशालबुद्धि, विशालमाता और जिसका विशाल वचन है, ऐसे वैशालिक भगवानने प्ररूपण किया है ।

मूल सूत्र में प्रथम महाव्रत बताया गया है । उसके पाठन की बात यद्यपि विस्तार से नहीं बताई गई है, तथापि 'तिबिहेण' इस पद से यह क्ता दिया गया है, कि ८१ भागोंसे तो अवश्यमव इस व्रत का पालन करना चाहिए । सामान्यतया जीव क ९ भेद हैं । चार भ्रम और पाँच स्यावर । जैसे—पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और धनस्पति ये पृथ्वीकाय हैं । द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरेन्द्रिय और पचेन्द्रिय ये असकाय हैं । इस तरह ९ प्रकार के जीव होते हैं । इनको मन, वचन और कायासे मारना नहीं, इसतरह नौ को तीनसे गुणने से २७ होते हैं । अर्थात् ९ को मनसे मारना नहीं, ९ को वचनसे मारना नहीं और ९ को कायासे मारना नहीं । तीनों की जोड़ २७ हुई । इनको कृत्त, कारित और अनुमति से गुणने से ८१ होते हैं । तात्पर्य कहने का यह है कि, ९ प्रकारके जीवों को मन, वचन, और कायसे मारना नहीं, मारना नहीं, मारनेवाले को अच्छा समझना नहीं । प्रथम महाव्रत की रक्षाके लिए अन्य चार महाव्रतों की खास तौरसे आवश्यकता है । उनके बिना पूर्णतया महाव्रत की रक्षा नहीं हो सकती है । इसलिए एकके कहने से पाँचों महाव्रतों को समझना चाहिए । पाँचों महाव्रतों से दश प्रकार के यतिधर्म की रक्षा होती है । दश धर्मों की रक्षा मृत्तिपद का

साक्षात् कारण है । दश प्रकार के यतिधर्म की साधना, सम्यग्ज्ञान और सम्यग्दर्शन के बिना नहीं हो सकती है । इस लिए दर्शन, ज्ञान और चारित्ररूप रत्नत्रय मुक्ति का कारण है । महावीर स्वामीने इसको जानकर, व्याहार में रक्खा था । फिर उन्होंने अपने शिष्यों को इसका उपदेश दिया था । ऋषभ-देव भगवानने, उक्त वैतालिक अध्ययन, भरतद्वारा अपमान प्राप्त अपने पुत्रों को, वैराग्य होने के लिए अष्टाषट् पर्वत पर सुनाया था । उसीका यहाँ दूसरे प्रकरण में विचार किया गया है । इसको पढ़कर जिनके हृदय में वैराग्य वृत्ति जागृत हुई होगी, और जिन्होंने अपने क्रोध, मान, माया और लोभ को—जिनका वर्णन इस अध्ययन के पहिले किया जा चुका है—कम किया होगा, उनके लिए तीसरे प्रकरण में सामान्य उपदेश का विचार किया जायगा ।

द्वितीय प्रकरण समाप्त ।

प्रकरण तीसरा

जीव अनादिकाल से ससारचक्र में परिभ्रमण कर रहे हैं । व उसमें अपने अपने कर्मानुसार कईवार विनय, विक और विद्या आदि सद्गुण प्राप्त करते हैं, और कईवार चोरी, जाली और अन्यायादि दुर्गुण पाते हैं । उन्हीं के परिणाम स्वरूप उनको शुभ गति और दुर्गति मिलती है । इसतरह से व चार गति रूप विशाल बाजार के अंदर व्यापारी बन, नये नये धप धारण करते हैं ।

सेठ या मुनीम, बेचनेवाले या खरीदनेवाले, बाह्य या बाहक, रोगी या निरोगी, शोकी या प्रसन्न, सन्तप्त या सन्तुष्ट, सुरुप या कुरूप, धनी या निर्धन, बैरागी या सरागी, विषयी या सपथी, लोभी या निर्लोभी मानी या सरल, मायाचारी या शुद्ध हृदयी, और मोही या निर्माही आदि भिन्न भिन्न अवस्थाएँ जीवों की दिखाई देती हैं । मगर वस्तुतः तो इनमें से, उनका, कुछ भी सच्चा स्वरूप नहीं है ।

ये सब अवस्थाएँ शुभाशुभ कर्म के कारण से हुई होती हैं । कर्म यह एक अनर्दस्त प्रगाढ लेप है जो अनादिकाल से जीव पर लगा हुआ है । जस जैसे उसकी ऊपर से पुराना लेप थोड़ा थोड़ा उतरता जाता है, वैसे ही वैसे उस पर नये कर्म के दलिये-कर्म के परमाणु-लगते जाते हैं । यह लेप रागद्वेष रूपी चिकनाई से गाढा चिपसा हुआ है । इसीलिए वह लेप उखड़ नहीं जाता है । यदि यह चिकनाई दूर हो जाय तो, धीरे धीरे कर्म रूपी लेप भी दूर हो जाय । जबतक रागद्वेष रूपी चिकनाई कम न होगी, तबतक कर्म के परमाणु भी मित्र नहीं होंगे । और जीव इसीतरह चौरासी लाख योनियों में रेंट की तरह फिरता रहेगा । इसलिए कर्म की दृढ़ता के कारण-भूत रागद्वेष को कम कराना का विचार करना चाहिए । अनुकूल वस्तु पर राग और प्रतिकूल वस्तु पर द्वेष होता है । मगर ऐसा होना के स्वाम कारण की जाँच करेंगे तो मालूम होगा कि वह कारण मोह-प्रपञ्च है । पाठक ! आइए, सोचें कि इस मोहराजा का प्रपञ्च कितना प्रबल होता है ।

मोह प्रपंच ।

मोह के भिन्न भिन्न स्वरूप ।

मोह राजा की प्रचंड आज्ञा सत्तार घर में मानी जाती है । उस मोह राजाने जगत-जीर्वा के पास से दान, शील, तप और भावना रूपी शस्त्र छीन लिये हैं । और कोई छिपकर या भूल से शस्त्र न रख ले इस हेतु से उसने जीवों के पीछे ईर्ष्या, निंदा, विफथा, और वनिता रूपी चार जासूस लगादिये हैं । अगर किसी के पास दानादि हथियारों में से एक भी हथियार होता है तो ये जासूस उसको छेछेने का प्रयत्न करते हैं, और प्रायः ये अपने प्रयत्नों में सफल होते हैं । यदि कभी ये हतसफल होते हैं, तो जाकर अपने स्वामी के प्रधान कर्मचारी काम, क्रोधादि को सूचना देते हैं । काम, क्रोधादि तत्काल ही जाकर जीवों के पास से शस्त्र छीन लेते हैं । यदि कोई, बहुत मजबूत होता है, और बल से उन शस्त्रों को नहीं देता है, तो वे छुट से उन वास्तविक शस्त्रों के बनाय अवास्तविक और स्वघाती शस्त्र—कुशास्त्रादि—उन के हाथ में दे देते हैं कि, जिनसे वे स्वयं भी डूबते हैं और दूसरे भी हजारों जीवों को डूबोते हैं । किसीके पास ब्रह्मचारी के

सब चिन्ह देखकर, लोग उसको ब्रह्मचारी समझन लगते हैं । कि, यह मनुष्य शीलशस्त्रवाला है । परन्तु वास्तव में तो वह दुष्टाचारी होता है । ईर्ष्यादि चार जासूमों के स्वामीन उसके हाथ में सत्यशीलशस्त्र रूपी शस्त्र के बजाय दम्भ रूपी शस्त्र दिया होता है कि, जिससे वह गुप्तरीत्या काम-चेष्टा करता है । मगर लोगों में अपन आपको ब्रह्मचारी साबित करने का प्रयत्न करता है । इसी प्रकार से दानी या तपस्वी का रूप धारणकर, दम्भ रूपी असत्याद्वार में पड़, जीव दूसरे लोगों को ठगता है । ऐसे असत्याद्वार में पड़े हुए जीव, मोहराजा की गुप्त पुलिस का कार्य करता है । व योगी बन मोगी का कार्य करते हैं । व शास्त्रों और उपदेशों द्वारा जीवों को मोह महाराज के भक्त बनाते हैं, और अमत्य कामों से आत्मरक्षणा बताते हैं । जैसे व कहते हैं कि,—“ बलिदान, यज्ञकर्म और श्राद्धादि कार्यों में जो हिंसा करत है, व स्वर्ग के भागी बनत है । इतना ही मरनेवाले पशु भी उत्तम गति को प्राप्त करत है । ” इस भौति व लोगों को भ्रमान है । वाममार्गी तो निर्भीकता के साथ स्पष्ट शब्दों में कहते हैं कि, मांस और मद्य का खान, पान करने में कोई दोष नहीं है । इतना ही नहीं व कहत हैं कि, ऐसा करने से अन्त में मोक्ष मिलता है । प्रिय पाठक ! यह महामोह की प्रवृत्ति नहीं है तो और क्या है ? मोहराजा का प्रपञ्च एक विचित्र ही प्रचार का है । इससे

प्राय कोई नहीं बच सकता है । पामर प्राणी तो बिचारे हैं ही किस गिनती में ? मगर आश्चर्य की बात तो यह है कि, सर्वज्ञ के समान माने हुए, मोहके अवगुणों को सब तरह से जाननेवाले, अनेक मन्त्र पुस्त्यों का उद्धार करनेवाले, पच-महात्रत को यथास्थित पालनेवाले, प्रमाद के समान आत्म-शत्रुओं को दूर करनेवाले, सम्यक्त्वधारी और विश्वोपकारी पुरुषसिंहों को भी मोह महाराज लतियाने से न चूका । मोह महाराज एकबार अपनी समा में उदास होकर बैठे हुए थे । समाजनों के चहरो पर भी उदासीनता छाई हुई थी । उ । सम्य मोहराजा के राग, द्वेष नामा महामत्रियोंने पूछा — “ महाराज ! उदास क्यों हैं ? ” मोह महाराजाने धीमे स्वर में कहा — “ मेरे राज्य में से एक आदमी भागकर, मेरे पक्षे शत्रु सदागम से जा मिठा है । उस सदागमने उस पुरुष को आश्रय देकर पूर्णतया अपन आधीन कर लिया है । सदागम की सहायता से उसने मेरा सारा मर्म जगत में प्रकाशित कर दिया है । इसलिये, मुझे डर है कि, जो लोग मेरी आज्ञा को पूर्णतया पालते हैं व भी अगर मेरे गुप्त रहस्य से परिचित हो जायेंगे, तो मेरा राज्य बहुत समय तक टीका न रहेगा । इसलिये मैं उदास हूँ । ” मोहराजा की बात सुनते ही उसके कई सुभट मुस्तिदी से खड़े हुए और कहन लगे — “ महाराज ! दणमात्र में हम आपके अपराधी को पकड़कर आपके आधीन

करेंगे । आप कुछ चिन्ता न कीजिए । ” तत्पश्चात् राग, द्वेष, क्रोध, मान, माया, लोभ, हर्ष, मद, काम, रति, अरति, मय, शोक, जुगुप्सा और हास्यादि सुमत्सर्व कटिबद्ध होकर, युद्धार्थ उस पुरुष के पास गये । तबुल युद्ध हुआ । अन्त में उस पुरुष ने मोह की सेना को परास्त कर दिया । सुमत् निराश होकर अपने राजा के पास गये । राजा को उन्होंने सारा वृत्तान्त कह सुनाया । सुन कर उसे बड़ा दुःख हुआ । वह दुःखपूर्वक विचारन लगा कि—अब क्या उपाय करना चाहिए ? वह इस तरह विचार कर रहा था, उस समय निद्रा और तद्रा हाथ जोड़ कर खड़ी हुई और बोली—“ महाराज ! जब तक हम, आपकी दासियाँ जीवित हैं, तब तब आपको चिन्ता करने की कोई आवश्यकता नहीं है । सब कार्य ठीक हो जायेंगे । केवल आप का हाथ हमारे सिर पर चाहिए । ” ऐसा कह दोनों दासियाँ वहाँ से खाना हुई । मार्ग में जान हुए उनको शकुन भी अच्छे हुए । पहिले तन्द्रा उस पुरुष रत्न के पास गई । जाते ही उसका सत्कार नहीं हुआ । मगर धीरे धीरे उसने अपना प्रभाव जमा दिया । तब उस पुरुष को निद्रा लेने का विचार हुआ । इतनेही में निद्रा भी आ पहुँची । वह पुरुष झोके खाने लगा । इससे स्वाध्याय में विघ्न पड़ने लगा । तब उस पुरुष के गुरु वृद्ध मुनिने शान्ति क साथ कहा—“ महानुभाव ! स्वाध्याय कैसे

बद किया : ” उस पुरुषने उत्तर दिया — “ महाराज प्रमाद ही आया । ” वृद्ध मुनिने फिर भी उस पुंष को टोका । उसने यही उत्तर दिया कि ‘ प्रमाद ’ हो आया । पुरुष विशेष रूपसे स्वाध्याय के लिए तत्पर होता था, इतने ही में निद्राने उस पर अपना पूरा अधिकार जमा लिया । वृद्ध मुनिने उसको पुकारा, मगर वह नहीं बोला । इस लिए उसने और जोरसे पुकारा, तब उस पुरुषने उत्तर दिया — “ मैं अर्थ की विचारणा कर रहा हूँ । ज्यादा गड़बड़ न करो । ” इस तरह से निद्राने उस पुरुष को असत्य और क्रोध के आधीन कर दिया । वृद्ध मुनिने कहा — “ मुनि को असत्य नहीं बोलना चाहिए और क्रोध को छोड़ना चाहिए । ” यह सुन कर निद्रामिभूत मुनिने कहा — “ हाँ, बूढ़ भी बोला और क्रोध भी किया । जाओ तुमसे बने सो करो । मुझ में शक्ति होगी तो मैं स्वयमेव अपना निर्वाह कर लूँगा ।

इस प्रकार से एक एक करके उस मुनि के ऊपर मोहराजा के सुभट अधिकार करने लगे । अंत में वृद्ध गुरुने उस पुरुष को मुनि समुदाय में से बाहिर निकाल दिया । जब वह निराश्रय हुआ तब मोहराजा के सब सुभटोंने उस पर एक माय हमला किया और व उसको पकड़ कर मोहराजा के राज्य में ले गये । इस तरह यह पुरुष परम्परा से मरण पाकर जब निगोद में चला गया तब मोहराजा का कलेजा ठड़ा हुआ । ”

जिन को मोहराजा की दुष्टता सम्पूर्ण रीत्या दखनी हो, उन्हें चाहिए कि व उपमितिभवपचक्रया, वैराग्य कल्पलता और मोह पराजय नाटक आदि ग्रंथ देखें ।

मोह की प्रबलता कम होने से रागद्वेष कम होते हैं, रागद्वेष के घटने से अनादि कर्मलेप की कमी होती है, और कर्मलेप की कमी से कइ अशों में आत्मस्वरूप की झलक दिखाई देती है । इस लिए मोहराजा को जीतने के लिए अपन पास, दान, शील, तप और भावनादि शस्त्रों को रखने की आवश्यकता है । इसी तरह ईर्ष्या, निद्रा, विक्रया और व्रजिता रूपी जासूसों और क्रोध, मान, माया, लोभ और कामादि उनके स्वामियों के हाथ से सुरक्षित रहने के लिए वैराग्य रूपी किले की जरूरत है । जो पुरुष वैराग्य रूपी किले में रहता है, उसके शस्त्रों को कोई नहीं छीन सकता है । पुरुष को मार्गानुमारी के गुणों की प्राप्ति भी वहीं से होती है । उसके बाद सम्यक्त्व की प्राप्ति होती है । यह रत्न अनादिकाल के कर्मलेप को उखाड़ देने में सर्वोत्कृष्ट औषध है । इसके बाद व्रतादि की प्राप्ति होती है । व्रतादि कर्मलेप को जड़मूल से उखाड़ देते हैं । इसलिए कर्मलेप को नाश करने के मूल कारण और दानादि शस्त्रों के रक्षक वैराग्यदुर्ग की खास जरूरत है वैराग्य होने के अनेक कारण हैं । उन में मुख्य कारण सद्ग

पदेश है । सनुपदेश से मनुष्य को ससार की असारता का मान होता है । और इससे वैराग्य वृत्ति की अभिवृद्धि होती है । यहाँ वैराग्यवृद्धि के कारणों का उल्लेख करना आवश्यक है ।

□

□

वैराग्य वृद्धि के कारण ।

□

□

मानसिक बलादि ।

अधुव जीविअ नच्चा, सिद्धिमग्ग विआणिया ।

विणिअट्ठिच्च भोगेसु, आउ परिमिअण्णो ॥

बल थाम च पेहाए सद्धामारुग्गमप्पणो ।

खित्त काल च विजाय तहप्पाण निजुमए ॥

जरा जाव न पीढेइ वाही जाव न वड्ढइ ।

जाविदिया न हायन्ति ताव धम्म समायरे ॥

भावार्थ—हे जीव ! जीवन को अस्थिर, मोक्षमार्ग को ज्ञानादि रत्नत्रय स्वरूप और आयुष्य को परिमित (सौ वर्ष की हदवाला) समझ कर भोगों से निवृत्त हो । (१)

अपने मानसिक और शारीरिक बल को देख कर, श्रद्धा और आरोग्य को जाँच कर और क्षेत्र व काल को जान कर आत्मा को धर्मानुष्ठान में लगा ।

जब तक बुढ़ापन अधिचार नहीं किया है, जब तक रोगने शरीर में अपना अङ्ग नहीं ममाया है और जब तक इन्द्रियाँ क्षीण नहीं हुई हैं, तब तक हे जीव ! अपना समय धर्म करने में लगा ।

दूसरी गाथा में 'बल' शब्द का प्रयोग किया गया है । उसका अभिप्राय यह है कि, यदि शरीर में बल हो और मन में बल न हो तो धर्म करना बहुत कठिन होता है । इसलिए 'बल' शब्द से यहाँ मानसिक बल समझना चाहिए । मानसिक बल के बिना परितह और उपमार्ग सहन नहीं हो सकते हैं । तो भी केवल मानसिक बल से ही कोई भी क्रिया कार्यरूप में परिणत नहीं की जा सकती है । इसलिए दूसरे 'धाम' शब्द से शारीरिक बल को समझना चाहिए । शारीरिक बल के बिना तप, जप, ध्यान, परोपकार और क्रियाकाण्ड नहीं हो सकते हैं । मानलो कि, किसी को शारीरिक और मानसिक दोनों प्रकार के बल प्राप्त हो गये हों, मगर चारित्र्य धर्म पर श्रद्धा न हो तो भी काम नहीं चलता है । श्रद्धा बिना जो क्रिया की है, वह बैगार रूप होती है । बैगारी यदि बैगार अच्छी तरह काता है, तो उसका ऊपरवाला, बैगार में पकड़ ले जानवाला उसको नहीं मारता है । इसीतरह द्रव्य क्रिया करनेवाला कभी नरकादि दुर्गतियों के दुःख नहीं पाता है । मगर जो क्रिया श्रद्धा के बिना की जाती है, वह कभी कर्मक्षय का कारण

नहीं होती है। हाँ, बैगारी यदि बैगार करने में लुत्तपन करता है तो वह पिट जाता है, इसीतरह श्रद्धा विना की क्रिया करने-वाला क्रिया करने में दम करता है, बड़े भारी दड का पात्र होता है। श्रद्धा के बाद आरोग्य बताया गया है। इसका कारण यह है कि, यदि किसी को मानसिक और वाचिक बल भी मिल गया हो और श्रद्धा भी हो तो भी यदि आरोग्य नहीं है तो कुछ भी नहीं है। आरोग्य के विना धर्म की आराधना नहीं हो सकती है। इसलिए धर्म साधन में आरोग्य की भी खास आवश्यकता है। मानसिक और शारीरिक बल भी हो, श्रद्धा भी हो, और आरोग्य भी हो, मगर यदि योग्यक्षेत्र न हो तो धर्म की साधना नहीं हो सकती है। इसलिए धर्मसाधन के लिए निरुपद्रव क्षेत्र की भी आवश्यकता है।

उक्त पाँच बातें अनुकूल मिल गई हों, मगर यदि काल अनुकूल न हो तो भी धर्मसाधन में व्युत्त होती है। क्योंकि योग्य काल प्राप्त हुए विना कृतक्रिया फलदायिनी नहीं होती है। किसान गेहूँ बोने के समय कभी बाजरा नहीं बोएगा और यदि बोएगा तो उसको पलताना पड़ेगा। इसलिए धर्मसाधन में काल की भी खास आवश्यकता है। ऊपर बताई हुई छ वस्तुएँ ठीक मिलने पर भी यदि बुढ़ापा आ गया होता है तो, शारीरिक बल पूरी तरह से काम नहीं कर सकता है, इसलिए निर्धारित

जो शान्त स्वभावी होता है उसको प्रायः क्रोध नहीं आता है । यदि कभी आ जाता है तो वह, उपशम भावों से उसको तत्काल ही मिटा देता है । इससे क्रोध के परिणाम, दुर्गति से वह बच जाता है । नम्र भावों से मान पास में हो कर भी नहीं फटकता है । सरल भाव तो माया का कट्टा शत्रु ही है । और सन्तोष छोम का जानी दुश्मन है । छोमाधिकार में यह बात भरी प्रकार से समझा दी गई है । कपायें क्या करते हैं ?

कोहो अ माणो अ अणिग्गहाभा,

माया य छोमो य ववट्टमत्ता ।

अत्तारि एए कसिणा कसाया,

सिंचति मूलाइ पुणम्मवत्स ॥

भावार्थ—वश में नहीं किये गये क्रोध और मान व बन्ते हुए माया और लोभ—ये चारों कपायें—जन्मांतर को बगाने के कारणभूत पापरूपी वृक्ष को सिंचन करते हैं ।

माया का कारण मान और क्रोध का कारण छोम है । अर्थात् मान से माया पैदा होती है और छोम से क्रोध पैदा होता है । इसलिए पहिले मान और लोभ इन दोनों को दूर करना चाहिए । निरभिमानी पुरुष कभी माया नहीं करता है । पुरुष माया इसी लिए करता है कि, जिससे उसका मान भग्न न हो, और इस तरह मान की रक्षा के लिए वह हतमागी दाभिक

बनता है । उसकी वृत्ति दामिक हो जाती है, परन्तु बाद में वह मान भी मर्दित हो जाता है कि, जिसके लिए वह हतमागी दमी बनता है, और परिणाम में अपमान का बहुत बड़ा बोझा सिर पर रख कर, भवचक्र में गौते मारता है । लोभ के जोरसे जीव क्रोधाधीन होता है । किसी को धन का लोभ होता है, किसी को कीर्ति का लोभ होता है और किसी को हुक्मत का लोभ होता है । धनके लोभ से व्यापारी लड़ते हैं, और कचहरियों में जाते हैं । और इतने क्रोधाघ हो जाते हैं कि अपनी एक पाई के लिए सामनेवाले के लाखों रुपयों का खर्चा करा देते हैं । कीर्ति के लोभी पुरुष सदा विषक शून्य हो कर, कीर्ति को घका पहुँचाने पर अत्यन्त क्रुध होते हैं और उस पर मानहानि का केस चलाते हैं, उसकी कीर्ति को कलकित करने का भरसक प्रयत्न करते हैं । हुक्मत के लोभी अपने हुक्म का अपमान होने से क्रोधाघ होकर जीवहत्या करने में भी आगा पीछा नहीं करते हैं । मानी के लाखों मनुष्यों का प्राणविधातक भयकर युद्ध प्रारम्भ करते हैं । इसलिए क्रोध को दूर करने का प्रयत्न करना चाहिए कि, जिससे क्रोध तत्काळ ही शान्त हो जाय । चार कषायें जैसे पाप के कारण हैं, वैसे ही पाप भी कषायों का कारण है । जैसे जन्म पाप का कारण है, वैसे ही पाप जन्म का कारण है । इस तरह अन्योन्य कार्य कारण भाव है । इसलिए कषायों को छोड़ोगे तो पाप छूटा जायगा । इसी

प्रकार पाप का त्याग करोगे तो कषाय छूट जायेंगे । इस तरह यह बात सिद्ध होती है कि, जन्म के अभाव से पाप का अभाव होना है और पाप के अभाव से जन्म का अभाव होता है । तात्पर्य कहने का यह है कि, मान और लोभ के त्याग से चारों कषाय छूट जाते हैं । वैराग्य के रग में पूर्णतया बही रगा जाता है जो कषायों को छोड़ देता है, और पूज्य भी वही बनता है । कहा है कि —

सक्का सहेउ आसाइ कट्या, अबो भयाउच्छहया नरेण ।
अणासए जो उ सहिज्ज कएए, वईमए वज्जसरे स पुज्जो ॥

भावार्थ—आज्ञा से मनुष्य छोड़े क काँटे सहन कर सकता है (कई वपधारी पुरुष छोड़े के स्त्रीलेवाले पट्टे पर सोते हैं ।) मगर ऐसे पुरुष भी वचन रूपी काँटों से ध्वंसा जाते हैं । इसलिए पूज्य मनुष्य वही होता है, जो आशारहित हो—कठोर वचन रूपी काँटों के कानों में प्रविष्ट होने पर भी समभावी रहता है ।

बाणों के घाव समझाते हैं, मगर वचन के घाव कभी नहीं रक्षते हैं, वे जीवन पर्यंत रहते हैं, मरते तक कठोर वचन याद आते हैं । इसी लिए वचन ज्यादा दुःखदायी होते हैं । इन वचनघावों को वही सह सकता है जो कषाय—विजयी होता है । दूसरे उसकी पीड़ा को नहीं सह सकते हैं । द्रव्यार्थी मनुष्य युद्ध में जा कर बाण, तलवार, बंदूक आदि के प्रहार सहन करते

हैं । व्यापारी लोग कर्जदारों के वचन सहते हैं, उनकी खुशामद करते हैं, बाबा लोग लोहके कीलों पर सोते हैं, और ब्राह्मण द्रव्यही के लालच से पचकेश बढ़ाते हैं । मगर जो आत्मार्षी पुरुष होते हैं, वे सामनेवाले पुरुष की सब शुभ या अशुभ बातें समभाव से सहते हैं । इसी लिए वे पूज्यतम या सच्चे वैरागी गिने जाते हैं । कहा है कि —

समावृता वयणाभिराया, कन्न गया दुम्भणिभ जणति ।

धम्मूत्ति किब्बा परमग्ग सूरं जिद्दिण्णं जो सहइ त्थ पुज्जो ॥

भावार्थ—जब वचन रूपी प्रहार सामने से आ कर कानों में प्रवेश करते हैं, तब वे मन को खराब कर डालते हैं । उन्हीं प्रहारों को समता प्राप्त पुरुष—‘ मेरा सहने का स्वभाव है ’ यह समझ (वैराग्य वृत्ति से)—सहन करते हैं । वे ६ । पुरुष परम शूर जितेन्द्रिय महापुरुष और पूज्य गिने जाते हैं । पूज्य होने का वास्तविक उपाय कषाय-विमय यानी वैराग्य-वृद्धि ही है ।

मोहादि का त्याग ।

वैराग्य-वृद्धि की इच्छा रखनवाले मनुष्य को मोहादि का भी त्याग करना जरूरी है । जबतक मोह, राग, द्वेषादि कम नहीं होते हैं, तब तक वैराग्य की अभिवृद्धि नहीं होनी है । इसलिये कहा गया है कि —

अहो ! ससारकूपेऽस्मिन् जीवा कुर्वन्ति कर्मभि ।

अरघट्टरटीन्यायेनैहिरेयाहिरा क्रियाम् ॥

भावार्थ—अहो ! इस ससाररूपी कूप के अंदर, जीव अपने कर्मों के कारण से रेंट की घेहों की तरह, भानेभाने की क्रिया करते हैं । अर्थात् अरघट्ट-रेंटकी घेह जैसे एक मरती है और दूसरी खाड़ी हो जाती है, इसी भाँति इस ससार में एक मरता है और दूसरा जन्म लेता है । तो भी मनुष्य अपने जीवन को व्यर्थ ही बरबाद कर देता है । कहा है कि —

धिग् धिग् मोहाधमनसा जन्मिना जन्म गच्छति ।

सर्वथापि मुधैवेद सुप्तानामिव शर्वरी ॥

भावार्थ—जैसे सोत हुए पुरुषकी रात्रि व्यर्थ जाती है वैसे ही मोहसे अध बने हुए प्राणियों का जीवन सर्वथा व्यर्थ जाता है । यह बात अत्यंत धिक्कारने योग्य है ।

मोहराजा के राज्य में रहनवाले मनुष्य खेलने कूदन में समय बिनात हैं, बालचेष्टाएँ करते हैं, और उद्यानों में जाकर कर्म के हेतुभूत शृंगार रस में मग्न हो—मस्त हो ससार की अभिवृद्धि करते हैं । उस समय वे यह भी भूल जाते हैं कि, उनका धर्मके साथ भी कुछ संबंध है । वे मनुष्य जन्मरूप वृक्ष-वृक्ष के दान, शील रूप उत्तम फलों को लेनेकी परवाह न कर कामरूपी करीर वृक्षके विषयरूपी कटु फलों को लेता है । इसी

लिए शास्त्रकार ऐसे लोगों को धिक्कारते हैं और उन्हें सोते हुए मनुष्य को वृषा रात बिनानेवाले के समान वृषा जीवन बिताने-वाला बताते हैं । और भी कहा है कि —

एते रागद्वेषमोहा उद्यन्तमपि देहिनाम् ।

मूलाद् धर्मं निवृन्तन्ति मूषका इव पादपम् ॥

भावार्थ—चूहा जैसे वृक्ष की जड़ को काट डालता है, वैसे ही राग, द्वेष और मोह प्राणियों के बड़े हुए धर्म को—वैराग्य को जड़मूल से काट डालने हैं ।

राग द्वेष और मोह की त्रिष्टयी तीनों लोक को बरबाद करती है । राग और द्वेष दोनों सहचारी हैं । जहाँ राग होता है वहाँ गौणता से द्वेष भी रहता है । जहाँ द्वेष होता है, वहाँ रागकी भी विषम-व्याप्ति होती है । अर्थात् जहाँ द्वेष होता है, वहाँ थोड़ा बहुत राग भी गौणरूप से रहता है । कहीं सर्वथा नहीं भी रहता है । जैसे पति, पत्नी में, गुरु, शिष्य में, पिता, पुत्र में और भाई, बहिन में, यदि किसी कारण से द्वेष होजाता है, तो भी उनमें थोड़ा बहुत राग अवश्यमेव रहना है, परन्तु यदि प्रतिस्पर्द्धियों में जैसे राजा, राजा में, सेठ, सेठ में, और पंडित, पंडित में, कभी द्वेष होजाता है तो वहाँ, गौणरूप से राग रहता है यह नहीं कहा जा सकता है । जहाँ राग, द्वेष होते हैं, वहाँ मोह अवश्यमेव होता है । इसी तरह जहाँ रागद्वेष होता है,

वहाँ मोह भी जरूर ही रहता है। इस तरह इनकी अन्वय व्यतिरेक प्राप्ति है। जहाँ यह छिप्टी एकत्रित होती है, वहाँ इसके नौकर क्रोध, मान, माया, लोभ, रति, अरति, शोक, सताप, काम, इच्छा, प्रमाद, विकषा और ईर्ष्या आदि भी जा पहुँचने हैं। वे इन्हे होकर बिचारे जीव को धर्मवृक्ष के मीठे फलों को नहीं खान देते हैं। वे उसको विषयरूपी विषवृक्ष के कड़वे फल खाना सिखाते हैं। इनके खानसे जीव मूर्च्छित हो जाता है, फिर वह हेय, ज्ञेय और उपादेय पदार्थों की पहिचान नहीं कर सकता है। वह देव, अदेव, गुरु, कुगुरु, धर्म, अधर्म, और सत्य, असत्य किसीको नहीं जानना है। वह केवल अपनी पाँचों इन्द्रियों तृप्त करनेही में अपना समय बिताता है। मति को बचल बनाकर उसको चारों तरफ दौड़ाता है। वह इस ढाँसे मुनियों के पास भी नहीं जाता है कि, यदि मैं मुनियों के पास जाऊँगा तो वे अपनी चतुराई से या अपन प्रभावसे, मुझे विवश करके किसी बातका नियम करवा लेंगे। जब वह मुनियों के दर्शन करने को भी नहीं जाता है, तब फिर उनके उपदेश श्रवण की तो बात ही क्या है? त्रिलोकनाथ वीरराग भगवान की पूजा और दर्शन करने का समय भी इन जीव को नहीं मिलता है। यदि कोई उसको कहता है कि,—“चलो आज मंदिर में पूजा, आंगी आदिना बहुत ठाठ हो रहा है, तो वह उत्ता दता है कि,—“हम क्या ठाठ के दर्शन करने हैं? अवकाश मिलेगा तब

शान्ति से जाकर भगवानके दर्शन करेंगे । इस समय तो वहाँ लोगों की भीड़ होगी इसलिए मेरा मन दर्शन करने में नहीं लगेगा । तुम जाओ । मैं तो मंदिर में शान्ति होगी उस समय जाऊँगा । ” इस तरह का उत्तर दे, प्रेरक को विदाकर, आप कर्म क्लेश के पजेम फसता है । उसीको वह अपना कर्तव्य समझता है । वह धर्म को अधर्म बताने में भी नहीं चुकता है । यदि कोई उसको कहता है कि,—“ तुम दान, शील, तप और भावना में अपना मन लगाओ, तो वह बिपयलपट जीव उत्तर देता है कि,—“ भाई ! मैं इतने जीवों का पोषण करता हूँ, वे सबही जीव धर्म करते हैं । अब मुझे धर्म करने की क्या जरूरत है ? शास्त्रकार कहते हैं कि, दान उत्तम पात्र को देना चाहिए । मेरा आत्मा ज्ञान, दर्शन और चारित्र्य रूप रत्नत्रय युक्त है । इसी तरह वह देवरूप, और गुरुरूप और धर्मरूप भी है । उससे बढकर उत्तम पात्र कौन हो सकता है ? मैं उसी आत्मा का विनय करता हूँ । यानी वह जो कुछ माँगता है, मैं उसको बही देता हूँ । मैं तत्काश ही अविलम्ब उसभी इच्छा को, पूर्ण करता हूँ । उसको लेशमात्र भी क्लेश नहीं होने देता हूँ ।

। कई लोग तो आत्मा को भूला, प्यासा रखते हैं । बैलकी तरह उससे अनेक वष्ट सहाते हैं । मगर मैं तो उसको ठीक नहीं मानता हूँ । शीठ धर्म का अर्थ यह है कि, आत्म स्वभाव

का पालना । अनादिकाल से आत्मा का स्वभाव खाना, पीना और खेलकूद करना है । मैं ऐसाही करता हूँ । तप धर्म अर्थात् तपना यह तो स्वभावतः ही व्यवहार में आता है । मैं लसपत बनूँ, बाढ़ी, गाढ़ी और छाढ़ी के मुखका मोक्का बनूँ, मुझ को ससार साहूकार कहे, मेरा हुक्म जगत माने आदि । ” इस प्रकार उन्मत्तता पूर्ण वचन बोल, मोह से मूर्च्छित हो जीव धृया ही अपना जन्म गँवाता है । इसलिए मनुष्यों को सबसे पहिले मोह का त्याग करना चाहिए । गृहस्थी की बात इस समय छोड़कर हम साधु के सवध में विचार करेंगे, जिसने ससार का त्याग कर दिया है । वैराग्य की हीनता से राग, द्वेष और मोह की त्रिपुटि साधु को भी मूर्च्छित बना देती है, व अकृत्यों को भी उन्हें कृत्य समझा देती है । “पुस्तक की भक्ति करनेवाला, यानी ज्ञानपद का आराधक जीव तीर्थंकर गो बौधता है । ” इस वाक्य के द्वारा, महामल्ल मोह से हारा हुआ जीव उल्टा उपदेश देनेके लिए कटिबद्ध होता है । आप मुझ को—सीधे मार्ग को—सीधा मार्ग मान बैठना है और इस तरह वह अपने आपको और भद्र प्रमाणी जीवों को भद्र कूप में डालने का प्रयत्न करता है । वह पुस्तकें लिखाता है लिखी हुई पुस्तकें खरीदता है और उनके लिए नये ढंग से उपदेश देकर वह श्रावकों के पाससे पैसे निकलवाता है । लिखित और मुद्रित पुस्तकें जन उसके पास बहुत हो जाती हैं, तब वह

सुंदर और बढ़िया आल्मारियों मोल लेता है, ^{जो} को नहीं दे
 तरह से बढ़िया नवीन आल्मारी बनवाता है । तत्पश्चात् और
 आल्मारी को रखने के लिए वह श्रावकों को पत्थर का घर
 बंधवा देने का उपदेश देता है । उन्हें समझाता है कि, पुस्तकों
 की रक्षा करने में अनंत पुण्य है । शास्त्रों में ज्ञान-वैद्य होना
 बताया गया है, इसलिए इस समय ऐसा होना चाहिए । बेचारे
 श्रावक भक्तिभावों से और शुभ फल की आशा से पचीस, पचास
 हजार रुपयों का खर्चा करते हैं । और मकान बनवा देते हैं ।
 तत्पश्चात् वे मुनिश्री भी दो चार महीने तक के लिए पुस्तकों पर
 कब्ज चढ़ाने में, छपे हुए पुस्तकों पर रेशमी कपड़े का पट्टा
 लगवाने में और पुस्तकों बराबर रखने को दिव्य बनवाने के
 कार्य में, इतने निमग्न हो जाते हैं, जितने की हगाम के मौके
 पर-कसल के मौके पर-व्यापारी हो जाते हैं । व्यापारियों को
 उस मौके पर जैसे रोटी खानेकी भी बड़ी कठिनता से फुर्सत
 मिलती है, इसी तरह मुनिश्री को भी आहार पानी के लिए
 जाने के लिए भी बड़ी कठिनता से फुर्सत मिलती है । साधुओं
 को इसतरह काम में निमग्न देखकर यदि कोई श्रावक सरलता से
 आकर पूछता है कि, महाराज आप के पीछे यह क्या उपाधि
 है ? तो व उत्तर देते हैं —“ हे महामाग्य, यह तो ज्ञान की
 भक्ति है, ज्ञानभक्ति करनेवाला भी उत्तम फल पाता है । ” यह
 उत्तर सुनकर श्रावक मन ही मन समझ जाता है कि, महाराज

वे मरते समय भी अपने शिष्यों को या श्रावकों को नहीं दे सकते हैं । ये सारी विडवनाएँ मोह की की हुई हैं । इसलिए हे भव्यो ! मोह का त्याग करो, वैराग्य में चित्त लगाओ और वैराग्य भावों के उपदेशक श्लोकों का खूब ध्यानपूर्वक मनन करो । देखो, यह सहचारी शरीर भी अपना नहीं है और अपने साथ रहने का भी नहीं है ।

शरीर की दुर्जनता ।

विधाय सहजाशौचमुपस्कारैर्नैवैवै ।

गोपनीयमिदं हन्त ! कियत्काल कलेवर ॥

भावार्थ—स्वभाव से ही जो अशौच और अपवित्र है, ऐसे शरीर को नये नये उपायों द्वारा कब तक सुरक्षित रख सकोगे ? अन्तमें तो वह कमी रहनेवाला नहीं है ।

सत्कृतोऽनेकशोऽप्येश, सत्क्रियेत यदापि न ।

तदापि विक्रिया याति कायं खलु खलोपम ॥

भावार्थ—शरीर दुर्जन की उपमावाला है । क्योंकि इस शरीर का बारबार सत्कार किया जाता है, तो भी वह एकही बार सत्कार न पाने से विकृत होजाता है ।

असत्पुरुषों का बारबार खान, पान, सन्मान आदि से सत्कार किया जाने पर भी यदि एकाधवार उसमें कमी होजाय

सर्प जैसे वृक्ष के कोटर में रहता है, वैसे ही, शरीर में रोग रहता है। सर्प जैसे प्राणों के हर्ता है वैसे ही रोग भी प्राणों को हरण कर लेता है। शरीर तो स्वभावतः चला जान-वाला है ही, मगर उसमें युवावस्था की जो लक्ष्मी है वह तो उसमें भी बहुत पहिले पलायन कर जानेवाली है। इसलिए उस यौवनश्री को पा कर शुभ कार्य करने चाहिए। कहा है कि—

आयु पताकाचपल तरङ्गचपला श्रियः ।

भोगिभोगिनिभा भोगा समया स्वप्नसन्निभा ॥

भावार्थ—आयुष्य भवना की भाँति चपल। समुद्र की तरंगों के समान सम्पत्ति अति चपल है, भोग सर्व-फलों के समान भयकर है और समोग स्वप्न के समान है।

जो आयुष्य अमूल्य है, लाख स्वर्ण-मुद्राएँ देने पर भी जो नहीं मिलनवाला है, और इंद्रादि देव भी जिस को बड़ा नहीं मकत है, वही आयुष्य पताका के समान चपल है। इसलिए चपल आयुष्य के अदर निश्चल आत्मकार्य और परोपकार करना चाहिए। लक्ष्मी समुद्र की तरंगों के समान अस्थिर है। अस्थिर स्वभाववाली लक्ष्मी का सदुपयोग सुपात्रदान है। सुपात्रदान के प्रभाव से अस्थिर स्वभाव छोड़ कर, स्थिर स्वभाववाली हो जाती है।

भोग इस भव में और परभव में भी दुःख देनेवाले हैं।

कहा है कि—“ भोगे रोगभयम् । ” (भोग र्म रोग का भय रहता है ।) इस वाक्य से भोग इस भव र्म कटवे फल देनेवाले सिद्ध होते हैं । और भवान्तर में नरकादि गतियों का देनेवाला होता है । इसलिए भोगों को सर्पफणादि की जो उपमा दी गई है वह बहुत ही उचित है । पुत्र, पौत्र, भाई, बहिन, माता, पिता, और घन, धान्यादि के सगम भी स्वप्न के समान हैं । जैसे स्वप्न के पदार्थ स्वप्ने में ही अच्छे मालूम होते हैं, परन्तु जागृतावस्था में वे मिथ्या मालूम होते हैं । इसी तरह इनका—पुत्रादि का—मेल भी इस जीवन तक ठीक जान पड़ता है, परन्तु जीवन के अभाव र्म—परभव में—ये मिथ्या हो जाते हैं । मगर जीव मिथ्या सगम के लिए सच्चा पापकर्म करता है । और वह पापकर्म परभव में भी जीव के साथ जाता है । कुटुम्ब के लिए जीव पाप का ढेर लगाता है । पापकर्म करके घन इकट्ठा करता है । मगर अन्त में घन तो कुटुम्ब खा जाता है और पाप उसको भोगना पड़ता है । पाप में से हिस्सा लेनेवाला कोई भी नहीं है । यदि कोई पाप का भाग लेन की श्रीकारता भी दे, तो ऐसा होना अशक्य है । कृत पुण्य, या पाप जीव को स्वयं ही भोगना पड़ता है ।

ससार की स्वार्थ परता ।

ससार स्वार्थ का सग है । सब जानते हैं कि माता को

पुत्र पर अत्यंत प्रेम होता है, वह अपने पुत्र के मरण की इच्छा कभी नहीं करती है, परन्तु पुत्र जब किसी असाध्य रोग में फँस जाता है, माता को लगातार रात दिन दो चार महीने तक, उसकी शुश्रूषा करनी पड़ती है, तब माता भी धरती जाती है और वह कहन लग जाती है कि,—“छडका अब या तो मर जाय या, अच्छा हो जाय तो ठीक है ।” ये शब्द धरान पर ही निकलत हैं कि—“मरे न माचो छोडे ।”

इस विषय में हम यहाँ एक सेठ का दृष्टान्त देते हैं ।

“किसी शहर में धनपति सेठ का पुत्र अपने मित्रों के साथ नगरस बाहर गया था । उस समय उसकी भलाई के लिए उसके एक मित्र ने उसको कहा —“इस सत्तार में धर्म के बिना जीव का कोई शरण नहीं है । रक्षा करनेवाला केवल धर्म ही है । माता, पितादि परिवार सब मतलबी है ।” यह सुन सेठ के पुत्र ने कहा —“बाधु ! तुम कहते हो सो ठीक है, मगर मेरे माता पिता वैसे नहीं हैं ।” दूसरे दिन दोनों मित्र एक तालाब पर गये । तालाब सूख गया था, इसलिए वहाँ कोई मनुष्य आता जाता नहीं था । और इसी हेतु से वहाँ दूर सर्गदि का निवास हो गया था । यह देख कर उसका मित्र बोला — “बाधु ! देख । इस तालाब में पानी था, तब कितने लोग इस तालाब पर आते थे । कोई स्नान सय्यार्थ आता था और

कोई स्वच्छ वायु सेवनार्थ । मगर अभी कोई नहीं आता । इसका कारण यही है कि, इसमें पानी नहीं रहा इससे यह सिद्ध है कि लोगों को तालाब से कोई मतलब नहीं है जल से मतलब है । इसी तरह दुनिया में भी स्वार्थ की सगाई है । शरीर की नहीं । जीव के निकल जान पर लोगों का शरीर से कुछ स्वार्थ नहीं सधाता है, इसलिए लोग उसको अग्नि में जला देते हैं । ” मगर सेठ का पुत्र कुछ नहीं समझा । तीसरे दिन दोनों मित्र वन में जा रहे थे । मार्ग में एक सूखा झुआ बड़ का झाड़ मिला । उसको देखकर मित्र बोला —“ बन्धु ! दो महीने पहिले इस बड़ घृत पर पक्षी घोंसले बना बनाकर रहते थे, चाँ चूँ करक घृत को गुना देते थे, मुसाफिर इसके नीचे विश्राम करते थे, और गवाले गडकों को इसके नीचे बिठाकर निश्चल योगी की भौंति आराम से ठही साया में सोते थे । मगर अभी कोई भी नहीं है । इसका कारण समझे ? इसका कारण यह है कि, पहिले उनको घृत की शीतल छाया मिलती थी और अब नहीं मिलती है । घृत का कोई सगा नहीं है । सब ठही छाया के सगे हैं । इसी तरह सत्तार में लोग भी स्वार्थ के सगे हैं । ” सेठ के पुत्र ने इतना होने पर भी अपने माता पिता पर अविश्वास न हुआ । वह मित्रने पूछा —“ आज तू घर जाकर मैं कर्दू ऐसा करेगा ? ” ठहक पुत्रने स्वीकारता दी ।

मित्रने कहा —“ तू जाते ही बेहोशता होकर घर में पड़

जाना । कोई बोलाव तो मत बोलना, औषध खिलाव तो मत खाना । उस समय मैं योगी क बेप में तेरे पास आऊँगा । उस समय मैं प्रत्यक्ष करके दिखा दूँगा कि, तेरे माता पिता का तुम पर कितना स्नेह है ? बाद में तेरी इच्छा हो सो करना । ” मित्र अपने घर गया । सेठ का पुत्र अपने घर क पास पहुँचते ही, बाहिर की तरफ ही गिर गया । सैकड़ों लोग जमा होगये । अन्त में वह म्यानेम बिठा कर घर पहुँचाया गया । सारे कुटुम्बन जमा होकर उसको चारों तरफ स घेर लिया । उसके माई, बहिन, चाचा, चाची, माता, पिता आदिने उसको बुलान की बहुत चेष्टा की मगर वह न बोला । कहावत है कि—“सोया जगान स जागता है मगर जागते को जगान से वह कैसे जाग सकता है ? ” इसी तरह सेठ का पुत्र बिल्कुल न बोला । उसने आँखें भी न खोली । जो कुछ होता था वह कानों से सुनता था । कोई कहता था, डॉक्टर को बुलाओ, कोई कहता था, हसीम को बुलाओ, कोई कहता था सियाने को बुलाओ और कोई कहता था किसी मन्त्र जन्त्र वाले को बुलाओ । इस तरह सब गड़बड़ करन लगे । तत्पश्चात् हरेक तरीह के उपचारक बुलाये गये । अन्त में अपने अनुकूल सबने उपचार किया । कहा है कि—

वैद्या वदन्ति कफपित्तमरुद्विकारान्
ज्योतिर्विदो ग्रहगतिं परिवर्तयन्ति ।

मृताभिपूजयितुं भूतविदो वदन्ति
प्राचीनकर्मजलघ्नमुनयो मनन्ति ॥

वैद्योंन-डाक्टरोंने आकर कहा कि,—इसको पित्त रु घर का वायु छुपिन हो गया है, इसलिए अमृक दवा दो । ज्योतिषीन कहा कि,—इस पर राहु की क्रूर दृष्टि पड़ी है इसलिए ब्राह्मणों को दान दो, शान्ति पाठ कराओ आदि । सयानने कहा कि,—नजर लग गई है, नजर बँधवाओ । मन्त्र जन्म वालोंन कहा कि,—इसको डाकन लग गई है, इसलिए उनार कावाओ । डूँडी, गोलों को देखने वालोंने कहा कि,—इसका गोला ढिग गया है । मरा तैछ लाओ अभी ठीक होजाता है । इस तरह रात भरम सैकड़ों इलाज किये गये । मगर सेठ के पुत्र को आराम नहीं हुआ । माता, पिता रोने लगे । नौकर खाकर, घबगये-झुपे, अन्यान्य हकीमों वैद्यों और डॉक्टरों की तलाश में फिरन लगे । कुटुम्बी चिन्तित भावसे कहने लगे —“ क्या किया जाय ? देना हो तो चुका दें, मार हो तो छेलें, सरकार में केस हो तो उसे हर उपायसे ठीक ठाफ करलें, मगर दर्द का क्या करें ? इस तरह इधर चल रहा था । उस समय सेठपुत्र का मित्र योगी का बप लेकर सेठ की हवेली क आगे से निकल । योगी को देखकर, नौकरोंन उसके पैरों पड़ और कहा —“ महाराज बड़े कष्ट का समय है । सेठका बड़ा लडका बहुत बीमार हो गया है । सारा कुटुम्ब रो रहा है ।

इसलिए कृपा करके सठ के लड़के को बचाइए । बड़ा उपकार होगा । ”

योगीने उत्तर दिया —“अगर हम दुनिया का कार्य करने में पड़ेंगे तो फिर इश्वर का भजन कब करेंगे ?” योगी और नौकरों की इस तरह बातें हो रही थी, उसी समय वहाँ कई लोग जमा हो गये और वे योगी को समझा बुझाकर हवेली में ले गये । उसन सेठ के पुत्र को देखकर कहा —“लड़का इलाज करने से अच्छा हो सकता है । पचराने की कोई बात नहीं है । योगी लोग मेरे हुए को भी वापिस जिंदा देन हैं तो फिर इसकी तो बात ही क्या है । यह लड़का शीघ्र ही अच्छा हो जायगा । उबड़ के दाने, लोभान और पच रंग का कपड़ा छाओ । एक सफेद पर्दा तैयार करो । एक जल का बटोरा भी भरकर छेते आओ । योगी के कपनानुसार सारी चीजें तैयार करके दे दी गईं । अब योगीने अपनी क्रिया प्रारम्भ की । लोग प्रसन्न होकर आपस में बातें करने लगे कि सेठ के अहोभाग्य है, जिससे ऐसा योगी मिल गया है । योगी ऊँचे स्वर से बोलने लगा —“ ॐ फूट फूट स्वाहा ! ” “ ॐ झों झों स्वाहा ! ” आदि । बड़े आह्वार के साथ क्रियाएँ पूर्ण काने के बाद योगी पर्दे के बाहर आया और बोला —“ सुनो माईयो । इस लड़के पर व्यन्तर का आक्रमण हुआ है । वह बहुत भवईस्त है । बच्चे के एवम में वह किसी का जीव लेगा तब ही लड़के को छोड़ेगा । इसलिए जो

कोई जल का यह कगेरा पियेगा, उडद के दाने खायेगा और, यह होरा अपने हाथ में बाँधेगा, वह लडके की सी हालत में पढकर अन्त में मर जायगा । ”

योगी क ऐसे भयकर वचन सुन, सब मौन हो रहे । सब चित्र-लिखित पुतली की तरह स्थिर हो रहे । बनावटी योगी हास्यपूर्ण नेत्रों से अपने मित्र की ओर देखता हुआ खड़ा था । उसी समय एक मध्यम्य पुरुषने कहा —“ माइओ ! जवाब दो । ” दूसरा बोला —“ प्याला और उडदके दाने उस की माता को दो । ” सबने यही सम्पत्ति दी । माता इससे मन में दुःखित होने लगी । पानी का कटोरा और उडद के दाने जब उस के पास आये तब उसने कहा —“ ठहर जाओ । जरा सोचने दो । ” थोड़ी देर सोचने के बाद उसने कहा —“ मृत सर्व मृतै भवि । (मेरे मरने पर मेरे लिए तो सारा जगत मरा हुआ है) यदि मैं जीवित रहूँगी तो दूसरे तीन लडको का और दो छडकियों का पालन पोषण करूँगी और उनका सुख देखूँगी । इस लिए मैं इस प्याले को नहीं पीऊँगी । ” कटोरा पिता के पास पहुँचा । पिताने तत्काळ ही उत्तर दिया —“ पिता होगा तो पुत्र बहुत हो जायेंगे । ” तब वह कटोरा सेठपुत्र की स्त्रियों के पास पहुँचाया गया । उस के दो स्त्रियाँ थीं । उनमेंसे एकने कहा —“ यदि मैं मर जाऊँगी तो दूसरी सुख भोगेगी । इस लिए मैं

इस को नहीं पी सकती । ” दूसरी न भी ऐसा ही उत्तर दिया । तब किसीने कहा कि—दोनों साथ ही पी लो । झगडा ही मिट जाय । दोनों चुप हो रहीं । किसीने कुछ उत्तर नहीं दिया । पानी का कटोरा सारे कुटुम्ब में फिर वर बाँपित योगी के हाथ में आया । योगी बोला—“ अच्छा माई ! तुम कोई नहीं पीते हो तो मैं ही इस पानी को पी जाता हूँ । ” योगी की बात सुनकर, अहो ! योगी महात्मा कैसे उपकारी है ? ऐसे ऐसे महात्माओं के अस्तित्वसे ही लोग दुनिया को रत्न की खानि बताते हैं । महात्मा सचमुच ही सच्चे महात्मा है । ”

योगी प्याला पी गया । सेठ पुत्र मस्दीसे शय्या छोड़ कर उठ बैठा । सारे कुटुम्बी जन शय्या को घेर कर खड़े हो गये । कोई माई, कोई बेटा, कोई छाल आदि शब्दोंस उतफो प्यार के साथ पुकारन लग रहे थे । उस समय सेठ के पुत्रन धीरेसे कहा—“ तुम सब मेरे शत्रु हो । मेरा सगा-स्नही—तो यह योगी है ।—इस लिए अब मैं इस के साथ जगल में जा कर अपना मगल करूँगा । तुम मुझे मत छूना । ऐसा कह सेठपुत्र अपने मित्र के साथ चला गया । सारा कुटुम्ब हतप्रभ हो देखता ही रह गया । ”

इस उदाहरण से यह बात ज्ञात होती है, कि सत्कार में अपने प्राणोंस ज्यादा कोई प्यारा नहीं है । प्राण नाश होन

का समय आता है तब सब भी दूर हो जाता है। इसी विषय को प्रष्ट करनेवाला एक उदाहरण और दिया जाता है।

“ एक कुटुम्ब में कर्मयोगसे एक बुढ़िया और उस का लडका दो ही व्यक्ति बाकी बचे थे। उस समय माग्य-योगसे अपने अरणारविन्दसे पृथ्वीतल को पवित्र करते हुए, पच महाव्रत पालक शुद्धोपदेश दाता, मुनिराम अन्य कई साधुओं के साथ उस नगर में आये जहाँ वह बुढ़िया और उस का लडका रहते थे। लडका धर्म देशना सुनने को गया। वह हलके कर्म-वाला था। इस लिए देशना सुनकर उसके मनमें वैराग्य का अकुर आ गया। उस के मन में आया कि वह सत्तार छोड़कर साधु बन जाय। उसने मुनिरामसे अपने विचार कहे। मुनिरामने कहा—बहुत अच्छे विचार हैं। तुम्हारे घर में कौन है ?”
उपने उत्तर दिया—“ मेरे घरमें मेरी एक बृद्धा माता है।”
मुनिश्रीने कहा—“ तुम अपने विचार अपनी माता के सामने प्रकट करो। यदि वह आज्ञा दे तो तुम हमारे पास आना। तुम्हारा कार्य सकल होगा।” मुनिश्री के वचन सुन, उन को नमस्कार कर, लडका अपने घर आया और मातासे कहने लगा—“ माता ! आज मैंने जैनधर्म के साधुओंसे धर्मोपदेश सुना, वह मुझ को बहुत ही अच्छा लगा।” माताने कहा—
“ बेटा ! जिन वचन सदा ही मान्य हैं। तेरा अहो माग्य है।

कि तुने जिन-धर्मोपदेश सुना । तेरा जन्म सफल हुआ । ”
 माता जब धुप हो गई, तब लडकेने कहा —“ माता ! मेरा
 विचार है कि, मैं सारी उपाधियों को छोड़ कर साधु बन
 जाऊँ । ” वृद्धा घबरा कर बोली —“ हे बाल ! ऐसा कभी न
 करना । तू सप्ताह ही में रह कर धर्म ध्यान कर, इससे मैं भी
 प्रसन्न हूँ । परन्तु यदि तू साधु होगा तो मैं कूर में गिर कर
 मर जाऊँगी । इससे तेरा कल्याण न हो कर अकल्याण ही
 होगा । ” अरुणी माता की बातें सुन कर, लडका सोचने लगा
 कि, मोह में पड़ कर शायद माता कूर में गिर जाय तो मेरा
 बड़ा अपयश हो । इस लिए दो चार वर्ष का विछव हो तो कुछ
 हानि नहीं है । फिर उसने वृद्धास कहा —“ माता ! तुम लेरा
 मात्र भी मत घबराओ । मैं तुम्हारी आज्ञा के बिना कदापि
 साधु नहीं बनूँगा । ”

लडके के वचन सुन कर माता शान्त हुई । माता और
 पुत्र दोनों शान्ति के साथ गृहस्थ धर्म पालते हुए दिन बिताने
 लगे । कर्म योगसे एक बार लडके को ज्वर आया । दो दिन के
 पश्चात् सन्निपात हो गया । लोग लडके को देखने आने लगे ।
 वैद्योंने इलाज किया मगर लडके की हालत में कुछ भी फरक
 नहीं पड़ा । तब लोग कहने लगे कि, अन्य औषधियों की
 अपेक्षा धर्मोपदेश देना ही अच्छा है । वृद्धा विचारने लगी कि,
 यदि लडका मर जायगा तो मुझे अकेले ही रहना पड़ेगा ।

पाठ पढौस की वृद्धाँ कहने लगी कि,—लटक की बीमारी असाध्य हो गई है । इस के बचने की कोई मूरत नहीं है । जिस के घर मोत होती है उस क घर यमराज आता है । उस यमराज को जब कुत्ते देखने हैं, तब वे बहुत रोते हैं । इस तरह की बातें यह कर, वृद्धाँ अपने अपने घर गई । लटक की माता सोचने लगी कि, मेरे घर यमराज आयगा । घरमें दूसरा तो कोई हे ही नहीं । अब मैं क्या करूँ ? खर ! जो बने सो ठीक है । इस तरह वृद्धा डरती हुई छोकरे क पास सो गई । रात बीतने लगी । उस को नींद आती थी ओर थोड़ी ढेरमें वापिस उठ जाती थी । छोकरे को तो निद्रा बिल्कुल ही नहीं आती थी । इधर घरमें इन की यह हालत थी । उधर घरमेंसे पाढी छूट गई । महल्ले के कुत्ते भौक भौक कर थक जाने से रोने लगे । पाढी आ कर वृद्धा के कपडे चवाने लगी । कपडा खिचनेसे वृद्धा जाग उठी । दीपक का प्रकाश मद पा । इस लिय वह पाढी को अच्छी तरह देख न सकी । उसने काला शरीर और सिर देखा । बुढिया समझ गई कि, यम आया है । खी जाति वहमी तो होती ही है । फिर घटते मे पूरा कुत्ते का भौकना आदि सब योग भी मिल गये । बुढिया बहुत डरी । वह धीरे धीरे बोली —" यमराज ! आप मूठ कैसे कर रहे है ? मैं बीमार नहीं हूँ । बीमार तो यह पासमें सो रहा है । " बुढिया के ऐसा कहने पर भी पाढी नहीं

हटी । वह विशेष रूप से वृद्धा के कपड़े चाबने लगी । कपड़े खिचन लगे । बुढ़िया बहुत बचराई । उसने समझा कि यमराज तो अभी मुझे ही उठा ले जायगा । इसलिए वह अधीर हो कर चिंटा उठी —“ मैं तो बिल्कुल अच्छी हूँ । बीमार तो यह मेरे पास में सो रहा है । ” पाखी वृद्धा की चिंताएँ सुन कर, डरी और कपड़ा जोड़ कर पीछे को हट गई । वृद्धा के कपड़ों का खिचना बंद हुआ । लडका जागता हुआ सारी बातें सुन रहा था । कारण कि, कर्मयोग से उस समय उसका सन्निपात कम हो गया था । बुढ़िया मुँह पर ओढ़ कर सो रही । उसने सोचा—यम जोकरे के प्राण ले गया होगा । अब सबरे जो कुछ होगा देखा जायगा । लडके को भी सन्निपात के मिट जान से निद्रा आ गई । बुढ़ियाने सबरे ही उठ कर देखा तो उसे जान पड़ा कि लडका निद्रा निश्चाल रहा है, पाखी खुली हुई है और उसके कपड़े चाबे हुए हैं । यमराज की बात झूठ समझ कर, बुढ़िया पछताने लगी । इतने ही में लडका भी जाग गया । वह उठ कर बोला—“ बाह माता ! खूब किया । मैंने तरा प्रेम प्रत्यक्ष देख लिया । मेरे मरने पर भी जब तू मरनेवाली नहीं है, तब मेरे माधु हो जाने से तो तू मर ही कैसे सकती है ? माता ! तरा मुझ पर प्रेम है, और मेरा भी तुझ पर प्रेम है, परन्तु वह केवल स्वार्थ के लिए ही है । इसी लिए तो शास्त्रकारोंने सगमों को स्वर्ग की उपमा दी है ।

वास्तविक सग तो धर्म का है । ” तत्पश्चात् माता को समझा कर छटका साधु हो गया । ”

उक्त उदाहरणोंसे पाठक समझ गये होंगे कि,—“सगमाः स्वप्नसन्निभाः । ” (सगम स्वप्न के समान हैं ।) वेराग्य का उपदेश करनेवालों को निम्नलिखित श्लोक भी ध्यान में रखने चाहिए ।

कामक्रोधादिमिस्तापैस्नाप्यमानो दिवानिशम् ।

आत्मा शरीरात्तस्योऽसौ पण्यते पृष्टपाकवत् ॥

भावार्थ—शरीर के अंदर रहा हुआ यह आत्मा पृष्ट पाक की तरह काम और क्रोधादि तापों से रातदिन तपता रहता है । यानी रातदिन दुःख पाता रहता है ।

विषयेष्वतिदुःखेषु सुखमानी मनागपि ।

नाहो ! विरज्यते जनोऽशुचिकीट इवाशुचौ ॥

भावार्थ—जैसे विष्टा का कीटा विष्टा ही में रह कर, सुखी होता है । वह उस से नहीं बचता है । इसी तरह अति दुःखदायक विषयोंमें मनुष्य मग्न रहता है । उस को उस में लेशमात्र भी दुःख नहीं होता है, वह उस से विरक्त नहीं होता है ।

दुरन्तविषयाम्बादपराधीनमना जन ।

अन्धोऽन्धुमिव पदाग्रस्थिते मृत्यु न पश्यति ॥

भावार्थ—जैसे अन्ध मनुष्य अपने दूसरे कदम ही, स्थित कूर को नहीं देख सकता है। इसी तरह मे विषयास्य पुरुष भी विषयों के आस्वादन में जिसका मन लिप्त हो गया है, ऐसा पुण्य भी अपने सामने खड़ी हुई मौत को नहीं देख सकता है।

आपातमात्रमधुरैर्विषयैर्विषसन्निभै ।

आत्मा मूर्च्छित एवास्ति स्वहिताय न चतत ॥

भावार्थ—विष के समान विषयों के—जो भोगते समय कुछ भीठ पाल्म हाते दे—द्वारा आत्मा मूर्च्छित होकर रहता है। मगर वह अपन हित का चि तवन नहीं करता है।

तस्य चतुर्णो पौमर्ष्ये पापयोरपक्रामयो ।

आत्मा प्रवर्तते हत । न पुनर्वर्ममोक्षयो ॥

भावार्थ—यद्यपि चारों पुरुषार्थों की समानता बताई गई है, परन्तु खेद इस बात का है कि, आत्मा अर्थ और काम साधन में ही प्रवृत्ति करता है। धर्म और मोक्ष के लिए प्रवृत्ति नहीं करता है।

धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष ये चार पुण्यार्थ हैं। इनमें से पहलेवाले तीन पुरुषार्थों को गृहस्थी साधते हैं। मुनि केवल मोक्ष पुरुषार्थ ही की साधना करते हैं। मोक्ष सिवा के दूसरे तीन पुरुषार्थ दु समिश्रित सुखवाले हैं। और मोक्ष सर्वोत्तम एकान्त आत्मीय सुखसाधक हैं।

‘ अर्थ ’ नामा पुरुषार्थ अन्य तीन पुरुषार्थों से उतरते दर्जेका है । क्योंकि वह अर्जन—कमाने—, रक्षण, नाश और व्ययरूप आपत्तियों के सन्ध से दूषित है ।

‘ काम ’ नामा पुरुषार्थ यद्यपि ‘ अर्थ ’ से कुछ चढ़ता हुआ है । क्योंकि उसमें विषय—जन्य सुख का लेश रहा हुआ है, तथापि वह अन्त में दुःखदायी और दुर्गति का देनेवाला है । इसलिए धर्म और मोक्ष से नीचे दर्जे का है ।

‘ धर्म ’ पुरुषार्थ अर्थ और काम से उत्तम है । क्योंकि वह इस लोक और परलोक दोनों में सुख का देनेवाला है । तो भी वह मोक्ष की अपेक्षा नीचे दर्जे का है । क्योंकि वह पुण्यवच का हेतु है । और पुण्य सोने की बेड़ी के समान होने से वह भी ब्रधन रूप है । पुण्य के योग से जीव को देवतादि की गति द्वारा ससार में परिभ्रमण करना पड़ता है ।

‘ मोक्ष ’ पुरुषार्थ पुण्य और पाप को सर्वथैव नष्ट करने का कारण है । दुःख तो इससे मोड़ता भी नहीं होता है । यह विषमिश्रित भक्त की तरह आपातरमणीय नहीं है । इसी तरह परिणाम में दुःखदायी भी नहीं है । यह एकान्त-रीत्या आनन्दमय, अवाच्य, अनुपमेय, और अव्याबाध सुख-मय है । इसीलिए योगी पुरुष तीन पुरुषार्थों का अनादर कर, केवल ‘ मोक्ष ’ की साधना करनेही में कटिबद्ध रहते हैं ।

गृहस्थ यदि परस्पर अबाध रूप से तीनों वर्गों का साधन कर, तो वे 'मोक्ष' पुरुषार्थ के साधक हो सकते हैं। परन्तु यदि वे तीन वर्गों में से प्रथम पुरुषार्थ को—धर्म की उपेक्षा करके अर्थ और काम पुरुषार्थ की आराधना करने में लगे रहेंगे तो वे कदापि मोक्ष के अधिकारी न होंगे। व जब अर्थ और काम के साथ ही साथ धर्म की भी आराधना करेंगे तबही वे मोक्ष के अधिकारी होंगे। केवल अर्थ और काम ही की इच्छा करनेवाले पुरुष—चाहे वे कितने ही बुद्धिमान क्यों न हों—नास्तिकों की पक्ति में बिठाने लायक होते हैं। जिस पुरुष के अन्तःकरण में धर्मवासना का निवास नहीं होता है उसका जन्म भूया ही जाता है। उसकी बुद्धि उत्प्रेरित अपने स्वामी को—आत्मा को—मलिन करती है। इसलिए ऐसी बुद्धि की अपेक्षा यदि वह बुद्धि ही न पाता तो ऐसे अनर्थ न करता। यानी वह नास्तिकता की पक्ति में न बैठता। यह जीव अनादि काल से उन्मार्ग में चल रहा है, इसलिए नास्तिकों की युक्तियाँ उसके हृदय में जल्दी ही प्रविष्ट हो जाती हैं। नास्तिकों की युक्तियाँ जरा कठिनता से उसके हृदय में प्रवेश करती हैं। 'अर्थ' और 'काम' का फल, जैसे प्रत्यक्ष देखा जाता है, वैसे ही 'धर्म' और 'मोक्ष' के फल भी, यदि सूक्ष्म दृष्टि से देखा जाय तो, प्रत्यक्ष ही है। मगर सूक्ष्म दृष्टि से विचार करनेवाले बहुत ही थोड़े हैं और स्थूल दृष्टि से विचार करने-

वाली सारी दुनिया है। इसी हेतु से 'अर्थ' और 'काम' के अमिठापी मवामिनदी जीव प्रायः ससार में बहुत ज्यादा है। इसीलिए शास्त्रकार पुकार पुकार कर कहते हैं कि,— 'अर्थ' और 'काम' के सामान दुष्ट पुरुषार्थों में अपने आत्मा की शक्ति को न लगाकर, 'धर्म' और 'मोक्ष' में लगाओ।

मानव-जन्म की दुर्लभता ।

अस्मिन्नपारससारपारावारे शरीरिणाम् ।

महारत्नमिवानर्त्तं मानुष्यमिह दुर्लभम् ॥ १ ॥

मानुष्यकेऽपि संप्राप्ते प्राप्यते पुण्ययोगतः ।

देवता भगवानर्हन् गुरुवश्च सुसाधवः ॥ २ ॥

मानुष्यकस्य यद्यस्य वयः नादग्राहे फलम् ।

मुपिता स्मस्तदधुना चौरैर्वसति पत्तने ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस अपार ससार रूपी महासमुद्र में प्राणियों का मनुष्य जन्म रूपी महारत्न यदि दूब जाय तो उसका वापिस मिलना कठिन है। (१) मनुष्य जन्म पाकर भी मनुष्य पुण्यके योगसे श्री अरिहत भगवान्, देव और सुसाधु गुरु की मोति माने जाते हैं। (२) यदि हम मनुष्य जन्म का अच्छा फल नहीं चढ़ें तो, समझना चाहिए कि हम मनुष्यों से भरे हुए शहर के मध्य भाग में ही छुट गये हैं। (३)

अल्प मूल्यवाला रत्न भी यदि मनुष्य के पास होता है, तो वह उसको बहुत ही सँभाल के साथ उसकी रक्षा करता है। मगर यदि वह उस रत्न को नाव में बैठकर देखने लगे और वह रत्न अचानक ही उसके हाथ से पानी में गिर जाय तो क्या वह उसे वापिस मिल सकता है ? और यदि मिल जाय तो बड़ी ही कठिनता से मिलता है। रत्न खोने समय उसके हृदय में कितनी वदना होती है, उसका आभास उसकी विकृत मुखमुद्रा हमें बतानी है। खोया हुआ रत्न ऐसा नहीं होता कि, फिर वैसे मनुष्य प्राप्त न कर सकता हो। मान लो कि, यदि वह प्राप्त नहीं कर सकता हो, तो भी उसकी इज्जत तो उस रत्न से नहीं जाती है। तो भी मनुष्य उस रत्न की प्राप्ति के लिए हमारे प्रयत्न करता है। अब सोचने की बात तो यह है कि, यह संसार-समुद्र अत्यंत गहरा और अनंत योजन व्याप्त है। उसके अंदर जीवों के रत्न खोये हुए हैं, वर्तमान में भी उनके मनुष्य जन्म रूपी अमूल्य और अदृश्य 'रत्न' प्रमाद से गिर गये हैं। मगर जीवों को उनका तनिकता भी शोक नहीं है। जब शोक ही नहीं है, तब उसको प्राप्त करने का प्रयत्न तो वे करें ही किसलिए ? और इसका परिणाम यह होगा कि, उन्हें चौरासीलाख जीवयोनि में पर्यटन करना पड़ेगा। क्या यह बात खेदजनक नहीं है कि, जीव वृच्छ रत्न की इतनी परवाह करे और अमूल्य रत्न की ओर इस तरह दुर्लक्ष्य रखे ?

दस दृष्टान्त ।

अकाम निर्नरा के योग से ' नदी-पाषाण ' न्याय से जीव शायद मनुष्य जन्म मिले तो मिल भी जाय, मगर शास्त्रकार दृष्टान्त से मनुष्य जन्म की खास दुर्लभता बताते हैं । जैसे उत्तराध्ययन की टीका में लिखा है —

चुल्लग पासग घने जूए रयणे अ सुमिणचके अ ।

चम्म जुगे परमाणू दम दिठ्ठा मणुअलमे ॥

भावार्थ—चूल्हे का, पाशा का, घान्य का, जूए का, रत्न का, स्वप्न का, चक्र का, कूर्म का, घोंसर का और परमाणु का—से दस दृष्टान्तों द्वारा मनुष्य का जन्म दुर्लभ समझना चाहिए । यम चूल्हे के दृष्टान्त का स्पष्टीकरण किया जायगा ।

“ एक चक्रवर्ती राजा किसी ब्राह्मण के ऊपर खुश होकर बोला —‘ हे ब्राह्मण, तेरी इच्छा हो तो माँग । मैं तुझ को देने के लिए तैयार हूँ । ’ ब्राह्मण अपनी स्त्रीके वश में था, इसलिए उसने उत्तर दिया —‘ मैं घर सलाह लेकर माँगूंगा । ’ राजाने स्वीकारता दी । ब्राह्मण अपने घर गया । दोनों स्त्री-पुरुष एकान्त में बैठकर सोचने लगे कि,—क्या माँगना चाहिए ? यदि ग्राम जागीरी माँगेंगे तो हम को उल्टे व्याधि बढेगी । इसलिए अपने ब्राह्मणों को तो यदि दक्षिणा सहित भोजन की मासि हो जाय तो बस है । दोनों की यही सलाह पकी रही ।

फिर ब्राह्मण चक्रवर्ती के पास जाकर खड़ा रहा। उसे देखकर चक्रवर्ती ने कहा—‘बोड़ क्या चाहता है ? जो माँगेगा सोही तुमको मिलेगा।’ ब्राह्मण ने प्रसन्न वदन होकर कहा—‘हे महाराज ! मैं यही चाहता हूँ कि आपके सारे राज्यमें से बरेफिरत प्रतिदिन भोजन और एक स्वर्णमुद्रा मिला करे।’ ब्राह्मण की बात सुनकर, चक्रवर्ती को आश्चर्य हुआ। उसने मन ही मन कहा,—‘भले पुष्करावर्त मध की वर्षा बरसने लगे, परन्तु पर्वत के शिखर पर तो उतनाही जल ठहरता है, जितनी उस पर जगह होती है। खैर। जिसके भाग्य में जितना होता है उतनाही उसको मिलता है।’

तत्पश्चात् राजाने उस दिन अपन ही महल में उसको भोजन करा, दक्षिणा में स्वर्णमुद्रा दे, विदा किया। उसको चक्रवर्ती के घरका भोजन कवल एक दिन ही मिला। पाठक ! सोचिए कि, चक्रवर्ती के राज्य में छियानवे करोड घर होते हैं, उन छियानव करोड क घर जीमन कर उसका चक्रवर्ती के घर, आता क्या समझ है ? यदि यह समझ भी होनाय तो भी बार बार मनुष्य जन्म का मिलना तो बहुत ही कठिन है। ”

दूसरा पासों का दृष्टान्त है। उसकी कृपा इसतरह पर है—
 “राजा चद्रगुप्त के भट्टार में खुब धन जमा करनेके लिए चाणक्यने एक देव की आराधना की। देवने प्रसन्न होकर उसको

दिव्य पासे दिये । उन पासों में यह गुण था कि, जो उनको लेकर खेलता था, वह कभी नहीं हारता था ।

चाणक्यने वे पासे और स्वर्णमुद्रा का भरा हुआ एक थाल देकर, एक घूँत क्रीड़ा कुशल पुरुष को नगर में भेजा । वह पुरुष चौराहे में जाकर बैठा और कहने लगा —“ हे लोगो ! जो कोई व्यक्ति मुझको जीतगा उसको सोनामहोरों से भरा हुआ सारा थाल दे दूँगा, और जो मुझसे हार जायगा, मैं उससे केवल एक ही महोर लेऊँगा ।” ऐसे सुनकर उसके साथ हजारों मनुष्य खेले । मगर कोई भी उसको न जीत सका । दिव्य पासों के प्रभावसे जैसे उसको हराना दुर्लभ था, वैसेही मनुष्य ज म पाना भी अति दुर्लभ है ।

तीसरा धान्य का दृष्टान्त इस तरह है—“सत्तार क सारी तरह के धान्य इकट्ठे कर उनमें एक पायली सरसों डाल उनको एक वृद्धाके पास दिया जाय और कहा जाय कि, तू प्रत्येक धान्य को जुदा कर दे तो उससे उस धान्य का जुदा होना कठिन है, इसी तरह मनुष्य जन्म पाना भी बहुत ही दुर्लभ है ।”

चौथा घूँत का दृष्टान्त इस तरह है —“एक राजा का ऐसा समामवन था कि जिसमें एकसौ आठ स्तम्भ थे । प्रत्येक स्तम्भ में एकसौ आठ हाँस थे, राजा के एक पुत्र को राज्यगद्दी पर बैठने की अभिलाषा उत्पन्न हुई । मंत्रियों को यह बात ज्ञात हुई । राजाने

अपने सब पुत्रों और पोतों को जया करके कहा कि,—जो राज लेना चाहे वह मेरे साथ जुआ खेले । जो मुझे जीतगा वही राजा बनेगा । उसमें हारजीत की शर्त यह रहेगी कि,—छातार एकमौ और आठवार जीते पर वह एक स्तम्भ जीतेगा । और यदि बीचमें एक भी बार राजा का दाव आगया, राजा जीत गया तो, उसकी पहिली जीत सब व्यर्थ होगी । इसतरह जो एकमौ आठ स्तम्भ जीतेगा वही राज्य का मालिक होगा । राममवन के एकसौ आठ स्तम्भ इस भाँति जीतना अतीव कठिन है । इसीतरह मनुष्य जन्म पाना भी अतीव कठिन है ।

पँजवाँ रत्न का दृष्टान्त इसतरह है,—“ किसी सेठ के पास उसके पुरुषार्थों का और स्वयं अपना किया हुआ रत्नसमग्र था । वह कभी एक भी रत्न बाहिर नहीं निकालता था । एकवार वह देशान्तरों में व्यापार के लिए गया । उसके पुत्रोंने सोचा कि, पिता तो लोभके वश धन बाहिर नहीं निकालते है । घरमें कोटि स्वर्णमुद्राएँ हैं, तो भी अपने घरपर भी दूसरे कोटिध्वजों की तरह ध्वजा क्यों न करानी चाहिए ? ऐसा सोच, उन्होंने विदेश से आये हुए किसी व्यापारीके हाथ अपने रत्न बेच दिये । वे कोटिध्वज बने । उनके घर भी ध्वजापताका उड़ने लगी । सठ देशान्तर से वापिस आया । उसे रत्नों के बिकने की बात ज्ञात हुई । उसने अपने पुत्रों को बहुत नाराज होकर

रत्न वापिस लानेकी आज्ञा दी । उन रत्नों का आना जैसे अत्यन्त कठिन था, वैसे ही मनुष्य जन्म पाना भी अत्यन्त कठिन है । ”

छठा स्वप्न का दृष्टान्त इसतरह है,—“ किसी दिन मूलदेव और एक मिश्रुक उज्जयनी नगरी के बाहिर एक कोठड़ी में सो रहे थे । उस समय दोनों को समान चन्द्रपान का स्वप्न आया । मूलदेव उठ, नवकारमंत्र का स्मरण कर, देवदर्शन कर, फलफूल हाथमें ले, निमित्तिया के पास गया, और विनयपूर्वक उसने उसको अपना स्वप्न वह सुनाया । अष्टांगके ज्ञाता निमित्तियाने पहिले मूलदेव से अपने दृढकी के साप ब्याह करना स्वीकार करवाया और फिर उसको कहा —“ हे मूलदेव । आजके सातवें दिन तुमको राज्य मिलेगा । ” और ऐसाही हुआ भी । मिश्रुक का बालक भी उठकर अपने गुरुके पास गया और बोला — “ गुरुजी ! मैंने स्वप्न में आम सपूर्ण चद्र का पान किया है । ” उसके अल्पज्ञ गुरुने उत्तर दिया —“ बच्चा ! इस स्वप्न का फल यह होगा कि,—तुमको आम भी, गुडवाली रोटी मिलेगी । ” ऐसाही हुआ । कुछ काल के बाद मिश्रुक के बालक को मालूम हुआ कि, उसको और मूलदेव का स्वप्न समान था । मगर मूलदेवने विधिपूर्वक स्वप्न की क्रिया की थी इसलिए उसको राज्य मिला था और मैंने नहीं की थी इसलिए मैं उससे वंचित रहा था । अब मैं फिर वैसे ही स्वप्न देखने के लिए उसे कुटियाँ,

मं जाकर सोऊँ । ऐसा सोच कर, वह चद्रवान के स्वप्न के लिए गया । मगर उसी स्वप्न का आना जैसे दुर्लभ है वैसे ही, मनुष्यजन्म पाना भी दुर्लभ है ।

सातवाँ चक्र का—राधावेष का—दृष्टान्त इस तरह है—“मानलो कि, एक स्तम्भ है, उस पर आठ चक्र निरंतर फिरते रहते हैं । उनमें स चार सीधे फिरते हैं और चार उल्टे फिरते हैं । सब चक्रों के आठ आठ आरे हैं । स्तम्भ के ऊपर एक पुतली है । वह भी चक्रों की तरह निरंतर फिरा करती है । उसके नीचे एक तैल की कट्टाई भरी रखी है । पुतली की बाईं ओर का उममें प्रतिबिम्ब पड़ता है । जो कोई उस प्रतिबिम्ब में देख कर, बाणद्वारा पुतली की ओर म बाण मारता है, वही राधावेष साधक समझा जाता है । मगर यह बात बहुत ही कठिन है । इसी तरह मनुष्यजन्म पाना भी बहुत ही कठिन है ।”

आठवाँ कूर्म का—कलुष का—दृष्टान्त इस तरह है,—“मानलो कि किसी तालाब में एक कलुषा कुटुब सहित सानद रहता है । उस तालाब में सेवाल इतनी ज्यादा है कि, कलुषा पानी के बाहिर सिर भी नहीं निकाल सकता है । मगर एक दिन उसके माग्य स, पवनवग द्वारा सेवाल हट गई । कलुषने, बाहिर, सिर निकाला । सिर निकालते ही उसको पूर्णचंद्र के दर्शन हुए । कलुषने सोचा, मैं अकेला ही इस दर्शन का आनंद भोगता

हूँ, इसकी अपेक्षा, यदि अपने कुटुम्ब को भी इसमें सम्मिलित कर लूँ तो बहुत ही श्रेष्ठ हो । ऐसा सोच कर, कटुभा पानीमें गया और अपने कुटुम्ब को लेकर वापिस आया । मगर उसके वापिस आने तक वापिस सेवाल ऊपर आ गई । कटुभा उस छिद्र के लिए—जहाँसे कि सेवाल हट गई थी—फिर फिर कर यक गया । लेकिन उस छिद्र का मिलना अब अति कठिन है, इसी तरह मनुष्य—जन्म का मिलना भी अति कठिन है । ”

नवौं युग—समीला—धौसर का दृष्टान्त इस तरह है,—
 “ कोई देव दो लाख योजन प्रमाणवाले लवण समुद्र के अंदर, धौसर को पूर्व के किनारे डाल दे और उसमें डालने की समीला धौसर में डालने की कील को पश्चिम किनारे फेंक दे । इन दोनों चीजों का एक हो जाना यानी धौसर में कीली का घुस जाना अत्यन्त कठिन, इसी तरह मनुष्य भव का पाना भी दुर्लभ है । ”

दसवाँ परमाणु का दृष्टान्त इस तरह है,—“ किसी देवने एक स्तम्भ का चूर्ण कर, उसको एक बाँस की नली में भर दिया । फिर उसे मेरु पर्वत पर चढ़ कर दशों दिशाओं में फेंक दिया । उस चूर्ण को एकत्रित कर, फिरसे उसका स्तम्भ बनाना कठिन है । इसी तरह मनुष्य जन्म पाना भी कठिन है । ”

कुछ मोठे लोग ऐसे हैं कि, जो मनुष्य जन्म के लिए ही दश दृष्टान्त समझते हैं, मगर उसके साथ इतना और समझना

चाहिए कि ये इन्द्री से तीन-इन्द्री बनना, तीन इन्द्री से चार इन्द्री बनना, और चार इन्द्री से पाँच इन्द्री बनना भी इन्हीं दस दृष्टान्तों से दुर्लभ है । इस तरह मनुष्य जन्म पाने के बाद आर्यदेश आदि की योगवाढ़ मिलना भी दस दृष्टान्तों से कठिन है । इस मनुष्य भव में देव, गुरु की योगवाढ़ भी पूर्व पुण्य के योग से ही मिलती है । उस योगवाढ़ से भी यदि सफलता न हो, तो शहरमें रहते हुए भी छुट जाने के समान है ।

अहो । विवर्ष्यते मृगैः क्रोधो न्यग्रोषवृक्षवत् ।

अपि वर्द्धयितार स्व यो भक्षयति मूलतः ॥१॥

न किञ्चिन् मानवा मानाधिरूढा गणयन्त्यमी ।

मर्यादालङ्घिनो हस्त्यारूढहस्तिपका इव ॥२॥

कपिकच्छूबीनकोशीमिव माया दुराशया ।

उपतापकरीं नित्य न त्यजन्ति शरीरिण ॥३॥

दुग्धं तृपोदकेनेवाञ्जनेनेव सिताशुकम् ।

निर्मलोऽपि गुणग्रामो लोभेनैकेन दुष्पते ॥४॥

वधायो भवकारायो चत्वारो यामिका इव ।

यावज्जाग्रति पार्श्वस्थास्तावन् मोक्षं कृतो नृणाम् ॥५॥

भावार्थ—भावार्थ है कि, जीव वटवृक्ष की तरह क्रोध को जो कि, अपने कानैवाले ही को जड़मूल से खा जाता

है—बनाते हैं । (१) (अभिप्राय यह है कि, बटवृक्ष जिस स्थान में उत्पन्न होता है उस स्थान को बरबाद कर देता है, इसी तरह क्रोध भी जिस मनुष्य के शरीर में उत्पन्न होता है, उसके रक्त मांस को नष्ट कर देता है ।) जैसे हाथी पर चढ़ा हुआ महावत—फीलवत—दुसरो को तुच्छ समझते हैं, इसी तरह मानारूढ़ और मर्यादाका उल्लंघन करनेवाले मनुष्य भी किसी की परवाह नहीं करते हैं । (२) सदा दुःख देनेवाली; कौबच—बीज क समान माया को दुष्टाशयी मनुष्य नहीं छोड़ता है । (३) कौबच क बीज शरीर में लगाने से, शरीर में बट-पटी लगती है, शरीर सूख जाता है और मनुष्य को बहुत दुःख उठाना पड़ता है । इसी तरह मायाचारी मनुष्य भी अपनी आन्तरिक वृत्ति से सदैव सशक्त रहता है । वह शान्तिपूर्वक सो भी नहीं सकता है ।) जैसे कांजी के पानी से दूध और भजन—कामल से—सफेद वस्त्र दूषित होता है, इसी तरह लोभ से सब गुण दूषित हो जाते हैं । (४) पूर्वोक्त चारों कषायों मक्खपी जैटस्थान में रहते हुए भीवों के लिए चौकीदार समान हैं । जब तक ये जागृत रहते हैं, तब तक मनुष्यों को मोक्ष नहीं मिलता है । (५)

तात्पर्य यह है कि, कषायों की मदता के बिना, वैराग्य नहीं होता है, वैराग्य के बिना तपस्त्रिया नहीं होती है, तप बिना प्राचीन कर्मों का क्षय नहीं होता है और कर्मक्षय के

विना ससाररूपी कारागार से छुटी नहीं मिलती है । कर्म करता ह, ऐसा कोई नहीं करता । देखो उसके विना जीवों की कैसी खराब दशा होती है ? —

सौन्दर्येण स्वकीयेन य एव मदनयन ।
 प्रप्तो रोगेण घोरेण कङ्कालयी स एव हि ॥१॥
 य एव क्लेकतामाजा वाचा वाचस्पतीयत ।
 कालान् मुहुः स्वलज्जिह्व सोपि भूकायतेनराम् ॥२॥
 चारुचङ्क्रमणशक्त्या यो लात्यतुरगायत्रे ।
 बातादिमग्नगमन पद्गूयते स एव हि ॥३॥
 हस्तनौजायमानन हस्तिमध्यायत च य ।
 रोगाद्यक्षमहस्तस्वात् स एव हि कुणीयत ॥४॥
 दूरदर्शनशक्त्या च गृध्रायेत य एव हि ।
 पुरोऽपि दर्शनाशक्तेरुच्यते स एव हि ॥५॥
 क्षणाद्विम्यमरम्य च क्षणाच्च क्षममक्षमम् ।
 क्षणाद् दृष्टमदृष्ट च प्राणिना वपुरप्यहो ! ॥६॥ -

भावार्थ—अपने सौन्दर्य से जो पुरुष कामदेव के समान आचरण करता है, वही पुरुष घोर रोगों से घिरा रहता है, और हड्डियों की माला के समान दिखता है । (१) जिसका वाक्-चातुर्य बृहस्पति के समान होता है, वह भी काल के प्रभाव से, स्तब्ध-निष्ठा होकर मूर्खता को प्राप्त करता है ।

(२) जो अपनी सुंदर चात्र के बल से एक जातिवान अश्व की समानता करता है वही वायु आदि के रोगों से चलने की शक्ति को खो कर पशु बन बैठता है । (३) जिन बाहुओं के पराक्रम से महान बलवान गिना जाता है, वही कभी रोगादि के कारण एक छाल पातविहीन छूठ के समान समझा जाता है । (४) दूर दर्शन की शक्ति के कारण जो एक गीघ के समान होता है वही समय के प्रभाव से एक अर्ध के समान बन जाता है । (५) अहो ! प्राणियों का शरीर क्षण में सुन्दर और क्षण में खराब, क्षण में समथ और क्षण में असमथ, क्षण में दृष्ट और क्षण में अदृष्ट, हो जाता है । (६) ।

शरीर की सार्थकता ।

यह शरीर यद्यपि क्षणिक है, तथापि धार्मिक पुरुषों के लिए महान उपयोगी है । क्योंकि वे इसको सार्थक बना लेते हैं । शरीर की स्थिति अच्छी होती है, तब इससे तपस्यादि कार्य हो सकते हैं । शरीर को मनुष्य उसी समय सार्थक बना सकता है, जब कि वह उसकी अस्थिरता और अपवित्रता को समझने लग जाय । जो इन दो बातों को समझता है वही शरीर को सार्थक बनाने का प्रयत्न करता है ।

अस्थिरता ।

शरीर की स्थिति क्षणिक है । जीव क्षणिक शरीर से चिर-

का जीवन है । यदि वे थोड़े से इकट्ठे हो जायें तो मनुष्य का जीवन तत्काल ही चला जाय—और जाता ही है । वज्रवृषभ नाराच सहननवाले शरीरों में भी अनित्यता आक्रमण कर रही है । तो फिर कले के गर्भ के समान निर्बल और कोमल शरीर-वाले, प्राणियों क ऊपर वृद्धावस्था आक्रमण करे, तो उसमें विशेषता ही क्या है ? (३) (चक्रवर्ती भरत और नल, राम, युधिष्ठिर क समान महापुरुष भी जब जरा ग्रस्त हो गये थे तब दूसरों की तो बात ही क्या है ?) जो मनुष्य इस असार शरीर के अन्तर स्थिरता चाहता है, वह पुराने और सड़े हुए तृण से बने हुए पुतले में मानो मनुष्य जीवन को देखता है । (४) मृत्यु रूपी सिंह के मुख कोटर म—मीम और तालु 'क बीच में—बसनेवाले जीवों की मत्र, यत्र, और औषध, कोई भी रक्षा नहीं कर सकता है । (५) (सिंह क मुँह में फँसा हुआ जट्ट जैसे बच नहीं सकता है, वैसे ही यमराज के पजे में फँसा हुआ मनुष्य भी, मत्र, यत्र या चतुर डॉक्टरों की चिकित्सा से बच नहीं सकता है ।) मनुष्य क ऐसे जीवन को चिक्कार है कि, जिस पर आगे बटन पर वृद्धावस्था आक्रमण करती है, तत्पश्चात् उस शीघ्र ही यमराज उठा ले जाता है । (६) (मनुष्य की आयु सौ बरस की है, उसकी प्राथमिक अवस्था खेड कूद में जाती है, कुछ समय बेमपझी से खोदिया जाता है, कुछ समय मौवन की उमरता में जाता है, और कुछ कुछ पालन के

प्रयत्न में जाता है, इतने ही में वृद्धावस्था आ पहुँचती है। मनुष्य साठ, सत्तर बरस का भी कठिनता से होने पाता है कि, यमराज उसको उठा लेजाता है।) यदि मनुष्य यह जानने लगजाय कि, उसका जीवन काल के हाथ में है तो वह एक ग्रास भी न ले सके, फिर पापकर्म करने की तो बात ही क्या है ? (७) जैसे जल के अंदर बुद्बुदे उठते हैं और वे फिर नष्ट हो जाते हैं, वैसे ही प्राणियों के शरीर भी क्षणवार में नष्ट हो जाते हैं (८) धनी हो या निर्धन, राजा हो, या रक, पंडित हो या मूर्ख, सज्जन हो या दुर्मन, चाहे कोई भी हो। यमराज किसीके साथ पक्षपात नहीं करता। वह सबका सहार करता है। (९) जैसे दावानल, राग और द्वेष रखे बिना सबको जला देता है, इसी तरह काल भी गुणी की तरफदारी किये बिना सबको समाप्त कर देता है। (१०) कुशाखों के द्वारा मुग्ध बने हुए हे मनुष्यो ! तुम को भी यह तो निश्चय रूप से समझना चाहिये कि, किसी भी उपाय से तुम्हारा शरीर सदा निरुपद्रव न रहेगा (तुम सदा जीवित न रह सकोगे) (११) जो पुरुष मेरु को टूट बनाने का और पृथ्वी को उत्र के समान धारण करने का सामर्थ्य रखता था, वे भी अपने को और दूसरे को काल के मुँह से नहीं बचा सके थे। (१२) कीड़ी से लेकर इन्द्र तक सबपर काल की आज्ञा चल रही है। उन्मत्त के सिवा कौन मनुष्य होगा, जो (उसकी आज्ञा से मुँह मोड़ने और) उसको ठगने की बात कूरेगा ? (कोई नहीं)

(१३) काल को ठगने का कार्य न्यायमार्ग से विरुद्ध है । जैसे कि पूर्व पुरुषों में से किसी भी पुरुष को किसी भी जगह देखना न्याय से-स्वामाविक्राना से विरुद्ध है । अर्थात् यह कार्य जैसे असम्भवित है, वैसे काल से बच जाना असम्भवित है । कालने न किसी को छोड़ा है और न किसी को जेबेहीगा । तत्त्ववत्ताओंने कृतान्त या काल का नाम सर्वमन्त्री-सब को खानेवाला सम-दृष्टिवर्ती-निष्पक्षता से वर्तनवाला, बताया है । इसका कारण यह है कि, उसमें विषय नहीं है । इसी तरह उस पर किसी का दबाव भी नहीं है कि जिससे वह अपना कार्य करने से रुक जाय । मोले लोगों के बहकाने के लिए कई ऐसी ऐसी गप्पें भी मारते हैं कि,—“अमुक पुरुष जीवन्मुक्त है, इसलिए वह रात को अमुक स्थान पर आता है, आकर कथा बोलता है, अमुक पढ़ाता है ।” आदि ।

माइयो ! यह कल्पना मिथ्या है । कोई भी मनुष्य उसको अनुभव में नहीं लासकता है । शायद वह भूत, पिशाच, ब्रह्म-राक्षस आदि होकर आवे तो आ भी जाय । मगर उसी शरीर से वापिस आता है, या वह मृत्यु से बचा हुआ है, ऐसा मानना सर्वथा भ्रममूलक है । आधुन्य पूर्ण होन पर ईश्वर नाम-धारी पुरुषों को भी काल कालने नहीं छोड़ा है । श्रीमहावीर स्वामी क निर्वाण समय, इन्द्रने आकर प्रार्थना की कि,—“हे

भगवन् ! आप थोड़ासा अपना आयुष्य बढ़ा लीजिए, जिससे
 आपके भक्तों को, धर्मध्यान में पीड़ा पहुँचानेवाला भस्मग्रह,
 सताया न करे । ” उस समय भगवानने उत्तर दिया — “हे
 इन्द्र ! ऐसा न कभी हुआ है, न होता है और न होवे हीगा । ”
 इसी का नाम ययार्थ कथन है । दूसरों में भी यदि इसी तरह
 ययार्थ कहने का गुण होता तो उक्त प्रकार की गणों का प्रचार
 नहीं होता । काल कालने किसी को भी नहीं छोड़ा । महान्,
 महान् व्यक्तियाँ जैसे—चक्रवर्ती तीर्थंकर, वासुदेव, प्रतिवासुदेव
 आदि असंख्य इस ससार में हुई और लय हो गई । मगर कोई
 भी सदा रहनेवाला—अमर—नहीं हुआ । अमर (देव) भी
 अपनी आयु खत्म होने पर च्यवन क्रिया करते हैं तो फिर दूसरे
 प्राणियों की तो पात ही क्या है ? ” काल की विशेष रूप से
 महत्ता समझने के लिए निम्न—लिखित श्लोक भी खास मनन
 करने योग्य है ।

ससारोऽयं विपत्स्वानिरस्मिन्नियतत सत ।

पिता माता सुहृद्भुरन्योऽपि शरणं न हि ॥१॥

इन्द्रोपेन्द्रादयोऽप्यत्र यन्मृत्योर्याति गोचरम् ।

अहो ! तदन्तकातङ्गे कं शरण्यं शरीरिणाम् ॥२॥

पितृमार्तु स्वमुर्ध्वस्तनयानां च पश्यनाम् ।

अत्राणो नोयन् नन्तु कर्मभिर्ममसद्गति ॥३॥

शोचन्ति स्वजनानन्त नीयमानान्स्वकर्मभि ।
 नप्यमाण तु शोचन्ति नात्मान मदनुद्धय ॥४॥
 समारे ह्यु सदावाग्निज्वलन्भाडा कराळिते ।
 यने मृगार्धकस्येव शरण नास्ति देहिन ॥५॥
 अष्टाङ्गेनायुर्वेदन जीवातुभिरयाद्गते ।
 मृत्युञ्जयादिभिर्मन्त्रैस्त्राण नैवास्ति मृत्युत ॥६॥
 त्वङ्गज्ज्वरमध्यस्थचतुरङ्गचमूषृत ।
 रङ्गवन्मृग्यन राजा हठेन यमकिङ्करी ॥७॥
 यथा मृत्युप्रतीकार पशवो नैव जानत ।
 विश्वितोऽपि हि तथा धिक् प्रतीकारमूढता ॥८॥
 यऽपिमात्रोपकरणं कुर्वत क्षमामकण्टकाम् ।
 यमधुमद्वमीतास्तऽध्यास्ये निदधनऽङ्गुली ॥९॥
 मृनीनामप्यपापानामभिषागोपधैर्यै ।
 न शयता कुत्र न्नप्य प्रतिकर्तुं कदाचन ॥१०॥
 अशरण्यमहो ! विश्वरामकमनायकम् ।
 तरेतदप्रतीकार मप्यन यमरक्षसा ॥११॥
 योऽपि धर्मप्रतीकारा न सोऽपि मरण प्रप्ति ।
 शुभा गतिं दत्तमस्तु प्रवि त्तेनि कीर्त्यन ॥१२॥
 प्रमग्याच्छरणोपायमादायास्तयगर्मणे ।
 यस्तु पुरणार्थाय यतिनम्यमहो ! तत ॥१३॥

भावार्थ—ससार विरक्तियों की खानि है । उनमें पड़े हुए प्राणियों के लिए माता, पिता, मित्र, भाई आदि कोई भी शरण नहीं है । उनको शरण है तो केवळ एक धर्म है । २ इन्द्र और उपेन्द्रादि भी मृत्यु के आधीन हो जाते हैं, तो फिर प्राणी यमराज के मयसे बचने के लिए, किसका शरण लें ? (कोई भी शरण नहीं है ।) ३ माता, पिता, भाई, महिन और पुत्रादि सब देखने रहने हैं, विचारा शरण—हीन जीव पकड़ लिया जाता है और यमराज के घर पहुँचा दिया जाता है । ४ जो मन्द बुद्धी होते हैं वही कर्मद्वारा कालधर्मप्राप्त अपने स्वप्न सम्प्रविषों की चिन्ता करते हैं । मगर उनको यह चिन्ता नहीं होती है कि, उनको भी काल उठा ले जायगा । ५ दुःख दावानल की मयकर ज्वालाओं से ससाररूपी अरण्य के अंदर बसते हुए जीवरूपी मृग की रक्षा करनेवाला कोई भी नहीं है । ६ अष्टागनिमित्त, आयुर्वेद, जीवनप्रद औषध और मृत्युजपादि मन्त्रोंद्वारा भी मनुष्य काल के मुखसे नहीं बच सकता है । (मृत्यु के समय चाहे कैसे ही बड़े बड़े डॉक्टरों का इलाज कराओ, चाहे कैसे ही शान्ति पाठ पढ़ाओ, जीव कभी मृत्यु के मुखसे नहीं बच सकता है ।) ७ राजा को भी, मजे तलवार के पिंजरे में बैठा हो, भले हाथी, घोड़े और पैदल रूप चतुरगिणी सेना से घिरा हुआ हो—यमराज के नौकर एक रक की तरह जबरदस्तीसे पकड़ कर, ले जाते हैं । ८ पशु जैसे मोतसे बचने

का उपाय नहीं जानते हैं, इसी तरह विद्वान् भी मृत्यु को दूर करने का उपाय नहीं जानते हैं। मौत का इलाज का अज्ञान विकारने योग्य है। घन्वररी के समान वैद्य, और अन्यान्य सेकड़ों मजरादी और यत्रवादी इस पृथ्वी पर हुए मगर उन्हें भी काल के आगे तो सिर झुकाना ही पड़ा। वर्तमान में भी बाध्यात्य लोगोंने जड़ पदार्थों पर—वचमहाभूतों पर बहुत कुछ आविष्कार कर लिया है। जि हॉन रेड, फोटोग्राफ, तार, फोनोग्राफ, टेलीफोन आदि अनेक अद्भुत पदार्थों का आविष्कार किया। जो वर्षा को नियमित समय में, इच्छानुकूल बरसाने का यत्न कर रहे हैं। कुछ अशों में जिनको सफ़रता भी हो गई है। जो मजरा, यत्र क बिना विमान—हवाई जहाज—चलाते हैं, व भी मृत्यु को जीतने का आविष्कार न कर सके और कर ही सकेंगे। जिन दिनों मैं यह लेख लिखा जा रहा था, उन्हीं दिनों में अपन राजाधिराज एडवर्ड सातवें का देहावसान होगया। दुनिया शोकग्रस्त हुए। हमारों देश क राजा उनके शरीर की अन्तिम क्रिया क समय उपस्थित हुए थे। बड़े डॉक्टरोंन इस तरह से एक सुंदर मकन में राख्वा कि जिससे उसमें लेशमान भी दुर्गंध पैदा नहीं हुई। शरीर कई दिनों तक बबिगडे रहा। इतना होन पर भी व सम्राट क जीवन की रक्षा न कर सके। ये बातें हमें स्पष्टतया बताती ह कि, प्राणियों को कोई भी काल के पजे से नहीं बचा सकता है। ९—जो सत्रिय पुत्र पृथ्वी को अपनी

तत्त्वार की सहायता से निकटक बनाने हैं, बड़े बड़े मयकर
 व्यक्तियों के सामने भी अपने अभिमान को नहीं छोड़ते हैं,
 वे ही काल की जरासी भूभगी से दोनों में अँगुली दबाने लगते
 हैं । १०—मुनियों के निष्पापाश्रयण और तत्त्वार की धार के
 समान घटसे भी काल का प्रतिकार नहीं हो सकता है । ११—
 अहो ! यह विश्व, शरणहीन, अराजक, अनायक और प्रतिकार
 रहित ज्ञात होता है । क्योंकि उसको कालरूपी राक्षस भक्षण
 कर जाता है । १२—प्रतिकार एक धर्म कहा जा सकता है,
 मगर वह भी मरण का नहीं । यह शुभ गति देता है, इसीलिए
 यह (उपचार से) प्रतिकार कहा जाता है । कारण यह है कि,
 काल धर्मिष्ठ पुरुषों को भी नहीं छोड़ता है ।

कोई शका करे कि यदि काल का कोई प्रतिकार नहीं है
 तो फिर जीवों की मुक्ति कैसे हुई और होगी ? इसका तेरहवें
 श्लोक में इस तरह उत्तर दिया गया है कि — १३—दीक्षा रूपी
 उपाय को ग्रहण करके अक्षय सुखम्पान चौधे पुरुषार्थ—मोक्ष के
 लिए प्रयत्न करना चाहिए । इससे काल परास्त होगा और
 जीव अनुपम सुख का उपभोग कर सकेगा ।

अपवित्रता ।

उक्त श्लोकों से यह सिद्ध हुआ कि यह शरीर नाशमान
 और अशरण है । मगर यह शरीर अपवित्र भी है । शास्त्रकार
 कहते हैं —

पवित्र कैसे हो सकता है ? ७—सुगन्धित केशर आदि भी जिस शरीर में लगन मलिन होनाते हैं उस शरीर में पवित्रता कैसे आ सकती है ? ८—मुँहको शुद्ध बनानेवाला ताबूट खाकर, रात को मनुष्य, सोजाता है, तो शरीर के योगमें वही ताबूट दुर्गन्धमय बन जाता है—मुँहमें से बदबू आन लग जाती है ऐसा शरीर कैसे पवित्र कहा जा सकता है ? ९—तैलादि से मर्दित किये जाने पर, चदनादि से बिछेपित किये जाने पर और करोड़ों जलके घोंसे घोये जान पर भी शरीर मदिरा के घड़े की तरह स्वच्छ, पवित्र नहीं होता है । १०—गतानुगतिक लोग कहने हैं, कि मिट्टी, जल, अग्नि, वायु, सूर्य का श्रिण और छान से शरीर पवित्र होजाता है । मगर उनका यह कथन ठिलक कूटना मात्र है । मदिरा के घड़े क अनुमार शरीर स्वभाव से ही अशुद्ध है । वह किसी भी उपाय से शुद्ध नहीं होता है । तो भी कई मनुष्य खा, पीके, मलमूत्र त्याग करक नञ्छान कर लेन से देह की शुद्धि मानते हैं, उसमें धर्म मानन हैं । ये लोग जानते हैं, कि जल में हमारों प्रकार के जीवमन्तु रहत हैं, तो भी व जल को, हृद उपरात, व्यय करते नहीं डरते हैं । इतनाही क्यों, व जैन मुनियों की, जो परिमित जलका उपयोग करते हैं—निंदा करते नहीं चुकत हैं ।

यदि तत्त्वदृष्टि से विचार किया जायगा तो ज्ञात होगा कि, जैनमुनियों की सारी प्रवृत्तियाँ परोपकार के लिए ही होती है ।

स्वयं कष्ट सहन कर दूसरों को सुख पहुँचाना क्या कम परोपकार है ? नहीं तो स्नान, विलेपन, तैलमर्दन, दन्तधावन, घूप, दीप, ताम्बूल आदि से शरीर की शुद्धि, पलग का शयन और पखे का पवन आदि सुस्वके साधन कौन पसंद नहीं करता है ? सब करते हैं । केवल मोक्षामिच्छापी जीव होते हैं वेही इनका त्याग करते हैं । शास्त्रकारों का यह भी कथन है, कि 'ब्रह्मचारी सदा शुचि' (ब्रह्मचारी सदैव शुद्ध होता है) इस वाक्यानुसार साधुओं को स्नान विलेपनादिकी आवश्यकता नहीं है । देवपूजादि के निमित्त जो क्रिया की जाती है, वह भी श्रावकों के लिए है, साधुओं के लिए नहीं । श्रावकों को भी यह आज्ञा दी गई है, कि वे परिमित जलसे जन्तुविहीन स्थान में विषकपूर्वक स्नानक्रिया करें । कूआ, बावड़ी, तालाब आदि में, कूद जल जन्तुओं को पीडित कर, पवित्र बनना, सर्वथा अनुचित है । अन्यमीनों को दुखी करनेवाला कैसे शान्ति प्राप्त कर सकता ? हिन्दुधर्म में मनुस्मृति प्रामाणिक और पवित्र संप्रणी जाती है । उसमें भी इसके सबब में निम्नलिखि बातें लिखी हैं —

एषा लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयो सप्त दातव्या मृद शुद्धिममीप्सता ॥१॥

एतच्छौच गृहस्थाना द्विगुण ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुण स्याद्ब्रह्मस्थाना यतीना तु चतुर्गुणम् ॥२॥

मावार्थ—जो अपने शरीर की शुद्धि चाहता है, उसको चाहिए कि, वह लिङ्ग में मिट्टी का एक लेप, गुदामें तीन लेप, बाएँ हाथ में दस लेप और पीछे दोनों हाथों को शामिल करके सात लेप देव । यह शौचविधि गृहस्थों के लिए है । ब्रह्मचारियों को इससे दुगुने लेप, वानप्रस्थों को तीन गुने लेप और यतियों को चार गुन लेप करन चाहिए ।

पाठक ! देखिए । उक्त श्लोकों से ' ब्रह्मचारी सदा शुचि ' इस वचन का क्या मेल खाता है ? इन श्लोकों से तो उक्त वाक्य सर्वथा निष्प्रयोजनीय ठहरता है । इन श्लोकों में ऐसी विधि बताई गई है, वैसी विधि करनेवाला भी तो आनकल कोई नहीं दिखता । तो फिर आनकल के लोग क्या अविवश ही हैं ? मनुस्मृति के इस आदशानुसार यति—संयासि—यति शुद्धि करने बैठेंगे तो मैं सोचना हूँ कि, उनको ईश्वरमजन का समय भी नहीं मिलेगा । मान लो कि वह बराबर इस तरह विधि कर लेगा तो भी दूसरे लोग तो उसको शुद्ध नहीं मानेंगे । यदि किसी मनुष्य पर उक्त प्रकार की क्रिया करनेवाले का श्रृंखल पड़ेगा, तो, जिस पर थूक पड़ा है, वह क्या कुपित हुए विन रह जायगा ? कदापि नहीं । समभव है कि, वह साधु जान क न बोझे, तो भी उसके हृदय में तो अवश्यमव -दुःख होगा । अमिप्राय कहन का यह है कि, करोड़ों घंटों से स्नान करो

हजारों नदी कूर्ओं में डुबकी मारो, और इस तरह शुद्ध बन कर, किसी पर धूक कर देखो लड़ाई होती है या नहीं ? शरीर को मदिरा के घड़े की और गदगी के गड्डे की उपमा दी गई है, वह सर्वथा ठीक है । सत्त्ववेत्ताओं का यह कहना सर्वथा ठीक है कि, जो जलादि से शरीरादि की शुद्धि मानते हैं वे छिल के कूट कर उनर्म से आत्मा निकालना चाहते हैं । १२ इसलिए ऐसे (अपवित्र शरीर से) मोक्ष का फलदाता तपस्त्न ग्रहण कर लेना चाहिए । ग्वारे समुद्र में से भी रत्न निकाले जाते हैं । शुद्धिमान असार म से भी सार ग्रहण कर लेते हैं । इसी तरह इस अशुचि शरीर से धर्म कार्य करना चाहिए । इस प्रकार के शरीर की वास्तविक स्थितिको मनुष्य उसी समय समझ सकता है जब वह यह समझने लगता है कि,—“ मैं अकेला हूँ । मेरा कोई नहीं है । मैं अकेला आया हूँ और अकेला ही जाऊँगा । ” जबतक इस तरह से एकत्व भावना, मनुष्य नहीं भावगा तब तक उसका शरीर पर का मोह वदापि नहीं डूटेगा । यहाँ एकत्व भावना का दिग्दर्शन कराया जाता है ।

एकत्व भावना ।

पुत्रमित्रकलत्रादे शरीरस्यापि सत्क्रिया ।

परकार्यमिदं सर्वं न स्वकार्यं मनागपि ॥ १ ॥

एक उत्पद्यते जतुरेक एव विपद्यते ।
 कर्माण्यनुभवत्येक प्रचितानि भवान्तरे ॥ २ ॥
 अन्यैस्तेनार्जित वित्तं भूय समूय मुज्यते ।
 स त्वेको नरकजोडे क्षिरयते निजकर्मभि ॥ ३ ॥
 दुःखदावाग्निभीष्मेऽस्मिन्वितने भवकानने ।
 बभमीत्येक एवासौ जन्तु कर्मवशीकृत ॥ ४ ॥
 इह जीवस्य मा भूवन् सहाया बान्धवादय
 शरीरं तु सहायश्चेत् सुखदुःखानुभूतिदम् ॥ ५ ॥
 नायाति पूर्वभवतो न याति च भवःतरम् ।
 ततः कायं सहायं स्यात् सफेदमिलितं कथम् ॥ ६ ॥
 धर्माधर्मौ समासत्रौ सहायाविति चेन्नमति ।
 नैवा सत्या न मोक्षेऽस्ति धर्माधर्मसहायता ॥ ७ ॥
 तस्मादको बभमीति भवः कुर्वन् शुभाशुमे ।
 जन्तुर्वेदयते चैतदनुरूपे शुभाशुमे ॥ ८ ॥
 एक एव समादत्ते मोक्षश्रियमनुत्तराम् ।
 सर्वसवन्धविरहाद् द्वितीयस्य न संभवः ॥ ९ ॥
 यददुःखं भवसवन्धि यत्सुखं मोक्षं समग्रम् ।
 एक एवोपमुद्धे तद् न सहायोऽस्ति कश्चन ॥ १० ॥
 यथा चैकस्तरसिधु पारं घनति तत्क्षणात् ।
 न तु हृत्पाणिपादादिसंयोगेन परिग्रहः ॥ ११ ॥

तथैव धनदेहादिपरिग्रहपराङ्मुख ।

स्वस्य एको भवान्मोघे पारमात्मादायत्यसौ ॥१२॥

तत्सासारिकसम्बन्ध विहायैकाकिना सता ।

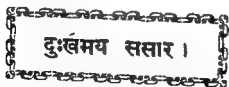
यत्तितथ्यं हि मोक्षाय शाश्वतात्तत्सर्पणे ॥१३॥

भावार्थ—१—हे जीव ! पुत्र, मित्र, स्त्री और स्व शरीर की सुदूर प्रक्रिया यानी सन्कार यह सब कुछ परकार्य है । इसको तु स्वकार्य न समझना । २—जीव अकेला जन्मता है, अकेला मरता है इसी तरह अपन इकठ्ठे किये हुए कर्मों को भी भवान्तर में वह एकेला ही भोगता है । ३—अनेक प्रकार के कर्म करके जीव धन इकठ्ठा करता है । उसका उपभोग अर्थ मिलकर करते हैं । और वह नरक में जाता है । ४—आधि, व्याधि और उपाधि रूप दुःख दावानल से मयकर बनी हुई ससार रूपी विस्तीर्ण अटवी में जीव, कर्माधीन होकर, अकेला भ्रमण करता है । ५—जीव को सुख और दुःख का अनुभव करानेवाला शरीर यदि सहायता करे तो फिर भाई, बहिन आदि कृद्वन सहायता न करे तो कोई हानि नहीं है । (जब शरीर ही मददगार नहीं होगा तो फिर अन्य कृद्वन की मदद की आशा करना तो कबल दुराशा मात्र ही है ।) ६—पूर्व भव से शरीर न साथ में आया है और न वह भवान्तर में साथ में जावहीगा । यह मार्ग में जाते हुए मिलनेवाले उदासीन भावधारी मुसाफिर के

अनुसार है । वह शरीर का कैसे सहायक हो सकता है ? अर्थात् नहीं होता है । ७-जो यह कल्पना करते हैं, कि धर्म और अधर्म भवान्तर में जीव की सहायता करत हैं, सो भी मिथ्या है । क्योंकि मोक्ष में धर्म और अधर्म दोनों की आवश्यकता नहीं है । इस बात को तो सब मानते हैं कि, मोक्ष में पाप हेय है-त्याज्य है । तत्त्ववेत्ता धर्म को भी मोक्ष में हेय समझते हैं और इस बात को वे युक्तियों और शास्त्रों के द्वारा भली प्रकार समझाते हैं । धर्म पुण्य का कारण होन से बंध रूप है, और जीव मोक्ष उसी समय आसकता है, जब कि पुण्य का भी अभाव हो जाता है । ८-इससे जीव शुभ या अशुभ कार्य करता हुआ, ससार में अकेला ही भ्रमण करता है और अपने किये हुए पुण्य पाप का फल भी अकेला ही भोगता है । ९-जीव शुभ भावना भावित अन्तःकरणवाला बनने से मोक्ष लक्ष्मी को भी वह अकेला ही प्राप्त करता है । मोक्ष में सब सबको का अभाव है, वहाँ भी वह अकेला ही रहता है । १०-ससार के दुःख को और मोक्ष के सुख को भी जीव अकेला ही भोगता है । उसमें न कोई सहायक होता है और न मागीदार ही । ११-बध्न रहित पुष्प तैरता हुआ समुद्र के पार होजाता है, परन्तु जिसके हृदय पर या पीठ पर या हाथ पैरों में बोझ होता है, वह पार नहीं पहुँच सकता है । १२-इसी तरह ससार से उन्मुख बना हुआ, यानी भार रहित बना हुआ जीव ही अकेला ससार

समुद्र के पार जा सकता है ११—इसलिए सत्पुरुषों को चाहिए कि वे सासारिक सबधों को छोड़कर, अनन्त, अनुपम, अमन्त और अन्याबाध सुख को प्राप्त करने के लिए प्रयत्न करें ।

उक्त श्लोक सदा स्वनाम की तरह आत्मकल्याणाभिधापी पुरुषों को कण्ठस्थ रखने चाहिए । इन श्लोकों में सगुणतया एकत्व भावना का स्वरूप बताया गया है । जबतक प्राणियों के अन्तःकरण में एकत्व भावना रूप अक्षुर उत्पन्न नहीं होता है, जबतक सच्चा वैराग्य नहीं होता है । वैराग्य के अभाव में उनको चार गतियों के असह्य कष्ट सहन करने पड़ते हैं । चार गतियों में रहनेवाले जीवों में से एक भी जीव को वास्तविक सुख नहीं है । जिस को जीव सुख कहते हैं, वह सुखाभास मात्र है । तो भी जीव विद्या के कीड़े की तरह उसमें छिपे रहते हैं । हम यहाँ चार गतियों का दिग्दर्शन कराते हैं ।

दुःखमय ससार ।

पारावार इवापारमसारो घोर एष मो ! ।

प्राणिनश्चतुरशीतियोनिलक्षेषु पातयन् ॥ १ ॥

श्रोतिय श्वपच स्वामी पत्तिर्बद्धा कृमिश्च स ।

ससारनाट्ये नटवत् ससारी हन्त ! चेष्टते ॥ २ ॥

न याति कतमा योनिं कतमा वा न मुञ्चति ।
 सप्तारी कर्मसम्बन्धादवक्रयकुटीरिव ॥ ३ ॥
 समस्तलोकाकाशेऽपि नानारूपै स्वकर्मत ।
 बालाग्रमपि तन्नास्ति यन्न स्पृष्ट शरीरिणि ॥ ४ ॥
 सप्तारिणश्चतुर्भेदा श्रुतिर्यममरा ।
 प्रायेण ह्यु खण्डुला कर्म सन्धनाचिता ॥ ५ ॥

भावार्थ—१-हे भग्न्यो ! यह घोर सप्तार, समुद्र की तरह अपार है, और प्राणियों को चौरासी लाख योनियों में मटकाने वाला है । २-इस सप्तार रूपी नाटकशाला में जीव, किसीवार ब्राह्मण का रूप धरता है और किसीवार चाण्डाल बनता है । किसीवार सेवक होता है और किसीवार स्वामी का वेप लेता है । किसीवार ब्रह्मा का पार्ट करता है और किसीवार पट का कीड़ा हो जाता है । ३-सप्तारी जीव किराये की कोठड़ी की तरह कौनसी योनि में नहीं जाता है ? और कौन कीसीको नहीं छोड़ता है ? अर्थात् जीव को सब योनियों में जाना पड़ता है और सबको वापिस छोड़ना भी पड़ता है । ४-नाना प्रकार के रूप धरकर जीव कर्म के योग से समस्त लोकाकाश में फिरा है । बाल बराबर भी स्थान ऐसा नहीं रहा जिसमें जीव न गया हो । तात्पर्य कहने का यह है कि, जीव समस्त लोकाकाश में अनन्त बार जन्म मरण कर चुका है । ५-सप्तारी जीव चार भागों में

विभक्त है । १-नरक, २-तिर्य्यन्, ३-मनुष्य, और ४-देव ।
इन गतियों के जीव कर्म पीडित और दुःखी है ।

नरक गति के दुःख ।

आघ्रेषु त्रिषु नरकपूष्ण शीत पेषु च ।
चतुर्थे शीतमुष्ण च दुःख क्षेप्रोद्भव त्विदम् ॥ ६ ॥
नरकेषूष्णशीतेषु चेत्पतेल्लोहपर्वत ।
वित्रीयेत विशीयेत तदा भयमवाप्नुवन् ॥ ७ ॥
उदीरितमहाद्गुला अन्योऽयेनासुरेक्ष्य ते ।
इति त्रिविधद्गुलार्ता वसन्ति नरकावन्नौ ॥ ८ ॥
समुत्पन्ना घटीयन्त्रोक्त्वाभिकसुरैर्वलात् ।
आवृण्यन्ते लज्जुद्वारा यथा सीसशलाकिका ॥ ९ ॥
गृहीत्वा पाणिपादादौ वज्रकटकमकटे ।
आस्फालयन्त शिलाशृङ्गे वामांसि रनकैरिव ॥ १० ॥
दास्वदार विदार्यन्ते दास्यैः ऋकचैः क्वचित् ।
तिलपेश च पिण्डयन्ते चित्रयन्त्रैः क्वचित्पुनः ॥ ११ ॥
पिपासार्तां शुनस्तप्तप्रभृतीसकत्राहिनीम् ।
नदीं वैतरणीं नापावतार्य ते वराकम् ॥ १२ ॥
छायाभिकाशिणः क्षिप्रमसिपत्रवन गता ।
यत्र शल्लैः पतद्भिस्ते छिद्यन्ते तिलशोऽसकृत् ॥ १३ ॥

सस्नेह्यन्ते च शास्त्रमल्यो वज्रकटकसक्तम् ।

तसाय पुत्रिका क्वापि स्मारितान्धवधूरतम् ॥ १४ ॥

सस्मार्य मांसलोत्तमाश्नन्ते मांसमग्नम् ।

प्रहयाप्य मधुलौह्य च पाप्यते तापित श्रु ॥ १५ ॥

आण्डुकदुग्धमहाशुक्रमुपीपाकादिवदना ।

अध्रान्तमनुमाध्यन्ते भृज्यन्त च मटिप्रवत् ॥ १६ ॥

छिन्नमिलनशरीराणां भूयो मिलितवर्णणाम् ।

नेत्राद्यगानि कृप्यन्ते बककादिपक्षिभि ॥ १७ ॥

एव महादुःखहता सुखांशेनापि वर्जिता ।

गमयन्ति बहु कालमाश्रयक्षिशसागरम् ॥ १८ ॥

भावार्थ—६—नरकगति में सात विभाग हैं । उनमें से
 पाहेंगे क तीन भागों में उष्ण वेदना है, चौथे भाग में उष्ण
 और शीत दोनों प्रकार की वेदनाएँ हैं और पाँचवें, छठे और
 सातवें भाग में कवल शीत वेदना है । ७—उष्ण या शीत नरक
 में यदि छोड़े का पर्यंत पड़ता है तो वह उम ममीन पर पहुँचने
 क पहिले ही गल जाता है, या उमका पूरा हो जाता है । ८—
 व परस्पर छटते हैं, दुखी होते हैं । पन्द्रह प्रकारके परमाधा-
 र्मिक देव दोते हैं । व कीटा वरनके लिए नरक में जाते हैं
 और नारकी के जीवों को अत्यन्त दुःख दते हैं । इस प्रकार
 एक दूसरे को दी हुई वेदना, श्रेष्ठवेदना और परमाधार्मिक कृप

वेदना नारकी के जीव निरन्तर भोगते रहते हैं । ९—घटाकार योनि में नारकी जीव उत्पन्न होते हैं । उनको परमाधार्मिक देव उनके जन्म स्थानमें से ऐसे खींच लेते हैं, जैसे कि, शीशे की सली को जलीमें से खींच लेते हैं । १०—कईवार व भयंकर करवत से लकड़े की तरह चरि जाते हैं और कईवार तिलों की तरह घानी में ढालकर पील दिये जाते हैं । ११—बेचारे तृपार्त नारकी जीव वैतरणी नदी में—जिसमें कि तपा हुआ शीशा (यानी तपे हुए शीशे के समान उष्ण जल) बहता है—उतार दिये जाते हैं । १२—गरमी से घबराये हुए नारकी जीव असिपत्र वनमें लेनाये जाते हैं । वहाँ परमाधार्मिक देव वायु चलाकर, बरछी और माछे के समान पत्ते उन पर गिराते हैं । उनसे उनके नारकी जीवोंके तिष्ठ तिलके समान टुकड़े हो जाते हैं । १३—परमाधार्मिक देव नारकी जीवों को शास्मलीनामा वृक्ष पर—जिसमें वज्र खीलों के समान काँटे होते हैं—चढ़ाते हैं । तपा उनको यह याद दिलाकर कि तुमने जन्मान्तर में परस्त्री क साथ समोग किया था—खुब गरम की हुई लौहे की पतली गले लगाने के लिए विवश करते हैं । १४—वे पूर्व मयक, मास छोलुप जीवों का मास, दूसरे जीवोंको खिलाते हैं और मधुलोलुप जीवों को पिघला हुआ शीशा पिछाते हैं । १५—परमाधार्मिक देव धाण्डू, रकु, महाशूल और कुभीषाकादि की वदना निरन्तर नारकी के जीवों को मुगताते हैं, और उनको भुत्ते की तरह भूनते हैं ।

१७-बगुले और ककादि पक्षियों द्वारा उनके चक्षु आदि अवयव खिंचाय जाते हैं । १८-उक्त प्रकार के महान दुःख झेलते हुए और मृत्यु के लिए तरसते हुये नारकी के जीव उत्कृष्ट तृतीस सातगोपम तक बहुत लम्बा काल बिताते हैं ।

रत्नप्रभा, शर्कराम्रभा, बालुराम्रभा, पक्कप्रभा, धूमप्रभा समप्रभा और महातमप्रभा ये सात नरक की पृथ्वियाँ हैं । ये सातों नरकों के नाम नहीं हैं । पृथ्वियों के नाम हैं । नरकों के नाम ये हैं-घमा, वशा, शैला, अजना, अरिष्टा, मघा और माघवती, ये सात नरकों के नाम हैं । पहिले के तीन नरकों में परमाधार्मिक देवकृत भदना होती है । परमाधार्मिकदेव सुवनपति देव विशेष होते हैं । उनके नाम ये हैं,-अव, अर्षि, श्याम, सरल, रुद्र, उपरुद्र, काल, महाकाल, असि, पद्मधनु, कुभी, गालुका, वैतरणी, खरस्वर और महागोप । ये मिथ्यात्मी होते हैं, पूर्वजन्म के महापापी होते हैं, और पाप में स्नह रखनवाले होते हैं । वे असुरगति पाकर, नारकियों को दुःख देने ही का कार्य प्राप्त करत हैं । नरकों के विचित्र प्रकारके दुःखों का सूयगढाग सूत्रके पाँचवें अध्ययनमें, अच्छा चित्र खींचा गया है । उनमें से चार गाथायें यहाँ उद्धृत की जाती हैं ।

इगालरासि अलिय सनोति ततोवम भूमिषणुकमता ।

। ते हज्रमाणा कलुर्ण यणति भरहस्सरा तच्च चिरद्वितीया ॥ १॥

जड ते सुया वेयरणी भिदुग्गा णिसिओ जहा खुर इव तिवससोया ।
 तरति ते वेयरणीं भिदुग्गां उमुचोइया सत्तिमुहम्ममाणा ॥२॥
 किलेहिं विज्झति असाहुक्कमा नाव उर्विते सइविप्पइणा ।
 अन्ने तु सुलाहिं तिसूलियाहिं दीहाहिं विष्णूण अहेकरन्ति ॥३॥
 केसिं च बधितु गळे सिल्लाओ उदगसि बोलति महालयसि ।
 कल्लुयावालुय मुम्भुरे य लोलति पच्चति अ तत्थ अन्ने ॥४॥

मृदलसे मारो, तलवारसे काटो, त्रिशूलसे भेदो, अगिसे जलाओ । आदि परमाधार्मिक देवोंके भयकर शब्द सुनकर, नारकी जीव उक्त चार गाथाओं में बताया हुआ दुःख भोगते हैं । उनका अर्थ इसतरह है —

१—अगारे के ढेर पर और जलती हुई अग्नि की उपमा-वाली भूमि पर चलते हुए नारकी जीव जलते हैं । (यद्यपि नरक भूमिको अग्नि की उपमा नहीं लग सकती, क्योंकि वहाँ बाहर अग्नि का अभाव है, तथापि नरक के दुःखों का दिग्दर्शन कराने के लिए 'अगारा' 'अग्नि' आदि का नाम दिया गया है । वास्तव में नरकमें नगरदाह की अपेक्षा भी विशेष बदना है ।) वे दीन होकर रुदन करते हैं, उनका स्वर विकृत होजाता है । इतना होने पर भी उनका आयुष्य निकाचित होता है, इसलिए उनको 'नरकही में दीर्घकाल तक रहना पड़ता है । २—श्रीसुवर्मास्वामी जगूस्वामी से कहने हैं कि,—“ हे जगू ! मैंने श्रीमहावीरस्वामी

से सुना है कि, नरकमें एक वैतरणी नदी बहती है। उसका भय बहुत उष्ण है। वह जीवों को अत्यन्त दुःखदायी होता है। उसका प्रवाह अस्त्रों के समान है। उष्ण भूमि में चञ्चल से और अन्य भी कई प्रकार के कारणों से तप्त होकर नारकी जीव शान्त होकर इस नदी की ओर दौड़ते हैं। मगर वहाँ जा उसे देख, मयभीत होजाते हैं। इतनही में वहाँ परमाधार्मिक देव, 'बाण' और 'शक्ति' आदि शस्त्रोंद्वारा उन जीवों को वैतरणी नदी में गिराकर, तैरन को विवश करते हैं। ३-अत्यन्तखारे, उष्ण और दुर्गन्धमय वैतरणी के अलसे नारकी जीव जब बहुत व्याकुल हो जाते हैं, तब परमाधार्मिक देव तपे हुए लोहेके कीलों के एक नौका बनाते हैं, और फिर उन्हें वे अवर्दस्ती घसीट कर उस नौका पर चढ़ाते हैं। कीले चारों तरफसे उनके बदन में घुस जाते हैं और वे बेचारे करुणाक्रन्द करने लगते हैं। नारकियों का शरीर नवजात पक्षी के बच्चे की तरह मुलायम होता है। इस लिए वे वैतरणी के अलसे ही मूर्च्छित प्राय हो जाते हैं। मगर गरम लोह जब उन के शरीर में घुसते हैं, तब वे बहुत बुरी तरहसे रोने चिल्लाने लगते हैं। (जैसे-डॉक्टर लोग क्लोरोफार्म सुषा कर, रोगी को बेसुच कर देते हैं, और फिर उस का ओपरेशन करने हैं। तो भी उसके मुँहसे शरीर-धर्मानुसार रोगी चिल्ला उठता है और हाथ पैर पकड़ता है। ऐसी ही दशा नारकी के जीवों की होती है।) मूर्च्छित

नारकी के जीवों को अन्य परमाधार्मिक देव शूली में बीघकर उछटे छटका देते हैं । ४—कई परमाधार्मिक देव बेचारे अनाथ, अशरण नारकियों को, उन के गले में एक बहुत बड़ी शिल बाध कर, उक्त स्वरूप वाली वैतरणी नदी में डुबाते हैं । वहासे निकाल कर, उन्हें वे, कदम्ब पुष्प के समान रगवाली तपनेसे बर्न हुई—रेती में डालने हैं और भट्टी की आग में डाल कर, उनके चने के समान भूजने हैं । कई नरकपाल उनको लोहे की शलाखों में पिरो कर, मांस के टुकड़े की तरह, सेकते हैं । आदि प्रकार से नरक की वेदनाएँ अत्यन्त मयकर हैं । उन का थोडासा नमूना मात्र दिखाया गया है । सातों नरकों में आयुष्य और शरीर भिन्न भिन्न हैं । उ॥ का हम यहा उल्लेख न करेंगे । क्यों कि ऐसा करना अस्थानमें होगा ।

तिर्य्यच गति में दुःख ।

तिर्य्यगतिमपि प्राप्ता सप्राप्यैकन्द्रियादिताम् ।

तत्रापि पृथिवीकायरूपता समुपागता ॥ १ ॥

हलादिशस्त्रै पाटयन्ते मृचन्तेऽश्वगजादिभि ।

वारिप्रवाहे प्लाव्यन्ते दक्षन्ते च दवाग्निना ॥ २ ॥

व्यध्यन्ते खवणाचाम्लमूत्रादिसलिलैरपि ।

खवणशरता प्राप्ता क्वध्यन्ते

पच्यन्ते कुम्भफाराद्यै कृत्वा कुमेष्टकादिताम् ।

चीयन्ते मित्तिमध्ये च नीत्वा कर्दमरूपताम् ॥ ४ ॥

अपकायनां पुनः प्राप्तास्ताप्यन्ते तपनाशुभिः ।

घनीक्रियन्तः सुहिनैः सशोष्यं तच्च पाशुभिः ॥ ५ ॥

क्षारेतररसाश्लेषाद्विपद्यन्ते परस्परम् ।

स्यालतस्या विषय्यं तच्च पीयन्तः च पिशासिते ॥ ६ ॥

तेजःकायत्वमाप्ताश्च विद्याप्यन्ते जलदिभिः ।

घनादिभिः प्रकुट्टयन्तः श्वालयन्तः चैवनादिभिः ॥ ७ ॥

वायुकायस्त्वमप्याप्ता हन्यन्ते व्यञ्जनादिभिः ।

शीतोष्णादिद्रव्ययोगाद् विषद्यन्तः क्षणे क्षणे ॥ ८ ॥

प्राचीनाद्यास्तु सर्वेऽपि विराध्यन्तः परस्परम् ।

मुस्तादिवातैर्वाप्यन्ते पीयन्ते चोर्गादिभिः ॥ ९ ॥

वनस्पतित्वं वशवा प्राप्ता कदादिमेदतः ।

छिद्यन्तः वायुमिद्यन्ते पच्यन्ते वाग्नियोगतः ॥ १० ॥

सशोष्यं तच्च निविप्यन्ते प्लुप्यन्तेऽन्योन्यचर्षणैः ।

क्षारादिभिश्च दह्यन्ते सपीयन्ते च भोक्तृभिः ॥ ११ ॥

सर्वावस्थासु सार्यन्ते भन्यन्ते च प्रमज्जन्ते ।

क्रियन्ते मस्मिन्साद् दावैरुन्मूल्यन्ते सरित्स्रुवैः ॥ १२ ॥

सर्वेऽपि वनस्पतयः सर्वेषां भोज्यता गताः ।

सर्वे शस्त्रैः सर्वदानुपपन्ति क्लेशसततिम् ॥ १३ ॥

द्वीन्द्रियत्व च ताप्यन्ते पीयन्त पृतरादय ।
 घूर्णन्ते कृमय पादे मक्षन्ते चटकादिभि ॥ १४ ॥
 शलादयो निस्त्रयने निकृप्यन्ते जलौकसः ।
 गण्डुपदाद्या पात्यन्ते जठरादौषधादिभि ॥ १५ ॥
 श्रीन्द्रियत्वेऽपि सप्राप्ते पट्टपटीमत्कुणादय ।
 विमृद्यन्ते शरीरेण ताप्यन्ते चोष्णवारिणा ॥ १६ ॥
 पिपीलिकाग्तु तुद्य ते पादै समार्जनेन ॥
 अदृश्यमाना कुप्याद्या मध्यन्ते चासनादिभि ॥ १७ ॥
 चतुरिन्द्रियतामाज सरषाभ्रमरादय ।
 मधुमक्षैर्विराध्यन्ते यष्टिलोष्टादिताडनै ॥ १८ ॥
 ताड्यन्ते तालपृताद्यैर्द्रागू दशमशकादय ।
 म्रियन्त गृहगोषाद्यैर्मक्षिकामर्कटादय ॥ १९ ॥
 पक्षेन्द्रिया जलचरा स्वाद्यन्तेऽन्योन्यमुत्सुका ।
 घीवै परिगृह्यन्ते गिल्यन्ते च बकादिभि ॥ २० ॥
 दृत्कील्यन्ते त्वचयाद्भि प्राप्यन्ते च भट्टित्रताम् ।
 भोक्तुकामैर्विपाच्यन्ते निगाल्यन्ते वसार्थिभि ॥ २१ ॥
 स्थलचारिषु चोत्पन्ना अनला बल्वत्तै ।
 मृगाद्या सिंह प्रमुसैर्मरियन्ते मामकाक्षिभि ॥ २२ ॥
 मृगयासक्त चित्तैस्तु व्रीडयामासकाम्यया ।
 नैस्तत्तदुपायेन हन्यन्तेऽनपराधिन ॥ २३ ॥

क्षुधापिपासाशीतोष्णातिमारारोपणादिना ।

कशाकुशप्रतोदैश्च वदना प्रसहन्त्यमी ॥ २४ ॥

खेचरास्तित्तिरिशुक्कपोतचट्वाढ्य ।

इयेनसिद्धानगृध्राद्यै प्रस्यन्ते मासगृष्ण्युषि ॥ २५ ॥

मासलुब्धै शाकुनिर्नानोपायप्रपञ्चन ।

सगृह्य प्रतिह यन्ते नानारूपैर्विदम्बितै ॥ २६ ॥

जलाग्निशस्त्रादिमत्र तिरश्चा सर्वतो भयम् ।

वियद्वा वर्ण्यते स्वस्वकर्मव घनिव घनम् ॥ २७ ॥

भावार्थ—१—तिर्यच गतिप्राप्त जीव पहिले एकेद्री होते हैं । उन में से पृथ्वीकाय जीवों की स्थिति इस प्रकार की होती है । २—पृथ्वीकाय के जीव हलादि शस्त्रों द्वारा चिरते हैं, हाथी, घोड़े आदि के पैरों से रौंदे जाते हैं, जल क प्रवाह में खिंचते हैं और अग्नि में जलते हैं । ३—खारे, कषायले, खड़े और मूत्रादि के जलसे वे पीड़ित किये जाते हैं, इसी तरह क्षार तट प्राप्त पृथ्वीकाय के जीव गाम पानी में डाल कर उबाले जाते हैं । ४—कूम्हार उन्हें घड़ा, ईंट आदि का रूप दे कर पकाते हैं और राज उन को कीचड़ रूप में ला कर, दीवारें चुनते हैं । ५—जल स्वरूप जीवों को (जल स्वरूप जीव अपूकाय कहलाते हैं) सूर्य की किरणें तपाती हैं, हिम का संयोग उन को पत्थर के समान बनाता है और मिट्टी उस को सखा

देती है । ९-खारे और मीठे पानी के जीवों के परस्पर, मिश्र-
 नेसे, दुःख होता है । बरतन के अंदर पानी का जीव तपाया
 जाता है और पीने की इच्छावाले प्राणी उस को पी जाते हैं ।
 ७-अग्निकाय के जीव पानीसे बुझा दिये जाते हैं, तप्त लोहे में
 रहे हुए जीव घनों और हथोड़ोंसे कूटे जाते हैं और व ईंधन
 बगैरहसे जला दिये जाते हैं । ८-वायुकाय प्राप्त जीव पत्तों
 आदिसे मारे जाते हैं । इसी तरह शीत और उष्ण वस्तुओं के
 संयोग के समय भी वे क्षण क्षण में नष्ट होते रहते हैं ।
 ९-पूर्व, पश्चिम, उत्तर और दक्षिण का वायु परस्पर टक
 रहता है इससे वायुकाय के जीव मरते हैं, मुँहमेंसे निक-
 लते हुए श्वासोश्वाससे भी वायुकाय के जीव मरते हैं और
 सप आदि भी उन को भक्षण कर जाते हैं । १०-
 सूरण आदि दश प्रकार के कद के रूप में उद्भवित वन-
 स्पतिकाय के जीव भेदे जाते हैं और अग्नि की ताप लगाकर
 पकाये जाते हैं । ११-वे सुखाये जाते हैं, पेले जाते हैं ।
 परस्पर सघर्ष होकर उनमें आग उत्पन्न होती है और व जल
 जाते हैं । क्षारादिसे भी उनके प्राण हरण किये जाते हैं और
 जीम के रसिक भी तो उनका आचार ही पका डालने हैं ।
 १२-छोटी और मोटी सब प्रकार की वनस्पतियों को लोग खा
 जाते हैं । वायु का प्रबल वेग उनको उखाड़ देता है, अग्नि
 उनको जलाकर राख बना देती है और जठ

जाता है । १३—सारी वनस्पतियाँ सब प्रकार के प्राणियों के उपयोग में आती हैं । सब प्रकार के शर्छों द्वारा भी उनको हेश परपरा का अनुभव करना पड़ता है । तात्पर्य कहने का यह है कि, सारी वनस्पतियाँ अमुक एक जाति ही के जीवों के उपयोग में आती हो सो बात नहीं है । सामान्यतया उनको सब जातियों के जीव खाते हैं । इसीलिए यह कहा गया है । इससे यह नहीं समझना चाहिए कि सब जीव इनको खाते हैं । कहावत है कि " ऊँट छोड़े आकड़ो और बकरी छोड़े काँकरो " इस कहावतसे भी यह बात सिद्ध होती है कि, सब वनस्पतियाँ सब जाति के जीवों के उपयोग में आ सकती हैं । १४—द्वीन्द्रिय होने पर भी जीव तपाये जाते हैं और अन्न के साथ उनका पान कर लिया जाता है । कीड़े पैरों तले कुचल जाते हैं । चिलिया आदि पक्षी भी उनको खानाते हैं । १५—द्वीन्द्री शवादि जीवों का ऊपरवाला भाग उतार लिया जाता है । झोंक को लोग खराब छोड़ पिछाकर निचोड़ डालते हैं । पट में जो कीड़े होते हैं व औषधादि प्रयोगों द्वारा नष्ट कर दिये जाते हैं । १६—तीन इन्द्री जैसे सटमल आदि जीव शरीरसे कुचल जाते हैं, गरम पानी के द्वारा व नष्ट भी किये जाते हैं (पापी—धर्म के अज्ञान लोग ही ऐसा करते हैं) । १७—कीड़े मकोड़े और घीमेल चीन्हा, खझूर के बन हुए माहू दे सपाटेम दुखी होते हैं । कई तो मर भी जाते हैं । कुधुआ

आदि कई जीव ऐसे हैं जो दिखते नहीं हैं और आसनादि के नीचे टपकर मर जाते हैं । १८—चतुरेन्द्री बने हुए मधुमक्षिकादि जीवा को शङ्ख के लोभी जीव लकड़ियों और पत्थरों से मार देते हैं । १९—पखे आदि से डाँस, मच्छर आदि जीव ताड़ित होते हैं और करोलिया आदि जीवों को गरोली आदि जीव मक्षण कर जाते हैं । २०—जो जीव पंचेन्द्री होते हैं उनके तीन भेद हैं । जञ्जर, स्थलचर और खेचर । उनकी दशा इस प्रकार की होती है । जञ्जर जीव एक दूसरे को खाने के लिए उत्पन्न रहने हैं । मच्छीमार लोग उनको पकड़ते हैं और बगुले आदि मांसाहारी उनको जीतेही निगल जाते हैं । २१—चमड़ी के लोभी उनकी चमड़ी उतार लेते हैं । मँगछी लोग पकड़ कर उनका भुर्ता बनाते हैं । खानेके लोलुप उनको पकाकर खाते हैं और बाघी के लोभी उनको, गडाकर उनमें से चरबी निकाल लेते हैं । २२—स्थलचर जीवों की ऐसी दशा होती है कि, सिंह वगैरा विशेष बलवान जीव मृगादि दुर्बल जीवों को खा जाते हैं । २३—मांस की इच्छा से और क्रीड़ा के लिए भी शिकारी लोग बेधारे निरपराध पशुओं को मार डालते हैं । २४—भूख, प्यास, सरदी, गरमी, अतिभार, चायुरु, अकुश, आदि की वेदना घोंटे, हाथी और बैल सहन करते हैं । २५—तीतर, कबूत, सूए और चिटियाँ आदि खेचर जीवों को श्येन, गीघ आदि मांसभक्षी जीव खाजाते हैं । २६—मांसलोलुप

चिड़ियाँ नाना प्रकार के उपायों द्वारा, पक्षियों को पकड़ते हैं और उन्हें मार डालते हैं । २७-पशुओं को, अग्नि, पानी और इत्यादि का भय सदा बनाही रहता है । इसका कारण उनका कर्मवच ही है । उनको कितना दुःख होता है सो न यहाँ कहा ही जा सकता है और न सर्वज्ञ के सिवा उसका पूरा विवेचन कोई कर ही सकता है ?

उक्त बातों पर जरा विशेष रूपसे प्रकाश डाला जायगा । मनुष्य नारकी और देवों को छोड़कर एकन्द्री से पंचेन्द्री तक सब जीव त्रियच हैं । उनके ४८ भेद हैं । उनमें से २२ भेद एकेन्द्रिय जीवोंके हैं । शेष छब्बीस भेद रहे । उनमें से २० भेदवाले जीव अन्योन्य भक्षक हैं । बाकी छ द्वान्द्वी, त्रीन्द्वी और चतुरिन्द्वी अन्योन्य भक्षक नहीं हैं, परन्तु वे अन्य भक्षक हैं । जैसे कीड़ी कीड़ी को नहीं खाती इससे वे अन्योन्य भक्षक नहीं । मगर कीड़ी इल्ली को खाती है, इसलिए वह अन्यभक्षक है । कहा जाता है कि—“ जीवो जीवस्य भक्षणम् ” (जीव जीवका भक्षण है ।) इससे यह बात समझ में आती है कि समार मच्छ गड़ागल ह । यानी एक मच्छ जैसे दूसरे मच्छ को खा जाता है वैसे ही सारे समार की दशा है । जीवों का जीवन सर्वत्र भयमस्त है । जीव ऐसा समझते है, तो भी वे अपनी रक्षा करनेमें प्रयत्न के कोलिये की तरह स्वयमेव फँस जाते है करोड़िया गरोली के भयसे, अपनी राल अपने शरीर पर लपेट

देता है। मगर सवेरा होते होते तो वह रात सुब जाती है, दृढ़ हो जाती है, करोलिया उसीमें बँध जाता है और वहा रह कर भी जाता है। इसीतरह मनुष्य अपने सुखके लिए धन, धान्य, वा, द्धार, पुत्र, परिवार आदि की अभिवृद्धि करता है। इससे वह मोह बधन में बँध जाता है, और आत्मकल्याण के हेतु रूप चारित्र्य धर्म से वचिन रह जाता है। मरकर नरक और तिर्यच योनि में जाता है और उक्त प्रकार से नरक और तिर्यच गतिके दुःख भोगता है। परवश पड़े हुए तिर्यच भूख, प्यास, ताडन, तर्जन आदि के दुःख उठाता है। उनको देखकर एकवार तो कठोर से कठोर मनुष्य का भी जीव पसीन जाता है। पूर्वोन्मज्जित कुकर्माधीन होकर जीव ओ कष्ट उठाते हैं उनको सौवा हिस्सा भी यदि वे धर्म के लिए उठावें तो उनको शुभगति प्राप्त हो जाय और आगे के लिए वे दुःखों से छूट जायें।

जैनशास्त्रकार निश्चयपूर्वक मानते हैं कि पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और वनस्पति इन पाँचों प्रकार के स्थावरों में जीव है। दूसरे शास्त्रकार भी अग्नि के सिवा दूसरे स्थावरों में जीव होना स्वीकार करते हैं। इसीलिए स्थावर जीवों की रक्षा करना बताया गया है। वे इन्दी से लेकर पचेद्री तकके सब जीवों की भी गृहस्थियों को रक्षा करनी चाहिए। ऐसा करने से भवान्तर में सुख, समृद्धि मिलती है, नरक और तिर्यच गति का भय दूर होता है और उत्तमोत्तर मनुष्य और देवगति से सचब दृष्टकर

मोक्ष प्राप्त होता है । यदि कोई प्रश्न करे कि—“ देव भी मनुष्य गति चाहते हैं और त्रेष्ठ मनुष्य भी देवगति की इच्छा रखते हैं, इससे मनुष्य ओर देवगति बाउनीय है । फिर तुम उनका त्याग कैसे अच्छा बनाते हो ? ” इसके उत्तर में हम इतनाही कहेंगे कि मनुष्यगति ओर देवगति दुःख मिश्रित है । इसलिए वे हृष्य-छोड़न योग्य हैं और मोक्षगति निराबाध है, इसलिए उपादेय है—ग्रहण करन योग्य है । मनुष्यगति केस दुःखमिश्रित है, इसके लिए आचार्य महाराज फरमान है —

मनुष्यगति के दुःख ।

मनुष्यत्वऽनार्यदशे समुत्पन्ना शरीरिणि ।

तत्तत्पाप प्रकुर्वन्ति बहुक्तुमपि न क्षमम् ॥ १ ॥

उत्पन्ना आर्यदशेऽपि चाण्डालश्चरादयः ।

तत्तत्पाप प्रकुर्वन्ति दुःखान्यनुभवन्ति च ॥ २ ॥

परसम्पत्प्रकर्षेणापकर्षेण स्वमदाम् ।

परप्रेष्यतया दुग्धा दुःखं जीवन्ति मानवाः ॥ ३ ॥

राजगमरणैर्गस्ता नीचकर्मकटर्षिता ।

ता तां दुःखदशां दीनां प्रपद्यन्त दयास्पदम् ॥ ४ ॥

जरारुणामृतिदीप्तं न तथा दुःखस्फारणम् ।

गर्भे-वासो यथा घोरनरकं वासपनिष ॥ ५ ॥

सुचिमिरग्निवर्णीमर्दिनस्य प्रतिरोम यत् ।

दु ख नरस्याष्टगुण तद्भवद्वर्मासिन ॥ ६ ॥

योनिष त्राद्विनिष्क्रामन् यद् दु ख लभते मवी ।

- गर्भवासमवाद् दु स्वात् तदनन्तगुण खलु ॥ ७ ॥

बाल्ये मूत्रपुरीषाभ्या यौवने रतचेष्टिते ।

वार्धके श्वासकासाद्यैर्मनो जातु न लज्जते ॥ ८ ॥

पुरीषशूकर पूर्वं तनो मदनगर्दम ।

जराजान्मव पश्चात्तटापि न पुमान् पुमान् ॥ ९ ॥

स्याच्छैशवे मातृमुखस्ताल्पये तस्मिन्मुख ।

वृद्धभाव सुतमुखो मूर्खो नात्ममुख क्वचित् ॥ १० ॥

सेवाकर्षणवाणिज्यपाशुपाल्यादिकर्मभि ।

लपयत्यकञ्च जन्म धनाशाविह्वलो जन ॥ ११ ॥

क्वचिच्चौर्य क्वचिद् द्यूत क्वचिन्नाचैर्मुजगता ।

मनुष्याणा यथा भूयो भवभ्रपनिबन्धनम् ॥ १२ ॥

ज्ञानदर्शनचारित्ररत्नत्रितयमाजने ।

मनुजत्व पापकर्म स्वर्णमाण्डे सु उपमम् ॥ १३ ॥

आशास्यत यत्प्रयत्नादनुत्तरसुरैरपि ।

तत्संप्राप्त मनुष्यत्व पापै पापेषु युज्यते ॥ १४ ॥

परोक्ष नरक दु ख प्रत्यक्ष नरजन्मनि ।

तत्प्रपञ्च प्रपञ्चेन किमर्थमुपगम्यते ॥ १५ ॥

(४५४)

(मावार्थ)

१-मनुष्यमति में आकर जो जीव अनार्य देश में उत्पन्न होते हैं, वे ऐसे एस पाप करते हैं कि उनका कथन करना भी अशक्य है । २-आर्यदशम उत्पन्न हो कर भी यदि वह चाटाल हो जाता है तो अघोर पाप करता है और मयूर दुःख भोगता है । ३-दुसरों की संपत्ति को बन्ती हुई और अपनी संपत्ति को घटती हुई देख कर, और दुसरों की दासता करके मनुष्य दुखी होत हैं । ४-रोग, जरा और मरणप्रसन्न और नीच कर्मोंद्वारा बिडबना प्राप्त अनेक मनुष्य अनरु दयाननक दुःख सहते हैं । अभिप्राय यह है कि, कर्म से घिरे हुए जीव अन्य को दया उत्पन्न हो ऐसी स्थिति में आ गिते हैं । ५-घोर नरवास के समान गर्भ का जैसा दुःख है, वैसा दुःख जरा, रोग, मरण और दासता में भी नहीं है । ६-सुकुमाल शरीरवाले को, उसक रोम रोम में अग्नि से तपाई हुई सुइयों भोकन से जितना दुःख होता है उससे आठ गुणा दुःख गर्भवासी जीवों को होता है । ७-गर्भवास से निश्चये समय प्राणियों को जो दुःख होता है, वह गर्भवास के दुःखों से भी अधिक है, अननगुणा है । इसी भाँति जन्म से भी मरत समय जीवों को विशय दुःख होता है । ८-मनुष्य, बाल्यावस्था में, विद्यादि की क्रीडा से, युवावस्था में अशुचि पूर्ण मेधुन से और वृद्धावस्था में श्वास-रासादि के वरण मुखमें स टपकती हुई राख से, लज्जित नहीं होता है ।

९-मनुष्य बाल्यावस्था में विष्ठा खानवाली भूँड के समान, यौवनावस्था में कामदेव के जोरसे गधे के समान और वृद्धावस्था में बूढ़े बछ के समान होता है । इसमें मनुष्य मनुष्य नहीं रहता है । धर्म बिना मनुष्य गधा कहा जाता है । १०-मनुष्य बाल्यावस्था में माता के आधीन रहता है, युवावस्था में युवती के आधीन रहता है और वृद्धावस्था में वह पुत्रादि के प्रेम में मग्न रहता है । मगर यह मूर्ख किसी वक्त भी आत्मदृष्टिवाला-आत्मविचार करनेवाला नहीं बनता है । ११-धनकी आशासे व्याकुल होकर मनुष्य, सेवा, खेती, व्यापार और पशुपाशनादि कर्म करता है और अपना जन्म बुरा खोता है । १२-मनुष्य देह पाकर भी जीवों को कभी चोरी, कभी जूआ और कभी नास्तिकों की सगति आदि भयभ्रमण के कारण मिलते हैं । १३-ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भाजन रूप मनुष्यावतार पाकर, पापकर्म करना, मानो स्वर्ण के भाजनमें मदिरा भरना है । १४-अनुत्तर विमान के देव भी जिस मनुष्य भव को पाने का प्रयत्न करते हैं उसी मनुष्य भव को, जीव पाप में लगाते हैं । १५-नरक का दुःख तो परोक्ष है, मगर मनुष्य भव का दुःख तो प्रत्यक्ष ही है, फिर उसका वणन किस लिए किया जाय ?

इस ससार में रहनेवाले जीवों के लिए एकांत सुख तो कहीं भी नहीं है । किसी न किसी तरह का दुःख जीवों के पीछे

मा ही रहता है । इसी छिए मनुष्य सौ बरस तक भी पूरे नहीं
 जीते है । किसी मनुष्य को मानसिक, किसी को शारीरिक और
 किसी को धानिक दुःख होता ही है । पहिले तो मनुष्य जन्म
 पाना—जन्म पाना ही दशदृष्टांतों से—जिनका कि ऊपर वर्णन किया
 जा चुका है—दुर्लभ है । उसके पान पर भी जीवों को धन का
 दुःख, धन मिलन पर पुत्र का दुःख, और पुत्र मिलन पर उसको
 भालने पोसने का दुःख इस तरह दुःख परंपरा चली ही जाती
 है । राजा से लेकर रक्त तः कोई भी दुखी नहीं है । हाँ किसी
 अपक्षा से लेकर यदि किसी को सुखी बनाना हो तो हम जिन—
 अनगारी अर्थात् जैनमाधुओं को बता सकते हैं । मगर यह
 पान रखना चाहिए कि, व ही जैनमाधु सुखी हैं जो द्रव्य,
 क्षेत्र, काल और भाष क अनुसार चारित्र का पालन करते हैं ।
 आडबरी और खटपटी नहीं । मोक्षतत्त्व क अभिलाषी, स्वपर
 को शांति देनेवाले, सर्वथा परिग्रह के त्यागी, ज्ञानादि आराम—
 गुणों क भोगी, परम क वियोगी, स्वभाव क योगी, पञ्चमहा—
 व्रतधारक, विषयादि परिहारक, सत्य और सतोषादि गुणों के
 धारक, मोहमल्ल के गुप्त दूषणदर्शक, सदागम के मगी,
 श्रीवीरप्रभु के यथार्थ वाक्य क रगी, निस्पृही, निर्मोही और
 मुग्धशुनन ही समार में सुखी होन है और है । अन्य वषधारी
 पुत्रों को हम प्रत्यक्ष में विच्यना पाते हुए देखते हैं । गृहस्थ
 कोट्याधिप और ऋणपति होन पर भी व सुखी नहीं होत है ।

उनके पीछे आधि, व्याधि और उपाधि लगी ही रहती है । यहाँ हम एक ब्राह्मण का उदाहरण देते हैं, उससे हमारे धन की पुष्टि होगी ।

“ किसी ब्राह्मण के ऊपर एक महात्मा प्रसन्न हुए । उन्होंने ब्राह्मण से कहा — “ जो माँगेगा वही मैं तुम्हें दूँगा । ” ब्राह्मण ने उत्तर दिया — “ महाराज मुझे कुछ भी नहीं की आवश्यकता है । इस अवधि में मैं देखूँगा कि सत्तार मैं सुखी कौन हूँ ? यह जानकर फिर मैं माँगूँगा । ” साधु ने कहा — “ जा अनुभव कर फिर आना । ” अब ब्राह्मण अनुभव करने को रवाना हुआ । पहिले वह राजवंशी पुरुषों में गया । वहाँ रहने पर उसको अनुभव हुआ कि, अमुक अमुक की मृत्यु चाहता है और अमुक अमुक को मारने के लिए अमुक छालवा देता है । वे परस्पर में विधाम नहीं रखते हैं और न एक दूसरे का भेजा हुआ भोजन ही करते हैं । ऐसी दशा देख, ब्राह्मण उन्हें छोड़कर पहिलों में गया । और उनकी सेवा करने लगा । थोड़े दिनों के बाद उसे ज्ञात हुआ कि वे एक दूसरे की कीर्ति को नहीं सहस्रते हैं । वादविवाद करने में श्रेष्ठ करते हैं, शास्त्र व्यवस्था देने में पक्षपात करते हैं, वादिके पक्षसे रात दिन शास्त्रों के देखने में लगे रहने हैं, सुखी होकर भोजन भी नहीं करते छात्रों को पढ़ाने से उपकार होता है, परन्तु वे उसमें प्रसन्न नहीं होते । हाँ यदि कोई उन्हें पैसे देता है तो वे उसको

ज्ञानी, ध्यानी और उत्तमवशी बनाकर प्रसन्नतापूर्वक पढ़ाते हैं । ब्राह्मणों की पढ़ितों की—ऐसी दुर्दशा देखकर, ब्राह्मण वहाँसे व्यापारी वर्ग का अनुभव करने के लिए बाजार में गया । वहाँ उसने अनेक प्रकार के व्यापारियों को अनेक प्रकार के दुःख उठाते देखा । ब्राह्मण एक बहुत बड़े साहुकार की हवेली पर पहुँचा । दर्वाजे पर हथियारबध सिपाही पहरा दे रहे थे । हाथी, घोड़े, रथ, पालकी आदि सवारियाँ इधर उधर अंदर तबलों में पड़ी हुई थीं । लोग सेठ के गुणगान कर रहे थे । भाट चारण विर-दावली बोल रहे थे । और आशीर्वाद दे रहे थे कि—“कुल की वृद्धि हो, तुम्हारी सदा जय हो ” आदि । इस तरह का ठाठ बाट देख ब्राह्मण को कुछ सतोष हुआ । वह विचारने लगा कि, सवार में सुखी तो यही है । इस लिए मैं जाकर उसी सेठ का सुख माँगूँ । थोड़ी देरमें उसने और सोचा,—चलो एकवार सेठ से तो मिल लूँ । फिर महात्मा के पास जाऊँगा । सोचकर वह अंदर जान लगा । चौकीदारन उसको रोका और पूछा —“अंदर क्या काम है ? ” ब्राह्मणने उत्तर दिया —“ सेठ से मिलना है । ” चौकीदारन कहा —“ ठहरो । हम सेठ को खबर देत हैं । ” ब्राह्मण दर्वाजे पर खड़ा रहा । चौकीदारन अंदर जाकर कहा —“ सेठजी एक ब्राह्मण आपसे मिलने आया है । ” सेठन यह सोचकर कि कोई भित्तारी होगा, कह दिया कि, कहदो अभी कुत्सन नहीं है । सिपाहीने वापिस आकर ब्राह्मण से कहा कि

सेठ को अवकाश नहीं है । ब्राह्मण चुपचाप दर्वाजे के सामने घबूतरे पर जा बैठा । सेठ सैर करने के लिए बाहिर निकला । ब्राह्मण खड़ा हुआ । मगर सिपाहियोंने उसको बोलने नहीं दिया । सेठ गाड़ी में बैठकर चला गया । ब्राह्मण हताश होकर वहीं वापिस बैठ गया । सेठ सैर करके वापिस लौटा । ब्राह्मण खड़ा हुआ । सेठ अपने मुनीम को यह कहकर हवेली में चला गया कि इसको, आटा, दाल सीधा दिखा देना । मुनीमने ब्राह्मण को सीधा लेनेक लिए कहा । ब्राह्मणन यही कहा कि मुझ को सेठ से मिलना है, सीधा नहीं चाहिए । मुनीमने जाकर सेठ से कहा —

“ ब्राह्मण सीधा नहीं लेता । वह आपसे मिलना चाहता है । ”

सेठने सोचा,—मेरे पास आकर कुछ और विशेष चाहता होगा मुझ को मिलने का अवकाश भी कहाँ है ?—फिर कहा —“ कहे मिलने की फुरसत नहीं है । दो चार रुपये देकर बिदा कर दो । ”

मुनीमने ब्राह्मण के पास जाकर कहा —“ महाराज सेठ को तो मिलने की बिल्कुल फुर्तत नहीं है । आपको जो कुछ चाहिए उसक लिए आज्ञा दीजिए मैं लाऊँ । ” ब्राह्मणने कहा —“ मुझको सेठ के मित्र के सिवा दूसरी कोई चीज नहीं चाहिए । ” मुनीम यह कहकर चला गया कि, ब्राह्मणदेवता, भूखे मरत बैठे रहोगे तो भी सेठ से न मिल सकोगे । ” ब्राह्मण वहीं बैठा रहा । भूखा प्यासा दो दिन तक बैठा रहा । सेठ को खबर लगी कि ब्राह्मण उमर मिलान की हठ करके दो रोजसे भूखा प्यासा बैठा है ।

जरा धरराकर, ब्राह्मण को अपन पास बुलाया । ब्राह्मण के भाते ही सठन कहा —“ जन्सी कह । क्या काम है ? मुझे फुर्मत न होन पर भी तरी हठ से तुम को मिथन बुलाया है । ” ब्राह्मण सेठ के वचन सुनकर थोड़ा बहुत तत्त्व समझ गया । फिर भी उसन अपन आपको विशय रूप स सनोप दनके छिर कहा —“ मुम पर एक सन प्रमन हुए हैं । उ होंन मरी इच्छा-कुछ मुम को दन के लिए कहा है । मैंन दुनिया में मो सबसे ज्यादा सुखी हो, उभी कामा मुम मोंगा की इच्छा कर, महात्मा से छ माम की अवधी ली । महात्माने दी । किरता हुआ मैं तुम्हारे दर्शन पर पहुँचा । तुम्हारा ठाठ बाट दलकर, तुम्हारा ही सुख मोंगने की इच्छा हुई । फिर तुमसे मिलकर ही तुम्हारा सुख मोंगन की ईच्छा हुई । इसलिए तुमस मिलना चाहता था । ” सुनकर सठन कहा —“ भूँकर के भी मरा सुख मत मोंगना । मुझे लेशमात्र भी सुख नहीं है । मैं तो अत्यन्त दुखी हूँ । ” इस प्रकार के सेठ के यथार्थ वाक्य सुन, ब्राह्मण हतोत्साह हो गया । वह वहाँसे खाने होकर महात्मा के पास गया और उनके पैरों पर गिरकर बोला —“ महाराज मैं तो आपही का सुख चाहता हूँ । ” साधुन तयास्तु कहा । ब्राह्मण अन्य लोगों की अवस्था सुखी हो गया । ”

इस क्या से सिद्ध होता है कि, ममार में साधु के सिवा और कोई सुखी नहीं है ।

देवगति के दुःख ।

देवगति में जाकर जीव सुखी होन है या नहीं इसका उत्तर निम्नलिखित श्लोकों से मिलजायगा ।

शोकामर्षविषादेष्वर्थादेन्यादिहतबुद्धिषु ।

अमोक्षपि दुःखस्य सामान्यमनुवर्तते ॥ १ ॥

दृष्ट्वा परस्य महती त्रिष प्राग्जन्मजीवितम् ।

अर्षितस्वरूपसृष्टेः शोचन्ति सुचिरं सुरा ॥ २ ॥

न कृतं सृष्टं त्रिभिर्नामयोग्यं ततो हि न ।

दृष्टोत्तरोत्तरश्रीका विषीदन्तीति नाकिन ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा न्येया विमानस्त्रीरत्नोपवनं सपदम् ।

यावज्जीवं विपश्यन्तं ज्वरान्दीर्घान्दोर्मिभिः ॥ ४ ॥

हा प्राणेश ! प्रमो ! देव ! प्रमीयेती सगद्वदम् ।

पौर्मूर्षितमर्षस्वा मायन्ते दीनवृत्तयः ॥ ५ ॥

प्राप्तेऽपि पुण्यतः स्वर्गं कामक्रोधमयातुराः ।

न स्वस्यतामश्नुवन्ते सुरा कान्दर्षिकादयः ॥ ६ ॥

अथ कथं वनचिह्नानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा विमृश्य च ।

विनीयतेऽयं जल्पन्नि क्व नितीयामहे वयम् ॥ ७ ॥

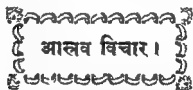
भावार्थ—१—शोक, असहिष्णुता, खेद, ईर्ष्या और दीनतादि के द्वारा हनबुद्धि देवों पर भी दुःख की सत्ता चढ़ती है । अर्थात् देवों में भी शोक, असहिष्णुता, खेद, ईर्ष्या और दीन-

तादि दुर्गुण स्थित हैं । २—अपनी अपक्षा बड़ी ऋद्धिवाले देवों को देखकर, और पूर्वमय में विशेष रूपसे पुण्यमचय नहीं किया इसका विचार कर, देवता भी बहुत समयतक चिन्तित रहते हैं । ३—हमन पूर्व जन्म में पुण्यकर्म करने की सामग्री मिलने पर भी पुण्यकर्म नहीं किये, इससे हमें आभियोगिक (नौकर) देवों का पट्टा मिला है । ऐसा सोच अपने से विशेष प्रकार के ऋद्धि घारी देवों को देख, देवता भारी दुखी होते हैं । ४—देव दूसरे देवों की विमान, स्त्री, रत्न और उपवन की सम्पत्ति देखकर ईर्ष्याग्नि से रातदिन यावज्जीवन जलते रहते हैं । ५—दीनवृत्ति-वाले देव इसतरह आर्त रुदन करते हैं कि,—“ हे नाथ ! हे मो ! हे देव ! अय देवोंने हमें लूट लिया है । आप प्रसन्न होकर हमारी रक्षा कीजिए । ” ६—कादर्पिक देव पुण्ययोग से स्वर्ग मिलने पर भी काम, क्रोध और मयसे आतुर होकर स्वल्पता का अनुभव नहीं करते हैं । अर्थात् कामी देव न अपनी इच्छा ही पूरी कर सकते हैं और न स्वस्थ ही रह सकते हैं । ७ देवलोक से मचने के चिन्हों को देखकर, व दुखी होते हैं । और यह सोचकर बार बार रुदन करते हैं कि, अब हम इस समृद्धि को छोड़ कर कहाँ जायेंगे ।

देवों में भी क्रोध, मान, माया और लोभ है । मगर लोभ का जोर विशेषरूप से है । व लोभ से छटाई करते हैं और लोभ

से दुखी होते हैं । उनका ज्यादा से ज्यादा नेतीस सागरोपम का और कमसे कम दस हजार बरस का आयुष्य होता है । देव मूल चार प्रकार के हैं, परन्तु उनके उत्तर भेद १९८ होते हैं । कई देव उच्च जाति के हैं और कई नीच जाति के भी हैं । और तो क्या, नीच जाति के देवों के परों की छूती भी इतनी कीमती होती है, कि उसकी कीमत सारे जम्बूद्वीप की ऋद्धि के बराबर की जा सकती है, तो फिर उनकी दूसरी ऋद्धि का वर्णन तो सर्वज्ञ के सिवा अन्य वर ही कौन सकता है ? इतनी ऋद्धि समृद्धि के होते हुए और शाश्वत देवलोक के विमानों की भोग सामग्री का उपभोग करते हुए भी देव दुखी समझे जाते हैं । इसका कारण मोहदशा और उससे उद्भवित ममत्वभाव ही है । श्रवण के छ महीने पहिले ही उनको उसके चिन्ह दिखाई देते हैं । यानी कल्पद्रुम से उत्पन्न हुई हुई फूलमाला को अपने मुखकमल सहित मलिन हुई देखते हैं । उन्हें मालूम होता है कि मानो उनके अवयव शिथिल हो गये हैं । वे कल्पवृक्षों को—जिनको बड़े बड़े मल भी नहीं हिला सकते हैं—कॉपते हुए देखते हैं । उन्हें उनकी जन्म सहचारिणी शोभा और लज्जा दूर होती दिखाई देती है । वे अदीन होने पर भी दीनता धारण करते हैं, निद्रा रहित होने पर भी उन्हें निद्रा आने लगती है । निरोग होने पर भी उनके शरीर की सधियाँ उन्हें दृष्टी हुई मालूम होती हैं । पदार्थों को देखने में व्यसमर्थ बनने हैं और जैसे मर-

णो-मुख मनुष्य-मरने की इच्छा रखनेवाला मनुष्य कुपथ्य पदार्थों को भक्षण करना है, इसीतरह व भी न्यायधर्म का परित्याग कर, विषयों में आसक्त होत है । आदि, क्यवन चि हों के द्वारा आकुञ्चयाकुञ्च भने हुए देवों को किसी तरह से भी शांति नहीं मित्ती है । देव यह सोचकर रुन्न करत हैं कि हमें, देवागना, विमान, पारिजात, मदार, सतान और हरिचदनादि कलभृत्, रत्नजटित स्तम्भ, मणियों की विचित्र रचनामे रचित यह भूमि रत्नमय बढिका, तथा रत्न के जीनोवाली यह वापिका आदि पदार्थ छोडकर, मुझे अशुचि पूर्ण और निच्य गर्भावास में जाना पडेगा । इसमे स्पष्ट विदित होता है कि, जैमे नरक, तिर्यच और मनुष्य गति में सुख नहीं है, वैमे ही देवगति में भी सुख नहीं है ।

इन चार तरह की गतियों की प्राप्ति का कारण आत्मव है । आत्मव दो प्रकार का है । शुभ और अशुभ । शुभ आत्मव पुण्य के नामसे पहिचाना जाता है और अशुभ आत्मव पाप के नामसे । पुण्यबध से मनुष्य और देवगति मिलती है और पाप बधसे नरक और तिर्यच गति ।

वध-हेतु ।

प्रथम शुभाश्रव और अशुभाश्रव के वध हेतु जानने की आवश्यकता है । इसके जाने बिना प्राणी, उसका त्याग नहीं कर सकता । उदाहरण के तौर पर—प्रभु ऋषभदेवने पुरुषों की ७२ कलशों में कई ऐसी कलशें भी दिखलाई हैं, जिनका आराधन करने से आत्मा दुर्गति में जाता है । यहाँ यह शका होती है कि, यदि ऐसा है तो फिर वे बताई क्यों गई हैं ? उत्तर सीधा है । यदि किसी जीव को अमुक बुरी बात का ज्ञान नहीं होता है तो वह उनको छोड़ कैसे सकता है ? जैसे कपटरुद्धा बुरी है । मगर जब तक मनुष्य को यह ज्ञान नहीं होता है कि, अमुक कार्य जो मैंने किया है वह कपटरूप है, कपटमिश्रित है या कपटरहित है, तब तक वह कपट को छोड़ कैसे सकता है ? इसी तरह शुभाशुभ आश्रवों का हेतु बताना यहाँ अप्राप्तगिक नहीं होगा । मन, वचन और काय—ये तीन योग कहलाते हैं । यही आश्रव के मूल हैं । इनकी शाखा प्रशाखें बहुतसी हैं । जैसे—मैत्री, प्रमोद, कारुण्य और माध्यस्थ्य भावनावाला मन शुभ कर्मों का संचय करता है और विषय वषायवाला मन अशुभ कर्मों को लाता है । श्रुतज्ञान के अनुरूप जो वचन उच्चारण किया जाता है वह वचन शुभाश्रव का हेतु है और इससे विपरीत वचनोच्चारण अशुभाश्रव का । सुयतनावाला शरीर शुभ आश्रव का हेतु होता है और आरमादि युक्त शरीर अशुभाश्रव का । सामान्यतया

कहें तो इन अशुभास्त्र के हेतु—चार कृपाय (क्रोध, मान, माया और लोभ) पाँच इन्द्रियों के २३ विषय (जो आगे बताये जा चुके हैं) पन्द्रह योग (चार मन के, चार वचन के और चार काय के) पाँच गिध्यात्व (आभिग्रहिक, अनाभिग्रहिक, आभिनिवेशिक, सोशयिक, और अनामोगिक, इनका सम्यक्त्व का अधिकार में वर्णन किया जायगा।) और आर्त, रौद्र च्यान। शुभ कर्म के वत्त हेतु दान, शील और तपादि हैं। अब 'आस्त्र' शब्द की व्युत्पत्ति देखें। "आगच्छति पापानि यस्मात्स आस्त्रम्"। अर्थात् जिससे पापार्थ आवे वह है आस्त्रम्। आस्त्र के मूल दो भेद हैं १ सांपरायिक, २ ईर्यापय। सकृपाय आस्त्र को सांपरायिक आस्त्र कहते हैं। और अकृपाय आस्त्र को ईर्यापय। ईर्यापय आस्त्र की स्थिति एक समय मात्र की होने से उसके भेदों की विवक्षा नहीं है। परन्तु सांपरायिक आस्त्र के भेद तत्त्वार्थसूत्र में ३९ और नव तत्त्व आदि में ४२ दिखलाये हैं। उन ४२ भेदों के नाम ये हैं—

१—प्राणातिपात, २—भृषावाद, ३—अदत्तादान, ४—मैथुन और ५—परिग्रह। इन पाँचों का त्याग नहीं करने को अव्यतास्त्र कहते हैं। क्रोध, मान, माया और लोभ इन चारों को कृपायास्त्र कहते हैं। स्पर्शनन्द्रिय, रसनेन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय और श्रोत्रेन्द्रिय इन पाँचों इन्द्रियों को वशमें नहीं रखने का नाम इन्द्रियास्त्र है और मन, वचन व काया के योगों

को भोगादि विषयों में जाने से रोकने का नाम योगास्त्र है । अन्ननास्त्र पाँच, कषायास्त्र चार, इन्द्रियास्त्र पाँच और योगास्त्र तीन हैं । ऐसे सब सत्रह आस्त्र हुए । इन्हीं के साथ २९ क्रियास्त्र जोड़ देने से ४६ होते हैं । ये ही ४६ आस्त्र के प्रकार हैं ।

क्रियास्त्र के लिए हम यहाँ पर २९ क्रियाओं का कुछ विवेचन करेंगे । १—शरीर को अप्रमत्त भावों से—उपयोगरहित सक्रिय बनने देना, कायिकी क्रिया है । २—शस्त्रादि के द्वारा जीवों की हिंसा करने को अधिकरणिकी क्रिया कहते हैं । ३—जीव और अजीव पर द्वेषभाव रखना, उनके लिए खराब विचार करना, प्राद्वेषिकी क्रिया है । ४—जिस कृति से स्वपर को परिताप उत्पन्न होता है उसे परितापिकी क्रिया कहते हैं । ५—एकन्द्रियादि जीवों को मारना अथवा मरवाना प्राणातिपातिकी क्रिया है । ६—खेती आदि आरम्भ का कार्य करना आरम्भिकी क्रिया है । ७—घन, धान्यादि नौ प्रकार के परिग्रह पर ममत्व रखना, परिग्रहिकी क्रिया है । ८—छठ वषट् से दूसरे को ठगना मायाप्रत्ययिकी क्रिया है । ९—सत्य मार्ग पर श्रद्धा न रख असत्य मार्ग का पोषण करना मिथ्यादर्शन प्रत्ययिकी क्रिया है । १०—भक्ष्याश्लेष्य वस्तुओं का नियमन करने से जो पाप छगता है वह अप्रत्याग्वानकी क्रिया है । ११—सुंदर वस्तु को देख कर उस पर रागभावों का उत्पन्न

सरम्भ सकषाय परितापनया भवेत्समारम्भ ।

आरम्भ प्राणिवचस्त्रिविधो योगस्ततो ज्ञेय ॥

भावार्थ—कषाय सहित जो योग होता है उसको सरंभ कहते हैं, परितापनास—दूरे के सताने से—जो सरम्भ होता है उसको समारम्भ कहते हैं और जिस काय में प्राणियों का मरण होता है उसको आरम्भ कहते हैं ।

उक्त मूल तीन भेदों क साथ मन, वचन और काया को जोड़न से नौ भेद होते हैं । जैसे—मनसरम्भ, वचनसरम्भ, और कायसरम्भ, मनममारम्भ, वचनसमारम्भ और कायसमारम्भ, मनआरम्भ, वचनआरम्भ और कायआरम्भ । ॥॥ तरह नौ हुए । इनके साथ, कृत, कारित और अनुमोदित जोड़न से सत्ताईस होते हैं । जैसे—कृतमनसरम्भ, कारितमनसरम्भ और अनुमोदित मनसरम्भ, कृतवचनसरम्भ, कारितवचनसरम्भ और अनुमोदित वचनसरम्भ, और कृतकायसरम्भ, कारितकायसरम्भ और अनुमोदित कायसरम्भ । इसी तरह कृत, कारित और अनुमोदित से समारम्भ और आरम्भ को भी गिनने से २७ हुए । इन सत्ताईस भेदों को क्रोध, मान, माया और लोभ के साथ जोड़ने से एकसौआठ भेद होते हैं ।

१ क्रोधकृतमन सरम्भ

२ क्रोधकारितमन सरम्भ

३ „ अनुमोदितमन सरम्भ

४ „ कृतवचन सरम्भ

५ „ कारितवचन सरम्भ

६ „ अनुमोदित वचनसरम्भ

७ „ कृतकाय सरम्भ

८ „ कारितकाय सरम्भ

९	॥ अनुमोदित कायसम	१०	॥ कृतमन समारम
११	॥ कारितमन समारम	१२	॥ अनुमोदित मन समारम
१३	॥ कृतवचन समारम	१४	॥ कारितवचन समारम
१५	॥ अनुमोदितवचनसमारम	१६	॥ कृतकाय समारम
१७	॥ कारितकाय समारम	१८	॥ अनुमोदितकायसमारम
१९	॥ कृतमनआरम	२०	॥ कारितमनआरम
२१	॥ अनुमोदितमनआरम	२२	॥ कृतवचनारम
२३	॥ कारितवचनारम	२४	॥ अनुमोदितवचनारम
२५	॥ कृतकायारम	२६	॥ कारितकायारम
२७	॥ अनुमोदितकायारम		

इसीतरह क्रोध के स्थान में, मान, माया और लोभ को रखकर गिनना चाहिए। इसतरह गिनने से २७ क्रोधके, २७ मानके, २७ मायाके और २७ लोभके सब मिटाकर १०८ भेद जीवाधिकरण क होते हैं। अमीवाधिकरण आलस्य के मूल भेद चार और उत्तरभेद ग्यारह हैं। मूल चार भेद ये हैं—निर्वर्तना, निक्षेप, संयोग और निसर्ग। निर्वर्तना क दो भेद हैं—मूलगुणनिर्वर्तनाधिकरण और उत्तरगुणनिर्वर्तनाधि-करण। पाँच शरीर, मन, वचन और श्वासोश्वास मूलगुणनि-र्वर्तनाधिकरण हैं और काष्ठ, पृष्ठवादि क अदर क चित्रकर्पादि उत्तरगुणनिर्वर्तनाधिकरण हैं। दूसरे निक्षेपाधिकरण के चार भेद हैं। १—अमीन या अय किमी आधेय पदार्थ पर देखे बिना

कोई चीज रखना, अप्रत्ययेक्षितनिसेपाधिकरण है । २-पूँजे विना जगह पर उन्मत्त की तरह पदार्थ को रखना दुष्प्रामाणित-निसेपाधिकरण है । ३-पाट, चौकी आदि पदार्थों पर जीवादि का विचार किये बिना ही एकदम किसी चीजको फेंक देना या रख देना, सदृसानिसेपाधिकरण है । और ४-उपयोग रहित पदार्थ रखना अनाभोगनिसेपाधिकरण है । तीसरे सवोगाधिकरण के दो भेद हैं । १-जैसे दुग्ध में शकर मिलाई जाती है इसीतरह भोजनादि अन्य वस्तुओं में स्वाद के लिए, दूसरे पदार्थ मिलाना अन्नपानसंयोजनाधिकरण है । २-बद्धादि में रग बिरंगी गोटा, किनारी लगान से, चढ़ोवाकी तरह एक बख में दूसरे बख को जोड़न से जैस अधिक सुंदरता आती है, वैसे ही दह और पात्रादि में रंग लगाना, उपकरणधिकरण है । चौथे निसर्गाधिकरण के तीन भेद हैं । १-प्रमत्तता के साथ शरीर को अत्यन्त पूर्वक छटा रखना कायनिसर्गाधिकरण है । २-वचन को नियम में न रखना वचननिसर्गाधिकरण है और मन को बश में नहीं रखना मननिसर्गाधिकरण है । इसतरह पहिले के दो, दूसरे के चार, तीसरे के दो और चौथे के तीन इसतरह कुछ ११ भेद अजीवाधिकरण आखव के हुए । इसतरह प्रसंगवश आखव के भेद प्रभेद बताये गये । अब यहाँ यह बताना जरूरी है कि आठ कर्षों में से कौन कौनसे कर्म के लिए कौनसे आखव आते हैं ।

पहिले यहाँ ज्ञानावरणी और दर्शनावरणी के बध हेतु आत्मों का विवेचन करेंगे ।

मति, श्रुति, अवधि, मन पर्यय और केवल इन पाँच ज्ञानों में से किसी ज्ञानकी, उक्त पाँच ज्ञानोंमें से किसी ज्ञान धारण करनेवाले की, ज्ञानी पुरुषों की, ज्ञानोपकरण की—स्लेट, पुस्तक, छवणी, कवली, नोकरवाली, सापड़ा, सापड़ी आदिकी—और लिखित व मुद्रित पुस्तकों की प्रयत्नीयता यानी आसातना करने से और उसके विषय में विचार करने से आत्म होता है । इसीतरह जिससे विद्या सीखी हो या सीखने में मदद ली हो उसके बजाय दूसरे का नाम बताने से, पदार्थ का स्वरूप जानते हुए भी गुप्त रखनेसे, ज्ञान, ज्ञानोपकरण और ज्ञानवान का शस्त्रादि द्वारा नाश करने से, इनके प्रति घृणा भाव रखनेसे, ज्ञानाम्भ्यास करनेवाले विद्यार्थियों को मिलते हुए अन्न, जल, वस्त्र और निवासस्थान आदि में अन्तरायभूत बननेसे, अध्ययन करते हुए विद्यार्थी को कार्योत्तर में लगाने से, उन्हें विकृति करने में नियुक्त करने से, पठित पुरुष पर आतिहीनता का असमाख्य कलंक लगाने से, उन्हें द्वेषभाव से प्राणान्त कष्ट पहुँचाने से, अस्वाध्याय के समय स्वाध्याय करने से, योगोपधानादि अविधि से करने से, ज्ञानोपकरण के पास रहते हुए भी आहार, निहार, कुचेष्टा मैथुनादि कर्म करने से, ज्ञानोपकरण को पैर लगाने से, धूँक से अक्षर बिगाड़ने से, ज्ञानद्रव्य मक्षण करने से, कराने से और

की ओर उपेक्षा दृष्टि से देखने से, ज्ञानावरणीय कर्म के आस्रव आते हैं ।

इसी तरह दर्शन की प्रत्यनीकता-भाशातना-करने से दर्शनावरणी कर्म के आस्रव आते हैं । अर्थात् अशुद्धदर्शन, अवशुद्ध दर्शन, अवधिदर्शन और केवलदर्शन को धारण करनेवाले साधु महात्माओं के लिए अशुभ विचार करनेवाले, और सम्मतितर्क नयचक्र और तत्त्वार्थादि ग्रंथों की अवहेलना यानी अपमान करनेवाले जीवों के दर्शनावरणीय कर्म के आस्रव होते हैं ।

देवपूजा, गुरु सेवा, सुपात्र दान, दया, क्षमा, सराग सयम, देशमयम, अकामनिर्नरा (अतः करण शुद्धि) बाल तप (अज्ञान कष्ट) ये सानावेदनीय कर्म के आस्रव हैं । और दुःख, शोक, वध, ताप, आक्रन्दन और रुदन स्वयं करने से व दूसरों से कराने से असातावर्णीय कर्म के आस्रव होने हैं ।

मोहनीय कर्म के दो भेद हैं । दर्शनमोहनीय और चारित्र-मोहनीय । दर्शनमोहनीय के सामान्य आस्रवों का वर्णन श्रीमद् हेमचन्द्राचार्यने श्रीसुविधिनाथ चरित्र में इस तरह किया है —

वीतरागे श्रुतसधे धर्मे सधगुणेषु च ।

अवर्णवादिना तीव्रमिध्यात्वपरिणामता ॥ १ ॥

सर्वज्ञसिद्धदेवापहृवो धार्मिकदूषणम् ।

उन्मार्गदशनानर्थाग्रहोऽसयतपूजनम् ॥ २ ॥

असमीक्षितकारित्व गुर्वादिष्वपमानता ।

इत्यादयो दृष्टिमोहस्यास्तवा परिकीर्तिता ॥३॥

भावार्थ—वीतराग, शास्त्र व धर्मविषय में और सत्र के गुणों में अवर्णवाद करने से, उनका विषय में अत्यन्त मिथ्यात्व के परिणाम करने से, सर्वज्ञ, मोक्ष और देव का अभाव स्थापित करने से, धार्मिक पुरुषों के दूषण निकालने से, उन्मार्ग को बढ़ाने-वाला उपदेश देने से, अनर्थ में आग्रह करने से, असम्यगी की पूजा करने से, वे सोचे कार्य करने से और देव, गुरु व धर्म का अपमान करने से दर्शनमोहनीय का आस्त्र होता है ।

चारित्र्यमोहनीय के दो भेद हैं । कपायचारित्र्यमोहनीय और नोकपायचारित्र्यमोहनीय । क्रोध, मान, माया और लोभ के कारण आत्मा के अत्यन्त क्लृप्त परिणाम हो जाते हैं वे चारित्र्यमोहनीय के कारण हैं और जो हास्य, रति, अरति, शोक, मय जुगुप्सा, स्त्रीवेद, पुरुषवेद और नपुंसकवेद इनको नोकपाय कहते हैं । इन्हीं के बधहेतु नोकपायमोहनीय कर्म के आस्त्र होते हैं ।

अत्यन्त हँसना, कामचेष्टा विषयक मसखदी करना, बहुत ठंडा करना, अतिशय बकवाद करना, और दीनवचन बोलना, हास्यनोकपायमोहनीय के बधहेतु—आस्त्र हैं । देश, विदेश देखने की उत्कट इच्छा करना, चौपाड़, ताश, शतरंज, आदि के खेल में मन लगाना, दूसरों को भी उसमें शामिल करना आदि रतिनोकपायमोहनीय मोहनीय के आस्त्र हैं ।

अपन से अधिक—सुद्विवाले को, या ज्ञानी को देखकर
 ईर्ष्या करना, गुणीजनों के गुणों में दूषण ड़ेंडना, पापमय स्वभाव
 रशना, दूसरों के सुखों का नाश करना और दूसरों की हानि में
 हर्ष प्रकट करना आदि अरति के आस्रव हैं । दूसरे को शोक
 उत्पन्न कराना, तथा आप स्नय शोकाकुल बन उन्हीं विचारों में
 निमग्न रहकर रोना जिल्लाना, शोक के आस्रव है । स्वयमेव
 मगधीत होना, दूसरे को, चेष्टा करके डराना, दूसरे को दुःख
 देना और निर्णय कर्म करना आदि भय के आस्रव हैं । साधु,
 साध्वी, भावक और ध्याविका रूप चतुर्विध सब की निंदा करना,
 उनसे जुगुप्सा करना और उनके सदाचार को दूषित बताना
 आदि जुगुप्सा के कारण हैं । ईर्ष्या, विषय गृह्यता, मृपावाद,
 अति कुटिलता और परस्त्री आसक्ति आदि स्त्रीषेद के आस्रव
 हैं । स्वद्वारा सतोष, ईर्ष्या का अभाव, कषाय की मदता, सरल
 आचार और स्वभाव आदि पुरुषषेद के आस्रव हैं । स्त्री और
 पुरुष दोनों के साथ काम सेवन की अत्यन्त अभिलाषा, तीव्र
 काम लाछता, पाखण्ड और किसी व्रत बलपूर्वक भंग करना आदि
 नपुंसकषेद के आस्रव हैं ।

चारित्र्यमोहनीय कर्म के आस्रव सामान्यतया इस तरह
 बताये गये हैं —

साधुना गर्हणा धर्मोन्मुखानां विघ्नकारिता ।

मधुमासविरतानामविरत्यभिवर्णनम् ॥ १ ॥

विरताविरताना चान्तरायकरण मुहु ।

अचारित्रगुणाख्यान तथा चारित्रदूषणम् ॥ २ ॥

कषायनोकषायणामन्यस्यानामुदीरणम् ।

चारित्रमोहनीयस्य सामान्येनास्तवा अमी ॥ ३ ॥

मावार्थ—मुनियों की निंदा करना, घर्षाभिमुख मनुष्यों को कृत्युक्तियों द्वारा घर्मच्युत करना, यानी उनके चारित्रग्रहण करने के भावों को फिरा देना, मास मदिरामत्सी मनुष्यों के व्यवहारों की प्रशंसा करना यानी व्यसनियों की तारीफ करना, वशविरति यानी बारह घत पालने की इच्छा करनेवाले अथवा पालनेवाले को अन्तराय डालना, अचारित्र गुणकी प्रशंसा करना, चारित्र में दूषण निकालना, यानी कोई मुनिपद धारण करने की इच्छा रखता हो तो उसको पतित मुनियों के आचार को सामने रख, चारित्र से उपेक्षा करनेवाला बना देना, उसको कहना कि, साधु बनने में कोई लाभ नहीं है । क्योंकि साधु बनने पर कोई कार्य नहीं होता, लाभ श्रावकपन ही में है । हम साधु नहीं हुए इसको हम अपना अहोभाग्य समझते हैं, सोलह कषाय और नव नोकषाय जो सत्ता में रहे हुए हैं, उनकी उदीरणा करना, यानी, अनतानुबधी, प्रत्याख्यानावरणी, अप्रत्याख्यानावरणी, और मज्जलन—इन चारों के साथ क्रोध, मान, माया और लोभ, गुणने से १६ कषाय होते हैं, इनका और नोकषायों—जो

उत्पन्न होनेवाला उछास आदि शुभनाम कर्म के आश्रय हैं ।
तीर्थकर नाम कर्मके भीत आश्रय हैं ।

१-तीन लोक के पुण्य, ध्येय और स्तवनीय श्री तीर्थकर भगवान की भक्ति करना, २-कृतकृत्य और निष्ठितार्थ श्रीसिद्ध भगवानकी भक्ति करना । ३-पञ्चमहाघनधारी, त्यागी, वैरागी, क्रियापात्र और ज्ञान, ध्यानादि गुणरूपी रत्नोंके आकर मुनियों की भक्ति करना । ४-छत्तीस गुण गणममन्वित गण्डउनायक श्रीभाचार्य महाराज की भक्ति करना । ५-समस्त द्रव्यानुयोग, चरितानुयोग और कथानुयोगादि शास्त्रों के पारगामी बहुश्रुतकी भक्ति करना । ६-भाचार्य, उपाध्याय, प्रवर्तक, गणावच्छेदक, गणी और स्वविरादियुक्त, समुदाय जो गच्छ उसरी भक्ति करना । ७-ज्ञानदाता ग्रन्थ लिखना, लिखाना, लिखे हुएों की सभाछ रखना, भीर्णों का उद्धार काना छोकोपकारी ज्ञान का प्रचार करना, उसके उपकरणों की-पाटी, पुस्तक, ठवणी, कवली, सापडा सापडी आदि की-अवज्ञा न करना, ज्ञानाराधक तिथियों की सम्यक् प्रकार से आराधना करना । ' नमोनाणस्स ' इम पदकी बीस नोकरवाली गिनना, निरत ५१ स्वभासमण दना और ५१ लोगस्सका वाउसग्ग करना । इस प्रकार से ज्ञान भक्ति करना । इसको श्रुतभक्ति कहते हैं । ८-छठ, अष्टम, दशम, द्वादश, पचदश और माससमणादि की देशकालानुसार तपस्या करेवाले तपस्वी

की भक्ति करना । ९-उभयकालीन आवश्यक (प्रतिक्रमण) क्रिया में अप्रमत्त रहना । १०-व्रत और शील में अप्रमत्तभाव रखना । ११-उचित विनय करना । इसका अर्थ यह नहीं है कि, हरेक के सामने विनय करना । विनय विशेष गुणवान के सामने दिखाना चाहिए । अन्यथा करने से धर्म के बदले अधर्म होता है । इसलिए उचित विनयभाव करना चाहिए । १२-ज्ञानाम्यास आत्मकल्याण के निमित्त करना चाहिए । आजीविका या वादविवाद के लिए नहीं । जगत में ऐसे भी अनेक हैं जिन्होंने उन्मार्ग का पोषण करने और दूसरों को परास्त करने के लिए ज्ञानाम्यास किया है । ज्ञानाम्यास उमीका नाम है जो आत्महित के लिए किया जाता है । १३-आशसारहित छ प्रकार का अतरंग और छ प्रकार का बाह्य तप करना । १४-आप सयम पाठना, दूसरे से सयम पढ़वाना और सयम पाठने में किसीके अन्तराय, हो तो उसको मन, वचन और काय से दूर करने का प्रयत्न करना । इस भाँति चौदहवें सयम पद की आराधन करना । १५-एकान्त में बैठकर आत्मस्वरूप का चिन्तन करना । सासारिक सबधों को उपाधिभूत समझ, विभाव से मुक्त हो, स्वभाव में प्रवेश करना और निर्विकल्प दशा का आस्वादन करना इस तरह, ध्यान पद का आराधन करना चाहिए । १६-त्रिकरण योगसे, यथाशक्ति उपदेश द्वारा जैनधर्म की वास्तविक पवित्रता तथा प्राचीनता जनसमूह में प्रकट

करना, कि जिससे जैनधर्म से अमान मदिक परिणामी लोगों के हृदय से विकल्प नष्ट हों और वास्तविक धर्म का साधन कर सकें । तीर्थंकर देव की भक्ति करना, और मगधुशाह की भाँति दयार्द्र परिणामी होकर, जगत के उद्धार के लिए दान दना । इस तरह शासन प्रभावना पद की आराधना करनी चाहिए । १७—साधु, साध्वी, श्रावक और श्राविका रूप सब के अंदर समाधि हो इस प्रकार के प्रयत्न करना । अर्थात् सब समाधि नामा पद की आराधना करना । १८—साधुओं की शुद्ध आहार, पानी, वस्त्र, पात्र और औषधादि द्वारा भक्ति करके उनको सम्यक प्रकार से समय आराधन के योग्य बनाना । यानी साधु सेवा करना । १९—अपूर्व ज्ञान को ग्रहण करना । २०—दर्शन विशुद्धि करना ।

उक्त बीस पद या बीस स्थानक की सम्यक प्रकार से आराधना करने से तीर्थंकरनाम कर्म आस्रव होते हैं । इन्हीं की आराधना से तीर्थंकर पद की प्राप्ति होती है । प्रथम तीर्थंकर श्रीऋषभदेव स्वामी और अन्तिम तीर्थंकर श्रीमहावीर स्वामीने इन्हीं बीस स्थानकों का आराधन कर तीर्थंकर पद प्राप्त किया था ।

अब सातवें गोत्रकर्म के आस्रव बताये जाते हैं । गोत्रकर्म के दो भेद हैं । उच्च और नीच । नीच गोत्र के आस्रव ये हैं—दूसरे की निंदा, अवज्ञा और दिखानी करना । दूसरे के

गुणों छिपाना, उसके अदर जो दोष नहीं होते हैं उनका भी उसको दोषी बताना, अपने ही मुँहसे अपनी प्रशंसा करना, अपने अदर गुण न होने पर भी उस गुण की ख्याति करना, निम्न दोषों को बढ़ाना और जाति आदि का मद करना । इन बातों से विपरीत व्यवहार करना, गर्व नहीं करना । और मा, वचन काय से विनय करना । य उच्च गोत्र के आस्रव हैं ।

अन्तिम अन्तराय कर्म है । दूसरे के दान, लाम, भोग, उपभोग और धीर्य में अन्तराय डालना अन्तराय कर्म के आस्रव हैं ।

ऊपर आठों कर्मों के आस्रवों का दिग्दर्शन कराया गया है । यथामति उनको मनमें धारण कर तदनुसार व्यवहार करना चाहिए । यद्यपि शुभास्रव भी अन्त में त्याज्य होते हैं तो भी उन्हें मोक्ष के हेतु समझ कर पूर्वाचार्योंने उनको ग्रहण किया है, उनका आश्रय लिया है । इसलिए मोक्षामिलायी जीवों को भी शुभास्रवों को मन, वचन और काम से ग्रहण करना चाहिए और अशुभ को छोड़ना चाहिए । क्योंकि ससार का कारण आस्रव ही है ।

व्रत की श्रेष्ठता ।

ससार रूपी समुद्र से तैरने के लिए दीक्षा जहाज के समान है । उसका धारण करना ही समार से तैरने का सर्वोत्कृष्ट मार्ग ग्रहण करना है । जैसे—सूर्य के ताप को शांत करने का मेघ में सामर्थ्य है, हाथियों को भगाने का सिंह में सामर्थ्य है, भयंकर को नष्ट करने का सूर्य में सामर्थ्य है, मयकर विषधरों को भगाने का गरुड में सामर्थ्य है और दुःख दावानल को द्विगुण करने वाली दरिद्रता को नष्ट करने का कल्पवृक्ष में सामर्थ्य है वैसे ही ससार समुद्र से डरे हुए भयंकर जीवों को ससार से पार उतारने का व्रत में सामर्थ्य है ।

कहा है कि —

आरोग्य रूपलावण्ये, दीर्घायुष्य महर्द्धिता ।

आनेश्वर्य प्रतापित्व साम्राज्य चक्रवर्तिता ॥ १ ॥

सुखं सामानिकत्वमिन्द्रत्वमहभिन्द्रता ।

सिद्धत्वं दीर्घनायत्वं सर्वं व्रतफलं ह्यद ॥ २ ॥

एवाहमपि निर्वाहं प्रव्रज्यापरिपाठक ।

ननेन्मोक्षमवाप्नोति तथापि स्वर्गमाप्नोति ॥ ३ ॥

भावार्थ—आरोग्य, रूपलावण्य, दीर्घायु, बहुत बड़ी ऋद्धि,

आज्ञाप्रधानता, मङ्गलेश्वरपन, चक्रवर्तीपन, देवत्व, इन्द्र तुल्य ऋद्धि धारी सामानिक देव बनना, इन्द्रत्व, नवग्रेव्यकत्व, सर्वार्थ सिद्धि में देव बनना, सिद्ध होना, और तीर्थकर पद मिलना । ये सब व्रत के ही फल है । जो मात्र एक दिन ही मोहरहित होकर यथाविधि साधु व्रत पालन करता है, वह यदि मोक्षमें नहीं जाता है तो भी उसको वैमानिक देवपद तो अवश्यमेव मिलता है । जैसे—मन्त्र, यन्त्र, तन्त्र, औषध, शकुन और चमत्कारिक विषयों विविधपूर्वक सेवन करने से फलदायी होते हैं, वैसे ही प्रव्रज्या—जिसको दीक्षा, सयम, व्रत, योग, स यास आदि भी कहते हैं—भी यदि विधि सहित सेवन किया जाता है तो वह उक्त प्रकार के फलों को देती है, अन्यथा उसका विपरीत फल होता है । प्रव्रज्या के अधिकारी जीव में क्षान्ति गुण का होना सबसे ज्यादा जरूरी है । क्षान्तिमे प्रव्रज्या का पालन पोषण होता है । क्षांतिक अभाव में सब गुणों का अभाव होता है और क्षांतिकी उपस्थिति में सब की उपस्थिति । गुण रूपी रत्नों की रक्षा करने के लिए क्षान्ति एक तिजोरी के समान है । क्षमाविहीन साधु सकलशास्त्र पारगामी होने पर भी, स्वयं कल्याण नहीं कर सकता है । इस बात को सारा स्रसार स्वीकार करता है । आचार्य वृद्ध अनुभव प्रमाण से इसको सत्य मानते हैं । इसीके प्रष्टि में हम यहाँ पूर्वाचार्यों के कथन का कुछ उल्लेख करेंगे । कहा है कि —

शान्तिरेव महादान शान्तिरेव महातप ।

शान्तिरेव महाज्ञान शान्तिरेव महादम ॥ १ ॥

शान्तिरेव महाशील शान्तिरेव महाकुलम् ।

शान्तिरेव महावीर्य शान्तिरेव पराक्रम ॥ २ ॥

शान्तिरेव च सतोष शान्तिरिन्द्रियनिग्रह ।

शान्तिरेव महाशौच शान्तिरेव महादया ॥ ३ ॥

शान्तिरेव महारूप शान्तिरेव महाबलम् ।

शान्तिरेव महैश्वर्य शान्तिर्यैर्यमुदाहृता ॥ ४ ॥

शान्तिरेव पर वद सत्य शान्तिरप्रकीर्तिता ।

शान्तिरेव परा मुक्ति शान्तिरसर्वविधा ॥ ५ ॥

शान्तिरेव जगद्ध्या शान्तिरेव जगद्धिता ।

शान्तिरेव जगद्व्यष्टा शान्तिरकल्याणदायिका ॥ ६ ॥

शान्तिरेव जगत्पूज्या शान्तिरपरममङ्गलम् ।

शान्तिरेवौपव चारु सर्व याधिनिवर्हणम् ॥ ७ ॥

शान्तिरेवारिनिर्णाय चतुरङ्गमहाबलम् ।

यि चात्र बहुनोक्तेन शान्तौ सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥

भावार्थ—शान्ति ही महादान है, शान्ति ही महा तप है, शान्ति ही महाज्ञान है, शान्ति ही महादमन है शान्ति ही महाशील है, शान्ति ही महाकुल है, शान्ति ही महावीर्य है, शान्ति ही महापराक्रम है, शान्ति ही इन्द्रियनिग्रह है, शान्ति

ही सतोप है, क्षान्ति ही शौच धर्म है, क्षान्ति ही महादया है, महान स्वरूप, महान शक्ति, महान ऐश्वर्य, और महान धैर्य भी क्षान्ति ही है । क्षान्ति ही सत्य क्षान्ति ही परब्रह्म है, क्षान्ति ही परममुक्ति है, क्षान्ति ही सर्वार्थ साधक है, क्षान्ति ही जगत्तवदनीय है, क्षान्ति ही जगतहितकारिणी है, क्षान्ति है ससार में सबसे उच्च है, क्षान्ति ही कल्याणकर्ता है, क्षान्ति ही जगत्पूज्य है, परममंगलकारक और सर्वव्याधि विनाशक औषध भी क्षान्ति ही है, 'रागादि महान शत्रुओं को नष्ट करने के लिए महान पराक्रमी चतुरागिणी सेना है । विशेष क्या क्या कहें ? क्षान्ति में ही सब कुछ है ॥ ८ ॥

इस प्रकार की पूर्णाहुति करने के पहिले श्रीगौतमकुल की चीस गापाएँ यहाँ उद्धृत कर देना उचित है । ये सबके लिए महान हितकारिणी होंगी ।

शुद्धा नरा अत्यपरा हवन्ति मृदा नरा कामपरा हवन्ति ।
 शुद्धा नरा खतिपरा हवन्ति मित्रमा नरा तिन्निवि आयरन्ति ॥१॥
 ते पडिया जे विरया विरोहे ते साहुणो जे समय चरन्ति ।
 जे सत्तिगो जेन चरन्ति धम्म ते बधवा जे वसणे हवन्ति ॥२॥
 कोहामिभूया न सुह व्हन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति ।
 मायाविणो हुन्ति परस्स पेसा शुद्धा महिच्छा नराय उर्विति ॥३॥

शान्तिरेव महादानं शान्तिरेव महातर ।

शान्तिरेव महान्नं न शान्तिरेव महादम ॥ १ ॥

शान्तिरेव महाशीलं शान्तिरेव महाकृष्टम् ।

शान्तिरेव महावीर्यं शान्तिरेव पराक्रम ॥ २ ॥

शान्तिरेव न सन्तोषः शान्तिरिन्द्रियनिग्रहः ।

शान्तिरेव महाशौचं शान्तिरेव महादया ॥ ३ ॥

शान्तिरेव महाश्रमः शान्तिरेव महावज्रम् ।

शान्तिरेव महेश्वरः शान्तिरधिपः सुदाहृता ॥ ४ ॥

शान्तिरेव परं ब्रह्म सत्यं शान्तिरप्रतीतिता ।

शान्तिरेव परा मुक्तिः शान्तिरसर्वविघ्नविना ॥ ५ ॥

शान्तिरेव जगद्गुणः शान्तिरेव जगद्विना ।

शान्तिरेव जगज्ज्येष्ठा शान्तिरव्ययव्याजदायिका ॥ ६ ॥

शान्तिरेव जगत्पूज्या शान्तिरपरममङ्गलम् ।

शान्तिरेवैषेव चारु सर्वव्याधिनिवर्तनम् ॥ ७ ॥

शान्तिरेवैषेव निर्णयः सत्पुरुषमहावज्रम् ।

किं चायं बहुनात्तेन शान्तौ सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥

भावार्थ—शान्ति ही महादान है, शान्ति ही महा तर है, शान्ति ही महाज्ञान है, शान्ति ही महादमन है शान्ति ही महाशील है, शान्ति ही महाकृष्ट है, शान्ति ही महावीर्य है, शान्ति ही महापराक्रम है, शान्ति ही इन्द्रियनिग्रह है, शान्ति

ही सतोष है, शान्ति ही शौच धर्म है, शान्ति ही महादया है, महान स्वरूप, महान शक्ति, महान ऋष्य, और महान धैर्य भी शान्ति ही है । शान्ति ही सत्य शान्ति ही परब्रह्म है, शान्ति ही परमशक्ति है, शान्ति ही सर्वार्थ साधक है, शान्ति ही जगत्तुलनीय है, शान्ति ही जगत्हितकारिणी है, शान्ति है ससार में सबसे उच्च है, शान्ति ही कल्याणकर्ता है, शान्ति ही जगत्पूज्य है, परममंगलकारक और सर्वव्याधि विनाशक औषध भी शान्ति ही है, 'रागादि महान गुणों को नष्ट करने के लिए महान पराक्रमी चतुरगिणी सेना है । विशेष क्या क्या कहें ? शान्ति में ही सब कुछ है ॥ ८ ॥

इस प्रकार की पूर्णाहुति करने के पहिले श्रीगौतमकृष्णकी बीस गाथाएँ यहाँ उद्धृत कर देना उचित है । ये सबके लिए महान हितकारिणी होंगी ।

शुद्धा नरा अत्यपरा हवन्ति मृदा नरा कामपरा हवन्ति ।
 शुद्धा नरा खतिपरा हवन्ति मित्रमा नरा तिस्रिवि धायरन्ति ॥१॥
 ते पट्टिया जे विरया विरोहे ते साधुणो जे समय चरन्ति ।
 ते सत्तिणो जेन चरन्ति धम्म ते बधवा जे वसणे हवन्ति ॥२॥
 कोहामिमुया न सुह लहन्ति माणसिणो सोयपरा हवन्ति ।
 मायाविणो हुत्ति परस्स पेमा लुद्धा महिच्छा नरा उव्विति ॥३॥

कोहो विस किं अमय अहिंसा माणो अरी किं हियमप्पमाओ ।
 माया मय किं सरण तु सच्च लोहो दुहो किं सुहमाह वृष्टी ॥४॥
 बुद्धि अचह मयए विणीय कुद्ध कुसील मयए अकित्ती ।
 समन्नचित्त मयए अलच्छी सच्च उयस मयए सिरीय ॥५॥
 चयति मित्ताणि नर कयग्घ चयन्ति पावाइ भुणि जयन्त ।
 चयति सुक्काणि सराणि हता चएइ बुद्धी कुविय मणुस्म ॥६॥
 अरोई अत्थ कहिए विळावो असपहारे कहिए विळावो ।
 बिखित्तचित्तो कहिए विळावो बहु कुसीसे कहिए विळावो ॥७॥
 दुष्ठा हिवा दडपरा हवन्ति विज्जाहरा मतपरा हवति ।
 सुक्खा नरा कोहपरा हवति सुसादुणो तत्तपरा हवति ॥८॥
 सोहा भव उग्गतवत्स स्वती समाहिजोगो पत्तमत्स सोहा ।
 नाण सुसाण चरणत्स सोहा सीसत्स सोहाविणए पवित्ति ॥९॥
 अममणो सोहइ भयारी अक्किचणो सोहइ दिक्खवारी ।
 बुद्धिजुओ सोहइ रायमती लज्जाजुओ सोहइ एगवत्ति ॥१०॥
 अप्पा अरी हो अणवड्डियत्स अप्पा जसो सीलमओ नरत्स ।
 अप्पा दूरप्पा अणवड्डियत्स अप्पा निअप्पा सरण गई य ॥११॥
 न घम्मकज्जा परमत्थि कज्ज न पाणिहिंसा परम अकद ।
 न पेमरागा परमत्थि बन्धो न बोहिलामा परमत्थि लामो ॥१२॥
 न सवियज्जा पमया पाक्का न सेवियज्जा पुरिसा अविज्जा ।
 न सवियज्जा अहिमानहीणा न सेवियज्जा पिमुणा मणुस्मा ॥१३॥

जे धम्मिया ते खलु सेवियव्वा जे पडिया ते खलु पुच्छियव्वा ।
 जे माहुणो ते अभिवदियव्वा जे निम्ममा ते पडिलाभियव्वा ॥१४॥
 पुत्ता य सीसा य सम विभत्ता रिसी य देवा य सम विभत्ता ।
 मुक्खा तिरिक्खा य सम विभत्ता मुआ दरिदा य सम विभत्ता ॥१५॥
 सव्वा कळा धम्मकळा जिणाइ सव्वा कहा धम्मकहा जिणाइ ।
 सव्व बल धम्मबल जिणाइ सव्व सुह धम्मसुह जिणाइ ॥१६॥
 जूए पसत्तस्स घनस्स नासो मसे पसत्तस्स दयाइनासो ।
 मज्जे पसत्तस्स जसस्स नासो वसापसत्तस्स कुलस्सनासो ॥१७॥
 हिंसापसत्तरस सुधम्मनासो चोरीपसत्तस्स सरीरनासो ।
 तथा परत्थीसु पसत्तयस्स सव्वस्स नासो अहमा गई य ॥१८॥
 दाण दरिदस्स पटुस्सखनी इच्छानिरोहो य सुहोइयस्स ।
 तारुणए इदियनिगहो य चत्तारि एयाणि सुदुक्कराणि ॥ १९ ॥
 अमासय जीवियमाहु लोए धम्म चरे साहुजणोवइइ ।
 धम्मो य ताण सरण गई य धम्म निसेवित्तु सुह लहन्ति ॥२०॥

भावार्थ—१—लोमी द्रव्योपार्जन में, मूर्ख काम भोग में,
 और तत्त्ववत्ता क्षमा में अपनी तत्पगता दिखाते हैं । मगर
 सामान्य मनुष्य अर्थ, काम और क्षमा इन तीनों को अगीकार
 करते हैं । २—पडित वेही हैं जो क्रोध और विरोध से अलग
 रहते हैं, साधु वेही हैं जो सिद्धान्तानुकूल चलते हैं, सत्यवादी
 वेही हैं जो धर्मसे विचलित नहीं होते हैं और बधु वही है जो

कष्ट के समय में सहायता करते हैं । ३-क्रोध व्याप्त मनुष्यों को कभी सुख नहीं मिलता, अहकारी सदैव शोकाच्छन्न रहते हैं, कपटी इस भव में और परमव में दूसरों के दास होते हैं और छोटी व बहुत बड़ी तृष्णावाले प्राणी नरक में जाते हैं । ४-विष का चीज है १-क्रोध । अमृत क्या है १-अहिंसा दया । शत्रु कौन है १-मान । हित क्या है १-अप्रमाद । भय क्या है १-माया । शरण कौन है १-सत्य । दुःख क्या है १-लोभ । सुख क्या है १-सतोष । ५-सौम्य परिणामी शांत स्वभाववाले विनयी को बुद्धि (विद्या) प्राप्त होती है, क्रोधी और कुशीलवाले को अपकीर्ति मिलती है, भग्नचित्तवाले को-भस्तिर वित्तवाले को निर्धनता मिलती है और सत्यवान को लक्ष्मी का लाभ होता है । ६-कृतघ्न यानी नमकहराम मनुष्य को मित्र छोड़ देते हैं, यत्नशील मुनिको पाप छोड़ देते हैं, सुखे हुए सगेव को हम छोड़ जाते हैं और क्रुपित मनुष्य का बुद्धि त्याग कर देती है । ७-अरुचिवाले मनुष्य को परमार्थ की बात कहना आण्य-रुदन समान है-व्यर्थ है, अर्थ का निश्चय किये बिना मोलना वृथा प्रलाप है, विस्मृत चित्तवाले को कुछ कहना निरर्थक विज्ञाप है और कुशिक्ष्य को विशेष कुछ कहना फिजूल रोना है । ८-दुष्ट राजा प्रजाको दह देने में, विद्याधर मन्त्रसाधन में, मूर्ख क्रोध करने में और साधुपुरुष तत्त्व विचार में तत्प होते हैं । ९-समा उपतपस्वी की शोभा है, समाधियोग उपशम

की शोभा है, ज्ञान और शुभच्यवन चारित्र्य की शोभा है और विनयप्रवृत्ति विनय करना शिष्य की शोभा है । १०-ब्रह्मचारी आभूषणविहीन, दीक्षाधारी साधु परिग्रहरहित, बुद्धिमान मन्त्रीयुक्त राजा और लज्जावान् स्त्री शोभा पाते हैं । ११-अनवस्थित पानी अस्थिर चित्तवाले का आत्मा ही उसका शत्रु होता है, शीलवान् मनुष्य की जगत में कीर्ति होती है, अस्थिर चित्तवाला पुरात्मा कहलाता है और जितात्मा इन्द्रियों का जीतनेवाला, अपने मनको वशमें रखनेवाला (ससार भय भ्रात प्राणियों के लिये) शरण होता है । १२-धर्मकृत्य के समान बड़ा दुसरा कोई कार्य नहीं, प्राणियों की हिंसा से बढ़कर, दुसरा कोई अकार्य नहीं, स्नेहराग से उत्कृष्ट दुसरा कोई बंध नहीं और सम्यक्त्व स्वर्गी बोधि बीजको प्राप्ति के समान दुसरा कोई लाभ नहीं । १३-पाशों का समागम और मूर्ख लोगों की, अभिमानी लोगों की, नीच पुरुषों की और चुगलखोर आदमीयों की कमी सेवा नहीं करना चाहिए । १४-सेवा वास्तविक धर्मात्मा पुरुषों की करना चाहिए, मन की शकाएँ वास्तविक षड्विधों से पूछना चाहिए, साधु ही वदनीय होते हैं, उनको वदना करना चाहिए, और निरहकारी व मोहमयताहीन मुनियों को आहार पानी आदि देना चाहिए । १५-पुत्र और शिष्य को, मुनि और देव को, मूर्ख और तिर्यच को, और मृत और दरिद्र को समान समझना चाहिए । १६-सन कलाओं में धर्म कला ही जीतती

है, सब तरह की कथाओं में धर्मकथा ही विजेता बनती है, सब तरह की ताकातों में धर्म की ताकात ही फतेहतया होती है और सब तरह के सुखों में धार्मिक सुखकी ही जयपताका फरती है । १७-पासे खेलने में जो मनुष्य आसक्त होता है उसका घन नष्ट होता है, मांस छोड़पी मनुष्यकी दया का विनाश होता है, मदिरासक्त मनुष्य का यश विलीन होता है और बेइयासक्त मनुष्य के कुलका दुनिया से नामोनिशान उठ जाता है । १८-हिंसासक्त मनुष्य के प्रत्येक धर्म का नाश होता है, चौरी में आसक्त होन से शरीर नष्ट होता है, और परस्त्री लपट पुरुष के द्रव्य और गुण का नाश होकर अन्त में वह अधम गति जाता है । १९-दरिद्र मनुष्य से दान होना कठिन है, ठकुराई में क्षमा रहना कठिन है, सुख निमग्न मनुष्य से इच्छाओं का निरोध कठिन है और जवानी में इन्द्रियनिग्रह कठिन है । ये चारों बातें अत्यन्त कठिन हैं । २०-श्रीमिनेश्वर भगवानन सप्तरी जीवों का जीवनव्य (आयु) अवश्वत बताया है । इस-ठिये हे जीव ! तू साधुजन उपदेशित धर्म का आचरण करना । क्योंकि ससार में धर्म ही एक शरण है । यानी अनर्था से बचानवाला है । इसका सेवन करनेवाले जीव सदा सुखी रहते हैं, क्योंकि सुख का देनवाला भी यह धर्म ही है ।

चतुर्थ प्रकरण ।

तीसरे प्रकरण में खास करके वैराग्य की ही पुष्टि की गई है । मगर सभ मनुष्य वैरागी नहीं बन सकते इसलिए उनके लिए मार्गानुसारीका उपदेश आवश्यक है । चौथे प्रकरण में उन्हीं गुणों का विवेचन किया जायगा । मनुष्य वही धर्मात्मा हो सकता है जो मार्गानुसारी गुणों का धारक होता है । मार्गानुसारी के पैंतीस गुण होते हैं । योगशास्त्र में उनका अच्छा विवेचन किया गया है । हम भी उसीका अनुसरण करके यहाँ ३५ गुणों का वर्णन करेंगे ।

ॐ मार्गानुसारी के गुण । ॐ

मार्गानुसारी जीव सरलता से सम्यक्त्व के मूल चारह धर्मों का धारी बन सकता है । यद्यपि सम्यक्त्व और चारह धर्मों की आगे व्याख्या की जायगी तथापि यहाँ भी हम क्रमप्राप्त मार्गानुसारी के ३५ गुण बतानेवाले १० श्लोकों का कुलक यहाँ दिया जाता है ।

न्वायसपन्नविभव शिष्टाचार प्रशमक ।
 कुञ्जशीलसमै सार्धं कृत्नोद्वाहोन्यगोत्रजै ॥ १ ॥
 पापभीरु प्रसिद्ध च देशाचार समाचरन् ।
 अवर्णवादी न कापि राजादिषु विशेषत ॥ २ ॥
 अनतिव्यक्तगुप्ते च स्थान सुप्रातिवर्धिमक ।
 अनेकनिर्गमद्वारविवर्जिननिकेतन ॥ ३ ॥
 कृतमङ्ग सदाचारैर्मातापित्रोश्च पूजक ।
 त्यजन्नुपप्लुतस्थानमप्रशुत्तिश्च गर्हित ॥ ४ ॥
 व्ययमायोचित कुर्वन् वय वित्तानुसारत ।
 अष्टमिर्धागुणैर्युक्त शृण्वानो धर्ममन्वहम् ॥ ५ ॥
 अग्नीर्णे भोजनत्यागी काले भोक्ता च सात्त्विक ।
 अन्योन्याप्रतिबन्धेन त्रिशर्गमपि साधयेत् ॥ ६ ॥
 यथावदतिथौ साधौ दाने च प्रतिपत्तिकृत ।
 सदानमिनिविष्टश्च पक्षपाती गुणेषु च ॥ ७ ॥
 अदेशकाशयोक्ष्यर्था त्यजन् जानन् ब्रह्मबलम् ।
 वृत्तस्थज्ञानवृद्धानां पूजक पोष्यपोषक ॥ ८ ॥
 दीर्घदर्शी विशेषज्ञ कृतज्ञो लोकवल्लभ ।
 सञ्ज सद्य सौम्य परोपकृतिकर्मठ ॥ ९ ॥
 अन्तरङ्गारिषड्वर्ग परिहारपरायण ।
 वशीकृतेन्द्रियग्रामो गृहिधर्माय कल्पते ॥ १० ॥

प्रथम गुण

सबसे प्रथम गुण है न्यायसपन्नविभवः, यानी न्याय स उत्पन्न किया हुआ द्रव्य है। जिसके पास न्यायपूर्वक कमाया हुआ धन होता है, उसीके पीछे से सब गुण आ मिलते हैं। जो धन वैभव न्याय से प्राप्त होता है, वही न्यायसपन्न विभव कहलाता है। मगर न्याय क्या है, सो जाने बिना कोई न्यायपूर्वक वर्णन नहीं कर सकता है। इसलिए यहाँ पहिले न्याय का स्वरूप बताया जाता है।

स्वामिद्रोह-मित्रद्रोह-विश्वसितवजनचौर्यादिगर्हार्थो-
पार्जनपरिहारेणार्थोपार्जनोपायभूतः स्वस्ववर्णानुरूपः सदा-
चारो न्यायः (स्वामिद्रोह, मित्रद्रोह, विश्वास रखनेवाले पुरुषों
को ठगना, चोरी आदि निन्दित कार्योंद्वारा पैसा पैदा करना,
और अपने अपन वर्णानुसार सदाचार का पालन करना न्याय
है।) इस न्याय से जो द्रव्य प्राप्त होना है उसको न्यायसपन्न
द्रव्य कहते हैं। न्यायसपन्न द्रव्य से दोनों लोक में सुख मिलता
है और अन्यायसपन्न द्रव्य उभयलोक के लिए दुःखदायी है।
न्यायसपन्न द्रव्य को मनुष्य निःशक्त होकर स्वर्च सकता है, उससे
अपने सगे सबधियों का उद्धार कर कीर्ति संपादन कर सकता
है और गरीबों और दीनों को दुःख से छुड़ा कर उनके आशी
र्वाद प्राप्त कर सकता है। अन्यायसपन्न द्रव्य को स्वर्च करने में

“पाप जान आप, माँ जान बाप ।” इस न्याय के अनुसार यहाँ लोग उपस्थित हैं व सब अनीति प्रीय जान पड़त हैं । अपन नगर में सठ लक्ष्मीचन्द हैं । व नीतिमान हैं । मगर इस समय व यहाँ उपस्थित नहीं हैं । अपन घर होंगे ।” राजा की आज्ञा हात ही उनके घर एक घोड़ागाड़ी लेकर मंत्री गया । मंत्रीन कहा —“ सेठजी ! चलो रामान आपको याद किया है । ” सुनकर, वह बहुत प्रसन्न हुआ और कपड़े पहिन कर, चलन को तत्पर हुआ । मंत्रीन उसको गाड़ी में बैठने के लिए कहा । उसने कहा —“ छोड़े मरा अलपानी नहीं खाते, इसलिए मैं गाड़ी में नहीं बैठूँगा । आप चलो । मैं अभी आता हूँ ।” सेठ पैदल ही राजाके पास पहुँचा । उचित सत्कार, अभिनन्दन कर बठ गया । राजाने पूछा —“ तुम्हारे पास यायसपक्ष द्रव्य है । ” उसने उत्तर दिया —“ हाँ है । ” राजा खातमुहूर्त के लिए रत्न चाहिए सो हमें दो । सेठ—महाराज ! नीति का पैसा अनीति में नहीं दिया जाता । ” सेठ का उत्तर सुनकर राजा को क्रोध आया । उसने आँखें दिखाकर कहा —“ तुम्हें रत्न देने ही पड़ेंगे । ” सेठने नम्रतापूर्वक उत्तर दिया —“ महाराज ! घरबार सब आपही के हैं । आप इनको ग्रहण कीजिए । ” पण्डित लोग बोले —“ यदि जबर्दस्ती सठके घर से द्रव्य मँगवाया जायगा तो, वह भी अनीति का ही सम्पत्ता जायगा । ” इस तरह बातें करते हुए मुहूर्त बीत गया । राजाने कहा —

“ यह कैसे माना जा सकता है कि तुम्हारा धन नीति पूर्वक उपार्जन किया हुआ है और हमारा अनीति पूर्वक । ” सेठने कहा —“ परीक्षा कर के आप यह जान सकते हैं ? ” राजाने मंत्री को बुलाया । एक सेठ की और अपनी ऐसे दो सोना महोरे, निशानी कर के कहा —“ मेरी महोर किसी पवित्र पुरुष को देना और सेठ की किसी महान पापी पुरुष को । ” बुद्धिमान मंत्रीने विश्वस्त मनुष्यों को यह कार्य सौंपा । रूठ की स्वर्णमुद्रा ले कर, पुरुष शहर की बाहिर निकला । उसने मच्छीमार को देखा और सोचा,—इसके बराबर दुनिया में दूसरा कौन मनुष्य पापी होगा ? यह हमेशा सवर ही निरपराध मच्छियों को अपन स्वार्थ के लिए मारता है । इस लिए यदि इस को महोर दूंगा तो यह इसका सूत ला कर जाल बनावगा और विशेष मच्छिया पकड़ कर, विशेष पाप करेगा । ऐसा सोचकर, वह महोर मच्छीमार को दे कर चला गया । बिचारे मच्छीमार को अपने जन्म में पहिली ही बार महोर मिली थी । इससे वह बहुत प्रसन्न हुआ । उसके पास कोई कपड़ा भी नहीं था कि, जिसमें वह महोर को बांध लेता । उसके पहिनने की एक लंगोटी मात्र थी, इस लिए उसने महोर को अपने मुँहमें रक्खा । नीति मय महोर का कुछ अंश थूक के साथ उसके गले में उतरा । उसका विचार बदले । उसने सोचा,—किसी धर्मात्माने धर्म समझ कर मुझ को यह महोर दी-

है । इस के कमसे कम पन्द्रह रुपये आयेंगे । और इन मछ-
लियों का क्या आयगा ? चार या छ आन ! इस लिए अच्छा
यही है कि, उस धर्मात्मा के नामसे मछलियों को—जो अभी
तक जीवित ही हैं—वापिस तालाब में छोड़ दूँ । उसने वापिस
जा कर सारी मछलियाँ तालाब में डोह दी । फिर वह अपने
घर गया । ज्ञान समय अवार, बाजरी, गेहूँ आदि धान्य लेता
गया । उस की स्त्रीने सोचा कि—आज ये इतन जल्दी कैसे आ
गये हैं ? इनका चेहरा भी प्रसन्न है । नाम भी बहुतसा ले कर
आये हैं । स्त्रीने नाम ले कर रक्खा । छोकरे बच्चे बच्चा ही
लाने लगे । स्त्रीने पूछा —“ आज इतना नाम कहासे लाये
हो ? ” मच्छीमारने उत्तर दिया —“ एक धर्मात्माने मुझ को
बोझ दी थी । उस को उठा कर एक रुपये का यह नाम लाया

अभी चौदह रुपये मर पास ओर हैं । ” उसने रुपये अपने
स्त्री बच्चों को बताये । उस की स्त्री बोली —“ दो महीन का
स्वर्चा तो मिल गया है । इस लिए अब यह नीच रोजगार छोड़
दो । रात में जा कर व्यर्थ निरपराध मछलियों को पकड़ कर
मारने की अपेक्षा मजदूरी कर के खाना अच्छा है । चलो हम
मजदूरी कर के अपना पेट पोंगे । मच्छीमारने मछलियाँ मारने
का काम छोड़ दिया । वह एक साहुकार के पास छोटासा घर
ले कर रहा और मजदूरी कर के अपना निर्वाह करने लगा ।

राना की साना महोर पचाग्नि तप करनवाले एक योगी के

सामने—जो उस समय ध्याननिमग्न था—रख दी गई । राज-
 पुरुष यह देखन के लिये एक वृक्ष तले बैठ गया कि साधु इस
 महोर का क्या करता है ? योगीने ध्यान छोड़ा । आँखें खोली ।
 सूर्य तिरणों में चमकती हुई महोर उमक नजर आई । अनीति
 सपत्न महोरने योगी का ध्यान अपनी ओर खींचा । वह सोचने
 लगा,—“मैंने किसीसे याचना नहीं की तो भी यह महोर मेरे
 पास रहासे आई ? शिव ! शिव ! मागने पर भी कभी दो चार
 आनेसे ज्यादा नहीं मिलते और यह तो महोर ! सोना !
 परमात्मान प्रसन्न हो कर ही यह महोर दी है । मैं ध्यानद्वारा
 नगत् का स्वरूप तो देख लिया है, परन्तु स्त्रीभोगादिका प्रत्यक्ष
 अनुभव नहीं किया है । जान पड़ता है, इसी लिए परमात्माने
 म्बणमुद्रा भेज दी है । ” इस तरहसे अनर्थोत्पाटक विचार
 योगी के हृदयमें उत्पन्न हुए । योगीने अपना चालीस वरस का
 योग गंगा के प्रवाह में बहा था । घन और स्त्री के ससर्ग में
 क्या कभी योग रह सकता है ? कहा है कि —

आरभे नत्थि दया महिलासगेण नासई धम ।

सकाए सम्मत्त अत्थगहणेण पच्चज्जा नासइ ॥ १ ॥

भावार्थ—आरभसे दया, स्त्री सगसे ब्रह्मचर्य, शरासे श्रद्धा
 और द्रव्य लोभसे दीक्षा नष्ट होते हैं ।

नीति के पैसे से मच्छीमार को लाम हुआ और अनीति

के वैसेसे योगी की हानि हुई । ये दोनों बातें राजा के पास पहुँचाई गई । राजाने मनमें सोचा,—नीतिवान मनुष्य सदा निर्भीक रहता है और अनीतिमान सशक । नीति ही सफार में सर्वोत्कृष्ट पदार्थ है । कहा है कि —

सर्वत्र शुचयो धीरा स्वकर्मबलगविता ।

कुक्कर्षनिहतात्मान पापा सर्वत्र शङ्किता ॥ १ ॥

भावार्थ—पवित्र, धीर पुरुष अपने श्रेष्ठ व्यवहार के कारण सदैव निर्भीक रहते हैं और कुक्कर्षों द्वारा आहत बने हुए पापी लोगों के हृदय में हर समय शका घुबी रहती है ।

उक्त उदाहरण हमें बताता है कि, अनीति सपन्न द्रव्य मनुष्यों की सदबुद्धि को नष्ट कर देती है और उन्हें अधर्म के मार्ग की ओर ले जाती है । इस लिए बुद्धिमान मनुष्यों को नीति पूर्वक द्रव्य एकत्रित करने का प्रयत्न करना चाहिए । कहा है कि —

सुधीर्गार्जनं यत्नं कुर्यान्न्यायपरायण ।

न्याय एवानपायोऽयमुपाय सदा यत ॥ १ ॥

भावार्थ—बुद्धिमान मनुष्यों को न्यायपरायण बन कर, द्रव्योपार्जन करने का यत्न करना चाहिए । क्योंकि न्याय ही लक्ष्मी का विघ्न रहित उपाय है ।

कहा है कि —

वर विभववन्ध्यता सुजनभावभाजा नृणा—

मसाधुचरितार्जिता न पुनरुर्मिता सपद ।

कृशत्वमपि शोभते सहजमायनौ सुदर ।

विपाकविरसा न तु श्वश्रुसमवा स्यूलता ॥१॥

भावार्थ—सुजन मनुष्यों के लिए सदाचारपूर्वक व्यवहार कर लक्ष्मी हीन रहना अच्छा है, मगर असद् व्यवहार से प्राप्त की हुई महान् संपत्ति भी व्यर्थ है । जैसे कि, स्वभावतः प्राप्त और सुदर परिणामवाली दुर्बलता भी अच्छी होती है मगर, खराब परिणामवाली, सुजन से प्राप्त स्यूलता व्यर्थ होती है ।

इसलिए सपदा की—लक्ष्मी की प्राप्ति की इच्छा रखनेवालों को शुभकर्म करने चाहिए । शुभ कर्म नीति से होते हैं । जहाँ नीति होती है वहाँ सपदा स्वभावतः चली जाती है । कहा है कि —

निपानमिव मण्डुका सर पूर्णमिवाण्डजा ।

शुभकर्माणमायान्ति विवशा सर्वसपद ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे—निपान—खोबचे के पास मेंढक और मल-पूर्ण सरोवर के पास पक्षी आते हैं वैसे ही शुभकर्म वाले मनुष्य के पास सपदा विवश होकर चली आती है । इसलिए हरेक को सब से पहिले न्यायपूर्वक द्रव्य उपार्जन करने का गुण प्राप्त करना चाहिए ।

दूसरा गुण ।

अब मार्गानुसारी क दूसरे गुण का विवचन किया जायगा । कहा है—‘ शिष्टाचारप्रशसकः । ’ (शिष्ट पुरुषों के आचार का प्रशसक होना) जो श्रेष्ठ आचार और आचारी की प्रशंसा करता है वह भी एक निः अवश्यमेव श्रेष्ठाचारी बनजाता है । प्रती, ज्ञानी और वृद्ध पुरुषों की सेवा करके जिसने शिक्षा पाई होती है वह शिष्ट कहलाता है । ऐसे शिष्टों के आचार का नाम है शिष्टाचार । कहा है —

छोकापवादभीरत्न दीनाभ्युद्धरणाय ।

कृतज्ञता सुदासिष्य सदाचार प्रतीतिः ॥१॥

भावार्थ—छोकापवाद से डरन, अनाथ प्राणियों के उद्धार का प्रयत्न करन और कृतज्ञता व दासिष्य को सदाचार कहते हैं ।

ऐसा भी कहा गया है कि—“सत्ता आचारः सदाचारः” (सःपुरुषों के आचरण का नाम सत्ताचार है ।) एक कविने सत्पुरुषों से आचर की इन शब्दों में प्रशंसा की है ।

विषट्कुचैः स्मैर्यं पद्मनुविधेयं च महता

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुमङ्गेऽप्यसुकरम्

असन्तो नाभ्यर्था सुहृदपि न याच्यस्तनुधन

सत्ता केनोद्दिष्ट विषममसिधारामृतमिदम् ॥१॥

मावाध—कष्ट क समय ऊँचे प्रकारकी स्थिरता रखना, महा पुरुष क षट् का अनुसरण करना, न्याययुक्त वृत्ति को प्रिय ममज्ञता, प्राण नाश का मौका आनाय तो भी अकार्य न करना, दुर्जनों से प्रार्थना न करना और थोड़े घनवाले मित्र से भी घन की याचना न करना । ऐसा असिधारा क समान सन्पुत्र्यो का आचार किमने बताया है ? यानी इसके बतानवाले सत्यवक्ता और तत्त्ववेत्ता हैं । सक्षेत्र में यह है कि, शिष्टाचार की प्रशमा धमरूपी धीज का आचार है । यह पालोक में भी धर्म प्राप्ति का कारण होता है । इतना ही क्यों, यह मोक्ष का भी कारण होनी है इसलिए मनुष्यों को अवश्यमेव यह गुण धारण करना चाहिए ।

तीसरा गुण ।

मार्गानुसारी का तीसरा गुण है—‘कुलशीलसमैः सार्धं कृतोद्वाहोन्मग्नोत्रजैः ।’ (कुलशील समान हो मगर गोत्र मित्र हो उमरु साथ ब्याह करना) पिता पितामह आदि क वंश का नाम है कुल, और मद्य, मास, रात्रि भोजन आदि के स्थाग का नाम है शील । उक्त कुल और शील जिन का समान होता है तब ही उनको धर्मसाधन में अनुकूलता मिलती है । यदि कुल शील समान नहीं होता है तो परस्पर में झगडा होने की सम्भवा रहती है । उत्तम कुल की कन्या, नीचे कुलवाले को धमकाया करती है और कहा करती है कि, यदि ज्यादा गहबड़

करेगा तो मैं अपने पीहर चली जाऊँगी । यदि हलके कुल की होती है तो वह पतिव्रतादि धर्म मली प्रकार से नहीं पालती है । इसलिए समान कुल की खास तरह से आवश्यकता है । इसी तरह यदि शील भिन्न होता है तो उनके धर्मसाधन में प्रत्यक्ष बाधा पड़ती है । एक को मद्य, मांस, मदिरा अच्छे लगते हैं और दूसरे को इन चीजों से घृणा हो तो दोनों के आपस में विरोध रहता है । और इससे सांसारिक व्यवहार में बाधा पहुँचती है । उनके आपस में प्रेम भी नहीं होता है । जब सांसारिक व्यवहार ही ठीक नहीं चलने तब धर्मकार्य में बाधा पड़े इमर्म तो कहना ही क्या है । इसलिए समान शील की भी खास जरूरत है । वर्तमान में एक धर्म के दो विभाग हैं । उनमें वेदल न्रियाकाष्ठ का ही करक है । मगर उनमें भी यदि व्याह हो जाता है तो व ज ममर प्रायः एक दूसरे के प्रतिकूल ही रहते हैं । तब जिनका कुलशील सर्ववैय असमान हो उनमें वैयनस्य न हो ऐसा कौन कह सकता है । गोश्र भी दोनों के भिन्न ही होने चाहिए । वश का नाम गोश्र है । एक ही वश में जो पैदा होता है व गोश्रज कहलाता है । वे यदि परस्पर लग्न कर लें तो उनको लोकविरुद्धता का दोष लगता है । चिरकाल भागन मर्यादा कईवार लोगों को बड़े बड़े अनर्थ करने ॥ रोकती है । एक वश के लोगो में व्याह नहीं होने की रीति प्रचलित रहने ही से बहिन भाई का नाता कायम रहना है । यह यवन

व्यवहार यदि आर्य लोगों में भी प्रचलित हो जाय तो बड़ी बड़ी आपतियाँ उठ खड़ी हो । अतः मित्र भोत्र मं व्याह करने की शास्त्रकारोंन आज्ञा दी है । और वह बहुत अच्छी है । मर्यादा-युक्त विवाह से शुद्ध स्त्री की प्राप्ति होती है । उसका फल पुत्रातपुत्र की उत्पत्ति और चित्तनिवृत्ति होती है इससे ससारमें भी प्रशंसा होती है और देव व अतिथिजन की भी भक्ति सुश्रित रहती है । स्त्री की रक्षा करनेके चार साधन भी पुरुषोंको अवश्यमेव ध्यानमें रखने चाहिए । १ सारी गृहव्यवस्था स्त्रीक जिम्मे रखना, २—धन अपने अधिकारमें रखना, स्त्रीको आवश्यकता से विशेष नहीं देना । ३—उसे अनुचित स्वतन्त्रता—स्वच्छ-दता नहीं देना यानी उसे अपन अधिकारमें रखना और ४—स्वयं अपनी स्त्रीके सिवा अन्य सब स्त्रियोंको अपनी माता और बहिन के समान समझना । पुरुषोंको चाहिए कि व अपनी स्त्रीकी रक्षाके लिए उक्त चार बातोंका पूर्णतया ध्यान रखे । इसी तरह स्त्रियोंको भी चाहिए कि व अपने शीलजन के लिए निम्नलिखित बातोंका खास तरहसे ध्यान रखें । जैसे—

यात्रा जागरदुर्गनीरहरण मातुर्गृहेऽवस्थिति

यस्त्रार्य रजकोपसर्पणमपि स्यादूतिकामेलकः ।

स्यानभ्रशस्त्रीविवाहगमन भर्तृप्रवासादयो

व्यापार खलु शीलनीविनहरा प्रायः सतीनामपि ॥१॥

ताम्बूल प्रतिकर्म मर्मवचन क्रीडासुगन्धस्त्रहा

वषाडम्बर हास्यगीतकुतुबानङ्गक्रिया तूलिका ।

कौसुम्भ सरसान्धपुष्पचुस्य रात्रौ बहिर्निर्गम

शय्याज्यमिदं सुशीलविषयस्त्रीणां कुलीनात्मनाम् ॥२॥

भावार्थ—अकेले जाना, आग्रह करना, दूरसे पानी छाना, माताके घर रहना, कपड़े छेनको घोषीके पास जाना, दूतीके साथ सवध रखना, अपन स्थानसे च्युत होना, सखिके विवाहमें जाना और पतिका विदेश जाना, आठि कार्य स्त्रियोंके शीलको भट्ट करन के कारण होते हैं । तानूल, शृंगार, मर्मकारी वचन, क्रीडा, सुगंध की इच्छा, उल्लवप, हास्य, गीत, कौतुक, कामक्रीडा दर्शन, शय्या, कसूनी वस्त्र, कर्सेनी वस्त्र, इस सहित अन्न, पुष्प, केशर और रात्रिके समय घरसे बाहिर जाना आदि बातें कुलीना और सुशीला विषया स्त्रीको छोड़ दनी चाहिए ।

चौथा गुण ।

पापभीरु । प्रत्यक्ष या परोक्ष रीति से अपाय क कारण रूप पापों का परित्याग करना, मार्गावुसारो का चौथा गुण रे । घोरी, पाखी गमन, जूआ आदि जिनसे व्यवहार में राज-कृत विद्वन्ना होती ह—जिनके करने से राजा दंड देता है ऐसे काय करना प्रत्यक्ष कष्टक कारण है । मद्य, मांस, अमस्य भक्षण आदि कार्य परोक्ष कष्टके कारण है । इनसे नरकादि के दुःख भोगने पड़त हैं ।

पाँचवाँ गुण ।

प्रसिद्ध देशाचार समाचरन् । अर्थात् प्रसिद्ध देशाचार का आदर करना, मार्गानुसारी का पाँचवाँ गुण है । मोमन, बख्तादि का उत्तम व्यवहार जो चिरकाल से चला आ रहा है उसका विरुद्ध नहीं चलना चाहिए । विरुद्ध चलन से उस दशक निवासी लोगों के साथ विरोध होता है । विरोध होने से चित्त व्यवस्था ठीक नहीं रहती है । इसका परिणाम यह होता है कि, वह मली प्रकार से धर्मकृति नहीं कर सकता है । इसलिए प्रचलित देशाचार को व्यवहार में राना चाहिए ।

छठा गुण ।

अवर्णवादी न क्वापि राजादिषु विशेषत ।

अर्थात्—किसी का अवर्णवाद—निंदा—नहीं करना, विशेष करके राजा की निंदा न करना, मार्गानुसारी का छठा गुण है । छोटेसे ले कर बड़े तक किसी की निंदा नहीं करना चाहिए । निंदा करनेवाला निंदक कहलाता है । निंदा करनेसे कष्टदायी कर्मों का बंध होता है । कहा है कि

परपरिमवपरिवादादात्मोत्कर्षाच्च *द्धयते कर्म ।

नीचैर्गोत्र प्रतिमवमनेकमवकोटिदुर्मोचम् ॥ १ ॥

भावार्थ—निंदा दूसरों का नाश करनेवाली है । जो व्यक्ति दूसरे की निंदा करता है, और अपनी प्रशंसा करता है, उसके

प्रत्येक भवमें नीच गोत्र कर्मवध होता है। यह नीच गोत्र कर्म वध बड़ी ही कठिनतासे छूटता है। राजा, मंत्री, पुरोहित आदि किसी की भी निंदा करना अनुचित है। इससे नरकादि दुर्गति भी मिलती है। इनमें भी राजा की निंदा करना तो महान् बुरा है। क्योंकि इससे प्रत्यक्ष में भी द्रव्य हरण, जेल आदि का दुःख उठाना पड़ता है और परोक्षमें तो नरकगति मिलती ही है। इस लिए कभी किसी को निंदा नहीं करना चाहिए। यदि निंदा करने का स्वभाव पड़ गया हो तो अपनी ही निंदा करना चाहिए।

सातवाँ गुण

अनतिव्यक्तगुप्ते च स्थान सुप्रतिवश्मक ।

अनकनिर्गमद्वारविवर्जित निकेतन ॥

भावार्थ — जिस गृहस्थ का घर में आने जाने के कई द्वार नहीं होते हैं, वह गृहस्थ सुखी होता है। अनेक दर्वाजों से परिमित द्वारवाले घर में रहना निश्चित होता है। इससे चोर, जारकी भीति भी कम रहती है। यदि घरमें अनेक दर्वाजे होते हैं, तो दुष्ट आदमी पीड़ा दते हैं। घर बहुत खुले मैदान में या बहुत गुप्त स्थान में नहीं होना चाहिए। यदि घर विशेष खुले मैदान में होता है तो चोरों को डर रहता है और यदि विशेष गुप्त स्थान में होता है तो उस घर की शोभा मारी जाती है।

अग्नि आदि का उपद्रव भी उस मकान में रहना है । रहना ऐसे स्थान में चाहिए कि जहाँ अच्छे पड़ोसी हों । अच्छे पड़ोसियों से छीपुत्रादि क बिगडने की कम आशंका रहती है । पड़ोसी यदि खराब होते हैं तो छीपुत्रादि के आचार, विचारों पर बुरा प्रभाव पड़ता है । इसलिए अच्छे पड़ोस में रहना चाहिए । आठवाँ गुण ।

कृतसग सदाचारै । अर्थात्—उत्तम आचरणवाले सत्पुरुष की सगति करना, मार्गानुसारी का आठवाँ गुण है । नीच पुरुषों की यानी जुबारी, धूर्, दुराचारी, मट, याचक, भोंड, नट, घोषी, माछी, कुम्हार आदि की सगति धार्मिक पुरुषों को नहीं करना चाहिए । आजकल के कुछ बेपधारी व्यक्ति हल्की जाति के मनुष्यों को अपने साथ रखते हैं । इसका परिणाम बहुत ही भयंकर होता है । नीच पुरुषों की सगति करना जब गृहस्थों के लिए भी मना किया गया है तब साधुओं के लिए तो ऐसी इजाजत हो ही कैसे सकती है ? ऐस नीच पुरुषों की सगति करनेवाले साधु की जो गृहस्थ रक्षा करता है उस गृहस्थ को पाप की रक्षा करनेवाला समझना चाहिए । यदि मनुष्यों को सद्गुण प्राप्त करने की इच्छा हो तो उन्हें उत्तम पुरुषों की सगति करना चाहिए । सज्जन पुरुषों की सगति से महान लाभ होता है । इसके लिए नारदजी का उदाहरण प्रत्येक के ध्यान में रखने योग्य है ।

“ एकबार ब्रह्मचारियों में शिरोमणि नारदजीने कृष्णजी से पूछा — “ महाराज, सत्सग का क्या फल है ? ” कृष्णजीने उत्तर दिया — “ क्या तुम सत्सगति का फल जानना चाहते हो ? ” नारदजीने कहा — “ हाँ महाराज ! ” कृष्णजी बोले — “ अमुक नरक में जाओ, वहाँ एक कीड़ा है । वह तुमको सत्सगति का फल बतायगा । ” नारदजी नरक में गये । उन्होंने वहाँ कृष्णजी क बनाये हुए काड़े को देखा । नारदजी को देखते ही — कीड़ा मर गया । नारदजी वापिस कृष्णजी के पास आये और कहने लगे — “ महाराज ! आपने अच्छा सत्सगति का फल बताया । मैं गया था फल लेने और मिली मुझको जीवहिंसा । ” कृष्णजीने कहा — “ धैर्य रखो, सत्सगति का फल अच्छा ही होगा । ”

एकबार फिरसे नारदजीने कृष्णजी से सत्सगति का फल पूछा, कृष्णजीने कहा — “ अमुक नगीचे में जाओ । वहाँ अमुक घृतक ऊपर एक पक्षी का घोंसला है, उसमें एक छोटासा बच्चा है वह तुमको सत्सगति का फल बतायगा । ” नारदजी बाग में गए । जैसे ही नारदजी की और बच्चे की चार आँखें हुईं, वैसे ही बच्चा मर गया । नारदजी विचार करते हुए कृष्णजी के पास गये । कृष्णजी को सारा हाल सुनाया । थोड़े दिन बाद नारदजीने और कृष्णजी से सत्सगति का फल पूछा । कृष्णजीने कहा — “ अमुक गवाले की गाय को आम बजड़ा हुआ है । उसके पास

जाओ । वह तुमको सत्सगति का फल बतायगा । ” नारदजी कृष्णजी के विश्वास पर गवाले के घर गये । नारदजी के साथ बच्च की चार आँखें हुई । बच्चा तत्काल ही मर गया । नारदजी को इस गोहत्या के कारण बहुत दुःख हुआ । उन्होंने निश्चय किया कि अब कभी कृष्णजी से सत्सगति का फल नहीं पूछूँगा । अस्तु । कुछ महीने बाद नारदजी से कृष्णजी मिले । कृष्णजीन पुत्र — “आजकल सत्सगति का फल क्यों नहीं पुछते ? ” उन्होंने उत्तर दिया — “महाराज ! मुझको सत्सगति का फल नहीं देखना । ऐसी हिंसाएँ करके मैं अपने आत्मा को भारी बनाना नहीं चाहता । ” कृष्णजीने आश्वासन देकर कहा — “नारदजी ! आज मेरा कहना और मानो । अमुक राजा के घर आजही पुत्र जन्मा है । उसके पास जाओ । वह तुमको सत्सगति का फल बतायगा । ” नारदजीने स्पष्ट शब्दों में कहा — “महाराज ! मुझको क्षमा कीजिए । आज तक जीवों की हिंसा हुई, उसमें तो मुझको कोई पुछनेवाला नहीं था, परन्तु अब यदि राजा का कुँवर मर जाय तो राजा मेरा कचूवर बनवा दे । महाराज ! मैं वहाँ जाकर सत्सग का फल पुछना नहीं चाहता । ” कृष्णजीने नारदजी को, धीरज देकर कहा — “नारदजी ! डरो मत । निर्भीकता के साथ जाओ । इम्बार लड़का तुमको जरूर सत्सग का फल बतायगा । ” नारदजी मगवान का नाम लेकर दौड़ते हुए राजा के पास गये और बोले — मैंने सुना है कि, आज आपके

घर पुत्र का जन्म हुआ है । क्या यह बात सत्य है ?” राजाने स्वीकार किया । तब नारदजीने कहा —“ उस बालक को यहाँ मँगवाइए । ताकी उसे देखूँ और अपनी उत्कंठा को पूर्ण करूँ ।” राजाने कहा —“ नारदजी महाराज ! आजका ही जन्म हुआ बच्चा यहाँ कैम लाया जा सकता है ? आप ब्रह्मचारी हैं, ऋषि हैं । आपको किए अन्त पुर में जाने की रोक नहीं है । आप सान्द अदर पधारिए और बालक को दर्शन दीजिए ।” नारदजी अन्त पुर में गये । दासी नवजात शिशुको नारदजी के पास गई । नारदजी को देखते ही बालक बोल उठा —“ नारदजी ! क्या अब भी आप सत्सग का फल न देख सके ? ” नारदजी उसी दिनके जन्मे और अपन हृदय की बात को कहते हुए बालक की बातें सुनकर चकित हुए । बालकने फिर कहा —“ महाराज नरक का कीड़ा मैं ही हूँ । आपके दर्शन से—आपके सत्सग से मैं पक्षी हुआ । वहाँ से भरकर बैठठा हुआ और वहाँ भी आपके समान बालब्रह्मचारी के दर्शन हुए इससे भरकर मैं राजा का पुत्र हुआ हूँ । इससे बढ़कर सत्सग का फल और विशेष क्या हो सकता है ? ” नारदजी बहुत प्रसन्न होकर अपन स्थान को गये । ”

अभिप्राय कहन का यह है कि, सत् पुरुषों का समागम मनुष्यों को बहुत ही लाभ पहुँचाता है । इसलिए इस गुण को अवश्य धारण करना चाहिए ।

नवमों गुण ।

मातापित्रोश्च पूजकः—अर्थात् त्रिफाल माता, पिता की पूजा वदना करना मार्गानुसारी का नवमों गुण है । माता पिता को, परलोक में लाम पहुँचानेवाली क्रिया में लगाना, देवता के समान उनके आगे उत्तम कष्ट भोजनादि रखना । उनकी इच्छा सुकूल व खालें उसके पश्चात् आप खाना । उनकी इच्छानुसार प्रत्येक व्यवहार करना । ऐसा करना ही मनुष्यका कर्तव्य है । इनके मनुष्य क उपर अनक उपकार होते हैं । पिता की अपेक्षा माता का विशेष उपकार होता है । इसे पिता के पहिले माता का नाम रक्खा गया है । कहा है कि —

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शत पिता ।

सहस्र तु पितृन्माता गौरवणातिरिच्यते ॥ १ ॥

भावार्थ—दश उपाध्यायों की अपेक्षा एक आचार्य, सौ आचार्यों की अपेक्षा एक पिता और हजार पिताओं की अपेक्षा एक माता विशेष पूज्य होती है । इस भाँति पुन्य माता पिता का जो पूजक होता है वही धर्म सेवन क योग्य हो सक्ता है ।

दशमों गुण ।

त्यजन्नुपप्लुतस्थानम् । अर्थात् उपद्रववाले स्थानका पण्डित्याग करना, मार्गानुसारी का दसमों गुण है । स्वचक्र-पावन, दुर्भिक्ष, भेग, मरी, ईति, भीति और जनविरोध आदि उपद्रव है ।

ये उपद्रव जहाँ न हो वहाँ रहना चाहिए । उपद्रव वाले स्या-
नोंमें रहन से अकाल मृत्यु होती है, धर्म और अर्थ का नाश
होता है । इनके नष्ट होने से हृदय में मलिनता आती है और
अपना अनिष्ट होता है । अतः उपद्रव वाले स्यान को अवश्य-
मेव छोड़ देना चाहिए ।

ग्यारहवाँ गुण ।

अमवृत्तश्च गर्हिते । अर्थात् निन्द्य कार्य में प्रवृत्त नहीं
होना चाहिए । देश, जाति और कुल की अपेक्षा निन्द्य कर्म
तीन प्रकार का होता है । जैसे सौ वीर देशमें कृपिकर्म, छाटमें
मद्य बनाना । जाति की अपेक्षा से वाखण का सुरापान और
तिरु-लवणादि का व्यापार । और कुल की अपेक्षा से चौलुक्य
वंशी राजाओं का मद्यपान गर्हित है ।

ऐसे गर्हित कार्य करनेवालों की धर्मकृति हास्यास्पद
होती है ।

बारहवाँ गुण ।

व्ययमायोचितं कुर्वन् । अर्थात्—भाय के अनुसार स्वर्च
करना, मार्गानुसारी का बारहवाँ गुण है । अधिक अथवा कम
स्वर्च करनेवाला मनुष्य अश्रामाणिक समझा जाता है । लोग
अधिक स्वर्च करनेवाले को फूलफकीर और कम स्वर्च करनेवाले
को लोभी कहते हैं । इसलिए अपने कुटुम्ब के पोषण में, अपने
सुख आराम में, दान और अतिथि की भक्ति में उचित स्वर्च

करना चाहिए । मनुष्य को अपनी आय चार भागों में बाँटनी चाहिए । ऐसा करने से दोनों लोक में सुख मिलता है । कहा है —

पादमायानिधि कुर्यात्पाद वित्ताय प्रदृयेत् ।

धर्मोपभोगयो पाद पाद भर्तव्यपोषणे ॥

भावार्थ—आमदनी का चौथा भाग भहार में डालना, चौथा धर्म और उपभोग में खर्चना, चौथा व्यापार में लगाना और चौथे से कुटुंब का पालन करना चाहिए । अथवा —

आयादर्थं नियुज्जीत धर्मे समधिकं ततः

शेषेण शेषं कुर्वीत यत्नतस्तुच्छमैहिकम् ॥१॥

भावार्थ—आय का आधा भाग या आधे से भी ज्यादा धर्म में खर्चना चाहिए और अवशेष से तुच्छ सांसारिक कार्य करना चाहिए । जो आय के अनुसार योग्य रीति से धर्मकार्य में धन नहीं खर्चता है वह कृतघ्न कहलाता है । जिस धर्म के प्रताप से मनुष्य के सुख का साधन धन मिलता है । उसी धर्म के लिए यदि मनुष्य कुछ खर्च न करे तो वह कृतघ्न के सिवा और क्या कहा जा सकता है ? एक कवि मुक्तिपूर्वक घनाढ्यों को धर्म कृत्यों में व्यय करने की शिक्षा देता हुआ कहता है —

लक्ष्मीदायादाश्चन्वातो धर्मागिराजतस्करा ।

न्येष्टवृत्रापमाननं कुप्यन्ति बान्धवास्त्रय ॥१॥

भावार्थ—लक्ष्मी के चार पुत्र हैं । उनके समान भाग है । उनका नाम हैं— धर्म, अग्नि, राजा, और चोर । इनमें सबसे बड़ा और माननीय पुत्र धर्म है । इसका अपमान से तीन भाई नाराज होत हैं । अर्थात् धर्म नहीं करनेवाले मनुष्य की लक्ष्मी अग्नि द्वारा नष्ट होती है, राजा द्वारा लुटी जाती है या चोरों द्वारा चुराई जाती है । इसलिए शास्त्रकारों ने कहा है कि, आयका चौथा भाग या आधा भाग धर्मकार्य में व्यय करो । यदि इतना नहीं कर सको तो भी जितना किया जाय उतना तो अवश्यमेव करो । ऐसा कौन होगा जो सबल धन को व्यय कर निश्चल धर्म रत्न को न खरीदेगा ? वास्तव में देखा जाय तो मनुष्य मात्र लाभार्थी है । मगर सब मनुष्य अपने धन की ठीक व्यवस्था नहीं करसकते इससे उनमें पूर्ण लाभ नहीं होता है । शास्त्रों की आज्ञानुसार जो अपने धन की व्यवस्था करता है उसीको पूर्ण लाभ होता है । इसलिए प्रत्येक को चाहिए कि वह आय के प्रमाण में धर्मकार्य में जरूर धन खर्चे ।

तेरहवाँ गुण ।

धेप वित्तानुसारतः । अर्थात् पोशाक वित्त—धन के अनुसार रखना मार्गानुसारी का तेरहवाँ गुण है । जो लोग ऐसा नहीं करते हैं उन्हें दुनिया साहसी, ठग आदि कहकर पुकारती है । वह कहती है—पाप में पैसा न होने पर भी छेड़छबीड़ा बना फिरता है । जान पड़ता है, यहकिमी को ठगकर, पैसा

मार छाया है । या ठगन के लिए घनाढ्य का साँग कर विदेश जाना चाहता है । द्रव्य होने पर भी जो रद्दी वस्त्र पहिनता है, वह मक्खीचूस कहलाता है । इसलिए द्रव्यानुसार पोशाक पहिनना चाहिए । ऐसा करने से लोगों में सम्मान होता है । सम्मान भी धर्म कार्यों में बहुत सहायक होता है ।

चौदहवाँ गुण ।

अष्टभिर्धागुणैर्युक्तः । अर्थात् बुद्धि के आठ गुणों सहित रहना, मार्गावतारी का चौदहवाँ गुण है । धर्मश्रवण में बुद्धि के आठ गुणों का होना बहुत ही आवश्यक है । अन्यथा, मात्र धर्म श्रवण से गैरसमझ पैदा हो जाती है । इसके लिए यहाँ हम एक उदाहरण देते हैं —

“ एक महाराज रामचरित पढ़ते थे । उपर्युक्त आया कि, ‘ सीता का हरण हुआ ’ उनमें एक व्यक्ति—जो बुद्धि के गुण—विहीन था—ने विचारा सीतानी हरण हो गई ? ” कथा पूरी हो गई । मगर उसकी शका का समाधान नहीं हुआ । इसलिए वह महाराज के पास जाकर कहने लगा — “ महाराज ! सारी बातें स्पष्ट हो गईं, परन्तु एक बात रह गई । ” कथा बाचनेवाले महाराज विचार में पड़े । व सोचने लगे कि कोई श्लोक छूट गया है ? पृष्ठ उल्टा सीधा हो गया है जिससे यह ऐसा कह रहा है ? फिर उन्होंने पृष्ठ — “ भाई !

क्या बात रह गई ? ” उसने उत्तर दिया — “ आपने प्रपञ्च कहा था कि, सीता जी हरण हो गईं सो अब व वापिस हरण की मनुष्य मनी या नहीं ? ”

महाराज उसकी बात सुन कर हँस पड़े । फिर बोले — “ माई ! सीताजी का हरण हुआ इसका अर्थ यह है, कि रावण उनको ले गया । इसका अर्थ यह नहीं है कि वे हिरणनामा पशु हो गईं । ” महाराज की बात सुनी तब वह वास्तविक बात समझा । यदि वह महाराज को नहीं पूछ कर, चला जाता तो दूसरे लोगों के साथ व्यर्थ ही झगड़ता । इसलिये धर्मश्रवणमें बुद्धि के गुणों की खास जरूरत है । बुद्धि के आठ गुण इस तरह हैं —

शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।

उहापोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ॥ १ ॥

भावार्थ—१-शुश्रूषा-सुनने की इच्छा, २-श्रवण-सुनना, ३-ग्रहण-सुने हुए शास्त्रोपदेश को ग्रहण करना, ४-धारणा-सुन हुए को न भूलना । ५-उहा-ज्ञातार्थ का अवलंब करके, उसीके समान अर्थ विषय में व्याप्ति द्वारा तर्क करना, ६-अपोह-अनुभव और युक्ति विरुद्ध हिंसादि अनर्थजनक कार्यों से निवृत्त होना । अथवा उह-साधनज्ञान और अपोह-विशेष-ज्ञान । ७-अर्थज्ञान-तर्क विर्तक के योगसे, मोह, सदेह और

विपर्याप्त रहित वस्तु धर्म का जानना । ८-तत्त्वज्ञान-अमुक पदार्थ इसी तरह है । इसमें लेशमात्र भी परिवर्तन नहीं हो सकता है, ऐसा निश्चय ।

पन्द्रहवाँ गुण ।

शृण्वानो धर्ममन्वहम् । अर्थात्—धर्म सुननेवाला धर्म योग्य होता है, धर्मश्रवण मार्गानुमारी का पन्द्रहवाँ गुण है । ऊपर बुद्धि के आठ गुण बताये गये हैं । उनका धारण करने-वाला पुरुष कभी अकल्याण का भागी नहीं होता है । इसी लिए धर्म सुननेवाला धर्म का अधिकारी बताया गया है । यहाँ धर्म-श्रवण विशेष गुण समझना चाहिए । बुद्धि के गुणों में जो श्रवण गुण आया है वह श्रवण मात्र अर्थशाला है । इसलिए दोनों के एक होने का सशय नहीं करना चाहिए । धर्म सुननेवाले के विशेष गुण निम्न लिखित श्लोक से स्पष्ट होंगे ।

ह्रान्तमपोन्मति खेद तप्त निर्वाति बुद्धयन् मृदम् ।

स्थितामेति व्याकुलमुपशुक्तसुभाषित चेत ॥

भावार्थ—यथावस्थित सुभाषितवाला मन खेद को दूर करता है, दुःख दावानल से तप्त पुरुषों को शान्त करता है, अज्ञानी को बोध देता है, व्याकुल मनुष्य को स्थिर बनाना है, यानी सुन्दर वचन-वर्णना का श्रवण सारे शुभ पदार्थों को देनेवाला होता है । यदि सुंदर उक्ति प्राप्त हो जाय तो फिर अलंकारादि

की अपेक्षा रखना अनावश्यक है । एक कविने कहा है कि —

किं हारै किमुवङ्कणै किमसमै कर्णावतमैरल

कैयूरैर्मणिकुण्डलैरलमल साढम्बरैरम्बरे ।

पुतामेकमखण्डित पुनरिद मयामहे मण्डन

यस्मिन्पीडित पार्वणावृतसरस्यन्दोपमा सूक्तय ॥

भावार्थ—यदि मनुष्य को पूर्णिमा के चंद्र से झरते हुए
अमृत की उपमा के समान यथार्थ वचन वर्णना प्राप्त हो जाय
तो फिर हारों से क्या होता है ? कवियों से भी क्या होता है ?
अमूल्य कर्णभूषणों से भी क्या प्रयोजन है ? बानूषध की भी
कोई आवश्यकता नहीं है । मणिपय कुण्डलों से भी क्या प्रयोजन
है ? और अति स्वच्छ वस्त्र भी व्यर्थ है, यानी यथार्थ वचन
वर्णना और मधुर भाषण ही मनुष्य का भूषण है । मधुर भाषण
की प्राप्ति मनुष्य को धर्मश्रवण से मिलती है ।

सोलहवाँ गुण ।

अजीर्णें भोजन—त्यागी । अर्थात् अजीर्ण में भोजन नहीं
करना मार्गानुमारी का सोलहवाँ गुण है । जो अजीर्ण में भोजन
नहीं करता है उसका शरीर स्वस्थ रहता है । स्वस्थ मनुष्य ही
धर्म की साधना कर सकता है । इसीलिए व्यवहारनय का आश्रय
लेकर वड़ कहन हैं कि, शरीरमात्र खलु धर्म साधनम् (शरीर
प्रथम धर्म का साधन है ।) मार वस्तुस्थिति के अनुसार यह

कहना चाहिए कि—शरीरमात्र खलु पाप साधनम् (शरीर प्रथम पाप का साधन है) जिसके शरीर नहीं होता है उसके पाप का बध भी नहीं होता है । सिद्ध जीवों के शरीर नहीं होता इसलिए उनके पाप का बध भी नहीं होता । शरीर पाप का कारण है और पाप शरीर का कारण है । जहाँ शरीर नहीं, वहाँ पाप नहीं और जहाँ पाप नहीं वहाँ शरीर नहीं । इस तरह दोनों की अन्वय व्यतिरेक व्याप्ति है । तो भी व्यावहारिक दृष्टि से शरीर प्रथम धर्म का साधन माना गया है । इसीलिए अजीर्ण में भोजन का त्याग करना बताया गया है । वैद्यक शास्त्रों में लिखा है कि,—अजीर्णमभवा रोगाः (रोग अजीर्ण से उत्पन्न होते हैं ।)

शका—कई स्थानों में लिखा है कि—धातुक्षयमभवा रोगा (धातु के क्षय से रोग उत्पन्न होते हैं ।) इन दोनों वाक्यों में से कौन से वाक्य को सत्य मानना चाहिए ? उत्तर—धातु का क्षय भी अजीर्ण ही से होता है । यदि अन्न मही प्रकार से पच जाय तो मनुष्य को कभी धातुक्षय रोग न हो । किसी तरह परिश्रम से निर्बलता नहीं आती । मनुष्य वही निर्बल होता है जिसको भोजन हजम नहीं होता है । अजीर्ण होने पर भी इन्द्रिय छालसा से भोजन करता है, वह स्वशरीर को नष्ट करता है । अजीर्ण के लक्षण जानने के लिए निम्नलिखित श्लोक हरेक को वण्ठाग्र कर लेना चाहिए । कहा है कि —

मलमातयोर्विगन्धोविह्वमेदोगात्रगौरवमरुच्यम् ।

अविशुद्धश्चोद्गार पटजीर्णव्यक्तलिङ्गानि ॥

भावार्थ—(१) मलमें और अपान वायु में दुर्गन्ध आने लगे (२) दृष्टी म गड़बड़ी हो (३) आलस्य आवे (४) पेट फूल जाय (५) भोजन पर कम रुचि रहे (६) सराब डकारें आवें तो जानना की अभीर्ण हो गया है । अर्थात् इन छ बातों का होना अभीर्ण का चिन्ह है ।

इनमें से यदि एक भी बात शरीर में हो जाय तो तत्काल ही भोजन छोड़ देना चाहिए । ऐसा करने से अठराग्न विकार को मसूम कर देती है । धर्मशास्त्र कहते हैं कि, प्रतिपक्ष एक उपवास करना चाहिए । जो धर्मशास्त्रों की इस आज्ञा को मानता है, उसकी प्रकृति कभी विकृत नहीं होती, वह कभी रोगी नहीं होता । कर्मजनित रोग के लिए कोई कुछ नहीं कर सकता है । आजकल कई कहते हैं कि उपवास न करके दस्त लेना चाहिए । मगर यदि हम शान्ति से विचार करेंगे तो मालूम होगा कि, दस्त लेना, इसलोक और परलोक दोनों में हानिकर्ता है । मगर उपवास दोनों लोकों का सुधारनेवाला है । दस्त लेनेस प्रकृति में परिवर्तन होता है । कई बार तो वायु के प्रकोप स दस्त लेनेवालों को बहुत हानि उठानी पड़ती है । इससे पेट म के कीड़े मर जाते हैं, इसलिये हिंसा होती है, और हिंसा परलोक

को बिगाड़नेवाली है । इसलिए कहा जाता है कि दस्त लेना दोनों लोकों में हानि पहुँचानेवाली बात है । पाक्षिक उपवास पन्द्रह दिन में खाये हुए अन्नका परिपाक कराता है, मन को निर्मल बनाता है, ईश्वर यजन में लगाता है और अन्नपर रुचि कराता है । जिस से रोग नहीं होता है । इसलिए पन्द्रह दिन में एक उपवास अवश्यमेव करना चाहिए । अजीर्ण में भोजन करने से शरीर ठीक हो जाता है । अजीर्ण न हो तो नियम से थोड़ा भोजन करना चाहिए । मूत्र से कुछ कम खाने से खाया हुआ भोजन, अच्छा रस, वीर्य उत्पन्न करता है । कहा है कि — ‘यो मितं भुङ्क्ते स बहु भुङ्क्ते’ (जो थोड़ा खाता है वह बहुत खाता है । इसलिए खाने की विशेष लालसा न कर अजीर्ण के समय भोजन का सर्वथा त्याग करना चाहिए ।

सत्रहवाँ गुण ।

काले भोक्ता च सात्त्विकः । अर्थात् समय पर प्रकृति के अनुकूल भोजन करना मार्गानुसारी का सत्रहवाँ गुण है । जैसे विष थोड़ा होने पर भी हानिकर होता है इसीतरह आवश्यकता से थोड़ासा ज्यादा खाना भी हानिकर होता है । इसलिए सात्त्विक पदार्थ खाने का उपदेश दिया गया है । कहा है कि—

पानाहारादयो यस्याविहृदा प्रकृतेरपि ।

सुखित्वायाञ्चकल्पन्ते तत्सात्त्विकमिति गीयते ॥

भाषार्थ—जो खाना, पीना प्रकृति के अनुकूल होता है वही साम्य आहार कहलाता है। बलवान पुरुष के लिए सब पदार्थ पच्य हैं। तो भी योग्य समय में योग्य पदार्थ खाना ही उचित है। क्योंकि ऐसा करने ही से हमेशा स्वास्थ्य ठीक रह सकता है, और स्वास्थ्य के ठीक रहने ही से धर्म की साधना हो सकती है। समार का हरेक कार्य विधिपूर्वक किया जाना चाहिए। जैसे दूसरे कामों की विधि बताई गई है, वैसे ही भोजन की भी विधि बताई गई है। इसलिए गृहस्थियों को अनुसार भोजनादि बनाने चाहिए। कहा गया है कि—

पितुर्मर्तु शिशूनां च गर्भिणीवृद्धरोगिणाम् ।
प्रथम भोजन दत्त्वा स्वयं भोक्तव्यमुत्तमै ॥

भाषार्थ—माता, पिता, बालक, गर्भिणी, वृद्ध और रोगी इन सबको पहिले भोजने देकर फिर भोजन करना चाहिए। ऐसा करना उत्तम पुरुषों का कर्तव्य है। और भी कहा है कि —

चतुष्पदानां सर्वेषां घृतानां च तथानृणाम् ।
चिन्तां विधाय धर्मज्ञः स्वयं भुञ्जीत नाथया ।

भाषार्थ—धर्मज्ञ—धर्मात्मा मनुष्यों को अपने रखले हुए पशु पक्षियों की और नौकर लोगों की पहिले सबर ले तब वे स्वयं भोजन करें। अन्यथा नहीं। इसतरह उचित समय में भोजन करना मार्गानुमारी का सत्रहवाँ गुण है।

अठारहवाँ गुण ।

अन्योन्याप्रतिबन्धेन त्रिवर्गमपि साधनम् । अर्थात् धर्म, अर्थ, और कामरूप त्रिवर्ग की विरोध रहित साधना करना, मार्गानुसारी का अठारहवाँ गुण है । कहा है कि —

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लोहकारमस्त्रेव श्वमन्नपि न जीवति ॥

भावार्थ—जिसके दिन धर्म, अर्थ, और काम रहित जाते हैं और आते हैं, वह लोहार की घांजी के समान श्वासोश्वास लेता हुआ भी मृतक है । हमारे शब्दों में उन्हें तो वह पशु के समान है । कहा है कि —

त्रिवर्गससाधनमन्तरेण पशोरिवायुर्विकल नरस्य ।

तत्रापि धर्म प्रवर इदृति न त विना रद्ध्यतोऽर्थकामौ ॥

भावार्थ—नो मनुष्य धर्म, अर्थ और काम की साधना नहीं करता है उसके जीवन को पशु के समान निष्फल समझना चाहिए । इन तीनों में धर्म श्रेष्ठ है । क्योंकि धर्म साधन के बिना अर्थ और काम की प्राप्ति नहीं होती है । धर्म सुख का अर्थ का ओर काम का कारण है । यहाँ तक कि मुक्ति का कारण भी धर्म ही है । धर्म से समस्त पदार्थों की प्राप्ति होती है । धर्म पुण्य उक्षण या सद्गान्धर्व है । पुण्य उक्षण धर्म मज्जान उक्षण धर्म का कारण है । कार्य उत्पन्न कर, कारण मछे दर

रहे । इसमें कोई हानि लाभ नहीं है । धर्म सात कुलों को पवित्र बनाता है । कहा है कि —

धर्म श्रुतोऽपि दृष्टो वा कृतो वा कारितोऽपि वा ।

अनुमोदितोऽपि राजेन्द्र ! पुनात्याप्तम कुलम् ॥

मावार्थ—हे राजेन्द्र ! सुना हुआ, किया हुआ, कराया हुआ या अनुमोदन दिया हुआ, धर्म सात कुलों को पवित्र करता है । श्रुता—बार बार तीन वर्ग का ही नाम आता है । मोक्ष, मुक्ति या निर्वाण का तो कहीं नाम भी नहीं लिया जाता इसका कारण क्या है ? क्या मोक्ष तुम्हारी दृष्टि में अमान्य है ? उत्तर—मोक्ष, या निर्वाण क साधक मुनि होते हैं । और यहाँ गृहस्थों के कर्तव्यों का विवरण किया जा रहा है । इसी लिए मोक्ष का नाम नहीं लिया गया है । जैन सिद्धान्तों में जितनी नियाँ बताई गई हैं व सब मोक्ष की साधक हैं । स्वर्गादि तो उनके अवान्तर फल हैं । जैसे अमुक नगर के पहुँचन क उद्देश्य से मुसाफरी करनेवाला मनुष्य मार्ग में आने वाले नगरों में विश्राम लेन क लिए भी ठहर जाया करता है, वैसे ही मोक्षपूरी में जानेवाला जीव मुसाफिर स्वर्गादि स्थानों में ठहर जाता है । जिनके सिद्धान्तों में मोक्षसाधक अनुष्ठान नहीं हैं व अवश्यमव नास्तिक हैं । मोक्ष क कारण सम्यग्ज्ञान, सम्यग्दर्शन और सम्यक्चारित्र्य है । उनको प्राप्त करने के लिए प्रयत्न योग्यता प्राप्त करनी पड़ती है । उस योग्यता के

प्राप्त करने के साधनमून धर्म, अर्थ और काम का अविरोध रीतिसे साधन करना, यह अठारहवाँ गुण है । इसमें ' मोक्ष ' शब्द की आवश्यकता नहीं थी, इसी लिए वह नहीं आया है । अब हम यह बतायेंगे कि, ये परस्पर वे कैसे विरोधी होते हैं और मनुष्य अविरोध रूपसे कैसे इनकी साधना कर सकता है । धर्म और अर्थ का नाश करके जो मनुष्य कवठ ' काम ' नामा पुरुषार्थ की साधना करता है वह वनगज के समान आपदा का स्थान होता है । जैसे वनगज, काम के वश में हो कर, अपन जीवन को पराधीन दशा में डाल देता है और रो रो कर प्राण देता है, इसी तरह कामासक्त पुरुष का धन, धर्म और शरीर को नष्ट कर देता है । इसलिए कवठ कामसेवा अनुचित है । जो मनुष्य धर्म और काम का अनादर कर, कवठ अर्थ की अभिलाषा करता है, वह सिंह की भाँति पाप का अधिकांगी होता है । जैसे सिंह हाथी के समान बड़े शरीरवाले पशु को मार कर, आप थोड़ा खाता है और बाकी मन्थामन्थ पशु, पक्षियों को दे देता है । इसी तरह अर्थमाधक मनुष्य भी स्वयं थोड़ा खाता है और बाकी का अन्याय सच-बियों को मोप देता है और आप अठारह पाप स्थानकों का सेवन कर, दुर्गति में जाता है । इसलिए कवठ अर्थ की सेवा करना अनुचित है । इसी तरह अर्थ और काम को छोड़ धर्मही का सेवन करना गृहप्यामात्र का कारण है । धर्म मात्रही का

सेवा क अधिकारी मुमुक्षुजन होते हैं, साधु होते हैं । और यहाँ गृहस्थ धर्म का विवचन किया जा रहा है । इसलिए क्वच धर्म सेवा ही में लगा रहना गृहस्थों के लिए अनुचित है । जो मनुष्य धर्म को छोड़ कर, अर्थ और काम की सेवा करते हैं व बीज को ही खा जानवाले किसान की तरह भूलों मरते हैं । एक किसान बड़े परिश्रमसे, कहीं से बीज लाया । मगर उसको वह खा गया । वर्षा के समय खेत में न बो सका । इससे नाज का अभाव हुआ, और नाज के अभाव में सुख का भी अभाव हो गया । इसी तरह अर्थ और काम के बीज धर्म को छोड़ कर, जो लोग अर्थ और कामही का सेवन करते हैं व बीज खा जानेवाले किसान की भाँति दुःखी होते हैं । शक्रा—अर्थ अनर्थ का उत्पन्न करनेवाला है । इसलिए उमरा आदर करना अर्थ है । मनुष्य धर्म और काम ही से जब अपना कार्य सिद्ध कर सकता है तब फिर क्या आवश्यकता है कि, अर्थ का सेवन भी किया जाय । धर्म ॥ परलोक और काम से यह लोक सिद्ध हो जाता है । और जीव दोनों भवों को सफ़ा करने ही के लिए पुरुषार्थ करता है । समाधान—शक्राकार यदि कुछ विचार नैंग तो उनकी शक्रा आप ही मिट जायगी । गृहस्थावास में रह कर अर्थ बिना धर्म और काम की सेवा होना कठिन है । जो मनुष्य अथ का सेवन नहीं करता है वह दूमरों का कर्मदार हो जाता है । कर्मदार देव, गुरु की सेवा नहीं कर सकता है ।

वह निश्चित भाव से सासारिक कार्य भी नहीं चला सकता है । इसलिए धर्म और काम के साथ ही अर्थ की साधना करना भी अत्यन्त आवश्यक है । श्रुति—धर्म और अर्थ की सेवा करने-वाला, न किसी का कर्मदार ही होता है और न उसके धर्म साधनमें ही कोई विघ्न आ सकता है, इसलिए क्या आवश्यकता है कि पाप मूल 'काम' की सेवा की जाय ? यद्यपि विचार सुंदर है तथापि काम सेवन बिना गृहस्था-भाररूप आपत्ति आती है । इसलिए तीनों वर्गों की योग्य रीति से साधना करनेवाला गृहस्थ ही धर्म के योग्य होता है । कर्मवश यदि बाधा उपस्थित होगी तो वह, क्रमशः धर्म, अर्थ, और फिर काममें बाधा होगी । मगर गृहस्थी पहिले क पुरुषों में बाधा नहीं पड़न दनी चाहिए । जैसे किमी की ४० वर्ष की उम्र में स्त्री मर जाय तो उसको फिरसे ब्याह न कर चतुर्थ व्रत—ब्रह्मचर्य व्रत ग्रहण करना चाहिए । ऐसे करने से यद्यपि 'काम' में बाधा पड़ेगी तथापि धर्म और अर्थ की रक्षा हो जायगी, व्यवहार विरुद्ध और शास्त्र विरुद्ध चलने का दोष भी उसको नहीं लगेगा । यदि देवयोग से स्त्री और धन दोनों ही का नाश होजाय तो धर्मसेवा करना चाहिए । यदि धर्म होगा तो सब कुछ मिल जायगा । कहा है कि—'धर्मवित्तास्तु साधवः' सज्जन पुरुषों का पाम धर्मरूपी द्रव्य होता है । धर्म से सारी वस्तुएँ मिलती हैं । कहा है कि —

आधारो यस्त्रिलोकया जगद्धिनउधरारैः ढवो यन्नियोज्या,
भुज्य त यत्प्रसादादसुरसुरनराधीश्वे सपदस्ता ।

आदश्या यस्य चिन्तामणिमुरसुरभिकामकुम्भादिपत्वा
श्रीमज्जनन्द्रधर्म किशलयतु ॥ व शाश्वती सौख्यलक्ष्मीम् ॥

भावार्थ—जो तीन लोक का आधार है, जिससे समुद्र, मेघ,
चन्द्र और सूर्यादि की सर्वादा है, जिसके कारण से भुवनपति,
वमानिक, इन्द्र, नरेन्द्र, वासुदेव और चक्रवर्ती आदि की संपत्ति
प्राप्त होती है और चिन्तामणि रत्न, देव और कामधेनु जिसके
दास हैं, ऐसा जिनमान कथित धर्म है भ पनीवो ! तुम्हें शाश्वत
मोक्षलक्ष्मी को दे। ऐसे धर्म का काम जोर अर्थ की नाचा म
भी सेवन करना चाहिए ।

उन्नीसवाँ गुण ।

यथावदतिथौ साधो दीने च प्रतिपत्तिकृत । अर्घान् अतिथि
साधु और दीनकी यथायोग्य भक्ति करना, मार्गानुसारी का
उन्नीसवाँ गुण है । अतिथि साधु और दीनका वास्तविक स्वरूप
ज्ञान बिना उनकी यथोचित भक्ति नहीं हो सकती, इसलिए
उनके स्वरूप का वर्णन किया जाता है । निम्न तिथि और
दीपोत्सवादि पर्व का त्याग किया होता है वह अतिथि कहाता
है । उनके अन्न वा दूसरे अभ्यागत कहात है । कहा है कि —

तिथिर्वोत्सवा सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

अतिथिं त विजानीयाच्छेशमग्नागत विदुः ॥

इस श्लोक का अर्थ ऊपर लिखा जा चुका है ।

साधु सदाचारतः पाँच महाव्रत रूप सदाचार का पालन करना सदाचार है । जो इस सदाचार में लीन रहता है उसको साधु कहते हैं । और जो धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष के साधन में अशक्त होता है उसको दीन कहते हैं । इन तीनों की उचित रीती से भक्ति करना चाहिए । अन्यथा आचरण से अधर्म के बजाय अधर्म होजाने की समावना रहती है । यानी पात्र को कुपात्र की पक्ति में बिठाने से और कुपात्र को पात्र की पक्ति में बिठाने से, धर्म करते घाटा—ढाका पडने की समावना है । देखिए नीतिकार क्या कहते हैं ?

औचित्यमेकमेकत्र गुणानां कोटिमेकत ।

विषायते गुणग्राम औचित्यपरिवर्जित ॥

भावार्थ—नीतिरूपी तराजू के दोनों पलकों में से एक में उचितता और दूसरे में करोड़ गुण रखो, फिर तराजू को उठा कर देखो । तुम देखोगी कि उचिततावाला पलका भारी है । अर्थात् करोड़ गुणों की अपेक्षा उचितता विशेष है । इसलिये पात्रानुसार पूजा करना ही उचित है । उचितता के बिना करोड़ों गुणों का समूह भी विष के समान होता है । इसलिये अतिथि,

साधु और दीनकी यथाये ग्य रीतेसे सेवा क ना चाहिए अतिथि, साधु और दीनकी सेवा किये बिना, गृहस्थी क लिए भोजन करना भी मना है । इनकी सेवा बिना जो गृहस्थ भोजन काता है, उसका भोजन नहीं होता । कहा हे रि —

अर्हदूष्य प्रथम निषद्य सकञ्च सत्साधुवर्गाय च,
प्रासाय प्रविभागन सुविधिना दत्त्वा यथाशक्तिन ।
देशायातसधर्मचारि भरल सार्द्धं च काल स्वय,
भुञ्जीतति सुभोजन गृहवता पुण्य जिनैर्मापित ॥

भावार्थ—गृहस्थ पहिले सब चीजें जिनश्चर भगवान के आगे नैवेद्य रूपसे रखे, तत्पश्चात् विधि सहित साधु वर्ग को दान दे और देशांतर से आय हुए अपन साधर्मियों क साथ भोजन क समय भोजन करे । ऐसा भोजन ही गृहस्थियों का उत्तम भोजन है, यही जिनेन्द्र भगवान की आज्ञा है ।

धीसर्वा गुण ।

सदानभिनिविष्टश्च । अर्थात् हमेशा आग्रह रहित रहना, मार्गानुसारी का धीसर्वा गुण है । आग्रही पुरुष धर्म-योग्य नहीं होता । जो आग्रही होता है, वह युक्ति को अपनी मान्यता की ओर खींच लेजाता है, और अनाग्रही मनुष्य युक्ति के पास अपनी मति को और अपनी मान्यता को लेजाता है । ससार में युक्तियों की अपेक्षा क्युक्तियाँ विशेष ढंग पर आती हैं ।

जहाँ देखो वहीं कुयुक्ति करनेवाले ही दृष्टिगत होते हैं। सुयुक्ति के अनुसार बातें करनेवाले और सुयुक्ति का आदर करनेवाले बहुत ही कम लोग दिखाई देते हैं। युक्ति का वहीं आदर होता है कि, जहाँ आग्रह का अभाव होता है। अनाग्रही मनुष्य ही धर्म के योग्य होते हैं।

इक्षीसर्वां गुण ।

पक्षपातीगुणेषु च—अर्थात् गुणों में पक्षपात करना मार्गी जुमारी का इक्षीसर्वां गुण है। सुमनसा, उदारता, दाक्षिण्य, प्रियभाषण, स्थिरता और परोपकार आदि यानी स्वपर हितकारक और आत्महित साधन के सहायक जो गुण हैं उनका पक्षपात करना, उन गुणों का बहुमान करना, उनकी रक्षा की मदद करना गुण पक्षपात है। गुणपक्षपाती भवान्तर में सुंदर गुण प्राप्त करता है और गुणद्वेषी निर्गुणी बनता है। व्यक्तिगत द्वेष के कारण कई, स्वात्मवैरी मनुष्य गुणों से ईर्ष्या करते हैं। ऐसा करना महान् अनवकारी बात है। गुणद्वेषी तो किसी समय भी नहीं बनना चाहिए। हमें सारे जगत् के जीवों के गुणों की अनुमोदना करना चाहिए। जिससे हमें भवान्तर में गुणों की प्राप्ति हो।

तेईसर्वां गुण ।

अदेशकालयोश्चर्या त्यजन्—अर्थात् निषिद्ध देश और निषिद्ध

मर्यादा का त्याग करना मार्गानुसारीका भाईसवा गुण है । निषिद्ध देश में जानसे एक लाभ और हजारों हानिया होती है । निषिद्ध देश में जानसे एक घन का होता है, परंतु धर्म हानि, व्यवहार नि शुक्ता और हृदय निष्पुरुता आदि दुर्गुण-सुक्ता होन है । जीव का स्वभाव है कि वह विषय की ओर विशेष रूपसे झुकता है । अनार्य देश में जानेसे धार्मिक पुरुषों का सहवास छूटता है व प्रत्यक्ष प्रमाण ही को माननेवाले लोगों का और मासाहारी व्यक्तियों का समागम होता है, इससे उस का मन भी उसी प्रकार का बनने लगता है । यद्यपि गंगा का जल मिष्ट, स्वादु और पवित्र समझा जाता है, परंतु वही समुद्र में जा कर क्षार हो जाता है, इसी तरह विदेश जात समय मनुष्य पहिले धार्मिक, सरल स्वभावी ओर हृद मनवाला होता है, परन्तु शनै शनै वह गंगा के जल के समान क्षारा हो जाता है । शका-मान लिया कि यदि कोई स्वार्थसाधन के लिए विदेश जायगा तो समुद्र में मिलनेवाले गंगामल के समान क्षारा हो जायगा, मगर यदि कोई हृद धर्मात्मा जगत् पूज्य पुरुष आर्य धर्म के तत्त्वों का प्रचार करने के लिए विदेश में जाय तो क्या उस की भी वैसी ही दशा हो सकती है ? उत्तर-यदि कोई सर्पमणि के समान हो तो वह चाहे जिस जगह जाय । उस के लिए कोई प्रतिषेध नहीं है । जैसे सर्प और मणि का जन्म और मरण एक ही साथ होता है,

परन्तु सर्प का विष मणि पर असर नहीं करता, इसी तरह मणि का अमृत सर्प पर असर नहीं करता । कारण यह है कि, दोनों अपने अपने विषय में सम्पूर्ण हैं । अर्थात् सर्प विषसे मापूर है और मणि अमृतसे भरपूर है । इसी तरह जो मनुष्य अपने विषय में, और धर्म में पूर्ण हो उस के लिए कोई बाधा नहीं है । वह इच्छानुसार प्रत्येक स्थान में जा सकता है । बाधा केवल अपूर्ण मनुष्य के लिए है । अपूर्ण का वा उत्साह क्षणिक होता है, विचार विनश्वर होता है, और धर्म वासना हृदय के रंग सदृश होती है । उस को यदि उपकार करने की इच्छा हो तो पहिले वह अपना उपकार को पश्चात् दूसरे के उपकार का प्रयत्न करे । आर्य भूमि में हजारों मनुष्य जगती है, विदेशियों की भी लममग ऐसी ही दशा है, वे धन और स्त्री की छालव दे कर आर्य को भी अपने धर्म का बना लेते हैं । अतः जो दृढ़ धर्मात्मा है उस को चाहिए कि, वह उन के पाप जा कर उन को सुधारे । अपूर्ण भी पूर्णता प्राप्त का, जा सकता है । अर्हन्तीति म विदेशागमन का जो निषेध है उस का कारण पूर्वोक्त धर्म हानि ही है । पूर्ण चाहे जहा जाय । अपूर्ण को निषिद्ध दश में कभी नहीं जाना चाहिए । निषिद्ध काल की मर्यादा भी त्याग करना चाहिए । कई मनुष्यों को रात्रि में बाहिर फिग्न की मनाइ होने पर भी वे बाहिर फिगत हैं, इस लिए वे कलङ्कित हो जाते हैं, उन के

मर्यादा का त्याग करना मार्गानुसारी का बाईसवा गुण है । निषिद्ध देश में जानेसे एक लाभ और हजारों हानिया होती हैं । निषिद्ध देश में जानेसे लाभ एक धन का होता है, परन्तु घर्म हानि, व्यवहार नि शूकता और हृदय निष्पूरता आदि दुर्गुण-वृक्षान होन हैं । जीव का स्वभाव है कि वह विषय की ओर विशेष रूपसे झुकता है । अनार्य देश में जानेसे धार्मिक पुरुषों का सहवास छूटता है व प्रत्यक्ष प्रमाण ही को माननेवाले लोगों का और मासाहारी व्यक्तियों का समागम होता है, इससे उस का मन भी उसी प्रकार का बनने लगता है । यद्यपि गंगा का जल मिष्ट, स्वादु और पवित्र समझा जाता है, पर तु वही समुद्र में जा कर क्षार हो जाता है, इसी तरह विदेश जात समय मनुष्य पहिले धार्मिक, सरल स्वभावी और हृदय मनवाला होता है, परन्तु शनै शनै वह गंगा के जल के समान क्षारा हो जाता है । शका-मान लिया कि यदि कोई स्वार्थसाधन के लिए विदेश जायगा तो समुद्र में मिलनेवाले गंगामल के समान क्षारा हो जायगा, मगर यदि कोई हठ धर्मात्मा जगत् पूज्य पुरुष आर्य घर्म के तत्त्वों का प्रचार करने के लिए विदेश में जाय तो क्या उस की भी वेसी ही दशा हो सकती है ? उत्तर-यदि कोई सर्पमणि के समान हो तो वह चाहे जिस जगह जाय । उस के लिए कोई प्रतिबन्ध नहीं है । जैसे सर्प और मणि का जन्म और मरण एक ही साध होता है,

पातु सर्प का विष मणि पर असर नहीं करता, इसी
 तरह मणि का अमृत सर्प पर असर नहीं करता । कारण यह
 है कि, दोनों अपने अपने विषय में सम्पूर्ण हैं । अर्थात् सर्प
 विषसं मापूर है और मणि अमृतसे भरपूर है । इसी तरह जो
 मनुष्य अपने विषय में, और धर्म में पूर्ण हो उस के लिए
 कोई बाधा नहीं है । वह इच्छानुसार प्रत्येक स्थान में जा
 सकता है । बाधा केवल अपूर्ण मनुष्य के लिए है । अपूर्ण का
 का उत्साह क्षणिक होता है, विचार विनश्वर होता है, और धर्म
 वासना हल्दी के रंग सदृश होती है । उस को यदि उपकार
 करने की इच्छा हो तो पहिले वह अपना उपकार को पश्चात्
 दूसरे के उपकार का प्रयत्न करे । आर्य भूमि में हजारों मनुष्य
 जगली हैं, विदेशियों की भी लमभग ऐसी ही दशा है, वे धन
 और स्त्री की छालचंदे कर आर्य को भी अपने धर्म का बना
 लेते हैं । अतः जो दृढ धर्मात्मा है उस को चाहिए कि, वह
 उन के पाप ज्ञा कर उन को सुधारे । अपूर्ण भी पूर्णता प्राप्त
 कर, जा सकता है । अर्हत्तीति में विदेशागमन का जो निषेध
 है उस का कारण पूर्वोक्त धर्म हानि ही है । पूर्ण चाहे जहां
 जाय । अपूर्ण को निषिद्ध देश में कभी नहीं जाना चाहिए ।
 निषिद्ध जाल की मर्यादा भी त्याग करना चाहिए । कई
 मनुष्यों को रात्रि में बाहिर फिगन की मनाई होने पर भी
 बाहिर फिगते हैं, इस लिए वे कलङ्कित हो जाते हैं, उन के

लिए चोर होने की शक्ता की जाती है । चौमासे में प्रवास नहीं करना चाहिए, यात्रा नहीं जाना चाहिए । जो इस मर्यादा का उल्लंघन करता है वह दुःखी होता है, हिंसा होनसे धर्म करते घाढ़ डालनवाला कार्य हो जाय ।

तेईसवाँ गुण ।

जानन् बलाबल—अर्थात् अपने और दूसरे क बल अवयव को जानना, मार्गानुसारी का तेईसवाँ गुण है । अपने वय को जाने बिना, प्रारम्भ किया हुआ कार्य निष्फल जाता है । बलाबल का ज्ञान करके जो कार्य करता है, वही सफल होता है । बलवान् यदि व्यायाम करता है, तो उसका शरीर प्रष्ट होता है, और निर्बल व्यायाम करता है तो उसका शरीर क्षीण हो जाता है । कारण यह है कि, अपनी शक्ति की अपेक्षा अधिक परिश्रम करना, अवयवों को हानि पहुँचाता है । इस लिए बल क प्रमाणानुसार कार्यागम करना चाहिए । ऐसा करनेसे चित्त शान्त रहता है । चित्त की शान्ति धर्म साधन में उपयोगी होती है ।

चौबीसवाँ गुण ।

व्रतस्थज्ञानवृद्धाना पूजक—अर्थात् व्रति मनुष्यों और ज्ञानवृद्ध पुरुषों की सेवा करना, मार्गानुसारी का चौबीसवाँ गुण है । अनाचार का त्याग और शुद्धाचार का पालन व्रत है, इस में जो रहता है, वह स्वस्थ रहता है । जिससे हेय और

उपादेय की जानकारी होती है, वह ज्ञान कहलाता है, उस में जो विशेष होता है, यानी जिस में विशेष ज्ञान होता है वह ज्ञान वृद्ध कहलाता है। इन दोनों की सेवा करनेवाला महाकठ प्राप्त करता है। मनी पुरुषों की सेवा करनेसे व्रत का उदय होता है और ज्ञान वृद्धों की सेवासे वस्तु धर्म की पहिचान होती है। इन की सेवा कल्पवृक्ष के समान फलदायिनी होती है।

पचीसवाँ गुण ।

पोष्यपोषकः—पोषण करने योग्य माता, पिता, भाई, बहिन, पुत्र, परिवार का पोषण करना, मार्गानुसारीका पचीसवा गुण है। परिवार को अप्राप्त पदार्थों की प्राप्ति कर देना और जो प्राप्त है उन की रक्षा करना ही उन की रक्षा करना है। ऐसा करनेसे लोक व्यवहार अबाधित चलता है। लोक व्यवहार की बाधा धर्म साधन में बाधक होती है। इस लिए पोषण करने योग्य का पोषण करनेवाला गृहस्थ धर्म क योग्य होता है।

छबीसवाँ गुण ।

दीर्घदर्शी—अर्थात् दूर का देखना—भारी का विचार करना मार्गानुसारी का छबीसवा गुण है। दूरदर्शी अर्थानर्थ का विचार करता है। वह कभी अनुचित साहस नहीं करता। अनुचित साहस करनेवाले मनुष्य का अभी कल्याण नहीं होता। कहा है कि —

सहसा विदधीत न त्रियामविवेक परमापन्ना पदम् ।

वृणु^१ हि विमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सपदा ॥

भावार्थ—सहसा—बिना विचारे कोई काम नहीं करना चाहिए । करनेसे अविवेक होता है । अविवेक परम आपदा का स्थान है । विचार करके कार्य करने वाले पर सपदा प्रसन्न होती है और स्वयमेव वह उस की पास चली आती है ।

दूरदर्शी मनुष्य में मृत और भविष्य का विचार करने की शक्ति होती है । जैसे—वह सोचना है कि, अमुक कार्य करने से लाभ होगा और अमुक करने से हानि । यह गुण पृथ्वी के उदय से मिलता है । पुण्यशाली धर्म की प्राप्ति कर सकता है । सत्ताइसवाँ गुण ।

विशेषज्ञः—अर्थात् विशेष जानकार होना मार्गानुसारी का सत्ताइसवाँ गुण है । जो वस्तु, अवस्तु, कृत्य, अकृत्य, और आत्मा, परमात्मा का अन्तर को जो जानता है, वही विशेषज्ञ कहलाता है । अथवा जो आत्मिक गुण दोषों को विशद रूप से जानता है वह विशेषज्ञ कहलाता है । जिस को इन बातों का ज्ञान नहीं होता है, वह मनुष्य पशु तुल्य समझा जाता है । जिस मनुष्य में अपन आचरणों के ऊपर दृष्टि रखने की शक्ति नहीं होती वह पशु के सिवा और क्या हो सकता है ? वह अभी उँचा नहीं उठ सकता है । कहा है कि —

इहोपपत्तिर्ममकेनकर्मणा कृत प्रयातव्यमितो भवादिति ।

विचारणा यस्य न जायते हृदि, कथं ॥ वर्मप्रवणो भविष्यति ॥

भावार्थ—किन कृपों के कारण मैं यहाँ उत्पन्न हुआ हूँ ॥

इस भव को छोड़ कर गुप्त को कहाँ जाना है ? ऐसे प्रश्न जिस मनुष्यके हृदय में नहीं उठने दे, वह किस तरह धर्म में तापर हो सकता है ? इसी लिए विशेष पुरुष धर्म के योग्य गिने गये हैं ।

अष्टाईसवाँ गुण ।

कृतज्ञः—अर्थात् परकृत उपकार को सदा ध्यान में रखना, मार्गानुसारी का अष्टाईसवाँ गुण है । ससार में ऐसे कृतज्ञ पुरुष ही कप होते हैं । कहा है कि —

विद्वांस शतश स्फुरन्ति भुवन सन्त्येव भूमिभृतो,

धृतिं वैनयिकीं च विभ्रति कति प्रीणन्ति वाग्मि परे ।

दृश्यन्ते सुदृढक्रियासु कुशला दाताऽपि कोऽपि क्वचित्

कल्पोर्वीरहवदन न सुलभ प्रायः कृतज्ञो जनः ॥

भावार्थ—ससार में सैकड़ों विद्वान् हैं, विन्यवान् और दूसरों को मरु माषण से प्रसन्न करनेवाले राजा भी अनरु हैं और प्रणयकृति कृतज्ञ, कल्पवृक्ष के समान दाता भी कई हैं, परन्तु कृतज्ञ मनुष्यों का मिलना अतीव कठिन है ।

जो कृतज्ञ होता है वही धर्मकार्य कर निस्तार पा सकते हैं । कृतज्ञों का कहीं निस्तार नहीं होता है ।

उनतीसवाँ गुण ।

लोकवल्लभः—अर्थात् लोगों को प्रिय होना मार्गानुसारी का उनतीसवाँ गुण है । लोगों से अभिप्राय यहाँ सामान्य लोगों से नहीं है । क्योंकि सामान्य लोग धर्म करनेवाले की भी निंदा करत है और जो धर्म नहीं करता है उसकी भी निंदा करते हैं । उनका वल्लभ तो कोई भी नहीं हो सकता है । कार्य करनेवाले के व दूषण निकाट है और नहीं करनेवाले को हतवीर्य बताते हैं । व साधु की भी निन्दा करते हैं और गृहस्थ की भी । इसी लिए कीसी ज्ञानीन कहा है कि—‘कहे उसे कहने दा, सिरपे टोपा रहने टो’ इसलिए यहाँ लोगों से अभिप्राय प्रामाणिक लोगों से है, सामान्य लोगों से नहीं । प्रामाणिक लोगों का विनय, विषय करके वल्लभ होनावाला मनुष्य ही धर्मकृति भली प्रकार कर सकता है ।

तीसवाँ गुण ।

सलज्जः—अर्थात् सलज्ज होना, मार्गानुसारी का तीसवाँ गुण है । मर्यादावर्ती मनुष्य, लज्जाशून्य मनुष्य कभी अपने स्वीकृत व्रत का परित्याग नहीं करता है, अपने प्राणों के नष्ट होने पर भी व्रतमें ज्युत नहीं होता है । इसलिए दशवैकालिक सूत्र में ‘लज्जा’ शब्दमें सयम का स्वीकार किया गया है । सयम का कारण लज्जा है । यहाँ कारण में कार्य का उपचार

हुआ है, इस लिए लज्जा समय गिना गया है । लज्जावान पुरुष सर्वत्र सुन्दर फल पाता है । निर्लज्ज मनुष्य की गिनती कभी उत्तम मनुष्यों में नहीं होती । लज्जा गुणधारी मनुष्य प्राणत्याग को अच्छा समझता है, मगर अकृत्य को कभी अच्छा नहीं समझता । कहा है कि —

लज्जा गुणौघमननी जननीमिवार्या—

। मत्पुत्रस्तु शुद्धहृदयामनुवर्तमाना ।-

तेजस्विन सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति,

सत्यस्थितिष्यसन्नितो न पुन प्रतिज्ञाम् ॥

भावार्थ—गुण समूह को उत्पन्न करनेवाली माता के समान, और अपने अन्तःकरण को शुद्ध बनानेवाली लज्जा को, धारण करनेवाले सत्यस्थिति के तेजस्वी मनुष्य, मौका आ पड़ने पर अपने प्राणों का त्याग कर देंगे मगर अपनी की हुई प्रतिज्ञा को कभी नहीं छोड़ेंगे । अर्थात् लज्जावान मनुष्य घर जायगा, मगर स्वीकृत व्रत को कभी नहीं छोड़ेगा । इसीलिए लज्जावान मनुष्य धर्म के योग्य बताया गया है ।

इकतीसवाँ गुण ।

सदय —अर्थात् दयालु होना मार्गानुसारी का इकतीसवाँ गुण है । दुखी भाँवों को दुखसे छुड़ाकर सुखी करना दया है । जो दयावान होता है वह सदय कहलाता है । दया बिना कोई

मनुष्य धर्म के योग्य नहीं होता । धर्म के नाम पचेन्द्री जीव का वच करने वाला कभी दयालु नहीं कहा जा सकता । जो अन्त-करण दुखी जीवों को देखकर दया से पिघल नहीं जाता है वह अन्त करण नहीं है बल्के अतकरण-नाश करनेवाला-है । वास्तविक रीतिसे दान पुण्य वही करसकता है जो दयालु होता है । ×
चत्तीसवाँ गुण ।

सौम्य — अर्थात् शान्त स्वभावी, अक्रूर आकृतिगाला होना, मार्गानुसारी का चत्तीसवाँ गुण है । क्रूरमूर्ति लोगों के हृदय में उद्वेग उत्पन्न करनेवाली होती है । क्रूरमूर्ति या अक्रूर मूर्ति का होना पूर्व पुण्य के आधार पर है । पूर्व पुण्य या उस प्रकार के सबब विना मनुष्य धर्मध्यान की सामग्री नहीं पासकता है ।

तेत्तीसवाँ गुण ।

परोपकृतिकर्मठः । अर्थात् दृढतापूर्वक परोपकार करना मार्गानुसारी का तेत्तीसवाँ गुण है । परोपकार करनेवाला मनुष्य सब के नेत्रों को ऐसा सुखदायी होता है जैसा कि अमृत । परोपकार गुण विहीन मनुष्य पृथ्वी का भार मात्र है । मनुष्य का शरीर अमार है, क्योंकि इसका अवयव मनुष्यों के किसी काममें

× जो इन बातों का स्वरूप विशेष रूपसे जानना चाहें व हमारी लिखी हुई ' अहिंसा दिग्दर्शन ' नामा पुस्तक पढ़ें ।

नहीं आते, जैसे कि दूसरे जीवों के आते हैं। इसलिए इस असार शरीर से परोपकार कर सार ले लेना चाहिए। जिसमें परोपकार करनेका गुण नहीं होता, मगर, ज्ञान, ध्यान, तप, जप, शील और सतोष आदि गुण होता है, वह आत्मतारक होसकता है, परन्तु शासनोद्धारादि कार्य नहीं करसकता है। आत्मतारक गुण भी बहुत बड़ा है। उसकी कमी निंदा नहीं करनी चाहिए। शक्ति के अनुसार जो कार्य किया जाता है, वही प्रशस्त गिना जाता है। मूककेवली और अतर्कन कवली आदि आत्मातारक होत हैं। यद्यपि वइयों में दूसरों को तारने की शक्ति होती है, परन्तु वे उसका उपयोग नहीं करते। इसका कारण शास्त्रकार उनके अन्तराय कर्म का उदय बताते हैं। इसीलिए कहा गया है कि जो परोपकार करने में शूरवीर होता है, वही धर्म के योग्य होता है।

चौतीसवाँ गुण ।

अन्तरङ्गारिषड्वर्गपरिहारपरायणः । अतएव ७ शत्रुओं का—काम, क्रोध, लोभ, मान, मद और हर्ष का—त्याग करना मार्गानुसारी का चौतीसवाँ गुण है। परस्त्री के, या कुंवारी छटकी के सवध में विचार करने को काम कहते हैं। अपन आत्मा को या दूसरे के आत्मा को कष्ट देनेका विचार करना क्रोध है। दान देने योग्य स्थान में दान न देने को और दूसरे के धन को

अनीति पूर्वक ग्रहण करने को लोभ कहते हैं । व्यर्थ आग्रह करने और दूसरे के यथार्थ वचन को ग्रहण न करनेका नाम भान है । क्रुध, बल, ऐश्वर्य, रूप और विद्यादि का अहकार करने को मद कहते हैं । निप्रयोजना दूसरे को दुःख पहुँचा कर और लुभा आदि खेलकर, भानद माननेका नाम हर्ष है । उक्त छ प्रकार के शत्रुओं का त्याग करनेवाला ही धर्म के योग्य होता है, उनको पोषण करनेवाला नहीं । इन अन्तरंग शत्रुओं का नाश किया है, उनमें से यहाँ एक एकका एक एक उदाहरण दिया जाता है । कान में दाढवयभोज का, क्रोध से जन्मेजय का, शोभ से अजविन्दु का, मान से दुर्योधन का, मद से हैहयअर्जुन का और हर्ष से वातापि का नाश हुआ है ।

पैंतीसवाँ गुण ।

वशीकृतेन्द्रिय ग्रामः । अर्थात् अपनी इन्द्रियों को वश में करना मार्गानुमारी का पैंतीसवाँ गुण है ।

शका—जिसको धर्म की प्राप्ति नहीं हुई वह इन्द्रियों को वश में कर सकता है ; और जो इन्द्रियाँ अपन वश में नहीं कर पाया वह गृहस्थाश्रम कैसे चला सकेगा ? **उत्तर—**वशीकृतेन्द्रियग्राम का अर्थ यहाँ है इन्द्रियों की वासना तृप्ति को मर्यादित करना । इन्द्रिय वासना का सर्वथैव त्याग करना नहीं । सर्वथैव त्याग केवल मुनिजन ही कर सकते हैं । इस उत्तर से

दोनों बातों का समाधान हो जाता है । धर्मप्राप्ति के पहिले मनुष्य स्वभावसे ही मर्यादावृत्ति रखनेवाला होता है । धर्म प्राप्ति के बाद भी मर्यादापूर्वक ही विषयादि का सेवन करना बताया गया है । मनुस्मृति के तीसरे अध्याय में भी लिखा है कि —

ऋतुकालामिगामी स्यात्स्वद्वारनिरत सदा ।

पर्वर्ग अग्नेर्धैना तद्वतो रतिकाम्यया ॥ ४९ ॥

भावार्थ—ऋतुकाल नीतने पर स्त्रीक पास जानेवाला, सदा अपनी ही स्त्री में सतोष रखनवाला और अभावम्या, एकादशी छोड़कर विषय की वाछा करनेवाला सद्गृहस्थ कहलाता है । इसमें विपरीत चलनवाला ब्रह्महत्या का पाप करनेवाला और निरतर सुतकी समझा जाता है । ससार में मनुष्य को शूरवीर बनने की बहुत ज्यादा आवश्यकता है । मनुष्य जब व्यावहारिक कार्य भी शूरवीरता के बिना नहीं कर सकते हैं तब वे धर्म कार्य तो कर ही कैसे सकन हैं ? मगर यहाँ शूरवीर का लक्षण बता देना आवश्यकीय है । नीतिकारों का कथन है कि—‘ शतेषु जायते शूरः ’ यानी सौ मनुष्यों में शूरवीर एक ही होता है । मगर शूरवीर होता कौन है ? इसका उत्तर वही नीतिकार देते हैं—‘ इन्द्रियाणा जये शूरः ’ अर्थात् जो इन्द्रियों को जीतता है वही सचा शूर होता है । शूरवीरता दिखाकर मनुष्य जबतक, इन्द्रियों को बश में नहीं करता है, जबतक वह अपनी इन्द्रियों

अनीति पूर्वक ग्रहण करने को लोभ कहते हैं । व्यर्थ आग्रह करने और दूसरे के यथार्थ वचन को ग्रहण न करनेका नाम मान है । क्रुध, बल, ऐश्वर्य, रूप और विद्यादि का अहकार करने को मद कहते हैं । निष्प्रयोजना दूसरे को दुःख पहुँचा कर और जूभा आदि खेलकर, आनन्द मानने का नाम हर्ष है । उक्त ४ प्रकार के शत्रुओं का त्याग करनेवाला ही धर्म के योग्य होता है, उनको पोषण करनेवाला नहीं । इन अन्तरंग शत्रुओं का नाश किया है, उनमें से यहाँ एक एकका एक एक उदाहरण दिया जाता है । कान से दाहवयमोज का, क्रोध से जन्मेजय का, लोभ से अजबिन्दु का, मान से दुर्योधन का, मद से हैहयभर्जुन का और हर्ष से वातापि का नाश हुआ है ।

पैंतीसवाँ गुण ।

वशीकृतेन्द्रिय ग्रामः । अर्थात् अपनी इन्द्रियों को वश में करना मार्गानुसारी का पैंतीसवाँ गुण है ।

शुक्रा—जिसको धर्म की प्राप्ति नहीं हुई वह इन्द्रियों को वश में कर सकता है ? और जो इन्द्रियाँ अपने वश में नहीं कर देगा वह गृहस्थाश्रम कैसे चला सकेगा ? उत्तर—वशीकृतेन्द्रियग्राम का अर्थ यहाँ है इन्द्रियों की वासना तृप्ति को मर्यादित करना । इन्द्रिय वासना का सर्वथैव त्याग करना नहीं । सर्वथैव त्याग केवल मुनिजन ही कर सकते हैं । इस उत्तर से

दोनों बातों का समाधान हो जाता है । धर्मप्राप्ति के पहिले मनुष्य स्वभावसे ही मर्यादावृत्ति रखनेवाला होता है । धर्म प्राप्ति के बाद भी मर्यादापूर्वक ही विषयादि का सेवन करना बताया गया है । मनुस्मृति के तीसरे अध्याय में भी लिखा है कि —

ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरत मदा ।

पर्वर्मे क्रमेच्चैना तद्वतो रतिकाम्यया ॥ ४५ ॥

भावार्थ—ऋतुकाल बीतन पर स्त्रीक पास जानेवाला, सदा अपनी ही स्त्री में सतोष रखनवाला और अभावस्था, एकादशी छोड़कर विषय की वाछा करनेवाला सद्गृहस्थ कहलाता है । इसमें विपरीत चलनेवाला ब्रह्महत्या का पाप करनेवाला और निरतर सुतकी ममज्ञा जाता है । सप्ताह में मनुष्य को शूरीर बनन की बहुत ज्यादा आवश्यकता है । मनुष्य जब व्यावहारिक कार्य भी शूरीरता के बिना नहीं कर सकते हैं तब वे धर्म कार्य तो कर ही कैसे सकन हैं ? मगर यहाँ शूरीर का लक्षण बता देना आवश्यकीय है । नीतिकारों का कथन है कि—‘ शूतेषु जायते शूरः ’ यानी सौ मनुष्यों में शूरीर एक ही होता है । मगर शूरीर होता कौन है ? इसका उत्तर वही नीतिकार देते हैं—‘ इन्द्रियाणां जये शूरः ’ अर्थात् जो इन्द्रियों को जीतता है वही सच्चा शूर होता है । शूरीरता दिखाकर मनुष्य जबतक, इन्द्रियों को बश में नहीं करता है, जबतक वह अपनी इन्द्रियों

को मर्यादित नहीं बनाता है, तबतक वह गृहस्थ धर्म के योग्य नहीं होता है । (जिनको यह विषय विशेष रूप से जानने की इच्छा हो, व हमारी बनाई हुई ' इन्द्रिय पराजय दिग्दर्शन ' नामा पुस्तक मँगवाकर पढ़ें ।) इसलिये इन्द्रियों को वश में करने का गुण भी मनुष्य में अवश्यमेव होना चाहिए ।

इसतरह धर्म के योग्य बनने की इच्छा रखनेवाले गृहस्थ चौथे प्रकरण में बताये हुए पैंतीस गुणों को प्राप्त करने का अवश्यमेव प्रयत्न करना चाहिए ।

